PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Ilyés Zsolt

Függő kiegészítés

A környezethez való jog, mint alapvető emberi jog beemelése az Emberi Jogok Európai Egyezményébe és a vonatkozó nemzetközi jogi összefüggések

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Dr. habil. Pánovics Attila, PhD

Pécs, 2026

Hisz minden, ami *van*, végtére is „*nincs*”, s minden, ami „*nincs*”, utóvégre: – *lesz*.

Bréda Ferenc (A létezéstől a lehetőségig)

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás 6

I. Bevezető: a téma ismertetése, indoklás, a kutatás céljának megfogalmazása, a fejezetek ismertetése, az értekezés logikai felépítése 7

II. Előzetes és általános megjegyzések 16

III. Az első próbálkozás 20

III.1. Elsőkből lesznek az utolsók: a kezdet 20

III.2. A Stockholmi Nyilatkozat: puha jog és *leges in statu nascendi* 24

III.3. A Stockholmi Nyilatkozat: itt a jog, hol a jog? 26

III.4. A steigeri kiegészítő jegyzőkönyvtervezet: emberséges környezethez való jog? 31

III.5. Van Dyke professzornő jegyzőkönyvterveztet javít 42

IV. A második próbálkozás 48

IV.1. A környezethez való jog a „közös jövőnk”? 48

IV.2. Passinho helyett samba, Rio de Janeiro: egy lépés előre, két lépés hátra 52

IV.3. Ksentini jelentései és az érvényesíthetőség kérdése 59

IV.4. Ksentini jelentései és a környezethez való jog tartalmi elemeinek körvonalazása 69

IV.5. Az Oslói Charta 75

IV.6. Kontinentális fejlemények Amerikában és Afrikában: Európa figyelsz? 77

IV.6. A Miniszteri Bizottság fiókjában felejtett PACE Charta 79

VI.7. A PACE tétova ajánlása és a Miniszteri Bizottság határozott elutasítása 81

V. A harmadik próbálkozás 85

V.1. Johannesburg: stagnáció 85

V.2. Aarhus: a környezeti eljárási jogok és lappangó anyagi dimenzió 87

V.3. Nyilatkozat vagy fenntartás? Egy szubsztantív jogosultság fantomképe 90

V.4. A globális 10. alapelv eszköze 93

V.5. Vívmányok és jogkövetés 98

V.6. *Travaux préparatoires*: Belgium emberi jogi arculatot farag Aarhusban 103

V.7. Az Aarhusi Egyezmény „élő eszköz”: az anyagi és eljárási vetületek összjátéka 111

V.8. A kialakulóban lévő törvényes emberi jog és emberi jogi természet 115

V.9. Az aarhusi felépítmény jogorvoslati rendszer koherenciája 127

V.10. A visszalépés kérdéséről 139

V.11. A PACE kiegészítő jegyzőkönyvtervezetre vonatkozó ajánlással érkezett, de kézikönyvvel tért haza 145

VI. A negyedik próbálkozás 154
VI.1. Hat év múva 154
VI.2. Az EU Alapjogi Chartája 154
VI.2. Ezúttal nincsenek újabb hírek Amerikából és Afrikából 157
VI.3. Egy összehasonlító alkotmányjogi házi feladat összecsapásáról 158
VI.4. Amire a PACE még hivatkozhatott volna 163
VI.5. Egy előretekintőbb PACE ajánlás 166
VI.6. „Az ajánlás vonzó, de mit szólsz egy frissített és bővített kézikönyvhöz?” 171
VII. Az ötödik próbálkozás kontextusa és vonatkozó kérdéskörök 176
VII.1. Tíz év múlva 176
VII.2. Rio+20 mínusz környezethez való jog 176
VII.3. Párizs: egy preambulumbekezdés normatív erejéről 178
VII. 4. Összemosott nemzeti alkotmányok Knox kartográfiájában 197
VII.5. Extraterritoriális joghatóság: EJEB vs. IACtHR 202
VII.6. A jogfelődés azért szokatlan, mert nem az – „zöldebbé tétel” és kifejezett elismerés 219
VII.7. „Zöld” értelmezés helyett csak „zöld” foltok 221
VII.8. Bennefoglalt vagy különálló? 240
VII.9. Akkor is elismerted a környezethez való jogot, ha nem 247
VII.10. Előbb elfogadjuk, s majd meglátjuk, hogy mit 250
VII.10. Megerősítjük, de nem értünk egyet abban, hogy mit 268
VII.11. Amiről nem vagyunk meggyőződve, ahhoz nehéz hozzászokni 281
VIII. Az ötödik próbálkozás 299
VIII.1. Új remény: a Parlamenti Közgyűlés visszatér 299
VIII.2. Jegyzetek egy jegyzőkönyvtervezethez 309
VIII.3. A Miniszteri Bizottság ezúttal nem vág vissza 330
VIII.4. Jogilag mindent lehet, de akarni nem 332
IX. Következtetések 345
X. Az értekezés összegzése 373
X.1. Magyar nyelvű összefoglaló 373
X.2. English Summary 379
XI. Irodalomjegyzék 386
XI.1. Szakirodalmi források 386

XI.2. Kötelező erejű nemzetközi és regionális eszközök, nemzeti jogszabályok és egyéb források.....398

XI.3. Határozatok, ajánlások, jelentések, állásfoglalások, előkészítő munkák, tervezetek, egyéb dokumentumok és *soft law* eszközök 402

XI.4. Ítélkezési gyakorlat: nemzetközi, regionális, nemzeti bírói és felülvizsgálati szervek ítéletei és döntései 414

Gyakrabban használt rövidítések jegyzéke.....420

Köszönetnyilvánítás

Oly sok kedves embernek tartozom hálával és köszönettel, hogy sajnos nem áll módomban mindenkit név szerint megemlíteni. Ha így tennék, valószínű, hogy a köszönetnyilvánítás lenne az értekezés leghosszabb fejezete.

Ezúton is szeretném kifejezni őszinte hálámat témavezetőmnek, Dr. Pánovics Attilának, a doktori tanulmányaim során nyújtott felbecsülhetetlen támogatásáért és szakmai iránymutatásáért. Egy igazi élmény és privilégium volt vele dolgozni. Remélem, hogy a jövőben sikerül majd összehozzunk egy közös publikációt. Szívélyes köszönet illeti Dr. Horváth Zsuzsannát, korábbi témavezetőmet is, aki mindvégig mellettem volt – az első betűtől az utolsóig – szakmailag és emberileg egyaránt. Köszönöm hivatalos bírálóimnak, Tahyné Dr. Kovács Ágnesnek és Dr. Szegedi Lászlónak, hogy voltak szívesek elvállalni ezt a szerepet, és oly sok építő jellegű kritikával hozzájárulni az értkezésemhez. Köszönöm továbbá Dr. Veronica Rebreanu-nak és Dr. Pál Elődnek is, akik többször voltak oly kedvesek, hogy meghallgassák tudományos vívódásaimat, és értékes visszajelzésekkel ajándékoztak meg.

Hálás vagyok édesanyámnak, Ilyés Marianne-nek, édesapámnak, Ilyés Csabának, testvéremnek, Ilyés Mariannak, nagymamáimnak, Bucur Irénnek és Ilyés Imolának, valamint nagytatámnak, Dr. Bucur Nicolae-nak, azért a sok-sok támogatásért és szeretetért, amelyet ebben az igen zsúfolt és megterhelő időszakban kaptam tőlük. Hasonlóképpen köszönöm barátaimnak a sok bátorító szót, és azt, hogy nem mondtak le rólam.

Teljes szívemből köszönöm páromnak és szerelmemnek, Bálint Blankának, azt a szerelmet és támogatást, amellyel ebben az időszakban is megajándékozott és megajándékoz. Bár általában sokat beszélek, közel egy éven át többször hallotta billentyűim hangját, mint az enyémet, és mégis kitartott mellettem. Köszi, Blanchei, te vagy a legfantasztikusabb lány!

Végezetül köszönöm szellemi mentoraimnak, Bréda Ferencnek és Tamás Gáspár Miklósnak, akik sajnos már nincsenek közöttünk – vagy legalábbis nem úgy, ahogyan szeretnénk. Köszi, Gazsi! Merci, François! « La mort, c'est si petit-bourgeois. »

Köszönettel és hálával,
Zsolt

I. Bevezető: a téma ismertetése, indoklás, a kutatás céljának megfogalmazása, a fejezetek ismertetése, az értekezés logikai felépítése

A második nagy világégés következtében az atrocitások meg nem ismétlésének érdekében 1948. december 10-én elfogadták az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát. Az 1970-es évektől körvonalazódni kezdett, majd elég gyorsan egyértelművé vált, hogy a modern termelési mód egyetemleges tendenciái fenntarthatatlanul felgyorsították és felgyorsítják a környezetkárosítást, éghajlati válságot idéznek elő és a biológiai sokféleség hanyatlásához vezetnek. A krízis számos forrásból eredő, összetett, diffúz, határokon átterjedő és az emberi jogok által oltalmazott értékekre nézve veszélyes jellege megkövetelte a nemzetközi környezetjog kialakulását és előidézte egy környezethez való emberi jog kialakításának ideáját. Egy ilyen új, önálló jog gondolata intézményes keretek között először az Európa Tanács keretében fogalmazódott meg több, mint ötven évvel ezelőtt. Az elképzelések egyik rossz tulajdonsága, hogy önmaguktól nem intézményesülnek.

Azóta a Parlamenti Közgyűlés (a továbbiakban: PACE), javaslatok formájában, több kísérletet tett arra, hogy meggyőzze a Miniszteri Bizottságot (a továbbiakban: CoM) arról, hogy szükséges és kívánatos az Emberi Jogok Európai Egyezményét (a továbbiakban: EJEE) egy új, a környezethez való emberi jogról szóló jogkiterjesztő kiegészítő jegyzőkönyvvel (a továbbiakban átalában: KJ) kiegészíteni. Mindhiába. Idővel, specifikus lehetőségeiknek és korlátaiknak megfelelően, a regionális emberi jogi eszközök bizonyították alkotókészségüket, és kötelező erejű szerződések vagy puha megállapodások révén, valamilyen formában kifejezetten elismerték a környezethez való jogot. Az egyetlen kivétel: az európai térség.

2021 szeptemberében a Parlamenti Közgyűlés ismét azt javasolta a Miniszteri Bizottságnak, hogy dolgozzon ki egy kiegészítő jegyzőkönyvet az Egyezményhez, amely elismeri a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való önálló emberi jogot, és fél évszázad óta először egy kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet is csatolt javaslatához. E javaslat alapján, az Európa Tanács történelmében először a Miniszteri Bizottság megbízta az Emberi Jogi Irányító Bizottságot (*Comité directeur pour les droits humains/ Steering Committee for Human Rights*; a továbbiakban: CDDH), hogy készítsen el egy emberi jogokról és környezetről szóló eszköz vagy eszközök kidolgozásának megvalósíthatóságát és szükségességét vizsgáló tanulmányt, és kijelentette, hogy a témakörben döntést majd e tanulmány elemzése után fog hozni. Amikor ezen értekezés legelső sorait leírtam, még nem

tudhattam, hogy hol fog tartani a történet akkor, amikor kiteszem annak utolsó írásjelét. Azt azonban igen, hogy az értekezés célirányos boltívét a Parlamenti Közgyűlés környezethez való joggal kapcsolatos kísérletei fogják alkotni, és a fókuszpontot a legújabb jegyzőkönyvtervezet elemzése fogja képezni.

Bár az értekezés nem tekinthető kritikai jogelméleti műnek – mert egyértelműen nem az, noha nyomokban tartalmazza a nevesített iskola egyes ismertetőjegyeit – egyik meghatározó irányát és ötlet forrását Mensch a jogosulságok objektív létének megkérdőjelezésével kapcsolatos gondolatának köszönheti, melynek értelmében „alanyi jog akkor, és csak akkor létezik, ha a bíróság a felperes javára dönt vagy az adott jogszabályt alkotmányellenesnek nyilvánítja. Amire a bíróság ítéletének indokaként hivatkozik – az alanyi jog léte – az a valóságban csupán annak eredménye."[1] A jelen sorok írója ügyvédi minőségének köszönhetően tapasztalhatta, hogy bármely jogosítvány bíróság előtti feltételes érvényesíthetősége és tényleges érvényesítése az, aminek köszönhetően az alanyi jog igazi, úgymond materiális változást képes előidézni a valóság síkján. Mindezek fényében, a végrehajtási mechanizmusok sajátosságait is figyelembe véve, a kutatás egyrészt az Európa Tanács szintjén kizárólag a környezethez való jognak az Egyezmény rendszerébe történő beemelésével kapcsolatos problémák tárgyalására szűkül, azaz nem vizsgálja ugyanazon kérdésköröket például az Európai Szociális Charta esetében, továbbá – a koherenciával kapcsolatos megfontolásoknak is betudhatóan – nem elemzi egy önálló szerződés felállításában rejlő lehetőségeket sem, másrészt a vonatkozó nemzetközi összefüggések fejtegetésekor az érvényesíthetőség vagy érvényesíthetőségi potenciál különböző összefüggésekben vissza-visszatér. A téma további szűkítése és a dolgozat felépítésének egységessége érdekében az értekezés még csak nem is említi a természet jogainak modelljét (*the Rights of Nature model*). A jelen sorok szerzője meg van győződve arról, hogy a természeti elemek és ökoszisztémák jogalanyiságának és jogosítotti minőségének elismerése – a környezethez való emberi joghoz hasonlóan – szintén egyik hatékony eszköze lehet a hármas planetáris válság leküzdésének, ugyanakkor a jelen írás előzetes jegyzetei alapján úgy vélem, hogy egy ilyen elmélet gyakorlatba ültetése a jelenben megvalósíthatatlan az Egyezmény keretében. Az amerika-közi és az afrikai emberi jogi rendszerekre jellemző, az egyéni jogosítottságokon túllépő, a környezethez való jog kollektív jogként is való

[1] 'There will be a right if, and only if, the court finds for the plaintiff or declares the statute unconstitutional. What the court cites as the reason for the decision - the existence of a right- is, in fact, only the result' – Elizabeth B. Mensch, "The History of Mainstream Legal Thought," in *Politics of Law: A Progressive Critique*, Ed. David Kairys (New York, Pantheon Books, 1982): 18-39., 27.

konceptualizálása és gyakorlatba ültetése egy célravezető és eredményes kiterjesztésnek tetszik, de előzetes jegyzeteim értelmében ez szintén nem összeegyeztethető az Egyezmény jelenlegi logikájával.

Tekintettel arra, hogy a Parlamenti Közgyűlés ajánlásait megalapozó jelentésekben megjelenő vagy többé-kevésbé körvonalazódó környezethez való jog koncepciók és ezen felfogások normatív kifejeződési formái szorosan kötődnek ahhoz, hogy ez a – mai napig fejlődésben lévő – jog miért és hogyan alakult a nemzetközi jogban, egyes regionális jogrendekben vagy nemzeti alkotmányokban, elengedhetetlennek, mi több meghatározónak bizonyult, hogy végigkísérjem és behatóan vizsgáljam ezen evolutív folyamatot is a vonatkozó – és az európai emberi jogi rendszer szempontjából releváns – nemzetközi, regionális és nemzeti eszközökben, dokumentumokban és jogforrásokban. A jelen értekezésben szereplő minden egyes ilyen nemzetközi, regionális és nemzeti dokumentumra, eszközre vagy jogforrásra vonatkozó vizsgálat – legyen szó az Egyesült Nemzetek Szervezete (a továbbiakban: ENSZ) különelőadóinak jelentéseiről, az ENSZ vagy az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának (*Human Rights Council*; a továbbiakban: HRC) határozatairól, a globális környezetvédelmi csúcstalálkozókon elfogadott nyilatkozatokról, regionális vagy nemzetközi szerződésekről vagy puha megállapodásokról, a Nemzetközi Bíróság (*International Court of Justice*; a továbbiakban: ICJ) vagy regionális emberi jogi bíróságok ítéleteiről vagy tanácsadói véleményéről, nemzeti alkotmányos rendelkezésekről vagy összehasonlító alkotmányjogi szempontokról – olyan megállapításokhoz, perspektívákhoz vagy részkövetkeztetésekhez vezettek, amelyek szükségesek voltak általánosan az Európa Tanács keretében tett kísérletek, és különösen a kiegészítő jegyzőkönyvtervezet kellően megalapozott elemzése szempontjából. Vizsgáltam például az Aarhusi Egyezmény strukturális felépítését, dinamizmusát, különböző normatív referenciapontok szerinti emberi jogi természetét vagy e jelleg hiányát, valamint közvetlen alkalmazhatóságát vagy ennek hiányát, és ezzel szoros összefüggésben belső jogorvoslati rendszerének koherenciáját, illetőleg a jog két dimenziójának aarhusi logika szerinti kapcsolatát annak érdekében, hogy levonjam azokat a részkövetkeztetéseket, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy a kiegészítő jegyzőkönyvtervezet 6. cikkében foglalt környezeti eljárási jogosultságokról értekezhessek. Hasonló módon, elemeztem azt, hogy a környezethez való jog válhatott-e a nemzetközi szokásjog részévé, hiszen ezen aspektus, egyebek mellett, például a *Golder ügy*ben hozott ítéletben használt érvrendszer értelmében releváns lehet egy, az EJEE 2. és 8. cikkeiben foglalt környezethez való részjog esélyének megállapítása szempontjából,

különösen amennyiben a Miniszteri Bizottság úgy dönt, hogy kiegészítő jegyzőkönyv helyett az Egyezmény preambulumába illeszt be egy környezethez való jogról szóló bekezdést. Emellett, tekintettel az „élő eszköz" doktrínájának (*the living instrument doctrine*) és a rendszerszintű integrációja elvének (*the principle of systemic integration*) *ab initio* jelentős jogértelmező és akár jogalakító potenciáljára, valamint arra, hogy ezen potenciál befolyásolhatja egy új jogkiterjesztő kiegészítő jegyzőkönyv elfogadásának szükségességét, valamint annak esetleges tartalmát, tanulmányoztam az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatának releváns aspektusait is. Így például egy több pontos érvrendszer alapján bizonyítottam, hogy az EJEB esetén a jogok „zöldebbé tételének" vagy „zöld értelmezésének" tézise jobbára téves.
Figyelembe véve, hogy az értekezés fókuszát meghatározó kiegészítő jegyzőkönyvtervezet körül gravitáló elemzés és az ezen elemzést lehetővé tevő, ilyen értelemben összpontosító vektorként működő részkérdések kidolgozása nagyban függnek a kialakulóban lévő jog különböző elismerési fázisaitól, az időrendiség tekintetében az értekezés, amennyire csak a gondolatmenet engedte, lineáris jellegű. Mivel, legalábbis feltételezetten, egy új emberi jogról van szó, a jogot konceptuális fejlődésének bizonyos fázisaiban alávetettem az Alston által kidolgozott *appellation contrôlée*-nak, valamint az ezzel jobbára megegyező 41/120 sz. ENSZ közgyűlési határozat 4. bekezdése által előírt követelményeknek.

Összefoglalva, a jelen értekezés lényegében célirányosan – vagyis a jognak az Egyezmény rendszeréhez való hozzáillesztése vagy hozzáilleszthetősége szempontjából relevánsnak ítélt kérdések mentén – végigkövette és kritikusan elemezte a kialakulóban lévő környezethez való jog, valamint annak konstituáló elemeinek konceptuális és normatív kifejeződési formáit, illetőleg e formák fejlődését, s ezen túlmutatóan az ezekkel szorosan összefüggő tárgyköröket, annak érdekében, hogy ennek az előzetes vizsgálat során megállapított szempontok és részkövetkeztetések fényében elemezhesse általánosan a Parlamenti Közgyűlés környezethez való joggal kapcsolatos jogkiterjesztési kísérleteit, és különösen a legújabb kiegészítő jegyzőkönyvtervezetét.

A kérdések, amelyek megválaszolását célúl tűzte ki maga elé:

A. Milyen formában és hogyan fejeződik ki a környezethez való jog a Parlamenti Közgyűlés azon első négy kísérlete keretében, amelyek az Egyezmény rendszerét egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel kívánták kiterjeszteni?

B. Milyen releváns részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok vonhatók le a kialakulóban lévő környezethez való jog valamilyen formáját tartalmazó nemzetközi, regionális és nemzeti eszközök és dokumentumok kritikus vizsgálata alapján?
C. Az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata minősíthető-e „zöld értelmezésnek”? Az EJEB joggyakorlatának fényében értelmezendő egyezményes normatív korlátok lehetővé teszik-e egy származtatott önálló környezethez való jog vagy egy konceptuális autonómiával kevésbé rendelkező más alapjogokban foglalt környezethez való részjog bírói jogértelmezés útján történő elismerését? A nem kormányzati szervezetek kereseti joga és az extraterritoriális joghatóság fogalma miként jelenik meg az EJEB újabb, környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatában?
D. Hogyan értékelhető a Parlamenti Közgyűlés legújabb ajánlásának függelékében szerepelő kiegészítő jegyzőkönyvtervezet, különösen a részkövetkeztetések fényében?

Az alkalmazott kutatási módszerek alkalmazkodnak a fentebb felsorolt célkitűzésekhez.
Természetesen, mint legtöbb jogtudományi, és egyébiránt minden jogi tárgyú írás, így a jelen jegyzetek is a kutatás szempontjából vélhetően releváns különböző nemű források – jogszabályi, puha jogi természetű, politikai jellegű, független szakértőktől származó, politikai akaratnyilvánítást kifejező, bírói fórumoktól eredő, jogtudományi és szakirodalmi – azonosításából, feldolgozásából, szintetizálásából és továbbgondolásából indultak ki.
A részkövetkeztetések kellően megalapozott levonása érdekében, amennyiben ez lehetséges volt, az úgymond elsődleges forrásokból, pontosabban azok kritikus és szisztematikus értelmezéséből indultam ki, figyelembe véve, ahol ez esedékes volt, a *travaux préparatoires* regiszterébe tartozó előkészítő munkákat, iratokat, anyagokat, a szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény által előírt általános értelmezési szabályokat, a Nemzetközi Jogi Bizottság vonatkozó megállapításait, a Nemzetközi Bíróság ítéleteit. A legtöbb esetben ez a nemzetközi és regionális szövegek értelmezés szempontjából irányadó hivatalos angol és francia nyelvű változatait jelentette. A spanyol, portugál vagy brazil bírósági, valamint alkotmánybírósági szövegek fordításában a testvérem segített.
Összességében, az elsődleges források kritikus és rendszerszintű, egyaránt textuális, kontextuális és teleologikus értelmezése és továbbgondolása volt az irányadó. A szakirodalmi és szakértői elemzéseket ezek fényében olvastam, elemeztem, osztottam vagy cáfoltam.
A szakirodalmi források tekintetében a legnagyobb hitelt azon szerzőknek kölcsönöztem, akik maguk is részt vettek bizonyos tárgyalási folyamatokban (például a Stockholmi

Nyilatkozat esetén Louis B. Sohn vagy a 48/13 sz. HRC határozattervezet előkészítésével és az azzal kapcsolatos tárgyalási folyamatok tekintetében Marc Limon).
Továbbá, az írásban szerepelnek összehasonlító jogi elemzések, összehasonlító alkotmányjogi vizsgálatok, gyakorta rendszerszintű értelmezésen alapuló fejtegetések, és a környezethez való jog fejlődésének értékelésekor a történeti módszer is hangsúlyosan érvényesül.

Valamikor, a témám választásának legelején, egy jogfilozófiai művet tűztem ki célul, de ezt a projektet időközben személyes okok miatt elnapoltam. Ennek betudhatóan a jelen értekezés, amennyiben csak lehetségesnek bizonyult, szándékosan távol tartja magát minden nemű szűkebb értelemben vett filozófiai vagy filozófiai kategóriák segítségével kifejezett érvtől vagy meggondolástól, és a körültekintő, kritikus jogértelmezésre összpontosít.

A jelen értekezés a vizsgált tárgykörrel kapcsolatos, 2025. május 29-ig rendelkezésre álló jogi és szakirodalmi források, valamint a környezethez való jog ez időpontig bekövetkezett fejlődésének elemzésére, értékelésére épül. Az ezt követő időszakban született források feldolgozása és vizsgálata további kutatómunka tárgyát képezheti.
A környezethez való jog alakulásának kutatását a jelen sorok szerzője az értekezés lezárását követően is folytatja. E tekintetben, a dolgozatom folytatásaként, egy jelenleg lektorálás alatt álló publikációban – *A Beacon of Questions or the Confirmation of a Gaping Wound? The Human Right to a Healthy Environment in the Light of the Advisory Opinion of the International Court of Justice* – részletesen elemeztem a Nemzetközi Bíróság 187 sz. ügyben hozott ítéletének a környezethez való jogról szóló paragrafusait.

A fentebb vázolt célirányos és összpontosító jellegű, de ugyanakkor a kialakulóban lévő jog fejlődési történetét időben lineárisan vizsgáló szerkezetnek megfelelően:

Tekintettel arra, hogy az értekezés központi tematikáját a környezethez való jog Egyezménybe való beillesztésének lehetősége képezi, a II. fejezet röviden vázolja az EJEE fejlődésének két lehetséges útját. Ennek megfelelően röviden kitér az evolutív értelmezésre s annak összefüggésében a környezet „közvetett védelmének tézisére” (*indirect protection thesis*), majd a „jogkiterjesztő” és a „reform” kiegészítő jegyzőkönyvek fogalmára.

A III. fejezet kritikusan és átfogóan elemzi a Stockholmi Nyilatkozat 1. alapelvét, és annak kérdését, hogy ez az elv szolgálhat-e egy környezethez való emberi jog, mint *leges in statu nascendi* kiindulópontjául. Ezt követően, kitér az 1970-es strasbourgi Európai természetvédelmi konferencián elhangzott környezethez való jogról szóló KJ gondolatára, annak vizsgálatára. Végezetül hosszan tárgyalja a hivatalosan is előterjesztett 1973-as *steigeri* kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet, és annak összefüggésében egy szakirodalmi mű által javasolt KJ modellt is, amelynek egyik érdekessége, hogy tartalmazza a jog megelőző funkciójának, dimenziójának egy prototípusát.

A IV. fejezet nyitánya a Közös Jövőnk zárójelentés I. mellékletének 1. cikkében foglalt reménykeltő megfogalmazásra hívja fel a figyelmet, majd bemutatja a Riói konferencia előkészítő munkái során felmerülő szövegezés-változatokat, és összeveti a Stockholmi, a Riói és a Brundland jelentés függelékében szerepelő variánsokat. Ksentini különleges előadó jelentéseinek összefüggésében, egyebek mellett tárgyalja, hogy az érvényíthetőség feltétele-e egy új emberi jog elismerhetőségének, a nemzetközi jogi joganyag fényében helyteleníti a környezethez való jog és a GSzKJNE-ben foglalt jogok között vont párhuzamot a kikényszeríthetőség szempontjából, majd bemutatja és elemzi azt, hogy Ksentini jelentéseiben, az Oslói Chartában és a PACE 1130 (1990) sz. ajánlásához fűzött charta- és egyezménytervezetben hogyan körvonalazódnak a környezethez való jog konstituáló elemei és dimenziói. Kitér továbbá az inter-amerikai és afrikai emberi jogi rendszerek keretében végment és végbemenő jogfejleményekre. Végezetül, a fejezet a PACE 1431 (1999) sz. ajánlását, és az azt megalapozó jelentést, valamint az erre adott elutasító CoM választ elemzi.

Az V. fejezet az Aarhusi Egyezményben fantomképként feltűnő környezethez való anyagi jogra, az eljárási jog-triádra, a normatív struktúrára és logikára összpontosít. Az Egyezményben felsejlő szubsztantív jog természetét és jelentését egy rendszerszintű, dinamikus megközelítésű elemzés segítségével vizsgáltam, de különös figyelmet szenteltem az igen releváns a *travaux préparatoires*-nak is. Ezt követően különböző szakirodalmi álláspontok figyelembevételével vizsgáltam az Aarhusi Egyezmény „élő eszköz" jellegét, s az ebből adódó anyagi és eljárási vetületeinek lehetséges összjátékait. Majtényi tanulmánya és a *Conseil d'État* ítéleteinek fényében feltérképeztem az Aarhusi Egyezmény közvetlenül alkalmazandósága körüli problémákat, majd Jendrośka egy híres elemzéséből kiindulva s annak mentén ellenőriztem az Aarhusi felépítmény jogorvoslati rendszerének koherenciáját, s végezetül az aarhusi kontextusban kitértem a visszalépés tilalmának problémájára is. Az

utolsó érintett téma a 1614(2003) sz. „Környezet és Emberi Jogok” címet viselő PACE ajánlás, s az azt elutasító CoM válasz.

A VII. Fejezet röviden tárgyalja az EU Alapjogi Chartája 37. cikke érvényesíthetőségének korlátozásait, majd összehasonlító alkotmányjogi szempontból, főként a francia és a lengyel alkotmányos rend példáin keresztül, kritizálja a PACE leegyszerűsítő két-kategóriás csoportosítását. Ezt követően ismerteti azokat a jogfejlődési eseményeket, amelyekre a PACE 2009-ben még alapozhatott volna, részletesen bemutatja az 1885 (2009) sz. előretekintőbb jellegű PACE ajánlást, majd a CoM elutasításainak indokait.

A VII. fejezet a Párizsi Megállapodás természetéről és emberi jogi relevanciájáról értekezik, majd ezzel szoros összefüggésben kitér a különböző államok ICJ (187 sz. ügy) előtt hangoztatott álláspontjára a klímamegállapodás 11. preambulumbekezdésével és a környezethez való emberi joggal kapcsolatosan. Ezt követi a 48/13 sz. HRC és a 76/300 sz. ENSZ határozatok, azok előkészítő munkái, valamint ezen határozatokat megelőző különelőadói jelentések kritikus és részletes elemzése. Ugyancsak ebben a fejezetben tárgyalom részletesebben az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát annak érdekében, hogy megválaszoljam a C. pontban kitűzött kutatási kérdéseket.

A VIII. fejezet a jelen értekezés központi témáját dolgozza fel, azaz bemutatja, vizsgálja és részletesen elemzi a 2211 (2021) sz PACE ajánláshoz fűzött biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló KJ-tervezetet, különösen, de nem kizárólagosan az előző fejezetek során levont megállapítások és részkövetkeztetések, valamint a CDDH megvalósíthatósági tanulmányának fényében.

Az értekezés logikai felépítése:

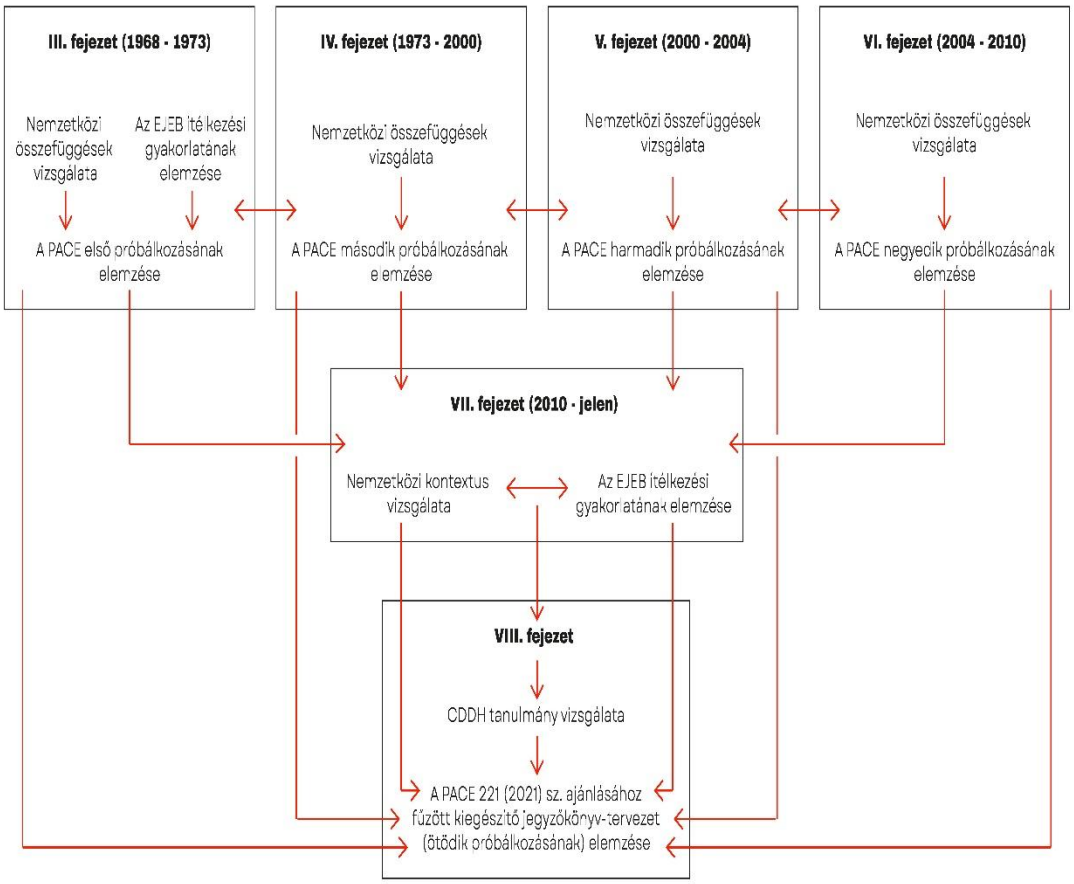

II. Előzetes és általános megjegyzések

Több mint viszonylagos szakirodalmi konszenzus létezik a tekintetben, hogy – legalábbis nemzetközi szinten – a környezettel kapcsolatos tudományos paradigmaváltás,[2] a nemzetközi környezetjog formatív, úgynevezet *modern*, korszaka,[3] valamint a környezet védelme és az emeberi jogok között fennálló kapcsolatrendszer első formális kifejeződése[4] is az 1970-es évekre datálható. Ezen történelmi tényállás fényében logikus és magától értődő, hogy az 1950. november 4-én aláírt és 1953. szeptember 3-án hatályba lépett Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről (gyakrabban: Emberi Jogok Európai Egyezménye; a továbbiakban: EJEE)[5] nem tartalmazott s nem is tartalmazhatott környezethez való emberi jogot, és az EJEE előkészítő munkái (*travaux préparatoires*) sem térnek ki a környezet és az emberi jogok közötti viszonyra.[6] Azonban, a normatív tartalom és hatály szempontjából az Egyezmény korántsem egy zárt rendszer.

Az EJEE fejlődése kétféle úton valósulhat meg. Az első, a nemzeti alkotmányokra is jellemző[7] evolutív értelmezés, amely az Egyezmény rendszerében egy sajátságos formát ölt, és amelyet az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB), és az EJEB nyomán a szakirodalom is, az „élő eszköz/ instrumentum" elvének (eng.: *the living instrument doctrine*; fr.: *la doctrine de l'instrument vivant*) nevez. Az „élő eszköz" elvét először 1978-ban a *Tyrer*

---

[2] Zygmunt J.B. Plater, "From the Beginning, a Fundamental Shift of Paradigms: A Theory and Short History of Environmental Law," *Loyola of Los Angeles Law Review* Vol. 27 No. 3 (1994): 981-1008., 981-982.
Itt a szerző főképpen a Rachel Carson *Silent Spring* című tudományos munkájának hatására utal, de tárgyalja Ronald H. Coase *The Problem of Social Cost* közgazdasági esszéjét is.

[3] Peter H. Sand, Ed., *The History and Origin of International Environmental Law: Introduction* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd., 2015), xiv.
és Innocent C.S. Okogbule, Desmond O.N. Agwor and Empire Hechime Nyekwere, "The Historical Development of International Environmental Law: A Legal Appraisal," *Global Journal of Politics and Law Research* Vol. 10 No. 8 (2022): 33-54., 39-41.

[4] Rebecca Bratspies, "Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?" Santa Clara Journal of International Law Vol. 13 (2015): 31-69., 52.

[5] Európa Tanács, *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről* (Róma: Európa Tanács, kelt: 1950. november 4., hatályba lépés: 1953. szeptember 3.); https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_HUN (2024. augusztus 5.).

[6] Nina Mileva and Marina Fortuna, "Environmental Protection as an Object of and Tool for Evolutionary Interpretation" in *Evolutionary Interpretation and International Law*, eds. Georges Abi-Saab, Kenneth Keith, Gabrielle Marceau and Clément Marquet (Oxford: Hart Publishing, 2019), 123-140., 133. (footnote/reference no. 49).
Az Európa Tanács oldalán keresztül hozzáférhető előkészítő munkák (https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/library_travprep_table_eng (2024. augusztus 5.) átolvasása után igazolom a fentebb idézett szerzők következtetését. Megj.: az online hozzáférhető *travaux préparatoires*-t sajnos nem volt még lehetőségem összevetni a Martinus Nijhoff kiadó gondozásában megjelent 8 kötetes *Collected edition of the „Travaux préparatoires" of the European Convention on Human Rights / Council of Europe = Recueil des travaux préparatoires de la Convention européenne des droits de l'homme* című művel.

[7] George Letsas, "The ECHR as a living instrument: Its meaning and legitimacy," in *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*, eds. Andreas Føllesdal, Birgit Peters, Geir Ulfstein (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 106-142., 106-107.

*kontra Egyesült Királyság ügy*ben mondta ki az EJEB: „A Bíróság emlékeztet arra, hogy, az Egyezmény egy élő eszköz, amelyet, ahogyan azt a Bizottság is joggal hangsúlyozta, mindig a jelenkor körülményei között kell értelmezni”.[8] Malgosia Fitzmaurice professzor munkájára építve, Pavel Bureš rámutat arra, hogy az „élő jog” koncepciója, azaz az evolutív vagy dinamikus értelmezés, többek között, magába foglalja a szerződések teleologikus értelmezésének módszerét, a kontemporaneitás, valamint az emberi jogok tényleges, hatékony érvényesülésének elvét, és egy olyan különleges bírói jogértelmezési technika, amely a szerződések általános fogalmait hivatott interpretálni egy meghatározott időpontban és egy meghatározott társadalmi, politikai és jogi kontextusban.[9] Az „élő jog” s más releváns jogelvekről bővebben a következő fejezetben lesz szó, ahol a jelenleg is érvényesülő „közvett védelem tézisének”[10] (jelenleg az EJEE rendszere, közvetett módon, annyiban járul hozzá a környezet védelméhez, amennyiben ez feltétlenül szükséges az Egyezményben és az ahhoz csatolt kiegészítő jegyzőkönyvekben foglalt emberi jogok teljes körű érvényesüléséhez) korlátairól lesz szó.

A második utat az úgynevezett opcionális/fakultatív kiegészítő jegyzőkönyvek képezik, amelyeket Corina Heri „jogkieterjesztő” kiegészítő jegyzőkönyveknek is nevez (eng: ‘rights-expansion’ protocols).[11] Az ilyen típusú kiegészítő jegyzőkönyvek kiterjesztik az EJEE védelme alá eső jogokat, oly értelemben, hogy új alapvető emberi jogokat hoznak létre, és ezzel természetesen új kötelességeket rónak azon szerződő felekre (államokra), amelyek ratifikálják, megerősítik ezen kiegészítő jegyzőkönyveket, azaz, az EJEE szóhasználatában [hozzájárulásukat fejezik ki ahhoz, hogy az opcionális jegyzőkönyvek megfelelően kötelezőek legyenek reájuk nézve]. Ilyen természetű kiegészítő jegyzőkönyv például a Hetedik (külföldiek kiutasításának eljárási garanciái, fellebbezéshez való jog büntető ügyekben, kártalanításhoz való jog bírói hiba esetén, kétszeres eljárás alá vonás vagy büntetés

[8] ECtHR [GC], *Case of Tyrer v. United Kingdom*, *Application no. 5856/72* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 25 April 1978), para. 31.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]} (2024. augusztus 5.).

[9] Pavel Bureš, “Human dignity: an illusory limit for the evolutive interpretation of the ECHR?” *Amicus Curiae* Issue 110 (2017): 20-28., 23.;

9.1. Malgosia Fitzmaurice, “Dynamic (Evolutive) Interpretation of Treaties, Part I,” *Hague Yearbook of International Law*, vol. 21 (2008), 101-153., 101-102.

[10] A fogalmat Robert Spano, az EJEB volt elnöke, használta az Európa Tanács által 2023 májusában megszervezett Konferencián, melynek témája a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog gyakorlati oldalával kapcsolatos problémák feltárása és megvitatása volt; Robert Spano, *Keynote Speech at the Council of Europe Conference on the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment in Practice* (Palais de l’Europe, Strasbourg: Council of Europe, the 3rd of May 2023); https://rm.coe.int/coe-speech-environment-spano-final-2787-8240-6407-v-1/1680aae80b (2024. augusztus 6.).

[11] Corina Heri, “Justice in the liminal: The Council of Europe and the Right to a Healthy Environment,” *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 73 (2024): 319-360., 327.

tilalma, házastársak egyenjogúsága), a Tizenkettedik (a megkülönböztetés általános tilalma) és Tizenharmadik Kiegészítő Jegyzőkönyv, hogy csak három példára szorítkozzak. [12] Az EJEE rendszerének második típusú kiegészítő jegyzőkönyvei, az úgynevezett „reform" kiegészítő jegyzőkönyvek,[13] magát az Egyezményt, azaz annak eredeti szövegét, módosítják. Ez alól kivételt képezett a Második Kiegészítő Jegyzőkönyv, amely nem az EJEE szövegét módosította, hanem 5. cikkének (3) bekezdése értelmében, hatályba lépésének pillanatától az Egyezmény szerves részét képezte. A *reform* jegyzőkönyvek általában intézményi és eljárási kérdésekre vonatkoznak, [14] azonban EJEE-hez csatolt Tizenötödik Kiegészítő Jegyzőkönyv részben kivételt képez, ugyanis annak 1. cikke az EJEE Preambulumát egy új bekezdéssel bővítette.[15] A Szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény (*Vienna Convention on the Law of Treaties*; a továbbiakban: VCLT) 39. és 40. cikkének fényében ugyan elméleti akadálya nincsen annak, hogy egy reform kiegészítő jegyzőkönyv (a továbbiakban: KJ) egyben jogkieterjesztő KJ is legyen,[16] de tekintettel arra, hogy egy új emberi jog ily módon történő beillesztése az EJEE rendszerében számos gyakorlati nehézséget hordoz magában – a hatályba lépéshez kivétel nélkül minden szerző fél magára nézve kötelezőként kell elismerje a VCLT imént hivatkozott cikkei értelmében; ezeddig a szerződő felek soha nem foglaltak új emberi jogot közvetlenül az Egyezmény I. fejezetébe; a jogalkotási technika szempontjából egy új emberi jog az Egyezmény I. fejezetébe való beillesztése a cikkek átszámozását/újraszámozását vonná maga után stb. – ezt a lehetőséget nem tárgyalom a környezethez való emberi jog vonatkozásában.

---

[12] Európa Tanács, *Hetedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez* (Strasbourg: Európa Tanács, kelt: 1984. november 22, hatályba lépés: 1988. november 1.), *Tizenkettedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez* (Róma: Európa Tanács, kelt: 2000. november 4., hatályba lépés: 2005. április 1.), *Tizenharmadik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez* (Vilnius: Európa Tanács, kelt: 2002. május 3., hatályba lépés: 2003. július 1.); https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_HUN (2024. augusztus 5.); a hatályba lépések pontos dátuma az Európa Tanács hivatalos honlapja szerint: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list (2024. augusztus 5.).

[13] Supra. 11. Heri, "Justice in the liminal" (2024), 327-328.

[14] Például a Tizenegyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv, amely többek között lényegesen módosította az EJEE struktúráját, az EJEE az EJEB működési szabályait tartalmazó II. fejezetét, és hatályon kívül helyezte a Második, Harmadik, Ötödik, Nyolcadik, Kilencedik és Tizedik Kiegészítő Jegyzőkönyvet – Európa Tanács, *Tizenegyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez* (Strasbourg: Európa Tanács, kelt: 1994. május 11., hatályba lépés: 1998. november 1.).

[15] *megerősítve, hogy – a szubszidiaritás elvével összhangban – elsődlegesen a Magas Szerződő Felek kötelessége a jelen Egyezményben és az ahhoz fűzött jegyzőkönyvekben meghatározott jogok és szabadságok biztosítása, és hogy ennek során a Magas Szerződő Felek az Egyezmény által létesített Emberi Jogok Európai Bíróságának ellenőrzési jogköre alá eső mérlegelési jogkörrel rendelkeznek*; – Európa Tanács, *Tizenötödik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez* (Strasbourg: Európa Tanács, kelt: 2013. június 24., hatályba lépés: 2021. augusztus 1.), 1. cikk.

[16] UN, *Vienna Convention on the Law of Treaties. UNTS vol. 1155, p. 331.* (Vienna: UN, concluded on 23 May 1969, entered into force: 27 January 1980); https://treaties.un.org/doc/Treaties/1980/01/19800127%2000-52%20AM/Ch_XXIII_01.pdf (2024. augusztus 27.) // ENSZ, *A szerződések jogáról szóló, 1969. május 23-i Bécsi Egyezmény* (Bécs: ENSZ, kelt: 1969. május 23, hatályba lépés: 1980. január 27.).

Egyes szakirodalmi források szerint az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének (ang: Parliamentary Assembly of the Council of Europe; a továbbiakban: PACE) 2211 (2021) sz. ajánlása a negyedik próbálkozás a környezethez való autonóm emberi jog beemelésére az Egyezmény rendszerébe,[17] a környezethez való jog alapvető emberi jogként való elismerésének gondolata 1973-ban merült fel először az Egyezmény kontextusában,[18] a fentebb említett 2211 (2021) sz. PACE ajánlás példa nélkül álló abban a tekintetben, hogy tartalmaz egy kiegészítő jegyzőkönyvtervezet is.[19] A szakirodalmi forrásanyag körültekintő feltárása és az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottsága Emberi Jogi és Környezetvédelmi Szerkesztői Csoportjának *(Comité directeur pour les droits de l'homme-Groupe de rédaction sur l'environnement et les droits humains/ Steering Committee for Human Rights-Drafting Group on Human Rights and Environment*; a továbbiakban: CDDH-ENV[20]) 2024. április 27-i, felülvizsgált jelentéstervezete arra enged következtetni, hogy valójában a 2211 (2021) sz. PACE ajánlás már az ötödik próbálkozás arra, hogy a környezethez való jog kifejezett módon az EJEE szerves és integráns részét képezze.[21] Az Európa Tanács szintjén az első ilyen gondolat már 1970-ben megfogalmazódott, és már az 1973-as ajánlás is kísérletett tett arra, hogy a környezethez való jog anyagi jogi dimenzióját megfogalmazza a benne foglalt kiegészítő jegyzőkönyvtervezetben.[22]

---

[17] Jorge Calderón-Gamboa and Julie Diane Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system" in *Human Rights and the Planet: The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights*, eds. Natalia Kobylarz, Evadne Grant (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022), 86-121., 114.

[18] Corina Heri, Linnéa Nordlander and Annalisa Savaresi, "Recognizing the Right to a Healthy Environment at the Council of Europe: Why Does it Matter?" *Environmental Rights Review* Vol. 1, No. 2 (2023): 1-6., 2.; https://dspace.stir.ac.uk/retrieve/efb0597e-66c2-4ecd-89f3-2d9bf692b3e8/ERR1%282%292023-12.pdf (2024. augusztus 27).

[19] Supra. 11. Heri, "Justice in the liminal" (2024), 327.

[20] Tekintettel arra, hogy a hivatalos dokumentumokban és a szakirodalomban is a bizottság és annak szerkesztői csoportjának francia elnevézéséből (*Comité directeur pour les droits de l'homme* et *Comité directeur pour les droits de l'homme-Groupe de rédaction sur l'environnement et les droits humains*) származó rövidítés szerepel, következetességi okokból én is ezt fogom használni.

[21] CDDH-ENV, *[Draft] Revised CDDH report on the need for and feasibility of a further instrument or instruments on human rights and the environment, CDDH-ENV(2023)06REV4*, (Strasbourg: CoE – CDDH-ENV, 29 April 2024), 7. (para. 12.); https://rm.coe.int/steering-committee-for-human-rights-cddh-drafting-group-on-human-right/1680afa8ee (2024. augusztus 27.).

[22] Maguelonne Déjeant-Pons and Marc Pallemaerts with the collaboration of Sara Fioravanti, *Human rights and the environment: Compendium of instruments and other international texts on individual and collective rights relating to the environment in the international and European framework* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002), 138-139.

III. Az első próbálkozás

III.1. Elsőkből lesznek az utolsók: a kezdet

Sohn szerint[23] feltehetőleg az UNESCO által összehívott és 1968. szeptember 4-13. között megrendezett, „Az erőforrások és a bioszféra észszerű használatának és megőrzésének tudományos megalapozottságáról" szóló szakértői kormányközi konferencia[24] lehetett a végső kiváltó oka annak, hogy az ENSZ az immár tudományosan kellően bizonyított és nagy mértékben az antropocénre/ kapitalocénre[25] jellemző emberi tevékenységek által előidézett, az egész emberiséget fenyegető világviszonylatú környezeti válság kezelését halaszthatatlannak ítélte, és e célból szükségesnek tartotta a környezetvédelem és -javítás egyetemes nyilatkozatának kidolgozását, amelyet később, 1972-ben fogadtak el a 26 alapelvet tartalmazó ENSZ Emberi Környezetről szóló Nyilatkozatként (Stockholmi Nyilatkozat).[26] A szakirodalom a nemzetközi környezetjog tradicionális korszakának végét körülbelül 1970-re datálja, míg a következő éra kezdetét a modern nemzetközi jog pilléreként is számon tartott Stockholmi Nyilatkozat elfogadásától (1972) számolja, [27] így – tekintettel az első környezeti világkonferencia előkészítő munkáinak fontosságára, melyek jogi értelemben is a folyamat integráns részeit képezik – az 1968-tól 1972-ig tartó időintervallumot a modern környezetjog megalapozó szakaszának nevezhetjük.

Világviszonylatban és az európai színtéren is a környezetjogi alkotmányozás a Stockholmi Nyilatkozat elfogodásától kezdődően terjedt el robbásszerűen, de néhány európai állam, deklaratív vagy állami feladatot kijelölő formában, a megalapozó szakaszban fogadott el olyan alaptörvényi jogszabályokat, melyek az állampolgárok jóllétének érdekében történő környezet általános védelméről rendelkeztek – például a Német Demokratikus Köztársaság

[23] Louis B. Sohn, "The Stockholm Declaration on the Human Environment," in *The Harvard International Law Journal*, Volume 14, No. 3 (Summer 1973): 423-515., 425.

[24] UNESCO, *Intergovernmental Conference of Experts on the Scientific Basis for Rational Use and Conservation* (Paris: UNESCO, 4-13 September 1968); https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED047952.pdf (2024. augusztus 28.).

[25] Bővebben lásd: Jason W. Moore (Ed.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism* (Oakland: PM Press, 2016).

[26] UN, "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment," in *Report of the United Nations Conference on the Human Environment, A/CONF.48/14/Rev.1* (Stockholm: UN, 1972), 3-5. (Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment).

[27] Peter H. Sand, "Origin and History," in *The Oxford Handbook of International Environmental Law. Second Edition*, eds. Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel (Oxford: Oxford University Press, 2021): 171-192.; 172., 177-182.

(1968), a Svájci államszövetség (1971), a Bolgár Népköztársaság (1971) vagy a Magyar Népköztársaság (1972).[28]

Az Európa Tanács az 1970-es évet „Európai természetvédelmi év"-nek nyilvánította, és ugyanazon év február 9. és 12. között Strasbourgban megrendezte az Európai Természetvédelmi Konferenciát (*European Conservation Conference*), ahol többek között javaslat született az egészséges környezethez való jogról szóló Egyezményhez csatolt KJ kidolgozására.[29] Amennyiben a szakirodalmi forrásokat kellően körültekintően és kimerítően tártam fel, kijelenthető, hogy az előbb említett, az Európa Tanács égisze alatt 1970-ben megszervezett konferencián fogalmazódott meg a világon először a környezethez való emberi jog kodifikációjának elképzelése. Továbbá, a jelen alfejezetben eddig leírtakból az is következik, hogy az emberi jogi alapú környezetvédelem koncepciója egyidős a modern nemzetközi környezetjoggal.

A Mileva és Fortuna esszéjében leírtak azt a benyomást keltik vagy legalábbis kelthetik, hogy az 1970-es és 1973-as javaslat is formális ajánlás lett volna,[30] más szerzők műveiből viszont inkább az derül ki, hogy az Európai Természetvédelmi Konferencián csupán egy kidolgozottabb javaslat hangzott el az egészséges környezethez való emberi jog beemelésére az Egyezmény rendszerébe, míg 1973-ban hivatalos úton is kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet terjesztettek az Európa Tanács Miniszerhelyettesei elé.[31]

Az 1970-es strasbourgi Európai Természetvédelmi Konferencián az előterjesztők arról érveltek, hogy az Egyezményt egy olyan kiegészítő jegyzőkönyvvel kell bővíteni, mely mindenki számára biztosítja az egészséges és sértetlen környezethez való jogot.[32] Normatív tartalmát tekintve, az egészséges és sértetlen környezethez való jog magába foglalja az

---

[28] David R. Boyd, *The Environmental Rights Revolution: Constitutions, Human Rights, and the Environment* (Vancouver: The University of British Columbia, 2010), 81-82., 748-749.

[29] W. Paul Gormley, "The Right of Individuals to be Guaranteed a Pure, Clean and Decent Environment: Future Programs for the Council of Europe," *Legal Issues of Economic Integration* Vol. 2, Issue 1 (1975), 23-65., 23-24.

[30] *After the declaration, another proposal on the inclusion of a right to a healthy environment was formulated by a German jurist, but, similarly to the first proposal, it was rejected* – Supra 6. Mileva and Fortuna (2019), 131.

[31] W. Paul Gormley, "The Contribution of Scientists Toward the Development of International Environmental Law," The Indian Journal of Political Science, Vol. 36, No. 4 (October-December 1975), 358-384., 370-371.
és 31.1. Jean-Paul Jacqué, "La protection du droit à l'environnement au niveau européen ou regional," in *Environnement et droits de l'homme*, Ed. Pascale Kromarek (Paris: UNESCO, 1987), 65-76., 70-71.; https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000079848 (2024. augusztus 28.).

[32] Saját fordítás. Franciául: « garantissant à chacun un droit de jouir d'un environnement sain et non dégradé » – Supra 31.1. Jacqué, "La protection du droit à l'environnement au niveau européen ou régional" (1987), 70.

észszerűen szennyezésmentes levegőhöz és vízhez (a francia verzió kifejezetten ivóvizet említ) való jogot, a túlzott zajjal és egyéb (környezeti) ártalmakkal szembeni védelemhez való jogot, és a partokhoz, vidékekhez és hegyekhez való észszerű hozzáférés jogát.[33] A javaslat szövegezéséből egyértelműen kiderül, hogy az a környezethez való anyagi emberi jogot (*substantive human right to environment*)[34] kívánta megvalósítani, eljárási dimenziót nem fűztek hozzá az akkori előterjesztők. A környezethez való emberi jog legkorábbi megfogalmazása részint magán viseli a környezetjog tradicionális korára jellemző egyik jegyet, nevesül a fragmentációt, azaz a holisztikus megközelítésre utaló ismérvek hiányát,[35] és pusztán bizonyos szubsztantív elemekre vonatkozik (víz, levegő), míg más elemekre vagy folyamatokra nem (föld, fauna, flóra, biodiverzitás, biztonságos éghajlat, egészséges biológiai sokféleség és ökológiai rendszerek stb.).[36] A tiszta levegőre és vízre való összpontosítást az magyarázhatja, hogy a korabeli dokumentumok és rendezvények szerint – A légszennyezésről szóló Európai Konferencia (Strasbourg, 1964) és az Európai Tanács Tanácskozó Közgyűlésének (1974-től Parlamenti Közgyűlés) 1965. évi ajánlása az édesvíz szennyezésének ellenőrzéséről[37] – az Európa Tanácsban szintén e kettőt tartották az emberi egészség oltalma szempontjából a legfontosabbnak. Az ajánlás egyik érdekessége, hogy egybevonta az egészséges környezethez való jogot (az ajánlás első és második mondata: „szennyezéstől észszerűen mentes levegőhöz és vízhez/ivóvízhez való jog és a túlzott zajjal és egyéb (környezeti) ártalmakkal szembeni védelemhez való jog") a természeti környezethez való hozzáférés jogával (az ajánlás harmadik mondata: „a partokhoz, vidékekhez és

[33] Saját fordítás. Franciául: «Ce protocole devrait consacrer un droit de respirer un air et de boire une eau raisonnablement exempts de pollution, le droit d'être protégé contre les bruits excessifs et les autres nuisances, enfin le droit à un accès raisonnable au littoral, à la campagne et à la montagne.» – Supra 31.1. Jacqué, "La protection du droit à l'environnement au niveau européen ou régional" (1987), 70-71; és angolul: 'a right to reasonably pollution-free air and water, the right to be protected against excessive noise and other nuisances, and the right to reasonable access to coasts, countryside, and mountains' – Supra 6. Mileva and Fortuna, "Environmental Protection as an Object of and Tool for Evolutionary Interpretation" (2019), 131.

[34] Az angol nyelvű szakirodalom általában a *substantive right to environment*, a *substantive environmental rights* és emberi jogi kontextusban *a substantive human right to environment* kifejezést használja, amikor a környezethez való jog anyagi jogi dimenzióját tárgyalja – Pl. Karen Morrow, "Human Rights and the Environment: Substantive Rights," in *Research Handbook on International Environmental Law. Second Edition, Eds. Malgosia Fitzmaurice*, Marcel Brus, Panos Merkouris, and Agnes Rydberg (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021), 344-366., különösen 346-347. és 352-355.

[35] Elina Raitanen, "Legal Weaknesses and Windows of Opportunity in Transnational Biodiversity Protection: as Seen through the Lens of an Ecosystem Approach-Based Paradigm," in *The Effectiveness of Environmental Law. European Environmental Law Forum Series, Volume 3*, Ed. Sandrine Maljean-Dubois (Cambridge: Intersentia, 2017), 81-99., 83-87.

[36] Azadeh Chalabi, "A New Theoretical Model of the Right to Environment and its Practical Advantages," *Human Rights Law Review*, Volume 23, Issue 4 (December 2023): 1-19., 7.

[37] Council of Europe, *European Air Pollution Conference* (Strasbourg: CoE, 1964) és PACE, *Fresh water pollution control in Europe, Rec. 436/01.10.1965*, 1965 - 17th Session - Second part (Strasbourg: PACE, 1965).

hegyekhez való észszerű hozzáférés joga"), ami jogdogmatikailag indokolatlannak tűnik,[38] tekintettel arra, hogy a második kategória a természeti környezet használatára vonatkozik (például bizonyos erdős területekhez való hozzáférés vagy kijelölt helyeken történő kempingezés a tengerparton a természet szépségeinek megcsodálása érdekében), és nem annak állapotára vagy minőségére.

Az eredeti gondolatfonalhoz visszatérve, az 1971. október 18. és 20. között Bécsben megszervezett Emberi Jogokról szóló Európai Parlamenti Konferencián (*European Parliamentary Conference on Human Rights*) René Dupuy professzor arról értekezett, hogy az emberi jogok által biztosított védelem változó tartalmának egy újabb példája lehet a környezethez való jog, e problematikát pedig érdemes és időszerű megvizsgálni.[39] Ezt követően, a Tanácskozó Közgyűlés 683 (1972) sz. ajánlásában[40] azzal a javaslattal fordult a Miniszteri Bizottsághoz, hogy hozzon létre egy *ad hoc* bizottságot, amely, egyebek mellett, vizsgálja meg, hogy az ENSZ Stockholmi és az Európa Tanács Bécsi konferenciáin levont következtetések fényében szükséges-e a megfelelő környezethez való jogot az emberi jogok szintjére emelni, és dolgozzon ki egy megfelelő jogi eszközt ezen új jog védelmének céljából[41] (a 683 (1972) sz. ajánlás A.3. pontja). Az 1973-as környezetről szóló első európai miniszteri konferencián (*First European Ministerial Conference on the Environment*) az *ad hoc* bizottság megbízást kapott arra, hogy tanulmányt készítsen a környezetvédelem és -javulással összefüggésben álló egyéni jogokra és kötelezettségre vonatkozó jogi eszköz létrehozásának kedvezőségéről, figyelembe véve az ENSZ Stockholmi Konferenciáján elfogadott Nyilatkozatát, a Tanácskozó Közgyűlés 683 (1972) sz. ajánlását és a szerződő felek nemzeti gyakorlatát.[42]

---

[38] Bővebben lásd: Jerzy Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part I," *The Opole Studies in Administration and Law (Opolskie Studia Administracyjno-Prawne)*, Vol. 21, Issue 2 (December 2023): 141-169., 145-146.

[39] Supra. 31. Gormley, "The Contribution of Scientists Toward the Development of International Environmental Law" (1975), 372.

[40] PACE, *Action to be taken on the conclusions of the Parliamentary Conference on Human Rights. Recommendation 683 (1972)* (Strasbourg: PACE, 1972); https://pace.coe.int/en/files/14717/html (2024. augusztus 31.).

[41] Saját fordítás. Az eredeti, angol nyelvű szöveg: *A. In respect of human rights which should be protected: […] 3. consider, in the light of the conclusions reached at the United Nations Conference in Stockholm and the Council of Europe Conference in Vienna on the environment, whether the right to an adequate environment should be raised to the level of a human right, and devise an appropriate legal instrument to protect this new right; - Supra. 40. PACE, Rec. 683 (1972), A.3.*

[42] Supra. 31. Gormley, "The Contribution of Scientists Toward the Development of International Environmental Law" (1975), 372.

III.2. A Stockholmi Nyilatkozat: puha jog és *leges in statu nascendi*

Tekintettel arra, hogy az *ad hoc* bizottság munkájának egyik támpontjául mind a Tanácskozó Közgyűlés mind pedig Miniszteri Bizottság az ENSZ első környezetvédelmi világcsúcsán elfogadott záródokumentumot nevezte meg, röviden kitérek a nyilatkozat legrelevánsabb elvére. A Stockholmi Nyilatkozat 1. sz. alapelvének első mondata értelmében: "Az embernek alapvető joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítsa."[43] Mint ismeretes, a Stockholmi Nyilatkozat természetét tekintve *puha* jogi eszköz (*soft law instrument*), vagy, ahogyan még a szakirodalom nevezi, puha megegyezés,[44] azaz olyan egyezmény, amely jogilag nem kötelező erejű, nem hoz létre a címzett államok részére nemzetközi kötelezettségeket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy e puha megegyezések a nemzetközi környezetjog jogalkotási tendenciáira mutatnak rá, iránymutatóul szolgálnak a nemzeti jogalkotók számára, nemzetközi cselekvési programok irányát és tartalmát szabják meg, elvárásokat támasztanak a címzettekkel szemben és koordinációra kötelezik őket, mely gyakorta diplomáciai nyomással is párosul. Továbbá, a nemzetközi szokásjogot tekintve, a puha egyezmények előírásainak ismétlése és nemzeti jogba való átültetése az *opinio juris* bizonyítékaként hozható fel,[45] míg az államok koordinált, tényleges, folytatólagos, ismétlődő és a puha jogi eszközzel összhangban történő gyakorlata a materiális tényező fennállásának érvét erősítik. Számos példa van arra, hogy idővel ezek a programatikus vagy deklaratív elveket lefektető puha egyezményi előírások megkeményednek (*the phenomenon of hardening of soft law*): a *leges in statu nascendi*-k[46] megszületnek, a normaalkotás jogalkotássá válik.[47] David Boyd kiemeli, hogy a Stockholmi Nyilatkozat jelentős,

[43] Eredeti szöveg angolul: *Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations […]* – Supra 26. UN, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. A/CONF.48/14/Rev.1* (1972), 4.
43.1. Bándi Gyula et al., *Környezetjog. Harmadik, bővített kiadás*, Ed. Bándi Gyula (Budapest: Az Apostoli Szentszék Kiadója, 2022), 113.
[44] Kardos Gábor, "A nemzetközi soft law. 8.VII. fejezet," in *Nemzetközi jog*, Ed. Kende Tamás et al. (Budapes: Complex, 2014): 160-164., 160., 162-163.
[45] Dinah Shelton, "Soft Law," in *Routledge Handbook of International Law*, Ed. David Armstrong (London: Routledge Press, 2008): 68-80, 71-75.
[46] Pierre-Marie Dupuy, "Soft Law and the International Law of the Environment," *Michigan Journal of International Law*, Vol. 12, Issue 2 (1990): 420-435., 431-432.
[47] Például a Stockholmi nyilatkozat 22. elvében általános és embrionális formában megjelenő „szennyező fizet" elvet azóta kifejezetten szabályozza az Európai Parlament és a Tanács 2004/35/EK irányelve, amely célkitűzéseit tekintve jogilag kötelező az EU tagállamai részére, és az államok jelentős részének nemzeti joga is (például Romániában a Környezet védelméről szóló 195/2005. sz. sürgősségi kormányrendelet 3 cikkének a)

mélyreható és erőteljes hatást gyakarolt a környezetjogra, az alkotmányjogra és az emberi jogokra, és az egészséges környezethez való emberi jog is ebben a záródokumentumban nyert először formális, hivatalos elismerést.[48] Boyd másutt óvatosabban fogalmaz: megemlíti, hogy formális elismerés nem a „környezethez való jog" szóhasználattal él, és rámutat arra is, hogy a szakirodalomban nincs egységes álláspont a Stockholmi nyilatkozatban foglalt emberi jogi vonatkozású aspektusok relevanciája tekintetében.[49] Günther Handl például azt állítja, hogy a Stockholmi Nyilatkozat egyáltalán nem támasztja alá a tiszta környezethez való anyagi emberi jog formális elismertségét,[50] míg ugyanabban a tanulmánygyűjteményben Luis E. Rodríguez-Rivera, az ellentétes következtetésre jut, és, egyebek közt, kiemeli, hogy az 1972-es ENSZ konferencia előkészítő bizottságának munkájából világosan kiderül, hogy a

pontja, 94. cikk (1) bekezdés i) pontja és az elv megszégyéséért kirótható szabálysértési szankciót megállapító 96. cikk (3) bekezdés 14. pontja – Guvernul României, *Ordonanţa de urgenţă nr. 195/2005 privind protecţia mediului*, publicat în Monitorul Oficial cu nr. 1196 din 30.12.2005).

[48] David R. Boyd, "Catalyst for Change. Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment," in *The Human Right to a Healthy Environment*, Ed. John H. Knox and Ramin Pejan (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 17-42., 17-18., 24-25., 41.

[49] Boyd röviden utal Alexandre Kiss és Dinah Shelton álláspontjára, akik szerint a Stockholmi Nyilatkozat a környezethez való jog megalapozásának fontos mérföldköve, de visszariad attól, hogy kifejezetten kinyilatkoztassa ezt a jogot – 49.1. Alexadre Kiss and Dinah Shelton, *International Environmental Law. Third Edition* (Ardsley, New York: Transnational Publishers, 2004), 667. –, és W. Paul Gormley azon feltételezésére is, mely szerint az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatához hasonlóan a Stockholmi Nyilatkozat is a nemzetközi szokásjog részét képezi – 49.2. W. Paul Gormley, *Human Rights and Environment: The Need for International Cooperation* (Leyden: A. W. Sijthoff, 1976); a Gormley könyvének sajnos csak részleteihez volt hozzáférésem – Supra. 28. Boyd, *The Environmental Rights Revolution* (2019), 17, 418-419 (footnotes 1693 and 1695). Gormley felvetéséhez azonban hozzá kell fűzni, hogy a szakirodalom majdhogynem egybehangzóan azt az álláspontot hangoztatja, amelynek értelmében a Stockholmi Nyilatkozat csak bizonyos alapelvei váltak később nemzetközi szokásjoggá. Ilyen például a károkozás tilalma (*sic utere tuo ut alienum non laedas*; a Stockholmi nyilatkozat 21. alapelvének második mondata), vagy e kontextusban még pontosabban az érdemi kártilalmat és gondossági kötelezettséget is magában foglaló, a határon átívelő súlyos környezeti károkozás tilalma – 49.3. Maksim Lavrik, "Customary Norms, General Principles of International Environmental Law, and Assisted Migration as a Tool for Biodiversity Adaptation to Climate Change," *Jus Cogens. A Critical Journal of Philosophy of Law and Politics Vol. 4* (2022): 99-129., 101-105.; 49.4. Mohd Jamizal Zainol, "State's Responsibility Over Its Neighbouring States' Environment: A Customary International Law?" *The Journal of the Malaysian Bar* Vol. XXXIII No. 3 (2024): 89-100.; 49.5. *'The Court recognizes that the environment is under daily threat and that the use of nuclear weapons could constitute a catastrophe for the environment. The Court also recognizes that the environment is not an abstraction but represents the living space, the quality of life and the very health of human beings, including generations unborn. The existence of the general obligation of States to ensure that activities within their jurisdiction and control respect the environment of other States or of areas beyond national control is now part of the corpus of international law relating to the environment.'* – ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, I.C.J. Reports 1996, p. 22*6 (The Hague: ICJ, Advisory Opinion of 8 July 1996): 241-242., para. 29.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf (2024. szeptember 9.); 49.6. Supra 43.1. Bándi Gyula et al., *Környezetjog* (2022), 434-435. Azonban az egészséges környezethez való jog (A Stockholmi nyilatkozat 1. alapelve) majdhogynem bizonyosan még nem képezi a nemzetközi szokásjog részét – 'To date, the United Nations General Assembly (which is considered the final arbiter on the formal creation and inclusion of international human rights into the body of international law), has not yet seen its way open to proclaiming a binding international right to a healthy environment' – 49.7. Louis J. Kotzé, "In Search of a Right to a Healthy Environment in International Law: *Jus Cogens* Norms," in *The Human Right to a Healthy Environment*, Ed. John H. Knox and Ramin Pejan (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 136-155., 138-139.

[50] Günther Handl, "The Human Right to a Clean Environment and Rights of Nature: Between Advocacy and Reality," in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnauld, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 137-153., 140.

Stockholmi Nyilatkozat az egyének megfelelő környezethez való jogának elismerésén alapszik.[51] Érdekes módon, az ellentétes következtetésekhez vezető érveik egy részét mindhárman, azaz Boyd, Handl és Rodríguez-Rivera, Louis B. Sohn osztrák-amerikai jogtudós egy korabeli, 1973-ban publikált, művére építik. Sohn publikációját és az Emberi Környezetről szóló ENSZ konferencia előkészítő bizottságának kormányközi munkacsoportja által kibocsátott dokumentumokat[52] tanulmányozva egy sokkal árnyaltabb képet kapunk a Stockholmi Nyilatkozat első alapelvét tekintve.

III.3. A Stockholmi Nyilatkozat: itt a jog, hol a jog?

A munkacsoport első ülésén előzetes megállapodás született az első alapelv megfogalmazását illetően, amely akkor a következőképpen hangzott: „Mindenkinek joga van a biztonságos, egészséges és épséges környezethez annak érdekében, hogy alapvető emberi jogai, beleértve a kedvező munkafeltételekhez valamint egészségének és jóllétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz való jogot, teljes körűen érvényesülhessenek".[53] Ezen a ponton fontosnak találom megjegyezni, hogy az előbb idézett előzetes megegyezés az elkövetkező sorokban felsorolt körülmények fényében olvasandó. Azon államok, amelyek leginkább támogatták az emberi jogi nyelvezetű megfogalmazást (például az Amerikai Egyesült Államok, Kolumbia, Etiópia; A/CONF.48/Pc/wG.l/CRP.4, 61-65, 23-26, 29-33), a konferencia főtitkára által megküldött kérdőív alapján tették azt. A kérdőív kérdéseihez fűzött magyarázatok értelmében a környezeti jogokat úgy tekinti, mint amelyek bizonyos mértékig szükségszerűen benne foglaltatnak az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 25.1. cikkében és az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 11.1. cikkében.[54]

---

[51] Luis E. Rodríguez- Rivera, "The Right to Environment: A New, Internationally Recognised Human Right," in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnauld, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 154-162., 156-157.

[52] Az ENSZ Emberi Környezetről szóló konferenciáját előkészítő dokumentumok (A/CONF.48) nagy része elérhető angol és francia nyelven az ENSZ digitális könyvtárán keresztül: https://digitallibrary.un.org/search?ln=en&p=%22A%2FCONF.48%2F*%22&f=&rm=&sf=year&so=a&rg=50&c=Resource%20Type&c=UN%20Bodies&c=&of=hb&fti=0&fti=0 (2024. szeptember 9.).

[53] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul: 'Everyone has a fundamental right to a safe, healthy and wholesome environment for the full enjoyment of his basic human rights including the right to favourable physical working conditions and to a standard of living adequate for his health and well-being', és fraciául: «Toute personne a fondamentalement droit à un environnement sur, sain et salubre qui lui assure la pleine jouissance de ses droits fondamentaux, notamment le droit à de favorables conditions physiques de travail et a un niveau de vie suffisant pour assurer sa santé et son bien-etre. » – Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment, *Report of the Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment. A/CONF.48/PC.12 of 14 June 1971* (New York: Preparatory Committee, 13-24 September 1971), Annex I, page 2; https://digitallibrary.un.org/record/3937744?ln=en&v=pdf (2024. szeptember 9.).

[54] Például: Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment – Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment, *Replies to questionnaire of 21 december 1970*

Az emberi jogi megfogalmazás mellett állást foglaló államok válaszaiból[55] nem derül ki, hogy azok elemezték volna a környezeti jogok normatív tartalmát és az sem, hogy fontolóra vették volna a környezeti jogok azon jogi dimenzióit, amelyek túlmutatnak az egyetemes nyilatkozat és az egyezségokmány fentebb nevesített előírásain. Következésképpen megkérdőjelezhető, hogy a Stockholmi Nyilatkozat előkészítő munkáinak első szakaszában megfogalmazott alapelv új, autonóm jogot kívánt volna elismerni, és lehetséges, hogy csupán a már elismert emberi jogok környezettel kapcsolatos szféráját kívánta kiemelni. Ezt a kételyt erősíti talán az is, hogy más államok, mint például a Svájci Államszövetség, azt hangoztatták, hogy a környezethez való egyéni alanyi jog elismerése összeegyezhetetlen nemzeti jogrendszerükkel,[56] míg megint más államok, például a Dán Királyság[57] az egészséges környezethez fűződő egyéni érdek fontosságát hansúlyozták anélkül, hogy az érdekhez szubjektív jogot rendeltek volna. Továbbá, bár az elejétől egyértelmű volt, hogy a nyilatkozat nem fog nemzetközi kötelezettségeket származtatni az államok részére, mégis – mint ahogyan az az előkészítő bizottság első jelentéséből kiderül –, számos állam szükségét érezte hangsúlyozni, hogy a nyilatkozattervezetnek nem szabad kísérletet tennie kötelezettségek megállapítására, hiszen a jogilag kötelező erejű kötelezettségek természetüktől fogva csak nemzetközi megállapodások és egyezmények útján jöhetnek létre.[58]

A kormányközi munkacsoport második ülésén, más államok mellett Brazília, Costa Rica, Egyiptom, Jugoszlávia és Zambia is egy új közös nyilatkozattervezetet nyújtottak be, amely az első alapelvet a következőképpen fogalmazta át: „Az embernek alapvető joga van a megfelelő életfeltételekhez egy olyan környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jövő nemzedékek számára megóvja és javítja."[59] A kormányközi munkacsoport elnökének

---

circulated by the secretary-general of the conference in connexion with the preparation of a draft declaration on the human environment. Note by the Chairman of the Intergovernmental Working Group. A/CONF.48/Pc/WG.l/CRP.4 of 1 April 1971 (New York: Preparatory Committee, 1971), Note to question 7, p. 12.; https://digitallibrary.un.org/record/4053783?ln=en&v=pdf (2024. szeptember 9.).

[55] Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment – Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment, UN Doc A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.1, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.2, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.3, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.4 , A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.5, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.6; https://digitallibrary.un.org/search?ln=en&p=%22A%2FCONF.48%2F*%22&f=&rm=&sf=year&so=a&rg=50&c=Resource%20Type&c=UN%20Bodies&c=&of=hb&fti=0&fti=0 (2024. szeptember 9.).

[56] Supra 54. *A/CONF.48/Pc/WG.l/CRP.4*, 55-58.

[57] Supra 54. *A/CONF.48/Pc/WG.l/CRP.4*, 27-29.

[58] Supra 53. *A/CONF.48/PC.12*, Annex II, page 1-3 (General Observations).

[59] Eredeti szöveg angolul: 'Man has the fundamental right to adequate conditions of life, in an environment of a quality which permits a life of dignity and vell-being and bears a solemn responsibility to protect and enhance

beszámolója szerint a munkacsoport nyilatkozattervezete, amely az első alapelvet tekintve továbbra is az első ülésen elfogadott változatot tartalmazta, az egyének megfelelő környezethez való jogán, valamint az államok környezeti kártilalomra vonatkozó felelősségén alapul, azonban hozzátette, hogy egyes lényegi elemek tekintetében továbbra sincs egyetértés az államok között.[60] Az előkészítő bizottság a munkacsoport nyilatkozattervezetét az államok párhuzamos nyilatkozattervezeteivel együtt továbbította a Stocholmi Konferenciára, és kiemelte, hogy a végső konszenzus a konferencián kell majd megszülessen.[61]
Megállapíthatjuk tehát, hogy Rodríguez-Rivera már említett kijelentése megkérdőjelezhető, ugyanis a korabeli dokumentumok fényében nem maga a Stockholmi Nyilatkozat alapul a környezethez való emberi jog elismerésén, hanem a kormányközi munkacsoport vitatott és korántsem véglegesnek tekinthető nyilatkozattervezete.

Az első alapelv vonatkozásában a Stockholmi konferencián Chile amelett érvelt, hogy a környezet megóvása és javítása nemcsak a jövő nemzedékek, de a jelen nemzedék érdekében is kell történjen, Tanzánia tizenkét másik afrikai állammal egyetemben fontosnak tartotta, hogy a szöveg kifejezetten utaljon az élethez való jogra és ítélje el a terjeszkedést, apartheidot, gyarmatosítást és rasszizmust, míg megint mások szükségesnek érezték, hogy a végső változat hangsúlyozza a környezettel szembeni egyéni felelősséget is.[62] Kemény alkuk és egyeztetések után, az ENSZ Közgyűlése nagy többséggel (112 szavazat mellette, 0 szavazet ellene és 10 tartózkodás[63]) fogadta el 2994. sz. határozatával[64] a Stockholmi Nyilatkozatot és az emberi környezetről szóló cselekvési tervet (az utóbbi intézményi és pénzügyi kereteit az ENSZ a 2997. sz. határozatával fogadta el, létrehozva ezáltal a ma is működő ENSZ Környezetvédelmi Programot). A Stockholmi Nyilatkozatban foglalt 1.

---

the environment for future generations;' – Brazil, Costa Rica, Egypt, Yogoslavia and Zambia*, Draft Declaration on the Human Environment. A/CONF.48/PC/WG.l(II)/CRP.3/Rev.4* (New York, 19 January 1972), 2.; https://digitallibrary.un.org/record/3940662?ln=en&v=pdf (2024. szeptember 10.).

[60] Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment, *Report of the Preparatory Committee on its Fourth Session. A/CONF.48/PC/17 of 15 March 1972* (Preparatory Committee: New York, 1972), 18-19., paras. 77-78.; https://digitallibrary.un.org/record/730272?ln=en&v=pdf (2024. szeptember 12.).

[61] Supra 60. *A/CONF.48/PC/17*, 19, para. 83.

[62] Supra. 23. Sohn, "The Stockholm Declaration on the Human Environment" (1973), 454-455.

[63] Tartózkodtak a szovjett blokk államai, amelyek a Német Demokratikus Köztársaság kizárása miatt nem jelentek meg a Stockholmi környezeti világcsúcson, és a Dél-afrikai Köztársaság, mert ellenezte az apartheid elítélését – Dinah Shelton, "Stockholm Declaration (1972) and Rio Declaration (1992)", in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (Oxford: Oxford University Press, 2013), para. 20.; https://moodle2.units.it/pluginfile.php/399194/mod_folder/content/0/M.%20Gervasi%20-%20NU%20e%20ambiente/Stockholm%20Declaration%201972%20%20Rio%20Declaration%201992%20%28SHELTON%29.pdf (2024. szeptember 10.).

[64] UN, *UNGA Resolution 2994 (XXVII). United Nations Conference on the Human Environment* (Stockholm: UNGA, 15 December 1972, 2112th plenary meeting, GA twenty-seventh session); https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/270/24/pdf/nr027024.pdf (2024. szeptember 10.).

alapelv végső változatának teljes szövege, amelyet részben fentebb már idéztünk, a következőképpen hangzik: "Az embernek alapvető joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítja. [65] E tekintetben az apartheidot, a faji alapú elkülönítést, a hátrányos megkülönböztetést, a gyarmati uralmat és az elnyomás más fajtáit valamint az idegen uralmat előmozdító vagy fenntartó politikák elítéltetnek és fel kell ezeket számolni."[66] Bár a VCLT kifejezetten a szerződések jogára és nem a puha megegyezésekre vonatkozik és a Stockholmi Nyilatkozat elfogadásához képest jóval később lépett hatályba, mégis, analógia útján, a szerződések értelmezésére vonatkozó 3. Címe releváns lehet ebben a tárgykörben is. A Stocholmi Nyilatkozat első preambulumbekezdésének[67] második mondatával – "[a] környezet mindkét eleme, azaz a természetes és az (ember által) épített, nélkülözhetetlen az emberi jóllét és az alapvető emberi jogok, köztük az élethez való jog gyakorlása szempontjából"[68] – együtt olvasott 1. alapelv első mondata egyértelműen megállapítja, hogy a környezet állapota és az emberi jogok megvalósulása között szoros összefüggés áll fenn, oly értelemben, hogy a környezet és az ökológiai rendszerek állapotának romlása negatívan befolyásolják az emberi jogok tényleges gyakorlását. Ugyanakkor, az előbb említett előírások textuális és kontextuális értelmezéséből (A VCLT 31. cikke (1) bekezdésének második mondata) nem annyira az egészséges környezethez való jog vezethető le, mintsem egy olyan megfelelő életfeltélekhez való jog amelynek, mint ahogyan a többi alapvető emberi jognak is, különösen az egyenlőségnek és szabadságnak, egyszerre egyik alapfeltétele és lényegi eleme a megfelelő környezet, és e megfelelőség minimumkövetelménye a méltóságteljes és egészséges élet biztosítása. A teleologikus értelmezés (A VCLT 31. cikke (1) bekezdésének utolsó mondata) szerint az első alapelv célja egy olyan kötelezettségek és azoknak megfelelő jogok által biztosított környezetvédelem és -javítás, amely lehetségessé teszi és előmozdítja az alapvető jogok

[65] Supra 43.1. Bándi Gyula et al., *Környezetjog* (2022), 113.
[66] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul: 'Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being, and he bears a solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations. In this respect, policies promoting or perpetuating apartheid, racial segregation, discrimination, colonial and other forms of oppression and foreign domination stand condemned and must be eliminated.' – Supra 26. UN, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. A/CONF.48/14/Rev.1*, 4.
[67] A VCLT 31. cikkének (2) bekezdésének megfelelően a szerződések értelmezésekor a bevezető részt is különösen figyelembe kell venni – Supra. 16. UN, *Vienna Convention on the Law of Treaties*, Art. 31.2.
[68] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul: 'Both aspects of man's environment, the natural and the manmade, are essential to his well-being and to the enjoyment of basic human rights-even the right to life itself.' – Supra 26. UN, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. A/CONF.48/14/Rev.1*, 3.

tényleges érvényesülését, azonban az nem derül ki, hogy a környezethez való emberi jog elismerése feltétlenül szükséges lenne e cél megvalósulásához. Feltételezve, hogy az előbbi értelmezési metódusok homályos értelemhez vezetnek, a fentebb már leírtak fényében a Stockholmi Nyilatkozat első alapelvére vonatkozó előkészítő munkálatok (A VCLT 32. cikkének a) pontja) sem feltétlenül egy egészséges környezethez való autonóm emberi jog elismerését igazolják, (1) ugyanis az emberi jogi megközelítést támogató államok állásfoglalása leginkább úgy értelmezhető, hogy azok a már meglévő jogok – az élethez való jog, valamint az ENSZ EJENY 25.1. cikkében és a GSzKJNE 11.1. cikkében foglalt alapvető jogok – környezeti dimenzióit kívánták kiemelni, (2) más államok azt hangoztatták, hogy a hangsúlyt egyéb lényegi elemekre kell helyezni, (3) a konferenciát előkészítő bizottság a nyilatkozattervezetet nem tartotta véglegesnek és kifejezetten rámutatott arra, hogy annak lényegi elemei változhatnak a konferencia során, (4) a konferencián az élethez való jog került előtérbe és inkább a Brazília *et al.* nyilatkozattervezetét vették alapul, mintsem a munkacsoportét, (6) bár a dokumentumok nem fedik fel a pontos okát annak, hogy a „[m]indenkinek joga van a biztonságos, egészséges és épséges környezethez" szóhasználatot miért váltotta fel az emberi környezeti jogi megközelítés szempontjából kevésbé kívánatos „[a]z embernek alapvető joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan környezetben, amely […]", ezt a változtatást akaratlagosnak, azaz a felek akaratának kifejeződéseként, kell tekinteni, (7) az államok konferencián tett nyilatkozataiban közös pontként emelendő ki, hogy bár mindegyik küldöttség szerint a nyilatkozat történelmileg példátlan és rendkívül fontos kiindulópontja az ökológiai katasztrófa megelőzésének, mégis elemarad az eredetileg hozzáfűzött reményekhez képest, ugyanis számos helyen homályosan fogalmaz és egyes kulcsfogalmak nem kerültek be a tartalmába.[69] Sohn szerint a Stockholmi Nyilatkozat első alapelvének végső változata nem jobb az első verziónál, a fentebbiek fényében értékelésem szerint pedig egyenesen visszalépés. Az osztrák-amerikai jogtudós hozzáteszi, hogy a biztonságos, egészséges és épséges környethez való jogra történő kifejezett utalás kimaradt, és az emberi jogi nyelvezetre jellemző „mindenki" fogalmat az általánosabb „ember" váltotta fel, amely tovább gyengíti az EJENY-el, és teszem hozzá az EJEE-vel, való párhuzamot, és ekképpen a környezethez való jog elismerését komoly kétely övezi.[70]

[69] Supra 26. UN, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment. A/CONF.48/14/Rev.1* (1972), 63-66. (Chapter X.D. Working Group on the Human Environment).
[70] Supra 23. Sohn, "The Stockholm Declaration on the Human Environment" (1973), 454-455.

III.4. A steigeri kiegészítő jegyzőkönyvtervezet: emberséges környezethez való jog?

Visszatérve az Európa Tanácshoz, a megbízás alapján a Heinhard Steiger (a Német Szövetségi Köztársaság belügyminisztere és jogtudós), vezette környezetjogért felelős bonni munkacsoport (the Working Group for Environmental Law in Bonn), azaz az *ad hoc* bizottság, kidolgozta a kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet, amelyet a Tanácskozó Közgyűlés megvitatott és jóvá is hagyott.[71] A kiegészítő jegyzőkönyvtervezet tartalmazott egy preambulumot, két szubsztantív előírást, melyből az első az egészséghez való jogot, míg a második a magánszemélyek cselekedetei elleni védelmet hivatott biztosítani, egy harmadik cikket, ami az előbbi két operatív rendelkezés Egyezményhez fűződő viszonyát tárgyalja, és egy, az aláírásról és hatályba lépésről szóló, negyedik cikket, melynek értelmében a jegyzőkönyv akkor lép hatályba, miután öt tagállam az Európa Tanács Főtitkáránál letétbe helyezi a megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okiratát, azaz hozzájárulását fejezi ki ahhoz, hogy a jegyzőkönyv reá nézve kötelező. Csak érdekességképpen jegyzem, hogy az előző két *jogkiterjesztő* KJ hatályosulásához szükséges hozzájárulások száma az Első KJ esetén tíz,[72] a Negyedik KJ esetén pedig szintén öt[73] volt, azaz a tárgyalt kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet ilyen szempontból beilleszkedik az akkori tendenciába.

A Heinhard Steiger vezette munkacsoport kiegészítő jegyzőkönyv-tervezetének preambuluma és két operatív előírása a következőképpen szól:

„Kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet az 1950. november 4-én kelt, az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezményhez, melyet a Német Szövetségi Köztársaság minisztere mutatott be az 1973. március 28-án Bécsben megrendezett, környezetről szóló európai miniszteri konferencián, és tanácskozás, valamint döntéshozatal céljából terjesztett az Európa Tanács illetékes szervei elé

Az aláíró Kormányok, az Európa Tanács Tagjai,

---

[71] Melissa Thorme, "Establishing Environment as a Human Right," *Denver Journal of International Law & Policy*, Volume 19 No. 2 (January 1991): 301-342., 304-305.
[72] Európa Tanács, *Első Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez. ETS No. 009* (Párizs: Európa Tanács, kelt: 1952. március 20., hatályba lépés: 1953. május 18.), 6. cikk; https://rm.coe.int/168006377c (2024. szeptember 12.).
[73] Európa Tanács, *Negyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez. ETS No. 046* (Strasbourg: Európa Tanács, kelt: 1963. szeptember 16., hatályba lépés: 1968. május 2.), 7. cikk; https://rm.coe.int/168006b65c (2024. szeptember 12.).

elhatározva, hogy az Európa Tanács Alapszabályának 1. cikkének b) bekezdése által rájuk ruházott megbízással összhangban megteszik a megfelelő intézkedéseket az emberi jogok és alapvető szabadságok továbbfejlesztése érdekében, és azon dolgoznak, hogy a modern társadalom igényeinek megfelelően javítsák az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről Rómában, 1950. november 4-én aláírt Egyezmény (a továbbiakban: Egyezmény) és az Egyezményhez csatolt öt kiegészítő jegyzőkönyv által megvalósított emberi életfeltételek jogi biztosítékának szintjét,
tekintettel arra, hogy az egyének életének védelme az emberi jogok eredeti céljainak szerves részét képezi és már az Egyezmény 2. cikkében megfogalmazott elv által is elismert,
Figyelembe véve, hogy jelenleg az élet védelme egy olyan természeti környezetet követel meg, amely az emberi egészség számára kedvező,
az alábbiakban állapodtak meg:

1. cikk. Egészséghez való jog
1. Senkit sem szabad kitenni annak, hogy a természetes életkörülmények kedvezőtlen változásai következtében egészségét elviselhetetlen (*intolerable*) kár érje vagy fenyegesse vagy jólléte elviselhetetlen ártalmat szenvedjen.
2.Mindazonáltal a jóllétnek okozott ártalmat elfogadhatónak kell tekinteni, ha az szükséges a közösség gazdasági körülményeinek fenntartásához és fejlesztéséhez, és ha nincs más mód, amely lehetővé teszi a károkozás elkerülését.

2. cikk. Magánszemélyek elleni védelem
1. Ha a természetes életkörülmények kedvezőtlen változásai más felek cselekedetének következtében valószínűsíthetően az életszférájában következnek be, bármely személynek jogában áll követelni, hogy az illetékes hatóságok vizsgálják meg a helyzetet, és orvosolják azt minden olyan esetben, amikor az 1. cikk alkalmazandó.
2. Az 1. bekezdésben foglaltak szerint eljáró bármely személy észszerű időn belül részletes tájékoztatás kap arra vonatkozóan, hogy milyen intézkedéseket hoztak, ha egyáltalán sor került ilyen intézkedésekre, annak biztosítása érdekében, hogy megelőzzék a kedvezőtlen változásokat."[74]

[74] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul:
'Draft additional protocol to the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950, presented by the Minister of the Federal Republic of Germany at the European Ministerial Conference on the Environment in Vienna (Austria) on 28 March 1973 and recommended to the deliberation of the competent organs of the Council of Europe

Mint ahogyan a fentebb idézett szövegből is kidrül, Heinhard Steiger 1973 március 28. és 30. között Bécsben megrendezett Környezetről szóló európai miniszteri konferencián mutatta be „Az emberi/emberséges[75] környezethez való jog: az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvre vonatkozó javaslat" című kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet.[76] A jegyőkönyvtervezethez fűzött alátámasztó memorandumban Steiger professzor hangsúlyozza, hogy az egészség állandó fenyegetettsége magában foglalja az élet folyamatos veszélyeztetését is. A gazdasági szempontok és az egészségi valamint a

---

"The governments signatory hereto, members of the Council of Europe,
Resolved, in accordance with the mandate given them in Article 1, paragraph b of the Statutes of the Council of Europe to continue to develop human rights and fundamental freedoms, and to work, in keeping with the needs of modern society, for the improvement of the level of legal guarantee of the conditions of human life achieved in Europe by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, signed in Rome on November 4, 1950 (referred to below as the Convention) and by the five additional protocols to the Convention,
Considering that protection of the life of individuals is an integral part of the original goals of human rights and is already recognised in principle in Article 2 of the Convention,
Considering that at the present time the protection of life essentially requires the existence of a natural environment favourable to human health,
Have agreed as follows:
Article 1. Right to health
1. No one should be exposed to intolerable damage or threats to his health or to intolerable impairment of his well-being as a result of adverse changes in the natural conditions of life.
2. An impairment of well-being may, however, be deemed to be tolerable if it is necessary for the maintenance and development of the economic conditions of the community and if there is no alternative way of making it possible to avoid this impairment.
Article 2. Protection against private persons
1. If adverse changes in the natural conditions of life are likely to occur in his vital sphere as a result of the action of other parties, any individual is entitled to demand that the competent agencies examine the situation, and that they remedy such situation in all cases where Article 1 applies.
2. Any individual acting under paragraph 1 shall, within reasonable time, receive detailed information stating what measures – if any – have been taken to prevent those adverse changes."'
– Supra 22. Déjeant-Pons and Pallemaerts, *Human rights and the environment: Compendium of instruments* (2002), 138-139.

[75] W. Paul Gormley publikációi szerint a Steiger által benyújtott jegyzőkönyvtervezet pontos megnevezése 'The Right to a Human Environment Proposals for an Additional Protocol to the European Human Rights Convention' – 75.1. W. Paul Gormley, "Book Reviews: Johannes G.C. van Aggelen, Le rôle des organisations internationales dans la protection du droit à la vie," *Dalhousie Law Journal Volume* 13 Issue 2 (1990): 850-873., 855. (footnote 13) –, míg Brennan Van Dyke esszéjében a 'The Right to a Humane Environment Proposals for an Additional Protocol to the European Human Rights Convention'– 75.2. Brennan Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime," *Virginia Environmental Law Journal*, Vol. 13 (1994): 323-373., 337. (footnote 54) –, azaz bizonyos források az emberi környezethez (*human environment*) való jogot, míg mások az emberséges környezethez (*humane environment*) való jogot említenek.

[76] Sajnálatos módon a Tanácskozó Közgyűlésnek a Környezetről szóló európai miniszteri konferencia eredményeiről szóló jelentése (referens: Josef Reichl) – angolul: Cosultative Assembly, Report on the Results of the European Ministerial Conference on the Environment (Rapporteur: Josef Reichl), Doc. 3338 of 17 September 1973 – nem érhető el az Európa Tanács hivatalos honlapján sem (https://pace.coe.int/en/files/3589#trace-1 (2024. szeptember 17). A dokumentumra kattintva angolul és franciául egy üzenet ugrik fel, amely szerint a dokumentumnak jelenleg nincs elektronikus változata), sem más úton. Ezért a konferencián elhangzottakra és erdeményeire vonatkozó információkat kénytelen voltam szakirodalmi forrásokból átvenni.

jólléti szükségletek között fennálló konfliktus vonatkozásában a memorandum szerint a jegyzőkönyvtervezet 1. cikkének (1) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy az tilalmazza az egészségkárosodás bármely formáját, és ezért általános elsőbbséget élvez a gazdasági megfontolásokkal szemben, hiszen az egészség az élet mellett az ember legértékesebb java. A szerző álláspontja szerint a jóllét azonban egy másik kérdés, hiszen ez egy szubjektív fogalom s eképpen, ha a közösség érdeke megkívánja és a jólléttel szembeni ártalom semmiképp sem kerülhető el, a gazdasasági szükséglet prioritást élvezhet az 1. cikk (2) bekezdésében foglaltak alapján.[77]

Az Európa Tanács miniszerhelyettesei elutasították a bonni munkacsoport javaslatában foglaltak kodifikációját. A szakirodalmi források szerint az emberi környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvet azért utasították el, mert rendelkezései nem voltak kellően pontosak ahhoz, hogy bírósági úton érvényesíthetőek legyenek, azaz nem tettek eleget a perlés, kikényszeríthetőség feltételének, és nem nyújtottak megfelelő, elégséges iránymutatást a jogalkalmazás tekintetében.[78]

Gormley jegyzőkönyvtervezettel kapcsolatos kritikáinak egy része szintén a szövegezés homályos voltára vonatkozik.[79] Megjegyzem, hogy a strasbourgi bíróság legalább olyannyira pontatlan fogalmakat értelmezett joggyakorlata során (például az EJEE 6. cikkének vonatkozásában, hogy konkrétabban mire utal egy ügy „tisztességes tárgyalása" vagy mely kritérium mentén határozható meg, hogy egy ügyet „észszerű időn belül tárgyaltak"), mint a „a természetes életkörülmények kedvezőtlen változásai" vagy az „az emberi egészség tűrhetetlen kárnak vagy kárveszélynek való kitettsége". Ugyanakkor az is igaz, hogy a releváns időpontot tekintve az Egyezménybe olyan alapvető jogok foglaltattak, amelyek normatív tartalma már a kodifikálás időpontjában viszonylag tisztázott volt a szerződő felek állami- és joggyakorlatának fényében. Ez a szempont pedig egyértelműen nem teljesült 1973-ban a jegyzőkönyvtervezetben foglalt jog esetében.

Mindenképpen érdekesnek tekinthető, hogy noha a már előzőleg hivatkozott, 683 (1972) sz. Tanácskozó Közgyűlési ajánlásban egy környezethez való új emberi jogra vonatkozó

[77] Supra 31. Gormley, "The Contribution of Scientists Toward the Development of International Environmental Law" (1975), 374-375.
[78] Supra 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 344.
[79] Supra 31. Gormley, "The Contribution of Scientists Toward the Development of International Environmental Law" (1975), 373.

megvalósíthatósági tanulmány szerepel, kétely merül fel afelől, hogy a bonni munkacsoport által kidolgozott jegyzőkönyvtervezetben foglalt jog milyen mértékben ténylegesen a környezethez való jog, és milyen mértékben valóban új. A Stieger professzor által bemutatott kiegészítő jegyzőkönyvtervezet hivatalos megnevezése „az emberi/emberséges környezethez való jog", de a jegyzőkönyvtervezet 1. cikkének címe az „egészséghez való jog" (és nem pedig a „környezethez való jog"). A 2. cikk névlegesen éppúgy nem a „környezethez való jogra" utal, mint az 1. szubsztantív rendelkezés. Tartalmát tekintve az 1. cikk jogi tárgya, azaz a védett emberi jogi érték, inkább az emberi egészség és jóllét, mintsem maga a környezet állapota, tárgyi hatálya pedig kizárja az alkalmazhatóságot minden olyan esetben, amikor nem az emberi egészség vagy jóllét elviselhetetlen korlátozásáról van szó. Továbbá, a szóhasználat – „kedvezőtlen változásai" – arra enged következtetni, hogy az 1. cikk nem fed egyetlen olyan helyzetet sem, amely a környezet javítására vonatkozna, azaz amikor a környezet jelenleg károsodott állapota jelentene ártalmat az emberi egészség számára. Ha az 1. cikket együttesen olvassuk a jegyzőkönyvtervezet 2. és 3. preambulumbekezdésével és figyelembe vesszük a jegyzőkönyvtervezethez fűzött rövid memorandumot is (különösen Steiger már idézett „az egészség állandó fenyegetettsége magában foglalja az élet folyamatos veszélyeztetését is" passzusát) nem nehéz arra a következtetésre jutni, mely szerint a kodifikációra előterjesztett jog nagyobb valószínűséggel tekinthető az élethez való jog egy meghatározott és specifikus dimenziójának, mint egy valóban új jognak. Ebben a tekintetben a jegyzőkönyvtervezet 1. cikke meglehetősen hasonlít a Stockholmi Nyilatkozat első alapelvére, amelyekben foglaltak ugyancsak az élethez való jog egy sajátságos vetületét körvonalazzák. A párhuzam folytatása jelentős különbségekre is rávilágít. A Stockholmi Nyilatkozat 1. alapelve szerint a bennefoglalt jogok érvényesülésének elsődleges vonatkoztatási pontja egy olyan környezet, amely „emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget", míg a jegyzőkönyvtervezet értelmében egy olyan környezet, mely nem változhat olyannyira kedvezőtlenül, hogy tűrhetetlenül károsítsa vagy kárveszélynek tegye ki az emberi egészséget vagy jóllétet, vagyis a Stockhlmi Nyilatkozat által felállított küszöb széleskörűbb és a környezet minősége szempontjából magasabb szintű emberi jogi szempontú környezetvédelmet követel meg. Továbbá, a jegyzőkönyv mindkét cikke az elővigyázatosság és megelőzés elvére helyezi a hangsúlyt, de nyilvánvalóan hiányzik belőle a környezetjavítás és az elkövetkező nemzedékek gondolata és ezzel együtt az az előretekintő perspektíva, amely a Stockholmi Nyilatkozat tárgyalt elvében fellelhető („[…] e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítja"). Egy harmadik különbség abban ragadható meg, hogy a Stockholmi Nyilatkozat kontextusában a környezet fogalma tágabb,

tartalmazza mind a természetes mind az épített környezetet, a jegyzőkönyvtervezeté viszont szűkebb és csak a természetes környezetet foglalja magában.

Ugyan megfogalmazásának pillanatában ezt előrelátni nem lehetett, de a jelenből visszatekintve úgy tűnik, hogy azt a többlet alapjogi jogi védelmet, amit akkor a jegyzőkönyvtervezet 1. cikke kívánt nyújtani, azóta lefedte az EJEB joggyakorlata. A strasbourgi bíróság, bizonyos feltételek teljesülése mellett, amelyekről majd a későbbiekben lesz szó, többször megállapította, hogy a tagállamok megsértették esetenként az Egyezmény 2. (élethez való jog) – például *Oneryildiz kontra Törökország*[80] és a *Budayeva és mások kontra Oroszország* ügyek,[81]–[82] vagy 8. cikkét (magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog) – például *Guerra és mások kontra Olaszország*[83] és *Cordella és mások kontra Olaszország*[84] – olyan esetekben, amikor a természetes életkörülmények kedvezőtlen változásai következtében az egészséget tűrhetetlen kár érte vagy fenyegette vagy az emberi jóllétet elviselhetetlen ártalom érte.[85] Az *López Ostra kontra Spanyolország*[86] ügyben az

[80] ECtHR [GC], *Case of Öneryildiz v. Turkey. Application no. 48939/99* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 30 November 2004), főként az ítélet 107-110. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67614%22]} (2024. szeptember 20.).

[81] ECtHR, *Case of Budayeva and Others v. Russia. Applications nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 20 March 2008), főként az ítélet 147-160. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-85436%22]} (2024. szeptember 20.).

[82] Az EJEB mindkét esetben a jog szubsztantív dimenziójának megsértéséért marasztalta el Törökországot illetve Oroszországot, és mindkét esetben kiemelte, hogy az adott államok, holott tudtak vagy tudniuk kellett volna a kárveszélyről, nem tették meg a szükséges megelőzési és elővigyázatossági intézkedéseket.

[83] ECtHR [GC], *Case of Guerra and Others v. Italy. Applications no. 14967/89* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 19 February 1998), főként az ítélet 57-60. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58135%22]} (2024. szeptember 20.).

[84] ECtHR, *Affaire Cordella et Autres C. Italie. Requêtes nos 54414/13 et 54264/15* (Strasbourg: ECtHR, L'arrêt de la Cour: 24 janvier 2019), főként az ítélet 141-174. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-189421%22]} (2024. szeptember 20.).

[85] Az EJEB által tárgyalt környezettel kapcsolatos ügyek nagyrészében az Egyezményben foglalt jogokon keresztül biztosított emberi egészség és jóllét közvetett védelme összefonódik, de van példa olyan ügyekre is, amelyekben az adott kár vagy kárveszély nem annyira az emberi egészséggel van összefüggésben, hanem sokkal inkább annak jóllétével.
Ilyenek a zajszennyezéssel – 85.1. Például: ECtHR, *Case of Deés v. Hungary. Application no. 2345/06* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 9 November 2010), főként az ítélet 15-24. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101647%22]} (2024. szeptember 20.) – kellemetlen szagokkal – 85.2. Például: ECtHR, *Affaire Brânduşe c. Roumanie. Requête no 6586/03* (Strasbourg: ECtHR, L'arrêt de la Cour: 7 avril 2009), főként az ítélet 68-76. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92073%22]} (2024. szeptember 20.) – vagy talaj- és vízszennyezéssel – 85.3. Például: ECtHR**,** *Solyanik v. Russia. Application no. 47987/15* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 10 May 2022), főként az ítélet 50-54. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-216949%22]}; (2024. szeptember 20.) – kapcsolatos ügyek egy része.

[86] «Il va pourtant de soi que des atteintes graves à l'environnement peuvent affecter le bien-être d'une personne et la priver de la jouissance de son domicile de manière à nuire à sa vie privée et familiale, sans pour autant mettre en grave danger la santé de l'intéressée» – ECtHR, *Affaire López Ostra c. Espagne. Requête no 16798/90* (Strasbourg: ECtHR, L'arrêt de la Cour:: 09 décembre 1994), főként az ítélet 51. pontja;

EJEB külön kiemeli, hogy a súlyos környezetszennyezés oly módon érintheti az egyének jóllétét és akadályozhatja meg őket abban, hogy otthonukat/lakásuk élvezhessék, hogy ez hátrányosan befolyásolja magán- és családi életüket, anélkül azonban, hogy egészségüket súlyosan veszélyeztetné. Csupán rövid kitérő gondolatként jegyzem, hogy számos EJEB ítéletet tanulmányozása után, de anélkül, hogy bizonnyal merjem állítani, úgy tűnik, hogy a strasbourgi bíróság az Egyezmény 8. cikke keretében tárgyalt környezettel kapcsolatos joggyakorlatában az „emberi jóllét" és „emberi életminőség" kifejezéseket szinonimaként használja. Továbbá, az EJEB releváns joggyakorlatának vizsgálata után, ugyancsak anélkül, hogy bizonnyal merjem állítani, úgy látszik, hogy a Strasbourgi Bíróság a 8. cikk kontextusában a mérlegelési teszt elvégzésekor nem állít fel prioritási sorrendet az emberi egészség és jóllét között, mint ahogyan azt Steiger tette a jegyzőkönyvtervezethez fűzött memorandumában. Ha az alkalmazási kritériuma szerint (angolul: *applicability criterion*) egy jog akkor tekinthető abszolútnak, ha azt egyetlen körülmény sem írhatja felül, soha nem lehet jogosan megsérteni és a jog teljes körű érvényesülését kivétel és eltérés nélkül feltétlenül biztosítani kell,[87] akkor az 1973-as jegyzőkönyv által szabályozott jog relatív, még az emberi egészséget ért tűrhetetlen kár vagy veszély vonatkozásában is. Bár ezen tényállási elemek tekintetében nincsenek olyan indokolt kivételek a jog alól, mint amilyeneket például az Egyezmény 8. cikkének (2) vagy 10. cikkének (2) bekezdése tartalmaz, a tárgyalt jegyzőkönyvtervezet 3. cikkének értelmében az Egyezmény valamennyi rendelkezését megfelelően kell alkalmazni az általa előírt kiegészítő cikkek esetén is, azaz az EJEE 15. cikke is alkalmazandó. Következésképpen, a szerződő felek a javasolt joggal szemben is élhetnek az eltérés jogával „[h]áború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén". Érdekes azonban és ugyanakkor az egyezményi rendszer logikája szerinti jogok „minősítésének ellentmondó" (angolul: *the 'qualification' of rights*),[88] hogy a környezetromlás előidézte jóllétnek okozott ártalom vonatkozásában a javasolt 1. cikk (2) bekezdése szerint az egyetlen indokolt kivétel a gazdasági körülmények fenntartása és fejlesztése, és az államok nem tehetnek jogos kivételeket a nemzetbiztonság, a területi sértetlenség, a közbiztonság, a bűnözés megelőzése, a közegészség, a közerkölcsök vagy mások jogainak védelme céljából. A gazdasági fejlődés és a környezetvédelem közötti

https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-62468%22]}, https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-57905%22]} (2024. szeptember 20.).

[87] Natasa Mavronicola, "What is an 'absolute right'? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights," *Human Rights Law Review*, Vol. 12, Issue 4 (December 2012), 723–758., 729-730. and 736-737.

[88] Supra 87. Mavronicola, "What is an 'absolute right'" (2012), 736.

kapcsolat megjelenítése a nyilatkozattervezet 1. cikk (2) bekezdésében valamelyest tükrözi a Stockholmi Nyilatkozat elfogadását övező vitákat és előrevetíti a fenntartható fejlődés fogalmában megjelenő feszültségeket.

Az 1973-as jegyzőkönyvtervezet 2. cikke megelőzte korát és az akkori EJEE joggyakorlathoz képest egy újszerű megközelítést javasolt a felelősség vonatkozásában, ugyanis kifejezett jogalapot képezett volna az állami felelősség megállapítására a magánszemélyek, azaz természetes és jogi személyek, olyan környezetkárosító cselekedeteiért, amelyek károsítják vagy kárveszéllyel fenyegetik az egyének egészségét vagy jóllétét. Az EJEE először egy 1979-es ítéletben, a *Marckx kontra Belgium* ügyben mondta ki egyértelműen, hogy bár az Egyezmény 8. cikke alapvetően az egyént védelmezi a hatóságok önkényes beavatkozásával szemben, mindazonáltal nem csupán arra kötelezi az államot, hogy tartózkodjék az ilyen beavatkozó magatartásoktól, hanem ezen az elsődlegesen negatív kötelezettségen túl, a jog hatékonyságát biztosító pozitív kötelezettségeket is ró az állam részére,[89] majd egy 1985-ös ítéletében, az *X és Y kontra Hollandia* ügyben, pontosította, hogy ezen pozitív kötelezettség magában foglalhatja a jog tiszteletben tartását garantáló intézkedések foganatosítását még az egyének közötti kapcsolatok területén is.[90] Az előbb vázolt joggyakorlatában kidolgozott elvet az EJEB 1990-től, azaz 17 év elteltével a tárgyalt jegyző elutasításától, a környezettel kapcsolatos ügyekben is alkalmazta. Bár a *Powell és Rayner kontra Egyesült Királyság* ügyben az EJEB nem állapított meg jogsértést, kimondta, hogy az Egyezmény 8. cikke tevőleges kötelezettséget ró az államok részére abban az esetben is, ha az emberi egészséget vagy jóllétet hátrányosan befolyásoló környezetváltozást magánszemélyek cselekedetei okozzák[91] (az ügyben egy magántársaság tulajdonában lévő és ellenőrzése alatt álló Heathrow repülőtér és az azt használó repülőgépek okozta zajszennyezésről volt szó). A *López Ostra kontra Spanyolország* ügyben a Strasbourgi Bíróság 1994-ben jogsérelem miatt elmarasztalta az államot: megállapította, hogy ugyan elméletileg a spanyol hatóságok nem közvetlenül felelősek a SACURSA magántársaság által működtetett hulladékfeldolgozó-üzem kibocsátásáért, de nem tettek meg minden olyan intézkedést, amely szükséges lett volna

[89] ECtHR [Plenary], *Case of Marckx c. Belgium. Application no. 6833/74* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 13 June 1979), az ítélet 31. pontja; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]} (2024. szeptember 27.).
[90] ECtHR, *Case of X and Y v. The Netherlands. Application no. 8978/80* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 26 March 1985), az ítélet 23. pontja; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57603%22]} (2024. szeptember 27.).
[91] ECtHR, *Case of Powell and Rayner v. The United Kingdom. Application no. 9310/81* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 21 February 1990), az ítélet 37-46. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57622%22]} (2024. szeptember 27.).

a kérelmező 8. cikk szerinti jogának hatékony védelméhez.[92] Hasonlóképpen, 1998-ban, a *Guerra és mások kontra Olaszország* ügyben az EJEB úgy ítélte, hogy noha Olaszország nem "avatkozott be" a kérelmező magán- és családi életébe, az Enichem magántársaság tulajdonában lévő vegyipari üzem működésével kapcsolatosan elmulasztotta megtenni a 8. cikkben foglalt jog hatékony érvényesülését biztosító lépéseket, azaz az ügy körülményeinek fényében nem tett eleget tevőleges kötelességének.[93]

A *Fadeyeva kontra Oroszország* ügyben, amelyben egy magántársaság acélipari vállalkozásának működése veszélyeztette a kérelmezők egészségét és jóllétét, az EJEB részletesebben kifejtette az állam pozitív és negatív kötelezettsége közti különbséget. A Strasbourgi Bíróság megismétli,[94] hogy attól függetlenül, hogy mely analitikus megközelítést alkalmazza, azaz a pozitív kötelezettség megsértése vagy az állam közvetlen beavatkozása fényében vizsgálja az ügyet, az egyén alapvető jogainak védelme és a közösség egészének érdeke közötti egyensúly tekintetében az Egyezmény 8. cikkének (2) bekezdése szerinti indokoltságra vonatkozó elvek nagyjából megegyeznek. Az EJEB szerint a 8. cikk szerinti jogok gyakorlásába való közvetlen állami beavatkozás csak „a törvényben meghatározott esetekben" egyeztethető össze a (2) bekezdéssel, azaz ilyen esetekben a nemzeti jog megsértése szükségszerűen az Egyezmény megsértéséhez vezet, azonban, ha az állam pozitív intézkedések megtételére köteles, az eszközök megválasztása főszabályként a mérlegelési mozgásterébe tartozik. A magánélet tiszteletben tartását többféleképpen lehet biztosítani, és még ha az állam el is mulasztja a nemzeti jog által előírt egyik intézkedés alkalmazását, más módon még mindig eleget tehet tevőleges kötelezettségeinek. Mindebből az következik az EJEB szerint, hogy a pozitív kötelesség esetén az indokoltsági teszt „a törvényben meghatározott esetekben" kritériuma másképpen alkalmazandó, mint a közvetlen beavatkozás esetén. Az EJEB hangsúlyozta, hogy az eddigi összes olyan környezeti kérdéssel kapcsolatos ügyében ahol az Egyezmény megsértését állapította meg, a jogsérelem fennállása szoros összefüggésben volt azzal, hogy a nemzeti hatóságok elmulasztották betartani a nemzeti jogrend releváns előírásait. Ezt követően, azt az elvet fogalmazta meg, melynek értelmében az olyan esetekben ahol a kérelmező az állam tevőleges kötelességének elmulasztását kifogásolja, a nemzeti jogszerűség nem különálló és perdöntő tesztként fogható fel, mint a közvetlen beavatkozás esetén, hanem az egyik olyan szempontként, melyet

[92] Supra 86. ECtHR, *Affaire López Ostra c. Espagne*, az ítélet 52-56. pontjai.
[93] Supra 83. ECtHR [GC], *Case of Guerra and Others v. Italy*, az ítélet 58. és 60. pontjai.
[94] Azt, hogy az elemzés szempontjából mindkét megközelítésnél ugyanazokat a szempontokat kell figyelembe venni az EJEB már említett a *Powell és Rayner kontra Egyesült Királyság* ügyben hozott ítélet 41. pontjánál kimondta.

figyelembe kell venni akkor, amikor a bíróság azt viszgálja, hogy az adott állam megfelelő egyensúlyt teremtett-e a 8. cikk (2) bekezdése értelmében. A *Fadeyeva* ügyben, tekintettel arra, hogy Oroszország nem nyújtott hatékony megoldást a kérelmezőnek annak érdekében, hogy az elköltözhessen a veszélyes területről, és nem tette meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a nemzeti környezetvédelmi standardoknak nem megfelelő ipari szennyezést elfogadható mértékűre csökkentse, az EJEB úgy ítélte, hogy az adott állam túllépte a széles mérlegelési mozgásterét és következtekezésképpen megsértette az Egyezmény 8. cikkét.[95]
Bár joggyakorlatában az EJEB kifejezetten nem használta érvként az EJEE 1. cikkével együttesen olvasott alapvető jogokat meghatározó cikkeinek textuális és teleologikus értelmezését amikor az állam tevőleges kötelességét vizsgálta és fejtette ki a magánszemélyek által okozott jogsérelmek esetén, egyetértek Daniel Augenstein professzorral és Lukasz Dziedzic-csel,[96] akik szerint az állam tevőleges kötelessége már az Egyezmény 1. cikkének szóhasználatából és az I. fejezetében foglalt alapvető jogok megfogalmazásából is következik. Az Egyezmény 1. cikkében olvasható „biztosítják […] a jogokat és szabadságokat" kifejezés általános értelemben magában foglal mind negatív mind pedig pozitív kötelezettségeket. Hasonlóképpen, az EJEE 2. cikke szerint „[a] törvény védi mindenkinek az élethez való jogát" vagy a 8 cikkének értelmében "[m]indenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák". A törvényi védelem és a jog biztosítása szintén tevőleges kötelezettséget is feltételez.

A Stockholmi Nyilatkozat 1. alapelvével ellentétben, a Steiger professzor által előterjesztett jegyzőkönyvtervezet nemcsak a jog anyagi, hanem annak eljárási dimenzióját is tartalmazza, hiszen a 2. cikk (1) bekezdése alapján és annak feltételei között bármely személynek jogában áll hatósági vizsgálatot és az egészségét vagy jóllétét veszélyeztető körülmény orvoslását követelnie. Továbbá, ugyanazon cikk (2) bekezdése alapján és annak feltételei között bármely személyt megillet az a jog, hogy az adott tagállam illetékes hatóságai részletesen tájékoztassák az egészségét vagy jóllétét veszélyeztető környezetváltozással kapcsolatban megtett megelőző intézkedésekről.

---

[95] ECtHR, *Case of Fadeyeva v. Russia. Application no. 55723/00* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 9 June 2005), az ítélet 94-98 és 124-134 pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2255723/00%22],%22itemid%22:[%22001-69315%22]} (2024. szeptember 29.).

[96] Daniel Augenstein and Lukasz Dziedzic, "State obligations to regulate and adjudicate corporate activities under the European Convention on Human Rights," *EUI Department of Law Research Paper* No. 2017/15 (Fiesole: European University Institute, 2017), 9-10.; https://www.researchgate.net/publication/324669884_State_Obligations_to_Regulate_and_Adjudicate_Corporate_Activities_Under_the_European_Convention_on_Human_Rights (2024. szeptember 29.).

A magánszemélyek környezetkárosító magatartásával kapcsolatos állami felelősséghez hasonlóan, az 1973-as jegyzőkönyvtervezetben foglalt jog eljárási dimenziója is vívmánynak tekinthető. Azóta az EJEE esetjogában vélhetően[97] nagyjából lefedte a jegyzőkönyvtervezet eljárási aspektusait. A környezethez való jog eljárási dimenziójának problémájára majd később részletesebben kitérek, megelőzőleg csak annyit említek meg, hogy az EJEB 2001. október 30. után (több esetben az Aarhusi Egyezményre is utalva), az Egyezmény 2. és 8. cikkben foglalt jogok eljárási dimenzióján (*procedural limb of article 2 or 8 of the Convention*) és 6. cikkében foglalt tisztességes tárgyaláshoz való jogon keresztül valósítja meg bizonyos mértékig a környezeti eljárási jogok védelmét.

Például az EJEB a 2. cikk eljárási dimenziójának/ágának megsértését mondta ki az *Özel és mások kontra Törökország* ügyben,[98] ugyanis egy 1999-es kivételesen erős földrengést követően a török hatóságok nem cselekedtek elég gyorsan annak érdekében, hogy megállapítsák a felelősségeket és a számos halálesettel járó (a szeizmikus térkép szerint jelentős kockázati zónában elhelyezkedő) épület összeomlásának körülményeit. Hasonlóképpen, a *Budayeva kontra Oroszország* ügyben[99] az EJEB nemcsak a 2. cikk anyagi jogi ágát (angolul: substantive limb of article 2), hanem eljárási dimenziójának megsértését is kimondta, amiért az adott állam illetékes nemzeti hatóságai nem vizsgálták ki megfelően a földcsuszamlás okozta katasztrófát. A *Taşkin és mások kontra Törökország* ügyben[100] az EJEB kimondta, hogy ugyan az EJEE 8. cikke kifejezetten nem tartalmaz eljárási követelményeket, a jogot érintő beavatkozáshoz vezető döntéshozatali folyamatnak méltányosnak kell lennie és figyelem előtt kell tartania a 8. cikk által védelmezett egyéni érdekeket, majd megállapította, hogy bár a 8. cikk anyagi jogi dimenziója nem sérült, a jog eljárási ága igen, hiszen egy jogerőre emelkedett nemzeti bírósági döntése ellenére is a török hatóságok jóváhagyták a környezet-, egészség- valamint jóllétkárosító aranybánya működésének folytatását. Bár ebben az esetben nem állapított meg jogsérelmet az Egyezmény 8. cikke eljárási ágának vonatkozásában, a *di Sarno és mások kontra Olaszország*

[97] Tekintettel arra, hogy az 1973-as jegyzőkönyvtervezetet nem kodifikálták, és így az EJEB soha nem építhetett rá joggyakorlatot, egy bizonyos mértékű spekuláció elkerülhetetlen az elemzés során.

[98] ECtHR, *Case of M. Özel and Others v. Turkey. Applications nos. 14350/05, 15245/05 and 16051/05* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 17 November 2015), főként az ítélet 191-2000 pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-158803%22]} (2024. szeptember 29.).

[99] Supra 81. ECtHR, *Case of Budayeva and Others v. Russia*, főként az ítélet 138-145. és 171-185. pontjai.

[100] ECtHR, *Case of Taşkin and Others v. Turkey. Application no. 46117/99* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 10 November 2004), főként az ítélet 115-126. pontjai; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67401%22]} (2024. szeptember 29.).

*ügy*ben[101] az EJEB hivatkozott az Aarhusi Egyezmény 5. cikk (1) bekezdés c) pontjára,[102] és elviekben megállapította, hogy a 8. cikk által megkövetelt eljárási kötelezettségek elemzése során különösen fontosnak tartja az információkhoz való nyilvános hozzáférés biztosítását annak érdekében, hogy az érintettek felmérhessék a kockázatot, amelynek ki vannak téve és megtehessék a szükséges lépéseket a fenyegetettségből származó veszély megakadályozására vagy csökkentésére. A 6. cikkben foglalt tisztességes eljáráshoz való jog megsértésére jó példa a *Karin Andersson és mások kontra Svédország* ügy,[103] amelyben a kérelmező teljes körű felülvizsgálathoz való jogát súlyosan korlátozták, és ennek következtében nem volt lehetősége megtenni a szükséges jogi lépeseket a hatóságok azon döntése ellen, amellyel jóváhagyták a tulajdonjogát, jóllétét és egészségét potenciálisan sértő, valamint környezetkárosodást okozó vasútvonalak megépítését.

III.5. Van Dyke professzornő jegyzőkönyvterveztet javít

Ezen alfejezet végén még megemlítem, hogy még a PACE 1431 (1999) sz. ajánlása előtt, ami lényegében a második kísérletet jelentette a környezethez való jog formális elismerésére az Egyezmény rendszerében, Brennan Van Dyke egy tudományos publikációjában amelett érvelt, hogy az EJEE összeegyeztethető egy peres úton is érvényesíthető környezethez való joggal, és a Steiger professzor és a környezetjogért felelős munkacsoport 1973-as jegyzőkönytervezetét alapul véve, azaz pontosabban azt módosítva, olyan más jogtudósokkal egyeztetve, mint Alexandre Kiss vagy Maguelonne Déjeant-Pons, a következőképpen határozta meg a az egészséges környezethez való emberi jogot:

---

[101] ECtHR, *Affaire Di Sarno et Autres c. Italie. Requête no 30765/08* (Strasbourg: ECtHR, L'arrêt de la Cour: 10 janvier 2012), főként az ítélet 107. pontja; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-108476%22]} (2024. szeptember 29.).

[102] „1. Valamennyi Részes Fél biztosítja, hogy […] c) az emberi egészség vagy a környezet közvetlen veszélyeztetettsége esetén, függetlenül attól, hogy emberi tevékenység vagy természeti okok váltották ki, a hatóság által birtokolt minden olyan információt, amely lehetővé teszi a nyilvánosság számára, hogy olyan lépéseket tegyen, amellyel megakadályozhatja vagy enyhítheti a fenyegetettségből származó veszélyt, azonnal közzé kell tenni, és az esetleg érintett lakosság tagjait arról haladéktalanul tájékoztatni kell. ” – UNECE, *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). UNTS, vol. 2161, p. 447*. (Aarhus: UNECE, Adopted on: 25 June 1998; Entry into force: 30 October 2001), Art. 5.1.(c); https://treaties.un.org/doc/Treaties/1998/06/19980625%2008-35%20AM/Ch_XXVII_13p.pdf (2024. szeptember 29.) //A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény, (Aarhus, kelt: 1998. június 25., hatályba lépés: 2001. október 30.), 5. cikk (1) bek. c) pont.

[103] ECtHR, *Case of Karin Andersson and Others v. Sweden. Application no. 29878/09* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 25 September 2014), főként az ítélet 68-70. pontjai: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-146399%22]} (2024. szeptember 29.).

„1.cikk

1. Senkit sem szabad kitenni annak, hogy környezetének múltbéli vagy jelenlegi, emberi tevékenység okozta kedvezőtlen változásai következtében életét vagy testi épségét tűrhetetlen kár érje vagy fenyegesse vagy jólléte elviselhetetlen ártalmat szenvedjen.

2. Mindazonáltal a jóllétnek okozott ártalmat elfogadhatónak kell tekinteni, ha az szükséges a közösség gazdasági körülményeinek fenntartásához és fejlesztéséhez, és ha nincs más mód, amely lehetővé teszi a károkozás elkerülését.

3. Továbbá, az alkalmazandó környezetvédelmi jogi eszközök által megállapított előírások (szabályok/standardok) határozzák meg azt, hogy mi tekintendő „az életet vagy testi épséget ért tűrhetetlen kárnak vagy fenyegetésnek" és "a jóllétet ért elviselhetetlen ártalomnak".

2.Cikk.

1. Ha környezetének kedvezőtlen változásai más felek cselekedetének következtében valószínűsíthetően az életszférájában következnek be, bármely személynek jogában áll, hogy: (1) megfelelő és időben történő tájékoztatást kapjon az előreláthatő változásokat illetően; (2) ellenvetést fogalmazzon meg a változások megvalósításával szemben; és (3) az illetékes hatóságoktól a helyzet orvoslását követelje minden olyan esetben, amikor az 1. cikk alkalmazandó.

2. Az előző bekezdés alapján a helyzet orvoslását követelő bármely személy észszerű időn belül részletes és pontos tájékoztatást kap arra vonatkozóan, hogy milyen intézkedéseket hoztak, ha egyáltalán sor került ilyen intézkedésekre, annak biztosítására, hogy megelőzzék a kedvezőtlen változásokat. "[104]

---

[104] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul:

'Article 1

No one should be exposed to intolerable damage or threats to one's life or physical integrity or intolerable impairment of one's well-being as a result of past or present, man-induced, adverse changes in one's environment.

An impairment of well-being may, however, be deemed to be tolerable if it is necesarry for the maintenance and development of the economic conditions of the community, and if there is no alternative way of making it possible to avoid this impairment.

Additionally, what consitutes "intolerable damage to or threat to one's life or physical integrity" or "intolerable impairment of one's well being" will be determined on the basis of standards established by applicable legal instruments on environmental protection.

Article 2

If adverse changes in one's environment are likely to occur in one's vital sphere as a result of the action of other parties, any individual is entitled to: (1) receive adequate and timely information about the projected changes; (2) make objections to the implementation of these changes; and (3) demand that the competent public authority remedy such situation in all cases where Article 1 applies.

Any individual demanding a remedy under the previous paragraph, shall, within reasonable time, receive detailed and accurate information stating what measures – if any – have been taken to prevent those adverse changes.' – Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 337-338.

Noha címeket nem fűzött az általa megfogalmazott cikkekhez, a publickációból egyértelműen kiderül, hogy Van Dyke az egészséges környezethez való jogot szándékozta megfogalmazni, és erre utal az is, hogy az 1973-as jegyzőkönyvtervezet 1. cikkével ellentétben a tárgyalt szakirodalmi javaslat nem tartalmazza kifejezzeten az „egészség" kifejezést, hanem a környezet romlása következtében károsodott vagy kárveszélynek kitett emberi egészség védelmét, az akkor már alkalmazott EJEB joggyakorlattal összhangban, közvetett módon, azaz az Egyezmény 2. cikkén és 8. cikkének testi épségére vonatkozó dimenzióján keresztül, kívánja biztosítani. A Van Dyke-féle megfogalmazás jogelméleti alapját az emberi jogok és a környezeti szempontok metszethalmaza alkotja. Alexandre Kiss szerint a hatályos nemzetközi és regionális (európai) kötelező erejű emberi jogi szerződések fényében egyetértés van abban a tekintetben, hogy az emberi jogok védelme a következő érdekkategóriákra terjed ki: (1) a személyes sértetlenséghez való jogra, mely magában foglalja a személy testi épségét, eszméinek és hitének, tulajdonának valamint személyiségének védelmét; (2) az emberi élet, egészség és jóllét fenntartásához szükséges alapvető feltételek biztosításához való jogra; és (3) az egyenlő bánásmódhoz való jogra, a cselekvőképsség korlátozásával vagy korlátozottságával összefüggésben álló megalapozott indokok kivételével.[105] Van Dyke, miután csoportosítja a környezeti értékeket – meglátásában a környezeti érdekkategóriák: (1) a személyes sértetlenséghez való jog, mely magában foglalja a személy testi épségét és tulajdonának védelmét; (2) az emberek esztétikai érzületei és rekreációs érdekei; (3) az előző két érdekkategória védelme a jövő nemzedékek nevében; és (4) minden élőlény jóllétének biztosítása – arra a következtetésre jut, hogy az elfogadott európai emberi jogi megközelítés szerint csak az első környezetvédelmi érdekkategória, azaz a személyes sértetlenséghez való jog bizonyos aspektusai (az élethez való jog, a testi épséghez való jog és a tulajdonjog), tartozik bele a hagyományos értelemben vett emberi jogok szférájába, míg a másik három nem.[106] A szerző magyarázatának értelmében az általa javasolt módosítás nem utal jövő nemzedékek jogaira vagy érdekeire, ugyanis ez a bonyolult problémakör külön figyelmet igényel, sem a tulajdon védelmére, mert ezen utóbbi jogot az Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 1. cikke már megfelelő mértékben biztosítja, de azt is hozzáteszi, hogy az általa megfogalmazott módosítás akár kiterjeszthető a

[105] Alexandre Kiss, "Définition et nature juridique d'un droit de l'homme à l'environnement," in *Environnement et droits de l'homme*, Ed. Pascale Kromarek (Paris: UNESCO, 1987): 13-28., 13-16.; https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000079848 (2024. október 5.).
[106] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 327-335.

fent említett érdekekre is.[107] A szerző szerint az 1973-as jegyzőkönyvtervezethez képest a módosított 1. cikk legfontosabb tulajdonsága az, hogy a javasolt jogot összekapcsolja olyan érdekekkel, amelyek jellemzőek mind az emberi jogokra, mind pedig a környezetvédelemre, nevesül az élethez és a testi épséghez való joggal, és ezért indokolt az Egyezmény kiegészítése az általa kidolgozott cikekkel.[108] A második indok, amelyet Van Dyke felhoz a jogkiterjesztés mellett arra vonatkozik, hogy a javasolt cikkei értelmében nem csak akkor állapítható meg az Egyezmény megsértése, ha a környezet romlása közvetlen fenyegetést jelent az emberi életre nézve, hanem akkor is, ha súlyosan fenyegeti az emberi egészséget, jóllétet vagy testi épséget.[109] Véleményem szerint az előző alfejezetben említett EJEB joggyakorlat fényében – amelyből világosan kiderül, hogy a testi épséget, egészséget vagy jóllétet közvetlenül és elviselhetetlenül károsító vagy azokat közvetlen és súlyos kárveszelyének kitevő, emberi tevékenység okozta környezetváltozások esetén nincsen tárgyi hatállyal kapcsolatos akadály a 8. cikk megsértésének megálapítására vonatkozóan –, Van Dyke argumentációja korántsem elég meggyőző ahhoz, hogy eloszlassa a feleslegesség (redundancia) érve által támasztott kételyeket. Továbbá, a szerző nem magyarázza meg kellőképpen, hogy meglátása szerint az EJEE kontexusában tárgyalandó környezettel kapcsolatos esetek tekintetében miért van jelenleg is megfelelően biztosítva a tulajdon védelme az Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 1. cikke által – és ha meglátásában már megfelően biztosítva van, akkor milyen rációja lenne az általa javasolt megfogalmazást kiterjeszteni a jelenleg is hatékonyan oltalmazott tulajdon védelmére – és miért nincsen adekvát módon védelmezve az elviselhetetlenül károsodott vagy súlyos kárveszélynek kitett élet, testi épség vagy jóllét az EJEE 2. és 8. cikkein keresztül.

Van Dyke professzor állítása szerint szükséges volt az 1. cikket a (3) pontosító bekezdéssel kiegészíteni, ugyanis, mint ahogyan már fent említettem, az 1973-as jegyzőkönyvtervezetet éppen azért utasították el az Európa Tanács miniszerhelyettesei, mert előírásai nem voltak kellően precízek ahhoz, hogy megfeleljenek a bírósági úton való érvényesíthetőség és perelhetőség feltételének. Az 1. cikk (3) bekezdéséhez fűzött magyarázata azonban kérdéseket vet fel. Az 1. cikk (3) bekezdésének megfogalmazásásából az derül ki, hogy az alkalmazandó környezetvédelmi jogi eszközök által megállapított standardok határozzák meg

[107] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 339. (62. lábjegyzet).
[108] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 339.
[109] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 373.

„az életet vagy testi épséget ért tűrhetetlen kárnak vagy fenyegetésnek" és a „jóllétet ért elviselhetetlen ártalomnak" fogalmakat, azaz a bírói jogértelmezés e tekintetben meglehetősen szűk teret kap és gyakorlatilag kimerül a releváns standardok azonosításában és alkalmazásában. Okfejtésében azonban Van Dyke a környezetvédelmi standardokra iránymutatásként utal, amelyeket nem feltétlenül kötelező jelleggel kell figyelembe vennie az EJEB-nek, és amelyek nem helyettesítik a bírósági meghatározást, és ilyenképpen a bírói jogértelmezés sokkal nagyobb teret kap. A szerző szerint ugyanis bizonyos helyzetekben a vonatkozó jogi eszközök szigorúbb standardokat tartalmazhatnak, mint ami szükséges az emberi jogok megsértésének elkerülése érdekében, és ilyenkor az EJEB-nek eseti jelleggel meg kell vizsgálnia, hogy a környezetvédelmi szabályok megsértése eléri-e az egészséges környezethez való emberi jog megsértéséhez elégséges szintet, míg más esetekben a hatályos standardok avíttasak lehetnek és így alkalmatlanok a javasolt jog hatékony védelmére.[110] A hatályos nemzetközi jogi eszközök által előírt környezetvédelmi előírásokra való utalás, különös tekintettel azok dinamikus jellegére (jellemzően módosulnak a környezetvédelem mgasabb fokú biztosítása érdekében) mindenképpen egy fontos és szükséges előrelépés az 1973-as jegyzőkönyvtervezethez képest, de talán a félreértések elkerülése végett szerencsésebb lett volna egy ilyenszerű megfogalmazás: (3) [t]ovábbá, (különösen) figyelembe kell venni az alkalmazandó környezetvédelmi jogi eszközök által megállapított előírásokat (szabályokat/standardokat) „az életet vagy testi épséget ért tűrhetetlen kár vagy fenyegetés" és „a jóllétet ért elviselhetetlen ártalom" meghatározásakor.

Végezetül, két gondolatot emelnék ki még ki az elemzett publikáció kapcsán.

Az első, Van Dyke egy meglehetősen eredeti és éleslátó megállapítására vonatkozik, melynek értelmében az egészséges környezethez való emberi jog eljárási dimenziója lényegében azért szükségeltetik, mert a környezeti jogok egyik sajátossága, hogy hatékony érvényesítésük proaktív védelmet igényel, azaz a jogsérelmet lehetőleg, esetenként a jogosultak részvételével, meg kell előzni és nem csupán szankcionálni.[111] Más szóval, a szerző átal javasolt 2. cikkben előírt környezeti eljárási jogok lényegében a megelőző intézkedések emberi jogi szempontú jogintézményesítését jelentik.

A második, a közvetett védelem gondolata, amely nem összetévesztendő a közvetett védelem tézisével, ez utóbbi ugyanis, mint már e fejezet elején említettem, arra vonatkozik, hogy az

[110] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 342-344.

[111] Supra. 75.2. Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 338-339.

EJEE rendszere hozzájárul a környezet védelméhez, de csak és kizárólag azokban az esetekben, amikor ez feltétlenül szükséges az Egyezményben és a kiegészítő jegyzőkönyvekben foglalt alapvető jogok hatékony és tényleges érvenyesüléséhez. A szerző által tárgyalt közvetett védelem gondolata arra utal, hogy a javasolt cikkek anyagi jogi előírásai és eljárási garanciái valójában nem az egészséges környezethez való jogot biztosítják, hanem a személyek azon jogát, hogy az államtól követelhessék az észszerű erőfeszítések megtételét a környezethez való jog biztosításának és védelmének érdekében.[112] Van Dyke a közvetett védelem gondolatát Alexandre Kiss professzortól vette át, aki a következőképpen fogalmaz: „A második megfontolás, melyről gyakran elfeledkezünk, az eljárás szerepének fontosságára vonatkozik az emberi jogok védelmének területén. Az egyik legalapvetőbb jog a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 9. cikkében foglalt szabadsághoz és biztonsághoz való jog [ennek megfelel az EJEE 5. cikke – a szerző megjegyzése], amelynek valódi értelme a tiszteletben tartását biztosító eljárásokban rejlik […] kísértést érezhetünk arra, hogy e tekintetben »eljárási jogokról« beszéljünk, hiszen, ha közelebbről vizsgáljuk a kérdést, a jog valójában nem az egyén szabadságát és biztonságát garantálja, ezt nehéz lenne megvalósítani, hanem bizonyos eljárások létezését és megfelelő működését, melyek az önkénnyel szembeni védelmet biztosítják azon esetekben, amikor az állami szervek megsértik az állampolgárok szabadságát és biztonságát. Hasonlóképpen, úgy tűnik, hogy a környezethez való jogot nem úgy kell értelmezni, mint az ideális környezethez való jogot, melyet nehéz, sőt akár lehetetlen általánosan megfogalmazni, hanem, mint azon jogot, mely a jelenlegi környezet megőrzésére, annak jelentős romlástól való megóvására, és néha javítására vonatkozik. Röviden, ezen jogot úgy kell megfogalmazni, mint a környezet megőrzéséhez, (azaz) megóvásához és javításához való jogot. ”[113]

[112] Supra. 75.2. Van Dyke, “A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime” (1994), 340-341.

[113] Saját fordítás. Eredeti szöveg franciául:
« La seconde considération est que, souvent, on semble oublier la place que tient la procédure ‘dans la protection des droits de l’homme. Un des droits les plus fondamentaux, le droit à la liberté et à la sécurité de la personne, tel qu’il est formulé notamment à l’article 9 du Pacte international relatif au droits civils et politiques, trouve sa véritable signification à travers les procédures destinées à en assurer le respect […] On serait tenté de parler de "droit procédural" à ce sujet, car, en regardant les choses de près, ce que le droit peut garantir n’est pas réellement la liberté et la sécurité de l’individu – cela serait difficile à réaliser –, mais l’existence et le bon fonctionnement de certaines procédures garantissant une protection contre l’arbitraire lorsque les organes de l’État portent atteinte à la liberté et à la sécurité de citoyens. De même, il semble bien que le droit à l’environnement doit être interprété non pas comme le droit à un environnement idéal, par ailleurs difficile sinon impossible à définir sur un plan général, mais à ce que l’environnement présent soit conservé, préservé de toute détérioration importante, et même, parfois, amélioré. En somme, ce droit devrait être formulé comme le droit à la conservation – c’est-à-dire la protection et l’amélioration – de l’environnement. »
– Supra. 105. Kiss, “Définition et nature juridique d'un droit de l'homme à l’environnement” (1987), 24-25.

IV. A második próbálkozás

IV.1. A környezethez való jog a „közös jövőnk”?

Amennyiben Boyd kutatásait vesszük alapul, a környezethez való jog alkotmányjogi vetületét tekintve, 1973. és 1999. között, valamilyen formában, és kiemelve, hogy nem minden esetben jellemzi az alaptörvényi rendelkezést a közvetlen perelhetőség vagy bírói úton való érvényesíthetőség (angolul: *direct justiciability*; franciául: *justiciabilité directe*), nem kevesebb, mint 63 állam foglalta alkotmányába az egészséges környezethez való jogot.[114] Az Európa Tanács akkori 42 tagállamából, valamivel több mint fele, pontosan 22 szerződő fél emelte be alkotmánya szövegébe a viszgált jogot.

Nemzetközi színtéren a tárgyalt téma szempontjából szintén releváns a környezethez való emberi jogra összpontosító szakirodalom által szinte teljes mértékben mellőzött[115] Közös Jövőnk (*Our Common Future*) című zárójlentés. Az ENSZ Közgyűlése 1983-ben fogadta el a 38/161 sz. határozatát, melynek keretében egy különbizottság felállítását rendelte el és e különbizottságot, egyebek mellett, a következő feladatkörrel bízta meg: (a) javasoljon egy 2000-ig és az azt követő időszakra érvényes hosszú távú környezeti stratégiát a fenntartható fejlődés elérése céljából; (b) tegyen ajánlásokat arra vonatkozóan, hogy hogyan valósítható meg egy olyan fokozottabb és hatékonyabb együttműködés a környezeti aggodalmak kezelése érdekében a fejlődő országok, valamint a valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban lévő országok között, amely közös és egymást kölcsönösen támogató célkitűzéseket eredményez és figyelembe veszi az emberek, erőforrások, környezet és fejlődés közötti összefüggéseket és kölcsönhatásokat; (c) vizsgálja meg, hogy a nemzetközi közösség hogyan és milyen eszközökkel tud hatékonyan fellépni a környezeti problémákkal szemben; (d) tegyen ajánlást a hosszú távú környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatos közös felfogás, valamint a környezetvédelem és -javítás érdekében történő megfelelő erőfeszítések meghatározására; (e) javasoljon a világ közössége számára egy hosszú távú cselekvési programot és rendeljen mellé törekvési célkitűzéseket (*aspirational*

[114] Supra 28. Boyd, *The Environmental Rights Revolution* (2010), 96.: Table 3.2 Year that Right to a Healthy Environment First Included in National Constitutions.

[115] A környezethez való jog témájában a jogtudományi munkák általában említést sem tesznek a Brundtland jelentésről (a Stockholmi Nyilatkozat után rögtön az 1992-es Riói Nyilatkozatra térnek rá), és ha igen, akkor csupán megemlítik. Az utóbbira példa Susan Glazebrook, az új-zélandi ítélőtábla volt bírájának, átfogó publikációja az emberi jogok és környezetvedélem témában, a szerzőnő a Brundtland jelentésre csak egy lábjegyzetben tér ki. – Justice Susan Glazebrook, “Human Rights and the Environment,” *Victoria University of Wellington Law Review*, Vol. 40 (2009): 293-350., 295. (21. lábjegyzet utolsó mondata).

goals).[116] Ugyanabban az évben Az ENSZ akkori főtitkára, Javier Pérez Cuéllar, Gro Harlem Brundtlandot, a Norvég Munkáspárt (Arbeiderpartiet, A/Ap) vezetőjét (aki előtte és később – 1981, 1986-1989 és 1990-1996 között – Norvégia miniszterelnöknője is volt), kérte fel, hogy töltse be a felállított különbizottság elnöki tisztségét.[117] A rendkívüli bizottság (formálisan a Környezetvédelmi és Fejlődési Világbizottság) 1987-ben hozta nyilvánosságra a 374 oldalas zárójelentését Közös Jövőnk (*Our Common Future*) címmel, melyet a szakirodalom Brundtland jelentésként is emleget, és amely később nagy befolyással bírt az ugyancsak az ENSZ égisze alatt Rio de Janeiroban megrendezett 1992-es Környezet és Fejlődés Világkonferenciára.

A különbizottság elnöke a zárójelentés előszavában többször is utalást tesz a környezethez való jogra. Brundtland kiemelte, hogy az 1972-es Emberi Környezetről szóló Konferencián az iparosodott és fejlődő országok azért gyűltek össze, hogy meghatározzák az emberi jogok családjába tartozó egészséges és termékeny környezethez való „jogot".[118] Bár az előző alfejezetben jegyzettek fényében Brundtland megfogalmazása túlzóan hat, megjegyzem, hogy a jelentés hivatalos, eredeti szövegének angol és francia változatában is a *jog* kifejezés idézőjelek között szerepel. Az elnöki előszó még egyszer kifejezetten említést tesz a környezethez való jogról a jelentés 16. oldalán: „Ha e sürgős üzenetünket nem sikerül eljuttatni a ma szüleihez és döntéshozóihoz, azzal gyermekeink egészséges és életminőséget javító környezethez való alapvető jogának aláásását kockáztatjuk."[119] Ugyan itt már a *jog* kifejezés nincsen idézőjelben, a szöveg nem feltétlenül azt állítja, hogy az akkori jelenben létezne – a nemzetközi jog értelmében vagy akár puha jogi formában – a környezethez való emberi jog, hanem inkább úgy értelemezendő (különösen az I. melléklet fényében), hogy a közeljövőben feltétlenül el kell ismerni ezt a jogot a fenntartható fejlődés érdekében, amely lényegi alkotóelemként magában foglalja a környezet hatékony védelmét és ezzel szoros összefüggésben a jövő nemzedékek életminőségének fenntartását és javítását.

---

[116] UN, *UNGA Resolution 38/161. Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond* (New York: UNGA, 19 December 1983, 102nd plenary meeting, GA thirty-eighth Session); https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/445/53/pdf/nr044553.pdf (2024. október 12.).

[117] Ian G. McChesney, *The Brundtland Report and sustainable development in New Zealand. Information Paper No. 25.* (Canterbury (New Zealand): Centre for Resource Management – Lincoln University and University of Canterbury, February 1991); https://core.ac.uk/download/pdf/35461353.pdf (2024. október 12.).

[118] Angolul: "The 1972 UN Conference on the Human Environment brought the industrialized and developing nations together to delineate the "rights" of the human family to a healthy and productive environment."
Franciául: « En 1972, la Conférence des Nations Unies sur l'environnement a réuni les pays industrialisés et les pays en développement pour définir les "droits" de l'humanité à un environnement sain et productif. »
– UN, *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Document A/42/427* (New York: UN, 4th of August 1987), 13 (Eng.), 12 (Fr.); https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf (2024. október 18.).

[119] Supra 118. UN, *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Document Document A/42/427*, 16.

A *Közös Jövőnk* jelentés értelmében a fenntartható fejlődés egy olyan fejlődés „[a]mely kielégíti a jelen szükségleteit, anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációk képességét saját szükségleteinek kielégítésére. A fenntartható fejlődés fogalma korlátokat támaszt – nem abszolút korlátokat, de olyan korlátozásokat, melyeket a technológia jelenlegi állása és a társadalmi szerveződés szab a környezeti erőforrások tekintetében, valamint az emberi tevékenység hatásai állítanak a bioszféra elnyelő képessége vonatkozásában. […] Ugyanakkor, végső soron a fenntartható fejlődés nem meghatározott egyensúlyi állapot, hanem inkább egy olyan változási folyamat, amelyben az erőforrások kiaknázása, a befektetések iránya, a technológiai fejlődés irányultsága és a társadalmi változás összeegyeztethetővé válik a jövő és jelen szükségleteivel."[120] Dr. Horváth Zsuzsanna megfogalmazásában az előbb idézett szövegrész első mondata „a fenntartható fejlődés konceptumának ez az első, leggyakrabban idézett és legtöbbször használt megfogalmazása".[121]

A *Közös Jövőnk* zárójelentésének I. melléklete a Környezetvédelmi és Fejlődési Világbizottság környezetjogi szakértői csoportja által elfogadott, a környezetvédelem és fenntartható fejlődés jogi alapelveiről szóló javaslat összefoglalását[122] tartalmazza. Az I. melléklet 1. cikke az „alapvető emberi jog" címet viseli, és a következőképpen szól: „Minden embernek joga van egy olyan környezethez, amely egészsége és jólléte számára megfelelő."[123]

Rövid könyvszemléjében Edith Brown Weiss pozitív kritikaként jegyzi meg, hogy a környezetjogi szakértői csoport által javasolt bizonyos jogelvek (és ide sorolja a környezethez

---

[120] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul:
'Humanity has the ability to make development sustainable – to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. The concept of sustainable development does imply limits – not absolute limits but limitations imposed by the present state of technoloqy and social organization on environmental resources and by the ability of the biosphere to absorb the effects of human activities […] Yet in the end, sustainable development is not a fixed state of harmony, but rather a process of change in which the exploitation of resources, the direction of investments, the orientation of technological development, and institutional change are made consistent with future as well as present needs.'
– Supra 118. UN, *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Document Document A/42/427*, 24-25.

[121] Horváth Zsuzsanna, "Greening of Production and Consumption: Towards Sustainability in the EU Integrated Product Policy," in *Sustainable Development: Utopia or Reality?*, Ed. Veronica Rebreanu (Cluj-Napoca: Editura Sfera Juridica, 2010): 143-173., 146.

[122] Supra 118. UN, *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Document Document A/42/427*, 339-342 (Annexe 1 – Summary of Proposed Legal Principles for Environmental Protection and Sustainable Development adopted by the WCED Experts Group on Environmental Law).

[123] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul: 'Fundamental Human Right 1. All human beings have the fundamental right to an environment adequate for their health and well-being.'; és franciául:« Droit fondamental de l'homme 1.Tout être humain a le droit fondamental à un environnement suffisant pour assurer sa santé et son bien-être. »
– Supra 118. UN, *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Document Document A/42/427*, 339 (Eng.), 424 (Fr.).

való emberi jogot is) jóval túllépik a jelenleg hatályos nemzetközi jog által előírtakat.[124] Egy másik, szintén korabeli publikáció szerint az I. mellékletben foglalt jogelvek közül csak a 2. (Nemzedékek közötti méltányosság) és a 3. cikk (Megőrzés és fenntartható használat) testesít meg közvetlenül a környezet megóvására irányuló, anyagi jogi természetű lényeges szabályokat, míg a többi elv olyan támogató intézkedéseket ír elő, amelyek vagy az együttműködés elvének végrehajtására vonatkoznak, vagy eljárásjogi természetű rendelkezéseket tartalmaznak. A szerzők ezen utóbbi kategóriába sorolják az 1. cikkben meghatározott környezethez való jogot.[125]

E szakirodalmi állásponttal majdhogynem lehetetlen egyetérteni,[126] tekintettel arra, hogy az I. melléklet 1. cikkének megszövegezése egyértelműen az anyagi jogi emberi jogok szóhasználatának mintáját követi. A Stockholmi Nyilatkozat első alapelvével ellentétben a Brundtlad jelentés I. mellékletének 1. cikke már kifejezetten az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatára jellemző nyelvezetet használ, és a javasolt jog alapvető emberi jogi természetét a cikk címe is hangsúlyozza. Továbbá, érdeme az is, hogy míg Stockholmi Nyilatkozat esetében komoly kételyek merültek fel afelől, hogy egyáltalán a környezethez való jogról van-e szó, az 1987-es zárójelentés eloszlatja ezt a bizonytalanságát, és egyértelműen az emberi egészségnek és jóllétnek megfelelő környezethez való jogot ír elő. Noha szűk tartalmi tartományából hiányzik a jelen és jövő nemzedékekre való utalás, a szerzők szándéka valószínűsíthetően az volt, hogy az 1. cikk tárgyi hatályának megállapításakor ezen cikk együttesen olvasandó, egyebek mellett, a 2. cikkben foglalt nemzedékek közötti méltányosság elvével, melynek értelmében az államok a jelen és jövő nemzedékek érdekében őrzik meg és használják a természeti környezetet valamint a természeti erőforrásokat.

[124] Edith Brown Weiss, "Book Reviews and Notes: Environmental Protection and Sustainable Development: Legal Principles and Recommendations. by R. D. Munro; J. G. Lammers," *The American Journal of International Law*, Vol. 83, No. 3 (July 1989): 685-687., 686.

[125] R. Lefeber, "Review of R.D. MUNRO (Chairman), JJG. LAMMERS (Rapporteur), Environmental Protection and Sustainable Development; Legal Principles and Recommendations, Adopted by the Experts Group on Environmental Law of the World Commission on Environment and Development, Graham & Trotman/M. Nijhoff, Publ., London/Dordrecht 1987, XXI + 196 pp., Dfl. 99/$49/£33.95," *Netherlands International Law Review* Volume 36, Issue 02 (August 1989): 227-233., 229.

[126] A *Közös Jövőnk* zárójelentésének I. melléklete csak a jogi alapelvek összefoglalását tartalmazza. A környezetjogi szakértői csoport jelentése, amely a jogelvek részletes jogi elemzését foglalja magában a "Legal principles for Environmental Protection and Sustainable Development" címmel a Martinus Nijhoff gondozásában jelent meg – R.D. Munro (Chairman), J.G. Lammers (Rapporteur), *Environmental Protection and Sustainable Development; Legal Principles and Recommendations, adopted by the Experts Group on Environmental Law of the World Commission on Environment and Development*, (London: Martinus Nijhoff Publishers, 1987). A teljes jelentés elektronikusan nem elérhető, elektronikus könyv formájában nem megvásárolható, és nem volt megtalálható a közelemben elhelyezkedő könyvtárak egyikében sem. Tekintettel arra, hogy nem volt lehetőségem a jelentés szerzőinek taglalását és magyarázatát megismerni, nem zárhatom ki teljes mértékben annak a lehetőségét, hogy a szakértői csoport szándéka szerint az I. melléklet 1. cikkében foglalt jog eljárásjogi természetű.

Összességében, a szövegezést tekintve, a Közös Jövőnk zárójlentés I. mellékletének 1. cikke egyértelmű fejlődést jelentett a korábbi változatokhoz képest és akkor még optimizmusra adhatott okot.

IV.2. Passinho helyett samba, Rio de Janeiro: egy lépés előre, két lépés hátra

Az ENSZ Közgyűlése 1989. december 22-én fogadta el a 44/228. sz határozatot a Rio de Janeiroban megszervezendő *Környezet és Fejlődés Konferencia* felállításáról, és a tervezett globális fórum központi témájaként a környezetvédelmet és fejlődést is magában foglaló fenntartható fejődés ernyőgondolatát nevezte meg.[127] Ugyanazon határozat keretében az ENSZ Közgyűlése elrendelte a konferencia előkészítő bizottságának létrehozását is.

Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciát előkészítő bizottságának 1991 augustus 12. és szeptember 4. között Genfben megszervezett harmadik ülésén az akkor még 3. elvként szereplő és **„**egyéni és kollektív jogok**”** cím alatt tárgyalt problémakörrel kapcsolatosan az államok képviselői meglehetősen eltérő szövegtervezeteket nyújtottak be. Ezek közül egyesek, átfogalmazva ugyan, de megőrizték a Brundtland jelentés I. mellékletének 1. cikkében szereplő egészséges környezethet való emberi jog szellemiségét és az alapvető jogokra jellemző nyelvezetet is. Például Ausztrália szerint a konferencia záródokumentumának tartalmaznia kell „[a]z élethez, élelemhez, menedékhez és az egészséges környezethez való jogot, valamint a nők és őslakos népek aktív és teljes körű részvételi jogát, amely kiterjed a környezettel és fejlődéssel kapcsolatos tevékenységek minden szintjére.”; a Kolumbia által előterjesztett alapelv-tervezet értelmében „[m]inden embernek alapvető és elidegeníthetetlen joga van az egészségének és jóllétének megfelelő egészséges környezethez, valamint a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai fejlődésben való részvételhez, annak érdekében, hogy életminősége javuljon és elérje személyiségének teljes körű megvalósítását. Minden népnek joga van saját kultúrájának elismeréséhez, tiszteletben tartásához és továbbadásához, a természeti környezet fenntartható használatára és kezelésére vonatkozó tudásának és ősi ismereteinek alkalmazásához, valamint környezetkímélő technológia és tudomány kidolgozásához.” Hasonlóképpen Peru a következőket javasolta: „[m]indenkit megillet az egészséges és kiegyensúlyozott

[127] UN, *UNGA Resolution 44/228. United Nations Conference on Environment and Development* (UNGA, 22 December 1989, 85th plenary meeting, GA fourty-forth session); https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/549/87/pdf/nr054987.pdf (2024. október 23.).

környezethez való jog; a hosszú távú fenntartható fejlődés elsőbbséget kell élvezzen a rövid távú érdekekkel szemben és a környezeti költségek a gazdasági tevékenységeket kell terheljék". Ezzel ellentétben más államok teljes mértékben mellőzték megfogalmazásukból a környezethez való jogra történő utalást. Burkina Faso például „a közösségek és népcsoportok egészséges élelmiszerhez, megfelelő orvosi ellátáshoz, méltányossághoz és méltósághoz való jogáról" beszélt, míg Kanada az „egyének, szervezetek és államok olyan teljes körű fejlődéshez és méltányossághoz való jogáról, amely összeegyeztethető a Föld erőforrásainak fenntartható használatával". A 77-ek csoportja (angolul: Group of 77; G77) néven ismert fejlődő országok koalíciója már sokkal kevésbé meggyőző megfogalmazást javasolt a környezethez való jog tekintetében („az ép környezethez való jogot el kellene ismerni"), és a hansúlyt egyértelműen a fejlődéshez való jogra helyezte („A fejlődéshez való jog elidegeníthetetlen emberi jog, és ennélfogva a fejlődő országok fejlesztési igényeit prioritásként kell kezelni.").[128] Az egyeztetések ezen pontján látszólag az őslakos népek és környezetük közötti különleges és szoros kötelék elismerésének és védelmének gondolata képezte az egyedüli közös pontot,[129] míg a konfliktus középpontjában a környezetvédelem és a gazdasági fejlődés, valamint a környezethez és fejlődéshez való jog közötti prioritási sorrend állt.

A negyedik ülés előzetes következtetéseinek értelmében az egyéni és kollektív jogokra vonatkozó szövegrész már a nyilatkozattervezet 1. számú elveként szerepel, és a tárgyalások eredményeiképpen a következő két megfolmazásra szűkült a konferencián megvitatandó és elfogadandó alapelv: „A környezet és a fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak. Ők jogosultak a jóllétben megvalósuló egészséges életre egy olyan környezetben, amely lehetővé teszi életminőségük javulását és személyiségük teljes körű megvalósítását." és „A környezet és a fejlődés érdekeinek középpontjában az emberiség jólléte és méltósága áll egy egészséges bolygón. Az emberek jogosultak arra, hogy egy ép környezetben, méltósággal és a természettel összhangban éljenek, és ugyancsak őket terheli az a felelősség,

[128] Preparatory Committee for the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), *Principles on General Rights and Obligations. Chairman's Consolidated Draft. A/CONF.151/PC/WG.III/L.8/Rev.1 of 30 August 1991* (Geneva: UN -Preparatory Committee for the UNCED, Third session, Working Group III, Agenda item 4, 12 August-4 September 1991), 6-7. (paras. 13-27.: Principle 3 [Individual and group rights]).

[129] Supra 128. Preparatory Committee for the United Nations Conference on Environment and Development, *Principles on General Rights and Obligations.*, (para. 16. – Columbia, para. 17. – Denmark, para. 18. – Holy See, para. 22. – New Zeland, para 24 – Norway).

hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvják, helyreállítsák és javítsák."[130]

Az előkészítő bizottság, további egyeztetések és kompromisszumok után, szintén a negyedik ülés utolsó előtti napján fogalmazta meg az 1. számú alapelv végső variánsát,[131] amelyet a Rio de Janeiroban 1992. június 3. és 14. között megrendezett ENSZ *Környezet és Fejlődés Konferencián* az államok változtatás nélkül fogadtak el. A „Feladatok a XXI.századra" (angolul: *Agenda 21*) című, fenntartható fejlődésre vonatkozó cselekvési terv, a „Jogilag nem kötelező érvényű hivatalos nyilatkozat az összes erdőtipust érintő gazdálkodásra, védelemre és fenntartható fejlesztésre vonatkozó globális egyetértés elveiről" (angolul: Authoritative Statement of Principles for a Global Consensus on the Management, Conservation and Sustainable Development of All Types of Forests) című dokumentum és két jogi kötőerővel rendelkező nemzetközi megállapodás – a Biológiai Sokféleség Egyezmény (*Convention on Biological Diversity*) és a Klímaváltozásról szóló Keretmegállapodás (Framework Convention on Climate Change, rövidítve: UNFCCC) – aláírásra megnyitása mellett, a 47/190 sz. határozatával[132] az ENSZ Közgyűlése elfogadta a jogi természetét tekintve puha megegyezésnek tekintendő Riói Nyilatkozatot a Környezetről és a Fejlődésről (*Rio Declaration on Environment and Development*). A Riói Nyilatkozat 1. elvének végső megszövegezése értelmében: „A fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak. Ők jogosultak – a természettel összhangban – egészséges és termékeny életre."[133] Emberi jogi megközelítés szempontjából a végső, elfogadott változat egyértelmű visszalépés nemcsak a Brundtland jelentés I. mellékletének 1. cikkéhez és az előkészítő bizottság

[130] Saját fordítás. Eredeti szöveg angolul: 'Principle 1 [Human beings are at the centre of environmental and developmental concerns. They are entitled to a healthy life of well-being in a sound environment to be able to achieve a better quality of life and their full realization as a person.]; [The well-being and dignity of humankind on a healthy planet are at the centre of environmental and developmental concerns. Human beings are entitled to live in a sound environment, [in dignity and in harmony with nature for which they bear the responsibility for protection and enhancement] and bear the responsibility to protect, restore and improve it for the benefit of present and future generations.]' – Preparatory Committee for the UNCED, *Principles on General Rights and Obligations. Draft principles proposed by the Chairman*. *A/CONF.151/PC/WG.IIIIL.33 of 31 March 1992* (New York: UN-UNCED, Fourth session, Working Group III, Agenda item 3, 2 March-3 April 1992), 1.

[131] Preparatory Committee for the UNCED, *Principles on General Rights and Obligations. Draft principles proposed by the Chairman. A/CONF.151/PC/WG.IIIIL.33/Rev.1 of 2 April 1992* (New York: UN-UNCED, Fourth session, Working Group III, Agenda item 3, 2 March-3 April 1992), 1.

[132] UN, *UNGA Resolution 47/190. Report of the United Nations Conference on Environment and Development* (UNGA, 22 December 1992, 93rd plenary meeting); https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/025/57/img/nr002557.pdf (2024. október 24.).

[133] Eredeti szöveg angolul: 'Human beings are at the centre of concerns for sustainable development. They are entitled to a healthy and productive life in harmony with nature.'
– UN, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Volume I. Resolutions Adopted by the Conference. A/CONF.151/26/Rev.l* (Vol. l) (Rio de Janeiro: UN, 3-14 June 1992), 3-8. (Annex I: Rio Declaration on Environment and Development), 3.

harmadik ülésén előterjesztett néhány szövegtervezethez képest, hanem még a Stocholmi Nyilatkozat 1. alapelvéhez képest is. Annak fényében, hogy túlságosan meghaladná az értekezés tárgyát, és kimelve azt is, hogy e tekintetben a szövegezők szándéka nem ismert és hiányoznak azon referenciapontok, amelyek lehetségessé tennék egy érdemleges következtetés levonását, nem fogok kitérni a jog, mint alanyi jog (a Stockhomi Nyilatkozat szóhasználata) és jogosultság (ahogyan a Riói Nyilatkozat fogalmaz) közötti viszonyra.[134] Annyi azonban bizonyos, hogy az emberi jogok megfogalmazásakor az EJENY és az EJEE (valamint az utóbbihoz csatolt kiegészítő jegyzőkönyvek) következetesen a „mindenkinek joga van" vagy a „minden személynek joga van" (vagy „senkit nem/sem szabad", „senkit nem/sem lehet") kifejezést használják, és nem „az embernek/mindenki jogosult" kifejezést, így emberi jogi megközelítés szempontjából a Riói Nyilatkozat megfogalmazása kevésbé szerencsés. Noha, mint ahogyan később röviden kitérek rá, a jogtudomány szintjén az emberi jogok úgynevezett generációkra való csoportosításának nincsen kellő elméleti megalapozottsága, érdekesség, hogy az EJENY a „minden személy(nek)[…] jogosult" kifejést kizárólag a gazdasági, szociális és kulturális jogokra vonatkozó 22. cikkében használja, jogok melyeknek – a többi, jellemzően eredménykötelmet feltételező alapvető joggal ellentétben – meglehetősen tág és pontatlan korrelatív gondossági kötelem felel meg („[…] az államok erőfeszítései és a nemzetközi együttműködés révén, és az egyes országok szervezetével és gazdasági erőforrásaival összhangban […]". Továbbá, bár ennek inkább szimbolikus jelentősége van (főként mivel álláspontom szerint a jogi pozitivizmus sokkal alkalmasabb a jog jelenségének magyarázatára, értelmezésére és elemzésére,[135] mint a természetjogi felfogás), az EJENY és egyéb nemzetközi emberi jogi egyezmények normatív diskurzusának értelmében az alapvető, egyetemes emberi jogok az emberi személyiség elidegeníthetetlen, inherens részét képezik, azaz az említett jogi eszközök koncepciójában az alapvető emberi jogaink puszta emberi mivoltunkból származnak (*human qua human*) és nem

[134] Az alanyi jog és jogosultság közötti viszonyt részletesen tárgyalja az akaratelmélet és érdekelmélet különböző irányzatainak és szerzőinek szempontjából például: David Frydrych, *The Architecture of Rights. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Law* (Oxford: Oxford University, 2015), főként a 41., 52-65., 72-74., 90-92., 135-140., 179-189., 201-203., 213-202. és 256-258. oldalak; https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:8a0f3763-e786-42d6-bd62-b9eee7ad36c7/files/m1068f2591c1de8c3279d4ff2dc0eef51 (2024. október 24).

[135] Álláspontom kifejtése jelentősen túlhaladná ezen értekezés kitűzött tárgykörét, és noha a marxizmus általános jogfelfogása tekintetében nem értek egyet a szerzővel, a jogi pozitivizmussal és természetjoggal kapcsolatos érvek egy része, melyen a törzsszövegben található következtetésem alapul, itt elolvasható: Brian Leiter, "Marx, Law, Ideology, Legal Positivism," *Virginia Law Review*, Volume 101, No. 4, Jurisprudence and (Its) History (June 2015): 1179-1196.

az állam ruházza ránk ezen jogokat.[136] Ezzel szemben a Riói Nyilatkozat 1. elvében használt „jogosultság" fogalom, az eredeti, hivatalos angol nyelvű szövegben 'entitlement' (itt azonban megjegyzendő, hogy a szöveg szintén eredeti és hivatalos francia nyelvű változata, a modern francia jogi nyelvnek hűen itt is a «droit» szót használja), etimológiai eredete a latin *intitulare*, majd a későbbi *ancien français* nyelvben az *entiteler*, melyek jelentése címet vagy nevet adni.[137]

Ennek fényében és tekintettel arra is, hogy főként az Egyesült Államokban a kifejezést a jogi szakirodalom gyakorta használja olyan gazdasági és szociális alanyi jogokra, amelyeket az állam biztosít vagy kellene biztosítson az állampolgárok számára, adott esetekben csak bizonyos feltételek teljesülése esetén,[138] a Riói Nyilatkozat 1. elvében megjelenő 'entitlement' fogalom azt a benyomást keltheti, hogy az emberek a környezettel összhangban történő egészséges és termékeny életre való alanyi jogának a forrása az államok vagy a nemzetközi közösség feljogosításában, akaratában található (abban az értelemben, hogy államok vagy a nemzetközi közösség ruházza fel az embereket ezzel a joggal), és nem magában az emberi mivoltban, továbbá ezen aspektus, ha szimbolikusan is, de még inkább elválasztja a Riói Nyilatkozat 1. elvét az alapvető emberi jogoktól.

Noha, mint már említettem, a szerzők szándéka nem ismert e tekintetben, kevéssé valószínű, hogy az 1. alapelvben használt „jogosultság" kifejezés véletlen lenne, ugyanis másutt, például a 2. és 3. elvek szövegében már a „jog" szó jelenik meg: „2. Elv Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának és a nemzetközi jog elveinek megfelelően az Államok szuverén *jog*a, hogy saját környezeti és fejlesztési politikájukat követve hasznosítsák saját erőforrásaikat, és biztosítsák, hogy a saját fennhatóságuk vagy ellenőrzésük alatt álló tevékenységek ne okozzanak kárt más Államok környezetében vagy a nemzeti fennhatóság határain túli területeken.; 3. Elv A fejlődéshez való *jog*ot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek" (a szerző kiemelése).

Továbbá, míg a Stockholmi Nyilatkozat 1. alapelvének értelmében a megfelelő életfeltételekhez való jog *conditio sine qua non*ja egy környezetminőségi minimum (a

[136] Ennek megerősítéséül, az ENSZ Emberi Jogi Főbiztosi Hivatalának hivatalos honlapja a következőképpen fogalmaz: 'Human rights are rights we have simply because we exist as human beings - they are not granted by any state. These universal rights are inherent to us all, regardless of nationality, sex, national or ethnic origin, color, religion, language, or any other status.' – OHCHR, *What are human rights?* in https://www.ohchr.org/en/what-are-human-rights (2024. október 24.).

[137] C.T. Onions (Ed.), The Oxford Dictionary of English Etymology (Oxford: Oxford University Press, reprinted in 1982 (First published in 1966), 137. (word: entitle).

[138] Például: Sandra R. Levitsky, "'What Rights?' The Construction of Political Claims to American Health Care Entitlements*," Law & Society Review*, Vol. 42, Issue 3 (September 2008): 551-590.

környezet minőségének egy bizonyos, meghatározott vagy legalábbis bizonytalan de nagy vonalakban meghatározható szintű minőségének biztosítása, azaz a környezet minősége nem csökkenhet azon szint alá, amelyet az emberhez méltó és egészséges életre való lehetőség megkövetel), a Riói Nyilatkozat 1. elve pusztán egy természettel való összhang követelményét állítja fel és ezen összefüggésben alanyi jogi szempontból az ember termelésben betöltött szerepét ugyanolyan fontosnak tekinti, mint annak egészségét. A fenntartható fejlődés konceptumának efféle alanyi jogra való „fordítása" távolról sem szerencsés, ugyanis az emberi termelőerő termeléshez vagy termelékenységhez való egyéni szubjektív jogként való felfogása – azon kívül, hogy elméleti megalapozás nélküli, adott esetben reifikáló, részben redundáns a munkához való jog tükrében, de főként egyszerűen értelmetlen az 1992-es nyilatkozat kontextusában – korántsem azonos vagy hasonló a fejlődéshez való joggal (ezen utóbbi megfogalmazás lett volna a megfelelőbb, logikusabb és nyelvileg leginkább összhangban álló a nyilatkozattal és annak előkészítői dokumentumaival). Megjegyzendő az is, hogy a Riói Nyilatkozat – a Stockholmi Nyilatkozattal ellentétben – kifejezetten nem utal az alanyi jog vagy jogosultság „alapvető" természetére sem, és ennek következtében az 1. elvében használt normatív nyelvezetben még kevésbé lelhetők fel az emberi jogokra jellemző diskurzus ismérvei. A legfontosabb azonban, hogy a Riói Nyilatkozat 1. alapelvét sem nyelvtani, sem teleologikus, sem egyéb jogértelmezési módszerrel nem lehet úgy interpretálni, mint amely a környezethez való jogot határozná meg. Nem mellékesen, a Riói Nyilatkozat – az 1972-es Föld-Csúcson elfogadott deklarációval ellentétben – nem tartalmaz az emberi jogokra vonatkozó egyetlen preambulumbekezdést sem.

A környezethez való jog eljárási dimenzióját tekintve (azaz a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférés, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításával kapcsolatban), a Riói Nyilatkozat 10. elve kimondja, hogy: „A környezeti ügyeket ─ a megfelelő szinten ─ a legjobban az összes érdekelt állampolgár részvételével lehet megoldani. Nemzeti szinten minden egyénnek biztosítani kell a megfelelő hozzáférést a környezetre vonatkozó információkhoz, melyekkel a közhivatalok és a hatóságok rendelkeznek, beleértve az egyes közösségeket érintő veszélyes anyagokra és tevékenységekre vonatkozó információt, továbbá lehetővé kell tenni a döntéshozatali folyamatban való részvételt. Az államok segítsék elő és bátorítsák a lakosság tudatosságát és részvételét azzal, hogy széles körben hozzáférhetővé teszik az információkat.

Hatékony hozzáférést kell biztosítani a bírósági és igazgatási eljárásokhoz, beleértve a jóvátételt és a helyreállítást."

Az elv első mondata a nyilvánosság részvételét nem jogként közelíti meg, hanem hatékonysági tényezőként. A második, harmadik és negyedik mondata azonban nemzeti szinten egyértelmű kötelezettségeket ró az államokra – „minden egyénnek biztosítani *kell*", „lehetővé *kell* tenni", „hozzáférhetővé *teszik*", „[h]atékony hozzáférést *kell* biztosítani" (a szerző kiemelése) –, és ezen kötelezettségeknek, korrelatív pár formájában, szükségképpen igényjogok kell, hogy megfeleljenek. Ennek fényében nem tudok egyetérteni Sheltonnal, aki szerint a Riói Nyilatkozat 10. alapelve is óvakodik attól, hogy „jogi terminológiát" használjon.[139] Talán nem túlzás tehát azt állítani, hogy noha puha jogi formában és nem bizonyíthatóan alapvető emberi jogi besorolásban, de a környezeti eljárási jogok tekintetében a Riói Nyilatkozat komoly előrelépésnek számít.

Emberi jogi szempontból a Riói Nyilatkozatot a szakirodalom majdhogynem egyöntetűen negatív kritikával illeti. Pallemaerts úgy fogalmaz, hogy a Riói Nyilatkozat 1. alapelve csupán egy homályos utalást tartalmaz a környezetvédelemhez való emberi jogra, a Stockholmi Nyilatkozattal ellentétben nem tartalmazza még azon elemeket sem, amelyek egy idevonatkozó nemzetközi jogelv megalapozásaként szolgálhatnának, és bírálóan hozzáteszi, hogy úgy tűnik, mintha, egyrészt, az elv értelmében a környezettel összhangban történő egészséges és termékeny élethez való jog a termelékenységtől függene, másrészt pedig – ha már fentebb említettem a dologszerűsítést a kisejlő termelékenyésghez való jog kontextusában – az emberek a fenntartható fejlődés tárgyai és nem pedig jogalanyai lennének („ [a] fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak").[140] Az említett szerző szerint a Riói Konferencián résztvevő 176 fejlett és fejlődő állam egyaránt határozottan vonakodott attól, hogy egyértelműen elfogadják az egyének nemzetközi környezetjogi jogalanyiságát, azaz attól, hogy a nemzeti jogrendszertől függetlenül a nemzetközi környezetjog által biztosított jogokkal és kötelességekkel rendelkezzenek, ugyanis tartottak azon jogi következményektől, amelyek a nemzetközi környezetjog és az emberi jogok védelmét biztosító nemzetközi jogi mechanizmusai közötti közvetlen kapcsolat

[139] 'Even with regard to well established rights, such as public participation, the Declaration avoids using human rights terminology.' – Dinah Shelton, "What Happened in Rio to Human Rights?" *Yearbook of International Environmental Law,* Volume 3, Issue 1, (December 1992): 75-93., 83-84.

[140] Marc Pallemaerts, "International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?" *Review of European Community & International Environmental Law (RECIEL)*, Volume1, Issue3 (1992): 254-266., 256. and 258-259.

kifejezett elismeréséből származhatnak.[141] Dupuy és Viñuales valamivel óvatosabban fogalmaz, és pusztán annyit említ, hogy a Riói Nyilatkozat 1. elvére regresszióként tekintett az akkori környezetjogi szakirodalom, de talán mérvadó, hogy a könyvnek az emberi jogok és a környezet közötti viszonyt vizsgáló, meglehetősen terjedelmes fejezetéből – egyetlen futólagos említéstől eltekintve – teljes mértékben hiányzik az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferencián elfogadott deklaráció.[142]

Shelton kiemeli, hogy a Riói Nyilatkozat egyértelműen eltávolodott az 1972-es deklarációban fellelhető emberi jogi megközelítéstől, és meglátása szerint az 1. elv célja pontosan az, hogy rámutasson arra: a hangsúly áthelyeződött az önmagában vett környezetvédelemről a gazdasági fejlődés összefüggésében megvalósítandó környezetvédelemre.[143] Ugyanezen szerző a Riói Nyilatkozatot annak hiányossága, pontosabban az emberi jogokra való utalások elmulasztása szempontjából elemzi, amely jelenség feltételezései szerint a következő tényezőknek vagy tényező együttesnek tudható be: (1) az 1992-es *Föld-Csúcs* központi témája a globális Észak és Dél közötti érdekellentétek feloldása volt a gazdasági fejlődés és a nemzetközi környezetvédelem területén, és míg ezen kérdéskörök széles körű lehetőséget nyújtanak a szokásos kompromisszumoknak, a tárgyalási pozíciók kinyilvánításának és lehetőség szerinti érvényesítésének, addig az államok úgy érezhetik, hogy az emberi jogok előmozdításából nem sokat nyerhetnek; (2) a női jogokat és az őslakos népek jogait védő és képviselő nem kormányzati szervezeteket leszámítva, az emberi jogi nem kormányzati szervezetek rendszerint hiányoztak a konfernciát előkészítő tárgyalásokról és magáról a konferenciáról is; (3) az őslakos népek – és a konferenciáról szóló jelentés egészének a fényében nyugodtan hozzáfűzhetjük, hogy a nők – jogainak előtérbe helyezése; (4) a jogi szakirodalom megosztottsága a környezethez való emberi jog megvalósíthatóságnak és kívánalmának tárgykörében.[144]

IV.3. Ksentini jelentései és az érvényesíthetőség kérdése

Az ezen fejezetben vizsgált időszakot tekintve egy másik nemzetközi fejlemény az ENSZ Diszkrimináció Megelőzési és Kisebbségvédelmi Albizottságának (angolul: *Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*) szintjén történt. Részben az

[141] Supra 140. Pallemaerts, "International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?" (1992), 259.
[142] Pierre-Marie Dupuy and Jorge E. Viñuales, *International Environmental Law.* Second Edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 15. and 357-409.
[143] Supra. 63. Shelton, "Stockholm Declaration (1972) and Rio Declaration (1992)" (2013), para. 36.
[144] Supra. 139. Shelton, "What Happened in Rio to Human Rights?" (1992), 91-92.

akkor még csak előkészítő fázisban lévő Riói Konferencia által befolyásolva az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága tiltakozás nélkül (noha Japán és az Egyesült Államok tartózkodtak arra hivatkozva, hogy a környezeti problémákkal kizárólag a környezetvédelmi szerveknek kell foglalkoznia) jóváhagyta az Albizottság egy az emberi jogok és a környezet közötti viszony tárgykörét vizsgáló tanulmány kidolgozására irányuló határozatát.[145] Fatma Zohra Ksentini különmegbízott 1991-ben terjesztette elő az előzetes jelentését,[146] amelyet az Albizottság megelégedéssel vett tudomásul és az 1991/24. sz. határozatával felkérte a különelőadót, hogy időközi jelentéseket dolgozzon ki. Ksentini időközi jelentéseket nyújtott be 1992-ben, 1993-ban és 1994-ben. A különleges jelentéstevő 1992. július 2-i jelentése lényegében az emberi jogok és a környezetvédelem területén jelentkező fejlemények áttekintését tartalmazza, külön kitérve nemzeti és regionális előírásokra (a jelentés I. fejezete), a regionális emberi jogi szervek rendelkezéseire, döntéseire és észrevételeire (a jelentés II. fejezete), valamint az ENSZ emberi jogi szervezeteinek rendelkezéseire, döntéseire és észrevételeire (a jelentés III. fejezete). A különmegbízott elemzése szerint a nemzeti alkotmányok a környezethez való jogot nem emberi jogként szabályozzák, de többé-kevésbé kifejezetten elismerik e jogot, és a környezet védelmére irányuló külön rendelkezéseket tartalmaznak, e tekintetben állami kötelezettséget írnak elő, és bizonyos esetekben jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg az egyének részére, ugyanakkor a nemzeti alkotmányos rendelkezések tartalma és tárgyi hatálya államonként eltérnek.[147] A nemzeti infra-alkotmányos rendelkezések, azaz alkotmány alatt elhelyezkedő nemzeti jogszabályok, szintjét tekintve, a különelőadó elemzésének értelmében: (1) a nemzeti jogszabályok tekintetében a környezeti jogok elismerése felé ható tendencia figyelhető meg az alkotmányos fejlődéssel párhuzamosan, azonban jelenleg a megfelő és kielégítő környezethez való emberi jog létezése sokkal inkább az alkotmányos előírásokból derül ki, mint az alkotmánynak alárendelt jogforrásokból; (2) a környezeti jogtól a megfelő és kielégítő környezethez való emberi jog elismerése felé való átmenet nehézkes, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy a környezeti jogok formája és tartalma mindezeddig tisztázatlan és kellően nem meghatározott; (3) jelenleg az úgynevezett környezethez való jog

[145] Supra. 139. Shelton, "What Happened in Rio to Human Rights?" (1992), 77.
[146] Az előzetes jelentés sajnos nem elérhető az ENSZ digitalis könyvtárán keresztül; Fatma Zohra Ksentini – UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, *Human rights and the environment: preliminary report. E/CN.4/Sub.2/1991/8 of* 2 *August 1991* (Geneva: UN Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, 1991); a dokumentumra vonatkozó általános információk elérherhetők online: https://digitallibrary.un.org/record/125617?ln=en (2024. november 11.).
[147] Fatma Zohra Ksentini – UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7 of 2 July 1992* (Geneva, UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, 1992), 2-17.

inkább általános társadalmi értékként jelenik meg, mintsem jogelvként; (4) a nemzeti környezetjogi rendelkezések általában tartalmazzák a környezethez való jog általános fogalmát, de nem kötelezik az államot pontos jogszabályok kidolgozására, ahogy azonban már említésre került az előzetes jelentésben, a bíróság előtti érvényesíthetőség nem szükséges előfeltétele az emberi jogok elismerésének.[148]

A különleges jelentéstevő utolsó megállapításához hasonlóan, Rosalyn Higgins (az ENSZ Nemzetközi Bíróságának első női bírája) egyik fő munkája alapján, Rodríguez- Rivera szintén azt hangoztatja, hogy az emberi jogok megalapozásának és létezésének elismerése tekintetében a kikényszeríthetőség vagy érvényesíthetőség nem tekintendő meghatározó kritériumnak.[149] Ezen a ponton azonban fontos kiemelni, a jogok létének kritériumai tekintetében Higgins különbséget tesz a nemzeti jog és nemzetközi jog között. Véleménye szerint a nemzeti jogrendszerek szintjén az érvényesíthetőség a leglényegesebb szempontok egyike, és szóhasználata arra enged következtetni, hogy a kikényszeríthetőség egyben döntő kritériumnak is számít. A nemzetközi jog területén azonban a szerző szerint egy bizonyos jog létezését a nemzetközi jogforrásokra hivatkozva kell megvizsgálni és meghatározni, és ilymódon a bírósági úton való érvényesíthetőség szempontja nem képezheti egy bizonyos emberi jog létezésének feltételét.[150] Állításának alátámasztásául Higgins főként egy jogilag kötelező erejű nemzetközi szerződésre, azaz a nemzetközi jog egyik elsődleges, primer jogforrására, pontosabban a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára (a továbbiakban: GSzKJNE) hivatkozik, amely a benne foglalt gazdasági, szociális és kulturális jogok tekintetében nem eredménykötelmet ír elő azon államok részére, melyek magukra nézve kötelezőnek ismerték el az egyezményt, hanem arra kötelezi azokat, „hogy – különösen gazdasági és technikai téren – mind saját erejéből, mind pedig a nemzetközi segítségnyújtás és együttműködés útján *a rendelkezésére álló valamennyi erőforrás igénybevételével, minden megfelelő eszközzel, ideértve különösen a jogszabályi intézkedéseket, fokozatosan biztosítja az Egyezségokmányban elismert jogok teljes gyakorlását* [a szerző kiemelése].”[151] Továbbá, bár erről Higgins nem tesz említést, a

[148] Supra. 147. Ksentini, *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7 of 2 July 1992*, 17-18.
[149] Supra 51. Rodríguez-Rivera, “The Right to Environment: A New, Internationally Recognised Human Right” (2020), 155.
[150] Rosalyn Higgins, *Problems and Process: International Law and How We Use It* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 98-102.
[151] UN, *UNGA Resolution 2200 (XXI). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. A/RES/2200(XXI)[C]* (UNGA, 16 December 1996, 1496th

GSzKJNE egyetlen előírása sem tartalmaz a PPJNE 2 cikke (3) bekezdéséhez hasonló rendelkezést, melynek értelmében az államok kötelezik magukat annak biztosítására, hogy „a) minden olyan személy, akinek az Egyezségokmányban elismert jogai vagy szabadságai sérelmet szenvednek, hatékony jogorvoslattal élhessen akkor is, ha a jogok megsértését hivatalos minőségben eljáró személyek követték el; b) a jogorvoslattal élő személy jogai tekintetében az illetékes bírói, államigazgatási vagy törvényhozó hatóság vagy az állam jogrendszere szerint illetékes más hatóság határozzon, és fejlessze a bírói jogorvoslat lehetőségeit; c) az illetékes hatóságok a helytállónak elismert jogorvoslatnak érvényt szerezzenek." Másképpen fogalmazva, e jogilag kötelező erejű nemzetközi szerződés által lefektetett, és következésképpen a nemzetközi jog szempontjából kifejezetten elismert, gazdasági, szociális és kulturális jogok, legalábbis az Egyezségokmány hatályba lépésének pillanatában, nem érvényesíthetőek és nem kikényszeríthetőek. Ezen a ponton azonban fontos kiemelnem azt, amire sem Higgins, sem Rodríguez-Rivera, sem pedig Ksentini nem tér ki, jelesül az értekezés ezen bekezdésében vizsgált jogok és kötelezettségek természetére. Első látásra a GSzKJNE az államra csupán egy hézagos (*imperfect duty*) és gondossági tevőleges kötelezettség ró, amelynek nem egy erős értelemben vett igényjog, hanem egy hézagos (*imperfect right*) alanyi jog felel meg.[152] Azonban, mint ahogyan világosan kiderül – egyebek

---

plenary meeting, GA Twenty-first Session, ICESCR entry into force: 3 January 1976), *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 49-52., 2. cikk (1) bek.; https://digitallibrary.un.org/record/660192?v=pdf (2024. november 18.).
Ez a megfogalmazás lényegesen eltér a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (a továbbiakban: PPJNE) társcikkében – 2. cikk (1) bek. – használt szövegezéstől, amely egyértelműen eredménykötelmet állapít meg az államokkal szemben: „Az Egyezségokmányban részes valamennyi állam kötelezi magát, hogy *tiszteletben tartja és biztosítja* [a szerző kiemelése] a területén tartózkodó és joghatósága alá tartozó minden személy számára az Egyezségokmányban elismert jogokat, minden megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül." – 151.1. UN *UNGA Resolution 2200 (XXI). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, International Covenant on Civil and Political Rights and Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights. A/RES/2200(XXI)[C]* (UNGA, 16 December 1996, 1496th plenary meeting, GA Twenty-first Session, ICCPR entry into force: 23 March 1976), *International Covenant on Civil and Political Rights*, 52-58., 2. cikk (1) bek.; https://digitallibrary.un.org/record/660192?v=pdf (2024. november 18.).

[152] Az értekezés ezen kontextusában a hézagos jog *(imperfect rights)* kifejezés alatt azon alanyi jogot értem, amelyet a hatályos tárgyi jog *(ius est norma agendi)* előír, de amely bírósági úton nem érvényesíthető és nem kikényszeríthető; a hézagos kötelezettség *(imperfect duties)* kifejezés alatt pedig azon kötelezettséget, amelyet a hatályos tárgyi jog *(ius est norma agendi)* előír, de amely bírósági úton nem érvényesíthető és nem kényszeríthető ki a kötelezettel szemben.
A hézagos jogokról és kötelezettségekről bővebben: 152.1. Hubert Schnueriger, "In Need of Conceptual Clarification – Imperfect Duties, Perfect Duties and Rights," Contribution for a panel on imperfect duties and political theory at the 8th General Conference of the ECPR in Glasgow (Glasgow, 2014); https://www.academia.edu/33795660/In_Need_of_Conceptual_Clarification_Imperfect_Duties_Perfect_Duties_and_Rights (2024. november 23); később átdolgozott és felülvizsgált formában megjelent német nyelven: Hubert Schnueriger, "Das Recht, nicht in Armut leben zu müssen, und die Unterscheidung zwischen vollkommenen und unvollkommenen Pflichten. Eine begriffliche Flurbereinigung," *Rechtsphilosophie - Zeitschrift für Grundlagen des Rechts*, Heft 4 (2015): 353-367.; 152.2 Abdallah Salam, *Perfect and Imperfect*

mellett, az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának akaratnyilvánításából,[153] a GSzKJNE már idézett 2. cikkének (1) bekezdéséből, számos nemzeti, regionális és nemzetközi ítélkezési gyakorlatra és nemzetközi jogi relevanciával rendelkező dokumentumra építő szakirodalmi munkából,[154] az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának 3. sz. („A szerződő államok kötelezettséegeinek természete")[155] és 9. sz. („Az Egyezségokmány alkalmazása a nemzeti jogban")[156] általános megjegyzéseiből, az ENSZ Emberi Jogok Főbiztosa Hivatalának bizonyos tematikus elveket és iránymutatásokat tartalmazó dokumentumainak általános részéből[157] és a Limburgi elvek különösen 8. és 16-20, valamint 21-24. tételeiből,[158] – a klasszikus értelemben vett polgári és politikai emberi jogok közé nem besorolható, már nemzetközi jogi szempontból elismert emberi jogok általánosan, és a gazdasági, szociális és kulturális jogok különösen, fokozatosan kell, hogy megvalósuljanak, és e fokozatos megvalósítás az államok számára jogi kötelezettségként jelenik meg. A fokozatos megvalósulás tézisének fényében pedig a fentebb említett emberi jogok jogi természetét nem célszerű és nem is lehet statikusan vizsgálni, mint ahogyan azt a különleges jelentéstevő, Higgins és Rodríguez- Rivera teszik, ugyanis az államok eleget kell

---

Rights, Duties and Obligations: From Hugo Grotius to Immanuel Kant (Oxford: PhD thesis, University of Oxford, 2014); https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:882da778-1126-4909-b38b-5ada51cc8e78/files/m83e4f5406c35d64ba181703829dbbd27 (2024. november 23.).

[153] A KÖZGYŰLÉS kinyilvánítja az EMBERI JOGOK EGYETEMES NYILATKOZATÁT, mint azt a közös eszményt, amelynek elérésére minden népnek és nemzetnek törekednie kell abból a célból, hogy minden személy és a társadalom minden szerve, állandóan szem előtt tartva a jelen Nyilatkozatot, oktatás és nevelés útján előmozdítsa e jogok és szabadságok tiszteletben tartását, *továbbá hogy fokozatosan megvalósuló hazai és nemzetközi intézkedésekkel biztosítsa azok általános és tényleges elismerését és alkalmazását* mind a tagállamok népei körében, mind pedig a joghatóságuk alatt álló területek népei körében. " (a szerző kiemelései).
– UN, *UNGA Resolution 217 (III). International Bill of Human Rights: A Universal Declaration of Human Rights. A/RES/217(III)[A]* (Paris: UNGA, 183rd plenary meeting, 10 December 1948); https://digitallibrary.un.org/record/666853?v=pdf (2024. november 29.).

[154] Például: Olivier De Schutter, *International Human Rights Law. Cases, Materials and Commentary* (Cambridge, Cambridge University Press, 2010), különösen 461-512. és 729-770.

[155]CESCR, *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant). Contained in document E/1991/23* (Geneva: CESCR, 14 December 1990).

[156] CESCR, *General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant. E/C.12/1998/24* (Geneva, CESCR. 3 December 1998).

[157] Például: Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies. HR/PUB/06/12* (Geneva, OHCHR, 2006), paras. 49-51.

[158] „8. Habár az Egyezségokmányban elismert jogok teljes körű megvalósulása fokozatosan érendő el, alkalmazásuk tekintetében egyes jogok azonnal érvényesíthetők, míg más jogok idővel válhatnak érvényesíthetővé […] 16. A szerződő államok haladéktalanul kötelesek megtenni az Egyezségokmányban foglalt jogok teljes körű megvalósításához szükséges lépeseket […] 21. A „jogok teljes körű megvalósításának fokozatos elérésére" vonatkozó kötelezettség megköveteli, hogy a szerződő államok a lehető leggyorsabban megteszik a jogok megvalósításához szükséges lépéseket. Semmilyen körülmények között sem értelmezhető a fokozatasság oly módon, hogy az államoknak jogukban állna a teljes biztosítást szolgáló erőfeszítéseket bizonytalan időre elhalasztani. Éppen ellenkezőleg, a szerződő államok azonnal el kell kezdjék megtenni az Egyezségokmányban foglalt kötelezettségeik teljesítésére vonatkozó lépéseket."
– UN Commission on Human Rights-Economic and Social Council, *Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. E/CN.4/1987/17* (Maastricht, 8 January 1987).

tegyenek azon kötelességüknek, hogy folyamatosan javuló törvényi, rendeleti és közigazgatási intézkedéseken keresztül előmozdítsák ezen emberi jogok kiteljesítését. Ezen emberi jogok kiteljesítése pedig nem jelenthet mást, mint azt, hogy a hézagos alanyi jog folyamatosan kiegészül, azaz, egy első szakaszban a jog minimális lényegi tartalma (*the minimum core content of the right*) bírósági úton érényesíthetővé és kikényszeríthetővé válik, majd, a további szakaszokban a jog érvényesíthető és kikényszeríthető tartalma kiterjetebbé és kiterjetebbé válik. A kiteljesítés révén, mely az emberi jogok azon természetéből fakad, hogy azok a részlegességtől az egyetemesség felé mozognak, és mely, lévén, hogy dinamikus folyamat, a tárgyalt jogok természetének dinamikus vizsgálatát kívánja meg, a hézagos emberi jogok (imperfect rights) fokozatosan erős értelemben vett igényjogokká (*perfect rights*) alakulnak át, és ezzel korrelatív összefüggésben a hézagos (*imperfect duty*) kötelezettség ugyancsak fokozatosan teljes (*perfect duty*) gondossági tevőleges kötelezettséggé vagy eredménykötelemmé.

Günther egyik, már hivatkozott, publikációjának lábjegyzeteiben különbséget tesz a normatív hatékonyság (*normative effectiveness*) és az érvényesíthetőség (*justiciability*) között. Meglátásában a normatív hatékonyság, többek között, annak a kontextusnak és fórumnak a függvénye, amelyben és amely előtt a követelés érvényesítése megtörténik. Így például, folytatja Günther, a környezethez való emberi jog részleges vagy teljes elismerést nyerhet különféle felépítményi környezetekben, azonban ezen elismerés legtöbbször inkább politikai természetű, mintsem jogi. Ezzel szemben az érvényesíthetőség a jogigény formális, harmadik fél általi elbírálását jelenti, amely a helyzet kikényszeríthető orvoslását vonja maga után jogsérelem megállapítása esetén.[159] Emberi jogi vonatkozásban az olyan nemzetközi puha jogi eszközök, mint a Stockholmi Nyilatkozat, kétségen kívül normatív hatással rendelkeznek, ugyanis hatásukra számos nemzeti alkotmánymódosítás történt és infraalkotmányos jogszabály fogadtatott el, melyek alapján az egyes államokban a környezethez való jog bizonyos anyagi jogi vagy eljárási dimenziói bírósági úton érvényesíthetőkké váltak, jelenség, amely, ha elégséges tagállam szintjén jelentkezik, visszahat és befolyásolja, vagy legalábbis befolyásolhatja, a nemzetközi normaalkotási folyamatokat. Azonban, lényegi különbség van a GSzKJNE-ban és más olyan emberi jogi vonatkozású nemzetközi szerződésekben foglalt jogok, amelyek esetén fennáll a fokozatos megvalósítás jogi (és nem csupán politikai) követelménye, és azon potenciális, új emberi

[159] Supra. 50. Handl, "The Human Right to a Clean Environment and Rights of Nature: Between Advocacy and Reality" (2020), 138. footnotes 9 and 10.

jogok között, amelyek elismerése és kiteljesedése jogi szempontból bizonytalan. Az első kategóriába eső jogok ugyanis jogi szempontból teljes körű elismerésnek örvendenek, azaz a nemzetközi jog szempontjából már emberi jognak számítanak, kiteljesedésük pedig jogilag bizonyosnak számít még akkor is, ha ezen kiteljesedés ideje számos tényezőnek a függvénye, míg a második csoportba tartozók, az elismerés fázisának és természetük megkérdőjelezhetőségének függvényében, *a priori* nem tartalmazzák a hézagos joggá válásuk, a fokozatos vagy azonnali igényjoggá válásuk, vagy az emberi jogi minősítés elismerésének jogi bizonyosságát. Tehát, a körülményektől függően, megtörténhet, hogy egyáltalán nem származtatik állami kötelezettség, az állami vállalások nem lépik túl a politikai akaratnyilvánításokat, célkitűzések, törekvések, „népszerűsítő kötelezettségek" (*promotional obligations*) vagy „törekvési normák" (*norms of aspiration*) szintjét,[160] vagy a politikai kérdés elvének (*the political question doctrine*), a „különbség" aggályának (*the 'difference' concern*), a „legitimitás" aggályának (*the 'legitimacy' concern*) vagy a „hatáskör" aggályának (*the 'competence' concern*)[161] betudhatóan a kötelezettség hézagos marad, azaz bírósági úton nem kikényszeríthető, vagyis nem következik be a (nemzetközi)

[160] Kerstin von der Decken and Nikolaus Koch, "Recognition of New Human Rights. Phases, Techniques and the Approach of 'Differentiated Traditionalism'," in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnauld, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 7-20., 12.

[161] 'The 'difference' concern draws attention to the differences which allegedly exist between civil and political rights, on the one hand, and ESCR on the other. It is argued that civil and political rights are relatively precise, negative, capable of immediate realization, cost-free, consensual and nonideological. ESCR, conversely, are supposed to be relatively vague, positive, subject to progressive realization, expensive, non-consensual and ideological. These features, it is argued, make the former justiciable and the latter non-justiciable […] The 'legitimacy' concern comes in two forms. At the national level, it is tied to the principle of the separation of powers. It suggests, as Vierdag put it in an often-quoted statement, that: 'a remedy [against a violation of a social right] would imply the competence of a court to compel [the administration] to take measures creating conditions under which a social right can be enjoyed. Such a competence would, however, cover utterly political questions, and would thus nullify the separation of powers that is the cherished basis of the system of government in a great many countries.' At the international level, the concern is related to the protection of national sovereignty. It is argued that '[b]ecause fulfilment of socioeconomic rights inevitably raises budgetary issues, it begs the question of the [international (quasi-) judicial bodies'] prerogative in deciding whether or not resources allocated by the respondent government were appropriate' (Nkongolo [2014] at 508). In the two cases, the 'legitimacy' concern reflects the view that certain decisions are to be made by national political bodies and should not be amenable to judicial review. […] The 'competence' concern is sometimes seen as a subset of the 'legitimacy' concern. It however focuses on the internal capacities of the judiciary rather than on its external links to the other powers. This concern, more specifically, suggests that judges lack the professional capacity to solve disputes related to ESCR and that a judicial hearing is not a suitable forum for such disputes.'
– Veronika Bílková, "Justiciability of Human Rights," in *Elgar Encyclopedia of Human Rights*, Eds. Christina Binder, Manfred Nowak, Jane A Hofbauer, and Philipp Janig (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022): 370-378., 370-373.
Amennyiben az aggály-triád – a „különbség" aggálya, a „legitimitás" aggálya és a „hatáskör" aggálya – a jogi szakirodalom egy része szerint megkérdőjelezi a nemzetközi jog szempontjából kifejezetten elismert gazdasági, szociális és kultrális jogok érvényesíthetőségét (a szerző szerint ezen aggályok megalapozatlanok a GSzKJNE-ben foglalt jogok tekintében), az elismerés korábbi fázisaiban lévő potenciális emberi jogok esetén ezen aggályok még komolyabb kérdéseket vetnek fel.

„lépcsőzetes jogalkotás" (*legislative cascade*) jelensége.[162] Ksentini különelőadó 1992. július 2-i időközi jelentésének pillanatában, mint ahogyan egyébként magából a jelentésből is kiderül, a környezethez való jog egyértelműen nem számított a nemzetközi jog szempontjából elismert emberi jognak (és mint ahogy a későbbiekből kiderül, az említett jog e státusza még ma is vitatott), és így helytelen annak helyzetét egyenértékűsíteni a GSzKJNE-ben foglalt jogok helyzetével. Philip Alston azon publikációjában, melyben a „még nem elismert »emberi jogok«" minőségellenőrzésének szükségességéről ír – az ő szavaival egy, a francia borok esetén alkalmazott *appellation contrôlée* rendszerhez hasonló mechanizmusról –, a következő lényeges tartalmi követelményeket állítja fel, amelyeknek egy javasolt „jog-jelölt" meg kell feleljen ahhoz, hogy az a nemzetközi jog szempontjából emberi jognak minősülhessen: (1) egy alapvetően fontos társadalmi értéket kell, hogy tükrözzön; (2) bár elkerülhetetlenül eltérő mértékben, de relevánsnak kell lennie a világ sokszínű értékrendszereinek bármelyikében; (3) az ENSZ Alapokmányban foglalt kötelezettségek értelmezéséből fakadóan, a nemzetközi szokásjog szabályainak értelmében vagy az általános jogelvek kinyilvánítására jellemző megfogalmazásnak betudhatóan elismerésre jogosult; (4) összhangban kell lennie a hatályos nemzetközi emberi jogi jogszabályokkal, azonban nem képezheti azok egyszerű megismétlését; (5) alkalmasnak kell lennie a magas fokú nemzetközi konszenzus elérésére; (6) összeegyeztethetőnek kell lennie az államok általános gyakorlatával vagy legalábbis nem lehet egyértelműen összeegyeztethetetlen azokkal; (7) kellően pontosnak kell lennie ahhoz, hogy meghatározható jogokat és kötelezettségeket származtasson.[163] Az utolsó lényegi szempont tehát előírja, hogy a javasolt emberi jog alkalmas kell legyen arra, hogy hohfeldiánis értelemben jogokat[164] származtasson, azaz bírósági úton érvényesíthető teljes jogokat (*justiciable, perfect rights*) és ezzel korrelatív összefüggésben kikényszeríthető gondossági kötelezettségeket vagy kikényszeríthető eredménykötelmeket (*obligations of result or perfect obligations of means*) keletkeztessen. Anélkül, hogy taxatíve kitérjek az Alston által felsorolt kritériumok mindegyikére, elégséges megemlítenem, hogy az elemzett 1992. július 2-i időközi jelentés előterjesztésekor, mint ahogyan az eddig leírtakból világosan kiderül, az ENSZ Közgyűlése kifejezetten még nem ismerte el a környezethez való emberi jog létezését, az államok gyakorlata közel sem volt egységes, az *opinio juris* hiányzott, a jog tartalma pedig magas fokú pontatlanságot mutatott.

[162] Eibe Riedel, "Standards and Sources. Farewell to the Exclusivity of the Sources Triad in International Law?" *European Journal of International Law*, Vol. 2 Issue 2 (1991): 58-84., 70-73.
[163] Philip Alston, "Conjuring up New Human Rights: A Proposal for Quality Control," *American Journal of International Law*, Volume 78, Issue 3 (July 1984): 607-621., 614-615.
[164] Wesley Newcomb Hohfeld, *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning And Other Legal Essays*, Ed. Walter Wheeler Cook (New Haven: Yale University Press, 1923), 36-38.

Elmondható tehát, hogy Ksentini különleges jelentéstevő következtetése meglehetősen kérdéses a környezethez való emberi jog tekintetében. A probléma leginkább abban ragadható meg, hogy a különelőadó egy statikus megeközelítést alkalmazott egy olyan tárgykörben, amely dinamikus szemléletet követel meg. Másképpen és kibontottabban fogalmazva, noha az elemzés időpontjában a bíróság előtti érvényesíthetőség (*justiciability*) valóban nem szükséges előfeltétele az emberi jogok elismerésének (Ksentini statikus megközelítése), ahhoz, hogy a javasolt jog a nemzetközi jog szempontjából emberi jognak minősülhessék, egyebek mellett, kellően pontosnak kell lennie ahhoz, hogy meghatározható jogokat és kötelezettségeket származtasson, azaz a vizsgált időpontban már tartalmaznia kell az azonnali vagy fokozatos igényjoggá válás és bírósági úton való kikényszeríthetőség potenciálját (az Alston által is alkalmazott dinamikus megközelítés). Ezt a feltételt a környezethez való jog az 1992. július 2-i időközi jelentés időpontjában, maga az 1992. július 2-i időközi jelentés szerint – „a környezeti jogok formája és tartalma mindezeddig tisztázatlan és kellően nem meghatározott" (a jelentés már idézett 59. paragrafusa, és ehhez hozzáolvashatjuk többletérvként a jelentés 60. paragrafusát is)[165] – egyértelműen nem teljesítette. A különelőadói következtetés még inkább problematikussá válik, ha figyelembe vesszük a jelentés emberi jogi minőségre vonatkozó két megállapítása közötti ellentmondást, ugyanis – mint már fentebb említettük – Ksentini egyrészt azt állítja, hogy „a nemzeti alkotmányok a környezethez való jogot nem emberi jogként szabályozzák, de többé-kevésbé kifejezetten elismerik e jogot", míg pár oldallal később, amikor az infraalkotmányos szintet vizsgálja, kijelenti, hogy „a megfelő és kielégítő környezethez való emberi jog létezése sokkal inkább az alkotmányos előírásokból derül ki, mint az alkotmánynak alárendelt jogforrásokból." Akaratlanul is felmerül a kérdés, hogy hogyan világolhat ki a környezethez való jog emberi jogi minősége inkább az alkotmányos rendelkezésekből, mintsem az annak alárendelt jogforrásokból, ha a nemzeti alaptörvények nem emberi jogként szabályozzák azt? Végezetül pedig a nemzetközi jog nézőpontjából a környezethez való jog helyzetét – legalábbis az 1992. július 2-i időközi jelentés benyújtásának pillanatában és az abban foglaltak fényében – még inkább nehezítette azon tény, melynek értelmében a nemzeti jogrendekben a tárgyalt jog „inkább általános társadalmi értékként jelent meg, mintsem

[165] „Az egyéni védelem formája gyakran a nemzeti jogrendszeren múlik. Egyes jogrendszerek kifejezetten olyan környezethez való alanyi anyagi jogokat írnak elő, melyek eljárási normákon keresztül közigazgatási struktúrák és bíróságok előtt érvényesíthetők. Más jogrendszerek kizárólag tényleges érdeken alapuló eljárási jogokat és közigazgatási vagy bírósági eljáráshoz való hozzáférést biztosítanak."
- Supra. 147. Ksentini, *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7 of 2 July 1992*, 18. (para. 60.)

jogelvként.” Így tehát, vélményem szerint egy helyesebb következtetés leginkább a következőképpen hangzott volna: a nemzeti jogrendek elemzésének alapján a környezethez való jog még *a priori* nem alkalmas arra, hogy kikényszeríthető emberi joggá váljék, de jelenleg is tartalmazza azon (güntheri értelemben vett) normatív hatékonyságot, amelynek betudhatóan a jövőben elérheti a megfelelő alkalmassági szintet (potenciált).

Rodríguez-Rivera következtetése még inkább kétségbe vonható, mint Ksentini különelőadóé, ugyanis Higginsre hivatkozva azt állítja, hogy az érvényesíthetőség nem csak akkor nem képez szükséges feltételt, amikor azt elemezzük, hogy egy bizonyos, még emberi jogként el nem ismert jog elismerhető-e emberi jogként a nemzetközi jog szempontjából (ez Ksentini állítása, melyet fentebb tárgyaltam), hanem akkor sem, amikor azt vizsgáljuk, hogy egy bizonyos jog már emberi jogi minőségben létezik-e a nemzetközi jogi szempontjából. E két helyzetet azonban nem lehet egyenértékűsíteni. Az első teszt esetén a helyénvaló kérdés az, hogy a javasolt jog kellően pontos megfogalmazásából fakadó érvényesíthetőségi potenciál elismerhetőségi feltételnek minősül-e. Erre a kérdésre fentebb már igenlő választ adtam. A második teszt esetén a megfelelő kérdés az, hogy a vonatkozó nemzetözi jogforrásból származó azonnali vagy fokozatos évényesíthetőség jogi bizonyossága létezési feltételnek minősül-e. Fentebb erre a kérdésre is igenlően válaszoltam. Rodríguez-Rivera tehát, azon kívül, hogy a problematikát statikusan és nem dinamikusan vizsgálja, összemossa az érvényesíthetőségi potenciált az azonnal vagy fokozatosan évényesíthetőség jogi bizonyosságával. Továbbá, a tárgyalt 2020-ban publikált esszéjében, párhuzamot von a környezethez való jog és a GSzKJNE értelmében expliciten emberi jogként elismert, jogilag bizonyosan és fokozatosan kiteljesedő gazdasági, kulturális és szociális jogok között, anélkül, hogy bebizonyítaná, hogy egy adott nemzetközi szerződés, a nemzetközi szokásjog vagy egy bizonyos általános jogelv kemény jogi (és nem politikai vagy puha jogi) értelemben kifejezetten emberi jogként ismerné el a környezethez való jogot, vagyis elemzése a hangsúlyt nem arra fekteti, ami Higgins szerint a leglényegesebb, nevesül, hogy a hatályos nemzetközi jogforrások értelmében és azok alapján a környezethez való jog, mint emberi jog létezik-e vagy sem. Ami Rosalyn Higginset illeti, mint már fentebb leírtam, ő is egy statikus megközelítést alkalmaz egy dinamikus helyett, s ebből fakadóan arra a következtetésre jut, hogy a bírósági úton való érvényesíthetőség szempontja nem képezheti egy bizonyos emberi jog létezésének feltételét, ahelyett, hogy arra a következtetésre jutna, hogy az azonnali vagy fokozatos évényesíthetőség jogi bizonyossága létezési feltételnek minősül.

IV.4. Ksentini jelentései és a környezethez való jog tartalmi elemeinek körvonalazása

Ksentini különelőadó 1992. augusztus 14-i időközi jelentése lényegében a Rio de Janeiroban megrendezett ENSZ *Környezet és Fejlődés Konferencián* elfogadott Nyilatkozat elveinek és a „Feladatok a XXI.századra" általános cselekvési terv, vagy talán még helyesebben interdiszciplináris keret, relevánsabb passzusainak felsorolására szorítkozik, anélkül, hogy ezen kivonatok elemzését is tartalmazná.[166] Az 1993. július 26-i időközi jelentés a jelentéstevő 1992. július 2-i jelentésének felépítését követi, és az utóbb említett dokumentumban találhatók megismétlése mellett a két jelentés között eltelt egy évben bekövetkezett releváns fejleményeket is tartalmazza, külön kitérve a nemzeti, regionális és nemzetközi szintre.[167] Ksentini 1994. július 6-nyújtotta be 93 oldalas zárójelentését. Bevezetőjében a különelőadó a környezethez való jogot „fejlődő jogként" nevezte, és meggyőződését fejezte ki aziránt, hogy általa az emberi jogok új dimenziót nyerhetnek és a jogdomatikai vita túlléphet „az emberiség az első" vagy „az ökológia az első" redukcionista nézeteken.[168] A végleges jelentés I. fejezete a környezetjognak a kielégítő környezethez való jog felé történő elmozdulásának jogi alapjait tárgyalja, és a különleges jelentéstevő mintegy előzetes következtetésének értelmében, noha a kötelező erejű nemzetközi emberi jogi eszközök csekély számú környezetre vonatkozó konkrét rendelkezést tartalmaznak, annak betudhatóan, hogy a nemzetközi környezetvédelmi szabályozások globális dimenziót öltöttek, lehetségessé vált, hogy a hangsúly a környeztjogról az egészséges és élhető környezethez való jogra helyeződjön át.[169] Talán ezen állítás megalapozottságán segített volna, ha a különelőadó a környezeti szabályozás fejlődéstörténetének relevánsabb állomásai és a vonatkozó nemzetközi szabályozás említése mellett pontos érvéket is felsorakoztatott volna. A II. fejezet a fejlődéshez, részvételi demokráciához és környezethez való jogot tárgyalja, és Ksentini meglátásában, egyrészt, a fejlődéshez és környezethez való jog kapcsolata végső soron az emberi jogok egyetemességének, oszthatatlanságának és egymástól való függésének

[166] Fatma Zohra Ksentini – UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7/Add.l of 14 August 1992* (Geneva: UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, 1992).
[167] Fatma Zohra Ksentini – UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1993/7 of 26 July 1993* (Geneva: UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, 1993).
[168] Fatma Zohra Ksentini – UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994* (Geneva: UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, 1994), 4-5. (para. 5.).
[169] Supra 168. Ksentini, *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994*, Chapter. I. From Environmental Law to the Right to a Satisfactory Environment: Legal Foundations (paras. 21-48.; 8-14.), különösen paras. 22. és 34.

elvében keresendő, és másrészt az egészséges és kiegyensúlyozott környezethez való jogot lehetetlen elválasztani a szegénység, társadalmi elmaradottság és alulfejlettség problémáira összpontosító fenntartható fejlődéshez való jogtól.[170] Az. V. fejezet azt elemzi, hogy a környezetben bekövetkező változások milyen hatással vannak vagy lehetnek bizonyos alapvető jogok teljes körű érvényesülésére.[171]

Végső jelentésének VI.A. fejezetében Ksentini bemutatja következtetéseit. A különelőadó azt állítja, hogy a kutatómunka során feltárt és elemzett információk alapján elmondható, hogy a környezeti jogok egyetemes elismerésnek örvendenek nemzeti, regionális és nemzetközi szinten is. Ezen első következtetése alátámasztásául megemlíti, hogy az általa vizsgált több, mint 60 nemzeti alkotmány mindegyike tartalmaz különösen a környezet védelmére hivatott rendelkezéseket, míg regionális és nemzetközi emberi jogi szervek olyan gyakorlatokat alakítanak ki, amelyek kererében a kielégítő környezethez való jog érvényesítésének eljárási alapjai egyre szilárdabbá válnak, és az emberi jogok megsértésére vonatkozó, ökológiai megfontolásokon alapuló panaszok érvényessége is egyre inkább elismertetik. Véleményem szerint a különmegbízott első következtetése pontatlan és a környezethez való jog pozícióját idillikusabbnak tünteti fel mind nemzeti, mind pedig nemzetközi színtéren, mint amilyen az valójában. Ksentini ugyanazon paragrafusokon belül maga is elismeri, hogy csak nagyon kevés alkotmány szabályozza a környezethez való jogot emberi és alapvető jogként, illetőleg nem tér vissza az időközi jelentéseiben található azon állításáihoz, melyek szerint az államok releváns alaptörvényi rendelkezései nagymértékben eltérnek egymástól formai és tartalmi szempontból egyaránt. Azt állítja továbbá, hogy csupán kevés kötelező erejű nemzetközi jogi eszköz ismeri el a környezet és az emberi jogok közötti közvetlen kapcsolatot, arról pedig nem is tesz említést, hogy kifejezetten egyik sem ismeri a környezethez való jog létezését, s még kevésbé ezen jog emberi jogi minőségét.

Anélkül, hogy kétségbe vonnám a különelőadó óriási munkáját, továbbra is kérdés marad, hogy 1994-ben pontosan mit is értett Ksentini a környezethez való jog „egyetemes elismertsége" alatt. A második következtetés értelmében a környezeti károk közvetlen hatással vannak egy sor alapvető emberi jog teljes körű érvényesülésére, és fordítva, az alapvető emberi jogok megsértése károsíthatja és adott esetben károsítja is a környezetet. Ksentini harmadik következtetése szerint a megfelelő környezethez való jog gyakorlati

[170] Supra 168. Ksentini, *Human Rights and the Environment. Final Report*. *E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994*, Chapter. II. Right to Development, Participatory Democracy and the Environment (paras. 47-73., 15-21.), különösen para. 49.

[171] Supra 168. Ksentini, *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994*, Chapter. V: Analysis Of the Effects of the Environment on the Enjoyment of Fundamental Rights (paras. 161-234., 42-57.).

kifejeződésének érdekében olyan stratégiák kidolgozására van szükség, melyek a jog anyagi dimenzióinak (a fejlődéshez, élethez, egészséghez, munkához stb. való jog) megvalósítására összpontosítanak, és ezzel egyetemben a jog vonatkozó eljárási dimenziónak (tisztességes eljáráshoz való jog, az egyesülés és gyülekezés, valamint a véleménynyilvánítási és tájékozódási szabadság) előmozdítására is. A negyedik következtetés értelmében a megfelelő környezethez való jog egyben a megelőzéshez való jog, mely új dimenziót kölcsönöz a tájékoztatáshoz, az oktatáshoz és a döntéshozatalban történő részvételévelhez való jogoknak. Végezetül, egy ötödik következtetés szerint, a megfelelő környezethez való jog egyben a természet „megőrzéséhez" való jog is a jövő nemzedékek számára és azok érdekében. A különleges jelentéstevő szerint ezen „futurisztikus" dimenzió visszatér az emberi jogok eredeti céljához, ahogyan azt az ENSZ Alapokmánya és az EJENY megfogalmazza:[172] az emberi jogok egy „új közrendjét" vetíti előre, amely a közérdek nevében elfogadható korlátozásokat szab az előbbi egyezményekben foglalt jogok gyakorlása tekintetében, és ugyanakkor korrelatív kötelezettségeket támaszt a közhatóságokkal, egyénekkel, egyesületekkel és a civil társadalom más szereplőivel szemben.[173]

A zárójelentés VI.B. fejezetében Ksentini javaslatokat fogalmaz meg az ENSZ különböző bizottságainak[174] annak érdekében, hogy – a különelőadó szavaival – a megfelelő környezethez való jog „emberi jogi" elemei azonnal érvényesülhessenek a jelenlegi mechanizmusokon keresztül, és az így kialakuló gyakorlat hozzájáruljon a megfelelő környezethez való jog tartalmának meghatározásához és a vonatkozó eljárási aspektusok pontosabb megfogalmazásához. A különleges jelentéstevő konkrét ajánlásai és egy későbbi pontosítása arra enged következtetni, hogy valójában arra kéri fel az ENSZ bizottságait, hogy azok hatáskörüknek megfelelően vizsgálják meg a különböző emberi jogok környezeti dimenzióit.

Ksentini végső jelentésének I. Melléklete „az Emberi jogokra és a Környezetre vonatkozó elvekről szóló tervezet" címet viseli, mely kitér a környezethez való emberi jog anyagi és

---

[172] A zárójelentés 5. paragrafusából kiderül, hogy itt Ksentini főképp az EJENY 28. cikkére gondolt: „Minden személynek joga van ahhoz, hogy mind a társadalmi, mind a nemzetközi viszonyok tekintetében olyan rendszer uralkodjék, amelyben a jelen Nyilatkozatban kinyilvánított jogok és szabadságok teljes hatállyal érvényesülhessenek."

[173] Supra 168. Ksentini, *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994*, Chapter. VI.A. Conclusions (paras. 235-257., 58-62.), főként paras. 240., 241., 248., 253., 255. és 256.

[174] Az ENSZ Nők Helyzetét Vizsgáló Bizottságának, az ENSZ Gyermekjogi Bizottságának, az ENSZ Faji Megkülönböztetés Megszüntetésének Bizottságának, az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának, az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának, az ENSZ fejlődéshez való joggal foglalkozó munkacsoportjának és más munkacsoportoknak;

174.1. Supra 168. Ksentini, *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9 of 6 July 1994*, Chapter. VI.B. Recommendations (paras. 258-261., 62-64.).

eljárási dimenziójára is. A tervezet értelmében „az emberi jogok, az ökológiailag megfelelő környezet, a fenntartható fejlődés és a béke elválaszthatatlanok/oszthatatlanok és egymástól kölcsönösen függnek” (I. Rész 1. cikk). A környezethez való anyagi jog tartalma valamelyest szórványosan jelenik meg a tervezetben, amely valószínűleg azzal magyarázható, hogy a jelentéstevő folyamatosan hangsúlyozza az ezen jog és más alapvető jogok közötti szoros összefüggést. A Stockholmi és Riói Nyilatkozattól eltérően, teljes mértékben emberi jogi nyelvezetet használva, a tervezet kijelenti, hogy „minden személynek joga van olyan környezethez, amely biztonságos, egészséges és ökológiailag megfelelő” (I. Rész 2. cikk). Megjegyzendő, hogy a szövegtervezet logikája arra enged következtetni, hogy a környezetnek magának kell egészségesnek kell lennie, és nem csupán olyannak, amely az emberi egészségnek megfelelő. A II. rész lényegében taglalja a jog anyagi dimenzióját, és, egyebek mellett kijelenti, hogy: „minden személynek joga van a szennyezéstől, a környezetromlástól és a környezetet károsan befolyásoló, az életet, az egészséget, a megélhetést, a jóllétet vagy a fenntartható fejlődést veszélyeztető tevékenységektől való mentességhez a nemzeti határokon belül, azokon túl vagy kívül.” (II. rész 5. cikk); „minden személynek joga van a levegő, a talaj, a víz, a tengeri jégtakaró, a növény- és állatvilág, valamint a biológiai sokféleség és az ökoszisztémák fenntartásához szükséges alapvető folyamatok és területek védelméhez és megőrzéséhez” (II. rész 6. cikk); „minden személynek joga van az egészség elérhető legmagasabb szintjének élvezetéhez, mely a környezeti ártalmaktól mentes” (II. rész 7. cikk); „minden személynek joga van a jóllétének megfelelő, biztonságos és egészséges élelemhez és vízhez” (II. rész 8. cikk); „minden személynek joga van a biztonságos és egészséges munkakörnyezethez” (II. rész 9. cikk); „minden személynek joga van a megfelelő lakhatáshoz, földbirtokláshoz és életkörülményekhez egy olyan környezetben, amely biztonságos, egészséges és ökológiailag megfelelő” (II. rész 10. cikk). A környezethez való jog anyagi dimenziója kiegészül a környezeti diszkrimináció tilalmával – „Senkit sem szabad hátrányosan megkülönböztetni a környezetet érintő intézkedések és döntések tekintetében.” (I. rész 3. cikk) –, a nemzedékek közötti méltányosság elvével – „Minden személynek joga van olyan környezethez, amely alkalmas a jelenlegi nemzedékek szükségleteinek méltányos kielégítésére, és amely nem korlátozza a jövő nemzedékek jogait saját szükségleteik méltányos kielégítésére.” (I. rész 4. cikk) – és külön hangsúlyozza, emberi jogi nyelvezettel és megközelítéssel, az őslakos népek küönleges kapcsolatát a természeti környezettel – „Az őslakos népeknek joguk van földjeik, területeik és természeti erőforrásaik feletti ellenőrzéshez, valamint hagyományos életmódjuk fenntartásához. Ez magában foglalja a megélhetési eszközeik biztonságához való jogot is. Az őslakos népeknek joguk van a

védelemhez minden olyan cselekedettel vagy magatartással szemben, amely területeik, beleértve a földet, a levegőt, a vizet, a tengeri jégtakarót, a vadon élő állatvilágot vagy más erőforrásokat, elpusztítását vagy károsítását eredményezheti." A környezethez való jog eljárási dimenzióját a tervezet III. Része tartalmazza, melynek értelmében, egyebek mellett, „Minden személynek joga van a környezetre vonatkozó információkhoz. Ez magában foglalja a környezetre hatással lévő vagy a környezetet befolyásolható tevékenységekre vagy magatartásformákra vonatkozó információkat, függetlenül attól, hogy azokat hogyan állították össze, valamint a nyilvánosságnak a környezeti döntéshozatalban való hatékony részvételéhez szükséges információkat. Az információnak időszerűnek, világosnak, érthetőnek és a kérelmező számára indokolatlan pénzügyi teher nélkül hozzáférhetőnek kell lennie." (III. Rész, 15. cikk), „Minden személynek joga van az aktív, szabad és érdemi részvételhez az olyan tervezési és döntéshozatali tevékenységekben és folyamatokban, amelyek hatással lehetnek a környezetre és a fejlődésre. Ez magában foglalja a javasolt intézkedések környezeti, fejlesztési és emberi jogi következményeinek előzetes hatásvizsgálatához való jogot." (III. Rész, 18. cikk), „Minden személynek joga van az aktív, szabad és érdemi részvételhez az olyan tervezési és döntéshozatali tevékenységekben és folyamatokban, amelyek hatással lehetnek a környezetre és a fejlődésre. Ez magában foglalja a javasolt intézkedések környezeti, fejlesztési és emberi jogi következményeinek előzetes hatásvizsgálatához való jogot." (III. Rész, 19. cikk), „Minden személynek joga van hatékony jogorvoslathoz a közigazgatási vagy bírósági eljárásokban a környezeti károk vagy környezeti kárveszély esetén." (III. Rész, 20. cikk). Az I. Mellékletben foglalt tervezet a környezethez való emberi jogot azonnal kikényszeríthető és érvényesíthető jogként fogja fel, ugyanis a IV. Rész szerint minden államnak kötelessége tiszteletben tartania és biztosítania a biztonságos, egészséges és ökológiailag megfelelő környezethez való jogot, és ennek megfelelően el kell fogadják a tervezetben foglalt jogok hatékony megvalósításához szükséges közigazgatási, jogalkotási és egyéb intézkedéseket, amely magában foglalja, többek között, a bírósági úton történő kikényszeríthetőséget is. Végzetül még megemlítem, hogy az V. rész 26. cikkelye úgy rendelkezik, hogy a nyilatkozattervezetben foglalt jogok csak olyan korlátozásoknak vethetők alá, melyek a törvény által előírtak és szükségesek a közrend, az egészség, valamint mások alapvető jogainak és szabadságainak védelme érdekében.

Összességében elmondható, hogy a zárójelentés, és az annak szerves részét képező nyilatkozattervezet, meglehetősen átfogó, átgondolt és holisztikus megközelítéssel tematizálja a környezethez való emberi jogot, kitér a jog mind anyagi mind eljárási

vetületére, taglalja a többi alapvető jog környezeti dimenzióját, az előbbi kettőt összekapcsolja és egy integrált alapjogi védelmi rendszerben képzeli el. Hiányossága azonban, hogy nem taglalja egy különálló környezethez való emberi jog szükségességét, azaz nem tér ki arra a problémakörre, hogy amennyiben az V. fejezetben tárgyalt jogok környezeti vetületei kiteljesednek, van-e tétje egy különálló emberi jog kidolgozásának és megvalósításának, és érdekes módon ilyen feladatot nem is ajánl az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának figyelmébe.

A különelőadó jelentéseire is alapozva, 1994. és 1996. között az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága elfogadta az emberi jogokról és környezetről szóló 1994/65, 1995/14 és 1996/13 sz. határozatokat.[175] Ezek a határozatok azonban korántsem voltak annyira nagyszabásúak, mint Ksentini végső zárójelentése. Számos egyéb hiányosság mellett, a határozatok teljes mértékben mellőzik a környezethez való jog fogalmát és a vonatkozó problémakört, valamint visszalépést mutatnak a környezet és az emberi jogok viszonyát illetően, ugyanis míg végső jelentésében Ksentini szoros, összetett és bizonyosan létező összefüggést állapított meg, külön lebontva ezen kapcsolatot bizonyos alapvető jogok vonatkozásában, addig a határozatok csupán elismerik, hogy „a környezet károsodása negatív hatással lehet az emberi jogokra, valamint az élet, egészség és a megfelelő életszínvonal élvezetére" (1994/65, 1995/14 sz. határozatok 3. pontja). Limon szerint e három határozat két, egymással összefügő ok miatt érdekes: egyrészt észrevehetően nem ambiciózusak (ez az eredmény a globális észak és a globális dél közötti nehézkes tárgyalási folyamatnak tudható be), másrészt tükrözik számos állam azon törekvését, melynek értelmében a nemzeti társadalmi-gazdasági fejlődés nem tehető kockára a környezeti aggályok miatt.[176] Az említett szerző második következtetése alátámasztható egyebek mellett azzal is, hogy a határozatok folyamatosan kiemelik, hogy „az Egyesült Nemzetek Alapokmányával és a nemzetközi jog elveivel összhangban az egyes államoknak szuverén joguk, hogy saját erőforrásaikat saját környezeti és fejlesztési politikájuknak megfelelően aknázzák ki", utalnak a Feladatok a XXI. századra (Agenda 21) című dokumentum 33. fejezetére, amelynek értelmében új, illetve kiegészítő

[175] Supra 22. Déjeant-Pons and Pallemaerts, *Human rights and the environment. Compendium of instruments* (2002), 67-69 (Resolution 1994/65 on Human Rights and the Environment, adopted by the Commission on Human Rights on 9 March 1994), 72-74 (Resolution 1995/14 on Human Rights and the Environment, adopted by the Commission on Human Rights on 24 February 1995), 74-75. (Resolution 1996/13 on Human Rights and the Environment, adopted by the Commission on Human Rights on 11 April 1996).

[176] Marc Limon, "The Politics of Human Rights, the Environment, and Climate Change at the Human Rights Council: Toward a Universal Right to a Healthy Environment?" in *The Human Right to a Healthy Environment*, Ed. John H. Knox and Ramin Pejan (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 189-214., 191.

pénzügyi forrásokat kell biztosítani a fejlődő országok számára annak érdekében, hogy megvalósíthassák a fenntartható fejlődést, és hagsúlyozzák a fejlődéshez való jogot (például a 1995/14 sz. határozat esetében a 11. és 12. preambulumbekezdés, valamint a 2. és 7. pont). Limon meglátásában az általam ezen fejezetben vizsgált időszakot tekintve a nemzetközi környezethez való jog alakulásához (vagy pontosabban e folyamat stagnálásához) nagyban hozzájárultak a jogilag nem kötelező érvényű, fejlődéshez való jogról szóló nyilatkozat[177] mögött rejlő politikai feszültségek, ugyanis míg a globális dél egyes befolyásos államai a fejlődéshez való jog nagyfokú relevanciáját és akár primátusát hangoztatják, hozzátéve, hogy e jog, továbbá ezzel a joggal szoros összefüggésben a többi alapvető jog és a környezetvédelem megvalósulása erőteljesen függ a nemzetközi együttműködéstől, addig a globális észak egyes államai azt állítják, hogy nem létezik egy fejlődéshez való nemzetközileg elismert kötelező jog, a fejlettség egy bizonyos szintjének elérése nem képezi az alapvető jogok védelmének előfeltételét, az emberi jogok biztosítása nem függhet a nemzetközi együttműködéstől, és olykor hozzáteszik azt is, hogy az államok önmagukban nem lehetnek az alapvető emberi jogok jogalanyai.[178] Röviden, a konfliktus hátterében meghúzódó probléma az volt, hogy a fejlődő államnak önmagában vagy pedig a fejlődő állam a tágabb nemzetközi közösségel egyetemben kellene-e megvalósítania a fejlődéshez alkalmas környezetet. Az emberi jogokról és környezetről szóló határozatok 1996 után abbamaradtak, és az elkövetkező öt évben nem is kerültek az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának napirendjére.

IV.5. Az Oslói Charta

Az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának tevékenysége mellet talán még megemlítendő, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának keretében a holland és norvég környezetvédelmi miniszterek által 1990. október 29. és 31. között Oslóban összehívott szakértői találkozón a résztvevők elfogadták a Környezeti Jogokról és Kötelezettségekről szóló Chartatervezetet (angolul: *ECE Charter on Environmental Rights and Obligations (Draft)*; a továbbiakban: az Oslói Chartatervezet).[179] A hat részből álló Chartatervezet alapvető elvei között

[177] UN, *UNGA Resolution 41/128. Declaration on the Right to Development. A/RES/41/128* (New York: UNGA, 4 December 1986, 97th plenary meeting, Forty-first Session); https://digitallibrary.un.org/record/126476?v=pdf (2025. január 4.).
[178] Supra 176. Limon, "The Politics of Human Rights, the Environment, and Climate Change at the Human Rights Council: Toward a Universal Right to a Healthy Environment?" (2018), 189-214., 190-193.
[179] Informal Meeting of Experts on Environmental Law of the UNECE, *ECE Charter on Environmental Rights and Obligations (Draft). [E/ECE/]ENVWA/R.38* (Geneva: UN, 14 Dec. 1990.); https://digitallibrary.un.org/record/109239?ln=en (2025. január 4.).

meghatározza a környezethez való jogot is: „[m]indenkinek joga van egy olyan környezethez, mely általános egészségi állapotának és jóllétének megfelelő". Noha általánosságban vizsgálva komplexitás és részletesség szintjén elmarad a Ksentini zárójelentésében foglalt nyilatkozattervezettől, a Chartatervezet jogi védelemről és kártalanításról szóló fejezete pontosabb, átfogóbb, újszerűbb és magasabb fokú védelmet nyújt mind az egyén mind pedig a környezet számára, mint az 1994-es végső jelentés I. Melléklete. A Chartatervezet fentebb nevesített részének 14. cikke, amely nagyban megegyezik a különelőadói nyilatkozattervezet III. részének. 20. cikkével, kimondja, hogy „[m]indenkinek joga van a közigazgatási vagy bírósági tisztességes eljáráshoz való hozzáféréshez a környezetre jelentős hatással lévő vagy jelentős hatást gyakorolható cselekedetek tekintetében." A 15. cikk előírja, hogy „[m]indenkinek joga van azonnali állami vagy bírósági intézkedést követelni olyan tevékenységek csökkentése vagy megszüntetése érdekében, amelyek szerinte sértik a jogszabályokat és hátrányosan befolyásolják egészségét vagy környezetét", a 16. cikk értelmében mindenki követelheti a környezetkárosodás megelőzése vagy helyreállítása érdekében tett intézkedéseiből eredő költségeinek megtérítését, míg a 18. cikk szerint mindenkit teljes és azonnali kártérítés illet meg az egészségét, megélhetését vagy környezetét ért károkért. A Chartatervezet előremutató jellege azonban leginkább a 17. cikkben foglaltakon keresztül mutatkozik meg, ugyanis ezen rendelkezés előírja, hogy „mindenkinek joga van ahhoz, hogy bírósági vagy közigazgatási eljárást kezdeményezzen a környezetnek a kár bekövetkezését közvetlenül megelőző állapotának helyreállítása érdekében". Ez rendkívül releváns, ugyanis, mint ahogyan később kibontottabban tárgyalni fogom, az EJEB döntéseiből és a vonatkozó szakirodalmi kritikákból is kidedül, a Strasbourgi Bíróság amennyiben a környezettel kapcsolatos ügyekben alapvető jogok sérelmét állapítja meg, általában csak egyéni *restitutio in integrum* intézkedéseket rendel el a sértett fél javára (nem vagyoni kár megtérítése formájában). Bár joggyakorlata során megtörtént, hogy az EJEB olyan általános intézkedéseket is elrendelt, amelyek noha az emberi lény védelmét hivatottak biztosítani mintegy tovagyűrűző hatásként alkalmasak a környezet javítására (hulladékgazdálkodás javítása, az ipari környezetszennyezés elleni védelmet biztosító szabályozási keret felállítása stb.), de teljes mértékben közömbös volt és maradt a környezeti vagy ökológiai helyreállítással kapacsolatban.[180] A Chartatervezet előzményéről és utóéletéről röviden a következő fejezetben lesz szó.

[180] Natalia Kobylarz, "Balancing Its Way Out of Strong Anthropocentrism: Integration of 'Ecological Minimum Standards' in the European Court of Human Rights 'Fair Balance' Review," in *Human Rights and the Planet:*

IV.6. Kontinentális fejlemények Amerikában és Afrikában: Európa figyelsz?

Mielőtt áttérnék az Európai Tanácson belüli fejleményekre, ezen a ponton csak megemlíteném, és majd az elkövetkezőkben még visszatérek ezekre, hogy az ezen alfejezet szempontjából releváns időszakban két regionális emberi jogi eszközt is elfogadtak. Az első az Amerikai Államok Szervezete (Organisation of American States) által 1988. november 17-én elfogadott és 1999. november 17-én hatályba lépett az Emberi Jogok Amerikai Egyezményéhez (a továbbiakban: ACHR) csatolt, a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló Kiegészítő Jegyzőkönyv, vagy röviden a San Salvadori Jegyzőkönyv, amely 11. cikke az „Az egészséges környezethez való jog" címet viseli, és a következőképpen rendelkezik: „1. Mindenkinek joga van egészséges környezetben élni és a közszolgáltatásokhoz hozzáférni. 2. A részes államok előmozdítják a környezet védelmét, megőrzését és javítását."[181] A Jegyzőkönyv 19.6. cikke korlátozza az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságának (a továbbiakban: IACtHR) joghatóságát oly értelemben, hogy az nem dönthet az egészséges környezethez való joggal kapcsolatos állítólagos jogsértések tekintetében a Jegyzőkönyv alapján (ez csak a 8.1.a) cikk esetében, amely a munkavállalói szakszervezetek létrehozásáról és szakszervezetekhez való csatlakozásáról szóló jogot írja elő, és a 13. cikk esetében, amely az oktatáshoz való jogot szabályozza, lehetséges). Később, a meglehetősen forradalmi 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményében, noha nem minden bíró osztotta a többségi álláspontot, az IACtHR kimondta, hogy a környezethez való jog autonóm emberi jogot képez az amerika-közi emberi jogi védelmi rendszerben, és az ACHR 26. cikke által védett gazdasági, szociális és kulturális jognak számít.[182] Ezen jogi norma védi ugyanis az ACHR 29. cikkével összhangban értelmezett az Amerikai Államok Szervezete Alapokmányának (Chartájának), az Emberi Jogok és Kötelességek Amerikai Nyilatkozatának és az ACHR-nek gazdasági, szociális, oktatási, tudományos és kulturális rendelkezéseiből származtatott (derivált/eredő) jogokat. Következtetésképpen, a IACtHR megállapította, hogy az egyéni és kollektív dimenzióval egyaránt rendelkező környezethez való különálló jog közvetlenül

---

The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights, eds. Natalia Kobylarz, Evadne Grant (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022): 16-85., 36-37.

[181] Organisation of American States (OAS), *Additional Protocol to the American Convention on Human. Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. "Protocol of San Salvador". OAS Treaty Series no.69.; OEA/Ser.A/44* (San Salvador: OAS, Adopted: 17 November 1988, Entry into force: 19 November 1999); https://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf (2025. január 4.).

[182] AOS, *American Convention on Human Rights. AOS Treaty Series No. 36 (1969). 1144 UNTS 123*. (San José, Costa Rica: AOS, Adopted: 22 November 1969, Entry into force: 18 July 1978); https://www.oas.org/en/iachr/mandate/Basics/3.AMERICAN%20CONVENTION.pdf (2025. január 4.).

érvényesíthető és kikényszeríthető.[183] Az Lhaka Honhat Őslakos Közösségei (Our Land) kontra Argentína ügyben alkalmazta az IACtHR legelőször az új, közvetlen megközelítést peres ügyben, és megállapította, hogy az állam megsértette – egyéb alapvető jogok mellett – az egészséges környezethez való jogot is.[184]

A második, amelyet ezen a ponton csak dióhéjan említek, az Afrikai Egységszervezet által 1981-ben elfogadott az Ember és a Népek Jogainak Afrikai Chartája (AChHPR), vagy röviden a Banjul Charta, amely a 24. cikkében kimondja, hogy „Minden népnek joga van egy általánosan kielégítő környezethez, ami előnyös fejlődésükhöz."[185] A szövegezés arra enged következtetni, hogy az afrikai emberi jogi védelmi rendszer a környezethez való jogot inkább tekinti a fejlődés eszközének mintsem önmagában vett célnak, és ezt a meglátást erősíti az AChHPR 21. cikkének (1) bekezdése is: „[m]inden nép szabadon rendelkezik vagyonával és természeti erőforrásaival." Az afrikai emberi jogi rendszerben a környezethez való jog inkább számít kollektív jognak, mint egyéni jognak, de az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága (ACommHPR) meglehetősen tágan értelmezte az AChHPR 24. cikkében foglalt „nép" fogalmát, és kiterjesztette az „egyének kollektívájára vagy csoportjára" is.[186] Fontos azonban kiemelni, hogy az ACommHPR kvázi-bírósági szerv, amelynek fő feladata a Charta végrehajtásának nyomon követése, határozatai ajánlás jellegűek, jogi kötelező erővel rendelkeznek.[187] Az AChHPR-hez csatolt, 1998. június 9-én elfogadott és 2004. január 25-én hatályba lépett Jegyzőkönyv létrehozta az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bíróságát

[183] IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017 (Requested by the Republic of Colombia).* The Environment *and Human Rights (State Obligations in Relation to the Environment in the Context of the Protection and Guarantee of the Rights to Life and to Personal Integrity: Interpretation and Scope of Articles 4(1) And 5(1) in Relation to Articles 1(1) and 2 of the American Convention on Human Right. Series A No. 23* (San José, Costa Rica: IACtHR, 15 November 2017), különösen a tanácsadó vélemény 57. (p. 25) és 48. (p. 21) paragrafusai; https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf (2025. január 4.).
[184] IACtHR, *The Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina (Merits, Reparations and Costs). Series C No. 400* (San José, Costa Rica: IACtHR, 6 February 2020), Operative paragraph 3 (p. 113); https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf (2025. január 4.).
[185] Oganisation of African Unity (OAU), *African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter). No. 26363. O.A.U. Doc. CAB/LEG/67 /3/Rev. 5., O.A.U. Doc. CM/1149 (XXXVII) (Annex II), 1520 UNTS 217* (Nairobi, Kenya: OAU, Adopted: 27 June 1981, Entry into force: 21 October 1986); https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf (2025. január 4.).
[186] ACommHPR, *Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group (on behalf of Endorois Welfare Council) / Kenya - 276/03* (Banjul, The Gambia: ACommHPR, 11th – 25th November 2009, the 46th Ordinary Session of the ACommHPR), a határozat 151. paragrafusa; https://achpr.au.int/en/decisions-communications/centre-minority-rights-development-kenya-and-minority-rights-group-27603 (2025. január 4.).
[187] Kaniye S.A. Ebeku, "The Right to a Satisfactory Environment and the African Commission: Recent Developments," *African Human Rights Law Journal*, Vol. 3, No. 1 (Jan. 2003): 149-166., 164-165.

(AfCHPR), mely kiegészíti az ACommHPR jogvédelmi megbizatását, és amely bírósági fórum ítéletei jogi kötőerővel rendelkeznek.[188]

Az AfCHPR a Ligue Ivoirienne Des Droits De L'homme (Lidho) és Mások kontra Elefántcsontparti Köztársaság ügyben, hivatkozva az ACommHPR által kimondottakra a SERAC kontra Nigéria ügyben – „A Charta 24. cikke által szabályozott általánosan kielégítő környezethez való jog, (…) egyértelmű kötelezettségeket ró a kormányra. A szennyezés és az ökológiai degradációt megelőző, a környezetmegőrzést előmozdító és ökológiai szempontból a fenntartható fejlődést és a természeti erőforrások használatát biztosító észszerű és egyéb intézkedések megtételére kötelezi az államot." – a Természeti Erőforrások Védelméről Szóló Afrikai Egyezmény (röviden Algíri Egyezmény) 2. cikkére és az AChHPR 24. cikkére, megállapította, hogy az alperes állam hatóságai elmulasztották megtenni a megfelelő jogi, közigazgatási és egyéb intézkedéseket annak érdekében, hogy a Bamakói Egyezményben foglaltak szerint megtiltsa a veszélyes hulladékok területére való behozatalát, az alperes állam pedig nem bizonyította, hogy hatékonyan és azonnal megtisztította volna a szennyezett területeket, és következésképpen megsértette az AChHPR 24. cikke által előírt általánosan kielégítő környezethez való jogot. Az AfCHPR egyebek mellett arra kötelezte az alperes államot, hogy az ítélet közlésétől számított 1 éven belül – összhangban az alkalmazandó nemzetközi egyezményekkel – hajtsa végre a veszélyes hulladékok behozatalára és lerakására vonatkozó tilalom kikényszerítését és végrehajtását célzó törvényi és rendeleti reformokat, és módosítsa a törvényeit annak érdekében, hogy biztosítsa a jogi személyek felelősségét a környezetvédelemmel és a mérgező hulladékok kezelésével kapcsolatos cselekmények vonatkozásában, továbbá helyreállítási intézkedések is elrendelt.[189]

IV.6. A Miniszteri Bizottság fiókjában felejtett PACE Charta

Az Európa Tanács szintjén, még az 1992-es ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciája előtt, de minden kétséget kizáróan annak előkészítő munkáinak szellemében, mint ahogyan az kiderül az említendő ajánlás 3. preambulumbekezdéséből, 1990. szeptember 28-án az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése (PACE) elfogadta az 1130 (1990) sz. ajánlást „az Európai Charta és a Környezetvédelemről és Fenntartható Fejlődésről szóló Európai Egyezmény

[188] Sunday Bontur Lugard, "The Human Right to a Satisfactory Environment and the Role of the African Court on Human and Peoples' Rights," *KAS African Law Study Library*, Volume 8 Issue 3 (2021): 402-413., 405-406.
[189] AfCHPR, *The Matter of Ligue Ivoirienne des Droits De L'homme (Lidho) And Others V. Republic of Côte D'ivoire. Application No. 041/2016* (Arusha, Tanzania: AfCHPR, Judgment of the Court: 5 September 2023), főként az ítélet 175-186. paragrafusai és az ítélet rendelkező része; https://www.african-court.org/cpmt/storage/app/uploads/public/64f/ebd/f77/64febdf77f811512395983.pdf (2025. január 4.).

kidolgozásáról".[190] Noha egyes szakiradalmi források szerint 1990-ben a PACE kifejezetten azt javasolta volna, hogy a környezethez való jogot egy, az EJEE-hez csatolt opcionális, jogkiterjesztő kiegészítő jegyzőkönyvbe foglalják,[191] az 1130 (1990) sz. ajánlás 5. preambulumbekezdéséből egyértelműen az derül ki, hogy a PACE arra kérte fel a Miniszteri Bizottságot, hogy kormányközi tárgyalásokat kezdeményezzen egy jogilag kötelező eszköz kidolgozására és elfogadására az ajánláshoz mellékelt tervezet alapján, anélkül, hogy *expressis verbis* megnevezte volna ezen jogi eszköz formáját. Továbbá, az ajánláshoz csatolt melléklet címe is („az Európai Charta és a Környezetvédelemről és Fenntartható Fejlődésről szóló Európai Egyezmény kidolgozásáról") inkább arra enged következtetni, hogy a PACE nem az EJEE-hez csatolt jegyzőkönyv formájában képzelte el a környezethez való jog szabályozását, mintegy kiegészítő érvként hozzátéve, hogy az ajánlás nem tartalmazza az „EJEE" és a „Kiegészítő Jegyzőkönyv" kifejezéseket.

Az 1973-as steigeri jegyzőkönyvtervezethez képest fontos előrelépésnek tekinthető, hogy a charta- és egyezménytervezet első rendelkezése (az ajánlás 6. paragrafusa) egyértelműen és kifejezetten a környezethez való alapvető jogot fogalmazza meg, méghozzá a következőképpen: „[m]indenkinek alapvető joga van egy olyan környezethez és életkörülményekhez, amelyek elősegítik jó egészségét, jóllétét és az emberi személyiség teljes kibontakozását." A tervezet következő paragrafusa összekapcsolja a környezethez való alapvető jogot a fenntartható fejlődés gondolatával az állami kötelezettségek ernyője alatt, és így fogalmaz: „[m]inden európai és szerződő európai államnak korrelatív kötelezettsége, hogy mind az Európában mind annak határain kívül élő emberek egészsége és jólléte érdekében megőrizze és védelmezze a környezetet a jelen és jövő nemzedékek javára". A tervezet következő paragrafusai a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazzák, illetve a fenntartható fejlődés konceptumának érvényesítését az olyan szektorokban, mint az energia, földhasználat, mezőgazdaság, egészség, levegő, zaj, vízminőség stb., és végül, utolsó paragrafusaiban kitér a növény- és állatvilág megőrzésére és védelmére, a hulladékkezelésre, az oktatásra, a tervezetben foglalt elvek végrehajtására, a nemzeti határokon belüli és a határon átnyúló környezeti károkért való felelősségre, és azon környezeti szempontokra, amelynek érvényesülniük kell a büntetőjogi felelősség esetén. Az 1130 (1990) sz. ajánlás csupán két meglehetősen tömör és tág előírás keretében, a már

[190] PACE, *Recommendation 1130 (1990). Formulation of a European charter and a European convention on environmental protection and sustainable development* (Strasbourg: PACE, 28 September 1990 (11th Sitting)); https://pace.coe.int/en/files/15164#trace-2 (2025. január 10.).

[191] Ilina Cenevska, "A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue Between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights," in *Human Rights and Environment*, Eds. Antônio Augusto Cançado Trindade and César Barros Leal (Fortaleza: Expressão Gráfica e Editora, 2017): 201-232., 211.

említett 7. paragrafusában és 17. paragrafusának a) pontjában – amely kiemeli a zaj fizikai és pszichikai hatásai elleni védelemhez való jogot – kíséreli meg összekapcsolni a környezethez való alapvető jogot a fenntartható fejlődéssel, és eképpen nem teremti meg a szükséges összefüggéseket e két konceptum között. A tervezet majdhogynem azt a benyomást kelti, hogy két egymástól teljesen különálló fogalommal kapcsolatos elveket fogalmaz meg, és ezen tény egyértelműen hátrányosan befolyásolja a szöveg következetességét. Továbbá, ha az 1973-as jegyzőkönyvtervezethez képest pozitívumként hoztam fel azon tényt, hogy a környezethez való anyagi jogot sokkal pontosabban fogalmazza meg, az 1990-es ajánláshoz csatolt tervezet szembetűnő hiányossága, hogy meg sem említi a jog eljárási dimenzióját. Sajnálatos módon a Miniszteri Bizottság 1130 (1990) sz. ajánlásra adott válasza nem található sem a hivatalos oldalon sem másutt. Egyes szakirodalmi munkák szerint a Miniszteri Bizottság kifejezetten visszautasította a PACE ajánlását,[192] míg más források szerint, és meglátásom szerint ezen utóbbi forgatókönyv tűnik valószínűbbnek, a Miniszteri Bizottság áttekintette a charta- és egyezménytervezet és úgy határozott, hogy az érdemi döntést az 1992-es Rio de Janeiró-i Föld-csúcs utánra halasztja, de a csúcstalálkozót követően valamilyen oknál fogva mégsem tért vissza a PACE tervezetére.[193] Az indok talán az lehetett, hogy, mint már fentebb említettem, a nevesített világkonferencián a környezethez való jog tekintetében komoly visszalépés történt, de ez, bármilyen információ hiányában, természetesen csak egy, a nemzetközi jogi kontextus által megalapozott sejtés, spekuláció.

VI.7. A PACE tétova ajánlása és a Miniszteri Bizottság határozott elutasítása

Az 1973-as sikertelen kísérlet után a fentebb vázolt nemzetközi jogi kontextusban és annak fényében, hogy mint már e fejezet legelején említettem, tagállamainak kevéssel több, mint fele (az akkori 42 tagállamából pontosan 22 szerződő fél) valamilyen módon alkotmányos szinten szabályozta a környezethez való jogot vagy legalábbis a környezet védelmével kapcsolatos állami feladatokat, a PACE 1999-ben újólag kezdményezte a környezethez való alapvető jog beemelését az EJEE rendszerébe. Sem a PACE honlapján feltüntetett adatokból sem más forrásból nem derül ki, hogy a PACE milyen többséggel fogadta el a szóban forgó 1431 (1999) sz. ajánlását. Cenevska szerint, visszaadva a szerző pontos szavait, a PACE 1431

[192] Richard Desgagné, "Integrating Environmental Values into the European Convention on Human Rights," *The American Journal of International Law*, Vol. 89, No. 2 (Apr. 1995): 263-294., 265. (footnote no. 17).
[193] Don McCrimmon, *Regional Human Rights Regimes and Environmental Protection: A Comparison of European and American Human Rights Regimes' Histories, Current Law and Opportunities for Development* (PhD Dissertation, Dalhousie University Schulich School of Law, 2017), 48-49.

(1999) sz. ajánlása ambiciózusan megfogalmazott.[194] Véleményem szerint, a PACE 1431 (1999) sz. ajánlását sokféle jelzővel lehet illetni, de nagyratörőnek vagy ambiciózusnak semmiképpen sem mondható.

Már önmagában visszalépésnek számít és az elhatározottság vagy meglelő szándék hiányának a jele, hogy az 1431 (1999) sz. ajánláshoz a PACE nem mellékelt kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet, és az ajánlást megelőző jelentésből (Doc. 8560/05.10.1999) kiderül az is, hogy ez esetben nem történtek olyan nagyszabású és átfogó előkészítő munkálatok, mint amelyeket a környezetjogért felelős bonni munkacsoport végzett annak érdekében, hogy kellően megalapozza az 1973-as steigeri ajánlást. Az ajánlásban a PACE kifejezi a környezet állapotával kapcsolatos aggályait, a szerződő államok szorosabb együttműködésének szükségességét, kiemeli, hogy az ajánlás keltekor nincs hatályban egyetlen a fenntartható fejlődésről szóló átfogó európai jogi eszköz sem, amely az államok részére egyértemű kötelezettségeket róna és megkövetelné az elővigyázatosság elvének alkalmazását és előmozdítását és a fenntartható fejlődését előmozdítását, majd a 8. paragrafus keretében hangsúlyozza az EJEB kiemelkedő szerepét, és a változó életkörülmények valamint a környezeti kérdések fontosságának növekvő elismerése fényében „úgy véli, hogy az Egyezmény tartalmazhatna egy egészséges és életképes környezethez való alapvető emberi jogot."[195]

A dokumentum végén a PACE egyebek mellett az javasolta a Miniszteri Bizottságnak, hogy utasítsa az Európa Tanács megfelelő szerveit arra, hogy vizsgálják meg a megvalósíthatóságát:

(i) egy, az államok általános kötelezettségeit tartalmazó jogi eszköz kidolgozásának, például egy európai környezetvédelmi charta révén, amely tartalmazza az elővigyázatosság elvének, a fenntartható fejlődés előmozdításának, a környezet védelmének és a határokon átnyúló szennyezés megelőzésének alkalmazási kötelezettségét (az ajánlás 11.a) paragrafusa);

(ii) az Egyezmény módosításának vagy egy ahhoz csatolt kiegészítő jegyzőkönyv kidolgozásának, amely módosítás vagy kiegészítő jegyzőkönyv előírná az egyének egészséges és életképes környezethez való jogát (az ajánlás 11.b) paragrafusa).

[194] Supra 191. Cenevska, "A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue Between the EU Court Of Justice and the European Court of Human Rights" (2017), 211.

[195] PACE, *Recommendation 1431 (1999). Future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection* (Strasbourg: PACE, 04 November 1999), para. 8.; https://pace.coe.int/en/files/16731/html (2025. január 17.).

Az 1431 (1999) sz. ajánlást megelőző jelentés (Doc. 8560/05.10.1999) nyelvezete és szövegezése még inkább alátámasztja, hogy a PACE maga is bizonytalan, határozatlan és vonakodó volt a tekintetben, hogy a környezethez való jogot valóban be kellene illeszteni az EJEE rendszerébe: „[s]zükséges megvitatni, hogy az Egyezményt módosítani kell-e oly módon, hogy az tartalmazza a környezeti jogokat vagy, hogy ilyen jogokról szóló kiegészítő jegyzőkönyvet el kell-e fogadni. Ez lehetővé tehetné az egyének és a nem kormányzati szervezetek számára is, hogy környezetvédelmi ügyekben nemzetközi bírósághoz forduljanak. Az EJEE környezeti jogokra való kiterjesztését azonban a környezeti jogok sajátosságainak fényében kell vizsgálni. Így egyes nemzetközi környezeti problémákat, mint például az éghajlatváltozást, inkább államközi szinten célszerű kezelni, mintsem egyéni emberi jogként. Továbbá, különbséget kell tenni az élhető környezethez való anyagi jog és az ezen jog védelmére hivatott eljárási mechanizmusok között. Végezetül, a hagyományos egyéni szabadságjogokba való beavatkozással szembeni garanciákhoz képest eltérő technikákra lehet szükség azokban az esetekben, amikor az államoknak a környezet védelme érdekében kell fellépniük. Az EJEE-nek a környezeti jogokra való kiterjesztése során figyelembe kell venni az EJEB kapacitásának megkönnyítésére vonatkozó igényt is, annak érdekében, hogy hatékonyan kezelhesse az ilyen jellegű ügyeket.”[196]

Az 1130 (1990) sz. ajánláshoz csatolt tervezettel ellentétben, sem az 1431 (1999) sz. ajánlás sem pedig az azt megelőző jelentés nem tematizálja a környezethez való jog és a fenntartható fejlődés közötti kapcsolatot. A környezethez való jog vagy a környezet és a többi alapvető emberi jog közötti viszony szintén teljes mértékben hiányzik e két dokumentumból, holott Ksentini különelőadó jelentéseinek és záródokumentumának köszönhetően a PACE-nak meglehetősen bő forrásanyag állt rendelkezésére. Emelett a PACE semmilyen formában nem jelezte a Miniszteri Bizottságnak, hogy az EJEB közvetett megközelítése miért nem elégséges, és arra sem tett utalást, hogy a környezetvédelem emberi jogi megközelítése miért lenne szükséges. Az ACHR-t és az AChHPR-t szintén nem említik az elemzett dokumentumok.

Összességében elmondható tehát, hogy a PACE 1431 (1999) sz. ajánlása egy tétovázó, jogi és jogelméleti szempontból megalapozatlan, a tudományos megalapozást alig említő kísérletnek számít.

[196] PACE, *Doc. 8560/05.10.1999. Report on future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection* (Rapporteur: Mr Lars Rise: Strasbourg, 5 October 1999), para. 6.; https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8756&lang=EN (2025. január 17.).

Az 1431 (1999) sz. ajánlásra adott válaszában (Doc. 8892/20.11.2000) a Miniszteri Bizottság úgy ítélte, hogy a környezethez való emberi jog megvalósíthatóságának vizsgálata nem időszerű, ugyanis számos, meglehetősen bonyolult jogi és fogalmi kérdést vet fel: „A Miniszteri Bizottság észrevételezi, hogy az egészséges és élhető környezethez való jog egyéni és jogi úton érvényesíthető természetének elismerése a jelenben bizonyos jogi és koncepcionális nehézségekbe ütközik. Következésképpen úgy véli, hogy jelenleg nem adottak a feltételek egy olyan tanulmány kezdeményezésére, amelynek célja egy ilyen jogot magában foglaló EJEE-hez csatolt kiegészítő jegyzőkönyv megvalósíthatósága."[197] Válaszában a Miniszteri Bizottság kifejtette, hogy nem támogatja egy olyan új nemzetközi jogi eszköz kidolgozását sem, mint például az Európai Környezetvédelmi Charta. A Miniszteri Bizottság válaszából kiderül, hogy a döntéshozó testület osztotta a PACE környezettel kapcsolatos aggodalmait, kitért az Európa Tanács azon eddigi eszközeire, melyek a fenntartható fejlődés kontextusában hozzájárulnak az egészséges környezet biztosítása iránti törekvésekhez – nevesül az európai vadon élő növények, állatok és természetes élőhelyeik védelméről szóló 1979. évi egyezményre (Berni Egyezmény), melyet 43 állam, köztük 37 szerződő fél, ratifikált, és az Európai Tájvédelmi Egyezményre, amelyet 2000 októberében nyitottak meg aláírásra – megemlítette, hogy a környezet büntetőjog általi védelméről szóló európa tanácsi egyezményt (ETS No. 172) mindeddig 11, míg a környezetre veszélyes tevékenységek által okozott károkért való polgári jogi felelősségről szóló 1993-as luganói egyezményt 9 szerződő fél írta alá, ratifikáció pedig egyik esetben sem történt még meg. Szóvá tette továbbá, hogy az Európai Unió egy az ETS No. 172-höz hasonló jogi eszköz elfogadásán dolgozik, hozzátette, hogy a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény (a továbbiakban: az Aarhusi Egyezmény) szintén egy olyan fontos szöveg, amely tükrözi a PACE aggodalmait, ám ez sem lépett még hatályba. A Miniszteri Bizottság által hivatkozottakból, arra lehet következtetni, hogy a tanácsadó testület azért is találta időszerűtlennek egy környezethez való jogról szóló KJ kidolgozását vagy az EJEE ilyen módosítását, mert lehetségesnek vélte, hogy az általa nevesített jogi eszközök, amennyiben hatályba lépnek, elégségesnek bizonyulhatnak a kitűzött cél elérésére. S ezen magyarázat,

[197] Committee of Ministers (CoM), *Reply to Recommendation 1431 (1999) - Future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection. Doc. 8892/20.11.2000* (Strasbourg: CoM, 20 November 2000, adopted at the 729th meeting); https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=9111&lang=EN (2025. január 17.).

mely hallgatólagosan következik a válasz szövegezéséből, talán logikusabbank tűnik, mint a dokumentum végén felhozott kifejezett érv, hiszen azon tény, hogy egy bizonyos problémakör bonyolult jogi és fogalmi kérdéseket vet fel nem támasztja alá az adott problémakör időszerűtlenségét, és esetünkben, tekintettel arra, hogy a tudományos konszenzus fényében a környezetvédelem sürgős intézkedéseket követel meg, a CoM explicit indoka még az általánosnál is helytelenebbnek tűnik. Paradox módon tehát 1999 végére az Afrikai Egységszervezet és Amerikai Államok Szervezete, azaz azon fejlődő államok regionális szervezetei, melyek Limon és más szerzők szerint leginkább ellenezték és akadályozták, hogy a vizsgált jog az ENSZ szintjén nagyobb hangúlyt kaphasson, beemelte a környezethez való jogot az emberi jogi védelmi rendszerébe, noha ekkor még nem kikényszeríthető formában, míg az Európa Tanács szintjén, melynek szerződő államai ugyanazon fejlett államok, amelyek az ENSZ keretében magasabb szintű elismertséget kívántak megvalósítani a környezethez való jog tekintetében, a hasonló normaalkotó kezdeményezés sikertelenséggel végződött.

V. A harmadik próbálkozás

V.1. Johannesburg: stagnáció

Az ENSZ Közgyűlése 2002 decemberében a dél-afrikai Johannesburgban megszervezendő Fenntartható Fejlődés Világkonferencia (World Summit on Sustainable Development, rövidítve WSSD), vagy informálisan a Rió +10 Csúcstalálkozó, felállítása mellett határozott, a következő célkitűzésekkel: a fenntartható fejlődés iránti globális elkötelezettség újbóli megerősítése, az 1992-es *Riói Csúcstalálkozón* elfogadottak végrehajtása során elért előrelépések tízéves felülvizsgálatának kivitelezése, időszakos felülvizsgálat, melynek az elért eredményekre és azon területek azonosítására kell összpontosítania, ahol további erőfeszítésekre van szükség annak érdekében, hogy az „Agenda 21" dokumentum és a Riói Föld-Csúcs egyéb eredményei végrehajtassanak, illetőleg fel kell tárnia az említett dokumentumban foglalt cselekvési tervvel kapcsolatos új kihívásokat és lehetőségeket.[198] Bár a konferencia tárgyának meghatározása lehetőséget nyújtott a Riói Nyilatkozat 1. elvének

[198] UN, *UNGA Resolution 55/199. Ten-year review of progress achieved in the implementation of the outcome of the United Nations Conference on Environment and Development. U.N. Doc. A/RES/55/199* (UNGA, 20 December 2000, 87th plenary meeting); https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n00/571/15/pdf/n0057115.pdf (2025. január 26.).

újragondolására és olyszerű átfogalmazására, hogy az valamelyest kifejezze a környezethez való emberi jogot, a Johannesburgi Csúcstalálkozó előkészítő bizottságaként eljáró ENSZ Fenntartható Fejlődési Bizottság teljesen figyelmen kívül hagyta ezt a problematikát, mint ahogyan ez világosan kiderül az előkészítő anyagokból és okmányokból.[199] Ebből kifolyólag a 2002. augusztus 26. és szeptember 4 között megszervezett Fenntartható Fejlődés Világkonferencián elfogadott Politikai Nyilatkozatból és Megvalósítási Tervből *Johannesburg Plan of Implementation,* rövidítve *JPOI*)[200] a környezethez való jog bármilyen nemű explicit kifejeződése hiányzik. A Megvalósítási Terv bevezető része utal arra, hogy az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartása a fenntartható fejlődés nélkülözhetetlen előfeltétele, és ezen a ponton, mint ahogyan a dokumentumban aztán később több ízben is, külön hangsúlyozza a fejlődéshez való jogot (JPOI, I.5.). Fontos megemlítni, hogy Ksentini különelőadó 90-es évek eleji időközi jelentései ellenére, a Megvalósítási Terv, az előbbi mondatban taglaltak fényében önmagának is valamelyest ellentmondva, még mindig nem tényként kezeli az emberi jogok és a környezetvédelem között fennálló viszonyt, ugyanis a dokumentum XI.I.169. paragrafusában az államok számára a következő általános iránymutatást fogalmazza meg: „Vegyék tudomásul az ENSZ tagállamainak és a megfigyelő államoknak a teljes és átlátható részvételével a környezetvédelem és az emberi jogok – beleértve a fejlődéshez való jogot is – közötti lehetséges kapcsolatra vonatkozó megfontolásokat." A környezethez való jog konceptuma talán embrió formában, de kétségen kívül fejlődési potenciállal jelent meg Stockholmban, ám Rióban nemhogy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de erodálódott, majd Johannesburggal – legalábbis időiglenesen – kikopott a környezeti világkonferenciák diskurzusából.

Noha témámmal talán nincsen szoros összefüggésben, mégis talán illik megemlítenem, hogy mind a Politikai Nyilatkozatba mind pedig a Megvalósítási Tervbe belefoglalták a Johannesburgi Konferncia legfontosabb és talán egyetlen igazán újító jellegű vívmányát,

---

[199] A Fenntartható Fejlődés Világkonferencia előkészítő bizottságaként eljáró ENSZ Fenntartható Fejlődési Bizottság egyetlen dokumentumában sincsen utalás a környezethez való jogra, így csak a bizottság második és negyedik ülésének jelentését hivatkozom, ugyanis ezek a leglényegesebbek és részletesebbek:
Commission on Sustainable Development, *Report of the Commission on Sustainable Development acting as the preparatory committee for the World Summit on Sustainable Development. Second Session. A/CONF.199/PC/2* (CSD, 28 January – 8 February 2002, Second session);
https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/258/67/pdf/n0225867.pdf;
és Commission on Sustainable Development, *Report of the Commission on Sustainable Development acting as the preparatory committee for the World Summit on Sustainable Development. Fourth Session. A/CONF.199/4* (CSD, (27 May-7 June 2002, Fourth session);
https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/457/18/pdf/n0245718.pdf (2025. január 26.).

[200] UN, *UNGA Report of the World Summit on Sustainable Development. A/CONF.199/20** (Reissued for technical reasons.) (New York: UNGA, 26 August-4 September 2002); https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n02/636/93/pdf/n0263693.pdf (2025. január 26.).

nevesül a három egymást kölcsönösen erősítő pillér konceptumát, így létrejött a fenntartható fejlődés pilléres szerkezete: a gazdasági fejlődés, a társadalmi fejlődés és a környezet védelme. A 2002-es környezeti csúcstalálkozót talán Pring egy korabeli publikációja foglalja össze a legjobban, melyben a szerző úgy fogalmaz, hogy a Fenntartható Fejlődés Világkonferencia nem mozdította előre a nemzetközi környezeti jogot, de legalább nem adott helyt az Egyesült Államok és más államok kormányai által szorgalmazott visszalépéseknek, így megőrizte a Rióban elhatározottakat és nem zárta ki a nemzetközi környezetjog tekintetében a jövőbeli fejlődés és előrelépés lehetőségét.[201]

V.2. Aarhus: a környezeti eljárási jogok és lappangó anyagi dimenzió

A vizsgált periódust tekintve a PACE következő – ezen alfejezet végén tárgyalásra kerülő – 1614 (2003) sz. ajánlása szempontjából legrelevánsabb nemzetközi szerződés a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának (a továbbiakban: ENSZ-EGB) égisze alatt, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény (a továbbiakban: az Aarhusi Egyezmény), amely 2001. október 30-án lépett hatályba az Egyezmény 20. cikkének (1) bekezdése értelmében.[202] Az Egyezmény kétségen kívül a környezeti eljárási jog-triádra összpontosít – környezeti információhoz való nyilvános hozzáférés joga (az Egyezmény 4. és 5. cikke), környezeti ügyekben a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételhez való joga (az Egyezmény 6-8. cikkei) és környezeti ügyekben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés joga (az Egyezmény 9. cikke) –, amely eljárási hármas az Egyezmény szövegezésének értelmében jogilag kötelező erejű jogokat keletkeztet. Ezen három környezeti eljárási jog terjedelmét, tartalmát, jogosultjait és kötelezettjeit, valamint a korrelatív kötelezettségeket kellően pontos és részletes módon szabályozza az Egyezmény. Elemzésem kiindulópontját ennek ellenére mégis az Aarhusi Egyezmény céljáról szóló 1. cikkben foglalt „jelenlevő hiány" képezi.

Az Egyezmény 1. cikke a következőképpen szól: „A jelen és jövő generációkban élő minden egyén azon jogának védelme érdekében, hogy egészségének és jóllétének megfelelő

[201] George Pring, "The 2002 Johannesburg World Summit on Sustainable Development: International Environmental Law Collides with Reality, Turning Jo'Burg unto Joke'Burg," *Denver Journal of International Law & Policy*, Volume 30, Number 3 (2002): 410-420., 410-411.
[202] Supra 102. UNECE, *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention),* Article 20.1.

környezetben éljen, ezen Egyezményben Részes valamennyi Fél garantálja a nyilvánosság számára a jogot az információk hozzáférhetőségéhez, a döntéshozatalban való részvételhez és az igazságszolgáltatás igénybevételéhez a környezetvédelmi ügyekben a jelen Egyezmény rendelkezései szerint."[203] A szövegezés egyértelműen arra enged következtetni, mint ahogyan azt Barritt is megjegyezte,[204] hogy az Egyezményben foglalt környezeti eljárási jogok célja az, hogy hozzájáruljon[205] a jelen és jövő nemzedékeihez tartozó egyének azon jogának védelméhez, hogy egészségüknek és jóllétüknek megfelelő környezetben élhessenek, azaz, hogy hozzájáruljanak a környezethez való anyagi jog védelméhez. Az Aarhusi Egyezmény azonban nem tartalmaz egyéb érdemi rendelkezést a jog anyagi dimenzióját illetően, és hozzá kell tenni, hogy az Egyezmény keltekor a környezethez való anyagi jog nem számított – és mint ahogyan kitérek rá később ma sem számít – a nemzetközi és a tág értelemben vett európai regionális jog szempontjából elismert jognak. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az Egyezmény jogi kötőerővel nem bíró, de a jogértelmezés szempontjából lényges 7. preambulumbekezdése szintén kifejezett módon kitér a környezethez való jog anyagi dimenziójára: „felismerve szintén, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen, továbbá mind egyénileg, mind pedig másokkal együttesen kötelessége a környezet védelme és javítása a jelenlegi és jövőbeli generációk javára". Noha nemzetközi egyezmények bevezetőjének fordításakor gyakorta megjelenik mind a „felismerve" mind pedig az „elismerve" kifejezés, úgy vélem, hogy az „elismerve" fogalom erőteljesebb, megerősítőbb nyelvezetet hordoz magában, különösen a nemzetközi jogban, ugyanis utal a gyakran használatos „a nemzetközi jog által elismert" vagy

[203] Az Aarhusi Egyezmény hiteles magyar nyelvű fordítása az Aarhusi Egyezményt Magyarországon kihirdető 2001. évi LXXXI. törvény 2. § szakaszának értelmében – Magyar Országgyűlés, *2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről*, Magyar Közlöny 2001. évi 95. szám, Hatályba lépés**:** 2001. július 14.

[204] Emily Barritt, "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment," *Journal of Environmental Law*, Volume 36, Issue 1 (March 2024): 67-84., 70.

[205] Az Aarhusi Egyezmény hiteles magyar nyelvű fordítása enyhén eltér az Egyezmény hiteles angol és francia nyelvű változatától (az orosz nyelvet nem ismerem, így annak vonatkozásában nem foglalhatok állást): 'In order to contribute to the protection of the right of every person of present and future generations to live in an environment adequate to his or her health and well-being, each Party shall guarantee the rights of access to information, public participation in decision-making, and access to justice in environmental matters in accordance with the provisions of this Convention.' (angol); és «Afin de contribuer à protéger le droit de chacun, dans les générations présentes et futures, de vivre dans un environnement propre à assurer sa santé et son bien-être, chaque Partie garantit les droits d'accès à l'information sur l'environnement, de participation du public au processus décisionnel et d'accès à la justice en matière d'environnement conformément aux dispositions de la présente Convention» (francia). Egy pontosabb fordítás valagyan így hangzana: „Annak érdekében, hogy hozzájáruljon a jelen és a jövő nemzedékek minden egyes személye azon jogának védelméhez, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen, valamennyi Fél biztosítja a nyilvánosság számára a jogot az információk hozzáférhetőségéhez, a döntéshozatalban való részvételhez és az igazságszolgáltatás igénybevételéhez a környezetvédelmi ügyekben a jelen Egyezmény rendelkezései szerint."

a „a nemzetközi jog által nem elismert" szófordulatokra, és az Aarhusi Egyezmény esetén a határozottabb nyelvhasználatot alátámasztotta volna a szöveg hiteles angol és francia nyelvű változata is, amelyek a 'recognizing also that' valamint «reconnaissant également.» kifejezéseket haszálják. Az Aarhusi Egyezmény végrehajtási útmutatójának 2000. évi első kiadása és a 2014-es második kiadása szerint is ezen 7. preambulumbekezdés a környezethez való jog első kifejezett nemzetközi eszközbe foglalt elismerése az európai régióban.[206] [207] Fontos kiemelni azonban, hogy a végrehajtási útmutató a hivatkozott, jogi kötőerővel nem bíró, emelkedett hangnemű bevezető előírást nevesíti akkor, amikor a környezethez való jog kifejett elismeréséről értekezik, és nem az Egyezmény 1., érdemi rendelkezést tartalmazó, cikkét. A végrehajtási útmutató mindkét változatának a felelősségi nyilatkozatából egyértelműen kiderül, hogy az útmutatóban foglaltak nem feltétlenül tükrözik a ENSZ-EGB vagy a szerződő felek hivatalos álláspontját. Az Egyezmény 1. cikkével kapcsolatosan a végrehajtási útmutató bár megjegyzi, hogy jelenleg a nemzetközi jog legvilágosabb nyilatkozata a környezethez való alapvető jog tekintetében, még ugyanazon az oldalon hozzáteszi, hogy az Aarhusi Egyezmény kifejezetten nem ismeri el ezt a jogot, hanem elfogadott tényként kezeli, álláspont, amelyet az útmutató szerzői optimistának vélnek, tekintettel, hogy a jog létezése meglehetősen vitatott.[208] Noha az Egyezmény 1. cikkének fontosságát és pontos jelentését tekintve a vélemények meglehetősen eltérőek, a szakirodalomban quasi-konszenzus alakult ki afelől, hogy ezen rendelkezés nem hozta létre jogi értelemben a környezethez való anyagi jogot: Pedersen például külön felhívja a figyelmet arra, hogy az Aarhusi Egyezmény 1. cikke a környezethez való anyagi jogra aspirációs, törekvési szinten utal,[209] míg Kotzé úgy fogalmaz, hogy a kötelező erejű nemzetközi környezetvédelmi eszközök közül az Aarhusi Egyezmény jutott a legközelebb ahhoz, hogy elismerje az egészséges környezethez való jogot.[210] Emelett, egyes szerzők, mint például Hey[211] vagy az előbb hivatkozott Kotzé egy másik művében,[212] külön kiemelik vagy

[206] UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. First edition. ECE/CEP/72.* Authors: Stephen Stec and Susan Casey-Lefkowitz in collaboration with Jerzy Jendroska (New York/Geneva: UN, 2000), 16.
[207] UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. Second edition. ECE/CEP/72/Rev.1* Authors: Jonas Ebbesson, Helmut Gaugitsch, Jerzy Jendroska, Fiona Marshall and Stephen Stec (New York/Geneva: UN, 2014), 28.
[208] Supra. 206. UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. First edition. ECE/CEP/72*, 29.
[209] Ole W. Pedersen, "European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming?" *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 21, No. 1 (2008): 73-111., 99.
[210] Supra. 49.7. Kotzé, "In Search of a Right to a Healthy Environment in International Law: *Jus Cogens* Norms" (2018), 140-141.
[211] Ellen Hey, "The Interaction between Human Rights and the Environment in the European 'Aarhus Space'," in *Research Handbook on Human Rights and the Environment*, Eds. Anna Grear and Louis J. Kotzé (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015): 353-376., 357.

hozzáteszik, hogy az 1. cikkben foglalt környezethez való anyagi jog nem érvényesíthető vagy kikényszeríthető. Ezt a többségi szakmai álláspontot támasztja alá azon tény is, hogy az Aarhusi Egyezmény aláírásakor és ratifikálásakor Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága nyilatkozatot tett az Egyezmény 1. cikkével és a 7. preambulumbekezdésével kapcsolatosan, megjegyezvén, hogy az e cikkek által említett környezethez való anyagi „jog" azon törekvésnek és aspirációnak a kifejeződése, amely az Egyezménnyel kapcsolatos tárgyalásokat és annak megkötését motiválta, és mely törekvéseket és aspirációkat teljes mértékben oszt, és kiemelvén, hogy azon törvényes jogok, amelyeknek a biztosítására a szerződő felek elkötelezték magukat a három eljárási környezeti jogra korlátozódnak.[213]

V.3. Nyilatkozat vagy fenntartás? Egy szubsztantív jogosultság fantomképe

Barritt Nagy-Britannia deklarációját minden magyarázat nélkül fenntartásnak[214] (*reservation*) vagy fenntartási nyilatkozatnak[215] (*statement of reservation*) minősíti, annak ellenére, hogy e két fogalom jelentése élesen eltér egymástól és annak ellenére, hogy teljesen más célt szolgálnak és teljesen más jogi következményeket váltanak ki.[216] Ugyancsak az indoklás teljes mellőzésével, Barritthoz hasonlóan Boyd szintén fenntartásnak minősíti Nagy-Britannia deklarációját, és ebből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy Nagy-Britannia megtagadta az egészséges környezetben való éléshez fűződő kikényszeríthető jog elismerését, hozzáteszi, hogy Pedersen álláspontja ellentmond az Egyezmény szövegezésének, és visszájára fordítja Nagy-Britannia deklarációját, oly értelemben, hogy szerinte ezen, az általa fenntartásnak minősített nyilatkozat éppen azt bizonyítja, hogy az Egyezmény 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikke a környezethez való törvényes jogot ismeri el, hiszen, ha nem így

---

[212] Louis J. Kotzé, *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene* (Oxford: Hart Publishing, 2016), 213.

[213] United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland

Declaration made upon signature and confirmed upon ratification:

"The United Kingdom understands the references in article 1 and the seventh preambular paragraph of this Convention to the 'right' of every person 'to live in an environment adequate to his or her health and well-being' to express an aspiration which motivated the negotiation of this Convention and which is shared fully by the United Kingdom. The legal rights which each Party undertakes to guarantee under article 1 are limited to the rights of access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters in accordance with the provisions of this Convention." – Declaration made upon signature and confirmed upon ratification of the Aarhus Convention by the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland; https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27 (2025. január 31.).

[214] Supra 204. Barritt, "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment" (2024), 72.

[215] Emily Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention: Environmental Democracy, Rights and Stewardship* (Oxford: Hart Publishing, 2020), 155.

[216] Richard W. Edwards Jr., "Reservations to Treaties," *Michigan Journal of International Law*, Volume 10, Issue 2 (1989): 362-405., főként a publikáció 372-383. oldalai.

lenne, akkor miért fogalmazott volna meg az Egyesült Királyság fenntartást pontosan ezen előírásokkal kapcsolatosan.[217]

Úgy vélem, hogy Barritt és Boyd tévednek, az előbbi csak a deklaráció minősítésében, az utóbbi a minősítés és az abból levont következtetés tekintetében is, ugyanis a Nagy-Britannia által megfogalmazott kijelentés jogi természetét tekintve nyilatkozat (*declaration*) vagy értelmező nyilatkozat (*interpretative declaration*), és nem fenntartás (*reservation*). A VCLT 2. cikk (1) bekezdés d) pontjának értelmében a fenntartás „olyan bárhogyan fogalmazott és nevezett egyoldalú nyilatkozat, amellyel valamely állam egy szerződés aláírása, megerősítése, elfogadása, jóváhagyása, vagy ahhoz történő csatlakozása során kifejezésre juttatja, hogy a szerződés bizonyos rendelkezéseinek jogi hatályát a reá való alkalmazásban kizárni vagy módosítani óhajtja".[218] A fenntartás fogalmával kapcsolatosan az ENSZ Közgyűlésének benyújtott 1966. évi jelentésében a Nemzetközi Jogi Bizottság (International Law Commission; a továbbiakban: ILC) hangsúlyozta, hogy a nemzetközi szerződések aláírásakor vagy ratifikálásakor az államok gyakorta tesznek olyan nyilatkozatokat, melyek révén kifejtik, hogy bizonyos szerződési rendelkezéseket vagy a szerződéssel kapcsolatos bizonyos kérdéseket hogyan értelmeznek, és megállapította, hogy egy ilyen típusú nyilatkozat jelentheti az adott állam álláspontjának egyszerű tisztázását, de jelent fenntartást is, attól függően, hogy magára nézve módosítja vagy kizárja az elfogadott szerződés bizonyos rendelkezéseinek alkalmazását avagy sem.[219] Az ENSZ hivatalos oldalán található információk szerint, amelyekre már fentebb hivatkoztam, az Egyesült Királyság deklarációja a „nyilatkozat" címet viseli – *Declaration made upon signature and confirmed upon ratification* –, de ha *pdf* formában nyitjuk meg az internetes oldalon találhatókat, akkor csak a deklaráció szövege jelenik meg és annak címe hiányzik. Amennyiben az Egyesült Királyság valóban kifejezetten minősítette saját deklarációját, megjegyzem, hogy bizonyos szerzők úgy vélik, hogy még VCLT értelmében is általában irányadónak kell tekinteni azt, hogy az állam „nyilatkozatnak" vagy „fenntartásnak" minősíti saját kijelentéseit,[220] azaz az államok önjellemező deklarációira amolyan megdönthető vélelemként kell tekinteni. Továbbá, akár

[217] Supra 28. Boyd, *The Environmental Rights Revolution* (2010), 414-415.
[218] Supra 16. UN, *Vienna Convention on the Law of Treaties*, Art. 2.1. (d).
[219] International Law Commission (ILC), *Report of the International Law Commission covering the work of its Fourteenth Session. A/CN.4/148. Extract from the Yearbook of the International Law Commission: 1962, vol. II.* (Geneva: ILC, 1962), Commentary to Art. I(1)(f) of Draft Articles on the Law of Treaties, 163.; https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_cn4_148.pdf (2025. január 31.).
[220] D. W. Bowett, "Reservations to Non-Restricted Multilateral Treaties," *British Yearbook of International Law*, Volume 48, Issue 1 (1977 January): 67-90., 68-69.

minősítette kifejezetten akár nem saját deklarációját az Egyesült Királyság, a tételes (pozitív) jog szempontjából a jogirodalmi (tudományos) értelmezésnél relevánsabb jogalkalmazói jogértelmezés kontextusában a *Belilos kontra Svájc ügy*ben hozott ítélet 49. paragrafusában az EJEB megjegyezte, hogy sok esetben meglehetősen nehéz kérdés, hogy egy „értelmező" jellegű nyilatkozatot „fenntartásnak" kell-e tekinteni, majd kimondta, hogy az ilyen nyilatkozatok jogi jellegének megállapítása érdekében a nyilatkozat címe mögé kell nézni, és meg kell határozni a nyilatkozat érdemi, lényegi tartalmát.[221] A döntő és meghatározó szempont tehát az, hogy az állam deklarációja által magára nézve óhajtja-e kizárni vagy módosítani a nemzetközi szerződésbe foglalt adott rendelkezés jogi hatályát. Ugyan sok esetben nehéz különbséget tenni az értelmező nyilatkozat és a *sensu stricto* fenntartás között, észszerű és gyakorlatias következtetés vonható le a nyilatkozattevő állam szándékának alapján, szándék, amely meghatározható a szerződés rendelkezéseinek, a nyilatkozatban használt kifejezéseknek, a VCLT 31. és 32. cikkeiben foglalt szerződésértelmezési elveknek és technikáknak valamint a többi szerződő állama viszonyulásának fényében.[222] Ha az Aarhusi Egyemény 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikkét a Bécsi szerződés 31. cikkében foglaltak alapján vizsgáljuk – „[a] szerződést jóhiszeműen, kifejezéseinek szövegösszefüggésükben szokásos értelme szerint valamint tárgya és célja figyelembevételével kell értelmezni" – akkor az nem értelmezhető úgy, mint amely jogi kötőerővel bíró kötelezettséget ró a szerződő felek részére a környezethez való anyagi jogi biztosítása tekintetében. Nem tekintehtő véletlennek ugyanis, hogy a jog elismerésére vonatkozó előírás a jogi kötőerővel nem rendelkező preambulumban található, továbbá az sem, hogy a rendelkező rész 1. cikke kizárólag az eljárási jogokkal kapcsolatosan használja a „garantálni" kifejezést, nem tartalmaz olyan szóösszetételt, amelyből kiolvasható lenne a jog anyagi dimenziójának jogilag kötelező minősége. Nem mellékesen az is felhozható, hogy a rendelkező rész többi szabálya a jog eljárási dimenziójára vonatkozik anélkül, hogy megemlítené annak anyagi vetületét. Ha pediglen az Aarhusi Egyemény 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikket úgy kell értelmezni, hogy az nem hoz létre jogi kötőerővel bíró környezethez való anyagi jogot, akkor egyértelmű, hogy Nagy Britannia ezzel kapcsolatosan nem tehetett a VCLT 1. cikke d) pontjának értelmében vett *stricto sensu* fenntartást. Ezenfelül, a vizsgált deklaráció nem tartalmaz olyan

[221] ECtHR, *Belilos v. Switzerland. Application no.* 10328/83 (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 29 April 1988), az ítélet 49. pontja; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57434%22]} (2025. február 1.).
[222] Su Wei, "Reservation to Treaties and some Practical Issues," *Asian Yearbook of International Law*, Volume 7. Eds. Sik Ko Swan, M.C.W. Pinto and Surya Subedi (Leiden: Brill/Nijhoff,1997): 105-139., 128.

megfogalmazást, amely arra engedne következtetni, hogy Nagy-Brittannia szándéka az Egyezmény 1. cikkében foglalt rendelkezések jogi hatályának módosítása vagy kizárása lett volna annak alkalmazása során, s ez talán még egyértelműbb, ha a összehasonlítjuk a nyilatkozat szövegezését például a Svájc és Svédország által, az Egyezmény egyéb cikkeivel kapcsolatosan, megfogalmazott kifejezett fenntartások nyelvezetével.[223] Tovább erősíti ezt a következtetést azon tény is, hogy még a legradikálisabb értelmezés fényében sem jelenthető ki, hogy az Aarhusi Egyemény 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikke egyértelműen és minden kétséget kizáróan, világosan megfogalmazott és meghatározott jogi köterővel bíró környezethez való anyagi jogot hozott volna létre. Mégpedig azért, mert a fenntartás esetén a fenntartás tárgyát képező rendelkezésnek a jelentése egyértelmű és a fenntartástevő állam szándéka, hogy ezen viszonylag tisztázott jelentésű rendelkezés jogi hatályát a reá való alkalmazásban módosítsa vagy kizárja, míg az értelmező nyilatkozat esetében a nyilatkozat tárgyát képező rendelkezés jelentése nem világos, nem egyértelmű, és a nyilatkozattevő állam szándéka, hogy értelmezze ezt a homályosabb jelentéssel bíró rendelkezést anélkül, hogy annak jogi hatályát módosítaná vagy kizárná a reá való alkalmazásban, amint helyes és teljes körű értelme a szerződésértelmezési szabályok alkalmazásával megállapításra kerül.[224]

Ahhoz, hogy még teljesebb képet kaphassunk – és ez jóval túlmutat annak bizonyításán, hogy Nagy-Britannia deklarációja jogi természetét tekintve értelmező nyilatkozat – kitérek az értelmezés kiegészítő eszközeiről szóló VCLT 32. cikkének első és második mondata a) pontjára is, amely előírja, hogy „[i]génybe lehet venni az értelmezés kiegészítő eszközeit – ideértve a szerződést előkészítő munkálatokat és megkötésének körülményeit is – annak érdekében, hogy a 31. Cikk alkalmazása folytán kapott értelem megerősítést nyerjen, vagy hogy az értelem megállapítható legyen abban az esetben, ha a 31. Cikk szerinti értelmezés: a) félreérthető vagy homályos értelemhez […] vezetett.”

V.4. A globális 10. alapelv eszköze

A szerződést előkészítő munkálatokat és megkötésének körülményeit tekintve, talán fontos megemlíteni, hogy az Aarhusi Egyezmény története visszanyúlik egészen az előző fejezetben

[223] *Declarations and Reservations to the Aarhus Convention*; Reservations made by Sweden and Switzerland; https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27 (2025. január 31.).
[224] Supra 222. Su, “Reservation to Treaties and some Practical Issues” (1997), 128.

már röviden tárgyalt Környezeti Jogokról és Kötelezettségekről szóló Chartatervezetet bergeni elődjéig.[225] Az 1990. május 8. és 16. között Bergenben megrendezett ENSZ-EGB régió Fenntartható Fejlődéséről szóló Miniszteri Konferencián az államok, egyebek mellett, abban egyeztek meg, hogy hozzájárulnak egy környezeti jogokat és kötelezettségeket tartalmazó dokumentum kidolgozásához, amelyet esetlegesen majd az 1992-es Környezet és Fejlődés Konferencián fogadnak el.[226] Ennek alapján egy Hollandia égisze alatt szervezett kormányzati szakértők informális csoportja kidolgozta az Egyének, Csoportok és Szervezetek Környezeti Jogairól és Kötelezettségeiről szóló Chartatervezetet (*Draft Charter On Environmental Rights And Obligations Of Individuals, Groups And Organisations*; a továbbiakban: a Bergeni Chartatervezet), de kormányközi szinten nem lett belőle több egyszerű előzetes tervezetnél.[227] A Bergeni Chartatervezet „Általános elvek" című fejezetének 1. cikke a környezethez való anyagi jogot és kötelezettséget a következőképpen fogalmazta meg: „Minden embernek alapvető joga van egy olyan környezethez, mely általános egészségi állapotának és jóllétének megfelelő, és kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja." A szövegezés arra enged következtetni, hogy a szerzők a Stockholmi Nyilatkozat 1. alapelvéből indultak ki, de felülvizsgálták annak legnagyobb hiányosságát és egyértelműsítették, hogy valóban és megtéveszthetetlenül a környezethez való jogról van szó. Az újraszerkesztés során azonban elmaradt a Stockholmi Nyilatkozatban szereplő környezet „javításának" követelménye, egy különös mulasztás annak fényében, hogy már az 1972-es és az azóta több ízben megerősített tudományos konszenzus szerint a „megóvás", azaz az általánosan már romlott állapot megőrzése, elégtelen. A Bergeni Chartatervezet megfogalmazása erőteljesebben kiemeli a környezethez való jog emberi jogi minőségét, mint az előző fejezetben tárgyalt oszlói utóda, ugyanis kifejetten tartalmazza az „alapvető" minősítést, amely valamilyen oknál fogva kimaradt a későbbi változatból. Noha az anyagi dimenzió kiemelt szerepet kapott, a hangsúly mind a bergeni mind pedig az oslói chartatervezetben a környezeti eljárási jogokon van. A bergeni chartatervezetben a környezeti információkhoz való hozzáféréshez, a döntéshozatalban történő részvételhez és az igazságszolgáltatáshoz való jog megjelenik az általános elvek között, majd a tervezet minden eljárási jognak külön részt szentel az

[225] Supra 22. Déjeant-Pons and Pallemaerts, *Human rights and the environment: Compendium of instruments* (2002), 17., 26.
[226] UNECE, *Action for a Common Future: Report of the Economic Commission for Europe on the Bergen Conference. A/CONF.151/PC/10* (New York: UNECE, 8-16 May 1990), p. 25, para. V.16.g); https://digitallibrary.un.org/record/97642?v=pdf (2025. február 7.).
[227] Supra 22. Déjeant-Pons and Pallemaerts, *Human rights and the environment: Compendium of instruments* (2002), 26, 248-250.

„infromációhoz való hozzáférés", „az információk elérhetővé tételére vonatkozó kötelezettség", „részvétel" és „jogi védelem és a kárpótlás" címekkel. A megfogalmazás egyértelműen arra enged következtetni, hogy az utolsóként említett cím keretében foglalt rendelkezés, azaz a tervezet utolsó előtti része, a jog anyagi vetületének oltalmát is biztosítja. Az oslói változat strukturálisan annyiban tér el, hogy az alepelvekről szóló rész, a 3. cikk kivételével, a jog anyagi dimenziójára összpontosít és külön részt szentel a határokon átnyúló hatásnak, míg az eljárási jog-triád mindegyikét ez a tervezet is külön-külön részletesen szabályozza „a környezeti tájékoztatás, oktatás és képzés", „döntéshozatal" és „jogi védelem és a kárpótlás" címek keretében, ezen utóbbi, a bergeni elődjéhez hasonlóan, amint már az előző fejezetben is tárgyaltam, vonatkozik a jog anyagi dimenziójának védelmére is. Látható tehát, hogy mindkét tervezet verzió kísértetiesen hasonlít az Aarhusi Egyezményre, amelyet a jog anyagi vetülete kísért. Valamelyest különös, hogy az anyagi dimenzió mindkét változatban az általános elveket tartalmazó részben jelenik meg, de mégis kikényszeríthető a tervezetek utolsó előtti részeinek értelmében. A tervezetek ezen sajátosságát, nevezzük szándékosan óvatos, de ugyanakkor ravasz szövegezésnek, magyarázható egyrészt azzal, hogy a már hivatkozott bergeni konferenciáról szóló jelentés V.16.g) pontja feladatul egy környezeti jogokat és kötelezettségeket tartalmazó dokumentum kidolgozását tűzte ki anélkül, hogy explicit módon ezen vagy más pontban említette volna a jog anyagi vetületét, míg ugyanazon jelentés V.16.i) és j) pontjai kifejezetten a környezeti információkhoz való hozzáféréssel és a döntéshozatalban történő részvételéllel kapcsolatos jogszabályok kidolgozását írja elő. Így gyakorlatilag kétely merülhetett fel afelől, hogy az V.16. cikk g), i) és j) pontjait külön vagy együttesen olvasva kell-e értelmezni, másrészt, pedig azzal, hogy a tervezetek elaborálásakor még nem lehetett tudni, hogy milyen fejlemények mennek végbe az 1992-es környezeti világkonferencián, s így egy minél ambiciózusabb szöveg tűnhetett a legjobb választásnak. Mint már említettem, a bergeni chartatervezet nem jutott el azonban még a kormányközi megvitatás szintjére sem. Az első sikertelen próbálkozást követően még ugyanabban az évben, az előző tervezetet véve alapul, egy holland-norvég kezdeményés eredményeképpen a környezetjogi informális szakértői csoport kidolgozta az előbbiekben tárgyalt hat részből álló ENSZ-EGB Oslói Chartatervezetet. A szerzők javaslata szerint a charta földrajzi hatálya kiterjeszthető lenne az egész világra az 1992-es Riói konferencia alkalmával.

A környezeti eljárási jogok globalizálásának szellemiségét megőrizte az Aarhusi Egyezmény is, amelynek a hatálya a gyakorlatban, legalábbis történetileg és jelenben, egyetlen kivétellel,

az EGB tagországokra, az EGB-ben konzultatív státusszal rendelkező államaira és a regionális gazdasági integrációs szervezetekre korlátozódik, azaz a páneurópai régióra terjed ki, de jogi természetét tekintve nem regionális, hanem nemzetközi szerződés. Az Egyezmény 19. cikkének (3) bekezdése értelmében ugyanis: „bármely más állam, amely tagja az Egyesült Nemzeteknek, szintén csatlakozhat az Egyezményhez a Felek találkozójának jóváhagyásával." Ezt az eszmét erősítette meg a Felek találkozójának negyedik ülésén 2011-ben elfogadott úgynevezett Chișinău Nyilatkozat, amelynek III.15. pontja kimondja, hogy „[a]z Aarhusi Egyezmény végrehajtása során végzett munkánk előkészíti az utat a 10. elv [a Riói Nyilatkozat környezeti eljárási jogokat magában foglaló 10. alapelvre vonatkozik – a szerző megjegyzése] egyetemes alkalmazása felé. Elismerve, hogy az elv végrehajtásának különböző módjai vannak, felajánljuk, hogy megosztjuk tapasztalatainkat minden olyan országgal, amely csatlakozni kíván az Aarhusi családhoz, megismételni szándékszik annak eredményeit, vagy ihletet szeretne meríteni az ENSZ égisze alatt a környezeti demokrácia terén vállalt legambiciózusabb vállalkozásból."[228] A szakirodalom az ENSZ-EGB ezen törekvését „a globális 10. alapelv eszköznek" nevezi,[229] és részben ennek az irányvonalnak tudható be, hogy 2010 februárjában az ENSZ Környezetvédelmi Programjának (a továbbiakban: UNEP) Kormányzó Tanácsa kidolgozta a Riói Nyilatkozat 10. elvének végrehajtásával kapcsolatos, elsődlegesen a fejlődő államok számára általános útmutatóként szolgáló, önkéntes Bali Iránymutatásokat.[230] Ezt követően 2018. március 4-én az ENSZ Latin-amerikai és Karib-térségi Gazdasági Bizottságának (UN ECLAC) égisze alatt a tárgyalóbizottság kilencedik ülésén, a Costa Rica-i Escazúban elfogadásra került a Regionális Megállapodás a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosság részvételéről és az igazságszolgáltatásról Latin-Amerikában és a Karib-térségben (a továbbiakban: Escazúi Megállapodás) című, jogi kötőerővel bíró regionális szerződés. A megállapodás 21. cikk (1) bekezdése értelmében az 1. mellékletében szereplő Latin-Amerika

[228] UNECE, *Report of the fourth session of the Meeting of the Parties. Addendum Chișinău Declaration and decisions adopted by the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2011/2/Add.1* (Chișinău: UNECE, 29 June–1 July 2011), para, III.15., p. 5; https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/mop4/Documents/ece_mp.pp_2011_2_add.1_eng.pdf (2025. február 7.).

[229] Duncan Weaver, *The Aarhus Convention: Towards Environmental Solidarisation. Environmental Politics and Theory* (Cham (Switzerland): Palgrave Macmillan, 2023), 151.

[230] UNEP, *Guidelines for the Development of National Legislation on Access to Information, Public Participation and Access to Justice in Environmental Matters. Decision SS.XI/5, part A of 26 February 2010* (Nairobi (Kenya): Governing Council of UNEP, 2010); https://greenaccess.law.osaka-u.ac.jp/wp-content/uploads/2011/11/aarhus5.pdf (2025. február 7.).

és a Karib-térség országai csatlakozhatnak a megállapodáshoz,[231] amely szimbolikusan a Földanya Nemzetközi Napján, Mexikó és Argentína ratifikációját (11. és. 12. ratifikáció) követő kilencvenedik napon, 2021. április 22-én lépett hatályba (az értekezés írása pillanatában UN ECLAC régió 33 államából – az ECLAC-nak 46 tagállama van, de ebből 13 a régión kívül helyezkedik el, és ezen utóbbiak nem is csatlakozhatnak a megállapodáshoz – 25 tagállam írta alá az Escazúi Megállapodást, és ebből 17 ratifikálta is). Az Escazúi Megállapodásról a későbbiekben szó esik még.

Az ENSZ más regionális bizottságaira tett hatásán kívül, az aarhusi globalizációs tendencia egy másik potenciálja abban rejlik, hogy az ENSZ-EGB régión kívül eső államok is csatlakozhassanak az Aauhusi Egyezményhez. Ebben tekintetben azonban meg kell említenem, hogy mindezidáig csupán három olyan állam fejezte ki hivatalos úton az Aarhusi Egyezményhez való csatlakozási szándékát, amely nem része az EGB régiónak, nevesül Kamerun (2010-ben),[232] Mongólia (2011-ben)[233] és Bissau-Guinea (2017-ben),[234] illetőleg Marokkó 2014-ben potenciális érdeklődését fejezte ki e tekintetben.[235] A felsoroltak közül pedig jelenleg Bissau-Guinea az egyedüli páneurópai régión kívüli állam, amely sikeresen csatlakozott az Aarhusi Egyezményhez a közelmúltban, 2023. április 4-én, miután a Felek Találkozója a 2021. október 18. és 20. között megrendezett hetedik ülésszakán a VII/10. számú határozattal jóváhagyta a csatlakozást.[236] Ebben a vonatkozásban még megjegyzem,

[231] UN. ECLAC, *Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú Agreement). United Nations, Treaty Series, vol. 3388C.N.195.2018.TREATIES-XXVII.18 of 9 April 2018 (Opening for signature) and C.N.196.2018.TREATIES-XXVII.18 of 9 April 2018 (Issuance of Certified True Copies). Registration No. 56654* (Escazú: UN. ECLAC, Adopted: 4 March 2018, Signed: 27 September 2018, Entry into force: 22 April 2021); https://treaties.un.org/doc/Treaties/2018/03/20180312%2003-04%20PM/CTC-XXVII-18.pdf (2025. február 7.).
[232] UNECE, *Report of the second extraordinary session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2010/2 of 15 October 2010* (Geneva: UNECE, 19 and 22 April and 30 June 2010), para. V.19.; https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/prtr/docs/2011/ece_mp.pp_2010_2_eng.pdf (2025. február 7.).
[233] UNECE, *Report on the implementation of the Convention's work programme for 2012-2014. ECE/MP.PP/2014/3 of 11 April 2014* (Maastricht: UNEC, 30 June and 1 July 2014); https://unece.org/sites/default/files/datastore/fileadmin/DAM/env/pp/mop5/Documents/Category_II_documents/ECE.MP.PP.2014.3_e.pdf (2025. február 7.).
[234] UNECE, *Report of the sixth session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2017/2 of 21 December 2017* (Budva: UNECE, 11–13 September 2017), para. VI.A.70-73.; https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/365/49/pdf/g1736549.pdf (2025. február 7.).
[235] International Institute for Sustainable Development (IISD) Earth Negotiations Bulletin, *UNECE Bulletin. A Summary Report on the Aarhus Convention MOP 5, PRTR Protocol MOPP 2, and their Joint High-Level Segment*, Volume 190, Number 2 (7 June 2014), 10.; https://enb.iisd.org/events/aarhus-convention-mop-5-2nd-mop-protocol-pollutant-release-and-transfer-registers-and-0 (2025. február 7.).
[236] UNECE, *Decision VII/10 on accession by Guinea-Bissau to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters. Excerpt from the addendum to the report of the seventh session of the Meeting of the Parties (ECE/MP.PP/2021/2/Add.1*) (Geneva: UNECE, 18-20 October 2021); https://unece.org/sites/default/files/2022-10/Aarhus_MoP7_VII_10_GB_E.pdf (2025. február 7.).

hogy a nem ENSZ-EGB államok csatlakozásának jóváhagyására vonatkozó eljárási lépeseket és azok csatlakozásának ösztönzésére vonatkozó stratégiát 2011-ben a Felek Találkozójának negyedik ülésszakán fogadták el a IV/5. sz. határozattal.[237] Egyes kritikák szerint a IV/5. sz. határozat keretében elfogadott eljárási lépések inkább az ENSZ-EGB tagállamok és a nem ENSZ-EGB tagállamok közötti különbségeket hangsúlyozzák ki, mintsem az utóbbiak csatlakozását megkönnyítették vagy ösztönözték volna,[238] azaz éppen a globalizációs stratégiai célkitűzéssel ellentétes hatást váltottak ki. Arra az érvre is hivatkozva, hogy a nem ENSZ-EGB tagállamok csatlakozásának a szintén jogi kötőerővel bíró Aarhusi Egyezményhez csatolt szennyezőanyag-kibocsátási és -szállítási nyilvántartásokról szóló ENSZ-EGB kijev jegyzőkönyvhöz (rövidítve: PRTRs) nem feltétele a Felek találkozójának jóváhagyása, mint ahogyan az kiderül a kijevi jegyzőkönyv 24. cikkével együttesen olvasott 26. cikk (2) bekezdéséből.[239] A Felek Találkozójának ötödik majd hatodik ülésszakán is javasolták, hogy az Aarhusi Egyezmény 19. cikkének (3) bekezdését módosítani kellene oly értelemben, hogy a csatlakozni kívánó nem ENSZ-EGB tagállamok esetén se legyen kötelező feltétel a Felek Találkozójának jóváhagyása, és bár a javaslatot feljegyezték, érdemi döntés nem született e tekintetben.[240]

V.5. Vívmányok és jogkövetés

E rövid kitérő keretében utolsó gondolatként, de nem mellékesen, hozzá kell tennem, hogy az Európai Unió külön is részes fele az Aarhusi Egyezménynek (1998. június 25-én írta alá az Egyezményt és 2005. február 27-én ratifikálta), amely, egyebek mellett, azt vonja mag után, hogy az Egyezmény azon részes feleinek, amelyek egyben EU tagállamok is, a nem EU

---

[237] Supra 228. UNECE, *Decision IV/5 on accession to the Convention by non-United Nations Economic Commission for Europe member States. ECE/MP.PP/2011/L.5*, 26-27.

[238] European Environmental Bureau and Italian Ministry for the Environment, Land and Sea, *The Aarhus Convention: Celebrating Twenty Years Promoting Environmental Democracy. A background paper* (Rome, 15-16 May 2018), 4.; https://www.mase.gov.it/sites/default/files/archivio/allegati/sviluppo_sostenibile/Background_paper_Aarhus_20-year_anniversary_RomeMay2018.pdf (2025. február 12.).

[239] UNECE, *A Protocol on Pollutant Release and Transfer Registers to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters. Registration No. 37770, United Nations, Treaty Series, vol. 2629, p. 119. Doc. MP.PP/2003/1* (Kiev: UNCECE, Adopted: 21 May 2003, Entry into force: 8 October 2009); https://treaties.un.org/doc/Treaties/2003/05/20030521%2008-36%20AM/Ch_XXVII_13_ap.pdf (2025. február 12.).

[240] Sandra Nóbrega, *EU climate law through the lens of the Aarhus Convention: Access to environmental information and public participation in EU climate change decision making* (Maastricht: Doctoral Thesis, Maastricht University, 2020), 77-78.; https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/53380480/c6832.pdf (2025. február 12.).

tagállamokhoz hasonlóan meg kell felelniük az Egyezmény előírásainak, de ezen felül azon uniós jogszabályoknak is, amelyek az Aarhusi Egyezményt az EU jogába ültetik át, nevesül az Európai Parlament és A Tanács 2003/4/EK[241] és 2003/35/EK[242] Irányelveiben foglalt előírásoknak. Felülvizsgálati szempontból ez azt jelenti, hogy a többi részeshez félhez hasonlóan az EU tagállamok is alárendelődnek az Aarhusi Egyezmény meglehetősen sajátságos jogkövetés felülvizsgálatára szolgáló mechanizmusának,[243] amely az Egyezmény 15. cikkének alapján a Felek Találkozójának első ülésszakán elfogadott 2002. évi I/7 sz. határozattal[244] létrehozott Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága (ACCC) hatáskörébe esik. Az ACCC független szakértőit nemcsak a részes felek, de az Egyezmény 10. cikkének hatálya alá eső környezetvédelmet előmozdító nem kormányzati szervezetek is jelölhetik[245] ami, noha különlegességként hat, egybeesik az Egyezmény társadalmi részvételt is feltételező szellemiségével; a Felek Találkozója nevezi ki őket egyhangú határozattal, vagy konszenzus hiányában titkos szavazás útján. Az I/7 sz. határozat 13. cikkének értelmében az ACCC jogosítványai közé tartozik, hogy a részes felekkel szemben megfelelőségi eljárást folytat le a fél saját kezdeményezésére, más részes feleknek, az Egyezmény Titkárságának vagy a nyilvánosság tagjainak (szervezetek vagy természetes személyek) indítványára (13.a. cikk) – ezen utóbbi kategória beemelése egyértelműen vívmánynak számít; az Egyezmény rendelkezéseinek betartásáról vagy végrehajtásáról szóló jelentéseket dolgoz ki a Felek Találkozójának kérésére (13.b. cikk); figyelemmel kíséri (monitorizálja), kiértékeli és elősegíti az Egyezmény rendelkezésének betartását vagy végrehajtását a részes felek által benyújtott rendszeres jelentések alapján (13.c. cikk 1. mondata); és, A Felek Találkozójának a megfontolásáig a megfelelési kérdések haladéktalan kezelése érdekében, esettől függően, az

---

[241] Az Európai Parlament és a Tanács 2003/4/EK Irányelve (2003. január 28.) *a környezeti információkhoz való nyilvános hozzáférésről és a 90/313/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről*, HL L 41, 2003.02.14., 26-32. o.

[242] Az Európai Parlament és a Tanács 2003/35/EK Irányelve (2003. május 26.) *a környezettel kapcsolatos egyes tervek és programok kidolgozásánál a nyilvánosság részvételéről, valamint a nyilvánosság részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog tekintetében a 85/337/EGK és a 96/61/EK tanácsi irányelv módosításáról*, HL L 156, 2003.06.25., 17-25. o.

[243] Az aarhusi jogkövetési mechanizmusról sokkal részletesebben lásd: Gor Samvel "Non-Judicial, Advisory, Yet Impactful? The Aarhus Convention Compliance Committee as a Gateway to Environmental Justice," *Transnational Environmental Law*, Volume 9, Issue 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 2020 April 30): 211-238.

[244] UNECE, *Report of the First Meeting of the Parties. Addendum. Decision I/7 Review of Compliance. ECE/MP.PP/2/Add.8 of 2 April 2004* (Lucca (Italy): UNECE, 21-23 October 2002); https://digitallibrary.un.org/record/521225?v=pdf (2025. február 12.).

[245] Ezen aspekus meglehetősen negatív reakciót váltott ki az Amerikai Egyesült Államok képviselőjéből a luccai ülésszakon; az Amerikai Egyesült Államok máig sem írta alá vagy ratifikálta az Egyezményt, mint ahogy Kanada és Oroszország sem.

– Svitlana Kravchenko, "Strengthening Implementation of MEAs: The Innovative Aarhus Compliance Mechanism," in *The Seventh (7th) International Conference on Environmental Compliance and Enforcement, Proceedings Volume 2* (Marrakech (Morocco): International Network for Environmental Compliance and Enforcement, 9-15 April 2005), 257.

érintett részes féllel való egyeztetést követően tanácsot ad és segítséget nyújt annak az Egyezmény végrehajtásával kapcsolatban (13.c. cikk 2. mondata együttesen olvasva. a 36.a. és 37.a. cikkekel), és/vagy az érintett részes féllel való megállapodást követően ajánlásokat tesz (13.c. cikk 2. mondata együttesen olvasva a 36.b. és 37.b. cikkekel), és/vagy felkéri az érintett felet, hogy a megfelelés elérésére vonatkozó ütemtervvel is ellátott stratégiát és e stratégia végrehajtásáról szóló jelentéseket nyújtson be (13.c. cikk 2. mondata együttesen olvasva a 36.b. és 37.c. cikkekel), illetőleg a nyilvánosságtól érkező indítványok esetén ajánlásokat tesz az érintett félnek a nyilvánosság tagja által felvetett kérdés kezelésére irányuló konkrét intézkedésekre vonatkozóan (13.c. cikk 2. mondata együttesen olvasva a 36.b. és 37.d. cikkekel). A végső elbírálás és döntés az I/7 sz. határozat 37. cikke előírásai szerint a Felek Találkozójának a hatásköre, amely – figyelembe véve az Egyezménynek való nem megfelelés okát, mértékét és gyakoriságát – az ACCC jelentéseiből és javaslataiból kiindulva, az előbb felsorolt intézkedéseken kívül (37. a.-d.) meg nem felelési nyilatkozatot (37. e.) vagy figyelmeztetést bocsáthat ki (37. f.), a vonatkozó nemzetközi jog szabályaival összhangban felfüggesztheti az érintett részes félnek az Egyezményből fakadó különleges jogait és kiváltságait (37. g.), és megfelelő nem konfrontatív, nem bírósági jellegű, konzultatív természetű intézkedéseket foganatosíthat (37. h.) az Aarhusi Egyezmény 15. cikke által előírt követelmények tiszteletben tartásával.

Ezen felül, a többi részes féltől eltérően, és eltekintve az esetleges uniós joghézagoktól, amelyek az Aarhusi Egyezménynek az uniós jogba történő átültetésekor jöhetnek létre – gondolok itt a Tanács 2003/4/EK és 2003/35/EK irányelveiben esetlegesen előforduló szabályozási hiányosságokra az Egyezményhez képest, noha az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: EUB) az előzetes döntéshozatali eljárásai során az említett irányelveknek való tagállami megfelelőséget az Aarhusi Egyezmény szellemében értelmezte[246] –, az uniós jog elsőbbségének elvét is figyelembe véve, az EU tagállamok alá vannak rendelve az Európai Unió végrehajtási mechanizmusainak is, beleértve az Európai Bizottság által biztosított kellő megvalósításra és végrehajtásra vonatkozó felügyeletet, valamint az EU Bírósága által

[246] Például: Court of Justice of the European Union (CJEU), *C-71/14. East Sussex County Council v Information Commissioner, Property Search Group and Local Government Association. Request for a preliminary ruling from the First-tier Tribunal. ECLI:EU:C:2015:656* (Luxembourg: CJEU, Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 6 October 2015), para. 56.
246.1. Bővebben, lásd például: Áine Ryall, *Access to Justice in Environmental Matters in the Member States of the EU: the Impact of the Aarhus Convention. Jean Monnet Working Paper 5/16* (New York: The Jean Monnet Center for International and Regional Economic Law & Justice, 2016), főként a 15-17. és 49-55. oldalak; https://www.jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/JMWP-05-Ryall.pdf (2025. február 18.).

gyakorolt bírósági ellenőrzést is.[247] A környezethez való alapvető jog eljárási vetületét tekintve ez a későbbi az értekezés szempontjából releváns, ugyanis minden EU tagállam egyben az Európa Tanács részes fele, azaz a 46 részes félből 27 esetén megvalósul a kettős végrehajtási mechanizmus.

Az Európai Unió csatlakozása az Aarhusi Egyezményhez egy másik következménnyel is jár, nevesül azzal, hogy az Egyezményből származó kötelezettségek azon uniós intézményekre is alkalmazandók, amelyek az Egyezmény 2. cikkének értelmében „hatóságnak" minősülnek. Az Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek az uniós intézményekre és szervekre való alkalmazását az Európai Parlament és a Tanács 1367/2006/EK Rendelete (a továbbiakban: Aarhus Rendelet) hivatott biztosítani.[248] Az EU-val szemben 2008-ban a Client Earth más nem kormányzati szervezetek támogatásával, azaz a nyilvánosság tagjai, indítottak megfeleléssel kapcsolatos eljárást az ACCC előtt. Egy meglehetősen hosszas eljárást követően az ACCC/C/2008/32. (II. rész) sz. ügyben[249] az ACCC 2017. március 17-én elfogadott megállapításai és ajánlásai keretében arra az eredményre jutott, hogy eltérés mutatkozik az Aarhus Rendelet (illetve ahogyan azt az Európai Unió Bírósága – a Bíróság és a Törvényszék – értelmezi ítélkezési gyakorlata során), és az Egyezmény rendelkezései között. Először is, az Aarhus Rendelet értelmében csak bizonyos kritériumoknak megfelelő kormányzati szervezetek jogosultak belső felülvizsgálat iránti kérelmet benyújtani (a Rendelet 11., a jogosultság feltételeiről szóló, cikkével együttesen olvasott. 10 cikk (1). bekezdése), míg az Egyezmény 9. cikkének (3) bekezdése megköveteli, hogy valamennyi Fél biztosítsa a nyilvánosság azon tagjai (e fogalom magában foglalja a nem kormányzati szervezeteket, de korántsem korlátozódik csak azokra) számára, akik a nemzeti jogrendszerben lefektetett kritériumoknak – amennyiben vannak ilyenek – megfelelnek, a közigazgatási és bírói eljárásokhoz való hozzáférést. Másodszor, mert az Aarhus Rendelet az egyedi hatállyal bíró igazgatási aktusokra korlátozódik (a Rendelet (11) preambulumbekezdésével együttesen olvasott 10 cikk (1) bekezdése), míg az Egyezmény 9. cikkének (3) bekezdése értelmében a „hatóságok olyan lépéseit" (azaz a „cselekvés" „aktus",

[247] Karl-Peter Sommermann, "Transformative Effects of the Aarhus Convention in Europe," *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Volume 77, No. 2 (2017): 321-337, 330-331.
[248] Az Európai Parlament és a Tanács 1367/2006/EK Rendelete (2006. szeptember 6.) *a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról*, HL L 264, 25.09.2006, 13-19. o.
[249] Az ACCC/C/2008/32. (I. rész) sz. ügyről és az EU Bíróságának az ACCC által kifogásolt joggyakorlatáról bővebben lásd: Pánovics Attila "Tágra zárt kapuk: az Európai Unió az Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága előtt," *Európai Jog*, 12. évf., 4. szám (2012): 1-10.

„tevékenység") fogalom ennél sokkal tágabb értelmű. Noha ezen utóbbi következtetésre jutott a Törvényszék is a C-404/12 P és C-405/12 P sz. *Stichting Milieu* egyesített ügyekben, a fellebezésben a Bíróság hatályon kívül helyezte a Törvényszék ezen ítéletét, ugyanis meglátása szerint az Aarhus Rendelet 10. cikke (1) bekezdésének jogszerűségét az Egyezmény 9. cikke (3) bekezdése alapján vizsgálni téves jogalkalmazásnak minősül. Harmadszor, mert az Aarhus Rendelet szerint a belső felülvizsgálat iránti kérelem csak a környezetvédelmi jog alapján elfogadott igazgatási aktusok esetén elfogadható (a Rendelet 2. cikk (1) bekezdése g) és f) pontjaival együttesen olvasott 10 cikk (1) bekezdése), míg az Egyezmény értelmében minden olyan aktus esetén, amely ellentmond a környezetre vonatkozó jogi rendelkezéseknek. Negyedszer, mert az Aarhus Rendelet szerint a belső felülvizsgálat iránti kérelem csak az olyan igazgatási aktusok esetén lehetséges, amelyek egyedi hatállyal, kötelező erővel és külső hatással bírnak (a Rendelet (11) preambulumbekezdésével és 2. cikk (1) bekezdés g) pontjával együttesen olvasott 10 cikk (1) bekezdése), míg az Egyezmény 9. cikkének (3) bekezdését nem lehet úgy értelmezni, hogy az általános jelleggel kizár minden olyan aktust, amely nem bír egyedi hatállyal, kötelező erővel és külső hatással.

Az ACCC arra a következtetésre jutott, hogy mivel az EU Bíróságának ítélkezési gyakorlatában – hivatkozva egyebek mellett a C-401/12 P – C-403/12 P sz. *Vereniging Milieudefensie és Stichting Stop Luchtverontreiniging Utrecht* egyesített ügyekre, valamint az *Inuit* (C-583/11 P), a *Microban* (Case T-262/10) és *Slovak Bears* (C-240/09) ügyekre – nem alakult ki olyan új irány, amely biztosítaná az Egyezmény betartását, és az Aarhus Rendelet nem korrigálja vagy kompenzálja ezen joggyakorlat hiányosságait, az EU nem felel meg az Aarhusi Egyezmény 9. cikke (3) és (4) bekezdései által támasztott követelményeknek, és megfogalmazta azokat az ajánlásokat, amelyek mentén az EU teljes körűen betarthatja az Egyezményben foglalt kötelezettségeit.[250] Az EU 2018. júniusában indította el a folyamatot[251] annak érdekében, hogy kidolgozza és végrehajtsa az Aarhusi Egyezménynek való megfeleléshez szükséges intézkedéseket. Az Aarhus Rendelet módosítására irányuló,

[250] ACCC, *Findings and recommendations of the Compliance Committee with regard to communication ACCC/C/2008/32 (part II) concerning compliance by the European Union Adopted by the Compliance Committee on 17 March 2017. ECE/MP.PP/C.1/2017/7.* Item 9 of the provisional agenda. Communications from members of the public (Geneva: ACCC (Fifty-seventh meeting), 27-30 June 2017), főként a megállapítások és ajánlások 51., 77., 88., 92-93., 98-100., 103-104. és 121-123. pontjai; https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/CC-57/ece.mp.pp.c.1.2017.7.e.pdf (2025. február 19.).

[251] Az Aarhus Rendelet módosítására irányuló jogalkotási folyamatról lásd: Vivienne Halleux, *Access to justice in environmental matters Amending the Aarhus Regulation. PE 679.078.* (Brussels: European Parliamentary Research Service, March 2022); https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679078/EPRS_BRI(2021)679078_EN.pdf (2025. február 19.).

2020. október 20-i jogalkotási javaslat az ACCC szerint pozitív fejleménynek számít, de az EU-nak további lépéseket kell tennie az Egyezménynek való megfelelés érdekében.[252] Az ACCC tanácsát figyelembe véve folytatódott a jogalkotási folyamat, az új szöveget 2021. júliusában elfogadták a tagállamok nagykövetei és ugyanazon év szeptemberében jóváhagyta az ENVI bizottság,[253] majd október elején hivatalosan elfogadta az EU Parlamentje és Tanácsa. A módosult Aarhus Rendeletet 2021. október 8-án tétetett közzé az EU Hivatalos Lapjában és ugyanazon hónap 28-án lépett hatályba, azon rendelkezése pedig, amely a nyilvánosság többi tagjának számára is biztosítja a felülvizsgálati mechanizmushoz való hozzáférést 2023. április 29-én hatályosult.[254]

V.6. *Travaux préparatoires*: Belgium emberi jogi arculatot farag Aarhusban

Visszatérve a kitérő előtti gondolatfonalhoz, az ENSZ-EGB Oslói Chartatervezete valamivel messzebbre jutott, bár nem sokkal, bergeni elődjénél, ugyanis, noha megvitatásra került egy *ad hoc* ülésen, amelyen valamennyi ENSZ-EGB tagállam kormánya is részt vehetett, az ENSZ-EGB hivatalosan soha nem hagyta jóvá és, tekintettel arra, hogy a régióban nem alakult ki konszenzus egy ilyen jogi eszközt kívánatos voltát illetően, nem is nyújtotta be az 1992-es az ENSZ Riói Környezet és Fejlődés Világkonferenciájára.[255] Az Oslói Chartatervezetnek a környezethez való anyagi jog elismerésére vonatkozó rendelkezése különösen vitatottnak és problematikusnak bizonyult,[256] és valószínűleg nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Környezeti Jogokról és Kötelezettségekről szóló Chartatervezet körül nem alakult ki egyetértés, mint ahogyan ahhoz is, hogy az ENSZ-EGB szintjén történő további

[252] ACCC, *Advice by the Aarhus Convention Compliance Committee to the European Union concerning the implementation of request ACCC/M/2017/3 (European Union)* of 12 February 2021; https://unece.org/sites/default/files/2021-02/M3_EU_advice_12.02.2021.pdf (2025. február 19.).
[253] Az Európai Parlament Környezetvédelmi, Közegészségügyi és Élelmiszer-biztonsági Bizottsága.
[254] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1767 rendelete (2021. október 6.) *a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról szóló 1367/2006/EK rendelet módosításáról*. Dokumentum 32021R1767. PE/63/2021/REV/1. HL L 356., 2021.10.8., 1-7. o.
[255] Supra 22. Déjeant-Pons and Pallemaerts, *Human rights and the environment: Compendium of instruments* (2002), 17.
[256] UNECE, *Report of the Ad Hoc Meeting: Economic Commission for Europe, Senior Advisers to ECE Governments on Environmental and Water Problems, Ad Hoc Meeting on Environmental Rights and Obligations. [E/ECE/]ENVWA/AC.7/2* (Geneva: UNECE, 10 July 1991), para. 10.; https://digitallibrary.un.org/record/116228?ln=en (2025. február 19.).
256.1. Supra 140. Pallemaerts, "International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?" (1992), 259-260.

fejlemények keretében az anyagi dimenziót nem is próbálták beemelni az eszköztervezetek érdemi rendelkezései közé.

Az első Riói Világkonferenciát követően az 1993-as „Környezetvédelem Európáért" című második miniszteri konferencián elfogadásra került az ENSZ-EGB régió környezetvédelmi politikájának összehangolását célzó Luzerni Nyilatkozat, amely a Riói Nyilatkozat 10. alapelvének végrehajtása tekintetében felhatalmazta az ENSZ-EGB-t, hogy a nyilvánosság részvételének a környezeti döntéshozatalban való előmozdítása érdekében jogi, szabályozói és igazgatási mechanizmusokra irányuló javaslatokat dolgozzon ki.[257] További lépés történt Szófiában a felhatalmazás működésbe léptetése érdekében, ugyanis a harmadik miniszteri találkozó alkalmával elfogadásra került egy olyan jogi mechanizmus kidolgozása, amely védelmezi a környezeti információhoz és környezeti ügyekben a hatékony igazságszolgáltáshoz való hozzáférésre, valamint a nyilvánosságnak a döntéshozatalban való részvételére vonatkozó környezeti eljárási jogokat.[258] A Szófiai találkozó legfontosabb dokumentumának a környezeti információhoz való hozzáférésről és a nyilvánosság környezeti döntéshozatalban való részvételéről szóló iránymutatás-tervezet (Szófiai iránymutatások) bizonyult, amely utólag visszatekintve az Aarhusi Egyezmény tervvázlataként is felfogható. Megjegyzendő, hogy az 1995-ös iránymutatások, mint ahogyan valamelyest a címe is sugallja, noha megfelelően és kimerítően körvonalazzák a környezeti információkhoz jutás (az iránymutatások I. fejezete 15 cikket tartalmaz) és a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételhez (az iránymutatások II. fejezete 9 cikket tartalmaz) való jogát, „az igazgatási és bírósági eljárások" címet viselő III. fejezet meglehetősen rövid (csupán két rendelkezés) és az előző két fejezethez képest pontatlanabb és bizonytalanabb nyelvezetet használ. Noha az iránymutatások I. és II. fejezete is a „kellene" (*should*) segédigét használja, a III. fejezetben található megfogalmazások hozzáteszik az „adott esetben", „megfelelő" vagy „kívánatos, hogy" kifejezéseket.[259] A Szófiában eldöntöttek kivitelezése érdekében az ENSZ Környezetpolitikai Bizottsága az 1996. január

[257] UNECE, *Environment for Europe Ministerial Conference, Lucerne, 28th-30th April 1993. Conference Report Volume I. Ministerial Declaration, Executive Summary, Conference Proceedings, Press Release, Documents and Participants List* (Lucerne: UNECE, 28-30 April 1993), p. 8, para. 22.2.
[258] UNECE, *Declaration by the Ministers of Environment of the region of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) of 25 October 1995* (Sofia: UNECE, 23-25 October 1995), para. 41.; https://unece.org/fileadmin/DAM/env/efe/history%20of%20EfE/Sofia.E.pdf (2025. február 19.).
[259] UNECE-ECE Working Group of Senior Governmental Officials "Environment for Europe", *Draft Guidelines on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-Making. ECE/CEP/24* (Sofia: UNECE, 23-25 October 1995), p. 6, III.25.-26.; https://unece.org/DAM/env/documents/1995/cep/ece.cep.24e.pdf (2025. február 22.).

17-i különleges ülésszakán egy ad hoc munkacsoport felállítása mellett döntött azzal a feladattal, hogy a következő, 1998-ben a dániai Aarhusban megrendezendő, „Környezetvédelem Európáért" miniszteri konferenciáig dolgozza ki és készítse elő a környezeti információkhoz való hozzáférésről és a nyilvánosságnak a környezeti döntéshozatalban való részvételéről szóló egyezménytervezetet.[260] Az ülésszakról készült jelentéséhez fűzött I. Melléklet tartalmazza az *ad hoc* munkacsaport megbízatását.

E megbizatásból kiindulva, munkafolyamattal kapcsolatosan négy dolog kiemelésére szorítkozok. Egyrészt, sem az előkészítendő egyezménytervezet munkacíme sem pedig a megbízás nem említi kifejezetten a környezeti eljárási jogok harmadik pillérét, nevesül a környezeti ügyekben az igazságszolgáltatásoz való jogot. Az említett körülmény ellenére, a megbízás értelmében az egyezménytervezet kidolgozásakor a munkacsoport figyelembe kell vegye a vonatkozó Szófiai iránymutatásokat, a releváns ENSZ-EGB egyezmények rendelkezéseit és a Riói Nyilatkozatot. Márpedig mind a Szófiai iránymutatások III.25.-26. pontjai, mind pedig a Riói Nyilatkozat 10. elvének utolsó mondata, bár tág megfogalmazásban, de explicit módon rendelkeznek a környezeti ügyekben biztosítandó hatékony igazgatási és bírósági eljárásokról. A munkacsoport tehát nem lépett túl a megbízásán, amikor az előkészítő munkafolyamat kellős közepén, az ötödik ülésszakon – Belgium kezdeményezésének és, többek között, a környezetvédelmi nem kormányzati szervezetek egyesülése (The Environmental NGOs Coalition) komoly támogatásának köszönhetően – a tervezetben alapvető harmadik pillérként jelentkezett az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés követelménye (ez főként az akkor meglehetősen vitatott, az Egyezmény egységes szerkezetbe foglalt változatának 9. cikk (3) bekezdése szempontjából volt különösen releváns).[261]

Másrészt, mint ahogyan azt már előrevetítette az előző gondolat, és eltérően az új kötelező jogi erővel bíró nemzetközi eszközök kidolgozására általánosan jellemző tárgyalási folyamattól, a megbízás értelmében az egyezménytervezet kidolgozásában és az arra vonatkozó előkészítő munkálatokban részt vesznek nemcsak az ENSZ-EGB tagállamának

[260] UNECE-Committee on Environmental Policy, *Report on the Special Session of 17 January 1996* (Geneva: UNECE, 8 February 1996), 4., 6., para. B.21-24. and Annex I. – Mandate of the Ad Hoc Working Group for the Preparation of a Draft Convention on Access To Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-Making; https://unece.org/DAM/env/documents/1996/cep/ece.cep.18.e.pdf (2025. február 22.).

[261] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Fifth Session. CEP/AC.3/10* (Geneva: UNECE, 7 July 1997), 2., 10-11., para. 10. and Annex III. – Report of the Informal Meeting on "Access to Justice"; https://unece.org/DAM/env/documents/1997/cep/ac.3/cep.ac.3.10.e.pdf (2025. február 22.).

kormányai és az EU, hanem a nem kormányzati szerezetek is, különösen azok, amelyek be vannak vonva a „Környezetvédelem Európáért" folyamatba. Ennek következményeként az egész aarhusi folyamat lényegében állami és érdekelt nem állami szereplők társszerzőségéből született vívmány, s az Egyezmény előkészítő munkálatainak demokratizálása, nyitottsága, multilaterálissá, pluralistává és polgári társadalom-orientálttá tétele nagyban kihat annak utóéletére is (például a jogkövetési mechanizmus keretében a megfelelőségi eljárás nyilvánosság tagjai általi indítványozása, vagy a nyilvánosság tagjai számára észszerű és az Egyezmény szellemiségének megfelelő feltételek mellett biztosított hozzáférés a közigazgatási és bírói eljárásokhoz valamint a hatékony jogorvoslathoz az olyan hatósági lépések és mulasztások esetén, amelyek ellentétesek a környezetre vonatkozó jogszabályokkal). Az *ad hoc* munkacsoport tíz ülésszakáról készült jelentések tanulmányozását követően,[262] elmondható, hogy az Aarhusi Egyezmény preambulumának és érdemi rendelkezéseinek jogalkotási folyamatát övező tárgyalásokra az állami és nem állami szereplők relatív egyenrangúsága jellemző. A harmadik ülésszakkal kezdődően a nem kormányzati szerezetek, főleg az Egyesülés (Koalíció), befolyása és hatása egyre inkább érződni kezdődött, egyenrangú félként tárgyaltak a kormányokkal a tárgyalások során, aktívan részt vettek az Egyezmény szövegezésében, és a hatodik ülésszakra az Egyesülés már független és legitim tárgyalófélként konszolidálta önmagát. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az államok kormányai ne érvényesítették volna megfelelően érdekeiket az állami szuverenitás nevében, mint ahogyan azt sem, hogy a pluralista megközelítésnek ne lett volna tolerancia-határa. Weaver szerint[263] az Egyesülés autonómiájának és relatív paritásának tényét az mutatja legjobban, hogy a tárgyalások során a nem kormányzati szerezetek vállalták, hogy a Egyezmény bizonyos rendelkezéseit szövegezik (például a 2. cikkben foglalt három pillér közötti összefüggésre vonatkozó részt), és Németországgal együtt közös javaslatot nyújtottak be az 1. cikk megfogalmazására vonakozó két opció összevonására. Ezekhez pedig hozzátehetjük, hogy sok alkalommal saját javaslatot terjsztettek elő bizonyos rendelkezések beillesztésének (például a jogkövetési mechanizmust illetően), kiegészítésének, átfogalmazásának vagy helyes fordításának érdekében.[264]

---

[262] UNECE, *Reports of the Ad Hoc Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making*; https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/reports-negotiations-convention (2025. február 22.).

[263] Supra. 229. Weaver, *The Aarhus Convention: Towards Environmental Solidarisation* (2023), 79-83.

[264] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.* (Geneva: UNECE, 22 July 1997), 2., 5-6., 14., 17., paras. 9. and 13. of the report, paras. 2., 5., 9., 14., 16. of Annex I,

Harmadrészt, a megbízás, (legalábbis kifejezetten[?]), nem vonatkozik a környezethez való alanyi jog anyagi vetületének semmilyen formájára, és ezen dimenzió nem lelhető fel az *ad hoc* munkacsoport, az egyezmény tervezett elemeiről szóló, előkészítő munkafolyamatának alapjául szolgáló dokumentumból sem.[265] Továbbá, a megbízásban csak Riói Nyilatkozatra történik kifejezett utalás, amelynek 1. elve, mint már tárgyaltam, határozott visszalépést mutat a Stockholmi Nyilatkozat 1. elvéhez képest, ezen utóbbiban foglalt megfogalmazásnak pedig szintén megvannak a hiányosságai. Ezenfelül, a megbízás s az azt megelőző dokumentumok sem tesznek explicit módon utalást az emberi jogokra.

Ebben a kedvezőtlen összefüggésben az *ad hoc* munkacsoport első ülésszakán, miután általánosan egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy az egyezmény tervezett elemeiről szóló dokumentumban meghatározott struktúra elfogadható, az Aarhusi Egyezmény felépítése, szerepe és potenciálja szempontjából sorsfordító kezdeményezést terjesztett elő Belgium, melynek keretében javasolta, hogy az Egyezménynek tartalmaznia kell egy egészséges környezethez való alapvető jogot előíró rendelkezést.[266] A jelentéshez csatolt I. Mellékletben foglalt és a környezethez való jog anyagi vetületére vonatkozó belga javaslatot egyes államok kormányai támogatták, mi több annak további megerősítését szorgalmazták, míg más államok ellenezték, ugyanis meglátásukban helytelen lenne egy ilyen előírás beemelése az Egyezmény szövegébe. A forradalmi belga javaslat értelmében az Egyezmény meglévő preambulumába be kell illeszteni egy új preambulumbekezdést a következő szöveggel: „Tekintettel arra, hogy minden embernek joga van ahhoz, hogy egészséges környezetben éljen," és az Egyezmény érdemi rendelkezéseit egy, az „Általános rendelkezésekről" szóló cikk elé beillesztett, új cikkel kell kiegészíteni az „Egyezmény célja" címmel és a következő szöveggel: „Minden egyén azon jogának érdekében, hogy egészséges környezetben éljen, ezen Egyezményben Részes valamennyi Fél garantálja a nyilvánosság számára a jogot az információk hozzáférhetőségéhez és a döntéshozatalban való részvételhez a környezetvédelmi ügyekben a jelen Egyezmény rendelkezései szerint."[267] Látható, hogy az első ülésszak során benyújtott belga javaslat szövegezésében a környezet önmagáért való

Annex VI and Annex VII; https://unece.org/DAM/env/documents/1997/cep/ac.3/cep.ac.3.12.e.pdf (2025. február 22.).

[265] UNECE-Secretariat, *Draft elements for the Convention on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-making. CEP/AC.3/R.1* (Geneva: UNECE, 11 April 1996); https://unece.org/DAM/env/documents/1996/cep/ac.3/cep.ac3.r1.e.pdf (2025. február 22.).

[266] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the First Session. CEP/AC.3/2* (Geneva: UNECE, 9 July 1996), 2., para. 10.; https://unece.org/DAM/env/documents/1996/cep/ac.3/cep.ac.3.2.e.pdf (2025. február 22.).

[267] Supra 266. UNECE-Working Group, *Report of the First Session. CEP/AC.3/2*, 4, Annex I-Proposal by the Delegation of Belgium.

védelme sokkal hangsúlyosabb, mint az Egyezmény elfogadott változatában, hiszen ezen első megfogalmazás a környezet egészének egészségét emeli ki és a környezet minőségének meghatározásakor kifejezetten nem helyezi középpontba az emberi egészséget vagy jóllétet, azaz egy holisztikusabb víziót képviselt a redukcionistább konszolidált verzióhoz képest. A második ülésszakon Belgium benyújtotta az egészséges környezethez való anyagi joggal kapcsolatos magyarázó megjegyzését.[268] A vitában résztvevő államok többsége támogatta a belga kezdeményezést, és kifejtette, hogy meglátásában a javasolt „jog", abban formában, ahogyan az a javaslatban megfogalmaztatott, valójában egy olyan „(egyszerű) magatartási szabálynak" (a szöveg hiteles angol és francia nyelvű megfogalmazásában: 'a rule of conduct' és «une simple règle de conduite») minősül, amely az Egyezményben meghatározottakon túlmenően nem származtat a Szerződő Felek részére további kötelezettségeket és a Szerződő Feleket nem kötelezi arra, hogy olyan konkrét nemzeti jogszabályokat fogadjanak el, amelyek e jog elismerésére vonatkoznak.[269] Más delegációk fenntartották álláspontjukat vagy ellenezték a belga javaslatot. A munkacsoport úgy döntött, hogy az előkészítő munkálatok egy későbbi szakaszában visszatér e problémakörre.

Az Egyezmény emberi jogi arculatának további vonása egy másik belga kezdmenyézésnek betudható, ugyanis az említett állam delegációja a negyedik ülésszakon benyújtotta az Európa Tanáccsal együtt kidolgozott emberi jogokról és környezetvédelemről szóló európai és nemzetközi eszközök és más releváns írások szöveggyűjteményét.[270] A hatodik ülésszakon Belgium, Dánia és Olaszország közös javaslatot nyújtott be a környezethez való jognak az Egyezménybe történő beépítésére, amely a szerzők akaratának értelmében az első belga javaslat helyébe lépett.[271] Egy előzetes megbeszélés keretében a delegációk többsége támogatását fejezte ki az új javaslattal kapcsolatosan. Az új javaslat érdeme és előnye, hogy nyomatékosította az Egyezmény emberi jogi jellegét és a környezethez való jog anyagi vetületének relevanciáját. Egyfelől azzal, hogy a preambulum legelejére beillesztette a

[268] Kutatásom során ezt a magyarázó megjegyzést nem találtam meg semmilyen forrásanyagban. A második ülésszakról készült jelentésből annyi derül ki, hogy a magyarázó megjegyzés külön utalásokat tartalmaz a releváns globális és regionális szinten végbement és a jelenben végbemenő fejlemények tekintetében.

[269] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Second Session. CEP/AC.3/4* (Geneva: UNECE, 11 November 1996), 2., para. 9.;
https://unece.org/DAM/env/documents/1996/cep/ac.3/cep.ac.3.4.e.pdf (angol nyelvű változat)
https://unece.org/DAM/env/documents/1996/cep/ac.3/cep.ac.3.4.f.pdf (francia nyelvű változat)
(2025. február 23.).

[270] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Fourth Session. CEP/AC.3/8* (Geneva: UNECE, 21 March 1997), 2., para. 7.; https://unece.org/DAM/env/documents/1997/cep/ac.3/cep.ac.3.8.e.pdf (2025. február 23.).

[271] Supra 264. UNECE-Working, *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.*, 2., 7., para. 10. and Annex II. – Proposal by the Delegations of Belgium, Denmark and Italy.

Stockholmi Nyilatkozat 1. alpelvére való hivatkozást, amely az említett sajátosságok megjelenítésének szempontjából jelentősen előnyösebb riói megfelelőjénél, azaz a Riói Nyilatkozat 1. elvénél. Ez látszólag árnyalatnyi, de éleslátásról tanúskodó és releváns módosításnak tekintendő. Hozzáteszem, e tekintetben a megbízás hatályának túllépését sem lehet felróni, hiszen a megbízásban szereplő Stockholmi Nyilatkozat első preambulumbekezdésének értelmében ez a nyilatkozat „megerősíti a Stockholmban "Az Emberi Környezet" címmel megtartott ENSZ konferencián 1972. június 16-án elfogadott Nyilatkozatot és törekszik, hogy arra építsen." Másfelől azzal, hogy beékelt egy olyan preambulumbekezdést is, amely kifejezetten a környezetvédelem és az emberi jogok közötti szoros összefüggésre összpontosít, azzal, hogy kimondja: „felismerve, hogy a környezet megfelelő védelme nélkülözhetetlen az emberi jóllét és az alapvető emberi jogok, köztük az élethez való jog gyakorlása szempontjából" (a javaslat ezen része egyáltalán nem módosult, s az Egyezmény konszolidált változatának 6. preambulumbekezdését képezi). Az élethez való jog külön nevesítése valamelyest emlékeztet az 1973-as steigeri jegyzőkönyvtervezet megközelítésére. A környezethez való alanyi jog anyagi vetületének tekintetében, amely egyaránt megjelenik a következő preambulumbekezdésben és az Egyezmény célját meghatározó 1. cikkben, az új javaslat érdeme, hogy a javasolt vonatkozó preambulumbekezésbe beillesztette a nemzedékek közötti igazságosság gondolatát – „[…] és jövőbeli generációk javára" –, amit viszont érthetetlen módon ismét kihagyott az érdemi rendelkezés-tervezetből.

A környezethez való jog anyagi dimenziójának vonatkozásában az új javaslat azonban egy vitatható és problematikus módosítást is tartalmaz az elsőhöz képest, ugyanis olyanképpen fogalmazta azt át, hogy a környezet egészének egészségéről áthelyezte a hangsúlyt az emberi egészséget és jóllétet biztosító környezetre, és ezzel felülírta az első javaslat meglehetősen forradalmi holisztikusabb szövegezését. Ez a redukcionistább megfogalmazás szerepel az Aahusi Egyezmény elfogadott változatában – az Aahusi Egyezmény 7. preambulumbekezdése: „[…] mindenkinek joga van ahhoz, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen […]" és 1. cikke: „[…] azon jogának védelme érdekében, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen, és […]". E tekintetben a végső, konszolidált verzió annyiban tér el az új javaslattól, hogy a javaslat megfogalmazása szerint az eljárási jogok a jogi kötelelező erővel nem bíró anyagi vetületet védelmezik ('In order to protect the right […]'), míg az elfogadott verzió szövegezésében hozzájárulnak annak védelméhez ('in order to contribute to the protection of the right […]'), árnyalati különbség, amely, mint már a 204. lábjegyzet keretében említettem, nem jelenik meg a hivatalos magyar

fordításban. A holisztikusabb változat felülírására vonatkozóan a kezdeményezők nem fűztek magyarázatot, az ülésszakokról készült jegyzőkönyvek egyikéből sem derül ki, hogy bármelyik delegáció az első javaslatot az egyetemlegesebb jellege miatt kifogásolta volna, és a „minden embernek joga van ahhoz, hogy egészséges környezetben éljen" megfogalmazásról való lemondást még furcsábbá teszi azon tény, hogy ugyanazon közös javaslatnak köszönhető annak a Stockholmi Nyilatkozat 1. alpelvének beemelése és központi elemmé tétele, amelynek környezetvédelemi retorikája sokkal kevésbé emberközpontú, mint a riói megfelelőjének. Érdekesség ugyanakkor, hogy az új javaslat értelmében a preambulum explicit módon kellene utaljon a Riói Nyilatkozat nemcsak 10. elvére, hanem a 3. és 1. elveire is, ezen utóbbi kettő azonban nem került bele az Egyezmény preambulumának végleges változatába, s eképpen további teret nyert a holisztikusabb stockholmi verzió. Visszatérve a jog anyagi vetületének fejlődésére, a munkacsoport nyolcadik ülésszakán a Moldovai Köztársaság aggodalmát fejezte ki az új javaslat megfogalmazásával kapcsolatban, amelyet túlságosan is antropocentrikusnak ítélt, és azt javasolta, hogy mind a 7. preambulumbekezdésben mind az 1. cikkben a „környezet" szó elé be kell illeszteni az „egészséges" jelzőt, és mindkettőből ki kell törölni az „egészségének és jóllétének megfelelő" szövegrészt.[272] Ugyanazon az ülésszakon az Egyesülés az új javaslat szerinti 1. cikket hiányosságai ellenére is történelmi előrelépésnek nevezte, és hozzátette, hogy annak szövegezésébe is be kell illeszteni a jövő nemzedékekre való kifejezett utalást. A kilencedik ülésszakon a munkacsoport a hetedik, nyolcadik és kilencedik ülésszakon elhangzott megjegyzések fényében elfogadta az egyezménytervezet majdhogynem végleges változatát:[273] a Moldovai Köztársaság által kifejezett aggodalmaknak nem adott helyt, és így megmaradt a belga-dán-olasz javaslatban szereplő redukcionistább szövegezés. Az Egyesülés javaslatának helyt adott és az 1. cikkbe is belefoglalta a jövő generációkra való utalást, és bár a jelentésekből nem derül ki erre vonatkozó indítványozás, kitörölte a második preambulumbekezdésből a Riói Nyilatkozat 1. és 3. cikkére való hivakozást, megtartva azonban ugyanazon Nyilatkozat 10. cikkét, mint az Egyezmény eljárási dimenziójának

[272] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Eighth Session. CEP/AC.3/16* (Geneva: UNECE, 17 December 1997), 2., para. 11.;
https://unece.org/DAM/env/documents/1997/cep/ac.3/cep.ac.3.16.e.pdf (2025. február 26.).

[273] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Ninth Session. CEP/AC.3/18* (Geneva: UNECE, 27 January 1998), 2., 6-11., paras. 9., 11. and Annex I - Amendments to the Text of the Draft Convention as included in Cep/Ac.3/R.5 or as Revised at the Seventh and Eighth Sessions of the Working Group (See Cep/Ac.3/14 And Cep/Ac.3/16).;
https://unece.org/DAM/env/documents/1998/cep/ac.3/cep.ac.3.18.e.pdf (2025. február 26.).

nemzetközi hivatkozási alapját, és változatlan formában fogadta el a csak a Stockholmi Nyilatkozat 1. elvére hivatkozó első preambulumbekezdést, amely lényegében az Egyezmény anyagi vetületének nemzetközi referencia-eszközét képezi.

A kilencedik ülésszak jelentésének elfogadásakor az Egyesült Királyság fenntartotta álláspontját az 1. cikkel kapcsolatban. Ez az álláspont a jelentések beható tanulmányozásának a fényében nem igazán vonatkozhat másra, mint az első belga javaslattal kapcsolatos, a második ülésszakon hangoztatott többségi álláspontra, aminek értelmében a környezethez való jog anyagi vetülete jogi kötőerővel nem bíró „(egyszerű) magatartási szabálynak" minősül. A tizedik ülésszkon már nem történtek lényeges módosítások az általam részletesebben vizsgált rendelkezések tekintetében.[274]

Negyedrészt, az Amerikai Egyesült Államok és Kanada azon döntése, hogy nem vesznek részt Aarhusi Egyezmény kidolgozásában jelentős hatással volt a tárgyalási folyamatokra, ugyanis az adott időben e két állam meglehetősen fejlett jogi kerettel és gyakorlati alkalmazásra vonatkozó tapasztalattal rendelkezett a környezeti eljárási jogok területén.[275]

Továbbá, ha már állami szereplőkről van szó, azt is meg kell említenem, hogy a tárgyalásokon aktívan résztvevő és az Egyezmény végső formájának kialakításában fontos szerepet játszó Orosz Föderáció az utolsó pillanatban úgy döntött, hogy mégsem írja alá az Aarhusi Egyezményt.[276]

V.7. Az Aarhusi Egyezmény „élő eszköz": az anyagi és eljárási vetületek összjátéka

A fentiekből az is kiderül, hogy a VCLT 32. cikkében foglalt kiegészítő eszközök igénybevétele megerősíti azon következtetésem, amelyet e hosszas kitérő előtt a nemzetközi szerződésekre vonatkozó általános értelmezési szabályok (a VCLT 31. cikke) alapján vontam le, és ezzel egyetemben cáfolja Barritt, Boyd és Weaver álláspontját. Az Egyezményt előkészítő munkálatokból ugyanis világosan kiderül, hogy a későbbiekben érvényre jutó belga kezdeményezésben foglaltakat az e javaslatot támogató államok kezdettől fogva és következetesen úgy értelmezték, hogy a 7. preambulumbekezdéssel együttesen olvasott 1.

[274] UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making, *Report of the Tenth Session. CEP/AC.3/20* (Geneva: UNECE, 19 March 1998); https://unece.org/DAM/env/documents/1998/cep/ac.3/cep.ac.3.20.e.pdf (2025. február 26.).

[275] Jerzy Jendrośka, "Aarhus Convention and Community Law: The Interplay," *Journal for European Environmental and Planning Law,* Vol. 2, Issue 1 (2005): 12-21., 14.

[276] Ennek körülményeiről részletesebben: Supra 229. Weaver, *The Aarhus Convention: Towards Environmental Solidarisation* (2023), 84-85. Megjegyem, hogy ebben a műben Weaver Barritthoz és Boydhoz hasonlóan Nagy-Britannia deklarációját szintén fenntartásnak (*reservation*) minősíti a 85. oldalon.

cikkben megjelenő környezethez való alanyi alapvető jog anyagi vetülete olyan „(egyszerű) magatartási szabálynak" minősül, amely az Egyezményben meghatározottakon túlmenően (azaz az eljárási jogok hatékony biztosításán kívül) nem származtat további kötelezettségeket, vagyis nem kötelezi az államokat e jog elismerésére. Ennek fényében azt állítani, hogy a tárgyalásokon résztvevő és azokat nagyon is jól ismerő Nagy-Britannia szándéka az lett volna, hogy magára nézve egy olyan rendelkezés jogi hatályának alkalmazását módosítsa vagy zárja ki, amely ugyanazt mondja ki, mint maga a deklarációt tevő állam, véleményem szerint tévedésnek minősül, és enyhén súrolja az abszurd kijelentések hatályát. Következésképpen, a VCLT 31. és 32. cikkében foglalt értelmezési szabályok alapján, figyelembe véve a fenntartás fogalmával kapcsolatos szakirodalmi álláspontokat és joggyakorlatot is, az Egyesült Királyság aláíráskor tett és a ratifikáció során megerősített deklarációja nem minősíthető fenntartásnak a VCLT 2. cikk (1) bekezdés d) pontja értelmében, hanem jogi természetét tekintve nyilatkozat (*declaration*) vagy értelmező nyilatkozat (*interpretative declaration*).

Ezzel szoros összefüggésben a fentiekből az is világosan kiderül, hogy az Aarhusi Egyezmény 7. preambulumbekezdéssel e.o. 1. cikke nem hozott létre a nemzetközi jog szempontjából kötelező jogi erővel bíró környezethez való anyagi jogot. Ezen tény azonban, nem jelenti azt, hogy az Egyezményben foglalt egészséges környezethez való anyagi jogra vonatkozó kijelentések ne játszottak volna és ne játszánank fontos szerepet e jog normatív ontológiai folyamatának szempontjából.

E tekintetben Barritt két, egymást valóban nem kizáró, értelmezése szerint[277] az 1. cikkben foglalt környezethez való jog minősíthető morális (erkölcsi) jognak (*moral right*) – amennyiben a vizsgálat a nemzetközi jog értelmezésének hagyományos vagy pozitivista megközelítésén alapul, azaz amenyibben abból indulunk ki, hogy egy alanyi jog, azaz erős értelemben vett igényjog, vagy Majtényi megfogalmazásában valódi jogosultság,[278] létezéséről csak akkor beszélhetünk, ha az aláíró államok kötelező erejű szerződésben a jogot kifejezetten ilyennek nyilvánítják és ismerik el, és azokat meghatározott joghatóságokon belül ténylegesen végrehajtják és érvényesítik, vagy ha az *opinio juris* és az államok általános

[277] Supra 215. Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention* (2020), 154-162.
[278] Balázs Majtényi, "A Right without a Subject? The Right to a Healthy Environment in the Hungarian Constitution and the Practice of the Hungarian Constitutional Court," *Fundamentum* 12. évf. 5. sz., ford. Győri Gábor (2008): 22-35., 23.; 278.1. Published originally in Hungarian: Majtényi Balázs, "A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága?" *Fundamentum* 12. évf. 1. sz. (2008): 17-28., 18.

gyakorlatának követelményeit teljesítve a nemzetközi szokásjog részévé válik – illetőleg minősíthető kialakulóban lévő törvényes/jogi jognak (*emerging legal right*). Ezen utóbbi minősítés Barritt szerint az Egyezmény kettős természetének emberi jogi komponenséből adódik, és – amennyiben a jövőben a jog teljes elismerést nyer – gyakorlati szempontból is relevánsnak bizonyulhat az eljárási jogokra helyezett nyomás feloldásása tekintetében. Mégpedig azzal, hogy az anyagi vetületre fektett hangsúly és ezzel együtt az Egyezmény eredeti célja teljességének kiemelése hozzájárulhat az aarhusi eljárási jogok (i) tényeleges rendeltetésének és paramétereinek visszaállításához és kiteljesedéséhez, (ii) fontosságának és súlyának nyomatékosításához és (iii) nemzedékek közötti dimenziójának kiemeléséhez.[279] Baritt a (ii) potenciált a környezetvédőkre és a környezetvédő egyesületekre irányuló növekvő fenyegetés kontextusában tartja különösen fontosnak. E vonatkozásban, anélkül hogy – kifejezett hivatkozás híján – a közvetlen összefüggést bizonnyal állítanám, érdekességképpen hozzáteszem, hogy az emberi jogokról és környezetről szóló 2020. október 6-i 45/17 sz., a 2020. október 7-i 45/30 sz. és a 2021. március 23-i 46/7 sz. ENSZ Emberi Jogi Tanácsi határozatok és az azokat megelőző előkészítő munkálatok időintervalluma nagyrészt egybeesik a környezetvédők és környezetvédő egyesületek védelmének fokozása érdekében kidolgozott, az Aarhusi Egyezmény 3. cikkének (8) bekezdésével kapcsolatos ügyek kezelésére szolgáló gyorsreagálási mechanizmusról szóló Jegyzettervezet[280] és az azt előkészítő tevékenységek időintervallumaival. Továbbá, az előbbi határozatokra alapozásként hivatkozó ENSZ Emberi Jogi Tanácsának „A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog" című, 2021. október 8-i 48/13. sz. határozatának[281] időpontja is nagyon közeli a Felek Találkozójának a gyorsreagálási mechanizmus elfogadásáról szóló VII/9. sz. határozatának dátumához (2021 október 18–20).[282] E példa keretében megjelenő időbeli egybeesés összefüggést mutat a kialakulóban lévő anyagi jog fejlődése és a már elismert eljárási jogok által biztosított védelem fokozása között.

[279] Supra 204. Barritt, "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment" (2024), 80-84.
[280] UNECE-Working Group of the Parties, *Draft note on a rapid response mechanism to deal with cases related to article 3 (8) of the Aarhus Convention. ECE/MP.PP/WG.1/2020/13* (Geneva: UNECE, 1-3 July 2020); https://docs.un.org/en/ECE/MP.PP/WG.1/2020/13 (2025. február 26.).
[281] HRC, *Resolution no. 48/13. of 8 October 2021. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/RES/48/13* (Geneva: HRC Forty-eighth session, 13 September–11 October 2021); https://digitallibrary.un.org/record/3945636?v=pdf (2025. február 26.).
[282] UNECE, *Decision VII/9 on a rapid response mechanism to deal with cases related to article 3 (8) of the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters. Excerpt from the addendum to the report of the seventh session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2021/2/Add.1* (Geneva: UNECE, 18–20 October 2021); https://unece.org/sites/default/files/2022-01/Aarhus_MoP7_Decision_on_RRM_E.pdf (2025. február 26.).

Az Egyezmény dinamikus jellegére egyébként maguk a szerződő államok is explicit módon utaltak. A Felek Találkozójának VII/11. sz. határozatával elfogadott 2022–2030 közötti időszakra szóló stratégiai terv bevezető része kinyilvánítja, hogy „a Felek egyetértenek azzal, hogy ez a stratégiai terv adjon irányt és vezérelje az Egyezmény végrehajtását és tobábbfejlesztését 2030-ig" és 10.(e) pontja kimondja, hogy az azonnali küldetések egyike: „[a]z Egyezmény rendelkezéseinek és elveinek folyamatos felülvizsgálata, valamint az Egyezmény előretekintő értelmezésének és továbbfejlesztésének mérlegelése annak biztosítása érdekében, hogy az Egyezmény továbbra is megfeleljen a modern kihívásoknak, és megfelelő eszköznek bizonyuljon célkitűzéseinek elérése érdekében."[283] A szakirodalom szintén rámutat arra, hogy architektúrájának betudhatóan és emberi jogi jellegéből fakadóan az Aarhusi Egyezmény „élő eszköz",[284] amely rendelkezéseinek értelmezése és végrehajtása tekintetében dinamikus és evolutív megközelítést kíván meg.[285] Amit viszont a szakirodalom mindezidáig elfelejtett hozzátenni az az, hogy Felek Találkozójának VII/11. sz. határozata azért bír kiemelt fontossággal az Egyezmény „élő eszköz" természetének igazolásában, mert a VCLT 31. cikk (3) bekezdés a) pontja értelmében a nemzetközi szerződések értelmezésekor, a szövegösszefüggés mellett, melyről már fentebb szó volt, figyelembe kell venni „a részes felek között a szerződés értelmezésére vagy rendelkezéseinek alkalmazására vonatkozóan létrejött bármely utólagos megállapodást"[286], és ennek a meghatározásnak teljes mértékben megfelel az előbb hivatkozott határozat. A szakirodalmi hivatkozások és ezen kiegészítő érv alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy a jog anyagi vetületének minél fokozottabb nemzetközi elismerése kiválthatja az aarhusi eljárási jogokra vonatkozó normák hatályának változását oly értelemben, hogy bár szövegezésük állandó marad, tartalmuk egyre jobban kiteljesedik a jogosultak javára, és ezzel együtt beszűkül a részes felek mérlegelési jogköre vagy adott esetben akár többletkötelezettség is hárulhat rájuk nézve.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Aarhusi Egyezmény dinamikus logikája nem egyezik a GSzKJNE-vel. Ezen utóbbi esetén elégséges a belső normatív logika által létrehozott dinamika ahhoz, hogy az államokra nemzetközi jogi kötelezettségként háruljon a GSzKJNE-

[283] UNECE, *Decision VII/11-Strategic Plan for 2022–2030. 83-107. Report of the seventh session of the Meeting of the Parties of 17 February 2022. Addendum Decisions adopted by the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2021/2/Add.1* (Geneva: UNECE, 18–20 October 2021), 83-107., 83., 85.; https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/258/88/pdf/g2225888.pdf (2025. március 1.).
[284] Supra. 247**.** Karl-Peter Sommermann, "Transformative Effects of the Aarhus Convention in Europe" (2017), 327-328.
[285] Áine Ryall, "Beyond Aarhus Ratification: What Lies Ahead for Irish Environmental Law?" *Irish Planning and Environmental Law Journal*, Volume 20, Issue 1 (2013): 19-28., 19.
[286] Supra 16. UN, *Vienna Convention on the Law of* Treaties, 31. cikk (3) bek. a) pont.

ban foglalt jogok fokozatos megvalósítása révén, míg az Aarhusi Egyezmény felépítéséből adódó dinamika kiváltása nagyban függ azon külső, azaz az Egyezményen kívüli, tényezőktől, amelyek a környezethez való jog anyagi vetületét alakítják a nemzetközi jogban. Ezen kialakulóban lévő anyagi jog fejlődése vagy elismerése jogilag bizonytalan. Úgy vélem, különösen a fentebb jegyzett többletérvek fényében, hogy Barrittnak az Egyezmény dinamikus potenciálját illetően igaza van.

V.8. A kialakulóban lévő törvényes emberi jog és emberi jogi természet

Ugyanakkor, Barritt kettős megoldását, melynek értelmében az Aarhusi Egyezményben megjelenő környezethez való anyagi jogot egyszerre morális emberi jogként és kialakuló törvényes emberi jogként is lehet értelmezni redundánsnak találom. A redundancia forrása abban rejlik, hogy Barritt nem határozza meg pontosan, hogy mit is ért „morális emberi jog" alatt, és e tekintetben egyszerre hivatkozik[287] mind Thomas Pogge-re,[288] mind pedig Tim Hayward-ra.[289] Még konkrétabban, a probléma abban határozható meg, hogy Pogge szerint nemhogy nincsen semmilyen szükségszerű gyakorlati kapcsolat a „morális emberi jogok" (*moral human rights*) és a „törvényes emberi jogok" (*legal human rights*) között, de meglátásában e kettő között fogalmi viszony sem áll fenn.[290] Pogge ezen emberi jogi megközelítése, különösen a két koncepcióra vonatkozó autonomista, dichotómián alapuló felfogás, jó eséllyel hozzájárult ahhoz, hogy Barrittnál kialakult egy különálló „morális emberi jog" megoldás az Aarhusi Egyezmény 1. cikkének vonatkozásában.

Hayward kifejezetten utal rá, hogy Pogge ezen meglátását helytelennek ítéli[291], és rámutat arra, hogy különbséget kell tenni az egyszerű vagy bármilyen nemű erkölcsi követelés, igény (*moral claim*) és „morális jog" (*moral right*) között. Az egyszerű erkölcsi követelés többféle formában jelenkezhet, de ezen formák mindegyikében közös, hogy nem tartalmazzák a

[287] Supra 215. Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention* (2020), ez főként a 78-81, 89-93 és 155-158 oldalak tartalmából derül ki.
[288] Thomas Pogge, *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, 2nd Edition (Cambridge: Polity, 2008), 32-56, 68-70.
[289] Tim Hayward, "Environmental Rights as Democratic Rights," *Democracy and the Claims of Nature: Critical Perspectives for a New Century*, Eds. Ben. A. Minteer and Bob Pepperman Taylor (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc, 2002): 237–256 (Chapter 12 of the book).
289.1. Tim Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 36-58, 74, 152.
[290] 'But it has much less force when, as I propose, we avoid any conceptual connection of human rights with legal rights.' – Thomas Pogge, *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, 1st Edition (Cambridge: Polity, 2002), 46.
[291] Supra 289.1. Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 36.

követelés jogszabállyá válásának megfelelő mértékű potenciálját. Ezzel ellentétben, maga a „morális jog" fogalma jogi eredetű és ennek következtében:

(i) egyrészt formálisan a törvényes jog származéka/derivátuma, azaz alaki felépítése megegyezik a törvényes jogéval, oly értelemben, hogy a hohfeldiánus törvényes igényjog mintáját követve a morális jog léte megköveteli a morális kötelezettség létét (a különbség a kettő között csak annyi, hogy míg az egyik a tételes jogból, törvényből meríti a normatív irányát és erejét, addig a másik, amennyiben „emberi" morális jogról van szó, egy kellően fontos és közös erkölcsi alapból),

(ii) másrészt képesnek kell lennie az intézményesülésre, vagyis tartalmaznia kell azon potenciált, hogy az adott társadalmi-történelmi összefüggésben törvényes (emberi) joggá váljék, azaz jogilag kötelező erejűvé, érvényesíthetővé és kikényszeríthetővé.[292] Más szóval, amennyiben jól értem, valamelyest e vonatkozásban Habermasszal egybehangzóan,[293] Hayward azt állítja, hogy egy valódi, tényleges morális emberi jog egy eredendően jogi természetű konstrukció, amely a törvényes jogéval megegyező alaki sajátosságának s ezzel összefüggésben belső normatív logikájának és indokoltságának betudhatóan képes morális szempontból megalapozni, hogy miért kellene ugyanolyan jogállással rendelkezzen, mint bármely más jogi értelemben már elismert emberi jog, és ugyanakkor elégséges potenciálja van arra, hogy egy meghatározott társadalmi, történelmi és gazdasági kontextusban, esetenként az elismerés különböző fázisain átmenve – kellően megalapozott morális törekvés, politikai akaratnyilvánítás, puha megegyezésben foglalt előírás vagy puha rendelkezés stb. – elismert emberi joggá alakuljon.

---

[292] Supra 289.1. Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 36, 42, 44, 46.

[293] 'Human rights are Janus-faced, looking simultaneously toward morality and the law. Their moral content notwithstanding, they have the form of legal rights. *Like* moral norms, the refer to every creature 'that bear a human countenance', but as legal norms they protect individual persons only insofar as the latter belong to a particular legal community – normally the citizens of a nation-state.'

'Finally, the model of constitution-making is understood in such a way that human rights are not pre-given moral truths to be *discovered* but rather are *constructions*. Unlike moral rights, it is rather clear that legal rights must not remain politically non-binding. As individual, or 'subjective', rights, human rights have an inherently juridical nature and are conceptually oriented toward positive enactment by legislative bodies.'

– Jürgen Habermas, "Remarks on Legitimation through Human Rights," *Philosophy & Social Criticism*, Volume 24, No. 2/3 (1998), 157-171., 161., 164.

és

'The law receives its full normative sense neither through its legal *form* per se, nor through an a priori moral *content*, but through a *procedure* of lawmaking that begets legitimacy'

– 293.1. Jürgen Habermas, *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Second Printing, Translated by William Rehg (Cambridge/Massachusetts: The MIT Press, 1996) 135.

Mindebből pedig az következik, hogy a morális emberi jog és a kialakulóban lévő törvényes emberi jog fogalmai egybeesnek, azaz mindkettő egy és ugyanazon koncepciót jelenti, és így Barritt kettős megoldása redundáns.

Mind Hayward mind Baritt a Maurice Cranston által kidolgozott teszt alapján bizonyítják be, jóformán ugyanazon érveket használva, hogy a környezethez való jog, Hayward esetén általánosan, Barritt esetén az Aarhusi Egyezmény összefüggésében, valódi emberi jognak (*genuine human right*; Hayward megfogalmazásában)[294] vagy morális emberi jognak (*moral human right*; Baritt megfogalmazásában) minősül.[295] Cranston szerint egy bizonyos jog csak abban az esetben minősül „hitelesnek" (*authentic*), amennyiben eleget tesz a megvalósíthatóság (*practicability*), tényleges egyetemesség (*genuinely universal*) és a morális értelemben vett fontossági elsődlegesség (*paramount importance*) követelményeinek.[296] A Cranston-féle teszt szigorúsága tetten érhető azzal, hogy munkájában a szerző azt állítja, hogy az EJENY-ben foglalt jogok egy része, főként a gazdasági, szociális és kulturális jogok, de meglepő módon ide sorolja a törvény előtti egyenlőséget, a véleménynyilvánítás szabadságát és az élethez való jogot is, nem számítanak hiteles emberi jognak, ugyanis a jelenben és még hosszú ideig nem megvalósíthatók és/vagy nem ténylegesen egyetemesek és/vagy morálisan nem elsődlegesek. Cranston szigorának és statikus szemléletmódjának egyvelege azonban, mint ahogyan egy másik összefüggésben már rámutattam, nemcsak a tételes nemzetközi emberi jogok rendszerének mond ellent, hanem e szisztéma alapvető és eredendő belső logikájának is, amely a még nem kikényszeríthető jogok fokozatos megavalósulását jogi kötelezettségként írja elő, és megköveteli a dinamikus, evolutív értelmezést. Ez egyebek mellett magával vonja, hogy a pozitív emberi jogok logikájának szempontjából egy jog jelenben való azonnali és teljes körű megvalósítása nem feltétele a hitelességnek, míg Cranston szerint igen. Cranston tesztje ugyanakkor önellenmondásokat is tartalmaz. Például azt állítja, hogy a fizetett szabadsághoz való jog (az EJENY 24. cikkének utolsó mondata) ellentmond az egyetemesség elvének, mert nem mindenkire vonatkozik, hanem csak az alkalmazottak osztályára (*employé class*), és mivel nem mindenki része az alkalmazottak osztályának, ezért e jog nem lehet univerzális. Azonban, ha ezen logikát alkalmazzuk például a bűncselekményekkel vádolt személyek jogai esetén (az EJENY 11. cikke), amelyet Cranston maga is kifejezetten hitelesnek tart, akkor

[294] Supra 289.1**.** Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 45-58.
[295] Supra 215. Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention* (2020), 85-93.
[296] Maurice Cranston, "Human Rights, Real and Supposed," in *The Philosophy of Human Rights*, Ed. Patrick Hayden (St. Paul (Minnesota): Paragon House, 2001): 163-173., 169-173.

ugyanarra az eredményre jutunk, hiszen az EJENY 11. cikke szintén nem mindenkire vonatkozik, hanem csak a bűncselekménnyel vádolt személyekre, és nem mindenki része a bűncselekménnyel vádolt személyek kategóriájának, azaz a szerző ebben az esetben is arra a következtetésre kéne jusson, hogy a jog nem egyetemes. Nehezen igazolható továbbá, hogy a magánjellegű levelezésbe történő beavatkozás tilalma miért örvendene morálisan olyan szintű elsődlegességnek, amellyel a véleménynyilvánítás szabadsága vagy a szociális biztonsághoz való jog nem rendelkezik. Furcsa, hogy mégis Hayward, s nyomában Barritt is, egy meglehetősen statikus és következetlen tesztet választottak a környezethez való kialakulóban lévő emberi jog hitelességének vagy valódiságának igazolásául. Noha, hozzá kell tennem, hogy Hayward az egyetemességi kritériumnak való megfelelés vizsgálatakor, egyébként teljesen megalapozottan, változtat a cranstoni felfogáson, és Raz gondolataira,[297] a hohfeldi „privilégium" (*privileges*) kategóriára[298] – másoknál „cselekvési jogok" (*rights of action*), „szabadságjogok" (*liberty rights*), „szabadságok" (*liberties*) vagy „részvételi jogok" (*rights of participation*) – és Shue azon következtetésére építve, mely értelmében „az egyetemes jogok nem egyetemes kötelezettségeket feltételeznek, hanem teljes teljes mértékű lefedettséget",[299] arra a konklúzióra jut, hogy amennyiben a kötelezettségek elosztása elégséges a jogok teljes körű biztosításához, úgy a jog egyetemesnek tekintendő, s ez igaz a kialakulóban lévő környezethez való jog esetén.[300] Ebben az összefüggésben Barritt, Pogge-ra hivatkozva (Pogge ezen állításával Hayward is egyetért), még hozzáteszi, hogy az emberi jogok végső soron és alapjában véve a társadalmi intézményekre rónak kötelezettségeket,[301] és ezt a tételes jog is visszaigazolja, ugyanis, bár a magánszemélyek kétségtelenül szerepet játszanak a végrehajtási folyamatban, az alapvető emberi jogok betartására vonatkozó kötelezettség voltaképpen az államok feladata. Ezen aspektus különös fontossággal bír azon alapvető jogok esetében, amelyek tényleges és hatékony biztosítása, az önkényes beavatkozástól való tartózkodás mellett, hangsúlyos pozitív tartalmú állami kötelezettségeket feltételez. Ilyen például az oktatáshoz való jog, de az egészséges környezethez való jog is, hiszen a környezeti

[297] 'Many rights ground duties which fall short of securing their object, and they may ground many duties not one. […] The existence of a right often leads to holding another to have a duty because of the existence of certain facts peculiar to the parties or general to the society in which they live. A change of circumstances may lead to the creation of new duties based on the old right […] This dynamic aspect of rights, their ability to create new duties, is fundamental to any understanding of their nature and function in practical thought.'
– Joseph Raz, *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon Press, 1986), 170-171.
[298] Supra 164. Hohfeld, *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning And Other Legal Essays* (1923), 38-50.
[299] Henry Shue, "Mediating Duties," *Ethics*, Volume 98, No. 4 (1988), 687-704, 690.
[300] Supra 289.1. Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 50-54.
[301] Supra 215. Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention* (2020), 91-93.

problémák túlnyomó többségét nem közvetlenül egyéni cselekvések váltják ki, hanem összetett kollektív gyakorlatok és társadalmi-gazdasági praxisok.

Az egészséges környezet fontossági elsődlegességének tekintetében itt talán, mintegy megelőző jegyzetként, elégséges annyit mondani, hogy ez következik a környezet minősége és a többi alapvető jog által részlegesen védelmezett értékek (a tág értelemben vett emberi élet, egészség, biztonság, életminőség stb.) közötti szoros kapcsolatból, valamint a megfelelő környezet és az emberi méltóság között fennálló viszonyból, amelyet Dali hosszasan kifejtett,[302] illetőleg azon egyszerű tényből, hogy a természeti környezet az emberi-társadalmi lét, termelés, újratermelődés és fejlődés legalapvetőbb feltétele.[303]

A megvalósíthatósági teszt szempontjából mindkét szerző valamelyest megkerüli a problémát – Barritt Amartya Sen-re hivatkozva állítja, hogy azon tény, hogy egy jog még nem valósult meg teljes mértékben nem jelenti azt, hogy a jog egyáltalán nem létezik,[304] míg Hayward megelégszik azzal a kijelentéssel, hogy bár ezen kritérium ugyan akadályokat állít, ezek az akadályok megfelelő politikai szándékkal és jogi tudással megoldhatók.[305] Főként Hayward önnön logikája alapján pedig csupán annyit kellett volna bizonyítaniuk, hogy dinamikus összefüggésben a kialakulóban lévő környezethez való jog anyagi dimenziója teljesíti az Alston által kidolgozott *appellation contrôlée* utolsó négy követelményét, azaz, hogy a jelenben nincsen komoly elvi és gyakorlati akadálya annak, hogy normatív ontogenézise során úgy fejlődjék, hogy összhangban legyen a tételes nemzetközi emberi jogi jogszabályokkal, és váljék alkalmassá a nemzetközi konszenzus elérésére, összeegyeztethetővé az államok általános gyakorlatával és kellően pontossá ahhoz, hogy meghatározható jogokat és kötelezettségeket származtasson. Mindehhez úgy vélem, hogy Ksentini jelentései, a dél-amerikai valamint afrikai emberi jogi rendszerek szintjén mutatkozó jogalkotási tevékenységek és az államok alkotmánymódosításai elégséges alapot nyújtanak.

Meglátásom szerint az Aarhusi Egyezmény 1. és 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikkének egy másik meghatározó eredménye abban fogható meg, hogy jogilag és jogi értelemben emberi jogi értékként ismerte el az Egyezmény által védett központi

[302] Erin Dali, "Environmental Dignity Rights Primer," *New Frontiers in Environmental Constitutionalism. Widener University Delaware Law School Legal Studies Research Paper Series No. 17-08* (United Nations Environment Programme, May 2017): 104-116, főként a 111-115 oldalak.
[303] Paul Burkett, *Marx and Nature: A Red and Green Perspective* (New York: St. Martin's Press, 1999), 6-7 and 107-133 (Chapter 9. Capitalism and Environmental Crisis).
[304] Amartya Sen, "Human Rights and the Limits of the Law," *Cardozo Law Review*, Volume 27, Issue 6 (April 2006), 2913-2927, 2924.
[305] Supra 289.1. Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 53-54.

társadalmi értéket, vagyis emberi egészségnek és jóllétnek megfelelő környezetben való élést. Az Aarhusi Egyezmény architektúrájában az 1. preambulumbekezdés relevanciája és fontossága éppen abban rejlik, hogy a Stockholmi (és nem Riói) Nyilatkozat 1. elvére hivatkozva – "Az embernek *alapvető* [a szerző kiemelése] joga van […]" – tisztázza, vagy legalábbis erősen sugallja, hogy az Egyezmény összefüggésében a környezethez való jog „alapvető jognak", azaz „emberi jognak" minősül, s eképpen az általa védett társadalmi érték sem lehet más, mint „emberi jogi" érték. Ebből kifolyólag az ENSZ-EGB régiónak, s ezzel együtt az Európa Tanács tagállamai túlnyomó többségének szintjén (Litvánia, Monacó és Törökország kivételével, az előbbi kettő alírta az Egyezményt, de nem ratifikálta, míg az utóbbinál hiányzik az alírás és ratifikáció is) a kialakulóban lévő környezethez való jog által védelmezendő társadalmi érték fontossági elsődlegességét és emberi jogi minőségét jogilag tisztázottnak kell tekinteni. E vonatkozásban hangsúlyoznom kell, hogy az Egyezmény 1. cikkének értelmezése a 7. és 8. preambulumbekezdés együttes olvasatával összefüggésben ahhoz a következtetéshez vezet, melynek értelmében a jog két vetületének szoros összekapcsolása nem magukat az eljárási jogokat, hanem azok *szubsztantív célját* (*procedural rights with substantive aim*),[306] azaz az emberi egészség és jóllét vonatkozásában a környezet védelmét és javítását, teszi meg az Egyezmény epicentrumának, ugyanis bár jogi erővel csak az eljárási jogok bírnak, azok rendeltetése, hogy hozzájáruljanak a *szubsztantív, anyagi* környezeti kár (*substantive* environmental harm) megelőzéséhez.[307]

Ezzel a megállapításával összefüggésben, röviden érdemes kitérni arra, hogy az Aarhusi Egyezmény s a benne foglalt eljárási jog-triád mennyiben tekinthető emberi jogi természetűnek. A szakirodalom jelentős része szerint az Aarhusi Egyezmény egyszerre nemzetközi környezetvédelmi és emberi jogi megállapodás, s ezen hibrid minőség jellemzi a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáféréshez, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételhez és az igazságszolgáltatáshoz való jogot is.[308]

[306] Supra 204. Barritt, "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment" (2024), 81.
[307] Supra. 229. Weaver, *The Aarhus Convention: Towards Environmental Solidarisation*, 130.
[308] Például: 'The Aarhus Convention is a potentially *crucial development in the protection of the human right to government information about the environment, which itself represents the convergence of two separate human rights — the right of access to information and the right to environmental protection* [a szerző kiemelése]. However, the Aarhus Convention is regional only, and its practicality still remains to be proven. Meanwhile, constitutional or treaty protections of these rights are still relatively rare among the nations of the world, and there is still no true international protection of the rights to information, the environment, or information about the environment'
– Benjamin W. Cramer, "The Human Right To Information, The Environment And Information About The Environment: From The Universal Declaration To The Aarhus Convention," *Communication Law and Policy*, Volume 14, Issue 1 (2009): 73-103, 101-102

Ugyanezen álláspont jelenik meg az Aarhusi Egyezmény végrehajtási útmutatójának különböző fejezeteiben.[309] Ezt a következetést erősíti meg a már említett, látszólag árnyalatnyi, de értelmezési szempontból fontos tény, hogy Egyezmény elfogadott változatában az emberi jogi jelleget jobban kiemelő Stockholmi Nyilatkozat 1. elve szerepel a Riói megfelelője helyett, valamint a 7. és 8. preambulumbekezdés fényében értelmezett 1. cikkben foglalt érdemi rendelkezés is. Talán elsőre különösen hangzik, de Nagy-Britannia az Egyezmény 1. cikkével kapcsolatos értelmező nyilatkozata szintén megerősíti az Egyezmény emberi jogi jellegét, ugyanis világosan és egyértelműen jelenti ki, hogy a környezethez való alapvető vagy emberi „jog" képezte az Egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások és annak megkötése központi indokát (212. lábjegyzet). További érvként hozható fel az is, hogy a nemzetközi emberi jogi eszközökhöz hasonlóan az Egyezmény „élő eszköz", melynek rendelkezései dinamikusan és evolutívan értelmezendők. Mindemellett, tekintettel arra, hogy rendeltetésükből kifolyólag egy elismerten emberi jogi érték védelméhez hivatottak hozzájárulni, és jogi kötőerővel bírnak, a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáféréshez, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételhez és az igazságszolgáltatáshoz való jogok *prima facie* eljárási emberi jogoknak tűnnek.

Egy 2008-as publikációjának angol nyelvű változatában[310] Majtényi látszólag ellentmond az eddig ecsetelt álláspontnak, ugyanis egy pár tömör sor keretében kifejti, hogy „a kötelező nemzetközi környezetvédelmi egyezmények viszont nem követik az emberi jogi nyelvezetet, mely jogosítottaihoz az egyéni jogok nyelvén beszél, s jobbára csupán állami kötelezettségeket deklarálnak", s ez alól, folytatja a szerző, az Aarhusi Egyezmény sem képez kivételt, ugyanis, bár tartalmaz a környezethez való jog eljárási jogosultságaira vonatkozó rendelkezéseket, *állami kötelezettségeket* [Majtényi kiemelése] állapít meg a jelen és jövő generációkban élő minden egyén egészséges környezethez való jogának védelme érdekében.[311] A „látszólag" jelzőt azért illesztettem be az előző mondatomba, mert a hivatkozott mű kiemelt elemzési tárgya nem az Aarhusi Egyezmény, és maga Majtényi is egy

---

'Whilst this approach will not be without its objectors, true 'fidelity to the material' of the Aarhus Convention, *which purports to be both an environmental and a human rights agreement* [a szerző kiemelése], demands a dynamic 'living document' approach to its interpretation and implementation.'
– Supra 204. Barritt, "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment" (2024), 76.
'In this sense, Aarhus represents *a hybrid of environmental law and human rights law* [a szerző kiemelése]'
– Supra. 28. Boyd, *The Environmental Rights Revolution* (2010), 414.

[309] Supra 207. UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. Second edition. ECE/CEP/72/Rev.1*, 9, 15, 18, 30-31, 41, 76, 188, 222.

[310] A publikáció magyar nyelvű változatból hiányzik az Aarhusi Egyezményre tett kifejezett utalás. Supra 278.1. Majtényi, "A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága?" (2008), 17-28.

[311] Supra 278. Majtényi, "A Right without a Subject?" (2008), 22.

2013-as publikációjában már egy sokkal árnyaltabb álláspontot mutat be, mely szerint az Egyezmény hasonlóságokat is mutat a nemzeközi emberi jogi egyezményekkel, de ugyanakkor lényeges különbségeket is. A hasonlóságok tekintetében, Majtényi kiemeli, hogy az Egyezmény kifejezetten kitér a hátrányos megkülönböztetés tilalmára (az Egyezmény általános rendelkezéseit szabályozó 3. cikk (9) bekezdése) és bizonyos érdemi rendelkezései, mint például az Egyezmény 6., 7., 8. és 9. cikkeinek egyes bekezdései, jogokon alapuló megközelítést alkalmaznak, s ezen utóbbi megállapításhoz még hozzáfűzi, hogy az EJEB 34. cikkének fényében a „nyilvánosság" jogosított minősége az eljárási jogok vonatkozásában összhangban van a jogokon alapuló megközelítéssel.[312] Mielőtt rátérnék a Majtényi által különbségeknek minősített aspektusokra, megjegyzem, hogy különös módon a publikáció ennek dedikált részében a szerző az Aarhusi Egyezményt az EJEE-hez hasonlítja és nem általánosan a nemzeközi emberi jogi egyezményekhez. Így, a mű egészét tekintve, illetőleg együttesen olvasva azt a szerző korábbi, már hivatkozott publikációjával, nem világos az, hogy Majtényi e külöbségeket általános különbségekként fogja fel, azaz általánosít az EJEE-ből kiindulva, vagy valóban kizárólag csak az EJEE vonatkozásában ítéli azokat fennállónak, mint ahogyan az sem, hogy amennyiben ezen utóbbi lenne az álláspontja, miért és mennyiben bizonyítanák ezek a különbségek az Aarhusi Egyezmény kevésbé emberi jogi jellegét.

A szerző az első különbségként azt nevesíti, hogy a „jog" kifejezés ritkán jelenik meg az Egyezmény szövegében, és a dokumentum nem közvetlenül alkalmazandó nemzetközi szerződés (*is a not a self-executing international treaty*), hiszen a 9. cikk szövegezéséből egyértelműen kiderül, hogy a benne foglalt rendelkezések nem közvetlenül alkalmazandók, vagyis csupán arra kötelezi a szerződő államokat, hogy az aarhusi rendelkezéseket átültető nemzeti jogszabályokat fogadjanak el, s ebből pedig az következik, hogy az egyének közvetlenül nem hívhatják fel az Aarhusi Egyezmény rendelkezéseit a nemzeti és nemzetközi bíróságok előtt.[313] Bár Majtényinek igaza van abban, hogy a „jog" kifejezés nem gyakran szerepel az Egyezményben, kétség merül afelől, hogy ezen tény olyan ismérvnek számít-e, amely gyengítené annak emberi jogi jellegét, tekintettel az Egyezmény felépítésére, illetőleg figyelembe véve, hogy hol is jelenik meg a „jog" kifejezés. A „jog" mint a "környezethez való jog eljárási jogosultsága" kifejezés egyetlen egyszer szerepel az Egyezmény rendelkező

[312] Balázs Majtényi, "Signpost on the Road? The Aarhus Convention as a Link Between International Environmental Law and International Human Rights Law. Chapter 2," in *Public Participation in Environmental Decision-Making: Implementation of the Aarhus Convention*. Ed. Hana Müllerová et al. (Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013): 16-28, 20-21.
[313] Supra 312. Majtényi, "Signpost on the Road?" (2013), 22.

részében, de éppen az e tekintetben legmeghatározóbb 1. cikkben, amelyet együttesen kell olvasni többek között a 8. preambulumbekezdéssel, amely szintén a "jog" kifejezést tartalmazza. Anélkül, hogy szigorúan stiláris szempontból ne adnék Majtényinak igazat, az előbb jelzett „jog" kifejezés elhelyezése és szerepe jogokon alapuló megközelítésű irányultságot ad az Egyezmény egészének, hiszen a 4-9. cikkeket nem elszigetelve, hanem az 1. cikkel együtt kell olvasni, ugyanis ezek az előírások az Egyezmény strukturális logikája szerint nem autonóm rendelkezések, hanem lényegében az 1. cikk által garántalt jogosultság-triád normatív tartalmának részletezését, kibontását és pontosítását tartalmazzák. Például, a 4. cikk (1) bekezdésével együttesen olvasott 9. cikk (1) bekezdésének az 1. cikk fényében történő teljes olvasata valahogyan így hangzik: „a környezeti információkhoz való hozzáférés joga magában foglalja a nyilvánosság azon jogát, hogy, kérésére a hatóságok rendelkezésére bocsátják a kért környezeti információt a nemzeti szabályozás keretében […]: a) az információkéréshez fűződő érdek megjelölésének igénye nélkül; b) a kért formában, kivéve azokat az eseteket: […], valamint a nyilvánosság felülvizsgálati eljáráshoz való jogát bíróság vagy bármely más, a törvény által létrehozott független és pártatlan testület előtt, amennyiben a hatóságok a 4. Cikk értelmében benyújtott információigényét figyelmen kívül hagyták, teljes mértékben vagy részben helytelen módon elutasították, nem kielégítő választ adtak, vagy bármely más módon azzal kapcsolatosan úgy jártak el, hogy az nem volt összhangban e cikk előírásaival […]."

Továbbá, teljes mértékben emberi jogi kontextusban, az elkövetkezendőben tárgyalandó 1614 (2003) sz. PACE ajánlást megelőző jelentés (Doc. 9791/16.04.2003) 21-23. és 69. paragrafusai szerint, figyelembe véve a dogmatikai elvárások mellett a reálisan kieszközölhető konszenzus kritériumát is, a környezethez való emberi jog elismerésének legmegfelelőbb módja az úgynevezett „kombinációs modell" (*combination model*), amely meghatározott egyéni jogokat ötvöz az állam vonatkozó objektív védelmi kötelezettségeivel és az egyértelműség érdekében a környezetvédelmi jog alapelveivel. [314] Mint már említettem, az államok nagy részének alkotmányos rendelkezései a környezet általános védelmét és javítását állami feladatként nevesítik, nagyfokú eltérés mutatkozik azonban a közvetlen felhívhatóság lehetőségének, feltételeinek és hatályának szintjén, azaz egyes államokban alanyi jog formájában közvetlenül lehet hivatkozni az egészséges környezetet biztosítani

[314] PACE, *Doc. 9791/16.04.2003. Report: Environment and human rights* (Rapporteur: Mrs Cristina Agudo; Strasbourg, 16 April 2003), paras. 21-23. and 69.; https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10145&lang=EN (2025. március 17.).

rendeltetett alkotmányos előírásokra a nemzeti bíróságok előtt, míg más államokban nem, s ha ezen lehetőség megadatik, a közvetlen felhívhatóság kritériumai államonként változnak, mint ahogyan az is, hogy pontosan mely környezettel kapcsolatos állami kötelezettségeknek felelnek meg egyéni jogosultságok és melyek azok, amelyek a politikai kérdés vagy más hasonló elv miatt bírósági úton egyének által nem kikényszeríthetők. Ugyanakkor, az elismert emberi jogok valamilyen formában beépülnek az államok alkotmányos rendjébe. Mindezek fényében, egy kombinációs modell keretében meglehetősen előnyösnek bizonyulhat a jogosultságok (legyenek azok eljárásiak vagy anyagiak) emberi jogi nyelvezettel való deklarálása és tömör meghatározása, mert normatív tartalmuk pontosítása a környezetvédelmi jog elveivel is összefüggésbe hozott, tágabban megfogalmazott korrelatív állami kötelezettség útján történik. E rugalmas és nyíltabb struktúrának köszönhetően az emberi jogokra jellemző evolutív értelmezés és a környezetvédelmi elvek alakulása előmozdíthatják a jog dinamikus normatartalom-fejlődését, amelynek következtében nemcsak az eredeti korrelatív kötelezettségek teljesedhetnek ki, de akár olyan környezetvédelemmel és -javítással kapcsolatos állami feladatok is bírósági úton érvényesíthetővé válhatnak, amelyek kezdetben nem voltak kikényszeríthetők.

Ezt a megközelítést erősíti Hayward érve is,[315] aki megállapítja, hogy emberi jogi és alkotmányos összefüggésben a korrelativitás tézise nem egyszerű kétoldalú kapcsolatot jelent, hanem jogosultság-kötelesség viszonyok „hálózatát vagy csoportját" (*a 'cluster' of right/duty relations*), amely gyakorta magában foglalja a hohfeldiánus értelemben vett „hatáskörök" (*powers*) és „mentességek" (*immunities*) „másodrendű" viszonyait is, s éppen ezért a környezethez való jog megfogalmazása tekintetében különösen releváns, hogy a jogosultságnak ne kötelezettségek taxatív listája feleljen meg. Vagy másképpen, Raz-ot parafrazálva: egy jogosultság léte gyakran kötelezettséget ró más vagy mások számára a felekre vagy a társadalom egészére jellemző bizonyos tények fennállásának betudhatóan, de a körülmények megváltozása a régi jogosultságon alapuló új kötelezettségek kialakulásához vezethet […] a jogosultságok ezen dinamikus aspektusának, azaz képességének felismerése, hogy új kötelezettségeket hozzon létre elengedhetetlen természetük és gyakorlati funkciójuk megértésének szempontjából.[316] E problematika mintegy zárógondolataként még megjegyzem, hogy érdekes módon abban a részben, ahol az Egyezmény emberi jogi jellegéről értekezik, maga Majtényi idézi Ebbessont, aki szerint „bár a »jog/jogosultság« kifejezés használatát általánosan kerüli, az Aarhusi Egyezmény célja, felépítése és kontextusa

[315] Supra 289.1. Hayward (2005), *Constitutional Environmental Rights*, 51-52.
[316] Supra 297. Raz, *The Morality of Freedom* (1986), 171.

jogon alapuló megközelítésű",[317] és ebből kifolyólag meglehetősen furcsa, hogy a közvetlenül következő sorokban éppen az említett kifejezés ritkaságában véli felfedezni az egyik fontos különbséget az Aarhusi Egyezmény és a nemzetközi emberi jogi eszközök vagy az EJEE [?] között.

Majtényi azon állítását, mely szerint az Aarhusi Egyezmény nem közvetlenül alkalmazandó nemzetközi szerződés (*is a not a self-executing international treaty*) szintén egészséges szkepszissel kell kezelni. Egyrészt, az Egyezmény egészére vonatkozó közvetlen alkalmazhatóságot vagy annak hiányát nem lehet pusztán az Egyezmény egyetlen cikkének szövegezéséből levonni, mint ahogyan azt a szerző teszi a 9. cikkre hivatkozva, ugyanis fennálhat azon eshetőség, hogy egyes rendelkezések közvetlenül alkalmazandók, míg más előírások nem. Másrészt, a közvetlen alkalmazhatóságot vagy annak hiányát nem lehet általánosan és elszigetelten a nemzetközi szerződés megfogalmazása alapján megállapítani, hanem figyelembe kell venni az egyes nemzeti jogrendszerek viszonyulását is e tekintetben. Jendrośka is rámutat egyik művében arra, hogy az Egyezmény előírásainak közvetlen alkalmazhatósága egy meglehetősen bonyolult probléma és egyes nemzeti bíróságok döntéseinek értelmében az Aarhusi Egyezmény bizonyos rendelkezései közvetlenül alkalmazandók, azaz közvetlen hatállyal bírnak az adott nemzeti jogrendben.[318] A Francia Köztársaság szintjén például a *Conseil d'État* (Államtanács), amely a nemzetközi szerződések rendelkezései közvetlen alkalmazhatóságának vizsgálata tekintetében más szempontrendszert alkalmaz, mint az EUB – a *Conseil d'État* kazuisztikus megközelítésében (a nemzetközi szerződés minden egyes rendelkezését, bekezdésről bekezdésre eseti jelleggel elemez) egy nemzetközi jogi eszköz előírásának közvetlen hatálya akkor áll fenn, ha az megfelel az „alanyi jog" (*l'objet du traité*), az „önvégrehajtó jelleg" (*le caractère auto-exécutoire*) és a „pontos megfogalmazás" (*la précision*) kritériumainak[319] – számos ügyben kimondta, hogy

[317] Jonas Ebbesson, "Information, Participation and Access to Justice: The Model of the Aarhus Convention. Background Paper No. 5," *Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment* (Geneva, 14-16 January 2002): 1.; https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/BP_Information_Participation_Access_Justice_Model_AarhusConvention.pdf (2025. március 19.).
317.1. Supra 312. Balázs Majtényi, "Signpost on the Road?" (2013), 20.
[318] Jerzy Jendrośka, "Public Participation in Environmental Decision-Making. Interactions Between the Convention and EU Law and Other Key Legal Issues in its Implementation in the Light of the Opinions of the Aarhus convention Compliance Committee," in *The Aarhus convention at Ten: Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law*, Ed. Marc Pallemaerts (Groningen: Europa Law Publishing, 2011): 91-147., 107-111.
[319] « Or, le Conseil d'Etat procède à un contrôle systématique de l'effet direct des dispositions du traité et cela selon trois critères: – L'objet du traité: les dispositions en cause ont-elles pour objet de créer un droit subjectif au profit des individus ou le traité régit-il uniquement les relations entre les parties? Dans ce second cas, ces

az Aarhusi Egyezmény 6. cikk (1) bekezdés a) pontja és (2) bekezdése, az I. mellékletben felsorolt tevékenységek vonatkozásában, illetve szintén a 6. cikk (3) és (7) bekezdései közvetlenül alkalmazandók a francia nemzeti jogban, míg az Egyezmény 1. cikke, a 2. cikk (4) bekezdése, az 5. cikk (2) bekezdése, a 6. cikk (1) bekezdés b) és c) pontjai, valamint a (4), (6), (8) és (9) bekezdései, a 7. és 8. cikkei, a 9. cikk (3) és (5) bekezdései nem bírnak közvetlen hatállyal a francia jogban.[320] Egyébként, az EUB C-240/09. sz. ügyben hozott ítéletének indoklása és rendelkező része is[321] kétségen kívül arra enged következtetni, hogy, egyrészt azon tény, melynek értelmében egy bizonyos előírásnak (ebben az esetben, az Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésének) az uniós jogban nincs közvetlen hatálya, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az Egyezmény ugyanazon rendelkezésének ne lehetne közvetlen hatálya egyes uniós tagállamok nemzeti jogában (mint ahogyan láttuk a 6. cikk (1) bekezdés a) pontja, (2), (3), és (7) bekezdései közvetlenül alkalmazandók a francia nemzeti jogban). Másrészt, ugyan nem egyenértékűsíthető a közvetlen hatállyal, de mégis meglehetősen releváns, hogy az uniós tagállamok az Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésének és ezzel együtt a vonatkozó átültető uniós jog végrehajtásakor meglehetősen szűk mérlegelési jogkörrel rendelkeznek a perindítási joggal kapcsolatos kritériumok alkalmazási körének megszabását illetően, hiszen ezek a nemzeti jogrendszerben lefektetett kritériumok nem lehetnek túlságosan megszorítóak és korlatozóak, továbbá meg kell feleljenek az Európai Unió Alapjogi Chartája 47. cikke értelmében vett hatékony jogorvoslat elvének, valamint az

---

dispositions ne produisent pas d'effet direct; – Le caractère self-executing: les dispositions invoquées doivent pouvoir être appliquées "sans qu'il soit besoin d'une norme interne qui en opère la réception dans cet ordre ou qui la précise de façon à lui faire produire des effets juridiques concrets"; – La précision: les dispositions doivent être suffisamment précises. Celles qui sont trop vagues ne pourront produire d'effet direct. »
– Julien Bétaille, "La contribution du droit aux effets de la participation du public: de la prise en considération des résultats de la participation" *Revue Juridique de l'Environnement*, Vol. 35, Nº 2 (Juin 2010), 197 à 217, 200.

[320] Julien Bétaille, "The direct effect of the Aarhus Convention as seen by the French '*Conseil d'État*'" *Environmental Law Network International (elni) Review* 2009, No. 2 (2009): 63-73, 68-69.

[321] „Az Európai Közösség nevében a 2005. február 17-i 2005/370/EK tanácsi határozattal megkötött, a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló egyezmény 9. cikke (3) bekezdésének az uniós jogban nincs közvetlen hatálya. Mindazonáltal a kérdést előterjesztő bíróság feladata, hogy a közigazgatási vagy bírósági jogorvoslathoz való jog gyakorlásához szükséges feltételekre vonatkozó eljárási szabályokat a lehető legteljesebb mértékben úgy értelmezze, hogy az megfeleljen mind az ezen egyezmény 9. cikke (3) bekezdése céljainak, mind az uniós jog által biztosított jogok hatékony bírói védelmére vonatkozó célnak, annak érdekében, hogy a környezetvédelmi szervezetek – mint például a Lesoochranárske zoskupenie VLK – bíróság előtt vitathassák az uniós környezetvédelmi joggal esetlegesen ellentétes közigazgatási eljárás során hozott határozatokat"
– CJEU, *C-240/09. Lesoochranárske zoskupenie. Reference for a preliminary ruling: Najvyšší súd Slovenskej republiky - Slovakia. ECLI:EU:C:2011:125* (Luxembourg: CJEU, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 8 March 2011).

Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésében foglalt céloknak, beleértve a nyilvánosság széles körű hozzáférési lehetőségét az igazságszolgáltatáshoz.[322]

Majtényi második különbségként nevesíti, hogy az Aarhusi Egyezmény nem rendelkezik egyéni bírósági panasztételi mechanizmussal (*individual judicial complaint mechanism*) és jogosan teszi hozzá, hogy bár az ACCC felállítása és a megfelelőségi eljárás hozzáférhetővé tétele a nyilvánosság számára innovatív és fontos lépésnek számít a jogok hatékony védelme érdekében, az aarhusi jogkövetési mechanizmus az Egyezmény 15. cikkének értelmében nem konfrontációs, nem bírósági jellegű és konzultatív természetű,[323] s így – teszem hozzá, az Egyezmény módosítása nélkül – a Felek Találkozója nem is lehet felhatalmazva arra, hogy a jövőben klasszikus értelemben vett igazságszolgáltatási mechanizmust hozzon létre a jogkövetés felülvizsgálata keretében.

V.9. Az aarhusi felépítmény jogorvoslati rendszer koherenciája

Talán helyénvaló felhívni a figyelmet az aarhusi jogosultság-kötelezettség viszony- „hálózat" nyílt sajátosságának egy másik vetületére, nevesül arra, hogy – a normatartalom-fejlődés lehetővé tétele mellett – ez a strukturális logika lehetővé teszi azt is, hogy a korrelatív kapcsolatok hézagosak legyenek, azaz, hogy az 1. cikkben pusztán deklarált, majd a 4-8. cikkekben túlnyomórészt állami kötelezettség formájában pontosított jogosítványok ne mindegyikének álljon rendelkezésére teljes körűen jogorvoslat a 9. cikk értelmében. Jendrośka egy terjedelmes publikációjának második részében éppen azt kutatta, hogy az Aarhusi Egyezmény belsőleg koherens jogorvoslati rendszert biztosít-e az általa a nyilvánosságra ruházott jogok tekintetében.[324] A hivatkozott mű központi gondolata, melyet a szerző háromszor is idéz, a C-826/18 sz. ügyben Michal Bobek által megfogalmazott főtanácsnoki indítvány meglehetősen szuggesztív „*Leges imperfectae*-nek minősülnek-e a 6. cikk szerinti részvételi jogok?" című IV.B.2.d. alfejezet utolsó, 85. pontja: „*Valamely jog fennállása* az Aarhusi Egyezmény és mindenekelőtt általában az uniós jog vagy e tekintetben

[322] Az Aarhusi Egyezmény 9. cikke (3) bekezdéséről az uniós jog kontextusában meglehetősen kibontottan értekezik az EUB például a következő ítéletben: CJEU, *Case C-252/22. Societatea Civilă Profesională de Avocaţi Plopeanu & Ionescu. Request for a preliminary ruling under Article 267 TFEU from the Curtea de Apel Târgu-Mureş (Court of Appeal, Târgu-Mureş, Romania), ECLI:EU:C:2024:13* (Luxembourg: CJEU, Judgment of The Court (Fourth Chamber) of 11 January 2024).
[323] Supra 312. Majtényi, "Signpost on the Road?" (2013), 22.
[324] Jerzy Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" *The Opole Studies in Administration and Law (Opolskie Studia Administracyjno-Prawne)* Volume 22 Issue 2 (December 2024): 43-83., 62.

minden valamire való jogrendszer alapján is *jogorvoslat rendelkezésre állását feltételezi.* Ha nincs mód a szóban forgó joggal kapcsolatos kötelezettség másik fél általi teljesítésének kikényszerítésére, fogalmilag nem létezik e jog. Az tekinthető ajándéknak, szívességnek vagy akár jótékonyságnak is, de aligha lehet jogról beszélni. Amennyiben tehát az uniós jog vagy akár valamely egyezmény – amelyben az Európai Unió félként szerepel, valamint amelyhez csatlakozik, és amelyet az uniós jogrenden belül végrehajt – jogról rendelkezik, a szóban forgó jog érvényesítése céljából a bírósághoz fordulás lehetőségét is biztosítani kell a szóban forgó jogszabály révén vagy annak hiányában az Európai Unió Alapjogi Chartájának (a továbbiakban: Charta) 47. cikke alapján."[325] Ez a problematika összefüggésben áll a Majtényi által nevesített második különbséggel, ugyanis a nyilvánosság által indítványozott megfelelőségi eljárás az ACCC előtt jogi természetéből adódóan – „nem konfrontációs, nem bírósági jellegű, konzultatív természetű" (az Egyezmény 15. cikke) – nem minősíthető jogorvoslati mechanizmusnak, és ebből kifolyólag – tekintettel arra is, hogy az Egyezmény által előírt jogokat közvetlenül nem védi sem az EJEB, sem más nemzetközi emberi jogi bírósági szerv – az aarhusi jogok érvényesíthetőségének és kikényszeríthetőségének egyetlen módját a nemzeti bíróságok előtti eljárások képezik.

Jendrośka lényegében azt elemzi, hogy az Egyezmény 9. cikkének (1)-(3) bekezdéseiben foglalt előírások „jogérvényesítési rendelkezésként" (*judicial enforcement provision*) szolgának-e az Egyezmény 4-8. cikkei számára. Az előbb tárgyaltak fényében minden olyan többnyire állami kötelezettség formájában megfogalmazott jogosultság, amelynek nem felel meg jogérvényesítési rendelkezés, lényegében – legalábbis az Aarhusi Egyezmény kontextusában – nem minősíthető alanyi jognak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a részes felek ne hozhatnának kedvezőbb nemzeti jogszabályokat az aarhusi korrelatívitási hézagok megszüntetése érdekében.

Jendrośka megállapítja, hogy a 9. cikk (1) bekezdése egyértelműen a környezeti információk „passzív" nyilvánosságra hozatalát (azaz azok kérés alapon történő rendelkezésre bocsátását) előíró 4. cikk jogérvényesítési rendelkezése, hiszen e tekintetben a nyilvánosságnak kellő és elégséges jogi eszköz biztosíttatik annak érdekében, hogy jogukat oltalmazhassák, jogsértés esetén a 2. cikk (4) bekezdése értelmében vett bármely személy felülvizsgálati eljárást kezdeményezhet bíróság vagy egy törvény által létrehozott független és pártatlan testület

[325] CJEU, *Case C-826/18. Opinion of Advocate General Michal Bobek. ECLI:EU:C:2020:514* (Luxembourg: Opinion of Advocate General, 2 July 2020), para. 85.

előtt. Azonban a 9. cikk (1) bekezdése, mint ahogyan annak szövegezéséből egyértelműen kiderül, nem terjed ki a környezeti információk „aktív" nyilvánosságra hozatalát szabályozó 5. cikkre, s eképpen az e cikkben foglalt jogok esetlegesen a 9. cikk (3) bekezdése által védelmezhetők.[326]

A 9. cikk (2) bekezdése Jendrośka álláspontja szerint csak a 2. cikk (5) bekezdésének 2. mondata értelmében vett, a környezet védelmét elősegítő nem kormányzati szervezetek esetén minősíthető (potenciálisan) olyan hatékony jogorvoslatnak, amely kellően biztosítja a 6. cikkben foglalt részvételi jogok védelmét, tekinttel arra, hogy esetükben a 6. cikk megdönthetetlenül vélelmezi a kellő érdek és a jog sérelmének fennállását, amennyiben megfelelnek a nemzeti jogban foglalt követelményeknek. Ezzel szemben, az „érintett nyilvánossághoz" tartozó természetes személyek – és teszem hozzá minden más olyan jogi személy, természetes személyek szövetsége, szervezete vagy csoportja, amely nem számít a 2. cikk (5) bekezdésének 2. mondata értelmében a környezet védelmét elősegítő nem kormányzati szervezetnek – esete egészen más, ugyanis a 9. cikk (2) bekezdése nem biztosít jogorvoslatot minden olyan természetes személy számára, akinek a 6. cikk értelmében joga van részt venni a környezettel kapcsolatos döntéshozatali eljárásokban, hanem csak és kizárólag azoknak, akik „kellő érdekeltséggel bírnak" vagy „jogaik sérülését állítják", és ezért ezen kategória vonatkozásában a 9. cikk (2) bekezdése nem tölt be általános jogérvényesítési rendelkezés szerepet a 6. cikkben foglalt jogok tekintetében.
Ugyanakkor, folytatja a szerző, a „kellő érdekeltséggel bírnak" vagy „jogaik sérülését állítják" kifejezések, illetőleg a hagyományos emberi jogi megközelítés megalapozhatnak egy olyan következtetést, melynek értelmében a 9. cikk (2) bekezdése a természetes személyek „magánkörnyezethez" való alanyi jogát oltalmazó jogérvényesítési rendelkezésként fogható fel.[327] Érdekesség, hogy Jendrośka a 9. cikk (2) bekezdésének elemezése során a környezet védelmét elősegítő nem kormányzati szervezetek esetében először meglehetősen óvatosabban fogalmaz[328] majd kategórikusan állít.[329] Kétségen kívül a 2. cikk (5) bekezdésének 2.

[326] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 65-66.
[327] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 70-71.
[328] 'In light of the above discussion only in case of non-governmental organizations promoting environmental protection referred to in Article 2.5 the possibility regarding access to justice under Article 9.2 *could potentially be treated* [a szerző kiemelése] as a remedy providing a sufficient guarantee of their right to participate under Article 6.' – Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 69.

pontjában szereplő „nemzeti jogban foglalt követelményeknek megfelelő" kritérium tekintetében, mint ahogyan az kiderül mind az ACCC konzekvens jelentéseiből és javaslataiból, valamint az EUB következetes joggyakorlatából, a részes felek meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkeznek, ugyanis az ENGO-k (környezetvédelmi nem kormányzati szervezetek) a létezés időtartamára, tevékenységi idejére (régiségére), aktív tagjainak számára, tevékenységének ténylegességére vagy nyilvántartásba vételére stb. vonatkozó nemzeti követelmények nem lehetnek túlságosan megterhelőek, politikai indittatásúak, és összhangban kell legyenek az Egyezmény elveivel, köztük a hátrányos megkülönböztetés tilalmával és a technikai valamint pénzügyi akadályok elkerülésével.[330] E korlátok között azonban a részes felek mérlegelési lehetőséggel rendelkeznek s ebből kifolyólag, a 2. cikk (5) bekezdésének 2. pontjában foglalt mérlegelési jogkörre alapozva, akár az is kijelenthető, hogy 9. cikk (2) bekezdése nem minden ENGO számára biztosít jogérvényesítési rendelkezést a 6. cikk vonatkozásában, hanem csak azon ENGO-k számára, amelyek megfelelnek a nemzeti jog által lefektetett követelményeknek. E megállapítás alapján az ENGO-k esetében is az elővigyázatosabb, kürültekintőbb megfogalmazás tűnik indokoltabbnak. A 9. cikk (2) bekezdéséhez Jendrośka még két fontos megjegyzést fűz. Az első értelmében a 2. cikk (5) bekezdés 2. pontjában foglalt követelményeknek megfelelő ENGO-k esetében a 9. cikk (2) bekezdése több egyszerű jogérvényesítési rendelkezésnél, ugyanis nem pusztán a 6. cikkben foglalt eljárási jogokat oltalmazza, hanem érdemi/anyagi érdekeket (*substantive interests*) is, mivel amennyiben a kereseti jog fennáll nem csak a 6. cikk rendelkezései alá tartozó bármely döntés, intézkedés vagy mulasztás eljárási törvényessége, hanem azok anyagi törvényessége is megtámadható. A második értelmében a 9. cikk (2) bekezdésében foglalt utalás a kellő érdekeltségre vagy jog sérülésére, tekintettel a 2. cikk (5) bekezdésének és a 6. cikk (6) és (7) bekezdésének szövegezésére, nem csak a környezettel kapcsolatos érdekekre vagy jogokra korlátozódik.[331]

A 9. cikk (3) bekezdésének szövegezése lényegesen eltér ugyanazon cikk első két bekezdésétől. Mintegy releváns előzetes megjegyzésként meg kell említenem, hogy az Egyezményt a magyar jogban kihirdető 2001. évi LXXXI. törvény egy meglehetősen fontos

---

[329] '*Clearly it can be considered* [a szerző kiemelése] as playing a role of a "judicial enforcement provision" for the participation rights granted by Article 6 to environmental non-governmental organizations referred to in Article 2.5' – Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 70.

[330] Supra 207. UNECE, *The Aarhus Convention: An Implementation Guide. Second edition* (2014), 58.

[331] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 70

fordítási pontatlanságot tartalmaz az Egyezmény irányadó hivatalos angol és francia nyelvű változatához képest. A 2001. évi LXXXI. törvény megfogalmazásában „[…] valamennyi Fél biztosítja, hogy a nyilvánosság azon tagjai számára […] a közigazgatási *és* [a szerző kiemelése] bírói eljárásokhoz való hozzáférés biztosított legyen […].”[332] Az „és” kötőszó használatából az következik, hogy a 9. cikk (3) bekezdéséből származó kötelezettségnek a részes felek csak akkor tesznek eleget, ha a nyilvánosság számára biztosítják mind a közigazgatási mind pedig a bírói eljárásokhoz való hozzáférést, azaz mindkettőt. Ezzel szemben az irányadó hivatalos angol és francia nyelvű változat a „vagy” kötőszót használja – ‘[…] each Party shall ensure that […]members of the public have access to administrative *or* [a szerző kiemelése] judicial procedures […]’ (az angol nyelvű változat)[333] és «[…]chaque Partie veille à ce que les membres du public […] puissent engager des procédures administratives *ou* [a szerző kiemelése] judiciaires […]» (a francia nyelvű változat)[334] – ami azt jelenti, hogy valójában a 9. cikk (3) bekezdése pusztán egy vagylagos kötezettséget ró a részes felekre, és azok megfelelnek az e rendelkezésben foglalt követelménynek akkor is, ha csak közigazgatási eljárásokhoz való hozzáférést biztosítanak a nyilvánosság számára, bírói eljárást nem. Ezt az álláspontot erősíti meg az ACCC jelentéseire és javaslataira is alapozó végrehajtási útmutató 2014-es kiadása.[335]

Ugyan az olyan perindításra vonatkozó nemzeti kritériumok, amelyek olyannyira szigorúak, hogy általánosan és ténylegesen kizárják az összes vagy majdnem az összes ENGO-t vagy a nyilvánosság más tagjait, összeegyezhetetlenek az Egyezménnyel, a részes felek széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek e vonatkozásban.[336] Mindezekre tekintettel, a 9. cikk (3) bekezdése aligha minősíthető hatékony jogorvoslati mechanizmusnak. Továbbá, a szövegezés egyértelműen arra enged következtetni, hogy a 9. cikk (3) bekezdése nem azzal a kifejezett céllal volt beemelve az Egyezmény szövegébe, hogy magára öltse általánosan az 1. cikkben

[332] Supra 203. Az Aarhusi Egyezmény hiteles magyar nyelvű fordítása az Aarhusi Egyezményt Magyarországon kihirdető 2001. évi LXXXI. törvény 2. §-a értelmében, 9. cikk (3) bek.
[333] Supra 102. UNECE, *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*, Article 9.3.
[334] Supra 102. CEE-ONU, *Convention sur l'acces à l'information, la participation du public au processus décisionnel et l'accès à la justice en matière d'environnement*, Article 9.3.
[335] Supra 207. UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. Second edition* (2014), 198-199.
[336] ACCC, *Findings and Recommendations with regard to compliance by Belgium with its obligations under the Aarhus Convention in relation to the rights of environmental organizations to have access to justice (Communication ACCC/C/2005/11 by Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen VZW (Belgium)). Adopted by the Compliance Committee on 16 June 2006. ECE/MP.PP/C.1/2006/4/Add.2.* (Geneva: ACCC (Twelfth meeting), 14-16 June 2006); paras. 35-36.;
https://unece.org/sites/default/files/2023-08/Compilation_of_CC_findings_14.08.2023_eng.pdf (2025. március 28.).

deklarált eljárási jogok vagy különösen a 9. cikk (1) és (2) bekezdése oltalma alá nem eső 5., 6., 7. és 8. cikkek által előírt jogosítványok számára a jogérvényesítési rendelkezés szerepét. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy bizonyos meghatározott esetekben, az aarhusi rendelkezéseket átültető nemzeti jogszabályok függvényében, a 9. cikk (3) bekezdése ne biztosíthatna jogorvoslati mechanizmust az Egyezmény 1., 5., 6., 7. és 8. cikkeiben foglalt jogosítványok számára.

Abból kiindulva, hogy a 9. cikk (3) bekezdését övező előkészületi munkálatok egyik inspirációs forrását az amerikai egyesült államokbeli úgynevezet „civil társadalom által indított perek"/ „állampolgári perek" ('citizen suit') képezték, amelyek útján a nyilvánosság a szennyező magánszektor szervezetei vagy állami szervek ellen közérdekű jogérvényesítéssel lép fel esetenként közvetlenül bíróság előtt vagy közvetetten peres eljárás kezdeményezésére kényszerítve az illetékes hatóságot, és tekintettel azon szakirodalmi álláspontokra, melyek szerint a 9. cikk (3) bekezdésének rendeltetése az 1. cikkben lefektetett környezethez való jog oltalmazását biztosító tényleges közérdekű peres eljáráshoz való jog szabályozása lett volna, Jendrośka első sorban azt vizsgálja, hogy 9. cikk (3) bekezdése, hatályának és jogosítottjainak fényében, felfogható-e az 1. cikkben foglalt környezethez való anyagi jog jogérvényesítési rendelkezéseként.[337] A nevesített szerző megállapítja, hogy a 9. cikk (3) bekezdésének tárgyi hatálya a hatóságok olyan lépéseire és mulasztásaira vonatkozik, amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó nemzeti jog rendelkezéseinek, és nem pedig a környezet megfelelő minőségének biztosítására.[338]
Ezzel összefüggésben és a hatály pontosítása érdekében megjegyzendő, hogy az ACCC egy belgiumi városrendezési engedély megtámadhatóságával kapcsolatosan kimondta, hogy a (3) bekezdés célja, hogy a nyilvánosság tagjai számára jogorvoslathoz való hozzáférést nyújtson a környezetvédelmi jogszabályokkal ellentétes cselekmények és mulasztások tekintetében, valamint olyan eszközöket biztosítson a nyilvánosság részére, amelyek hozzájárulnak a meglévő környezetvédelmi szabályok érvényesítéséhez és hatékonyságához, és a (3) bekezdésben lefektetett állami kötelezettség vonatkozásban a megfelelőség vizsgálatakor ezen rendelkezést együttesen kell olvasni az Egyezmény 1-3. cikkeivel.[339] A (3) bekezdés szövegezése és az ACCC értelmezése – amely kifejezetten „meglévő környezetvédelmi

[337] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 71.
[338] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 72.
[339] Supra. 336. ACCC, *Communication ACCC/C/2005/11*, para. 34.

szabályokat" nevesít – arra enged következtetni, hogy a 9. cikk (3) bekezdése által szabályozott jogorvoslat hatékonysága meghatározó módon függ attól, hogy az államok pozitív jogrendjében léteznek-e olyan rendelkezések, amelyek megfelelően pontos kötelezettségeket és jogosultságokat írnak elő. Továbbá, az Egyezmény 2. cikkének (2) bekezdése értelmében a 9. cikk (3) bekezdésének hatálya nem terjed ki azokra a testületekre vagy intézményekre, amely igazságszolgáltatási vagy jogalkotói minőségben járnak el, és a szakirodalom szerint a nyilvánosság nem alapozhat erre az aarhusi rendelkezésre akkor sem, ha nem megfelelő törvényi szabályozás vagy jogszabályok elfogadásának elmulasztása ellen kíván fellépni.[340] Olybá tűnik, hogy a jogalkalmazás során kibocsátott szabályozó jellegű (normatív) közigazgatási aktusokra szintén nem terjed ki a 9. cikk (3) bekezdésének hatálya, hiszen ezek elfogadásakor a közhatóságok, a különböző módon rájuk ruházott felhatalmazás értelmében és keretei között, „jogalkotói minőségben járnak el."

A jogosítottak tekintetében Jendrośka szerint a 9. cikk (3) bekezdését csak akkor lehetne az egészséges környezethez való jog jogérvényesítési rendelkezéseként tekinteni, ha a részes feleket arra kötelezné, hogy nemzeti jogrendjükben állítsák fel az *actio popularis* intézményét, hiszen egy emberi jog címzettje „mindenki", minden személy" kell legyen és nem csak a nemzeti jogban meghatározott némelyek. A 9. cikk (3) bekezdése viszont egyértelműen nem ró ilyen kötelezettséget a részes felekre, és az ACCC több ízben megerősítette, hogy az Egyezmény nem kötelezi az államokat arra, hogy nemzeti jogukba bárki által indítható kereseti rendszert vezessenek be – nyilvánvalóan nem is tiltja az *actio popularis* intézményének létrehozását –, amelynek következtében bárki megtámadhatja a magánszemélyek és hatóságok olyan lépéseit és mulasztásait, amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó nemzeti jog rendelkezéseinek. Mindezek fényében a már többször nevesített szerző arra a következtetésre jut, hogy a 9. cikk (3) bekezdése nem tekinthető az 1. cikkben megjelenő környezethez való anyagi jogosultság jogérvényesítési rendelkezéseként, amennyiben ezen utóbbin hagyományos alanyi jogot értünk.[341]

Ugyan a (3) bekezdés vonatkozásában Jendrośka elemzését röviden bemutattam, személyes adalékokkal, ahol ennek szükségét éreztem, hiszen a tárgyi hatály és jogosultság-kör pontosítása lényeges a jogorvoslati mechanizmus vizsgálatának szempontjából, a szerző

[340] Eckes Christina and Tessa Trapp, "The Aarhus Convention's Relevance for Climate Litigation Through the Lens of KlimaSeniorinnen," *European Law Blog* (Sep 11, 2024), DOI: 10.21428/9885764c.5c6a5754; https://www.europeanlawblog.eu/pub/xx9vrteu/release/1 (2025. március 28.).

[341] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 72-73.

kiindulópontjával nem tudok egyetérteni, azaz még pontosabban, problémafelvetését szükségetelennek ítélem az azt követő fejtegetés szempontjából. Egyrészt, mint már erről szó esett, az 1. cikkben említett környezethez való jog anyagi vetületét kialakuló emberi jogként kell tekinteni az Egyezmény összefüggésében, amely meghatározza annak célját, részlegesen természetét és esetleges fejlődési irányát, és nem kiforrott, elismert alanyi jogként. Az 1. cikkben foglalt jog anyagi dimenziójának jogi természete az Egyezmény kontexusában így *ab initio* kizárja, hogy rá nézve a 9. cikk (3) bekezdése jogérvényesítési rendelkezés szerepét töltse be, hiszen ez lényegében egyenértékű lenne azzal, hogy az Aarhusi Egyezmény jogi értelemben kikényszeríthető törvényes, valódi jogként ismeri el a környezethez való jog anyagi vetületét, s ezen utóbbi felvetés, mint már láttuk, nyilvánvalóan ellentmond az Egyezmény szövegezésével és a részes felek akaratával. Továbbá, az 1. cikkben deklarált és a 4-8. cikkekben pontosított eljárási triád és a 9. cikkben foglalt tényleges vagy a nemzeti jogszabályoktól függő, s jobbára az 1. cikk által nevesített eljárási jogosultságokra vonatkozó, jogorvoslati garanciák szerepe és rendeltetése az 1. cikk kifejezett rendelkezésének értelmében, hogy „hozzájáruljon" mindenki azon jogához, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen. Mivel azonban ezen jog még csak kialakulóban van és normatív tartalma még nem teljesen körvonalazódott, egy pontosabb megfogalmazás szerint, hogy „hozzájáruljon" annak az emberi jogi értéknek a védelméhez, nevesül az emberi egészségnek és jóllétnek megfelelő környezetben való élés biztosításához, amely valamikor a jövőben egy jogi szempontból elismert környezethez való emberi jog anyagi jogosultságának oltalma alá fog esni. Mivel „hozzájárulásról" és nem teljes védelemről beszélünk, ezért egyértelmű, hogy a 9. cikk (3) bekezdésének *ab initio* nem lehet feladata, hogy teljes körű, az emberi jogi érték minden aspektusát lefedő, hatékony jogorvoslatot biztosítson. Ezen így értelmezett „hozzájárulás" magyarázza meg azt is, hogy ugyan a 9. cikk (3) bekezdésének kifejezetten nevesített hatálya nem általánosan a környezet megfelelő minőségének biztosítása, a környezetre vonatkozó nemzeti jogszabályokkal ellentétes lépésekkel és mulasztásokkal szembeni felülvizsgálat fő célja pontosan az, hogy „hozzájáruljon" a környezet megfelelő minőségének biztosításához, s ezt az álláspontot erősíti az ACCC már hivatkozott értelmezése is, mely szerint a megfelelőség vizsgálatakor a 9. cikk (3) bekezdését együttesen kell olvasni, egyéb előírások mellett, az 1. cikkel is. Mindemellett az sem világos, hogy Jendrośka szerint az emberi jogi diskurzus szempontjából miért elengedhetetlen az, hogy a 9. cikk (3) bekezdése mindenki számára biztosítsa azt, hogy megtámadhasson bármilyen olyan mulasztást, amely összeegyezhetetlen a környezetre vonatkozó nemzeti jogszabályokkal. Mint mondottam, bár a környezethez való jog még

kialakulóban van, az európai emberi jogi rendszer sajátosságait figyelembe véve, jó esély van arra, hogy esetlegesen kollektív dimenzióval is rendelkező, de jogi természetét tekintve egyéni jogról lesz majd szó, s ezt vetíti előre – egy olyan redukcionista megfogalmazással, amelyet az ENGO-knak biztosított előnyös vélelmek valamelyest kiegyensúlyoznak – az Aarhusi Egyezmény 1. cikke szövegének végleges változata is, amelynek értelmében a jelen és jövő nemzedékek egyéneinek majdan ahhoz kellene joga legyen, hogy saját egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen. Még ha ebből a nem túl szerencsés aarhusi megfogalmazásból is indulunk ki, egyértelmű, hogy az alanyi jog hatékony biztosítása nem követeli meg azt, hogy bárki bármely olyan lépést vagy mulasztást megtámadhasson, amely ellentétes a környezetre vonatkozó nemzeti jog rendelkezéseivel. Következésképpen, az egészséges környezethez való alanyi jog szempontjából elégségesnek bizonyulhat egy olyan jogorvoslati mechanizmus, amelynek értelmében mindenki megtámadhatja a környezetre vonatkozó nemzeti jogszabályokkal ellentétes azon lépéseket és mulasztásokat, amelyek (a) az ő egészségét vagy jóllétét biztosító szűkebb értelemben vett környezet vagy ökoszisztémaszolgáltatások, s az azok megfelelő működését biztosító biológiai sokféleség – Jendrośka szavaival „magánkörnyezet" – minőségét befolyásolják vagy valószínűleg befolyásolják, és/vagy (b) azon környezet, környezeti elem, ökoszisztémák, ökoszisztémaszolgáltatások, s az azok megfelelő működését biztosító biológiai sokféleség minőségét befolyásolják vagy valószínűleg befolyásolják, amelyhez érdeke fűződik. Ezt a 3. bekezdés természetesen nem írja elő, vagyis feltétlenül nem írja elő. Az olvasó minél többször olvassa újra ezt az előírást annál inkább félúton képzeli el, valahol az *actio popularis* és a jogérvényesítő rendelkezés között, s mindegy mely irányba haladna tovább a bekezdés minduntalan félúton találja magát.

Az előbbiekben ecsetelt fenntartásaimból kifolyólag, csak részben tudok egyetérteni Jendrośka végkövetkeztetéseivel. Egyrészt egyetértek azzal, hogy 9 cikk. 3. bekezdésének szerepét azon fogalmi megalapozás tükrén keresztül is kell nézni, ami a környezetvédelem, a környezetvédelmi irányítás és a demokratizálás hatékonyabbá tételéről szól olyan eszközök felállítása révén, amelyek a környezetre vonatkozó szabályozások végrehajtását és érvényre jutását hivatottak biztosítani azzal, hogy intézkedések és mulasztások objektív törvényességére vonatkozó bírósági ellenőrzés kezdeményezésének lehetőségét írják elő.[342] Pánovics Attila is hasonló gondolatokat fogalmaz meg az Egyezménnyel kapcsolatosan,

[342] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 74-75.

amikor azt írja, hogy a „[…] a környezeti szempontokat figyelmen kívül hagyni kívánó törekvésekkel szemben az egyik leghatásosabb fegyvert az ún. "jó környezeti kormányzás" ('good enviornmental governance') egyik legfontosabb elvének tartott társadalmi részvétel ('public participation') körébe tartozó szelvényjogok erősítése jelenti, különösen az Egyezmény harmadik "pillérének" tekintett igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés biztosításán keresztül […]" vagy „[f]ontos hangsúlyozni, hogy a jogkövetési eljárásnak nem az egyedi jogsértő eset orvoslása a célja, hanem az adott Fél jogalkotásának és joggyakorlatának az Egyezmény rendelkezéseivel való összhangba hozatala […]."[343] Ugyan erre nem tértem ki, de az ebben a fejezetben oly gyakorta hivatkozott Barritt szintén arról értekezik, hogy az Egyezmény három ösztönző célja: a környezeti jogok, a környezetvédelmi felelősségvállalás/„környezetgondoskodás" (*environmental stewardship*) és a környezeti demokrácia előmozdítása, az utóbbi kettő pedig nagyrészt egybeesik Jendrośka és Pánovics konklúzióival.[344] Egyetértek továbbá azzal is, hogy a (3) bekezdés által szabályozott jogorvoslati garanciák nagyban függnek az átültető nemzeti jogszabályoktól. Jendrośka ezt úgy látja, hogy a fentebb említett meglátásai azt jelentik, hogy a 9. cikk (3) bekezdésének szerepét nem annyira a környezethez való jog védelmének és nem is a jogérvényesítés, hanem sokkal inkább a környezetvédelem hatékonyságának kontextusában kell vizsgálni.[345] Én a hangsúlyokat nem így látom. A tárgyalt összefüggésben a 9. cikk (3) bekezdésének szerepét csak az 1. cikk fényében lehet megállapítani, s így annak közvetlen és szöveg szerinti rendeltetése, hogy „kontingens jogérvényesítési rendelkezésként" hozzájáruljon az egészségnek és jóllétnek megfelelő környezetben való élés emberi jogi rangú érték védelméhez, és ebből kifolyólag téves azt állítani, hogy nem az egészséges környezet oltalmának összefüggésében kell azt tárgyalni. Egyébként, a környezethez való jog oltalma és a környezet védelmének, valamint a környezeti demokráciának a hatékonysága szorosan összefügg egymással, az aarhusi logikának az egyik erőssége éppen abban rejlik, hogy ezeket egymást támogató pillérekként képzeli el a (3) bekezdés kontextusában, s e szoros viszony és szerkezet aligha ad helyt rangsorolásnak.

Valamelyest a környezeti demokráciával és a peresíthetőséggel összefüggésben még meg kell jegyezni, hogy a környezeti ügyekben az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló

[343] Supra 249. Pánovics, "Tágra zárt kapuk" (2012), 1,3.
[344] Supra 215. Barritt, *The Foundations of the Aarhus Convention* (2020), főként a 26-33., 39-72., 107-138. és 162-170. oldalak.
[345] Supra 324. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part II" (2024), 79.

bizottsági közlemény 107. pontja, egyébként teljes mértékben helytállóan, felhívja a tagállamok figyelmét az ENGO-k kiemelt szerepére az általános környezetvédelmi érdekek oltalmazásának területén, és azt javasolja, hogy az ENGO-k kereseti jogának tekintetében ugyanazon megközelítést alkalmazzák a 9. cikk (2) és (3) bekezdései esetén, az Európai Bizottság javaslata szerint a tagállamok által a 9. cikk (2) bekezdésével összefüggésben lefektett megfelelő kritériumok a 9. cikk (3) bekezdésének kontextusában is megfelelők lesznek.[346] Feltevődik azonban a kérdés, hogy a bizottsági közlemény peresíthetőségi kritériumokkal kapcsolatos része miért szorítkozik csupán az ENGO-kra. Tekintettel arra, hogy gyakorta a környezeti károk ok-okozati összefüggései összetettek és kollektívak[347] *prima facie* gyakorlati szempontból talán megalapozottnak tűnik az ENGO-k kiemelt szerepére összepontosítani a 9. cikk (3) bekezdésének kontextusában. Ugyanakkor, a rendelkezés talán felületes olvasata is elegendő ahhoz, hogy rájöjjünk: a (2) bekezdéssel ellentétben a (3) bekezdés nem tesz különbséget az ENGO-k és a nyilvánosság más kategóriái között. A fent hivatkozott bizottsági közlemény ENGO-kat előnyben részesítő javaslata tehát nem áll összhangban a VCLT 31. cikkének (1) bekezdésében lefektetett általános értelmezési szabályokkal, hiszen az Egyezmény 3. cikkének (1) bekezdése kifejezetten a 2. cikk (4) bekezdése értelmében vett „nyilvánosság" kifejezést használja és nem az ENGO-k részére érdekeltségi vélelmet biztosító 2. cikk (5) bekezdése szerinti „érintett nyilvánosság" szövegezést. Továbbá, ha a szövegösszefüggést is figyelembe vesszük, akkor még egyértelműbb, hogy a (3) bekezdésben a nyilvánosság tagjai közötti különbségtétel teljes hiányát akaratlagosnak kell tekinteni, ugyanis, ahol megkülönböztetni szándékoztak az Egyezmény szövegezői, mint például ugyanazon cikk 2. bekezdésében, ott meg is tették. Nem áll összhangban az *ubi lex non distinguit, nec nos distinguere debemus* (ahol a törvény nem tesz különbséget, ott az értelmezőnek sem szabad különbséget tennie) univerzális értelmezési jogelvvel sem, de olybá tűnik, hogy még az uniós joggal sem mutat következetességet, hiszen például a 2001/42/EK Irányelv 6. cikkének (4) bekezdése sem csak az ENGO-kra szorítkozik, hanem ugyanannyira relevánsnak tekinti az egyéb érdekelt szervezeteket is.[348]

---

[346] European Commission, *Notices from European Union Institutions, Bodies, Offices and Agencies. Commission Notice on access to justice in environmental matters. C/2017/2616. Document 52017XC0818(02). Official Journal of the European Union C 275, 18.8.2017, p. 1–39* (18.8.2017), para. 107.; https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC0818(02) (2025. március 29.).

[347] Supra 289.1. Tim Hayward, *Constitutional Environmental Rights* (2005), 53.

[348] "A tagállamok határozzák meg, hogy mit értenek a (2) bekezdés szerinti nyilvánosság fogalma alatt, beleértve azt a nyilvánosságot, amely az ennek az irányelvnek a hatálya alá tartozó döntéshozatalban érintett, vagy feltehetőleg érintve lesz, illetve érdekelt, továbbá az illetékes nem kormányzati szervezeteket, például a környezetvédelmet elősegítő és egyéb érdekelt szervezeteket." – Az Európai Parlament és a Tanács 2001/42/EK

A jogdogmatikai sík mellett, az ENGO-k előtérbe, s ezzel egyidejűleg a nyilvánosság többi tagjának háttérbe helyezése gyakorlati szinten is problémát jelenthet. Emilie Chevalier pontosan arról ír, hogy környezeti ügyekben a Francia Köztársaságban a miniszteri vagy prefektusi rendelettel jóváhagyott ENGO-k vélelmezett kereseti joggal rendelkeznek a törvénybe ütköző lépésekkel és mulasztásokkal szembeni felülvizsgálati eljárásokban. A természetes személyek és a nyilvánosság többi tagja számára azonban meglehetősen nehéz érdeket bizonyítani a szigorú *intérêt à agir* követelményeknek betudhatóan – a nem privilegizált kategóriába tartozók ugyanazon kriériumoknak kell megfeleljenek környezeti ügyekben is (a kereset csak akkor elfogadható, ha a felperes bizonyítani tudja, hogy személyes, közvetlen és tényleges érdeke fűződik a megtámadott jogi aktus megsemmisítéséhez), mint bármely más közigazgatási bíróság hatáskörébe eső felülvizsgálat esetén az Aarhusi Egyezmény hatályosulása után is.[349] Ebből kifolyólag, s tekintettel arra is, hogy a „privilegizált" ENGO-k száma nagyban csökkent az elmúlt időben a jóváhagyási kritériumok szigorúbbá válásának is betudhatóan, Chevalier arra a következtetésre jut, hogy egyes ENGO-k előnyös státuszának biztosítása nem ellensúlyozza az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés túlságosan korlátozó felfogását a nyilvánosság többi tagjának tekintetében, és ezen tény pedig csorbítja a francia környezetvédelmi jogszabályok hatékonyságát.[350] Továbbá, úgy véli, hogy az Aarhusi Egyezmény nem hoz javulást a szigorú nemzeti perképességi kritériumok vonatkozásában,[351] ugyanis a több szinten is meghatározó *Janin-ügyben* az ACCC úgy értékelte, hogy a Francia Köztársaság „a jelen eset körülményei között nem sértette meg az Egyezmény 9. cikkének (2) vagy (3) bekezdését".[352]

Összességében is elmondható, hogy az európai régióban a környezetvédelem emberi jogi megközelítésének egyik fontos jellemzője az ENGO-k kiemelt szerepének hangsúlyozása. Ez

irányelve (2001. június 27.) *bizonyos tervek és programok környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálatáról.* Dokumentum 32001L0042. HL L 197., 2001.7.21., 30-37. o., 6.4. cikk.

[349] Emilie Chevalier, "Standing Before French Administrative Courts and Environmental Protection: Not Specific Enough for an Effective Access to Justice?" *P.A. Persona e Amministrazione. Ricerche Giuridiche sull'Amministrazione e l'Economia (Legal Research on Public Administration and Economics)*, n.1 (2020): 317-330, 320-324.

[350] Supra. 349. Chevalier, *Standing Before French Administrative Courts and Environmental Protection* (2020), 320, 322-323, 329.

[351] Supra. 349. Chevalier, *Standing Before French Administrative Courts and Environmental Protection* (2020), 324-328.

[352] ACCC, *Findings and recommendations with regard to communication ACCC/C/2015/135 concerning compliance by France. Adopted by the Compliance Committee on 10 March 2020. ECE/MP.PP/C.1/2020/9* (Geneva: ACCC (Sixty-eighth meeting), 23–27 November 2020), paras. 52-76. and Conclusions (para. 77.); https://unece.org/sites/default/files/2023-08/Compilation_of_CC_findings_14.08.2023_eng.pdf (2025. március 29.).

a kiemelt státusz nagyfokú folyamatosságot mutat és túlnyúlik az aarhusi kontextuson, mint ahogyan az EJEB *Verein Klimaseniorinnen Schweiz és Mások kontra Svájc ügy*ben hozott ítélete is illusztrálja, aholis több, mint meggyőző többséggel, 16 szavazattal egy ellenében, a Strasbougi bíróság nagytanácsban eljárva, *inter alia*, megállapította, hogy az eléje tárt klímaperben a kérelmező egyesület perindítási joggal rendelkezik a panasz 8. cikk szerinti érdemi elbírálása tekintetében, azonban a kérelmező természetes személyek ugyanazon cikk vonatkozásában nem rendelkeznek „áldozati" státusszal, így panaszaik elfogadhatatlannak minősülnek.[353]

V.10. A visszalépés kérdéséről

Az aarhusi struktúra már jelzett előnyei s az imént említett hátránya mellett, zárógondolatként még kitérek az Egyezmény egy elégtelenségére, amely részint összefüggésben van a már tárgyalt emberi jogi jelleggel, jogorvoslati hatékonysággal és a részes felek mérlegelési jogkörének kiterjedésével is. Ugyan a nemzetközi emberi jogi *corpus* kontextusában, amennyiben általánosságban vizsgáljuk ezt a joganyagot, nem állítható, hogy a visszalépés tilalmának elve (*the principle of non-retrogression*) különálló doktrínaként *ius cogens*-nek (kógens jog/ a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő normái/) tekinthető, ahhoz nem fér kétség, hogy az említett jogi elv, melynek primér s talán legfontosabb normatív megalapozását az EJENY utolsó, akaratnyilvánítást tartalmazó preambulumbekezdése képezi, mélyen beágyazódott az emberi jogi hagyományba és szigorú korlátokat szab az államok részére.

Hogy csak két példára szorítkozzak, egy 2020-as tanulmány szerint, amely az 1999 és 2018 közötti periódusban a Strasbourgi Bíróság nagytanácsa joggyakorlatának átfogó tendenciáit vizsgálta és ennek érdekében közel 400 határozatot elemzett, az EJEB, legalábbis kifejezetten, egyetlen esetben sem módosított korábbi ítélkezési gyakorlatán oly módon, hogy az visszalépést jelentene az EJEE-ben foglalt alapvető jogok védelmi szintjének tekintetében, azaz explicit módon nem tért el az „élő eszköz" és „jogkiterjesztés" (*rights-expanding*

[353] ECtHR [GC], *Case of Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others V. Switzerland. Application no. 53600/20* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 9 April 2024), az ítélet rendelkező részének 4, 5, 7, 9-11. pontjai (pp. 230-231) természetesen együttesen olvasva az indoklással; https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2024/20240409_Application-no.-5360020_judgment.pdf (2025. március 29.).

doctrine) elveitől, illetőleg az evolutív és progresszív jogértelmezéstől.[354] A kép teljességének kedvéért hozzáteszem, hogy ugyanazon publikáció azt is hangsúlyozza, hogy 2012-től bizonyos típusú ügyek és szilárd demokráciával rendelkező államok esetében megfigyelhető, hogy az EJEB nagytanácsa meglehetősen szűken értelmezi az EJEE rendelkezéseit, s emiatt a többségi álláspontot az ellentétes különvéleményeket megfogalmazó bírák éles kritikákkal illetik (ezeket a kritikákat a szerzők „visszasétáló különvéleményeknek" nevezik (*'walking back dissents'*).[355]

A még nem kiteljesedett, de már emberi jogként kifejezetten elismert GSzKJNE-ben foglalt jogok esetében is a fokozatos megvalósítás elve (*the doctrine of progressive realisation*), egyebek mellett, megköveteli, hogy bármely szándékos retrogresszív intézkedés foganatosítása csak a legkörültekintőbb mérlegelés mellett lehetséges, és csakis abban az esetben, ha teljes mértékben indokolható az Egyezségokmányban foglalt jogok összességére és az adott állam rendelkezésre álló maximális erőforrások teljes körű felhasználásának kontextusára való hivatkozással, és semmiképpen nem képezhet olyan visszalépést, amelynek következtében az államoknak ne kellene legalább a minimális alapkötelezettségeiket (*minimum core obligations*) teljesíteniük annak érdekében, hogy az Egyezségokmányban foglalt valamennyi jog minimális lényegi védelmi szintje és lényegi tartalma (*core content*) biztosítassék.[356]

Az aarhusi eljárás-triád összefüggésében a visszalépés problematikáját az ACCC a ACCC/C/2004/04 sz. indítvánnyal eléje terjesztett megfelelőségi eljárás keretében fejtette ki.[357] A jogkövetési mechanizmus megindítását egy magyar ENGO, a Levegő Munkacsoport (LMCS, Clean Air Action Group – CAAG), kérelmezte. Elemzésében az ACCC nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a nemzetközi jog általános elvei és szabályai, köztük a nemzetközi környezetvédelmi jog és emberi jog is, releváns lehet a meg nem felelés megállapítása szempontjából, de hozzátette, hogy az Egyezmény egy adott cikke, nevesül a 3. cikk (6)

---

[354] 'What the ECtHR has not done – at least not explicitly – is overturn its prior case law in a rights-restrictive direction. Such a move would represent a sharp and controversial break from the living instrument, European consensus and other rights-expanding doctrines that the Court has long endorsed.' – Laurence R. Helfer and Erik Voeten, "Walking Back Human Rights in Europe?" *The European Journal of International Law*, Vol. 31, no. 3 (2020): 797-827., 823.

[355] Supra 354. Helfer and Voeten, "Walking Back Human Rights in Europe?" (2020), 823-827.

[356] Supra 155. CESCR, *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant)*, para. 9.

[357] ACCC, *Findings and Recommendations with regard to compliance by Hungary with the obligations under the Aarhus Convention in the case of Act on the Public Interest and the Development of the Expressway Network (Communication ACCC/C/2004/04 by Clean Air Action Group (Hungary)). Adopted by the Aarhus Convention's Compliance Committee on 18 February 2005. ECE/MP.PP/C.1/2005/2/Add.4* (Geneva: ACCC, 14 March 2005); https://digitallibrary.un.org/record/543926?v=pdf (2025. március 29).

bekezdése, bizonyítja azon tényt, miszerint a tárgyaló felek figyelembe vették a meglévő jogok és magában az Egyezményben foglalt jogok közötti viszonyt és nem zárták ki teljes mértékben a meglévő jogok korlátozásnak/csökkentésének lehetőségét amennyiben az ezen jogok által biztosított oltalom nem csökken az Egyezmény által biztosított szint alá. Ugyanakkor, folytatja az ACCC ugyanazon paragrafusban, a 3. cikk (6) bekezdésének szövegezése, különösen együttesen olvasva az 1. cikkel és a 3. cikk (5) bekezdésével, azt is jelzi, hogy egy ilyen jellegű csökkenés általában nem tekinthető az Egyezmény céljával összhangban lévőnek.[358] Az ACCC/C/2004/04 sz. ügyben az ACCC arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált tevékenység összefüggésében a szerződő fél új törvénye a régi törvényhez képest korlátozza a nyilvánosság lehetőségeit a döntéshozatalban való részvétel és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés tekintetében, és noha ez *prima facie* még nem jelenti azt, hogy az Egyezmény minimumkövetelményei alá süllyedt, sok múlik majd az új nemzeti jogszabályok gyakolati végrehajtásán, s ezért a megfelelést vizsgáló bizottság azt javasolja a részes félnek, hogy tartsa szem előtt az ügyet. Továbbá, ugyanazon következtetések keretében azt javasolta a Felek Találkozójának, hogy szólítsa fel a szerződő feleket arra, hogy tartózkodjanak bármilyen retrogresszív intézkedés foganatosításától, még akkor is, ha az adott visszalépés nem jelentené feltétlenül az Egyezmény megsértését, valamint a már retrogresszív intézkedéseket elfogadott szerződő feleket arra, hogy tartsák szem előtt az ügyet.[359] A Felek Találkozója nem járt el az ajánlás alapján.[360]

Cezare Pitea ezt úgy értelmezi, hogy az ACCC óvatos és körültekintő a tekintetben, hogy ne lépje túl az egyezmény nyelvezete szabta korlátokat a szerződő felek kötelezettségeinek megállapításakor vagy pontosításakor, és ebből kifolyólag találta úgy, hogy bár az Egyezmény értelmezésékor potenciálisan figyelembe veheti a környezeti és emberi jogi elveket, ez az Egyezmény összefüggésében nem vezethet a konszolidáció/szerzett jogok védelmének (*the principle of consolidation*) vagy a visszalépési tilalom elvének alkalmazásához (*the principle of non-regression*).[361]

---

[358] Supra 357. ACCC, *ACCC/C/2004/04*, para. 18.
[359] Supra 357. ACCC, *ACCC/C/2004/04*, III.A.20 and III.B.21.
[360] UNECE, *Report of the Second Meeting of the Parties. Addendum. Decision II/5: General Issues of Compliance. Adopted at the second meeting of the Parties* on *25-27 May 2005. ECE/MP.PP/2005/2/Add.6* (Almaty (Kazakhstan), UNECE, 13 June 2005), para. 3.; https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2005/pp/ece/ece.mp.pp.2005.2.add.6.e.pdf (2025. március 29.).
[361] Cesare Pitea, "The Non-Compliance Procedure of the Aarhus Convention: Between Environmental And Human Rights Control Mechanisms," *The Italian Yearbook of International Law*, Volume 16, Issue 1 (January 2006): 85-116., 105-106.

Véleményem szerint az ACCC által alkalmazott megfogalmazás fényében Pitea következtetése kissé túlzó, ugyanis a hivatkozott megállapítások és ajánlások 18. paragrafusának utolsó mondata, valamint következtetései kellően egyértelműek a tekintetben, hogy főszabály szerint a visszalépés nem tekinthető az Egyezménnyel összeegyeztethetőnek, s az csak kivételes, különösen indokolt esetekben lehet megendedett. Azaz, az Egyezmény nem tiltja a visszalépést abszolút értelemben, de az államok meglehetősen szűk mérlegelési jogkörrel rendelkeznek e területet illetően. Továbbá, az Egyezmény nyelvezetére hivatkozó vizsgáló bizottsági önkontrollról szóló tézise is erősen megkérdőjelezhető, mint ahogyan az ACCC-nek az Egyezmény 3. cikkének (6) bekezdésére való alapozása is. Úgy vélem, hogy egyrészt a 3. cikk (6) bekezdése nem rendelkezik funkcionális és rendeltetésbeli autonómiával, hanem csak (5) bekezdés összefüggésében értelmezhező, s leginkább ezen utóbbi cikk pontosító, értelmező, egyértelműsítő rendelkezéseként fogható fel. Másrészt, az első kijelentéssel szoros logikai összeköttetésben, a 3. cikk (6) bekezdése nem képezheti a visszalépés kivételes megengedhetőségének jogalapját.

Az Egyezményt előkészítő munkálatokból világosan kiderül, hogy 3. cikk (5)-(6) bekezdéseinek célja abban áll, hogy világossá és egyértelművé tegye, hogy az Aarhusi Egyezmény előírásai nem érintik a felek azon jogát, hogy az Egyezményben meghatározott védelmi szintnél magasabb szintű védelmet biztosító, a jogosítottak számára kedvezőbb (i) már korábban meglévő nemzeti rendelkezéseiket fenntartsák vagy (ii) a jövőben ilyen kedvezőbb nemzeti rendelkezéseket fogadjanak el és alkalmazzanak. Jól látható, hogy ezt a szerepet önmagában az (5) bekezdés is ellátja, s így feltevődik a (6) bekezdés létjogosultágának a kérdése, amelyre mindjárt visszatérek. Az Egyezmény tervezett elemeiről szóló, előkészítő munkafolyamatának alapjául szolgáló dokumentum nem tartalmaz két külön előírást – egyet, amely megfelelne a 3. cikk (5) bekezdésének, és egy másikat, amely megfelelne a 3. cikk (6) bekezdésének – hanem csak egyetlen rendelkezést, amelynek szövegezése még teljes mértékben megegyezett az ENSZ-EGB szerződésekben hagyományosan alkalmazott azon megfogalmazással,[362] mely azt jelzi, hogy a részes felek magasabb szintű védelmet biztosíthatnak, mint az adott nemzetközi szerződés: „Ezen

[362] Például: "Ezen Egyezmény előírásai nem érintik a Felek azon jogát, hogy önállóan vagy közösen az ezen Egyezményben meghatározottaknál szigorúbb intézkedéseket fogadjanak el és alkalmazzanak."
– UNECE, *Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Registration: 6 October 1996, No. 33207; Treaty Series, vol. 1936, p. 269.* (Helsinki: UNECE, Adopted: 17 March 1992, Entry ino force: 6 October 1996), Art. 2.8.; https://treaties.un.org/doc/treaties/1992/03/19920317%2005-46%20am/ch_xxvii_05p.pdf (2025. március 29.).

Egyezmény előírásai nem érintik a Felek azon jogát, hogy az ezen Egyezményben meghatározottaknál szigorúbb intézkedéseket fogadjanak el környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférés, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog vonatkozásában."[363] Az Egyezmény előkészítésével megbízott munkacsoport egészen hatodik üléséig a mostani 3. cikk (5) és (6) bekezdései egyetlen egységes bekezdésként szerepeltek. Az első ülésen arra a következtetésre jutottak a tárgyaló felek, hogy a „szigorúbb" kifejezés további megbeszélést igényel,[364] a negyedik ülésszakon az Orosz Föderáció egy olyan álláspontnak adott hangot, mely szerint teljes mértékben egyértelmű, hogy az Egyezmény minimumszabályokat fektet le, mint ahogyan az is evidens, hogy a részes feleknek joga van az Egyezménynél kedvezőbb és azzal nem ellentétes nemzeti jogszabályok fenntartására vagy megalkotására, s eképpen a bekezdéstervezet felesleges, mi több a benne szerepelő „szigorúbb" kifjezés miatt akár félrevezető és megtévesztő lehet, hiszen egy olyan helytelen értelmezést vonhat maga után, miszerint a részes felek jogosultak lennének az Egyezmény rendelkezéseit szigorúbban értelmezni és alkalmazni, értelmezési lehetőség, amely ellentétes a tárgyaló felek szándékával és az Egyezmény céljával.[365] A hatodik ülésszakon a szöveg módosult, és gyakorlatilag egyetlen szó eltérésével létrejött a konszolidált verzió 3. cikk (5) bekezdése: „Ezen Egyezmény rendelkezései nem befolyásolják a Felek azon jogát, hogy olyan *szigorúbb* [a szerző kiemelése] intézkedéseket tartsanak fenn vagy foganatosítsanak, amelyek ezen Egyezmény követelményeinél szélesebb körű hozzáférhetőséget biztosítanak a nyilvánosság számára a környezeti információhoz, szélesebb körű részvételt tesznek lehetővé a környezeti döntéshozatalban és szélesebb körű hozzáférhetőséget biztosítanak az igazságszolgáltatáshoz."[366] Ugyanazon a hatodik ülésszakon a munkacsoport egy kis szerkesztői csoportot azzal bízott meg, hogy dolgozza ki a „szigorúbb" (*more stingent*) kifejezés azon helyes orosz fordítását, amely oroszul nem jelentheti azt, hogy „korlátozó" (*restrictive*).[367] Szintén a hatodik ülésszakon született meg a mostani (6) bekezdés külön bekezdésbe való foglalásának gondolata, számos delegáció támogatásával, az Egyesülés (Koalíció) javaslatára a következő szöveggel: „Az Egyezmény rendelkezései nem alkalmazhatók oly módon, amely az információhoz való hozzáférésre, a nyilvánosságnak a

[363] Supra 265. UNECE Secretariat, *Draft elements for the Convention on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-making*, *CEP/AC.3/R.1*, Art. 2.7 (p. 5.).
[364] Supra. 266. UNECE-Working Group, *Report of the First Session. CEP/AC.3/2*, Annex III, Art. 2. para. 7. (p. 8.).
[365] Supra. 270. UNECE-Working Group, *Report of the Fourth Session. CEP/AC.3/8*, Annex VIII, pp. 22-23.
[366] Supra 264. UNECE-Working Group, *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.*, Annex I, Art.2.6., p. 5.
[367] Supra 264. UNECE-Working Group, *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.*, Annex I, Notes: 13, p. 6.

környezeti döntéshozatalban való részvételére és az igazságszolgáltatáshoz való jogra vonatkozó nemzeti jog által szabályozott már létező jogosultságokat csökkenti vagy csorbítja."[368] A nyolcadik ülésszakon a mostani (5) bekezdés szövegéből törölték a „szigorúbb" kifjezést,[369] s így létrejött annak végleges változata. Az sajnos sem a munkacsoport későbbi jelentéseiből, sem más forrásból nem derül ki, hogy a mostani (6) bekezdés szövege milyen okból kifolyólag változott enyhén az Egyesülés (Koalíció) javaslatához képest. Az Aarhusi Egyezmény végrehajtási útmutatója szerint egyes államok alkotmánya a nemzetközi kötelezettségek primátusát olyanképpen fogalmazza meg, hogy az Egyezmény ratifikálásának következtében az aarhusi rendelkezések kiszorítanák, háttérbe szorítanák az azonos tárgykört szabályozó nemzeti előírásokat, vagy azok helyébe lépnének,[370] s így feltételezhető, hogy a 3. cikk (6) bekezdésében foglalt pontosításra éppen az előbb vázolt jogi jelenség elkerülése és kiküszöbölése végett volt szükség.

A fentiek arra engednek következtetni, hogy a 3. cikk (6) bekezdése valójában az (5) bekezdésből származtatott és annak a kedvezőbb nemzeti szabályok fenntartására vonatkozó mondatát értelmezni hivatott rendelkezés, melynek célja és rációja, hogy egyértelműsítse: a részes felek kifogásképpen nem hivatkozhatnak az Egyezményben foglalt standardokra annak érdekében, hogy igazolhassák a nemzeti jog által előírt már létező jogosultságok csökkentését vagy csorbítását, és minden ilyen jellegű állami indoklás ellentétes az Egyezménnyel. A fentiekből az is világosan kiderül, hogy az előkészítő munkálatok során a tárgyaló felek a (6) bekezdés összefüggésében egyetlen olyan kijelentést sem tettek, amiből arra lehetne következtetni, hogy e rendelkezésre alapozva a feleknek lehetőségük lenne a már létező jogosultságok csökkentésére. Mindezek fényében elmondható, hogy az Egyezmény 3. cikk (6) bekezdése egyértelműen nem képezhet jogalapot a már meglévő jogosultságok csökkentésének lehetőségéhez. Az ACCC tehát helytelenül járt el amikor az ACCC/C/2004/04 sz. ügyben megfogalmazott megállapításai és ajánlásai 18. paragrafusában erre a bekezdésre hivatkozott a jogosultság-csökkentés problamtikájának kontextusában. Az egyezmény nyelvezetén alapuló vizsgáló bizottsági önkontrollról szóló tézis pedig szintén téves, hiszen, mint láttuk, a 3. cikk (6) bekezdésének egyetlen olyan lehetséges értelmezése sincs, amely megkívánná ezt az önkontrollt. Tisztázás végett, a fenti elemzésemből nem az következik, hogy minden jogosultság-csökkentő nemzeti intézkedés összeegyeztethetetlen az

[368] Supra 264. UNECE-Working Group, *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.*, Annex I, Notes: 14, p. 6.
[369] Supra 272. UNECE-Working Group, *Report of the Eighth Session. CEP/AC.3/16*, Annex I, Article 2.6., p. 6.
[370] Supra 207. UNECE, *The Aarhus Convention: An implementation Guide. Second edition* (2014), 68.

Egyezménnyel, hanem az, hogy egy ilyen esetleges összeegyeztethetőség nem vezethető le a 3. cikk (6) bekezdéséből. Egy ilyen típusú esetleges összeegyeztethetőség megengedhetőségét több tényező összjátéka teszi lehetővé: egy kifejezetten jogosultság-csökkentést tiltó aarhusi rendelkezés hiánya; az előző tényező összefüggésében a nemzeti jogalkotást is szervesen magában foglaló állami szuverenitás; az Egyezmény „egy küszöb és nem egy plafon" tulajdonsága (*the Convention is a "floor, not a ceiling"*); valamint az intézményes emberi jogi diskurzus azon jelenlegi álláspontja, mely szerint a visszalépés kivételes, rendkívüli esetekben és szigorú feltételek teljesítése mellett megengedhető. Hozzá kell tenni azért, hogy Aarhusi Egyezmény *"élő eszköz"*, s ennek betudhatóan a küszöb is egyre magasabbá és magasabbá válhat.

V.11. A PACE kiegészítő jegyzőkönyvtervezetre vonatkozó ajánlással érkezett, de kézikönyvvel tért haza

Az Aarhusi Egyezmény hatályosulása és sikere által létrehozott momentumra építve 2003. júniusában a PACE ismét kísérletett tett arra, hogy meggyőzze a Miniszteri Bizottságot arról, hogy az EJEE rendszerének szüksége van egy autonóm környezethez való jogról szóló jogkiterjesztő opcionális KJ-re. Ugyan a PACE ezúttal sem dolgozott ki előzetes jegyzőkönyvtervezet, a 1614(2003) sz. „Környezet és Emberi Jogok" címet viselő PACE ajánlás[371] szembetűnően ambiciózusabb és célirányosabb az 1999-es elődjénél, megállapítás, amelyet az ajánlás nyelvezete mellet alátámaszt a meglehetősen átgondolt, nagy volumenű kutatómunkát és intellektuális erőfeszítést feltételező ajánlás-alapozó jelentés is (Doc. 9791/16.04.2003).[372] A PACE kiemeli, hogy ajánlásának következtében az EJEB környezettel kapcsolatos joggyakorlatának továbbfejlesztéséhez kíván hozzájárulni azzal, hogy a környezet védelmét erősíteni hivatott egyéni eljárási jogok beemelését szorgalmazza az EJEE rendszerébe (az ajánlás 8. pontja). Az ajánlás az Aarhusi Egyezményt követve az emberi jogi nyelvezet szempontjából sokkal inkább megfelelő Stockholmi Nyilatkozat 1. elvére, az Aarhusi Egyezmény 1. és 9. cikkeire, az európai államok környezetre vonatkozó alkotmányos rendelkezéseire hivatkozva azt javasolja a tagállamoknak, hogy, *inter alia*, az EJEE-ben foglalt jogok oltalmának biztosításakor különösen vegyék figyelembe e jogok

[371] PACE, *Recommendation 1614 (2003). Environment and human rights* (Strasbourg: PACE, 27 June 2003); elérhető online: https://pace.coe.int/en/files/17131/html (2025. március 30.).
[372] PACE, *Doc. 9791/16.04.2003. Report on Environment and human rights* (Strasbourg: Rapporteur: Mrs Cristina Agudo, 16 April 2003); https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10145&lang=EN (2025. március 30.).

környezetvédelemi dimenzióját, ismerjék el a környezethez való jogot (lehetőség szerint és pereferenciálisan alkotmányos szinten), és védelmezzék az aarhusi eljárási jogokat (az ajánlás 9.1.-9.3. pontjai), valamint javasolja a Miniszteri Bizottságnak, egyebek mellett, hogy dolgozzon ki egy EJEE-hez csatolandó KJ-t, amely az Aarhusi Egyezményben foglaltaknak megfelelően a környezetvédelem fokozását célzó egyéni eljárási jogok elismeréséről szól (az ajánlás 10.1. pontja). Érdekesség, hogy javaslatában a PACE nem hivatkozott a Riói Nyilatkozat 10. elvére, s ez még inkább különös, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az ENSZ-EGB környezeti eljárási jogok univerzálissá tételére vonatkozó törekvését, mint már fentebb említettem, „a globális 10. alapelv eszköz" címszó alatt emlegetik. Talán e mulasztás akaratlagos, s a javaslat kidolgozói ezzel a javasolt KJ regionális jellegét kívánták előtérbe helyezni.

Ugyan a javaslat 10.1. pontjának elszigetelt értelmezése arra engedne következtetni, hogy a kidolgozandó KJ az Aarhusi Egyezményben foglalt három eljárási jogra kellene korlátozódjon,[373] a jelentés 26. – az előadó által is félkövér betűtípussal szedett – pontja kifejezetten kijelenti, hogy a tervezett KJ az aarhusi eljárási jog-triádon kívül magában kell foglalja az állam által biztosított aktív környezetvédelemhez való egyéni jogot is, amely megegyezik ebben a vonatkozásban az állam korrelatív objektív védelmi kötelezettségével. A 26. pont szövegezése tehát arra enged következtetni, hogy a környezethez való jog eljárási jogosultságain kívül a tervezett KJ kifejezetten elismerné a szubsztantív, anyagi jogosultságot is. A jelentés ugyanazon 26. pontjának értelmében, figyelembe véve a 24. lábjegyzet által tartalmazott pontosítást is, az „egyéniesített/egyénre szabott" környezethez való jog (*individualised right to environment*) magában foglalná az aarhusi eljárási elemek mellett – (egyéneknek és környezetvédelmi szervezeteknek) az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés jogát, (a jóváhagyási vagy engedélyezetési eljásában résztvevők (*party of approval proceedings*)) részvételi joga és a környezeti információkhoz jutás joga – egy intézkedések megtámadását lehetővé tevő összetevőt is, amelynek alapján az egyénnek joga van az államtól megkövetelni, hogy tartózkodjék a környezet állapotát negatívan befolyásoló intézkedésektől és mulasztásoktól, illetőleg azt, hogy engedélyező és hatósági minőségében eljárva, megakadályozza azt, hogy harmadik felek (magánszemélyek) intézkedései vagy mulasztásai negatívan befolyásolhassák a környezet állapotát. Noha az eredeti szöveg az

[373] Supra 371. 'The Assembly recommends that the Committee of Ministers: 10.1. draw up an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the recognition of individual procedural rights intended to enhance environmental protection, *as set out* [a szerző kiemelése] in the Aarhus Convention;' – PACE, *Recommendation 1614 (2003)*, para. 10.1.

„environmental strain" kifejezést használja, ami leginkább „környezetterhelésként" fordítható, tekintettel arra, hogy a releváns angol nyelvű joganyag a „környezetterhelést" általában „environmental impact" vagy „environmental pressure" kifejezésekkel illetti, illetőleg figyelembe véve a szövegösszefüggést is, meglehetősen egyértelmű, hogy a javaslat nem bármely a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. magyar törvény 4§.6. cikkének értelmében vett „környezetterhelésre" utal, hanem csak azokra az intézkedésekre és mulasztásokra, amelyek a környezetben, környezeti elemben vagy valamely környezeti elem által nyújtott szolgáltatásban bizonyos mértékű (a javaslat által nem meghatározott) kedvezőtlen változást okoznak.

A javaslatban szereplő aarhusi jog-triádot kiegészítő eljárási jogosultság az Escazúi Megállapodás 8. cikk (2) bekezdés c) pontja első mondata előfutárának és gondolati megalapozásának is tekinthető, ezen utóbbi rendelkezés értelmében ugyanis: „[m]indegyik fél, nemzeti jogszabályoknak megfelelően, biztosítja az anyagi és eljárási törvényesség felülvizsgálatára vonatkozó bírósági és közigazgatási megtámadási és fellebbezési mechanizmusokhoz való hozzáférést: […] (c) *minden olyan más* [az (a) és (b) pontokban nem említett – a szerző megjegyzése] *döntés, intézkedés vagy mulasztás tekintetében, amelyek a környezetet kedvezőtlenül befolyásolják vagy befolyásolhatják* [az értekezés szempontjából releváns mondat – a szerző megjegyzése] vagy amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó törvényi és rendeleti rendelkezéseknek."[374] A javaslat tehát gyakorlatilag arra tett kísérletet, hogy a jog anyagi dimenziójának elismerése mellett és arra alapozva kiegészítse az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésre vonatkozó pillért.

A jelentés kidolgozója az Aarhusi Egyezmény kontextusában tárgyalt számos kérdést megválaszolatlanul hagy, így például nem értekezik a hatékony jogorvoslattal, az információk „aktív" nyilvánosságra hozatalával vagy éppen az igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréssel kapcsolatos bonyolultabb problémákról. Mindezekre talán szükség lett volna kitérni, hiszen magától értetődik, hogy az Aarhusi Egyezményben foglalt jogokat egy kifejezetten emberi jogi eszközbe nem lehet egyszerűen átültetni. Az elméleti megalapozás tekintetében a jelentés rendszertani értelmezése arra enged következtetni, hogy az előadó egy olyan „kombinációs modellt" (*combination model*) képzel el (a jelentés 22. és 23. pontjai), amelyben – a nemzetközi környezetjog általános elveit is figyelembe véve – az állam

[374] Supra. 231. UN. ECLAC, *Escazú Agreement*, the first sentence of art. 8.2.c.

általános környezetvédelmi feladata egy bizonyos részének egyéni jogosultságok felelnek meg. Az kevésbé világos, hogy egy EJEE-hez csatolandó jogkiterjesztő KJ kontextusában a környezethez való jog elismerésének [sic] (az eredeti angol nyelvű szövegben: *'for the recognition of this right'*) másik lehetséges alternatívájaként miért említi az úgynevezett „elválasztási modellt" (*separation model*) (a jelentés 22. és 23. pontjai), hiszen ezen modell lényege, hogy csak az állam objektív kötelezettsége kerül meghatározásra, amellyel összfüggésben később esetlegesen (de nem kötelező módon) alanyi jogok is megállapíthatók. Meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy egy új emberi jog elismeréséről szóló KJ kötelező módon kifejezetten el kell ismerje a célját képező jogosultságot, és nem szorítkozhat csupán olyan állami kötelezettségek megállapítására, amelyeknek bizonyossággal nem felelnek meg alanyi jogok.

A jelentéssel együttesen olvasott javaslat egyik szembetűnő jellemzője, hogy – talán óvatossági megfontolások miatt és tartva attól, is, hogy az aarhusi struktúra helyt ad az EJEE-vel összeegyezhetetlen *actio popularis*-nak is – a környezethez való eljárási jogot olyannyira megpróbálja „egyéniesíteni", hogy annak kollektív dimenzióját teljes mértékben háttérbe szorítja. E tekintetben világosan kijelenti, hogy a környezethez való jog elismerhetősége az érdek „egyéniesíthetőségének" függvénye, és mivel a természetes környezet vagy másképpen fogalmazva a környezeti javak nem bizonyos egyénekhez vagy csoportokhoz tartoznak, hanem az egész emberiség „tulajdonát" képezik, ezért az előadó szerint az egyedüli logikus megoldás azt diktálja, hogy a nemzetközi közösség minenki számára „a természetes létfenntartási rendszerként"[375] (*natural life supporting system*) értelmezett „saját" környezetéhez (*'his or her environment'*) való jogot kell emberi jogként elismerje (a jelentés 24. pontja). Ez rezonál Jendrośka „magánkörnyezethez" való alanyi jogra vonatkozó, az Aarhusi Egyezmény 9. cikk (2) bekezdésének kontextusában tett (és csak a természetes személyekre vonatkozó) megállapítására. A jelentés szerint a nemzetközi közösség szempontjából az emberi jogi eszközökkel történő környezetvédelem a közös javakhoz/értékekhez való jog, azaz környezeti javakhoz való jog, és az ebből eredő kötelezettségek (tehermegosztás) igazságos elosztását jelenti, míg az egyén szempontjából az állami intézkedések formáját öltő környezetvédelmet és -javítást követel meg (a jelentés 24. pontja).

[375] A jelentés 27. pontjának értelmében a környezethez való jog esetén a védelem tárgya nem a legtágabb értelemben vett környezet, hanem azon természetes létfenntartási rendszerek, amelyek az emberiség alapvető ökológiai szükségleteit képezik. – Supra 372. PACE, *Doc. 9791/16.04.2003. Report on Environment and human rights*, para. 27.

A jog „egyéniesíthetőségének” leképezésére mindenképpen szükség volt, ez azonban nem kellett volna kizárja a kollektív dimenzióra vonatkozó elképzeléseket. A kollektív dimenzió teljes mértékű figyelmen kívül hagyása több helyütt is tetten érhető. Egyrészt, a jelentés jogosítottakról szóló fejezetében csak a természetes személyekről esik szó (a jelentés 28. és 29. pontjai), az ENGO-k, mint már jeleztem, egyetlen lábjegyzetben szerepelnek (és ott is csak említésszerűen). A PACE ajánlása tehát e tekintetben éles kontrasztot mutat az aarhusi emberi jogi megközelítéssel, amely felismerve egyes környezeti problémák összetett jellegét és kollektív vetületét, illetőleg azon tényt, hogy általában a nem kormányzati szervezetek felkészültebbek és hatékonyabban tudnak eljárni a természetes személyeknél, óriási hansúlyt fektet az ENGO-k szerepére. Másrészt, a tervezett jog korlátairól szóló részben a jelentés kifejti, hogy ugyan az olyan puha megegyezések, mint például a Jövő Nemzedékek Jogainak Egyetemes Nyilatkozata,[376] elismerheti a jövő generációk számára az egészséges környezethez való jogot, egy jogi kötőerővel bíró nemzetközi szerződés csak és kizárólag élő személyeknek biztosíthat alanyi jogokat (a jelentés 37. pontja). A jelentés a jövő generációkhoz tartozó egyének jogait és a nemzedékek közötti méltányosság elvét olyan „etikai kötelességnek” és „politikai jellegű programalapú elvnek” tekinti, amelyet jobb a kidolgozandó KJ preambulumába beékelni (a jelentés 37. pontja), de semmiképpen sem az érdemi rendelkezések közé.

Ez az elképzelés szintén eltér az aarhusi modelltől, ahol a „jövő generációkban élő minden egyén azon jogának védelme” az egyezmény érdemi rendelkezéseket tartalmazó 1. cikkében szerepel. Ez több egyszerű strukturális különbségnél, hiszen – hogy egyetlen gyakorlati példára szorítkozzak – a PACE javaslattal ellentétben az Aarhusi Egyezmény nem zár ki egy olyan esetleges értelmezést, mely szerint a jövő generáció jogait oltalmazni hivatott NGO-k a keresetindítási jog szempontjából előnyös státusszal rendelkező, a „környezet védelmét elősegítő” NGO-nak számítanak, hozzájárulva a környezet fokozottabb oltalmához egy előretekintőbb és kollektívabb jellegű védelem által. Harmadrészt, az ajánlás elképzelése szerint az „egyéniesített” környezethez való jog az EJEE-ben már szabályozott, és az EJEB konzekvens joggyakorlatának értelmében az élethez, a testi sérthetetlenséghez – és

[376] ‘Art.1. The right to a preserved Earth: Persons belonging to future generations have the right to an uncontaminated and undamaged Earth, including pure skies; they are entitled to its enjoyment as the ground of human history, of culture and of social bonds that make each generation and individual a member of one human family.’
– UNESCO-Cousteau Society meeting of experts organized by the Tricontinental Institute for Parliamentary Democracy and Human Rights of the University of La Laguna, *Universal Declaration of Human Rights for Future Generations*. *Annex to UNESCO Doc. 145 EX/41* (Laguna: UNESCO and Cousteau Society, 26th of February 1994), Art. 1.; https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000100169 (2025. április 1.).

valamelyest az egészséghez és jólléthez való jogot is – magában foglaló 2. és 8. cikkek „kiterjesztéseként" *('the extension of the human right to life, physical integrity and health'* – a jelentés 43. pontja) vagy "megerősítéseként" *('strengthening the existing Convention rights'* – a jelentés 65. pontja) fogható fel, olyanképpen, hogy az elővigyázatosság és a fenntarthatóság elveinek alkamazása következtében előzetes védelmet nyújt az EJEE által jelenleg oltalmazott értékek számára. Az előadó álláspontja szerint az új jog által nyújtott, fokozott védelem ellensúlyozná az EJEE 8. cikkének 2. bekezdésében foglalt korlátozásokat, különösen a szerződő felek „az ország gazdasági jóléte érdekében" történő jogsérelmet igazoló beavatkozásait (a jelentés 28. pontja).

Noha az ajánlás a reményekhez képest meglehetősen szűk hatályt kívánt biztosítani a környezethez való jogot tartalmazandó norma számára, kétségkívül érdeme, hogy a jogosultságok és a korrelatív állami kötelezettségek tartalmát és terjedelmét olyan környezetvédelmi alapelvek összefüggésében szándékozta meghatározni, mint az elővigyázatosság, a fenntarthatóság és a kauzális felelősség elve (*the principle of causal responsibility*) (a jelentés 6. pontja). Az új jog beemelésének szükségességét igazoló érvként a jelentés kitér az EJEB ítélkezési gyakorlata és az államok alkotmányai által biztosított oltalom hiányosságaira is, hangsúlyozva, hogy a jelenlegi oltalom általában csak az olyan már fennálló, azonnali vagy közvetlen veszélyekre terjed ki, amelyek az életet ténylegesen veszélyeztetik, és jellemzően nem fedi az olyan környezeti beavatkozásokat, amelyek – az EJEB által felállított szűk kritériumoknak nem megfelelően – veszélyeztetik az emberi életet, egészséget vagy tulajdont (a jelentés 28. pontja). Tehát még abban az esetben is, ha a potenciális fenyegetettség jelentős, a jogsérelem megállapítása megköveteli az egyén közvetlen veszélyeztetettségét (a jelentés 28. pontja). E tekintetben az előadó beemeli a jelentés szövegébe a *Balmer-Schafroth és Mások v Svájc* ügyben hét bíró által megfogalmazott ellentétes különvélemény leghíresebb, retorikai kérdés formáját öltő passzusát: „A Bíróság értékelése az összefüggés túlságosan megfoghatatlan és távoli jellegéről, illetve a közvetlen veszély hiányáról véleményem szerint megalapozatlan. A helyi lakosságot előbb be kell sugározni, mielőtt jogorvoslattal élhetne?"[377] S ebből kiindulva arra

[377] ECtHR, *Case of Balmer-Schafroth and Others v. Switzerland. Application no. 22110/93* (Strasbourg, ECtHR, Judgment of the Court, 26 August 1997): *Dissenting Opinion of Judge Pettiti, Joined by Judges Gölcüklü, Walsh, Russo, Valticos, Lopes Rocha and Jambrek*; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58084%22]} (2025. március 29.).
E tekintetben a többségi álláspont szerint: „A kérelmezők azt kérték a Szövetségi Tanácstól, hogy tagadja meg a működési engedély meghosszabbítását, mivel szerintük a mühlebergi erőműnek komoly és helyrehozhatatlan konstrukciós hibái vannak, nem felel meg a modern biztonsági előírásoknak, és állapota az általánosnál nagyobb mértékben balesetveszélyes. Megpróbálták bizonyítani az állítólagos műszaki hiányosságok meglétét is, továbbá azt, hogy csökkenteni kell a lakosságot és általában a környezetet fenyegető veszélyt. Ennek ellenére mégsem

a következtetésre jut, hogy az államnak az átfogó környezeti kockázat felmérésére és ezzel kapcsolatban a szükséges intézkedések megtételére vonatkozó kötelezettsége nincsen egyértelműen meghatározva, és ennek orvoslása érdekében – a Riói Nyilatkozat 15. elvében lefektetett elővigyázatosság elvével összhangban – szükséges, hogy az egyén közvetlen jogi eszközzel rendelkezhessen az említett állami kötelezettség kikényszeríthetősége érdekében (a jelentés 29. pontja). Emellett az előadó elégtelennek ítéli az EJEB ítélkezési gyakorlata alapján kirajzolódó azon küszöböt, melynek értelmében rendszerint jogsérelem csak akkor kerül megállapításra, amennyiben az állam egyáltalán nem foganatosított elővigyázatossági intézkedéseket, vagy ha a foganatosított intézkedések teljesen alkalmatlanok a szükséges cél elérésére, míg például a Német Szövetségi Alkotmánybíróság értelmezése szerint az állami hatóságok kötelesek kiterjedt kutatásokon alapuló, megfelelő és átfogó kockázatértékelést végezni, és módosítani az elavult védelmi intézkedéseket (a jelentés 53. pontja). Úgy tűnik, hogy a határokon átnyúló környezeti károk okozta emberi jogi sérelmek tekintetében a javasolt KJ nem kíván változtatni az EJEE 1. cikkében lefektetett, a territoriális joghatóság elvén alapuló főszabályon, mint ahogy nem kíván az EJEB által bírósági úton kidolgozott kivételekhez képest újabb, normatív jellegű, az extraterritoriális joghatóság kiterjesztésére vonatkozó rendelkezést sem tartalmazni (a jelentés 35. bekezdése). Végezetül, az előadó kiemeli, hogy az EJEE jogi kötőerővel bíró természete és az általa nyújtott hatékony alapjogvédelem megköveteli, hogy a javasolt jog egy EJEE-hez csatolt KJ keretében kerüljön elismerésre, hiszen az Európai Szociális Charta képtelen hasonló szintű oltalmat nyújtani a tervezett jogosultságok számára, míg egy Európai Környezeti Charta csak akkor biztosíthatna megfelelő védelmet, ha annak keretében létrehoznának egy újabb emberi jogi bíróságot, ezen utóbbi megoldás azonban fölösleges és összetett problémákat vetne fel a joghatóság szempontjából (a jelentés 55-65. pontjai).

állapítottak meg közvetlen összefüggést az erőmű általuk támadott állapota és a között a joguk között, hogy testi épségük kellő védelmet nyerjen, mert nem tudták kimutatni, hogy a mühlebergi erőmű őket személy szerint nemcsak hogy komoly, hanem egyúttal speciális, sőt mindenekelőtt azonnali veszélynek teszi ki. Ilyen bizonyíték hiányában hipotetikus maradt a Szövetségi Tanács által ebben az ügyben esetleg elrendelendő lépések hatása a lakosságra. Tehát sem a veszélyt, sem az annak elhárítására tehető lépések hatékonyságát nem állapították meg a valószínűség olyan szintjén, ami az eljárás kimenetelét közvetlenül döntőnek minősíthetné a Bíróság joggyakorlata szerint a kérelmezők által hivatkozott jogok tekintetében. A Bíróság véleménye szerint a Szövetségi Tanács döntése és a kérelmezők által hivatkozott jog közötti összefüggés túlságosan megfoghatatlan és távoli. Eszerint a 6. cikk 1. pontja nem alkalmazható ebben az esetben." – ECtHR, *Case Case Of Balmer-Schafroth And Others V. Switzerland. Application no. 22110/93*, paras. 30-40. of the Judgment, ahogyan ezt a magyar bíróságok hivatalos portálja összefoglalta magyar nyelven: https://kuria-birosag.hu/hu/ejeb/balmer-schafroth-es-tarsai-svajc-elleni-ugye-2211093 (2025. március 29.).

A PACE átfogó elemzéssel ellátott javaslata ezúttal elérte, hogy a Miniszteri Bizottság döntése előtt véleményezésre és észrevételek megtétele céljából továbbítsa a 1614(2003) sz. javaslatot az Emberi Jogi Irányító Bizottság (*Steering Committee for Human Rights*, *Comité directeur pour les droits humains*; a továbbiakban: CDDH) és az Európa Tanács Biológiai és Táji Sokféleséggel foglalkozó Bizottsága (a továbbiakban: CO-DBP) részére.

A CDDH vélemény annak az evidenciának az elismerésével kezdődik, mely szerint az EJEE és az ahhoz csatolt kiegészítő jegyzőkönyvek kifejezetten nem ismerik el a környezethez való jogot, miután tömören kiemeli, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatán keresztül az egyezmény rendszere már közvetett módon hozzájárul a környezet védelméhez. E tekintetben olyan kivonatokkal példázódik az EJEB joggyakorlatából, amelyek egy része éppen a PACE által megfogalmazott elégtelen védelem tézisét támasztják alá. Hangsúlyozza például a *Guerra és mások kontra Olaszország* ügyben hozott ítélet 60. paragrafusát: „A Bíróság megismétli, hogy a *súlyos* [a szerző kiemelése] környezetszennyezés oly módon befolyásol*hat*ja [a szerző kiemelése] az egyének jóllétét és akadályoz*hat*ja [a szerző kiemelése] meg őket abban, hogy otthonukat/lakásukat élvezhessék, hogy ez hátrányosan befolyásolja magán- és családi életüket."[378] (CDDH vélemény 3. és 4. pontja).[379] A rövid s korántsem kimerítő véleményének végén a CDDH ismét rámutat arra, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatából kiderül, hogy az EJEE a környezettel kapcsolatos kérdések esetén bizonyos szintű oltalmát már a jelenben is nyújt, és meglátásában ezen a területen az EJEB joggyakorlata valószínűleg fejlődni fog (a CDDH vélemény 5. pontja). Ennek fényében a CDDH nem tartotta tanácsosnak, hogy a PACE által meghatározott irányvonalak mentén egy környezethez való jogról szóló KJ-t dolgozzanak ki az Európa Tanács szintjén, mi több azt sem tartotta tanácsosnak, hogy a Miniszteri Bizottság ajánlásokat fogalmazzon meg az államok részére (a CDDH vélemény 5. pontja). Ugyanakkor, a CDDH úgy vélte, hogy tanácsos lenne más olyan megfelelő eszközök kidolgozása, mint például a Strasbourgi Bíróság joggyakorlatát magában foglaló vagy a nemzeti szintű környezetvédelem megerősítésének hangsúlyozásáról szóló iránymutatások és kézikönyvek. A CDDH véleménye egyáltalán nem tér ki arra, hogy a vizsgált tárgykörben az EJEB ítélkezési gyakorlata által biztosított oltalmi szint miért lenne a jelenben elégséges, nem mutat rá egyetlen előjelre vagy jelzésre sem, ami alátámasztaná a

[378] Supra. 83. ECtHR [GC], *Case of Guerra and Others v. Italy. Applications no. 14967/89*, para. 60.
[379] CDDH, "Appendix I. Opinion of the CDDH on Recommendation of the Parliamentary Assembly 1614 (2003)" in Committee of Ministers (CoM), *Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004* (Strasbourg: CoM, 21 January 2004, adopted at the 869th meeting); https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10403&lang=EN (2025. április 1.).

joggyakorlat fejlődésével kapcsolatos optimista nézeteit, nem tárgyalja a probléma emberi jogi szempontú megközelítésének helyénvalóságát, nem reflektál a PACE által javasolt megoldásokra, és teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a PACE összes érvét.

A CO-DBP véleménye még a CDDH-nál is rövidebb. A biológiai sokféleséggel és tájdiverzitással foglalkozó bizottság az EJEE 8. cikkén keresztül példázza azt, hogy a jelenben a kérelmező kötelező módon be kell bizonyítsa, hogy a környezetre káros állami cselekvés vagy mulasztás következtében személyes sérelmet szenvedett, a környezet károsodása önmagában elégtelen arra, hogy kiváltsa az EJEB joghatóságát (a CO-DBP vélemény 4. bekezdése). Úgy véli továbbá, hogy szükségszerű az egyéni sérelem olyanszerű tág értelmezése, amely a környezet védelmét is figyelem előtt tartja, s ez kifejezett jogalap hiányában nem lehetséges. Következésképpen eljöttnek látja az idejét annak, hogy bizonyos egyéni környezeti jogok kifejezett elismerésben részesüljenek a PACE javaslatának megfelelően (a CO-DBP vélemény 5. bekezdése).[380]

Válaszában a Miniszteri Bizottság, érdemi hozzáfűzés nélkül, teljes mértékben osztotta a CDDH véleményét, és megismételvén, hogy az EJEB evolutív jogértelmezésének betudhatóan az EJEE rendszere közvetve már hozzájárul a környezet védelméhez, úgy ítélte, hogy ebben a szakaszban nem lenne helyénvaló egy környezethez való jogról szóló KJ kidolgozása, mint ahogyan az sem, hogy ebben a tárgykörben ajánlásokat fogalmazzon meg a tagállamok részére (a CoM válaszának 4. pontja).[381] Ugyanakkor, a CoM egyetértett a CO-DBP-val abban, hogy új jogi [sic] lehetőségeket kell találni, amelyek révén az emberi jogok védelmi rendszere hozzájárulhat a környezetvédelemhez, s ebből kifolyólag támogatta a CDDH iránymutatások vagy kézikönyvek kidolgozására vonatkozó javaslatát. (a CoM válaszának 5. pontja). Az még vitatható, hogy a CO-DBP vélemény következtetéseinek ii) pontjában szereplő „új jogi lehetőségek" kifejezés éppen a iii) pontban szereplő PACE által javasolt KJ-re vonatkozik-e (szövegösszefüggésben vizsgálva a logikus válasz az, hogy igen),

[380] Committee for the Activities of the Council of Europe in the field of biological and landscape Diversity (CO-DBP), "Appendix II. Comment of the Bureau of the Committee responsible for the activities of the Council of Europe in the field of Biological and Landscape Diversity (CO-DBP) on Recommendation 1614 (2003) of the Parliamentary Assembly. Environment and human rights," in Committee of Ministers (CoM), in *Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004* (Strasbourg: CoM, 21 January 2004, adopted at the 869th meeting); https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10403&lang=EN (2025. április 1.).

[381] Committee of Ministers (CoM), *Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004* (Strasbourg: CoM, 21 January 2004, adopted at the 869th meeting); https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10403&lang=EN (2025. április 1.).

azt viszont már sokkal nehezebb megmagyarázni, hogy a CoM szerint az iránymutatások vagy kézikönyvek hogyan minősülhetnek új *jogi* [sic] lehetőségeknek. A PACE egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvet javasolt annak érdekében, hogy az Európa Tanács emberi jogi eszközzel is hozzájáruljon egy sürgős probléma orvosolásához, a környezet védelméhez, mire a CoM válasza: 'Best I can do is a manual.' (a legtöbb, amit tehetek egy kézikönyv).

VI. A negyedik próbálkozás

VI.1. Hat év műve

Mint láthattuk a PACE eddigi kísérletei szorosan kötődtek és magas fokú összefüggést mutattak azzal, hogy a környezethez való jog miképpen fejlődött a nemzetközi és regionális jogban, azaz a próbálkozásokat a jelentősebb jogfejlődési szakaszok váltották ki. Ez alól csak az első kísérlet képez kivételt, amelynek konceptuális gyökerei egybefonódnak a modern környeti jog születését jelző Stockholmi Nyilatkozattal. Amennyiben kutatómunkám elégségesen átfogónak tekinthető, azt állíthatom, hogy a 2003-2009-es időszakban egyetlen olyan jogfejlődési esemény sem következett be, ami önmagában vagy akár más fejleménnyel egyetemben, egyértelműen megmagyarázná, hogy a harmadik sikertelen próbálkozás után hat évvel a PACE miért tett újólag kísérletet arra, hogy beemelje a környezethez való jogot az EJEE rendszerébe. Ezt a megállapítást igazolja vissza a PACE 1885 (2009) sz. ajánlás[382] s az ajánlást megalapozó jelentés (Doc. 12003/11.09.2009)[383] tartalma is, amelyek konkrétan, többletérvként, nem utalnak egyetlen 2003-2009 közötti nemzetközi vagy regionális eszközre sem.

VI.2. Az EU Alapjogi Chartája

Pédául, a PACE már az 1614(2003) sz. ajánlását megalapozó jeletésben is hivatkozott az akkor még nem hatályosult EU Alapjogi Chartájának (*Charter Of Fundamental Rights Of*

[382] PACE, *Recommendation 1885 (2009). Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment* (Strasbourg: PACE, 30 September 2009); https://pace.coe.int/en/files/17777/html (2025. április 2.).
[383] PACE, *Doc. 12003/11.09.2009. Report on Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment* (Strasbourg: Rapporteur: Mr José Mendes Bota, 11 September 2009); https://pace.coe.int/en/files/12279/html (2025. április 1.).

The European Union; a továbbiakban: CFR EU) 37. cikkére[384] azzal a megjegyzéssel, hogy a nevesített uniós eszköz meglehetősen óvatosan fogalmaz.[385] A CFR EU 37. cikke a Charta "alapelvi" rendelkezései közé sorolható, és lényegében meghatározza a közhatóságok részére a környezetvédelem és -javítás integrálásának kötelezettségét a politikák kialakításába és végrehajtásába, azonban, s ezt fontos kiemelni, nem hoz létre egyénileg érvényesíthető környezetvédelemhez vagy egy bizonyos minőségi környezethez való alanyi jogot.[386] A jog anyagi vetületének mellőzésén túl, a CFR EU 37. cikke nem tesz utalást az akkor már konszenzusnak örvendő környezeti eljárási jogosultságokra sem.[387] Morgera és Marin-Duran szerint, noha a CFR EU nem állapít meg közvetlen kapcsolatot a 37. cikk és a Charta egyéb cikkei között, a CFR EU-ben foglalt egyes jogokat, nevesül azokat amelyek megfeleltethetők az EJEE-ben szerepelő alapjogokkal, úgy kell értelmezni, hogy azok környezeti jogokat [sic] is inkorporálnak ('[s]ome of the Charter rights 'shall [...] be interpreted as including environmental rights.'), hiszen a CFR EU 52. cikk (3) bekezdése első mondata előírja, hogy „[a]mennyiben e Charta olyan jogokat tartalmaz, amelyek megfelelnek az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményben biztosított jogoknak, akkor e jogok tartalmát és terjedelmét azonosnak kell tekinteni azokéval, amelyek az említett egyezményben szerepelnek." Ennek alapján a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a CFR EU 52. cikk (3) bekezdése fényében a Charta integrálja az EJEE által, az EJEB joggyakorlata következtében, elismert szubsztantív és eljárási környezeti jogokat [sic] ('integrates both substantive and procedural rights recognised under the ECHR').[388] A Morgera – Marin-Duran féle értelmezésnek mindenképpen érdeme, hogy szakít a 37. cikk izolacionista interpretációjával, mint ahogy az is, hogy kellően rámutat arra, hogy az EJEB

[384] „37. Cikk Környezetvédelem. A magas színvonalú környezetvédelmet és a környezet minőségének javítását be kell építeni az uniós politikákba, és a fenntartható fejlődés elvével összhangban biztosítani kell megvalósulásukat." – European Parliament, the Council of Ministers and the European Commission, *Charter of Fundamental Rights of The European Union. 2012/C 326/02. OJ C 326, 26.10.2012, p. 391-407. Document 12012P/TXT* (Nice: EU, proclaimed on 7 December 2000, Signed on 12 December 2007 (Strasbourg), Entry into force on 01 December 2009);
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT (2025. április 3.).
[385] Supra 372. PACE, *Doc. 9791/16.04.2003. Report on Environment and human rights*, para. 16.
[386] Elisa Morgera and Gracia Marin-Duran, "Commentary to Article 37 – Environmental Protection of the EU Charter of Fundamental Rights," in *Commentary on the EU Charter of Fundamental Rights. 2nd Edition.*, Eds. Steve Peers, Tamara Hervey, Jeff Kenner, Angela Ward (Oxford: Bloomsbury Publishing (formerly Hart publishing)), November 2021): 983-1003., 984 (paras. 37.01. and 37.02.), 995. (para. 37.31.).
[387] Florence Benoît-Rohmer, "Article 37. Protection De L'environnement," in *Commentaire De La Charte Des Droits Fondamentaux De L'union Europeenne/ Commentary Of The Charter Of Fundamental Rights Of The European Union* (Réseau UE d'experts indépendants en matière de droits fondamentaux, Juin 2006): 315-318., 315-316.; https://sites.uclouvain.be/cridho/documents/Download.Rep/NetworkCommentaryFinal.pdf (2025. április 3.).
[388] Supra 386. Morgera and Marin-Duran, "Commentary to Article 37 – Environmental Protection of the EU Charter of Fundamental Rights" (2021), 985-986. (paras. 37.05-37.08).

által megállapított mértékben a CFR EU-ben előírt jogok is rendelkeznek környezeti dimenzióval. Ugyanakkor a szerzők pontatlanul és félrevezetően fogalmaznak akkor, amikor „az EJEE által elismert környezeti jogok" kifejezést használják. Azon tény, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatának értelmében egyes EJEE-ben foglalt jogok oltalmazása bizonyos esetekben megkívánja ezen oltalommal szoros összefüggésben a környezet védelmét is, korántsem azt jelenti, hogy az EJEE környezeti jogokat ismer el, hanem csupán azt, hogy egyes környezettel kapcsolatos ügyekben az EJEE-ben már kifejezetten elismert alapjogok védelme, pontosan az emberi jogi védelem és a környezetvédelem között fennálló szoros kapcsolatnak betudhatóan, kiterjed, azaz tovagyűrűzik, a környezetvédelemre is, s ezen hatás az eredendően oltalmazott jognak környezeti dimenziót kölcsönöz (ezt a dinamikát nevezi a francia szakirodalom «effet ricochet»-nek az angol pedig esetenként 'knock-on effect'-nek vagy franciásan 'ricochet effect'-nek, megfelelőbb kifejezés hiányában én a „tovagyűrűző hatás" kifejezést fogom használni). Egy bizonyos jog környezeti vetületének és/vagy összetevőjének elismerése nem egyenlő és nem egyenlősíthető a „környezeti jogok elismerésével", azaz a tovagyűrűző hatás nem változtatja meg a már elismert jogok jogi természetét és bírói jogértelmezés révén nem is származtat azokból új jogokat, vagyis nem keletkeztet származékos jogokat (derivative right).[389] A CFR EU 37. cikkének bírósági úton való érvényesíthetőségének tekintetében, s figyelembe véve, hogy e cikkely jogi természetét tekintve alapelvnek minősül, a Charta 52. cikkének (5) bekezdése kimondja, hogy „[a]z ebben a Chartában foglalt, alapelveket megállapító rendelkezések a saját hatásköreik gyakorlása során az Unió intézményei, szervei és hivatalai által elfogadott jogalkotási és végrehajtási aktusok, illetve a tagállamok által elfogadott, az uniós jog végrehajtására irányuló jogi aktusok útján hajthatók végre. E rendelkezésekre bíróság előtt kizárólag az ilyen jogi aktusok értelmezése, illetve jogszerűségének megítélése tekintetében lehet hivatkozni." Az idézett rendelkezés, jelentős korlátokat szab a 37. cikk bíróság előtti felhívhatósága és kikényszeríthetősége tekintetében, korlátozások, amelyek nem alkalmazandók a CFR EU azon cikkeire, amelyek valódi jogokat és szabadságokat tartalmaznak. Morgera és Marin-Duran meglátásában a 37. cikket nem elszigetelten, hanem az EUMSZ 11. cikkének fényében kell olvasni, és egy ilyen olvasat tágabb körű kikényszeríthetőséget biztosít, mint amit a Charta 52. cikkének (5) bekezdésének betűje sugall, olyan értelemben, hogy nem csak az olyan jogi aktusok jogszerűsége támadható meg az uniós bírósági szervek előtt, amelyek

[389] Az úgynevezett „származtatási megközelítésről" (*the derivation approach*) lásd bővebben: Supra 160. von der Decken and Koch, "Recognition of New Human Rights. Phases, Techniques and the Approach of 'Differentiated Traditionalism'" (2020), 13-15.

elfogadására kifejezetten a környezeti integráció elvének végrehajtása céljából került sor, hanem minden olyan uniós jogszabály, amely káros hatással van a környezetre. Azt azonban a szerzők is elismerik, hogy egy ilyen típusú szerződéssel és chartával való összeegyeztethetetlenséget a gyakorlatban rendkívül nehéz bebizonyítani.[390] A Charta 37. cikke érvényesíthetőségének egy másik meghatározó korlátozását a CFR EU-hoz fűzött 52. cikk (5) bekezdésére vonatkozó magyarázatok állítják fel, amelyek értelmében az elvek – a jogokkal ellentétben – „nem alapoznak meg semmilyen, az uniós intézmények vagy a tagállami hatóságok pozitív intézkedésére vonatkozó közvetlen igényt,"[391] azaz a 37. cikk nem hívható fel alapul a tagállamok vagy EU intézmények mulasztásai esetén. Valószínűsíthetően a CFR EU 37. cikkének e jelentős limitációi miatt a PACE 2009-es kísérlete során teljes mértékben ignorálta az EU Alapjogi Chartáját, egyetlen utalást sem téve erre az uniós eszközre az 1885 (2009) sz. ajánlásban vagy az ajánlást megalapozó jelentésben.

VI.2. Ezúttal nincsenek újabb hírek Amerikából és Afrikából

A két hatályban lévő regionális emberi jogi eszközre, azaz az ACHR-ra és az ahhoz csatolt San Salvadori Jegyzőkönyvre, valamint az AChHPR-ra, már a 2003-as jelentés is utalt (Doc. 9791/16 April 2003, a jelentés 10. pontja). A 2001-2016 közötti periódusban az IACtHR ítélkezési gyakorlata az EJEB-éhez hasonlóan csak közvetett módon, azaz az ACHR-ban foglalt polgári és politikai jogok evolutív értelmezésének révén, járult hozzá a később a környezethez való jog által oltalmazott alapvető érték különböző aspekusainak védelméhez azzal, hogy az eléje terjesztett környezettel kapcsolatos ügyek keretében pontosította a már lefektetett eljárási jogok tartalmát, kiterjeszetően értelmezte a szubsztantív jogokat és jogsérelmek megállapítása esetén a környezet védelmét szem előtt tartó jóvátételi intézkedeséket rendelt el (környezeti vagy ökológiai helyreállításra vonatkozó

[390] Supra 386. Morgera and Marin-Duran, "Commentary to Article 37 – Environmental Protection of the EU Charter of Fundamental Rights" (2021), 996-997 (paras. 37.37-37.40).
[391] European Parliament, Council and Commission, *Notices from European Union Institutions and Bodies. Volume 50. Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights. 2007/C 303/02. OJ C 303, 14.12.2007, p. 17-35. Document 32007X1214(01)* (EU, 14.12.2007), Explanation on Article 52 – Scope and interpretation of rights and principles;
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2007:303:FULL (2025. április 3.).

kötelezettségek).[392] Mint már említettem, a híres 23/2017 sz. Tanácsadói Vélemény az IACtHR 2017-ben mondta ki.

Az AChHPR szintjén intézményes újításként 2004-ben lépett hatályba az AfCHPR-t létrehozó jegyzőkönyv (erről is említést tettem már), de a környezethez való jog megsértését kifejezetten kimondó határozatok hiánya figyelhető meg pontosan a 2003-2009 szeptember közötti időszakban. A Banjul Bizottság (ACommHPR) 2001. októberében hozta meg irányadó döntését az *Ogoni ügy*ben (*SERAC és CESR kontra Nigéria ügy*),[393] erre pedig a PACE már 2003-ban sem hivatkozott.[394] A PACE 1885 (2009) sz. ajánlását megalapozó jelentés 2.3.5. pontja ismét csak említésszerűen utal az ACHR-ra és AChHPR-ra, valószínű, hogy felhívja a Miniszteri Bizottság figyelmét arra, hogy más regionális emberi jogi eszközöknek, valamilyen formában, sikerült beemelniük a környezethez való jogot a védelmi rendszerükbe, illetőleg hogy, az összehasonlító alkotmányjogi szempont mellett (a jelentés 2.2.4. pontja), ezzel is illusztrálja a nemzetközi jog jelenlegi állását a problémakör tekintetében.

VI.3. Egy összehasonlító alkotmányjogi házi feladat összecsapásáról

Az összehasonlító alkotmányjogi szempontnál maradva, a 2003-as jelentéshez hasonlóan (Doc. 9791/16.04.2003, para. 2.3.15.) a 2009-es jelentés 2.2.4. pontja is tömören kitér erre a tárgykörre, s az egyedüli különbség a két jelentés között abban áll, hogy az újabb a Francia Köztársaságot is beemeli az olyan tagállamok közé, amelyek szintjén a környezetvédelem alaptörvényi elismerésben részesül. A 2009-es jelentés 2.2.4. pontja szerint a releváns időpontban az Európa Tanács tagállamai közül kilenc állam alkotmánya ismer el

[392] Supra 17. Calderón-Gamboa and Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system" (2022), 86-121., 89-100.

[393] African Commission on Human and Peoples Rights (ACommHPR), *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v Nigeria (Communication 155 of 1996) [2001] ACHPR 35* (Banjul: ACommHPR 27 October 2001); https://africanlii.org/akn/aa-au/judgment/achpr/2001/35/eng@2001-10-27 (2025. április 3.).

[394] Ez nem azt jelenti, hogy ne lettek volna olyan ügyek, amelyekben a környezetvédelmi szempontok ne játszottak volna meghatározó szerepet, de ezekben az ügyekben is döntés csak 2009 májusában (alig pár hónappal a PACE negyedik próbálkozása előtt), illetőleg ugyanazon év novemberében született:

394.1. African Commission on Human and Peoples Rights (ACommHPR), *Sudan Human Rights Organisation, Centre on Housing Rights and Evictions v Sudan (Communications 279 of 2003 and 296 of 2005) [2009] ACHPR 100 (Banjul: ACommHPR, 27 May 2009)*; https://africanlii.org/akn/aa-au/judgment/achpr/2009/100/eng@2009-05-27 (2025. április 3.).

394.2. African Commission on Human and Peoples Rights (ACommHPR), *Centre For Minority Rights Development and Another v Kenya (Communication 276 of 2003) [2009] ACHPR 102* (Banjul: ACommHPR, 25 November 2009); https://africanlii.org/akn/aa-au/judgment/achpr/2009/102/eng@2009-11-25 (2025. április 3.).

környezetvédelemhez való alapvető egyéni jogot, nevesül Belgium, Magyarország, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovákia, Szlovénia, Spanyolország és Törökország, míg nyolc államban a környezet védelme alkotmányos célnak (*constitutional objective*) minősül, konkrétan Ausztriában, Finnországban, Franciaországban, Németországban, Görögországban, Hollandiában, Svédországban és Svájcban.

Ebben a kontextusban nem tudok nem visszaemlékezni Bobek *leges perfectae* és Majtényi „valódi jogosultság" kifejezéseire, hiszen még egy szúrópróbaszerű vizsgálat is elégséges ahhoz, hogy bebizonyítsa egyrészt, hogy a PACE által felállított két kategórián alapuló csoportosítás – azaz alkotmányos környezetvédelem mint egyéni alapvető jog, és mint alkotmányos cél –, olyannyira leegyszerűsítő, hogy alkalmatlan megelelően tiszta képet alkotni az adott államok alkotmányos rendelkezéseiről, s így inadekvát arra is, hogy releváns információt nyújtson a tagállamok közötti egyetértés kiterjedési körének tekintében, azaz a nemzeti alkotmányok konvergencia fokát illetően, másrészt, hogy a PACE oly mértékben nem végezte el „megalapozó házi feladatát", hogy még a saját szimplifikáló osztályozása szerint is helytelenül sorolt be egyes tagállamokat egyik vagy másik kategóriába.

Egy 2005-ös alkotmánymódosítás beemelte a 2004-es Környezeti Chartát (*Charte de l'environnement*) a Francia V. Köztársaság Alkotmányába,[395] s ezáltal a Környezeti Charta része lett a *Bloc de constitutionnalité*-nak, vagyis alkotmányos értékűre emelkedett.[396] A Környezeti Charta összesen 10 cikket foglal magában,[397] s e rendelkezések által előírt jogok és kötelezettségek jogi természete és normatív értéke nem azonos. A *Conseil constitutionnel* (Alkotmányjogi Tanács) különbséget tesz alkotmányos értékű elvek (*principes à valeur*

[395] « Le peuple français proclame solennellement son attachement aux Droits de l'homme et aux principes de la souveraineté nationale tels qu'ils ont été définis par la Déclaration de 1789, confirmée et complétée par le préambule de la Constitution de 1946, *ainsi qu'aux droits et devoirs définis dans la Charte de l'environnement de 2004* [a szerző kiemelése]. En vertu de ces principes et de celui de la libre détermination des peuples, la République offre aux territoires d'outre-mer qui manifestent la volonté d'y adhérer des institutions nouvelles fondées sur l'idéal commun de liberté, d'égalité et de fraternité et conçues en vue de leur évolution démocratique. »
– République Française, Le préambule de la Constitution de la Cinquième République française; France, *Constitution du 4 octobre 1958,* Journal officiel de la République française, n° 238, 5 octobre 1958, p. 9151; https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution.pdf (2025. április 4.).

[396] David Marrani, "The Second Anniversary of the Constitutionalisation of the French Charter for the Environment Constitutional and Environmental Implications," *Environmental Law Review*, Volume 10, Issue 1 (February 2008), 9-27., 10-11.

[397] République Française*, Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1er mars 2005 relative à la Charte de l'environnement*, Journal officiel de la République française, n°0051 du 2 mars 2005, p. 3697; https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/charte-de-l-environnement (2025. április 4.).

constitutionnelle) és alkotmányos értékű célok (*objectifs à valeur constitutionnelle*) között, s e különbség kiemelkedő jogi jelentőséggel bír, ugyanis az első kategóriába eső rendelkezések közvetlenül alkalmazandók és hívhatók fel egyének által a bíróságok előtt (azaz valódi jogosultságokat keletkeztetnek), míg a második csoportba tartozó előírások a jogalkotóra rótt kötelezettségeknek számítanak és közvetlenül nem érvényesíthetők bírósági fórumok előtt (azaz leginkább állami feladatnak minősülnek).[398] Így például a Környezeti Charta elővigyázatosság elvéről szóló 5. cikke alkotmányos értékű elvnek minősül, vagyis közvetlenül alkamazandónak (*norme juridique auto-exécutoire* vagy *norme juridique à effet direct*), és az egyének által közvetlenül érvényesíthető a közigazgatási bíróságok előtt, valamint közvetlenül felhívható az *ex post* alkotmányossági felülvizsgálati (utólagos normakontroll) eljárásban.[399] Ez azért is különösen jó példa, mert világosan illusztrálja, hogy az érvényesíthetőség megállapításának problémája sokkal bonyolultabb annak vizsgálatánál, hogy a norma jogosultsági vagy kötelezettségi szempontból van-e megfogalmazva. Az elővigyázatosság elvét magában foglaló 5. cikk nem jogosultsági nyelvezettel szól jogosítottaihoz, hanem a közhatóságok részére ró kötelezettségeket.[400] *Prima facie* a rendelkezés inkább tűnik alkotmányos célnak vagy állami feladatnak, mintsem bírósági úton érvényesíthető alanyi jognak, a francia jogrend, sajátosságaink betudhataóan, jogi természetét tekintve mégis alkotmányos értékű elvnek minősíti, s így lehetővé teszi az egyének számára, hogy bizonyos bírósági fórumok előtt közvetlenül hivatkozzanak rá.[401] A Környezeti Charta két emberi jogi nyelvezetű cikket foglal magában. Az 1. cikk a környezethez való jog anyagi jogosultságát tartalmazza,[402] míg a 7. cikk ugyanazon jog eljárási jogosultságait, pontosabban a környezeti információkhoz való hozzáférés jogát és a környezetet valószínűleg befolyásoló döntéshozatali eljárásokban való részvételi jogot.[403] Noha a szövegezés szempontjából a

[398] David Marrani and Stephen Turner, "The French Charter of the Environment and Standards of Environmental Protection (Chapter 14)," in *Environmental Rights. The Development of Standards*, Eds. Stephen J. Turner et al. (Cambridge: Cambridge University Press, May 2019): 309-322., 312-314.
[399] David Marrani, "Reinforcing environmental rights: The French charter for the environment," *Revista Europea de Derechos Fundamentales*, No. 25 (primer semestre 2015): 383-400.; 386., 391-392., 395-396.
[400] « Lorsque la réalisation d'un dommage, bien qu'incertaine en l'état des connaissances scientifiques, pourrait affecter de manière grave et irréversible l'environnement, *les autorités publiques veillent* [a szerző kiemelése], par application du principe de précaution et dans leurs domaines d'attributions, à la mise en oeuvre de procédures d'évaluation des risques et à l'adoption de mesures provisoires et proportionnées afin de parer à la réalisation du dommage. » – Supra 397. *Charte de l'environnement*, Article 5.
[401] Supra 396. David Marrani, *The Second Anniversary of the Constitutionalisation of the French Charter for the Environment Constitutional and Environmental Implications* (2008), 16-17., 19.
[402] « Chacun a le droit de vivre dans un environnement équilibré et respectueux de la santé. » – Supra 397. *Charte de l'environnement*, Article 1.
[403] « Toute personne a le droit, dans les conditions et les limites définies par la loi, d'accéder aux informations relatives à l'environnement détenues par les autorités publiques et de participer à l'élaboration des décisions publiques ayant une incidence sur l'environnement. » – Supra 397. *Charte de l'environnement*, Article 7.

Charta e két leginkább emberi jogi megközelítésű rendelkezése eredendően inkább számít alkotmányos értékű célnak, mintsem elvnek,[404] a *Conseil constitutionnel* megítélése szerint a Charta 1. és 7. cikkei az Alkotmány 61-1. cikke szerinti alkotmányos jogoknak és szabadságoknak minősülnek, s így, egyének által is hivatkozhatók,[405] *ex post* alkotmányossági felülvizsgálati eljárások jogalapját képezhetik. Továbbá a Charta 7. cikke egyének által felhívható a közigazgatási bíróságok előtt is, tekintettel arra, hogy léteznek vonatkozó alkalmazási szabályok/végrehajtási jogszabályok, míg a szubsztantív jogosultságot tartalmazó 1. cikk egyáltalán nem kikényszeríthető közigazgatási jellegű peres eljárásokban.[406] Az elővigyátatosság elvéről szóló 5. cikkel ellentétben, például a Charta 3. cikke által előírt megelőzés elve vagy a 6. cikkében foglalt fenntartható fejlődés elve már olyan alkotmányos célnak minősülnek, amelyek a közhatóságok részére fogalmaznak meg politikai iránymutatásokat, s így ezek a rendelkezések nem alapozhatnak meg *ex post* alkotmányossági felülvizsgálatot, és közvetelenül nem is hívhatók fel közigazgatási bíróságok előtt.[407] Mint látható, a Francia Köztársaság szintjén a környezetre vonatkozó alkotmányos rendelkezéseket nem lehet leegyszerűsítően és általánosan alkotmányos célnak minősíteni, mint ahogyan a PACE tette. Továbbá a PACE csoportosítása teljes mértékben alkamatlan arra, hogy megragadja a francia jogi valóságot.

Az 1997-es, jelenleg is hatályban lévő, lengyel alkotmány nem kevesebb mint 5 előírást szentelt a környezet védelmének: az alkotmány 5., 31(3), 68(4), 74. és 86. cikkei.[408] Az Alkotmányos Törvényszék (*Trybunał Konstytucyjny*) Kp 2/09 sz. ügyben hozott, 2009. május

[404] Supra 399. David Marrani, "Reinforcing environmental rights: The French charter for the environment" (2015), 388-389.
[405] Azzal a megjegyzéssel, hogy előzetes alkotmányos összeférhetetlenségi döntéshozatalra az ügyet a *Conseil constitutionnel* elé csak a *Conseil d'État* vagy a *Cour de Cassation* terjesztheti, azaz a peres eljárásban résztvevő egyéneknek vagy NGO-knak nincs közvetlen hozzáférése az utólogos alkotmányossági normakontroll-mechnizmushoz, ők csupán kérvényezhetik ezen eljárás megindítását, de e tekintetben a döntést a *Conseil d'État* vagy a *Cour de Cassation* hozza meg. « Lorsque, à l'occasion d'une instance en cours devant une juridiction, il est soutenu qu'une disposition législative porte atteinte aux droits et libertés que la Constitution garantit, le Conseil constitutionnel peut être saisi de cette question sur renvoi du Conseil d'État ou de la Cour de cassation qui se prononce dans un délai déterminé. Une loi organique détermine les conditions d'application du présent article. » – Supra 395. *La Constitution française du 4 octobre 1958*.
[406] Jochen H. Sohnle, "Judicial Implementation of Environmental Constitutionalism in France. A Fertile Ground from the Charter of the Environment (Chapter 8. of Part II - Geographies of Implementation)," in *Implementing Environmental Constitutionalism: Current Global Challenges*, Eds. Erin Daly and James R. May (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 159-179., 170.
[407] Supra. 399. David Marrani, "Reinforcing environmental rights: The French charter for the environment" (2015), 358-386 and 407.1. Supra 406**.** Sohnle, "Judicial Implementation of Environmental Constitutionalism in France. A Fertile Ground from the Charter of the Environment" (2018), 170.
[408] Sejm of the Republic of Poland, *The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997* (Dziennik Ustaw (Journal of Laws) 1997 No. 78, item 483), Articles 5, 31(3), 68(4), 74 and 86; https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm (2025. április 7.).

13-i ítéletében kimondta, hogy az alkotmány 68(4), 74. és 86. cikkeinek együttes olvasata lehetővé teszi annak elismerését, hogy az egészséges környezet olyan alkotmányos értéket képez, amelynek megvalósítását szem előtt kell tartani az alkotmányértelmezés során, azonban az alaptörvény nem mondja ki és nem garantálja az egészséges környezetben való éléshez való alanyi jogot.[409] Maria Skwarcan, aki egyik publikációjában részletesen elemzi a lengyel alkotmány környezetre vonatkozó rendelkezéseit, hozzáteszi, hogy a jogtudósok többnyire osztják az Alkotmányos Törvényszék azon álláspontját, mely szerint a lengyel alkotmány nem biztosít egészséges környezethez való alanyi jogot, és e tekintetben hivatkozik Lech Garlicki professzorra, aki szerint a lengyel alkotmány azért nem nyújt joghatósága alatt a személyeknek egészséges környezethez való alanyi jogot, mert a törvényalkotó kívánalma, hogy elkerülje egy valótlanszerű jellegű rendelkezés bevezetését, illetőleg, mert meglehetősen nehéz meghatározni egy ilyen rendelkezés jogi következményeit.[410]

A szakirodalom már jóval az Alkotmányos Törvényszék 2009-es ítélete előtt is azon az álláspontón volt, hogy az új lengyel alkotmány nem értelmezhető úgy, hogy környezethez való alanyi jogot biztosít. Egy 1998-ban megjelent publikációjában Cholewinski úgy fogalmaz, hogy a jog túlságosan általános és állami kötelezettségek formájában való megfogalmazása, érvényesíthetőségének törvény általi korlátozására vonatkozó külön rendelkezés beemelése az alkotmányba (a szerző itt az alkotmány 81. cikkére utal), illetőleg a gazdasági érdekeket előtérbe helyező politikai nyomás mind hozzájárulnak ahhoz, hogy valószínűleg a környezethez való jog csak egy túlságosan felhígított és csekély hatékonysággal bíró értelmezést nyer majd a jövőben.[411] Egy 1998-es tanulmányában levont következtetésre visszautalva, Jendrośka újabb esszéjében meg is ismétli, hogy a környezethez való jog olyan megfogalmazása, amely lehetővé tett volna egy olyan értelmezést is, miszerint a jog kikényszeríthető, teljesíthetetlen reményeket ébresztett volna, és pontosan ez képezte az egyik fő okát annak, hogy az 1976-os régi alkotmányban lefektetett környezethez való jogot

[409] The Constitutional Tribunal (*Trybunał Konstytucyjny*), *Kp 2/09. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy: 66/5/A/2009, M.P. 2009 nr 32 poz. 477*, Judgment of the Constitutional Tribunal of 13 May 2009), III.2. (pp. 7-8); https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20090320477/T/M20090477TK.pdf (2025. április 7.).

[410] Maria Skwarcan, "Protection of the Environment in Polish Constitutional Law in the light of the Jurisdiction of the ECHR," *Central European Academy Law Review*, 2024, vol. 1, no. 1 (2024): 239-255., 241-245.; hivatkozás Lech Garlicki-re a 243. oldalon, 13. lábjegyzet – "Garlicki, L., Derlatka M. (2016), 'Art. 74' in Zubik, M. (eds.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, ed. II, Warszawa Wydawnictwo Sejmowe, [Online]. Available at: https://sip.lex.pl/#/commentary/587744284/541724/garlicki-leszekred-zubik-marek-red-konstytucja-rzeczypospolitej-polskiej-komentarz-tom-iiwyd-ii?cm=URELATIONS (Accessed: 18 November 2022)."

[411] Ryszard Cholewinski, "The Protection of Human Rights in the New Polish Constitution," *Fordham International Law Journal*, Volume 22, Issue 2 (1998): 236-291., 278-279.

kihagyták az új alkotmányból.[412] A PACE úgy fogalmazott, hogy Lengyelország alkotmánya a környezetvédelemhez való alapvető egyéni jogot ismeri el, és mint láttuk ezen állítás összeegyeztethetetlen a lengyel jogi valósággal.

E szúrópróbaszerű bizonyítás túlmutat a PACE kategorizálásának kritikáján, és *prima facie* bizonyítékként szolgál arra, hogy az Európa Tanács tagállamainak alkotmányos rendelkezéseiből – tekintettel az államok meglehetősen eltérő alkotmányos hagyományaira és alkotmányértelmező megközelítéseire – nem állapítható meg a környezethez való jog minimum normatív tartalma (beleértve annak anyagi és eljárási jogosultságait). Ebből az következik, hogy az EJEE szintjén a környezethez való emberi jog tartalmának és terjedelmének meghatározása legjobb esetben is csak minimálisan alapozhat a tagállami alaptörvényi rendelkezésekre. A környezethez való jog beemelése az EJEE rendszerébe viszont jelentős hatást gyakorolna a nemzeti alkotmányokra, mivel gyakorlatilag harmonizálná a környezetvédelem emberi jogi megközelítésére vonatkozó nemzeti alaptörvényi rendelkezéseket, hiszen az EJEE-ben foglalt jogok szignifikánsan befolyásolják az alkotmányos jogokat. Ugyanakkor az Aarhusi Egyezmény 1. cikkéhez hasonlóan (bár talán kevésbé hagsúlyosan), azon tény, hogy a tagállamok alkotmányi logikájának többsége legalább alkotmányos célként fogja fel a környezet védelmét, megerősíti azon következtetést, miszerint az egészséges környezetben való élés egy *alstoni* értelemben vett olyan alapvetően fontos társadalmi érték, amely releváns az Európa Tanács tagállamai értékrendszereinek bármelyikében, azaz emberi jogi jelentőségű érték.

VI.4. Amire a PACE még hivatkozhatott volna

A PACE 1885 (2009) sz. ajánlás vagy az azt megalapozó jelentés szintén nem hivatkozik az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának 7/23 sz. 2008. március 28-i határozatára, amely, *inter alia*, kimondja, hogy az éghajlatváltozás közvetlen és széles körű fenyegetést jelent az emberekre és közösségekre és hatással van az emberi jogok teljes körű érvényesülésére,[413] mint ahogyan 10/4 sz. 2009. március 25-i határozatára sem, amely az előbb említett határozatra építve kifejti, hogy a klímaváltozással kapcsolatos hatások mind közvetlen mind közvetett módon

[412] Supra 38. Jendrośka, "The substantive right to environment and the procedural environmental rights under the Aarhus Convention – Part I" (2023), 156 (26. lábjegyzet utal a következő műre: Jerzy Jendrośka and Maria Longi, "Environmental Protection and the New Polish Constitution," *ELNI Newsletter*, No 2 (1998): 10-13.).
[413] HRC, *Resolution 7/23. Human rights and climate change. A/HRC/RES/7/23* (Geneva: UN HRC, 28 March 2008, adopted without a vote on the 7th session, 41st meeting); https://ap.ohchr.org/documents/e/hrc/resolutions/a_hrc_res_7_23.pdf (2025. április 8.).

negatívan befolyásolják az emberi jogok tényleges gyakorlását, beleértve az élethez való jogot, a megfelelő élelmezéshez való jogot, az elérhető legmagasabb szintű egészséghez való jogot, a megfelelő lakhatáshoz való jogot, az önrendelkezéshez való jogot, valamint a biztonságos ivóvízhez és higiéniához való hozzáféréssel kapcsolatos emberi jogi kötelezettségeket, továbbá azt is, hogy bár az éghajlatváltozás világszerte minden embert és közösséget érint, negatív hatásait leginkább a már most is különböző tényezők (földrajzi elhelyezkedés, szegénység, nem, életkor, őslakosi vagy kisebbségi státusz és fogyatékosság) miatt kiszolgáltatott helyzetben lévők fogják érezni.[414]

A PACE 2009-ben nem tért ki a „Maléi nyilatkozat a globális éghajlatváltozás emberi dimenziójáról" című *soft law* eszközre sem"[415], amely az Emberi Jogok Amerika-közi Bizottsága (*Inter-American Commission on Human Rights (IACHR)*) elé terjesztett híres inuit petícióból nőtte ki magát.[416] A nevesített *soft law* eszköz az átfogó környezethez való jogot a következőképpen határozta meg: „az emberi társadalom fenntartására és az emberi jogok teljes körű érvényesülésének biztosítására alkalmas környezethez való alapvető jog."[417] A Maléi nyilatkozat az első nemzetközi egyezmény, amely kifejezetten és határozottan kimondja, hogy „az éghajlatváltozásnak egyértelmű és azonnali következményei vannak az emberi jogok teljes körű érvényesülésére nézve,"[418] és felszólította az ENSZ emberi jogi főbiztosát és az ENSZ Emberi Jogi Tanácsát arra, hogy késedelmet nem tűrően foglalkozzon

---

[414] HRC, *Resolution 10/4. Human rights and climate change. A/HRC/RES/10/4* (Geneva: UN HRC, 25 March 2009, adopted without a vote on the Tenth Session, 41st meeting); https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_10_4.pdf (2025. április 8.).

[415] Representatives of Small Island Developing States (SIDS), *Malé Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change,* Malé (Maldives), 14 November 2007; https://www.ciel.org/Publications/Male_Declaration_Nov07.pdf (2025. április 8.).

[416] Sheila Watt-Cloutier et al., *Petition to the Inter American Commission on Human Rights Seeking Relief from Violations Resulting from Global Warming Caused by Acts and Omissions of the United States* (December 7, 2005); https://www.ciel.org/Publications/ICC_Petition_7Dec05.pdf; utolsó megtekintés: 2025. április 8.
Az IACHR csupán egy két bekezdésből álló válasszal reagált – „a rendelkezésre bocsátott információk nem teszik lehetővé számunkra annak megállapítását, hogy az állítólagos tények az Amerikai Nyilatkozat által védett jogok megsértésére engednek-e következtetni." ('the information provided does not enable us to determine whether the alleged facts would tend to characterize a violation of the rights protected by the American Declaration.') – és úgy döntött, hogy nem jár el az inuitok petíciójával kapcsolatban, noha hozzá kell tenni azt is, hogy a későbbiekben az üggyel kapcsolatosan egy informális meghallgatást biztosított a kérelmezők és a kérlemezőket segítő ENGO-k részére. – 415.1. Hari M. Osofsky, "Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights," *American Indian Law Review*, Volume 31, No. 2 (2007): 675-697., 676-677.

[417] 'Noting that the fundamental right to an environment capable of supporting human society and the full enjoyment of human rights is recognized […]' – Supr 414. *Malé Declaration*, para. 8.

[418] 'Concerned that climate change has clear and immediate implications for the full enjoyment of human rights including inter alia the right to life, the right to take part in cultural life, the right to use and enjoy property, the right to an adequate standard of living, the right to food, and the right to the highest attainable standard of physical and mental health;' – Supr 415. *Malé Declaration*, para. 12.

ezzel a kérdéskörrel. Magraw és Wienhöfer részletesen és mélyrehatóan elemezte a maléi megfogalmazás előnyeit és hatásait.[419]

Figyelembe véve, hogy a fentebb felsorolt nemzetközi fejlemények nem voltak meghatározóak a PACE meglátásában, és tekintettel arra, hogy a releváns szakirodalom rendszerint egyáltalán nem tér ki a PACE kísérleteinek elemzésére, továbbra sem tisztázottak az 1885 (2009) sz. ajánlás előterjesztését kiváltó körülmények. E tekintetben egyedül Morrow egyik publikációjában olvasható egy feltevés, mely szerint 2003 és 2009 között szélesebb körű támogatottság alakult ki egy környezethez való jogról szóló KJ elfogadását illetően az ENSZ, és különösen a UNEP, valamint az NGO-k közösségének kulcsszereplői részéről.[420] Az NGO-k részéről érkező támogatottságon Morrow a Stand Up For Your Rights „Környezethez való jog" című kezdeményezését érti, melyhez számos más NGO csatlakozott (köztük a Greenpeace International és a the Club of Rome Erasmus Liga is),[421] az ENSZ részéről a Közgyűlés 64/157 sz. határozatát, amelynek 4(l) pontjának első mondata kijelenti, hogy egy demokratikus és méltányos nemzetközi rend megköveteli egyebek mellett, hogy minden személy és nép egészséges környezethez való joga megvalósuljék,[422] és külön a UNEP részéről Achim Steiner (a UNEP akkori ügyvezető igazgatója) Calmy-Rey-nek (az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának akkori elnöke) címzett levelét, melyben a UNEP nyíltan támogatta a PACE legújabb kezdeményézését, és kifejezetten arra kérte a CoM-t, hogy emelje be a környezethez való emberi jogot az EJEE rendszerébe.[423]

---

[419] Daniel Magraw and Kristina Wienhöfer, "The Malé Formulation of the Overarching Environmental Human Right," in *The Human Right to a Healthy Environment*, Ed. John H. Knox and Ramin Pejan (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 215-235, főként a publikáció 223-231. oldalai.

[420] Karen Morrow, "After the Honeymoon: The Uneasy Marriage of Human Rights and the Environment Under the European Convention on Human Rights and in UK Law Under the Human Rights Act 1998," *Revue générale de droit*, Volume 43 (2013): 317-368., 333-334.

[421] Supra 420. Morrow, "After the Honeymoon" (2013), 334. (55. lábjegyzet).

[422] UN, *UNGA Resolution 64/157. Promotion of a democratic and equitable international order. A/RES/64/157* (UN, adopted on the 18th December 2009 (65th plenary meeting)); https://docs.un.org/en/A/RES/64/157 (2025. április 8.).

[423] "However, it is again, widely recognized that a healthy and clean environment is a fundamental prerequisite to the enjoyment of human rights, it elevates the entire spectrum of sustainability, conservation and environmental issues amidst the most fundamental values of society, on a level equal to other human rights. I therefore have confidence that the Committee of Ministers will decide to add the right to a healthy environment to the other rights codified in and protected under ECHR." – Letter from Achim Steiner to Ms Calmy-Rey (14 May 2010), exerpts as reproduced in Jan van de Venis, "A Human Right to a Clean and Healthy Environment: Dream or Reality in Europe?" *Environmental Law Network International (ELNI) Review* No. 1/2011 (2011): 27-35., 32.

VI.5. Egy előretekintőbb PACE ajánlás

Az 1885 (2009) sz. ajánlást 54 igen, 3 nem szavazattal és 1 tartózkodással[424] fogadta el a PACE. Az új ajánlás elődjéhez hasonlóan hivatkozik a Stockholmi Nyilatkozat 1. elvére (az ajánlás 5. pontja), valamint nagyban épít saját 1614 (2003) sz. ajánlására is (az ajánlás 4. pontja), kiemeli, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlata a környezethez való jogot csupán a „tovagyűrűző hatáson" keresztül oltalmazza, azaz az EJEE-ben már elismert 2. és 8. cikkek védeleme által (az ajánlás 6. pontja), elismerését fejezi ki annak tekintetében, hogy a CoM gondozásában 2006-ban megjelent az „Emberi jogról és Környezetről szóló Kézikönyv – az ítélkezés során kialakult elvek", és reményt fűz hozzá, hogy a kézikönyv rendszeresen frissülni fog (az ajánlás 5. pontja),[425] aggályának ad hangot a fokozódó környezetromlás tekintetében (az ajánlás 8. pontja), és az előző ajánlásához képest hangsúlyt fektet a jövő generációk érdekeire és a nemzedékek közötti méltányosság elvére (az ajánlás 9. pontja). A tagállamoknak tett javaslatai (az ajánlás 9.1-9.3. pontjai) nagyjából egybeesnek a 2003-as ajánlásban javasoltakkal, különös módon azonban ezúttal a PACE nem kérte fel a szerződő feleket arra, hogy nemzeti jogrendjükben – lehetőség szerint alkotmányos szinten – ismerjék el az egészséges, élhető/életképes és méltányos környezethez való jogot (az 1614 (2003) sz. ajánlás 9.2. pontja), s így, legalábbis e tekintetben, visszalépés vagy legalábbis ambícióhiány figyelhető meg az 1614 (2003) sz. ajánláshoz képest. A Miniszteri Bizottságnak az 1885 (2009) sz. ajánlás 10.1. pontja azt javasolja, hogy dolgozzon ki egy EJEE-hez csatolandó kiegészítő jegyzőkönyvet, mely elismeri az egészséges és élhető/életképes környezethez való jogot. Az 1614 (2003) sz. ajánlás 10.1. pontjával ellentétben az új ajánlás nem korlátozódik a környezethez való jog eljárási jogosultságaira, hanem annak szubsztantív jogosultságát is beemelni szándékozik az EJEE rendszerébe.

Az előző alfejezetben már említettek mellett, a 2009-es ajánlás 1. pontja és megalapozó jelentésének (Doc. 12003/11.09.2009) magyarázó megjegyzései (főként az indoklás 12. és

[424] Ez az első ajánlás, mellyel kapcsolatosan a szavazati eredmények közzé van téve a PACE hivatalos honlapján: PACE, *Vote on Recommendation - Doc. 12003. Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Assembly's voting results* (Strasbourg: PACE, 30 September 2009) – in favour: 54; against: 3 representatives from the UK, members of the European Conservatives Group and Democratic Alliance (EC/DA); abstention: 1 representative from Switzerland, member of the Alliance of Liberals and Democrats for Europe (ALDE); https://pace.coe.int/en/votes/1673 (2025. április 8.).

[425] Council of Europe (CoM), *Manual on Human Rights and The Environment. Second edition/ Manuel sur les droits de l'homme et l'environnement – Principes tirés de la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme. 2e edition* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2012); https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dh_dev_manual_environment_eng (2025. április 8.).

23. pontjai) következetességet mutatnak a 2003. jelentés 6. pontjával abban, hogy az „erős fenntarthatóság" (‘*strong sustainability’*) konceptumát kívánják előmozdítani. Míg a 2003-as próbálkozáskor csupán gazdasági összefüggésben jelenik meg ez a fogalom, a 2009-es kísérlet összekapocsolja az „erős fenntarthatóság" ideáját[426] a nemzedékek közötti szolidaritás elvével. E tekintetben a környezethez való jogot „negyedik generációs alapvető jogként" vagy „a jövő társadalom érdekében lefektetett jogként" jellemzi, és felhívja a figyelmet arra, hogy a természeti tőke egy bizonyos alapkészlete nem helyettesíthető, s így az idők folyamán állandónak kell maradnia. Kifejti továbbá, hogy a mindenkori társadalom egészének és külön-külön minden egyénnek kötelessége, hogy a jövő generációnak örökségül egy egészséges és életképes környezetet hagyományozzon (a jelentés 12. pontja). A magyarázó megjegyzések ezen passzusa jól illusztrálja, hogy a PACE szakított a beszűkült jogképzés víziójával, és ezúttal a környezethez való jogot előretekintőbb és átfogóbb módon artikulálja, mind a temporalitás mind pedig a terjedelem szempontjából. A jövő generációk nevében történő „erős fenntarthatóság" felé történő elmozdulás egyébként egybecseng az Edith Brow Weiss által kidolgozott, az úgynevezett „planetáris jogokat és kötelezettségeket" biztosítani hivatott, nemzedékek közötti méltányosság három alapelvével, azaz az „ökológiai opciók megőrzésének" (*conservation of options*), a „bolygó minősége megőrzésének" (*conservation of quality*) és a „hozzáférés megőrzésének" (*conservation of access*) követelményeivel.[427] Weiss „planetáris jogok" javaslata, amennyiben azokon olyan csoportjogokat (*group rights*) értünk, amelyek az emberi társadalom intertemporális egységének részeként elképzelt mindenkori nemzedék pozíciójából származnak, és amennyiben a „planetáris jogviszony" jogosított és kötelezett oldalán valóban generációk állnak,[428] nehezen összeegyeztethető az EJEE egyéni jogokon alapuló rendszerével.

Ugyanakkor, a közelmúltban a Német Szövetségi Alkotmánybíróság (*Bundesverfassungsgericht*, rövidítve: BVerfG), az alaptörvény kifejezetten emberi jogokat előíró 1(1) [az emberi méltóság védelme], 2(2) [az élethez és a testi sérthetetlenséghez való

[426] A *gyenge* és *erős fenntarthatóság* elméleteiről bővebben lásd például: David Pearce, Anil Markandya and Edward Barbier, *Blueprint for a Green Economy. A Report of the London Environmental Economic Centre for the UK Department of the Environment* (London: Earthscan Publications, 1989), főként a 28-50. oldalak; 426.1. R. Kerry Turner, "Environmental and Ecological Economics Perspectives (Chapter 67.)" in *Handbook of Environmental and Resource Economics*, Ed. Jeroen C.J.M. van den Bergh (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1999): 1001-1033; 426.2. Bryan G. Norton, "Evaluating Ecosystem States: Two Competing Paradigms," in *Ecological Economics*, Volume 14, Issue 1 (August 1995): 113-127.

[427] Edith Brown Weiss, "Our Rights and Obligations to Future Generations for the Environment," *The American Journal of International Law*, Vol. 84, No. 1 (Jan., 1990): 198-207., 201-204.

[428] Edith Brown Weiss, "In Fairness to Future Generations and Sustainable Development*" American University International Law Review*, Volume 8, Issue 1 (1992): 19-26., 23-24.

alapvető jog], 12(1) [a foglalkozás megválasztásának szabadsága], 14(1) [a magántulajdon véldelme] cikkeivel együttesen olvasott „az élet természtes alapjainak és az állatok védelme" című 20a alkotmányos rendelkezésre alapozva a fiatalok által indított *Neubauer és mások kontra Németország* éghajlatvédelmi ügyben megállapította, hogy a 2019-es német szövetségi éghajlatváltozási törvény nem tesz eleget az üvegházhatású gázok csökkentésével kapcsolatos kötelezettségeknek és vállalásoknak, mivel nem előretekintő módon osztja el a szén-dioxid-kibocsátás költségvetését, és eképpen aránytalanul nagy mértékben hárítja a terhet a jövő generációkra, és kimondta, hogy a megtámadott rendelkezések alkotmányellenesek, amennyiben a jövőben az alapvető emberi jogok súlyos sérelmének kockázatát hordozzák magukban.[429] Ezen emberi jogi megközelítésen alapuló klímaper fontos mérföldkőnek bizonyulhat. A BVerfG kérdésen kívül arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a jövő generációk nem rendelkeznek a jelenben jogokkal, azaz jelenbeli jogokkal. Ugyanakkor, talán nem túlzás az ítéletet úgy értelmezni, hogy egyúttal BVerfG azt is megállapítja, hogy az államnak már a jelenben kötelezettsége, azaz jelenbeli kötelezettsége, hogy megőrizze a következetesen „a szabadság intertemporális garanciájaiként" (*intertemporal guarantees of freedom*)[430] minősítetet alkotmányos alapvető emberi jogok jövőbeni hatékony és teljes körű gyakorolhatóságát az eljövő nemzedékek egyedei számára. A jövő nemzedékek jelenbeli vagy jövőbeni jogairól még később szó esik. Ezen a ponton elégséges annyit elmondani, hogy – véleményem szerint és amennyiben nem becsülöm túl a PACE kommunikációs taktikáját – a PACE, noha messzmenően nem elég kibontottan, de körvonalazta a CoM részére a háttérben meghúzódó tétet, nevesül azt, hogy amennyiben az emberi jogi rend értelmében a már elismert alapvető jogok nem mutathatnak visszafejlődést, amennyiben a környezet minőségének romlása már elismert alapvető jogok súlyos korlátozásának kockázatát hordozza magában, és amennyiben a jelenben az EJEB joggyakorlata szerint az EJEE-ben már elismert alapvető jogok védelmi körének kiterjesztése csak részleges választ képes nyújtani az előbbi két probléma tekintetében, elengedhetetlenül szükség van egy olyan „pajzs-jogra" vagy „vasernyő-jogra", amely kiegészíti a hiányos oltalmat, vagyis elővigyázza, hogy az emberi jogokat fenyegető erózió-kockázat ne materializálódhassék. Ezzel összefüggésben, az „erős fenntarthatóság" emberi jogi kontexusba való ágyazása

[429] German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht), *Neubauer, et al. v. Germany. Joint cases 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20 and 1 BvR 288/20 (Climate Change). Order of the First Senate of 24 March 2021* (Karlsruhe: BVerfG, 24 March 2021), főként az ítélet 195. paragrafusa; https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2021/03/rs20210324_1bvr265618en.html (2025. április 9.).

[430] Supra 429. German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht), *Neubauer, et al. v. Germany*, az ítélet 122. és 183. paragrafusai.

hozzájárulhat ahhoz, hogy bizonyos mértékben kikényszeríthetővé váljék az, hogy a mindenkori jövő nemzedéknek örökségként hagyatékozott természeti vagyonkészlet nem lesz kisebb a mindenkori jelen generáció által örökölt természeti tőkénél, azaz, hogy a „rendszerezett hagyatékcsomag" (*structured bequest package*)[431] természeti tőke komponense időben megőrzi azokat véges erőforrásokat és esszenciális ökoszisztéma-szolgáltatásokat, amelyek kimerítése vagy szignifikáns megzavarása, megszakítása, az alapvető jogok teljes körű érvényesülésének jelentős sérelmét vagy sérelmének súlyos kockázatát vonja mag után.

A 2009-es jeletentés visszatér az EJEB dinamikus ítélkezési gyakorlata által biztosított oltalom hiányos jellegére, azaz arra, hogy jelenleg az EJEE rendszere szigorúan csak azokban az esetekben járul hozzá a környezet védelméhez, amelyekben a már elismert jogosultságok sérelmét állapítja meg (a jelentés 9. pontja), és következésképpen olyan kifejezett jogalap szükségeltetik a tényleges hatékonyság biztosításának érdekében, amelyre az egyének akkor is hivatkozhatnak, ha egyéb alapvető joguk nem sérül (a jelentés 10. pontja). Az autonóm környezethez való jog elismerése arra sarkallná a részes feleket, hogy komolyabban vegyék a környezettel kapcsolatos problémákat, egyfelől annak köszönhetően, hogy megerősítené a környezethez való jog alkotmányos védelmét az EJEB által kínált jogorvoslati mechanizmuson keresztül, másfelől annak betudhatóan, hogy ösztönözné a tagállamokat a környezetvédelem területén vállalt nemzetközi kötelezettségeik betartására (a jelentés 10. pontja).

A tartalom tekintetében, a PACE 2009-es ajánlása magyarázó megjegyzéseinek értelmében, az egészséges környezethez való jog két egymást kölcsönösen kiegészítő dimenzióból kell, hogy álljon, egy anyagi és egy eljárási dimenzióból (a jelentés 19. pontja). A PACE kiemeli, hogy a procedurális vetület gyakorlatba ültetése nem okozhat különösebb problémákat (a jelentés 20. pontja), noha ezúttal sem tisztázza, hogy pontosan hogyan is képzeli el az aarhusi jogosultságok beemelését az EJEE-be. Kitér ugyan arra, hogy az eljárási dimenzió magában

[431] A „rendszerezett hagyatékcsomag" (structured bequest package) kifejezést – és annak ellentétpárját, a "rendszerezetlen hagyatékcsomag" (unstructured bequest package) terminust – általában az ökológiai gazdaságtan használja a fenntarthatóság összefüggésében, abból kiindulva, hogy nem minden természeti erőforrás, természeti elem, ökoszisztéma vagy ökoszisztéma-szolgáltatás tekinthető "*helyettesíthető dolognak, ingóságnak*" (fungible); lásd, például: 431.1. Richard B. Howarth, "Sustainability as Opportunity," *Land Economics*, Volume 73, Issue 4 (1997): 569-579, vagy 431.2. Stanley R. Carpenter, "Toward Refined Indicators of Susainable Development," *Society for Philosophy and Technology Quarterly Electronic Journal*, Volume 2 Issue 2 (1997): 65-70.

kell foglalja az információhoz való hozzáférést, a döntéshozatalban való részvételt és az igazságszolgáltatáshoz való jogot, de a harmadik pillér tekintetében nem egyértelműsíti, hogy az egyszerűen az aarhusi mintát követné, azaz csak az olyan döntéseket, intézkedéseket vagy mulasztásokat kívánja megtámadhatóvá tenni közigazgatási és bírósági eljárások keretében, amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó rendelkezéseknek, vagy, mint ahogyan 2003-ban javasolta, azokat a döntéseket, intézkedéseket vagy mulasztásokat is, amelyek a környezetet kedvezőtlenül befolyásolják vagy befolyásolhatják (escazúi minta). Tekintettel arra, hogy az új jelentés kifejezetten hivatkozási alapul hívja fel a 1614 (2003) sz. ajánlást, a logikusabb következtetés az, hogy a PACE fenntartotta a kiterjedtebb eljárási jogokat biztosító változatot.

A szubsztantív dimenzióval kapcsolatosan az előadó egy meglehetősen bizonytalan, bátortalan és kevéssé meggyőző nyelvezetet használ. Elismeri, hogy a jog anyagi jogosultságát tartalmazandó előírás normatív tartalmát nehéz meghatározni, és hozzáteszi, hogy minden esetre a környezethez való egyéni jogot rögzítendő norma tárgyi hatálya túlmutat az egészségvédelmi szempontokon (a jelentés 21. pontja). Az előadó véleménye szerint a normatartalom mindmáig tisztázatlansága nem jelent áthidalhatatlan akadályt, és az EJEE-nek nem kell feltétlenül előre tisztáznia e vonatkozásban minden részletet, mivel idővel az EJEB ítélkezési gyakorlata, tekintettel a releváns tagállami peres ügyek tapasztalatára, s figyelembe véve a részes felek által vallott elveket – az elővigyázatosság elvét, a megelőzés és kártalanítás elveit (ezen utóbbi gyakorta a „szennyező fizet” elv formájában jelenik meg), a fenntarthatóság elvét és a jövő nemzedékek jogainak tiszteletben tartását – konkrét ügyek mentén majd kidolgozza a környezethez való jog normatív tartalmát (a jelentés 21. pontja).

Az 1885 (2009) sz. ajánlásnak kétségkívül megvannak a maga érdemei: a jog egy előretekintőbb változatának körvonalazása, kollektív dimenziójának kirajzolása, és szükségességének egyértelműbb bemutatása, hogy csak egy párat említsek. Ugyanakkor, éppen a problematika leglényegesebb és legvitatotabb szempontjából mutat a legnagyobb hiányosságot, nevesül a jog szubsztantív jogosultságának kidolgozása tekintetében. Tekintettel arra, hogy az államok állnak a kötelezetti oldalon, ők az emberi jogok védelmének garanciavállalói, s figyelembe véve, hogy ebből az egyszerre „konfliktuális és megfelési

pozicióból”[432] rendszerint vonakodó magatartást tanúsítanak a kialakuló emberi jogokkal szemben általában[433] és a környezethez való joggal szemben konkrétan is,[434] a PACE megfogalmazásának túlzott pontatlansága, vagy egy alstoni terminussal élve „kamélonszerű minősége,”[435] – megközelítés, mely elégségesnek, sőt előnyösnek is bizonyolhat puha jogi eszközök megkötése esetén, hiszen elősegítheti a kompromisszumot, de aligha vezethet jogi kötőerővel bíró nemzetközi emberi jogi kötelezettségvállaláshoz – a kezdettől fogva veszélyeztette a 2009-es kísérlet sikerességét.

VI.6. „Az ajánlás vonzó, de mit szólsz egy frissített és bővített kézikönyvhöz?”

A PACE ezúttal is elérte, hogy a Miniszteri Bizottság véleményezés céljából megküldje az ajánlást a CDDH-nak, a területrendezésért felelős miniszterek európai konferenciája vezető tisztségviselői bizottságának (Committee of Senior Officials of the Council of Europe Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning; CEMAT), a kulturális örökségért és tájért felelős irányítóbizottságának (Steering Committee for Cultural Heritage and Landscape; CDPATEP).

A CEMAT rövid megejegyzéseiben kitért a CoM 2001(1) sz. ajánlására, mely felhívja a tagállamok figyelmét a CEMAT fenntartható területfejlesztésére vonatkozó irányadó elveinek „környezeti károk csökkentéséről” szóló szakaszára, valamint a 2003-ban elfogadott, fenntartható fejlődés területi dimenziójáról szóló, Ljubljanai Nyilatkozatra, és következtetésében azt javasolta a CoM-nak, hogy dolgozzon ki egy egészéges és életképes környezethez való jogról szóló KJ-t.[436]

---

[432] Utalás a témában írt átfogó következő műre: Sonia Cardenas, *Conflict and Compliance: State Responses to International Human Rights Pressure* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007).
[433] Mart Susi, “Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis,” in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnauld, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 21-33, 31.
[434] Thilo Marauhn, “The State (Chapter 35)” in *The Oxford Handbook of International Environmental Law. Second Edition*, eds. Lavanya Rajamani and Jacqueline Peel (Oxford: Oxford University Press, 2021): 613-632, 614.
[435] Supra 163. Alston, “Conjuring up New Human Rights” (1984), 607 – 621, 613.
[436] CEMAT, “Appendix 5 to the reply. Comments by the Committee of Senior Officials of the Council of Europe Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on “Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment,” in *Committee of Ministers (CoM), Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010* (Strasbourg: CoM, 19 June 2010, adopted at the 1088th meeting of the Ministers’ Deputies (16 June 2010). 2010 - Third part-session); https://pace.coe.int/en/files/24830/html (2025. április 11.).

Valamivel hosszabb megjegyzéseiben a CDPATEP,[437] a PACE-hez hasonlóan, leírja, hogy az EJEE jelenleg a környezetet csak közvetett módon veszi figyelembe, azaz abban az esetben, ha a környezetet érintő ártalom egyidejűleg valamely már elismert alapjogot is sérti, vagy abban az esetben, ha a környezetvédelem valamely emberi jog teljes körű gyakorlásának korlátozásaként jelenik meg. Ugyanakkor, folytatja a CDPATEP, mivel az EJEE nem ismeri el a környezetet, mint olyant,[438] az EJEB számos kérelmet elfogadhatatlannak nyilvánított (a CDPATEP megj. 3. pontja). A CDPATEP megjegyzéseinek 6. és 7. pontjaiban, valamint megjegyzéseihez fűzött függelékében szembetűen eltér a PACE megközelítésétől a környezethez való jog konceptualizálását illetően és egy sokkal holisztikusabb vizió körvonalait mutatja be. Először, a CDPATEP rámutat arra, hogy a tágabb értelemben vett környezet vonatkozik mind az emberre mind pedig az őt körülvevő természeti sajátosságokra, olyan értelemben, hogy azok egy ökológiailag kiegyensúlyozott vagy a személyes fejlődést elősegítő egészet alkotnak (a CDPATEP megj. 6. pontja). Ebben az összefüggésben, hivatkozik a környezetre veszélyes tevékenységek által okozott károkért való polgári jogi felelősségről szóló Luganói Egyezményre, amelynek értelmében a környezet fogalma magában foglalja (i) az abiotikus és biotikus természeti erőforrásokat, mint például a levegőt, a vizet, a talajt, az állat- és növényvilágot, valamint az ezek közötti kölcsönhatást, (ii) a kulturális örökség részét képező tulajdont és (iii) a táj jellegzetes aspektusait (a CDPATEP itt a Lugánói Egyezmény 2.10. cikkét idézi).[439] Emberi jogi szempontból a környezet ezen megfogalmazása szignifikánsan átfogóbb annál, mint amely a PACE 1614(2003) sz. ajánlását megalapozó jelentés 27. pontjában szerepel, s melynek értelmében a környezethez való jog esetén a védelem tárgya nem a legtágabb értelemben vett környezet, hanem csak azon természetes létfenntartási rendszerek, amelyek az emberiség alapvető ökológiai szükségleteit képezik. Noha a PACE 2009-es ajánlásának elgondolásában a környezethez való jog sokkal

[437] CDPATEP, "Appendix 6 to the reply. Comments by the Steering Committee for Cultural Heritage and Landscape (CDPATEP) on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on "Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment," in *Committee of Ministers (CoM), Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010* (Strasbourg: CoM, 19 June 2010, adopted at the 1088th meeting of the Ministers' Deputies (16 June 2010). 2010 - Third part-session); https://pace.coe.int/en/files/24830/html (2025. április 11.).

[438] Itt valószínűleg a CDPATEP a „környezethez való jog" kifejezést akarta használni, és nem a „környezet" terminust: 'However, since the *environment* [a szerző kiemelése] is not recognised as such in the convention, numerous cases have been declared inadmissible.' – Supra 437. CDPATEP, *Appendix 6 to the reply*, last sentence of para. 3.

[439] Council of Europe (CoE), *Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment (Lugano Convention), European Treaty Series - No. 150* (Lugano, CoE, adopted and opened for signiture: 21 June 1993, not yet in force), Art. 2.10. (pp. 2-3); https://rm.coe.int/168007c079 (2025. április 11.).

kiterjedtebb, mint a 2003-as elképzelés szerint, nem szabad elfelejteni, hogy a 2009-es ajánlás kifejezetten alapozó dokumentumként tekint a 2003-as ajánlásra (a 2009-es ajánlás 4. pontja) és nem tartalmaz attól eltérő környezetre vonatkozó meghatározást, s így véleményem szerint úgy kell tekinteni, hogy a PACE 2009-ben fenntartotta a védelem tárgyára vonatkozó 2003-as elképzeléseit. Ugyan figyelemre méltó, hogy a CDPATEP a környezethez való jog jogi tárgyaként, azaz védett értékeként, egy kiterjedtebb környezet fogalommal kíván operálni, mégis fontos megjegyezni, hogy a konceptuális alapozás egy olyan nemzetközi szerződés részét képezi, amely még ezen sorok írásakor sincsen hatályban, hiszen a Luganói Egyezmény 32. cikk (3) bekezdése szerint az egyezmény hatályosulásához, jogi erőre emelkedéséhez legkevesebb három állam – amelyből kettő kötelező módon tagja kell legyen az Európa Tanácsnak – ratifikációja szükséges, és jelenleg ezt az egyezményt egyetlen állam sem ismerte el magára nézve kötelezőnek.[440] Tekintettel arra tehát, hogy a 47 tagállamból csak 9 írta alá és egy sem ratifikálta a Lugánó Egyezményt nem feltételezhető, hogy az abban található környezet megfogalmazás tekintetében konszenzus állna fenn, és még kevésbé, hogy a részes felek egyetértenének abban, hogy ez a környezet konceptum emberi jogi kontextusban is operacionalizálható lenne.

Minden esetre, a CDPATEP erre a környezet felfogásra alapozva kijelenti, hogy a javasolt jog tekintetében többről van szó, mint szigorú értelemben vett emberi jogról, konkrétan és inkább a „fajok jogáról" (*right of species*) kellene beszélni, amely védelmezi mind az emberi lényt, mind pedig azon környezetet, amelyben az él, azaz minden területet (városit, városkörnyékit, vidékit és természetit), s így ez a jog egyszerre a természeti, kulturális és táji örökséghez való jogot is jelenti, amely magában foglalja a kulturális szokásokat és hagyományokat is (a CDPATEP megjegyzéseinek 6. pontja). A megjegyzésekhez fűzött függelékben a CDPATEP egy sor észrevétel formájában az „egészséges környezet" fogalmának tisztázásához kíván hozzájárulni. Első észrevételként a CDPATEP azt sugallja, hogy az új jog összefüggésében szükség van a közvetlen és személyes érintettség kritérium

[440] Az Európa Tanács hivatalos honlapján feltüntetett, a 2025 április 11-i állapotot tükröző, információk szerint a Lugánó Egyezményt 9 állam írta alá (Ciprus, Finnország, Görögország, Izland, Olaszország Liechtenstein, Luxemburg, Hollandia és Portugália fenntartással az egyezmény 3.a. cikkét illetően – Portugal, Reservations and Declarations for Treaty No.150 - Convention on Civil Liability for Damage resulting from Activities Dangerous to the Environment (ETS No. 150). Reservation contained in the full powers, dated 19 February 1997, handed to the Secretary General at the time of signature, on 6 March 1997 - Or. Fr./Port; https://www.coe.int/en/web/conventions/full-List?module=declarations-by-treaty&numSte=150&codeNature=2&codePays=POR (2025. április 11.) – de egyetlen állam sem ratifikálta – Council of Europe (CoE), *Treaty office. Chart of signatures and ratifications of Treaty 150. Convention on Civil Liability for Damage resulting from Activities Dangerous to the Environment (ETS No. 150). Status as of 11/04/2025*; https://www.coe.int/en/web/conventions/full-List?module=signatures-by-treaty&treatynum=150 (2025. április 11.).

újraértékelésére, hiszen az olyan kérdéskörök, mint például az éghajlatváltozás, azt bizonyítják, hogy sok esetben, noha szigorú értelemben egyének szintjén nem teljesül a közvetlen és személyes érintettség feltétele, lényeges ökológiai egyensúlyok és ennek következtében végső soron a „szerves élet" is komoly veszélynek lehetnek kitéve. Második észrevételként a CDPATEP megjegyzi, hogy az „egészséges környezet" sokkal többet jelent a „higénikus" jellegnél (*hygienic*), és magában kell foglalja a gazdag biológiai sokféleséget és a természeti örökséget, azaz egy sokkal inkább „ökocentrikus" és holisztikus, mintsem „antropocentrikus", megközelítésre van szükség, amely az emberi lényt, az *anthropoi*-t, az őt körülvevő általános élőhely részeként fogja fel, s amely életformákat figyelembe kell venni függetlenül attól, hogy mennyire hasznosak az ember számára. Harmadik észrevételként, a CDPATEP az Egészségügyi Világszervezet (*World Health Organization*; WHO) „egészség" fogalom meghatározásából – „az egészség a teljes fizikai, mentális és szociális jóllét állapota, nem csupán a betegség vagy gyengélkedés hiánya" – kiindulva arra a következtetésre jut, hogy az „egészséges környezetnek" olyan környezetnek is kell lennie, amely kulturális és táji sokféleségben kellően gazdag ahhoz, hogy az emberek számára az egyéni és társadalmi jóllét azon állapotát biztosítsa, amelyben elérhetik az önmegvalósítást és önkiteljesedést. Mindezek fényében a CDPATEP azon a véleményen van, hogy kívánatos az EJEE-hez csatolni egy olyan KJ-t, amely kifejezetten és jogi értelemben elismeri az egészséges környezethez való jogot (a CDPATEP megj. 7. pontja). Morrow-nak igaza van abban, hogy ezúttal az Európa Tanácson belül a PACE kezdményezése valamivel széles körűbb támogatottságnak örvendett,[441] de az előbbi elemzést figyelembe véve azt is hozzá kell tenni, hogy a CDPATEP szembetűnően más vonalak menetén képzelte el a jog kidolgozását.

Megjegyzéseiben a CDDH majdnem szóról szóra megismételte a 2003-as véleményét, és fenntartotta azon álláspontját, miszerint nem tanácsos környezethez való jogról szóló KJ-t kidolgozni, tekintettel arra, hogy az EJEE egy bizonyos fokú védelmet már biztosít a környezeti problémák tekintetében.[442] A 2003-as észrevételével ellentétben, ezúttal

[441] Supra 420. Morrow, "After the Honeymoon" (2013), 333-334 és a 334 oldalon található 55. lábjegyzet.
[442] CDDH, "Appendix 1 to the reply. Comments by the Steering Committee for Human Rights (CDDH) on Parliamentary Assembly Recommendation 1883 (2009) on "The challenges posed by climate change" and on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on "Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment," in *Committee of Ministers (CoM), Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010* (Strasbourg: CoM, 19 June 2010, adopted at the 1088th meeting of the Ministers' Deputies (16 June 2010). 2010 - Third part-session); https://pace.coe.int/en/files/24830/html (2025. április 12.).

(legalábbis kifezejetten) nem tett említést azon optimista elképzeléséről, miszerint a környezet emberi jogi megközelítésű védelme fejlődni fog az EJEB ítélkezési gyakorlatának köszönhetően.

A KJ-re vonatkozó javaslatra adott válaszában a Miniszteri Bizottság megjegyzi, teszem hozzá hibásan, hogy a PACE mind az 1883 (2009) sz., mind pedig az 1885 (2009) sz. javaslatában arra kérte fel a CoM-t, hogy dolgozzon ki egy egészséges környezethez való jogot elismerő KJ-t (a CoM válaszának 8. pontja).[443] A valóságban csak az 1885 (2009) sz. javaslatban, még pontosabban a javaslat 10.2. pontjában kérte fel a PACE a CoM-t egy környezethez való jogról szóló KJ kidolgozására. Az 1883 (2009) sz. „Az éghajlatváltozás okozta kihívások" címet viselő javaslat 4.1.-4.3. pontjaiban a PACE számos intézkedés foganatosítását javasolta a klímaváltozás által előidézett problémák hatékony kezelésére, de egyik sem vonatkozik a jogkiterjesztő KJ kidolgozására, s ugyanazon javaslat 5. pontjában a PACE, mintegy emlékeztetésképpen, csak felhívta a CoM figyelmét arra, hogy egy másik, az 1885 (2009) sz. javaslatban kérvényezte egy egészséges környezetről szóló KJ kidolgozását.[444] Rögtön a következő bekezdésben a CoM megismételte, hogy bár az EJEE kifejezetten nem ismeri el a környezet védelméhez való jogot, az európai emberi jogi rendszer már közvetve hozzájárul a környezet védelméhez a már meglévő alapjogok és az EJEB evolutív értelmezést alkalmazó ítélkezési gyakorlata révén, és fenntartotta azon álláspontját, melynek értelmében a jelenben nem tanácsos egy környezethez való jogról szóló KJ-vel bővíteni az EJEE-t (a CoM válaszának 8. pontja).

Megfigyelhető, hogy válaszában a CoM nem tér ki a CDPATEP vagy a CEMAT megjegyzéseire, mint ahogyan a PACE érveit is teljes mértékben mellőzi. Ugyanakkor, a CoM építő jellegűnek találta a PACE javaslatának 6. pontjában foglaltakat, és a 2005-ben publikált „Emberi jogokról és Környezetről szóló Kézikönyv" frissítése és bővítése mellett határozott. A PACE ismételten egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvet javasolt, a CoM válasza erre a következő volt: *'Best I can do is an updated and extended manual*' (a legtöbb, amit tehetek egy frissített és bővített kézikönyv).

[443] Committee of Ministers (CoM), *Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010* (Strasbourg: CoM, 19 June 2010, adopted at the 1088th meeting of the Ministers' Deputies (16 June 2010). 2010 - Third part-session); https://pace.coe.int/en/files/24830/html (2025. április 12.).

[444] PACE, *Recommendation 1883 (2009). Challenges posed by climate change* (Strasbourg: PACE, 29.09.2009), paras. 4 and 5.; https://pace.coe.int/en/files/17771/html (2025. április 12.).

VII. Az ötödik próbálkozás kontextusa és vonatkozó kérdéskörök

VII.1. Tíz év múlva

A PACE ötödik, a kimenetel szempontjából jelen sorok írásakor még bizonytalan próbálkozására – ti. arra, hogy kifejezett és autonóm környezethez való joggal kerüljön kibővítésre az EJEE rendszere – több hasonlóságot is mutat az első, 1973-as próbálkozással. Egyrészt, temporális síkon majdhogynem egybeesik az ENSZ szintjén történő legrelevánsabb határozat elfogadásával (mint ahogy annak idején a steigeri KJ előterjesztése is nagyjából egybeesett a Riói Nyilatkozat elfogadásával), másrészt az 1973. márciusi „Az emberi/emberséges környezethez való jog: az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvre vonatkozó javaslat" című dokumentum óta először a PACE végre újólag kiegészítő jegyzőkönyvtervetet dolgozott ki és mellékelt a CoM elé terjesztett 2211(2021) sz. ajánlásához.[445]

A PACE Szociális, Egészségügyi és Fenntartható Fejlődésért felelős Bizottságának 2020. május 20-i határozat elfogadására irányuló indítványát (Doc. 15108/20.05.2020),[446] melyben tíz év után újraéledt az Európa Tanács szintjén egy környezethez való KJ kidolgozásának gondolata, a környezeti emberi jogok szempontjából releváns számos nemzetközi fejlemény előzte meg. Az ENSZ szintjén a környezethez való jog tekintetében folytatódott a 2002-es Johannesburgi Csúcstalálkozóval elkezdődött diszlokáció.

VII.2. Rio+20 mínusz környezethez való jog

Az ENSZ „Fenntartható Fejlődés Konferenciáján" (informálisan, Rio+20) elfogadott, leginkább politikai nyilatkozatként besorolható, „a Jövő, amit akarunk" záródokumentumból majdhogynem teljes mértékben hiányzik a környezethez való jog gondolata, csupán a V.A.121-es pont tér ki a jog egyik szubsztantív alkotóelemére, nevesül a biztonságos

[445] PACE, *Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe* (Strasbourg: PACE, 29 September 2021); https://pace.coe.int/pdf/68dd723804d75eb269e608e4b0f17aaff1e85bce8bbb5299ef4f95fe251fa994/rec.%202211.pdf (2025. április 16.).

[446] PACE-Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development, *Motion for a resolution. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Doc. 15108* (Strasbourg: PACE, 20 May 2020); https://pace.coe.int/pdf/4cce5fb7422b6dbb0be0a6e49bd9b0f5e2924bb9e55c4d77ba21f996207311d2/doc.%2015108.pdf (2025. április 16.).

ivóvízhez és a köztisztasághoz való emberi jogra, de ezen passzus nyelvezete is jobbára erőtlen, hiszen beemeli a fokozatos megvalósítást és hangsúlyozza a nemzeti szuverenitást,[447] valamint a 8. preambulumbekezdésben a felek megerősítik a megfelelő életszínvonalhoz és az élelemhez való jogot. Az emberi jogok és a környezet közötti kölcsönhatás is csak visszafogottan és homályosan jelenik meg a már említett 8. preambulumbekezdésben, a 9. preambulumbekezdésben, illetőleg a zöld gazdaság és a fenntartható fejlődés összeefüggésében említésszerűen a dokumentum III.58 (d) pontjában. Az előbb tárgyalt hiányosságra egy neves ENGO, a Center For International Environmental Law (CIEL), még a Rio+20 konferencia előtt pár hónappal felhívta a tárgyaló felek figyelmét. Egy 2012. február 15-i jelentésében a CIEL a Rio+20 konferencia záródokumentumának „nulladik tervezetével"[448] kapcsolatosan kifejtette, hogy emberi jogi megközelítéssel szükséges kiegészíteni a tervezetet, konkrétan a záródokumentum végleges változata kifejezetten el kell ismerje az egészséges környezethez való jogot, meg kell bízza a létrehozandó jövő nemzedékek ombudsmanját vagy az ENSZ egy másik szervét az egészséges környezethez való jog érvényre juttatásával és végrehajtásával, valamint az Aarhusi Egyezményből kiindulva el kell indítsa egy globális vagy több regionális nemzetközi szerződés kidolgozásának folyamatát az 1992-es Riói Nyilatkozat 10. elvével kapcsolatos konkrét kötelezettségek lefektetésének céljából.[449] Az emberi jogi szemléletmód hiányát egyébként számos más NGO, köztük a Caritas Luxembourg ernyőszervezet,[450] és egyes ENSZ-ügynökségek (például a UNFPA[451]) is jelezték a tárgyaló feleknek. Eredménytelenül.

---

[447] 'V.A.121. We reaffirm our commitments regarding the human right to safe drinking water and sanitation, to be progressively realized for our populations, with full respect for national sovereignty. We also highlight our commitment to the International Decade for Action, "Water for Life", 2005–2015.' – UN, *UNGA Resolution 66/288. The Future We Want: Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012. A/RES/66/288* (New York: United Nations, 27 July 2012, adopted on the 123rd plenary meeting), para. 121. (p. 24.); https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_66_288.pdf (2025. április 16.).

[448] UN-Bureau of the Preparatory Process for The United Nations Conference on Sustainable Development, *The Future We Want: Zero Draft of the Outcome Document* (10 January 2012); https://www.researchgate.net/publication/330443876_The_Future_We_Want_-_Zero_Draft_of_the_Outcome_Document (2025. április 16.).

[449] Center For International Environmental Law (CIEL), *Human Rights & Environment in The Rio+20 UN Conference on Sustainable Development* (2012 February 15), főként a jelentés 4. és 5. oldalai; https://www.ciel.org/Publications/Rio+20_IssueBrief_Feb2012.pdf (2025. április 16.).

[450] Caritas Luxembourg / Norry Schneider, "Letters to Leaders. Comments on the Zero Draft of Rio+20 outcome document. Position paper sent to the Ministry for sustainable development and infrastructure of the Grand Duchy of Luxembourg (February 2012)," published later in *Regions & Cohesion*, Volume 2, Issue 2 (Summer 2012): 112-118., főként a 113-114., 116-117. oldalak.

[451] United Nations Population Fund (UNFPA), *Intervention at the initial consultations on the Zero Draft of the Rio+20 Outcome Document. Delivered by Michael Herrmann* (New York: UNFPA 26 January 2012); https://www.unfpa.org/sites/default/files/jahia-news/documents/Rio_20/Rio%2020_UNFPA_statement_in_negotiations.pdf (2025. április 16.).

VII.3. Párizs: egy preambulumbekezdés normatív erejéről

Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben (UNFCCC) Részes Feleinek 21. Konferenciáján (COP21), 2015. december 12-én elfogadott Párizsi Megállapodás a 21. cikk (1) bekezdésének értelmében 2016. novemeber 4-én lépett hatályba.[452] Számos civil és nemzetközi szervezet szorgalmazta, hogy a Párizsi Megállapodás kifejezett és erőteljes utalásokat tartalmazzon az emberi jogokra,[453] az Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság (Inter-American Commission on Human Rights; a továbbiakban: IAComHR) egy 2015. december 2-i sajtóközleményben kijelentette, hogy a tényleges hatás elérése érdekében az új éghajlat-változási megállapodásnak mind a preambulumban, mind a rendelkező részben utalnia kell az emberi jogok tiszteletben tartására, előmozdítására és érvényre juttatására,[454] Mary Robinson, az ENSZ főtitkárának a éghajlatváltozással kapcsolatos ügyekért felelős különmegbízottja szerint az emberi jogokat a Párizsi Megállapodás jogi kötőerővel bíró rendelkezéseiben kell rögzíteni,[455] az ENSZ Emberi Jogi Tanács (HRC) különeljárások megbízottjai, köztük Michael Addo, Catarina de Albuquerque és John Knox is, nyílt levelében arra kérte a tárgyaló feleket, hogy a megállapodást olyanképpen szövegezzék, hogy az kötelezze a részes feleket az emberi jogok védelmére, előmozdítására és teljesítésére az éghajlatváltozással kapcsolatos valamennyi intézkedés során: 'We call on the State Parties to include language in the 2015 climate agreement that provides that the Parties *shall* [a szerző kiemelése], in all climate change related actions, respect, protect, promote, and fulfil human rights for all.'[456]

A 2020 utáni időszakra vonatkozó új, globális klímamegállapodás kidolgozásával megbízott „megerősített fellépés durbani platformjával foglalkozó ad hoc munkacsoport" (ADP

[452] UN, *Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change. Paris Agreement. Treaty Series, Vol. 3156, p.79* (Paris: UN, Adopted:12 December 2015, Signed: 22 April 2016, Entry into force: 4 November 2016); https://treaties.un.org/doc/Treaties/2016/02/20160215%2006-03%20PM/Ch_XXVII-7-d.pdf (2025. április 17.).

[453] Patrícia Galvão Ferreira, "Did the Paris Agreement Fail to Incorporate Human Rights in Operative Provisions? Not If You Consider the 2016 SDGs," *CIGI Papers*, No.113 (October 2016): 1-11., 3-4.; https://www.cigionline.org/static/documents/documents/Paper%20no.113.pdf (2025. április 17.).

[454] IAComHR, *Press Release No. 140/15: IACHR Expresses Concern regarding Effects of Climate Change on Human Rights* (2015 December 2); https://www.oas.org/en/iachr/media_center/preleases/2015/140.asp (2025. április 17.).

[455] Megan Rowling, "INTERVIEW - To secure climate justice, keep human rights in UN deal - Robinson," *Thomson Reuters Foundation News* (8 December 2015 16:54 GMT); https://news.trust.org/item/20151208165640-wit6i/ (2025. április 17.).

[456] OHCHR, *New Climate Change Agreement Must Include Human Rights Protections for All. An Open Letter from Special Procedures mandate-holders of the Human Rights Council to the State Parties to the UN Framework Convention on Climate Change on the occasion of the meeting of the Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action in Bonn (20-25 October 2014)* (17 October 2014); https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/SP/SP_To_UNFCCC.pdf (2025. április 17.).

munkacsoport) második ülésszakán bemutatott tárgyalási szövegben az emberi jogok nem csak a preambulumban szerepeltek, mint ahogyan az elfogadott végső változatban, hanem, lehetséges opcióként, a szerződés rendelkező részében is, pontosabban a Párizsi Megállapodás általános rendelkezéseit lefektető vagy célját megfogalmazó akkori C.15 cikkben (ez nagyjából a végleges változat 2. cikk 2. bekezdésének felel meg): „[Minden részes [és érdekelt] fél [biztosítja az emberi jogok és a nemek közötti egyenlőség tiszteletben tartását e megállapodás rendelkezéseinek végrehajtása során] [az éghajlatváltozással kapcsolatos valamennyi intézkedés során tiszteletben tartja, védi, előmozdítja és érvényre juttatja az emberi jogokat mindenki számára. Valamennyi részes fél szem előtt tartja a nemek közötti egyenlőséget, és biztosítja a nők teljes körű és egyenlő részvételét valamennyi éghajlat-politikai intézkedés és döntéshozatali folyamat tekintetében. Valamennyi Félnek figyelembe kell vennie éghajlat-politikái és intézkedései során, hogy a munkavállalók számára olyan igazságos átmenet biztosíttatik, amely tisztességes munkát és minőségi munkahelyeket teremt]]. [Minden részes fél az UNFCCC megbízatásával, elveivel és rendelkezéseivel összhangban hajtja végre ezt a megállapodást az anyaföld integritásának védelme, az emberi jogok, a fejlődéshez való jog és az őslakos népek jogainak tiszteletben tartása és előmozdítása érdekében.]” Az [Alkalmazkodás, veszteség és kár] [Alkalmazkodás][Az alkalmazkodás hosszú távú és globális aspektusai] munkacímeket viselő „E” fejezet 51. pontjának [kötelezettségvállalások/ hozzájárulások/ cselekvések/ az Egyezmény alkalmazkodásról szóló 4. cikke szerinti kötelezettségvállalások] 7. Opciójában (ilyen formátumú bekezdés nem került a Megállapodás végleges változatába): „Valamennyi Fél nemzetileg meghatározott alkalmazkodási kötelezettségvállalásai: […] h. előmozdítja és védi az emberi jogokat, figyelembe veszi a nemek közötti esélyegyenlőséget, az ország által vezetett jelleget, a részvételt és a teljes átláthatóságot, valamint a kiszolgáltatottabb és veszélyeztetettebb csoportokat és az ökoszisztémákat, a tudományon, illetőleg a hagyományos és ősi ismereteken alapul, és előmozdítja a szubnacionális és helyi hatóságok és más érdekelt felek bevonását.”[457]

A tárgyalások során a civil szervezetek, a bennszülött csoportok, az éghajlatváltozás hatásaival szemben fokozottan sérülékeny államok (köztük a Csendes-óceáni nemzetek és bizonyos latin-amerikai országok, mint például Mexikó és Costa Rica) és a fejlett államok részéről egyedül Kanada erőteljesen támogatta, hogy az emberi jogi megfontolások és

[457] UN-Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action, *Negotiating text. FCCC/ADP/2015/1* (Geneva: UN, 8–13 February 2015, Second session (part eight) of the ADP working group); https://unfccc.int/resource/docs/2015/adp2/eng/01.pdf (2025. április 18.).

utalások helyet kapjanak a Megállapodás érdemi rendelkezéseiben, főként a 2. cikk keretében, míg számos fejlett állam (különösen Norvégia, az Amerikai Egyesült Államok és Szaúd-Arábia) határozottan és nyíltan, míg mások (köztük számos EU tagállam) nem nyilvánosan ellenezték az emberi jogok beemelését a rendelkező részbe.[458] A párizsi klímakonferencia utolsó előtti napján kiadott megegyezéstervezet érdemi rendelkezéseiből már hiányoztak az emberi jogokra tett utalások, de benne maradtak a preambulum szövegében, s ez így maradt az elfogadott változatban is, melynek 11. preambulumbekezdése a következőképpen szól: „elismerve, hogy az éghajlatváltozás az emberiség közös ügye, az éghajlatváltozás kezelésére irányuló intézkedések során a Részes Feleknek tiszteletben kell tartaniuk, elő kell segíteniük, és figyelembe kell venniük saját kötelezettségeiket az emberi jogok, az egészséghez való jog, az őslakos népek, a helyi közösségek, a migránsok, a gyermekek, a fogyatékkal élők, valamint a kiszolgáltatott helyzetben lévők jogai, a fejlődéshez való jog, valamint a nemek közötti egyenlőség, a nők szerepének és a nemzedékek közötti méltányosság elvének megerősítése vonatkozásában [...].”[459]

A Megállapodás célját meghatározó 2. cikk 1. bekezdése szerint a szerződés hozzájárul a UNFCCC és annak célkitűzései megvalósulásához azzal, hogy a fenntartható fejlődés és a szegénység felszámolásával kapcsolatos intézkedések kontextusában erősíti az éghajlatváltozás veszélyére adott globális választ, *inter alia*: „(a) a globális átlaghőmérséklet emelkedését jóval az iparosodás előtti átlaghőmérsékletnél 2 °C-kal magasabb hőmérsékletszint alatt tartva; egyúttal arra törekedve, hogy a hőmérséklet emelkedése az iparosodás előtti átlaghőmérséklet feletti 1,5 °C mértékre korlátozódjon […] (b) az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaihoz való alkalmazkodás képességének növelésével, az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képesség fejlesztésével és az üvegházhatású gázok alacsony szintű kibocsátásának támogatásával, az élelmiszer-termelés veszélyeztetése nélkül; (c) arra törekedve, hogy a pénzügyi források áramlása összhangban álljon az üvegházhatású gázok alacsonyabb szintű kibocsátására és az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képesség fejlesztésére irányuló erőfeszítésekkel.” Ugyanazon cikk 2. bekezdése pedig előírja, hogy a

[458] Sébastien Duyck, “The Paris Climate Agreement and the Protection of Human Rights in a Changing Climate,” *Yearbook of international Environmental Law*, Volume 26, No. 1 (2015): 3–45, 10.
458.1. Phoenix Tso, “How a disagreement over human rights language almost derailed the climate change treaty,” *Upworthy* (16 December 2015); https://www.upworthy.com/how-a-disagreement-over-human-rights-language-almost-derailed-the-climate-change-treaty (2025. április 18.).
[459] Supra 452. UN, *Paris Agreement*, eleventh preambular paragraph, ahogyan az magyar nyelvre lefordításra került a Megállpodást Magyarországon kihírdető törvényben: 458.1: *2016. évi L. törvény. Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben Részes Felek 21. Konferenciáján elfogadott Párizsi Megállapodás kihirdetéséről.* Magyar Közlöny*, 2016/77.*

klímamegállapodás végrehajtásának alapelvei a méltányosság, a közös, de megkülönböztetett felelősség és az eltérő képességek elve alapján, az eltérő nemzeti körülmények. Ezen utóbb hivatkozott érdemi rendelkezésből maradt ki az emberi jogok tiszteletben tartásának, előmozdításának és teljes körű érvényre juttatásának elve. Ezen a ponton megjegyzendő, hogy azon államok egy része, amelyek a tárgyalások során az emberi jogokat a Megállapodás 2. cikk. 2. bekezdésébe kívánták beemelni (többek között a Cook-szigetek, a Marshall-szigetek, a Mikronéziai Szövetségi Államok, Niue, Tuvalu, Vanuatu), ugyanúgy megfogalmazott nyilatkozatot (*declaration*) – nem értelmező (*interpretative*) jellegűt – tettek a párizsi klímamegállapodás aláírásakor, kijelentve, hogy a tudományos információk és értékelések fényében a Párizsi Megállapodásban foglalt kibocsátáscsökkentési kötelezettségek nem elegendőek ahhoz, hogy megakadályozzák az iparosodás előtti szinthez viszonyított 1,5 Celsius-fokos vagy annál magasabb globális hőmérséklet-stabilizációs szintet, és ennek következtében az ilyen kibocsátásoknak súlyos következményei lesznek nemzeti érdekeikre nézve.[460]

Ugyan érdemi rendelkezéseiből kimaradtak az emberi jogok, a Párizsi Megegyezés érdeme marad, hogy a 11. preambulumbekezdésének köszönhetően ez az első olyan nemzetközi jogi értelemben vett jogilag kötelező erejű nemzetközi szerződés (ti. a 2009-es Koppenhágai Megállapodás[461] és a 2010-es Cancúni Megállapodások[462] nem bírnak kötelező jogi erővel), mely kifejezetten összekapcsolja az emberi jogokat és az éghajlatváltozást. A szerzők közül többen előrelépésnek tekintik a Párizsi Megállapodást, ugyanakkor rendre kritikával is illetik. Jegede szerint a tárgyalt problémakör szempontjából releváns preambulumbekezdés nem rendelkezik jogi kötőerővel és messzemenően nincs olyan jogi súlya, mintha a Párizsi Egyezmény kifejezetten egy biztonságos éghajlathoz való emberi jogot ismert volna el[463] – jelzem, egy ennyire forradalmi gondolat a tárgyalási szöveg egyetlen változatában sem szerepel. Adelman arról érvel, hogy a klíma *régime* legitimitását jelentősen növelte volna az emberi jogok iránti erőteljesebb elkötelezettség, főképpen az éghajlatváltozás által leginkább

[460] Declarations made by Cook Islands, Marshall Islands, Micronesia (Federated States of), Niue, Tuvalu and Vanuatu upon signing the Paris Agreement; https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=xxvii-7-d&chapter=27&clang=_en (2025. április 18.).
[461] UN-UNFCCC, *Copenhagen Accord. Decision 2/CP.15. FCCC/CP/2009/11/Add.1* (Copenhagen: UN, 30 March 2010); https://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/11a01.pdf (2025. április 18.).
[462] UN-UNFCCC, *The Cancun Agreements, Decision 1/CP.16, FCCC/CP/2010/7/Add.1* (Cancun: UN 15 March 2011); https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf (2025. április 18.).
[463] Ademola Oluborode Jegede, "Arguing the Right to a Safe Climate under the UN Human Rights System," *International Human Rights Law Review. Brill Nijhoff*, Volume 9 (2020): 184-212., 186-187.

érintett közösségek vonatkozásában, beleértve a kis fejlődő szigetállamok (small island developing states; SIDS) lakóit. A Megállapodás nem tér ki a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek helyzetére, s nem rendelkezik a kis szigetországok lakosainak áthelyezéséről vagy áttelepítéséről sem, és azon közösségekre sem, amelyek megélhetése az erdőktől függ (a Megállapodás egyetlen erdőirtás csökkentéséről szóló 5. cikke csekély s elégtelen védelmet nyújt e csoportba tartozók emberi jogai számára[464]), majd publikációját Monbiot frappáns gondolatával zárja: „Ahhoz képes, hogy mi lehetett volna [a Párizsi Megállapodás – a szerző megjegyzése]: csoda. Ahhoz képes, hogy mi kellett volna legyen: katasztrófa."[465]

A jelen bekezdésben tárgyaltakkal összefüggésben Ferreia megjegyzi, hogy máig vita övezi a nemzetközi szerződések preambulumainak normatív erejét, majd Hulme-ra hivatkozva kijelenti, hogy a nemzetközi jog kifejezetten megengedi olyan szubsztantív/érdemi preambulumok (*substantive preamble*) létezését, amelyek kötelezettségeket róhatnak a részes felekre.[466] A tisztázás végett hozzá kell tenni, hogy Hulme sem a hivatkozott oldalon, sem másutt a hivatkozott műben nem állítja azt, hogy egy érdemi preambulumbekezdés önmagában képes lenne nemzetközi jogi kötelezettséget származtatni, hanem azt, hogy a nemzetközi jogrend kifejezetten jóváírja a szubsztantív preambulumbekezdések létezését, és hogy egyes esetekben az ilyen kötelezettségeket és érdemi rendelkezéseket tartalmazó preambulumbekezdések meghatározóan irányadók a szerződés érdemi rendelkezéseinek értelmezése szempontjából.[467] Művében, amelyben egyebek mellett a preambulumok szöveg-és-kontextus (the text-and-context approach) és tárgy-és-cél (object-and-purpose approach) megközelítésének kibékíthetőségéről értekezik, Hulme a Nemzetközi Bíróság és más nemzetközi bírói és választottbírósági fórumok ítélkezési gyakorlatának beható vizsgálata után éppen arra a következtetésre jut, hogy a VCLT által lefektetett értelmezési szabályokat alkalmazó ítélkező szervek gyakorlatában, noha fellelhetők olyan példák, amikor egyes preambulumbekezdések jelentős normatív erővel rendelkeznek, és meghatározók az érdemi részben foglalt jogok és kötelezettségek megállapítása szempontjából – az ilyen

[464] Sam Adelman, "Human Rights in the Paris Agreement: Too Little, Too Late?" *Transnational Environmental Law (Cambridge University Press)*, Volume 7, Issue 1 (2018): 17–36, főként az 22-24., 31-34. és 36. oldalak.
[465] George Monbiot, Cop-Out; www.monbiot.com (published on: 15 December 2015); https://www.monbiot.com/2015/12/15/cop-out/ (2025. április 18.).
[466] Supra. 453. Galvão Ferreira, "Did the Paris Agreement Fail to Incorporate Human Rights in Operative Provisions?" (2016), 4 (footnotes 27 and 28).
[467] Max H. Hulme, "Preambles in Treaty Interpretation," *University of Pennsylvania Law Review*, Volume 164, Issue 5 (2016): 1281-1343., 1296.

preambulumbekezdéseket nevezi „érdemi szélsőségnek" ('substantive extreme'), szemben az „ünnepélyes szélsőséggel" ('ceremonial extreme'), amely a spektrum másik végén helyezkedik el –, de elszigetelten, azaz a szerződés érdemi részében foglalt rendelkezésektől függetlenül, még ezek az úgynevezett „érdemi szélsőségnek" sem hozhatnak létre szerződés szerinti kötelezettséget.[468] Ezt az álláspontot igazolja az ILC negyedik ülésszakán kidolgozott jelentés is, amely a 27. cikk 2. bekezdéséhez (a végleges változatban a VCLT 31. cikke 2. bekezdése), egyebek mellett, a következő megjegyzést fűzte: „[a]zon tény, hogy az értelmezés céljából a preambulum az egyezmény részét képezi túlságosan is egyértelmű és elfogadott ahhoz, hogy további észrevételt igényeljen [...] "[469] A szakirodalom szerint egy preambulumbekezdés szubsztantív vagy érdemi természete abból adódik, hogy olyan normatív elveket, fogalmakat vagy értékeket tartalmaz, amelyek túlmutatnak az egyszerű ünnepélyes bevezető szövegen, és képesek befolyásolni a szerződés érdemi rendelkezéseinek értelmezését és alkamazását, azaz irányítják, segítik a jogi érvelést a bírói döntéshozatali folyamatokban.[470] Figyelembe véve a fentebb röviden ecsetelt *travaux préparatoires* vonatkozó részeit, az emberi jogok egyértelműen olyan indítéknak, megfontolásnak és egyben célnak is számítanak, amelyek fontos szerepet játszottak a párizsi klímamegállapodások kidolgozásában. Továbbá, a 11. preambulumbekezdés szövegezéséből kiderül, hogy az több egyszerű ünnepélyes felvezetőnél, és leginkább olyan – mérsékelt (későbbiekben még röviden szó lesz a hivatalos magyar fordítás enyhén félrevezető jellegéről) – értelmezési kötelezettségvállalásként (*interpretative commitment*)[471] olvasandó, amely textuális és teleologikus jelentőséggel bír a megállapodás érdemi részében foglalt kötelezettségek interpretációjának tekintetében. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy a VCLT 31. cikkének 2. bekezdése nem igazán szab határt e tekintetben,[472] azaz nem határozza meg, hogy milyen mértékben s mekkora hatással lehet vagy kell figyelembe venni az értelmezés során, a szubsztantív preambulumbekezdéseknek általában, s *prima facie* a párizsi klímamegállpodás 11. preambulumbekezdésének különösen, a pozitív jogi ereje széles spektrumban mozoghat.

[468] Supra 467. Hulme, "Preambles In Treaty Interpretation" (2016), 1289., 1305., 1320., 1342.
[469] International Law Commission (ILC), "Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session, 4 May–19 July 1966, UN Doc. A/CN.4/191," in *Yearbook of the International Law Commission*, 1966, Vol. II, (New York: UN, 1967): 172-360., 221.; https://legal.un.org/ilc/documentation/english/reports/a_cn4_191.pdf (2025. április 19.).
[470] Richard K. Gardiner, *Treaty Interpretation.* Second Edition (Oxford: Oxford University Press, 2015), 205-206.
[471] Supra 470. Gardiner, *Treaty Interpretation* (2015), 206.
[472] Supra 467. Hulme, "Preambles in Treaty Interpretation" (2016), 1342.

A 11. preambulumbekezdés normatív erejének tisztázása szempontjából, de az éghajlatváltozás és az emberi jogok közötti összefüggésrendszer számos egyéb aspektusa szemponjából is releváns, hogy az ENSZ Közgyűlésének 2023. március 29-i 77/276 sz. határozata alapján a következő kérdéseket tartalmazó tanácsadói vélemény iránti kérelemmel fordult az ENSZ főtitkára a Nemzetközi Bíróság elnökéhez: „különös tekintettel az ENSZ Alapokmányra, az PPJNE-re, a GSzKJNE-re, az UNFCCC-re, a Párizsi Megállapodásra, az Egyesült Nemzetek tengerjogi egyezményére, a kellő gondosság kötelezettségére, az EJENY-ben elismert jogokra, a környezetnek okozott jelentős károk megelőzésének elvére, valamint a tengeri környezet védelmére és megőrzésére vonatkozó kötelezettségre (a) Milyen kötelezettségek hárulnak az államokra a nemzetközi jog alapján annak biztosítása érdekében, hogy az éghajlati rendszert és a környezet más részeit védjék az üvegházhatású gázok antropogén kibocsátásaival szemben más államok, valamint a jelenlegi és jövőbeli nemzedékek vonatkozásában?; (b) Milyen jogi következményekkel jár ezen kötelezettségek megszegése azon államok számára, amelyek intézkedései vagy mulasztásai jelentős kárt okoztak az éghajlati rendszernek és a környezet más részeinek, különösen: (i) az államok tekintetében, ideértve különösen a kis fejlődő szigetállamokat, amelyek földrajzi sajátosságaik és fejlettségi szintjük következtében sérültek az éghajlaváltozás kedvezőtlen hatásainak betudhatóan vagy különösen érintettek vagy kitettek a klímaváltozás negatív hatásaival szemben? (ii) a népek és a jelen és jövő nemzedékeihez tartozó egyének tekintetében, amelyeket hátrányosan érintenek az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásai?”[473] A tanácsadói vélemény iránti kérelem következtében keletkezett „az államok éghajlatváltozással kapcsolatos kötelezettségei” című 187 sz. ügyben[474] a jelen sorok írásakor (2025. április) az ICJ még nem hozott ítéletet. Fokozott esélye van annak, hogy az ítélet indoklása, legalábbis valamelyest, fényt derít majd a Párizsi Megállapodás 11. szubsztantív preambulumbekezdésének normatív erejére és jogi relevanciájára, valamint az emberi jogok szerepére és jelentőségére a klímaváltozással kapcsolatos állami kötelezettségek összefüggésében, tekintettel arra, hogy számos állam foglalt állást e kérdéskörben. Továbbá,

[473] UN-Secretary-General. *Request for Advisory Opinion transmitted to the International Court of Justice by the Secretary-General of the United Nations pursuant to General Assembly resolution 77/276 of 29 March 2023. A/RES/77/276* (12 April 2023); https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20230412-app-01-00-en.pdf (2025. április 19.).

[474] A 187 sz. üggyel kapcsolatos fejlemények és dokumentumok – a szó szerinti jegyzőkönyvek (verbatim records), írásbeli észrevételek (written comments), a bírák kérdéseire adott írásos válaszok (written replies), a nyilvános meghallgatásokat összefoglaló sajtóközlemények stb. – megtekinthetők: ICJ, *Obligations of States in respect of Climate Change (Request for Advisory Opinion), Request for Advisory Opinion submitted to the Court on 12 April 2023, ICJ General List No. 187*; Case page: ICJ Case No. 187; https://www.icj-cij.org/case/187 (2025. április 19.).

még az is megtörténhet, hogy az ICJ magyarázatokat fűz majd az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozatával elismert tiszta, egészséges és fenntartható joghoz, bár ennek az eshetősége igen csekély.

Több állam hangsúlyozta az ICJ előtt azon álláspontot, mely szerint a klímamegállapodás 11. preambulumbekezdése jogi szempontból és az államok kötelezettségvállalásai tekintetében jelentős. Ezek az államok rendszerint kiemelt szerepet tulajdonítottak az emberi jogoknak is az éghajlatváltozással kapcsolatos állami kötelezettségek meghatározása tekintetében.
A Dél-afrikai Köztársaság kiemelte, hogy a Párizsi Megállapodás preambuluma szerint az emberi jogokat figyelembe kell venni az éghajlatváltozás kezelésére irányuló intézkedések meghozatalakor és kivitelezésekor, különösen amikor a legkiszolgáltatottabb személyek, helyi közösségek, nők, gyemekek, jogainak védelméről van szó.[475] Szlovénia – utalva a klímamegállapodás preambulumában lefektett emberi jogi kötelezettségekre – kifejtette, hogy a klímaváltozás egy holisztikus és emberi jogi szempontú környezetvédelmet követel meg.[476] Albánia kiemelte, hogy az éghajlatváltozással összefüggésben a nemzetközi jog három kulcsfontosságú kötelezettséget ró az államokra: hogy megelőzzék az éghajlati rendszer és a környezet részeinek olyan jelentős károsodását, amely előreláthatóan sértheti az emberi jogokat; hogy biztosítsák, hogy az éghajlatváltozás hatásaira válaszként elfogadott intézkedések önmagukban ne sértsék az emberi jogokat; hogy hatékony jogorvoslatot biztosítsanak az emberi jogok megsértése esetén, beleértve az éghajlati rendszer és a környezet egyes részeinek jelentős károsodásából származü jogsérelmeket is.[477] Kolumbia arra kérte az ICJ-t – említésszerűen beemelve a Párizsi Megállapodást is –, hogy az államok felelősségének meghatározásakor vegye különösen figyelembe válaszában a környezetvédelem, az éghajlatváltozás, a fenntartható fejlődés és az emberi jogok között

[475] 'Furthermore, the preamble to the Paris Agreement acknowledges that human rights should be considered when taking action to address climate change especially when it comes to the protection of the rights of most vulnerable persons, which include local communities, women and children'. – The delegation of South Africa addresses the Court. II. APPLICABLE LAW.3. in ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Monday 2 December 2024, at 10 a.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/35* (The Hague: ICJ, 2 December 2024), 120.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20241202-ora-01-00-bi.pdf (2025. április 20.).
[476] ICJ, *Case No. 187. Written reply of Slovenia to the questions put by Judges Cleveland, Tladi, Aurescu and Charlesworth at the end of the hearing held on 13 December 2024. Document Number 187-20241220-OTH-57-00-EN* (The Hague, 20.12.2024); https://www.icj-cij.org/node/205097?utm_source= (2025. április 20.).
[477] The delegation of the Republic of Albania address the Court. 1. Human rights and climate change: inextricable and indivisible. 3. (i)-(iii) in Supra 475. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/35*, 134.

fennálló összekapcsolódást és egymásrautaltságot.[478] Spanyolország véleménye szerint szükséges, hogy az ICJ tanácsadói véleményében megfogalmazott válaszokból kiderüljön, hogy a környezetvédelemért és az éghajlatváltozás ellen folytatott küzdelem emberi jogú alapú kell legyen, illetőleg az is, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot kifejezetten elismerő 76/300. sz. ENSZ Közgyűlési határozatot kulcsfontosságú elemként kell figyelembe venni a nemzetközi szerződéseknek és szokásjogi eszközöknek a VCLT 31. cikke szerinti értelmezéskor.[479] Kamerun amelett érvelt, hogy az ICJ válaszában el kell ismerni azt a tényt, hogy az éghajlatváltozás hatással van az emberi jogokra, ideértve az önrendelkezéshez való jogot, valamint – ahogy a kis fejlődő szigetországok is kifejtették a Nemzetközi Bíróság előtt – az élethez való jogot, a vízhez való hozzáférés jogát, az élelmezéshez való jogot, az egészséghez való jogot, a magán- és családi élethez való jogot, valamint a fejlődéshez való jogot is. Kamerun továbbá – állítása szerint csatlakozva az Európai Unióhoz – arra is felkérte az ICJ-t, hogy válaszában erősítse meg a környezethez való jog mint nemzetközi szokásjogi norma létezését.[480] A helyzet pontosítása végett hozzáteszem, hogy az EU, noha úgy vélekedett, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog konceptualizálása tükrözi az éghajlatváltozás és az emberi jogok közötti szoros kapcsolat tudományos, politikai és jogi szintű elismerését, nem kérte fel kifejezetten az ICJ-t, hogy erősítse meg ezen jog létezését, hanem elismerve e jog létezését azt sugallta, hogy jelenleg kialakulóban lévő nemzetközi szokásjogi normának számít – 'Various participants in these proceedings, including the European Union, have acknowledged the existence of this right and suggested that it is *emerging* [a szerző

[478] The delegation of Colombia address the Court. I. Opening Remarks. 23 in *ICJ, Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Tuesday 3 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations) CR 2024/38* (The Hague: ICJ, 3 December 2024), 41.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20241203-ora-02-00-bic.pdf (2025. április 20.).

[479] The delegation of the Kingdom of Spain addresses the Court. 2. Human Rights and Climate Change. 7. and 3. The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment. 8. in ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Wednesday 4 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/40.* (The Hague: ICJ, 4 December 2024), 32.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20240412-ora-02-00-en.pdf#page=32*%3E (2025. április 20.).

[480] La délégation du Cameroun présente une déclaration orale devant la Cour internationale de Justice. par. 23 et 25 in ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Tuesday 3 December 2024, at 10 a.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/37* (The Hague: ICJ, 3 December 2024), 57.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20241203-ora-01-00-bic.pdf#page=57*%3E (2025. április 20.).

kiemelése] as a norm of customary international law.'[481] Állásfoglalásában Portugália kifejtette, hogy a két mérföldkőnek számító jogi eszköz – az ENSZ Közgyűlése 76/300 sz. határozatának és a HRC 48/13 sz. határozatának – szponzoraként továbbra is a környezethez való jog nemzetközi elismerésének egyik leghűségesebb támogatója, és hozzátette, hogy ez a jog szorosan kötődik az éghajlatváltozás által érintett személyek védelméhez, valamint más emberi jogokhoz és a nemzetközi jog szabályaihoz, és ezért ezen jog előmozdítása megköveteli a többoldalú környezetvédelmi megállapodások és a nemzetközi környezetvédelmi jog elveinek teljes körű érvényesítését.[482]

Ezzel szemben, más államok megkérdőjelezték vagy megszorítóan értelmezték a klímamegállapodás 11. preambulumbekezdésének jelentőségét, mint ahogyan minimalizálták az emberi jogok relevanciáját is az éghajlatváltozással kapcsolatos állami kötelezettségvállalások összefüggésében.

Németország úgy érvelt – egyebek mellett a Párizsi Megállapodás 11. preambulumbekezdésére, az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának (a továbbiakban: HRCttee) *Portillo Cáceres kontra Paraguay ügy*ben eflogadott álláspontjára, a HRCttee 32. sz. általános megjegyzéseire és az ILC légkör védelméről szóló iránymutatás-tervezet 9.1. cikkére alapozva – hogy az emberi jogi szerződésekből eredő, az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásával kapcsolatos konkrét kötelezettségeket a Párizsi Megállapodással összhangban kell értelmezni. Ha Németország ezen állítását kontextusba helyezzük, akkor az lényegében azt jelenti, hogy az államok a Párizsi Megállapodásból fakadó kötelezettségeik teljesítése során egyidejűleg a már meglévő emberi jogi kötelezettségeiket is teljesítik a releváns tárgykörben, és következésképpen azon államok, amelyek teljeskörűen végrehajtják a Párizsi Megállapodás szerinti kötelezettségeiket, semmiképpen nem sérthetik meg az emberi jogi szerződésekből származó, már meglévő kötelezettségeiket.[483] Németország szerint tehát a Párizsi Megállapodás 11. preambulumbekezdése nem vonhatja magával a klímaegyezményben vállalt kötelezettségek emberi jogi szempontok mentén történő tágabb

[481] ICJ, *Case No. 187. Written reply of the European Union to the questions put by Judges Cleveland, Tladi, Aurescu and Charlesworth at the end of the hearing held on 13 December 2024. Document Number 187-20241220-OTH-23-00-EN* (The Hague, 20.12.2024); https://www.icj-cij.org/index.php/node/205060 (2025. április 20.).

[482] ICJ, *Case No. 187. Written Statement of the Portuguese Republic pursuant to Article 66, paragraph 3, of the Statute of the Court. iii) Obligations under International Human Rights Law.69-71* (The Hague, March 2024), 18-19.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20240307-wri-01-00-en.pdf (2025. április 20).

[483] The delegation of the Germany addresses the Court. II. Human Rights Obligations of States Relevant to the Protection of the Climate System. 2-15. in Supra 474. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/35*, 147-149.

értelmezését, illetve a már meglévő emberi jogi szerződésekből származó kötelezettségek sem bírnak különösebb relevanciával a klímaegyezmény szerinti kötelezettségek értelmezése és végrehajtása szempontjából, hiszen a Párizsi Megállapodásban vállalt kötelezettségek olyanképpen lettek meghatározva, hogy azok eredendően magukban foglalják a már vállalt emberi jogi kötelezettségek tiszteletben tartását. E szerény véleményem szerint meglehetősen statikus szemléletmód előadása után, Németország megfogalmazott egy másik gondolatot is, amely különös jelentőséggel bír a későbbiekben tárgyalandó ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata szempontjából,[484] aminek vonatkozásában a szakirodalom rendre[485] csupán az Amerika Egyesült Államok által megfogalmazott „Indokolással ellátott álláspontját" *(Explanation of position)* idézi.[486] Az ICJ előtt történő nyilvános meghallgatáson a tiszta, egészséges és fenntartható környezettel kapcsolatosan Németország egy olyan álláspontot fogalmazott meg, amely pesszimista fényt vet a PACE legújabbi kísérletének lehetséges kimenetelére. Németország szerint egyértelmű, hogy az egyéni, önálló környezethez való jog ma még nem képezi a jelenlegi nemzetközi szokásjog szerves részét. Hozzáteszi, hogy aktívan támogatta a 76/300 sz. határozat elfogadását, de fontos kiemelni, hogy e határozatban az államok nem jogi értelemben, hanem csupán politikailag ismerték el az egészséges környezethez való jogot *('The right to a healthy environment has been recognized politically by a General Assembly resolution in 2022 […]')*. Németország továbbá amellett érvel, hogy a 76/300 sz. határozat 2. pontját („megjegyzi, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog összefüggésben áll más jogokkal és a hatályos nemzetközi joggal") úgy kell értelmezni, hogy annak értelmében a jogilag nem kötelező erejű eszközben elfogadott környezethez való jog a már meglévő egyéb emberi jogok egy sajátos megnyilvánulását képezi, vagyis a 76/300 sz. határozat összefüggésében a környezethez való jog a már meglévő nemzetközi emberi jogi kötelezettségekből származik és azokban már eredendően bennefoglaltatik *('The right was understood as deriving from, and inherent in, already existing international human rights obligation')*.[487] Németország tehát tagadja vagy

[484] UN, *UNGA Resolution 76/300. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/RES/76/300* (New York, UNGA, adopted on 28 July 2022 at the 76th session, agenda item 72(c)); https://docs.un.org/en/A/RES/76/300 (2025. április 20.).

[485] Például: Ed. Jacob Katz Cogan, "The United States Recognizes the Human Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment," (as part of Contemporary Practice of the United States Relating to International Law section), *American Journal of International Law (AJIL)*, Volume 117, Issue 1 (January 2023): 128-133., 132.

[486] USA-United States Mission to the United Nations, *Explanation of Position on the Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment Resolution* (New York: USA, 28 July 2022); https://usun.usmission.gov/explanation-of-position-on-the-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment-resolution/ (2025. április 20.).

[487] Supra 483. The delegation of the Germany addresses the Court. V. Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment. 29-32. in Supra 474. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/35*, 152.

legalábbis mindenképpen lebecsüli a környezethez való jog konceptuális autonómiáját a 76/300 sz. határozat összefüggésében, és ezzel gyakorlatilag vitatja a jog újszerűségének ontikus (létbeli) aspektusát (*the ontic aspect of novelty of a 'new' human right*).[488] Az arra utaló bizonyítékokat, hogy Németország megállapítása e tekintben mennyire helytálló vagy hibás a későbbiekben tárgyalom. Az Amerikai Egyesült Államok meglátásában a hatályos nemzetközi emberi jog nem kötelezi az államokat az antropogén üvegházhatású gázok kibocsátásának mérséklésére, továbbá nem is ismeri el jogi értelemben az egészséges környezethez való emberi jogot, és hozáteszi, hogy ettől függetlenül nyitott arra, hogy részt vegyen egy ilyen jog kidolgozására irányuló, államilag irányított folyamatban. Az USA véleménye szerint nem létezik sem olyan kiterjedt és egységes állami gyakarlot sem pedig *opinio juris* amely jelenleg alátámaszthatná a környezethez való jog nemzetközi elismerését.[489] Érdekes fordulatként, Kanada, amely a fejlett államok közül egyedüliként állt ki amelett, hogy az emberi jogok beemeltessenek a Párizsi Megállapodás érdemi rendelkezéseibe, az ICJ előtt úgy érvélt, hogy nem lehet hivatkozni az éghajlatváltozással kapcsolatos intézkedéseknek az emberi jogokra gyakorolt pozitív hatásaira az államok nemzetközi emberi jogi kötelezettségeinek kiterjesztése érdekében, továbbá, az emberi jogokkal kapcsolatos állami kötelezettségeket nem az üvegházhatású gázok kibocsátásának kezelése céljából állapították meg, és így nem származtathatnak a jogosítottak részére olyan jogigényeket, amelyek az éghajlati rendszer védemére irányulnak.[490] Oroszország hangsúlyozta, hogy az éghajlatváltozással kapcsolatos állami kötelezettség kizárólag a UNFCCC keretrendszerből, pontosabban a Párizsi Megállapodás érdemi rendelkezéseiből származtatható, elutasította az egészséges környezethez való jog szokásjogi normaként való elismertségének tézisét, visszautalt azon álláspontjára, miszerint az éghajlatváltozás hatásainak enyhítését célzó intézkedések nem járulnak hozzá az emberi jogok

[488] 'The ontic aspect of novelty refers to the conceptualisation of a 'new' human right within the circle of already established human rights. The ontic aspect is about the content of the new human rights claim vis- à- vis established human rights, the latter understood as human rights where no contestation about their existence in principle and their recognition exists.' Whereas '[t]he epistemic aspect is influenced by time and refers to the process of knowledge development and discursive practice from the introduction of the idea of a new human rights claim, usually reflecting a fundamentally important social value, until sometime after its regional or universal recognition either in human rights positive or soft law, or conversely, its rejection. The claim of 'novelty' starts before and ends after the recognition of a new human right in the family of so-called stand-alone human rights.'
– Supra 433. Susi, "Novelty in New Human Rights" (2020), 21.

[489] The delegation of the USA addresses the Court. II. States' Primary Obligations in Respect of Climate Change. International Human Rights Law. 30-32, in supra. 479. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/40*, 46-47.

[490] La délégation du Canada présente une déclaration orale devant la Cour internationale de Justice. Obligations Juridiques À L'égard des Changements Climatiques. paras. 28-29. in Supra 478. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/38.,* 16.

megvalósításához, és amelett érvelt, hogy a klímaváltozással kapcsolatos állami vállalások kívül esnek az államok emberi jogi kötelezettségein.[491] Oroszországhoz hasonlóan Szaúd-Arábia is azon álláspontnak adott hangot, mely szerint a klímaváltozással kapcsolatos állami kötelezettségek kizárólagos forrása az éghajlatváltozással kapcsolatos különleges szerződéses rendszerben keresendő, és ebből kifolyólag sem emberi jogi sem egyéb szempont nem igazolhatja ezen kötelességek kiterjesztését.[492]

A fentiekkel összefüggésben, több szerző is amellett érvel, hogy a Párizsi Megállapodás szerinti állami kötelezettségvállalások értelmezésekor figyelembe kell venni az emberi jogokat. Rajamani szerint például, különös tekintettel a VCLT 31. cikke 3. bekezdés (c) pontjára és az ILC által megfogalmazott rendszerszintű integráció követelményére (*systemic integration*),[493] a klímamegállapodás rendelkezéseinek interpretációja során figyelmbe kell venni a Párizsi Megállapodás úgynevezett „normatív környezetét" *(normative environment)*, amely magában foglalja – a károkozás megelőzésének szokásjogi elve, az óvatos eljárás elve, a nemzetközi környezeti jog kellő súllyal rendelkező elvei és a környezeti döntéshozatal valamint a környezetvédelmi irányítás egyik vezérelve, nevesül a hozzáférhető legjobb tudományos ismereteken alapuló megközelítés követelménye mellett – az alapvető emberi jogi eszközöket is.[494] Csak mintegy zárójelben említem meg, hogy Rajamani központi érvként hivatkozott a HRCttee *Daniel Billy és mások kontra Ausztrália ügy*ben elfogadott álláspontjának 5.6. paragrafusára,[495] mely szerint „Az államok nemzetközi környezetvédelmi jogi kötelezettségei valóban relevánsak az Egyezségokmány [a PPJNE – a szerző megjegyzése] szerinti kötelezettségeik terjedelmének értelmezése szempontjából. A szerződéseket a normatív környezetük kontextusában kell értelmezni." Ez az érv azonban nem igazán tekinthető sem relevánsnak, sem pedig meghatározónak, ugyanis az előbb idézett passzus a 3624/2019 sz. beadvány szerzőjének az állítása (az 5.6. paragrafus az álláspontok *'Authors' comments on the State party's observations on admissibility and the merits'*

[491] The delegation of the Russian Federation addresses the Court. Unfccc Treaty System.9 and Human Rights. 31, 33. in supra 478. ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. CR 2024/40*, 53., 56-57.
[492] The delegation of the Saudi Arabia addresses the Court. I. The Kingdom's Approach to Climate Change.6-9. in ICJ, *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Monday 2 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/36.* (The Hague: ICJ, 2 December 2024); https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20241202-ora-02-00-bi_0.pdf (2025. április 21.).
[493] ILC*, Report of the International Law Commission on the Work of its 58th Session. UN Doc A/61/10* (1 May–9 June and 3 July–11 August 2006), 180. (para. 17.); https://docs.un.org/en/A/61/10 (2025. április 21.).
[494] Lavanya Rajamani, "Interpreting the Paris Agreement in its Normative Environment," *Current Legal Problems*, Volume 77, Issue 1 (2024): 167-200., 181. and 189.
[495] Supra 494. Rajamani, "Interpreting the Paris Agreement in its Normative Environment" (2024), 180.

fejezetének része), amelyet indoklásában a HRCttee kifejezetten nem sajátított el.[496] Knox szerint az emberi jogok igenis befolyással lehetnek a klímapolitikára, többek között azáltal, hogy az államok emberi jogi alapú megközelítést alkalmaznak a nemzetileg meghatározott hozzájárulásaik (*Nationally Determined Contributions*; a továbbiakban: NDCs) kidolgozásakor és végrehajtásakor.[497] E vonatkozásban megjegyzendő, hogy a Climate Action Network (CAN) 2024. májusában közzétett útmutatójában szereplő adatok szerint növekedőben van azon államoknak a száma, amelyek belefoglalták az emberi jogokat NDCs-be; míg a Párizsi Megállapodás elfogadása előtt csak 24 állam hivatkozott kifejezetten az emberi jogokra, a 2022. novemberéig előterjesztett frissített NDCs-k azt mutatják, hogy ezen államok száma elérte a 60-t; azonban az NDCs-k többsége vagy egyáltalán nem vagy csak minimális információt tartalmaz arról, hogy az emberi jogok miképpen befolyásolják az NDCs-k kialakítását, tartalmát és végrehajtását.[498] Az előbb hivatkozott művének szuggesztív címe ellenére – „A Párizsi Megállapodás, mint emberi jogi szerződés" ('The Paris Agreement as a Human Rights Treaty') – Knox nem állítja, hogy a klímamegállapodás klasszikus értelemben vett emberi jogi szerződés lenne, hanem inkább azt, hogy az emberi jogokra explicit módon utaló 11. preambulumbekezdés, ami a VCLT 31. cikke (2) bekezdésének 1. mondata szerint szerves részét képezi a klímamegállapodásnak, összeköti a részes felek éghajlatváltozással kapcsolatos alkalmazkodási, mérséklési és finanszírozási intézkedéseit a már meglévő emberi jogi normákkal. Véleménye szerint a Párizsi Megállpodást úgy kell értelmezni, hogy legalábbis bizonyos mértékben az emberi jogok kell, hogy alakítsák a klímaváltozással kapcsolatos konkrét kötelezettségvállalások meghatározását és végrehajtását. Továbbá, meglátása szerint a 2015-ös klímamegállapodás a nemzetközi jogrendszer egy olyan fejlődésben lévő részét képezi, amelyben az éghajlatváltozással kapcsolatos és az emberi jogi kötelezettségek egyre inkább közelednek egymáshoz.[499] Egy válaszcikként is tekinthető publikációjában Benoît Mayer kifejti, hogy Knox megalapozatlanul túlozza el a Párizsi Megállapodás emberi jogi jelentőségét, tekintettel arra,

---

[496] HRCttee, *Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3624/2019. CCPR/C/135/D/3624/2019. UN Doc. CCPR/C/135/D/3624/2019 (2022)* (Geneva: HRCttee, adopted on 22 September 2022), para 5.6. (page 8); https://docs.un.org/CCPR/C/135/D/3624/2019 (2025. április 21.).

[497] John H. Knox, "The Paris Agreement as a Human Rights Treaty (Chapter 15)," in *Human Rights and 21st Century Challenges: Poverty, Conflict, and the Environment*, Eds. Dapo Akande, Jaakko Kuosmanen, Helen McDermott, and Dominic Roser (Oxford: Oxford University Press, 2020): 323-347., 341-343.

[498] Climate Action Network (CAN), *Guidelines for NDCs 3.0: Delivering on the GST outcome and beyond* (May 2024), 3.; https://climatenetwork.org/wp-content/uploads/2024/05/CAN-Guidelines-NDCs.pdf (2025. április 21.).

[499] Supra 497. John H. Knox, "The Paris Agreement as a Human Rights Treaty (Chapter 15)" (2020), főként a 332-334., 340-346. oldalak.

hogy a 11. preambulumbekezdés önmagában nem ró konkrét, meghatározható kötelezettségeket az államokra, az érdemi rendelkezések által előírt mérséklési, alkalmazkodási, finanszírozási és átláthatósági kötelezettségek vagy kötelezettségvállalások közül egyik sem emberi jogi alapú vagy kíván meg feltétlenül emberi jogi szemléletmódot, a releváns preambulumbekezdéssel együttesen olvasott érdemi rendelkezések pedig legjobb esetben is csak az államok figyelmébe ajánlják az emberi jogi szempontok számításba vételét a szerződés végrehajtásának során, de semmiképpen sem követelik meg azok beépítését.[500] Mayer cikkének két lényegi pontját – melyek értelmében nem állítható, hogy a Párizsi Megállapodás az emberi jogok védelméről szólna, ugyanis egyrészt annak összefüggésében nem beszélhetünk jogosított minőséggel rendelkező tényleges vagy potenciális áldozatokról, és másrészt az egyéniesített jogosultságon alapuló megközelítés aláásná a kollektív klímavédelmi célokat[501] – nem részletezem, ugyanis nem arra ad választ, amit Knox valóban állít, továbbá a Párizsi Megállapodást túlságosan is elszigetelten kezeli ezekben a gondolatmenetekben.

Tekintettel arra, hogy az előbb hivatkozott műveikben Knox és Mayer is kifejezetten utal a 11. preambulumbekezdés pontos szövegezésére, szükségét érzem, hogy visszatérjek a klímamegállapodás hivatalos magyar fordítására. A Párizsi Megállapodást kihirdető 2016. évi L. törvény így fogalmaz: „[…] elismerve, hogy az éghajlatváltozás az emberiség közös ügye, az éghajlatváltozás kezelésére irányuló intézkedések során a Részes Feleknek tiszteletben *kell* [a szerző kiemelése] tartaniuk, elő *kell* [a szerző kiemelése] segíteniük, és figyelembe *kell* [a szerző kiemelése] venniük saját kötelezettségeiket az emberi jogok, az egészséghez való jog, az őslakos népek, a helyi közösségek, a migránsok, a gyermekek, a fogyatékkal élők, valamint a kiszolgáltatott helyzetben lévők jogai, a fejlődéshez való jog, valamint a nemek közötti egyenlőség, a nők szerepének és a nemzedékek közötti méltányosság elvének megerősítése vonatkozásában [...].”[502] Az angol és francia hiteles nyelvváltozat pediglen ilyenképpen: ‘Acknowledging that climate change is a common concern of humankind, Parties *should* [a szerző kiemelése], when taking action to address climate change, respect, promote and consider their respective obligations on human rights, the right to health, the

[500] Benoit Mayer, “Is the Paris Agreement a Human Rights Treaty?” in *Research Handbook on the Law of the Paris Agreement*, Ed. Alexander Zahar (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2024): 215-239., főként a 218-220. oldalak.
[501] Supra 500. Mayer, “Is the Paris Agreement a Human Rights Treaty?” (2024), főként a 225-234 oldalak.
[502] Magyar Országgyűlés, *2016. évi L. törvény. Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben Részes Felek 21. Konferenciáján elfogadott Párizsi Megállapodás kihirdetéséről*, Magyar Közlöny, 2016. évi 73. szám. Hatályos: 2016. november 4., 11. preambulumbekezdés.

rights of indigenous peoples, local communities, migrants, children, persons with disabilities and people in vulnerable situations and the right to development, as well as gender equality, empowerment of women and intergenerational equity,' (angol) és «Conscientes que les changements climatiques sont un sujet de préoccupation pour l'humanité tout entière et que, lorsqu'elles prennent des mesures face à ces changements, les Parties *devraient respecter* [a szerző kiemelése], promouvoir et prendre en considération leurs obligations respectives concernant les droits de l'Homme, le droit à la santé, les droits des peuples autochtones, des communautés locales, des migrants, des enfants, des personnes handicapées et des personnes en situation vulnérable et le droit au développement, ainsi que l'égalité des sexes, l'autonomisation des femmes et l'équité entre les générations,» (francia).[503] Mint látható, a magyar változat erőteljesebb megfogalmazása arra engedné következtetni az olvasót, hogy itt szűkebb értelemben vett kötelezettségről van szó, míg az angol és francia nyelvváltozatok a puha jogi normákra vagy a jogi kötőerővel nem bíró vállalásokra jellemző szövegezést használják ('should' és nem 'shall', «devraient respecter» és nem «doivent respecter»). Így, az esetleges félreértések elkerülése végett, talán szerencsésebb lett volna, ha a magyar változat is „kell" helyett a „törekedniük kell / ajánlott / indokolt" kifejezések valamelyikét használta volna. A szerződés értelmezésekor, pontosabban annak megállapításakor, hogy a 11. preambulumbekezdés mekkor normatív erővel bír az érdemi rendelkezések interpretációjának tekintetében, kiemelkedően releváns, hogy a részes felek a szűkebb értelemben vett kötelezettségek vagy inkább a puha jogi vállalások nyelvén beszéltek a jogi eszköz elfogadásakor.

A Párizsi Megállapodás és annak rendelkezései jogi természetéről talán a legpontosabban Bodansky értekezik egy meglehetősen rövid, szintetikus de ugyanakkor megvilágító és számos vitatott aspektust tisztázó művében, amelyben kitér hét egymással összefüggő, de egymástól mégis elkülönülő, félreértéseket előidéző problémakörre, nevesül a klímamegállapodás jogi formájára (amelyről megállapítja, hogy a VCLT szerinti nemzetközi szerződésnek minősül); az egyes rendelkezések jogi természetére, azaz, hogy azokból származik-e jogi kötelezettség az államok részére; az egyes rendelkezések kellően pontos megfogalmazására és kényszerítő erejére; a megállapodás bíróság általi alkalmazhatóságára; a megállapodás bírósági úton való érvényesíthetőségére; a megállapodás számonkérhetőségére átláthatósági és felülvizsgálati eljárások révén; a megállapodás nemzeti

[503] Supra 452. United Nations, *Paris Agreement/ Accord De Paris,* para. 11/ par. 11.

elfogadási folyamatára és jogi státuszára.[504] Bodansky, többek között, rámutat, hogy a klímamegállapodás komoly eljárási kötelezettségeket támaszt az államokkal szemben, ugyanis mindegyikétől megköveteli, hogy a 4. cikk (2) bekezdése értelmében kidolgozzák, bejelentsék és fenntartsák az egymást követő, általuk teljesíteni kívánt nemzetileg meghatározott hozzájárulásokat, a 4. cikk (8) bekezdése értelmében az NDCs-k bejelentésekor olyan tájékoztatást adjanak, amely szükséges az egyértelműség, az átláthatóság és az érthetőség biztosításához, a 4. cikk (3) és (9) bekezdései értelmében ötévenként bejelentsék az újabb NDCs-t, amely mindig előrehaladást kell mutasson az aktuális NDCs-hez képest, a 4. cikk (13) bekezdése értelmében az NDCs-t illető elszámolás során elősegítsék a környezeti integritást, az átláthatóságot, a pontosságot, a teljességet, az összehasonlíthatóságot és a következetességet, valamint biztosítsák a kétszeres elszámolás elkerülését, a 13. cikk (7) bekezdése értelmében előterjesszék az üvegházhatású gázok emberi eredetű forrásokból való kibocsátásairól készített nemzeti nyilvántartási jelentésüket és közöljenek minden olyan információt, amely az NDCs végrehajtása és teljesítése során elért eredmények nyomon követéséhez szükséges.

A Párizsi Megállapodás 4. cikk (2) bekezdésében foglalt központi kötelezettségvállalással kapcsolatosan, Bodansky a rendelkezés már említett első mondatában szereplő eljárási kötelezettség mellett – az egymást követő NDCs kidolgozása, bejelentése és fenntartása – felhívja a figyelmet a rendelkezés második mondatára, amelynek első része megismétli az UNFCCC 4.1(a) és 4.2(b) szerinti nemzeti mérséklési intézkedések bevezetésére vonatkozó kötelezettségeket, a második része pedig megfogalmazza az első részbeni kötelezettségek célját – „az NDCs célkitűzéseinek teljesülése érdekében" – és ezzel megteremti a kapcsolatot a mérséklési intézkedések bevezetése és az NDCs között. Bodansky, több érvre támaszkodva, úgy véli, hogy a 4. cikk (2) bekezdése nem létesít egyéni kötelezettséget a felek részére az NDCs végrehajtása vagy elérése tekintetében.[505] Első érvének értelmében, a rendelkezés inkább csak azt várja el az államoktól, hogy nemzeti mérséklési intézkedések elfogadására törekedjenek/folytassák a nemzeti mérsékelési intézkedések megvalósítására irányuló erőfeszítéseiket ('shall pursue domestic mitigation measures'), mintsem azt, hogy ténylegesen megvalósítsák ezeket. A problematika árnyalása végett hozzáteszem, hogy az ugyannyira hiteles francia (« Les Parties prennent des mesures internes pour l'atténuation […]

[504] Daniel Bodansky, "The Legal Character of the Paris Agreement," *Review of European Community & International Environmental Law (RECIEL)*, Volume 25, Issue 2 (2016): 142-150, 142-143.
[505] Supra 504. Bodansky, "The Legal Character of the Paris Agreement" (2016), 146.

») s a hozzá közelebb álló magyar változat („A Részes Felek nemzeti mérséklési intézkedéseket vezetnek be”) inkább megvalósítást sugall. Második érvének értelmében, az UNFCCC-ben található egy nagyon hasonló megfogalmazás, amely szintén az ‘aim’ kifejezést használja, és amelyről úgy tartják, hogy nem hoz létre kötelezettséget. A problematika árnyalása végett hozzáteszem, hogy az UNFCCC 4. cikk (2) bekezdés (b) pontja jóval általánosabban és pontatlanabbul megfogalmazott vállalás összefüggésében használja az ‘aim’ kifejezést.[506] Harmadik érvének értelmében, a nemzeti mérséklési intézkedések megvalósítására irányuló erőfeszítés feltehetően inkább kollekív, mintsem egyéni kötelezettség, mivel a szövegezés értelmében a kötelezettség a „részes felekre” (‘parties’) hárul és nem „valamennyi részes félre” (‘each party’). A problematika árnyalása végett hozzáteszem, hogy maga Bodansky is megemlíti, hogy a megállapodás nem használja következetesen a többes számot a kollektív kötelezettség jelölésére, és véleményem szerint a szövegkörnyezetet figyelembe véve, különösen azon tényt, miszerint a rendelkezés második mondatával szoros logikai viszonyban álló első mondat egyéni eljárási kötelezettséget ír elő, helytállóbb következtekeztetés, ha a második mondatban foglalt kötelezettséget is egyéni állami kötelezettségnek tekintjük. Negyedik érvének értelmében, a 4. cikk 2. bekezdésében meghatározott cél az NDCs „célkitűzéseinek” elérése, bármit is jelentsen ez, nem pedig azok konkrét tartalmának megvalósítása. E tekintetben teljes mértékben osztom Bodansky észrevételét és nincsen hozzáfűznivalóm.

Egyszerűbben és szkematikusabban fogalmazva, a 4. cikk (2) bekezdés első mondata és (9) bekezdése – „valamennyi részes fél kidolgoz, bejelent és fenntart”, „ötévenként bejelentik” – szigorú értelemben vett folyamatos eljárási eredménykötelmet ír elő, azonban ezek esetleges megszegése nem jár klasszikus értelemben vett szankcióval. A klímamegállapodásnak ugyanis nincsen formális értelemben vett jogérvényesítési mechanizmusa, a Párizsi Megállapodás 15. cikkének értelmében a mefelelést elősegítő mechanizmus peren kívüli és

[506] Összehasonlítás végett: ‘The developed country Parties and other Parties included in Annex I commit themselves specifically as provided for in the following: […] (b) In order to promote progress to this end, each of these Parties shall communicate, within six months of the entry into force of the Convention for it and periodically thereafter, and in accordance with Article 12, detailed information on its policies and measures referred to in subparagraph (a) above, as well as on its resulting projected anthropogenic emissions by sources and removals by sinks of greenhouse gases not controlled by the Montreal Protocol for the period referred to in subparagraph (a), *with the aim of* [a szerző kiemelése]returning individually or jointly to their 1990 levels these anthropogenic emissions of carbon dioxide and other greenhouse gases not controlled by the Montreal Protocol. This information will be reviewed by the Conference of the Parties, at its first session and periodically thereafter, in accordance with Article 7;’ – UN, *United Nations Framework Convention on Climate Change. 1771 United Nations Treaty Series 107. UN Doc FCCC/INFORMAL/84* (adopted on 9 May 1992, opened for signature on 9 May 1992, entry into force on 21 March 1994), *art. 4.2.(b).*; https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf (2025. április 21.).

nem büntető módon működik. A 4. cikk (2) bekezdés második mandatának első fele – „a Részes Felek nemzeti mérséklési intézkedéseket vezetnek be" – szubsztantív gondossági kötelmet ír elő, az állam korlátozott mérlegelési körrel rendelkezik, azaz pozitív lépéseket kell tennie, de az intézkedések formáját és tartalmát ő maga szabja meg. A 4. cikk (2) bekezdés második mandatának második fele – „e hozzájárulások célkitűzéseinek teljesülése érdekében" – nem igazán tekinthető jogi értelemben vet kötelzettségnek, hanem inkább politikai jellegű törekvésnek, aspirációnak, és az államok fokozott mérlegelési jogkörrel rendelkeznek e probléma tekintetében. Végezetül, az NDCs tekintetében az államok teljes mérlegelési jogkörrel rendelkeznek, ők határozzák meg szabadon annak ambiciós szintjét, terjedelmét, formáját és tartalmát, véleményem szerint két megszorítással: egyrészt, a 4. cikk (3) bekezdése által felállított korlátozás tisztetben tartásával, aminek értelmében a mindenkori NDCs előrehaladást kell jelentsem az őt közvetlenül megelőző NDCs-hez képest, vagyis a folyamatos megvalósulás és a visszalépés tilalma elveinek betartásával, másrészt, a 2. cikk által megfogalmazott általonos cél tekintetbevételével, miszerint, a kidolgozott NDCs nem lehet nyilvánvalóan alkalmatlan a klímamegállapodás célkitűzéseinek megvalósítására.

Röviden visszatérve a klímamegállapodás természetére és jellegére, mint ahogyan az Aarhusi Egyezmény esetén, itt is meg kell jegyeznem, hogy noha a Párizsi Megállapodás önmagában vett, elszigeteltebb értelmezése is számos lényeges aspektust feltár, a kép teljességének szempontjából itt sem szabad megfeledkezni arról, hogy a különböző államok jogrendje hogyan viszonyul a szerződéshez.

Brazíliában például a *Partido Socialista Brasileiro (PSB) és mások kontra Brazil Szövetségi Köztársaság (éghajlat-változási alap tárgyú) ADPF 708 sz. ügy*ben a Szövetségi Legfelsőbb Törvényszék (*Supremo Tribunal Federal* (STF)) a 2022. július 1-jén meghozott és 2022. szeptember 14-én közzétett ítéletének 17. paragrafusában – együttesen olvasva a 11., 15. és 16. paragrafusokkal – kimondta, hogy az ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való jogot elismerő brazil alkotmányos rend (az Alkotmány 225. cikke) értelmében azon nemzetközi környezetjogi szerződések, ideértve a Párizsi Megállapodást is, amelyeknek Brazília szerződő fele, „törvényfeletti jelleggel" ('supranational status' – unofficial English translation; and «caráter supralegal» in the official text) bíró, különleges típusú emberi jogi szerződéseknek minősülnek.[507] Ezen „törvényfeletti jellegnek" köszönhetően, amennyiben a

[507] Supremo Tribunal Federal (STF), *Partido Socialista Brasileiro (PSB), Partido Socialismo e Liberdade (PSOL), Partido dos Trabalhadores (PT) e Rede Sustentabilidade v. União Federal. Arguição de Descumprimento de Preceito Fundamental (ADPF) n. 708/DF*, Rel. Min. Luís Roberto Barroso, Tribunal Pleno,

Kongresszus (*Congresso Nacional do Brasil*) olyan törvényt fogad el, amely összeegyeztethetetlen az emberi jogi szerződések (ideértve a környezetvédelmi és éghajlatváltozásról szóló szerződéseket) rendelkezéseivel, az utóbbi, azaz az emberi jogi szerződések rendelkezései elsőbbséget élveznek. Ennek az ítéletnek a fényében, elméletileg az olyan brazil törvények (feltehetően az NDCs-re vonatkozók is) megsemmisíthetők, amennyiben ellentmondanak a Párizsi Megállapodásnak. Továbbá, bármely intézkedés vagy mulasztás, amely ellentétes ezzel a védelemmel, közvetlenül alkotmányos és emberi jogi sérelemnek minősül. Az STF mindezek fényében megállapította, hogy a kormánynak alkotmányos kötelezettsége, hogy az éghajlat-változási alapot hatékonyan allokálja és használja fel a klímaváltozás elleni fellépés, valamint az ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való alapvető jog érvényesülésének biztosítása érdekében.

VII. 4. Összemosott nemzeti alkotmányok Knox kartográfiájában

Mint már említettem, a vizsgált periódusban, azaz a PACE negyedik kísérletének bukásától napjainkig, a környezethez való jog konceptualizálódásának fórumát már nem a környezetvédelmi világkonferenciák jelentették, hanem a HRC által kinevezett független szakértő, később különelőadó jelentései és a HRC határozatai, amelyek megalapozták a már többször emlegetett 76/300 sz. közgyűlési határozatot.

A 2012. márciusában elfogadott 19/10 sz. határozattal, a HRC létrehozta a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet biztosításával kapcsolatos emberi jogi kötelezettségek kérdésével foglalkozó független szakértő tisztségét, és ugyanazon határozat 2.(a)-(g) pontjaiban megállapította a független szakértő feladatkörét.[508] Amennyiben kutatásom elég alaposnak bizonyul e tekintetben, a nevesített HRC bevezető részének utolsó mondatában jelenik meg először az azután az ENSZ szintjén következetesen használatos „biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet" (*safe, clean, healthy and sustainable environment*) kifejezés a következő szövegösszefüggésben: „[t]udatában annak, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezésére vonatkozó emberi jogi kötelezettségek egyes szempontjai további tanulmányozást és tisztázást igényelnek".

julgado em 01/07/2022, publicado em 14/09/2022; https://climatecasechart.com/non-us-case/psb-et-al-v-federal-union/; unofficial English translation: https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2022/20220701_ADPF-708_decision.pdf (2025. április 21.).

[508] HRC, *Resolution 19/10. Human rights and the environment. A/HRC/RES/19/10* (Geneva, HRC, 22 March 2012); https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/19/10 (2025. április 25.).

John Knox, független szakértőként eljárva, még kinevezésének első évében elkészítette az előzetes jelentését,[509] amelyben a környezethez való joggal kapcsolatosan megemlíti, hogy a referenica-időpontban több, mint 90 állam alkotmánya tartalmaz a Portugál Alkotmányhoz hasonló egészséges és ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való jogot, illetőleg, hogy az alaptörvények körülbelül kétharmada az „egészséges" jelzőt használja ezen jog vonatkozásában, míg mások a „tiszta", „biztonságos", „kedvező" vagy épséges" kifejezést, valamint ezek kombinációját, és bizonyos államok részletesebb jogosítványokat is előírnak, mint például a környezethez való információhoz vagy a döntéshozatalban való részvételhez (az előzetes jelentés A.12. pontja, 5. o.). Itt – különös tekintettel arra, hogy ezek az adatok hasonló megfogalmazással megjelennek a későbbi jelentésekben, HRC határozatokban és PACE dokumentumokban – megint csak vissza kell emlékeznünk egy pillanatra a PACE 2009-es jelentésének 2.2.4. pontjában (Doc. 12003/11.09.2009) található leegyszerűsítéshez és a *leges imperfectae* problematikájához, hiszen Knox állítása félrevezető, amennyiben nem tesz különbséget az alkotmányos környezetvédelem és az alkotmány által előírt környezethez való alanyi jog vagy jogosultságok között. Knox az adatokat későbbi utódjának, David Boyd-nak egy monumentális művéből veszi át, s mint ahogyan kiderül az előzetes jelentés 5. lábjegyzetéből, a független szakértő „az egészséges környezethez való jog" kifejezés használatakor e jog [sic] különböző alternatív megfogalmazását érti. Mivel alapozás szempontjából releváns, a tisztázás végett fontos kiemelni, hogy a hivatkozott művében Boyd nem igazán tesz különbséget azon alkotmányok között, amelyek csupán állami feladatként jelölik meg a környezetvédelmet, és amelyek esetében ezen állami kötelezettségek legalább egy részének alanyi jog, azaz valódi jogosultság, is megfelel.[510] Következésképpen, Knox megállapítása csupán annyit jelent, hogy több, mint 90 állam alkotmánya nyújt alapjogi védelmet a környezet számára, és nem úgy, hogy több, mint 90 állam alkotmányában valódi, érvényesíthető alanyi jog formáját ölti magára a környezethez való jog. Még a Knox által kifejezetten megemlített Portugál Alkotmány 66. cikke tekintetében is szakirodalmi vita folyik[511] arról, hogy ezen – egyébként teljes mértékben emberi jogi nyelvezettel

[509] John H. Knox, *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Preliminary report. A/HRC/22/43* (Geneva: HRC, 24 December 2012); https://docs.un.org/en/A/HRC/22/43 (2025. április 25.).
[510] Supra 28. Boyd, *The Environmental Rights Revolution* (2010) – megállapításomat több helyen is igazolja a mű, de talán leginkább az *Unenforceable/Unjusticiable* (58-61) alfejezetből derül ki, és legvilágosabban a 61. oldalon leírtakból.
[511] Catarina Santos Botelho, "Some Distinctive Traits of the Portuguese Constitutionalism," in *Liber Amicorum Benedita Mac Crorie, vol. I*, Eds. A. Sofia Pinto Oliveira e Patrícia Jerónimo (Braga: UMinho Editora, 2022): 277-298., 284-285.

megfogalmazott[512] – alaptörvényi passzust lehet-e úgy értelmezni, hogy az kikényszeríthető, alanyi jogot is magában foglal avagy sem.[513] A Portugál Alkotmány alapjogokat tartalmazó részének strukturális felépítése azon a történelmileg valótlan[514] és jogdogmatikailag helytelen[515] *vašáki* [Karel Vašák] metafórán alapszik, amely az emberi jogokat generációkra osztja fel (Az emberi jogok három generációjának gondolata; *the idea of three generations of human rights*). Eképpen, a közvetlenül alkamazandóság tekintetében különbséget tesz a II. címben foglalt „jogok, szabadságok és garanciák", illetőleg a környezethez való jogot is magában foglaló III. cím általl előrt „gazdasági, szociális, kulturális jogok és kötelességek" között. Az alkotmány „jogi hatály" című 18. cikke szerint a jogokra, szabadságokra és garanciákra vonatkozó alkotmányos rendelkezések közvetlenül alkalmazandók és kötelezők az állami- és magánszervezetekre. A portugál alaptörvény nem tartalmaz hasonló előírást a gazdasági, szociális, kulturális jogok esetén, de az előbb említett 18. cikk hatályát is meghatározó „a jogok, szabadságok és garanciák irányadó rendje" című általánosabb 17. cikk úgy fogalmaz, hogy a jogok, szabadságok és garanciák irányadó rendje alkalmazandó a II. címben meghatározott jogokra, valamint az azokhoz hasonló természetű alapvető jogokra (*[…]and to fundamental rights of an analogous nature/ […] e aos direitos fundamentais de natureza análoga*). A környezethez való jog érvényesíthetősége és alanyi jogi formája a portugál alkotmányos jogrend szerint tehát attól függ, hogy felfogható-e és értelmezhető-e a II. címben meghatározott polgári és politikai jogokhoz hasonló természetű jogként.

Az államok alkotmányain kívül, a környezethez való jog vonatkozásában a független szakértő kitér a fontosabb regionális és nemzetközi fejleményekre (az előzetes jelentés A.13-16. pontjai). Az emberi jogok és a környezetvédelem közötti összefüggést egy meglehetősen sajátságos módon mutatja be az előzetes jelentés, ugyanis két csoportba osztja azon jogokat, amelyek szorosan kötődnek a környezethez. A független szakértő szerint az első csoportot a

[512] 'Article 66 (Environment and quality of life) 1. Everyone has the right to a healthy and ecologically balanced human living environment and the duty to defend it.'
– República Portuguesa, *Constitution of the Portuguese Republic*, 7th revision [Constituição da República Portuguesa], promulgated 2 April 1976, as amended by Constitutional Laws Nos. 1/1982, 1/1989, 1/1992, 1/1997, 1/2001, 1/2004, and 1/2005, published in the Diário da República, Series I-A, No. 155 (12 August 2005); https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf (2025. április 25.).
[513] José Joaquim Gomes Canotilho, "O Princípio da sustentabilidade como Princípio estruturante do Direito Constitucional," *Revista de Estudos Politécnicos* (Polytechnical Studies Review), Vol VIII, nº 13 (2010): 7-18., 11-12.
[514] Steven L. B. Jensen and Charles Walton, "Not 'Second-Generation Rights': Rethinking the History of Social Rights" in *Social Rights and the Politics of Obligation in History*, Eds. Steven L. B. Jensen and Charles Walton (Cambridge, Cambridge University Press 2022): 1-29., 1-10. (first subchapter entitled suggestively: 'Debunking the Generational Theory').
[515] Patrick Macklem, *The Sovereignty of Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2015): 51-72 (Chapter 3: Human Rights: Three Generations or One?).

környezeti ártalmakkal szemben különösen sérülékeny jogok alkotják, míg a másodikat az olyan jogok, amelyek gyakorlása ösztönzi és elősegíti a környezetvédelmi szabályozás fejlődését. Az első csoportba jobbára anyagi jogosultságok tartoznak, ideértve az élethez, az egészséghez, a magánélethez és a tulajdonhoz való jogot, míg a másodikba inkább eljárási jogosultságok, ideértve az információhoz való jogot, a döntéshozatalban való részvételt, a hatékony jogorvoslatot, a szólásszabadságot és az egyesülési szabadságot (az előzetes jelentés A.17. pontjai). Ezen logika mentén pedig felállítja azon összekapcsolást, melynek értelmében az említett procedurális jogok biztosítása és érvényre juttatása hozzájárul egy egészségesebb környezet megteremtéséhez, az egészséges környezet pedig hozzájárul a hivatkozott anyagi jogok nagyobb mértékű tiszteletben tartásához, s fordítva, az eljárási jogok biztosításának elmulasztása a környezet károsodását idézheti elő, amely a szubsztantív jogok érvényre jutását akadályozza (az előzetes jelentés 42. pontja). A 2012-es előzetes jelentés már arra a következtetésre jut, hogy az emberi jogok és a környezet közötti viszonyrendszer egyes aspektusainak fennállása egyértelműen megállapítható (az előzetes jelentés 36. pontja). Ugyanakkor, azt is megállapítja, hogy a környezeti jogok alkalmazása államonként olyannyira változó, hogy nemzetközi szinten meglehetősen nehéz meghatározni ezen jogok tartalmát és terjedelmét (az előzetes jelentés 38. pontja).

Az előzetes jelentésből és számos állami és nemzetközi szerv által rendelkezésére bocsátott információból kiindulva 2013. decemberében a független szakértő előterjesztette a feltérképező jelentését,[516] amelynek keretében az állami, regionális és nemzetközi gyakorlatok, jogszabályok, puha jogi eszközök, ítélkezési gyakorlatok és egyetemes időszakos felülvizsgálati eljárások során benyújtott jelentések alapján azt a következtetést vonta le, hogy a feltérképezett jogilag releváns és harmonizációs tendenciát mutató akaratnyilvánításoknak köszönhetően a nemzetközi jog színterén kialakulóban van egy környezettel kapcsolatos emberi jogi normarendszer. Ezt a kialakulóban lévő normarendszert a független szakértő szerint a tényleges vagy formálódó nemzetközi jog bizonyítékaként kell tekinteni vagy legalábbis olyan legjobb gyakorlatnak, amely irányába az államok minél hamarabb el kellene mozduljanak (a feltérképező jelentés 26-28. pontjai). Kétségen kívül, a független szakértő egy óriási jogi adatbázis alapján kellett egy bizonyos konklúzióra jusson, s ez minden elismerést megérdemlő intellektuális erőfeszítés. Ugyanakkor, a két véglet, azaz a

[516] John H. Knox, *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Mapping report. A/HRC/25/53* (Geneva: HRC, 30 December 2013); https://docs.un.org/en/A/HRC/25/53 (2025. április 26.).

tényleges nemzetközi jogállás bizonyítéka és a legjobb gyakorlat azonosítása között akkora az eltérés, hogy az erősen kétségbe vonja a nemzetközi szintű harmonizációs fejlődési irány meglétét.

Knox megállapítja, hogy a környezettel kapcsolatos emberi jogi kötelezettségek magukban foglalják a hátrányos megkülönböztetés általános tilalmát, majd hosszasabban három sérülékeny helyzetben lévő csoport tagjaira tér ki, nevesül a nőkre, a gyermekekre és az őslakos népekre, amelyek jogainak biztosítása többletkötelezettségeket ró az államokra (a feltérképező jelentés C.69.-C.78. pontjai).

A jelentés szerint az emberi jogi rendelkezések legalább a következő eljárási természetű kötelezettség-kategóriákat róják az államok részére a környezet védelmének biztosítása érdekében: a környezet hatásainak felmérésére és az információ nyilvánosságra hozatalára vonatkozó kötetelezettségek; a nyilvánosságnak a környezetvédelmi döntéshozatalban való részvételének elősegítését célzó kötelezettségek; a jogorvoslathoz való hozzáférés biztosítására irányuló kötelezettségek (a feltérképező jelentés 29-42. pontjai). Ez lényegében azt jelenti, hogy a független szakértő meglátásában az aarhusi jog-triád minimumkövetelményei nemzetközi minimumkövetelményekké kellene váljanak, s ezzel új megerősítést nyert a „globális 10. alapelv eszközének" eszménye.

Továbbá, a független szakértő szerint az emberi jogi előírások megkövetelnek egy sor környezettel kapcsolatos anyagi természetű kötelezettség-kategóriát is. Az első ilyen kötelezettség-kategória értelmében az államok kötelesek olyan nemzeti jogi és intézményi keretet elfogadni, amely megakadályozza illetőleg hatékonyan kezeli az emberi jogok sérelmét okozó vagy okozható környezeti károkat (a feltérképező jelentés 47-57. pontjai). Ezen kötelezettség, egyebek mellett, az élethez, egészséghez és magánélethez való jogból származtatható. A független szakértő következtetéseinek értelmében ezen állami kötelezettség betartásának vagy mulasztásának vizsgálatakor különösen figyelembe kell venni, *inter alia*, a nemzeti és nemzetközi egészségügyi és környezetvédelmi szabványokat. Továbbá, az emberi jogi kötelezettségek alapján történő megfelelőségi vizsgálat szempontjából szintén releváns az, hogy történt-e visszalépés a környezeti jog szintjén. A második kötelezettség-kategória értelmében, amely nagyban alapoz a HRC által jóváhagyott[517] 2011-es üzleti és emberi jogokra vonatkozó irányadó elvekre,[518] az államnak

[517] HRC, *Resolution 17/4. Human rights and transnational corporations and other business enterprise. A/HRC/RES/17/4* (Geneva: HRC, 6 July 2011); https://docs.un.org/en/A/HRC/res/17/4 (2025. április 26.).

[518] John Ruggie, *Report of the Special Representative of the SecretaryGeneral on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework. A/HRC/17/31* (Geneva: HRC, 21

kötelessége szabályoznia és megakadályoznia a magánszektor szereplői által okozott emberi jogokat sérthető környezeti károkozást (a feltérképező jelentés 58-61. pontjai). Végezetül egy harmadik szubsztantív kötelezettség-kategória megköveteli az államoktól, hogy ne okozzanak határokon átnyúló környezeti károkat, azaz biztosísák az emberi jogok oltalmát a joghatóságuk alá tartozó területen vagy területeken végzett tevékenységek extraterritoriális környezeti hatásaival szemben (a feltérképező jelentés 62-68. pontjai). A független szakértő is elismeri, hogy a környezettel kapcsolatos határokon átnyúló emberi jogi kötelezettségek tartalmának tekintetében komoly kérdések merülnek fel, ugyanis az emberi jogi eszközök különbözőképpen szabályozzák a joghatóságot e problémakörben. Egyesek, mint például a EJENY vagy AChHPR nem tartalmaznak kifejezett joghatósági korlátozást e vonatkozásban, a GSzKJNE 2. cikkének 1. bekezdése pedig akár kifejezett jogalapot is előír az extraterritoriális kötelezettségek tekintetében. Mások, mint például a PPJNE, a gyermekek jogairól szóló ENSZ Egyezmény, az EJEE és az IACtHR, legalábbis az emberi jogi védőhálójuk bizonyos részét az államok joghatósága alá tartozó vagy azon belül lévő személyekre korlátozzák, és nem tisztázott, hogy az oltalom milyen mértékben terjedhet ki az állam joghatóságán kívül eső területekre.

VII.5. Extraterritoriális joghatóság: EJEB vs. IACtHR

Az EJEE szempontjából pár évvel később, 2024-ben, az EJEB lényegében jóváírta a független szakértő feltételezését a *Duarte Agostinho és Mások kontra Portugália és Mások ügy*ben,[519] aminek keretében kimerítően elemezte az extraterritoriális joghatóság problematikáját az európai emberi jogi rendszerben. A nevesített ügyben hat fiatal Portugáliában élő portugál állampolgár nyújtott be kérelmet Portugália és az Európa Tanács 32 más tagállama ellen az EJEE 2., 3., 8. és 14. cikkeinek megsértésére hivatkozva. A kérelmezők azt állították, hogy az alperes államok elmulasztották azon kötelezettségüket, hogy kellőképpen csökkentsék az üvegházhatású gázok kibocsátását, s ezáltal hozzájárultak a globális felmelegedéshez, a szélsőséges időjárási események előidézéséhez (ideértve a portugáliai erdőtüzeket, amelyek lakóhelyük közelében óriási méretű pusztítást okoztak, és

March 2011); https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/A-HRC-17-31_AEV.pdf (2025. április 26.).

[519] ECtHR [GC], *Case of Duarte Agostinho And Others v. Portugal And 32 Others. Application no. 39371/20* (Strasbourg: ECtHR, Decision of the Court: 9 April 2024), especially paras. 121-127. and 181-214. https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2024/20240409_3937120_decision-1.pdf (2025. április 28.).

körülbelül 45 emberi életet vettek el), és ezzel az életkörülményeik, egészségük és jóllétük romlásához.

Portugália joghatósága egyértelmű volt. A többi alperes állam joghatóságának megállapítása érdekében a kérelmezők úgy érveltek, hogy az ügyben nem egyszerűen a joghatóság ok-okozati fogalmáról, felfogásáról van szó (*the 'cause-and-effect' notion of jurisdiction*),[520] hanem a *H.F. és Mások kontra Franciaország ügy*ben az EJEB által elismert „sajátos jellemzők" teszt[521] alkalmazandóságáról, pontosabban az éghajlatváltozás sajátos jellemzőinek, valamint az előreláthatóság, ismeretek, időtartam és kapacitás tényezőinek figyelembevételéről. A kérelmezők szerint a klímaváltozással kapcsolatos „sajátos jellemzők" teszt két elemen alapszik: az államok ellenőrzést gyakoroltak a kérelmező EJEE szerinti érdekei felett, valamint az alperes államok tevékenysége és a felpereseket ért hatások között okozati összefüggés áll fenn, ugyanis az államok kibocsátásai és a kibocsátás szabályozásának és/vagy korlátozásának elmulasztása hozzájárult a globális felmelegedés kockázatához. Kibontottabban, a kérelmezők szerint a következő tényezők fennállása alapozza meg az alperes államok extraterritoriális joghatóságát: az éghajlatváltozás sokoldalú dimenziója; az alperesek éghajlatváltozáshoz való materiális hozzájárulása és az ebből eredő, őket érintő kárveszély; ellenőrzés, amelyet az alperesek gyakorolnak az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása és a felperes EJEE által védett érdekei felett; ok-okozati összefüggés fennállása, ugyanis az alperes államok kibocsátásai materiálisan hozzájárultak az éghajlatváltozás súlyosbodásához, és kibocsátásaik hatásai érintik a felperesek alapvető jogait; az ismeret és előreláthatóság tekintetében, az alperesek az éghajlatváltozásnak a felperesek jogaira gyakorolt hatásait már évtizedek óta előrelátták vagy előre kellett volna lássák; a kapacitás vonatkozásában, Portugáliának, egyedüli államként eljárva, nincs meg a kapacitása arra, hogy a klímaváltozás összefüggésében hatékonyan védelmezze a kérelmezők alapvető jogait; az emberi jogi védelem hatékony és tényleges biztosítása, illetőleg az EJEE jogi térségében keletkezhető vákuum elkerülésének szükségessége; a klímaváltozásra és

[520] A joghatóság ok-okozati modelljéről bővebben: Petra Stojnić, "'Gentlemen at home, hoodlums elsewhere': The Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights," *Oxford University Undergraduate Law Journal*, Vol. 10 (May 2021): 137-170., 155-157.

[521] 'As the Court has recently reiterated in Georgia v. Russia (II) (cited above, § 82), its case-law has recognised a number of special features capable of giving rise to the exercise of jurisdiction by a Contracting State outside its own territorial boundaries. In each case, the question whether there are special features which require and justify a finding by the Court that the State was exercising jurisdiction extraterritorially must be determined with reference to the particular facts.' – ECtHR [GC], *Case of H.F. and Others v. France. Applications nos. 24384/19 and 44234/20* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 14 September 2022), para. 190.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-219333%22]} (2025. április 28.).

emberi jogokra vonatkozó nemzetközi jogban bekövetkezett fejleményekkel való következetesség biztosítása.

Az EJEB, mintegy megelőző gondolatként megállapította, hogy az EJEE 1. cikkének értelmében főszabály szerint a joghatóság territoriális, s ezt visszaigazolja a *travaux préparatoires* is,[522] majd azt is, hogy a kérelmezők esete nem esik az eddigi ítélkezési gyakorlat során kidolgozott kivételek közé sem, ami igazolhatná az extraterrioriális joghatóság fennállását (egy bizonyos felségterületen kívül elhelyezkedő terület felett gyakorolt tényleges ellenőrzés, állami szerv vagy ügynök által gyakorolt hatalom vagy ellenőrzés, az EJEE 2. cikke szerinti eljárási kötelezettségekkel kapcsolatos joghatósági összefüggés, az alperes állam joghatóságának megállapítását igazoló „sajátos jellemzők" fennállása). Folytatásként, a Strasbourgi Bíróság megismételte, hogy következetesen elutasította azon álláspontot, melynek értelmében egy olyan nemzeti szinten hozott döntés vagy elfogadott intézkédés, amely hatással van egy területén kívül lévő személy helyzetére önmagában az állam joghatósága alá vonná az adott személyt, s ez a szabály vonatkozik arra az érvre is, miszerint az állam képes olyan döntések meghozatalára vagy cselekvések foganatosítására, amelyek befolyásolják a területükön kívül elhelyezkedő személyeket.

A „sajátos jellemzőkkel" kapcsolatosan az EJEB úgy ítélte, hogy a kérelmezők argumentumai alapján vagy azokból kiindulva bírói értelmezés útján nem teremthet új alapot a területen kívüli joghatóság megállapítására, és nem is terjesztheti ki a már meglévő joghatóságra vonatkozó kivételeket, ugyanis az éghajlatváltozással kapcsolatos pozitív állami kötelezettségek önmagukban nem elégségesek annak megállapítására, hogy az állam joghatósággal rendelkezik a területén kívüli vagy a fennhatóságán és ellenőrzésén kívül eső személyek felett. Továbbá, az EJEE-nek jelenleg nem célja a környezet általános védelme, és az ENSZ szabályozásai lehetővé teszik, hogy az államok számon kérjék egymáson a klímaváltozással kapcsolatos kötelezettségvállalásokat. Az EJEE 1. cikke értelmében vett extraterritoriális joghatóság nem az egyezményes érdekek feletti ellenőrzésre vonatkozik, hanem maga a személy feletti ellenőrzésre. A felperesek által javasolt ezzel ellentétes tézis mesterségesnek és indokolatlannak mutatkozik, az állami kötelezettségek bizonytalanságát, a

[522] Council of Europe (CoE), *Preparatory work on Article 1 of the European Convention on Human Rights. Cour(77)9* (Strasbourg: Council of Europe, 31 March 1977), főként a *travaux préparatoires* 19., 32. (a Tanácskozó Közgyűlés által kidolgozott, az EJEE 1. cikkének első tervezetei), 33. (az Egyesült Királyság és Oloszország módosítási javaslatai), 34. (a Miniszteri Bizottság által kinevezett szakértői bizottság albizottságának észrevételei), 40. és 49. (a Miniszteri Bizottság által kinevezett szakértői bizottság meglátásai a tekintetben, hogy a 'within the jurisdiction' miért egyértelműbb, univerzálisabb megfogalmazás, mint a 'residing within their territory) pontjai; https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/echrtravaux-art1-cour-77-9-en1290551 (2025. április 28.).

joghatóság végtelen kiterjesztését és az EJEE nemcsak globális emberi jogi eszközzé, de globális éghajlatváltozási szerződéssé válását vonná maga után. A kapacitással kapcsolatos érv tekintetében, vagyis arra vonatkozóan, hogy egyetlen Portugália ellen benyújtott kérelem hatékonysága korlátozott lett volna, és a kérelmezőknek nem állt más eszköz a rendelkezésére a többi alperessel szemben, az EJEB szerint különbséget kell tenni a joghatóság és a felelősség között, és noha az éghajlatváltozás globális jelenség, amellyel szemben globális szinten az államok közösségének kell fellépnie, minden államnak megvan a maga felelősség-része a klímaváltozások elleni intézkedések fogonatosításában, és ezen intézkedések meghozatalát nem más államok intézkedései vagy mulasztásai határozzák meg, s eképpen nem lehet oltalmi vákuumról sem beszélni. Az üvegházhatású gázok kibocsátásának forrásai nem korlátozódnak konkrét, veszélyesnek minősíthető tevékenységekre, és általában nem lokalizálhatók pontosan, s ennek megfelelően az éghajlatváltozás elleni küzdelem az üvegházhatású gázok kibocsátásának forrásánál történő csökkentése által elsősorban territoriális joghatósági kérdés, míg a gázok kibocsátása által okozott következmények összetett hatáslánc eredményei, és ezen térben és időben is megnyilvánuló diffúz jelleg különösen megnehezíti a kibocsátások államhatáron kívül jelentkező káros hatásaihoz való hozzájárulás megállapítását, s eképpen a kérelmezők által előterjesztett extraterritoriális joghatóság hatálya azonosítható korlátozások hiányában szenved. Ami a más nemzetközi vagy regionális eszközök keretében végbemenő jogfejlődést illeti, a különbségekre és sajátosságokra is tekintettel, az EJEB-et nem kötelezi más emberi jogi szervezetek jogértelmezése. A Párizsi Megállapodás, a UNFCCC és a veszélyes tevékenységekből eredő határokon átterjedő károk megelőzéséről szóló szabálytervezet[523] jogi természetüket tekintve eltérnek az EJEE-től, amely emberi jogi egyezmény és célkitűzései között nem szerepel a környezet általános védelme, továbbá, noha az előbb nevesített eszközök utalnak az állam határain kívül bekövetkező „kár" vagy „sérelem" kérdésére, semmi sem utal arra, hogy az ilyen nemű „kár" vagy „sérelem" az érintett személyeket azon állam joghatósága alá vonná, amely területéről a „kár" vagy „sérelem" származik, épp ellenkezőleg. Az IACtHR és az ENSZ gyermekek jogaival foglalkozó bizottságának a *Sacchi és Mások kontra Argentína és Mások ügy*ben[524] alkalmazott

[523] International Law Commission (ILC), "Draft articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, with commentaries," in *Yearbook of the International Law Commission, 2001, Vol. II, Part Two. A/56/10* (Geneva: UN, 2001); https://docs.un.org/en/A/56/10 (2025. április 29.).

[524] UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *Sacchi et al. v. Argentina. U.N. Doc. CRC/C/88/D/104/2019* (Geneva: CRC, Decision adopted on 22 September 2021), a döntés 10.2.-10.14 paragrafusai;

megközelítése nem mérvadó, ugyanis ezen szervek döntései a joghatóság egy más koncepcióján alapulnak, amelyet az EJEB joggyakorlata nem ismer el.
Az EJEB extraterritoriális joghatóság kiterjesztésének elutasítására vonatkozó döntésére és annak indokaira azért fektettem különös hangsúlyt, mert egyrészt a *Duarte Agostinho ügy*ben született határozat alig egy éves és az ítéletet egyhangúsággal hozta meg a Strasbourgi Bíróság, azaz meglehetősen csekély esélye van annak, hogy a joghatóság kérdéskörében az EJEB a közeljövőben módosítson ítélkezési gyakorlatán, másrészt az elkövetkezendőben tárgyalandó 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött jegyzőkönyvtervezet,[525] illetőleg az azt megalapozó jelentés (Doc. 15367/13.09.2021)[526] nem tartalmaz egyetlen olyan kifejezett rendelkezést vagy hallgatólagos utalást sem, amely a joghatóság kiterjesztésére vagy annak fogalmi átgondolására vonatkozna a javasolt környezethez való jog összefüggésében.

Az EJEB-el ellentétben, az IACtHR cáfolta John Knox extraterritoriális joghatósággal kapcsolatos feltételezését az inter-amerikai emberi jogi rendszer kontextusában. A feltérképező jelentés után pár évvel a híres 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményének 101. pontjában az IACtHR megállapította, hogy az államok kötelesek elkerülni az olyan határokon átnyúló környezeti károkat, amelyek a területükön kívüli személyek emberi jogait érinthetik. Ugyanazon pontban az IACtHR azt is kimondta, hogy az ACHR szerint, amikor olyan határokon átnyúló környezeti kár következik be, amely érinti az egyezményben foglalt jogokat, úgy kell tekinteni, hogy az alapjogaik sérelmét elszenvedő személyek a származási állam – vagyis azon állam, amelynek területén bekövetkezett, amelynek területéről származik a határokon átnyúló környezeti kárt okozó, kiváltó intézkedés, cselekedet vagy mulasztás – joghatósága alá tartoznak, amennyiben okozati összefüggés áll fenn a területén bekövetkezett cselekmény és a területén kívüli személyek emberi jogainak megsértése között.[527] Az IACtHR szerint a határon átnyúló kár esetében az extraterritoriális joghatóságot az alpozza meg és indokolja, hogy az állam, amelynek területén vagy joghatósága alatt megvalósulnak a határon átnyúló kárt kiváltó tevékenységek, tényleges ellenőrzéssel rendelkezik e tevékenységek felett, és így módjában áll annak megelőzése és megakadályozása, hogy az

---

https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRC%2FC%2F88%2FD%2F104%2F2019&Lang=en (2025. április 29.).
[525] Supra 445. PACE, *Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment.*
[526] PACE, *Doc. 15367/13.09.2021. Report on Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe* (Strasbourg: Rapporteur: Mr Simon Moutquin, 13 September 2021); https://pace.coe.int/pdf/2f6e585f6f9defe3326e79efff16bb997b78c13e6df5de880b97fe9743b41f61/doc.%201536 7.pdf (2025. április 29.).
[527] Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, a tanácsadói vélemény 72-94. és 101-102. paragrafusai.

ilyen tevékenységekből olyan határokon átnyúló kár származzon, amely hatással van a területén kívüli személyek emberi jogaira. A határon átnyúló kármegelőzési kötelezettségből származó, esetlegesen megállapítandó felelősség szempontjából tehát az ilyen nemű tevékenységek hátrányos következményeit elszenvedő potenciális áldozatok a származási állam joghatósága alá tartoznak. Ezen kívül, az EJEB-hez csak e tekintetben hasonló módon, az IACtHR is kiemelte, hogy különbséget kell tenni a joghatóság és felelősség között, és így nem minden negatív hatás vonja maga után a felelősség megállapítását.

Anélkül, hogy kétségbe vonnám az európai és az inter-amerikai emberi rendszerek között fenálló különbségeket,[528] egy mélyrehatóbb vizsgálat után úgy tűnik, hogy a Strasbourgi Bíróság megállapításával szemben (a *Duarte Agostinho ügyben* hozott ítélet 212. pontjának utolsó mondata), az IACtHR és az EJEB meglehetősen hasonló extraterritoriális joghatóság koncepcióból indultak ki.

Az EJEE releváns 1. cikke szerint „[a] Magas Szerződő Felek biztosítják a joghatóságuk alatt álló minden személy számára a jelen Egyezmény I. fejezetében meghatározott jogokat és szabadságokat.”, míg az ACHR 1. cikke 1. bekezésének értelmében: „[a]z Egyezmény részes államai vállalják, hogy tiszteletben tartják az Egyezményben elismert jogokat és szabadságokat, és biztosítják minden, joghatóságuk alá tartozó személy számára e jogok és szabadságok szabad és teljes gyakorlását, faji, színbeli, nemi, nyelvi, vallási, politikai vagy más véleményen alapuló, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni helyzet, születés vagy bármely más társadalmi helyzet miatti megkülönböztetés nélkül.” A vonatkozó rendelkezések megközelítőleg azonos volta mellett – mindkettő értelmében az államok a joghatóságuk alatt álló minden személy számára kötelesek biztosítani az emberi jogokat – a két regionális emberi jogi egyezmény *travaux préparatoires* is hasonlóságot mutat. Az EJEE esetén, mint ahogyan a jelen írás 521. sz hivatkozásból kiderül, a Tanácskozó Közgyűlés első cikktervezete még úgy szólt, hogy az államok a területükön tartózkodó személyek számára kell biztosítsák az alapjogokat, de a tárgyalások során először az Egyesült Királyság és Olaszország, majd a CoM által kinevezett szakértői bizottság javaslata alapján – tekintettel arra, hogy a „tartózkodás” (*residing*) kifejezés akár szűken is értelmezhető, azaz „jogszerű tartózkodásként”, és pontos értelme tagállamonként változó – a „területükön tartózkodó” (*residing within their territory*) megfogalmazást a „joghatóságuk alatt álló” szövegezzéssel

[528] Például: Jean Allain, *A Century of International Adjudication: The Rule of Law and Its Limits* (The Hague: T.M.C. Asser Press, 2000): 93-125. (“Comparing the European and the Inter-American Courts of Human Rights”).

helyettesítették. Az ACHR esetében az emberi jogokról szóló szakosodott/különleges inter-amerikai konferencia első ülésen előterjesztett nyilatkozattervezet még egy olyan változatot tartalmazott, amelynek értelmében az államok minden területükön lévő és joghatóságuk alatt álló személy emberi jogait biztosítják (*a toda persona que se encuentre en su territorio y esté sujeta a su jurisdicción*).[529] Az első ülésen a vizsgált kérdéskör szempontjából az egyetlen releváns megjegyzést a mexikói delegáció tette. A mexikói javaslat szerint az 1. cikk 1. bekezdésében az „és" kötőszót a „vagy" kötőszóval kell helyettesíteni (az államok minden területükön lévő *vagy* joghatóságuk alatt álló személy emberi jogait biztosítják). Az első ülésszak végén létrehoztak egy külön – Brazília, Chile, Kolumbia, Ecuador, El Salvador, Honduras, Mexikó, Panama és az USA delegációi alkotta – munkacsoportot az 1. cikkel kapcsolatos módosítási javaslatok összehangolása érdekében. A munkacsoport által a második ülésszakon benyújtott változatból már hiányzott a „területükön lévő" kifejezés, és az 1. cikk 1. bekezdésének új, csak a „joghatóságuk alá tartozó" megfogalmazást tartalmazó szövegezését egyhangúlag szavazták meg az államok. Az IACtHR a *travaux préparatoires*-t úgy értelmezte, hogy a részes államok kívánalma volt a védelem kiterjesztése oly értelemben, hogy az alapjogok védelmének biztosítására irányuló kötelezettségeik ne korlátozódjanak pusztán a területüknek megfelelő földrajzi térre, hanem foglaljanak magukban olyan helyzeteket is, amelyekben területükön kívül lévő személyek a joghatóságuk alatt állnak. Mint látható, a két *travaux préparatoires* fényében történő értelmezés között nincsen érdemi eltérés.

Az EJEB-hez hasonlóan az IACtHR is kiemelte, hogy azon helyzetek, amelyekben az állam exterritoriális magatartása joghatóságának gyakorolását jelenti, a főszabály alóli kivételeknek minősülnek, s következésképpen megszorítóan értelmezendők. A nemzetközi jog, a Strasbourgi Bíróság, a HRC és saját ítélkezési gyakorlata alapján az extraterritoriális joghatóság fennállásának lényegében ugyanazon eseteit és feltételeit sorolta fel, mint az EJEB,[530] ideértve – legalábbis a tanácsadói vélemény kiindulópontjaként működő 81. és 82. paragrafusaiban – azon feltételt is, miszerint, az EJEE-hez hasonlóan, az ACHR égisze alatt az állam joghatóságának gyakorlása szintén attól függ, hogy az állam gyakorol-e hatalmat vagy tényleges ellenőrzést az adott személy felett. Mindezek arra engednek következtetni,

[529] Secretaría General de la Organización de los Estados Americanos (OEA), *Conferencia Especializada Interamericana sobre Derechos Humanos. Actas y Documentos. OEA/Ser.K/XVI/1.2* (San José, Costa Rica, 7-22 de noviembre de 1969), 14., 145-147., 156-157., 295. https://www.oas.org/es/cidh/mandato/basicos/actas-conferencia-interamericana-derechos-humanos-1969.pdf (2025. április 30.).

[530] Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, a tanácsadói vélemény 79-81. paragrafusai összehasonlítva: Supra 519. *Case of Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others. Application no. 39371/20*, az ítélet 168-176. paragrafusaival.

hogy a határokon átnyúló környezeti károk okozta emberi jogi sérelmekkel kapcsolatos állami kötelezettség tekintetében az EJEB és az IACtHR egy meglehetősen hasonló, lényegi eltérést aligha tartalmazó, extraterritoriális joghatósági koncepcióból indultak ki.

Annak érdekében, hogy megállapítsa a személy feletti tényleges ellenőrzés fennállását, az IACtHR lényegében azt vizsgálta, hogy az eléje terjesztett extraterrioriális magatartásra vonatkozó helyzetek maguk után vonhatják-e valamely állam joghatóságának gyakorlását. Ennek érdekében az IACtHR a következő két esetet vizsgálta: a különleges környezetvédelmi rendszerek összefüggésében az állami extraterritoriális kötelezettségek teljesítése az ACHR szerinti joghatóság gyakorlását jelentheti-e, és a határokon átterjedő károkkal kapcsolatos állami kötelezettségek maguk után vonhatják-e az állam joghatóságának gyakorlását saját területén kívül is? Az első kérdéskör vizsgálata után az IACtHR nemlegesen válaszolt. A második problémakör tekintetében azonban igenlő választ adott. Indoklásképpen, először, az IACtHR az általam is tárgyalt John Knox független szakértő által kidolgozott előzetes jelentés azon passzusaira hivatkozik, melyekben tényként állapíttatik meg, hogy egy adott állam területén kiváltott, de határain átterjedő környezeti károk más államok emberi jogi és környezeti jogi problámájává válhatnak, illetőleg a határon átterjedő környezeti károk megelőzésével és szabályozásával kapcsolatos állami kötelezettségeket számos nemzetközi és regionális környezetvédelmi eszköz írja elő (Knox előzetes jelentésének 47. pontja[531]). A második megállapítás továbbgondolásaként az IACtHR utal az ICJ azon döntéseire, melynek értelmében az államoknak kötelességük nem megengedni, hogy területüket más államok jogaival ellenetétes cselekményekre használják fel, továbbá biztosítaniuk kell, hogy a joghatóságuk vagy ellenőrzésük alá tartozó tevékenységek ne okozzanak kárt más államok vagy a joghatóságuk határain kívüli elhelyezkedő területek környezetében, illetőleg kötelesek minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználni annak elkerülése érdekében, hogy területükön vagy a joghatóságuk alá tartozó bármely területen olyan tevékenység folyjon, amely jelentős kárt okoz egy másik állam környezetében.[532] E tekintetben fontos kiemelni,

[531] Ami visszautal a következő 2011-es alapos jelentésre: United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), *Analytical study on the relationship between human rights and the environment. A/HRC/19/34* (Geneva: UN. 16 December 2011): 64-73. (IX. Extraterritorial dimensions of human rights and the environment); https://docs.un.org/en/A/HRC/19/34 (2025. április 30.).

[532] Supra 49.5. ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, *I.C.J. Reports 1996, p. 22*6, para. 29.;
532.1. ICJ, *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), I.C.J. Reports 1949, p. 4* (The Hague: ICJ, Judgment (Merits) of 9 April 1949), para. 22.; https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/1/001-19490409-JUD-01-00-EN.pdf (2025. április 30).
532.2. ICJ, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), I.C.J. Reports 2010, p. 14* (The Hague: ICJ, Judgment of 20 April 2010), paras. 101. and 204.; https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/135/135-20100420-JUD-01-00-EN.pdf (2025. április 30).

hogy – egyebek mellett[533] az IACtHR által is hivatkozott ICJ döntéseire alapozva – a szakirodalom is megállapítja, hogy a nemzetközi környezeti jog szabályai és alapelvei közül jelenleg a „ne okozz kárt" elv (*Sic utere tuo ut alienum non laedas*) környezeti dimenziója, azaz a határon átterjedő környezeti károk okozására vonatkozó tilalom elve,[534] valamint – az ahhoz szorosan kapcsolódó, de eltérő hatállyal rendelkező – megelőzés elve[535] minősíthetők bizonyossággal az ICJ Statútumának 38. cikk (1) bekezdése b)[536] pontja szerinti értelemben vett nemzetközi szokásjogi szabálynak, azaz nemzetközi jogi kötőerővel bírónak az egész nemzetközi közösség és minden állam tekintetében – a gyakorlatot kezdettől ellenző, az ellen folyamatosan tiltakozó államok (*persistent objectors*) kivételével.[537] Talán annyit még illik megemlíteni a környezeti jog más fontos alapelvei tekintetében, hogy az elővigyázatosság elvét kialakulóban lévő nemzetközi szokásjognak tekinti a szakirodalom, de a környezethez való emberi jog és a szennyező fizet elve még nem érték el azt, hogy a nemzetközi szokásjog részévé váljanak, a fenntartható fejlődés pedig túlságosan tág, ambivalens és homályos volta miatt talán soha nem is válhat szokásjogi szabállyá.[538] Továbbá, a jelen sorok írásakor Kotzé szerint a nemzetközi környezeti jog egyetlen normája vagy elve sem tekinthető a VCLT 53. cikke szerinti *jus cogens*-nek (feltétlen alkalmazást igénylő szabálynak), bár a „ne okozz kárt" elv környezeti vetülete lehetséges jelölt ezen normatív rang elérésére, továbbá a

---

532.3. ICJ, *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica), I.C.J. Reports 2015, p. 665* (The Hague: ICJ, Judgment of 16 December 2015), paras. 104 and 118; https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/152/152-20151216-JUD-01-00-EN.pdf (2025. április 30.).

[533] E tekintetben a szakirodalom még gyakran hivatkozik a: ICJ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), 1.C.J. Reports 1997, p. 7* (The Hague: ICJ, Judgment of 25 September 1997), para. 41.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf (2025. április 30.).

533.1. ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Ltd. (Belgium v. Spain), I.C.J. Reports 1970, p. 3* (The Hague: ICJ, Judgment of 5 February 1970), para. 33.; https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf (30. április 2025).

533.2. Arbitral Tribunal, *Trail smelter case (United States, Canada), Reports of International Arbitral Awards. Volume III, pp. 1905-1982* (Awards of 16 April 1938 and 11 March 1941); https://legal.un.org/riaa/cases/vol_iii/1905-1982.pdf (2025. április 30.).

[534] Louis J. Kotzé and Wendy Muzangaza, "Constitutional international environmental law for the Anthropocene?" *Review of European, Comparative and International Environmental Law (RECIEL)*, Volume 27, Issue 3 (2018): 278-292., 285-286. (Subchapter entitled: 3.1 No-harm principle).

[535] Nicolas de Sadeleer "Chapter 9: The Principles of Prevention and Precaution in International Law: Two Heads of the Same Coin?" in *Research Handbook on International Environmental Law. Second Edition,* Eds. Malgosia Fitzmaurice, Marcel Brus, Panos Merkouris, and Agnes Rydberg (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021): 151-187, 152-153; and 166;

535.1. Supra 43.1. Bándi et al., *Környezetjog*, 433.

[536] UN. "Statute of the International Court of Justice," in *Charter of the United Nations and Statute of The International Court of Justice* (San Francisco: UN, Adopted: 26 June 1945, Entry into force: 24 October 1945); https://treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf (2025. április 30.).

[537] Jeney Petra, "A nemzetközi jog forrásai. 8.II. fejezet: A nemzetközi szokásjog," in *Nemzetközi jog*, Ed. Kende Tamás et al. (Budapest: Complex, 2014): 145-153., 152.

[538] Supra. 534. Kotzé and Muzangaza, "Constitutional international environmental law for the Anthropocene?" (2018), 285-288. and 290-291.

környezethez való jog esetében is elgondolhatók olyan konstrukciók, amelyek súrolják a *jus cogens* határát (az életfenntartó környezeti feltételek megsemmisítése közvetlen vagy közvetett módon sértheti az élethez való jogot, s így az élethez való jognak megfelelő imperatív kötelezettség kiterjeszthető a környezet azon elemeinek s folyamatainak oltalmára is, amelyek elengedhetetlenük szükségesek az élet védelme és az emberi méltóság megőrzése érdekében).[539]

Visszatérve, az IACtHR mintegy adalék érvként beemelte a puha jogi természetű Riói Nyilatkozat 2. elvét és a kötelező jogi erővel bíró az ENSZ tengerjogi egyezmény 194.2. cikkét is.[540] Ezután az IACtHR megállapította, hogy a határokon átterjedő környezeti károkat szabályozó nemzetközi környezetvédelmi eszközök megkövetelik az államoktól a nemzetközi együttműködést, és ezzel összefüggésben hivatkozott az ICJ *Gabčíkovo-Nagymaros ügy*ben hozott ítéletének 142. pontjára, melyben a Nemzetközi Bíróság kimondta, hogy a *pacta sunt servanda* elv megköveteli, hogy a szerződő felek a nemzetközi szerződéseket észszerűen hajtsák végre és oly módon alkalmazzák, hogy annak célja megvalósítható legyen.[541] Az ICJ által kimondottakat az ACHR-re vetítve, az IACtHR kimondta, hogy az Egyezmény részes felei nem cselekedhetnek úgy, hogy más részes államokat akadályozzanak az Egyezményből eredő kötelezettségeik teljesítésében, és ezen kötelezettség nem pusztán a területén kívüli cselekmények és mulasztások esetében áll fenn, hanem a területén belüli olyan cselekmények és mulasztások esetén is, amelyek hatásai más állam területén vagy más állam területén tartózkodó személyekkel szemben nyilvánulnak meg. Mindezen érvek fényében, és utalva a vízhez való jog és az egészség elérhető legmagasabb szintjéhez való jog tekintében hasonló következtetéseket tartalmazó, jogi kötőerővel nem rendelkező, ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának 15. sz. általános megjegyzéseinek 31. paragrafusára,[542] 14. sz.

---

[539] Supra 49.7. Kotzé, "In Search of a Right to a Healthy Environment in International Law: *Jus Cogens* Norms" (2018), 153. and 154.

[540] UN, *United Nations Convention on the Law of the Sea. UNTS Volume Number 1833 (p.3), 1834 (p.3), 1835 (p.3). A/CONF.62/122* (Montego Bay: UN; Concluded: 10 December 1982, Entry into force: 16 November 1994), art. 194.2; https://digitallibrary.un.org/record/38990?v=pdf (2025. április 30.).

[541] Supra 533. ICJ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia),* para. 142.

[542] 'To comply with their international obligations in relation to the right to water, States parties have to respect the enjoyment of the right in other countries. International cooperation requires States parties to refrain from actions that interfere, directly or indirectly, with the enjoyment of the right to water in other countries. Any activities undertaken within the State party's jurisdiction should not deprive another country of the ability to realize the right to water for persons in its jurisdiction' – Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), *General Comment No. 15 (2002). Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). E/C.12/2002/11 of 20 January 2003* (Geneva: UN, 11-29 November 2002), para. 31.; https://docs.un.org/en/e/c.12/2002/11 (2025. április 30.).

általános megjegyzéseinek 39. paragrafusára,[543] az IACtHR megállapította, hogy az ACHR szerint az emberi jogok tiszteletben tartására és biztosítására vonatkozó kötelezettség megköveteli az államoktól, hogy tartózkodjanak attól, hogy más részes államokat megakadályozzanak vagy hátráltassanak az Egyezményből eredő kötelezettségek teljesítésében, majd a tanácsadói vélemény 101-103. pontjaiban kimondta az extraterritoriális joghatóság fennálását, ahogyan azt fentebb már bemutattam.

A szakirodalomban gyakran szerepel, hogy az EJEB – a „sajátos jellemzők" tesztet leszámítva – lényegében a klasszikus megközelítést (*the classical approach*) alkalmazza, melynek értelmében az állam akkor rendelkezik joghatósággal, ha tényleges ellenőrzést gyakorol valamely személy vagy valamely felségterületén kívül eső terület felett, míg az IACtHR az úgynevezett funkcionális megközelítést (*the functional approach*), vagy más néven a joghatóság ok-okozati koncepcióját (*the 'cause-and-effect' notion of jurisdiction*), miszerint a két kiemelt tényező a személy jogai és az okozati összefüggés, oly értelemben, hogy a határon átterjedő környezeti károkozás esetén akkor áll fenn joghatóság, ha a származási állam tényleges ellenőrzést gyakorol a környezeti kárt és az abból eredő, állítólagosan bekövetkezett emberi jogi jogsértéseket előidéző cselekmények felett, azaz hatalmában áll megelőzni azok bekövetkeztét.[544] Az IACtHR azonban a 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményében (a továbbiakban: TV) nem csak alkalmazta, hanem az ítélet indoklásában gyakorlatilag és lényegében kialakította a funkcionális megközelítést, s így az ACHR szintjén ezen extraterrioriális joghatóság koncepció inkább fogható fel a tanácsadói vélemény végtermékeként, mintsem premisszájaként.

A problematika behatóbb vizsgálatából pedig az derül ki, hogy a vizsgált regionális emberi jogi eszközök szintjén a két megközelítés közötti viszony nem az, mint aminek a szakirodalom általában feltünteti. Mint már fentebb kiemeltem, a két regionális emberi jogi bíróság lényegében ugyanazon megfontolásokból indult ki. Az előbbi megállapításomat

[543] 'To comply with their international obligations in relation to article 12, States parties have to respect the enjoyment of the right to health in other countries, and to prevent third parties from violating the right in other countries […]' – CESCR, *General Comment No. 14 (2000). Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). E/C.12/2000/4 of 11 August 2000* (Geneva: UN, 25 April-12 May 2000), para. 39.; https://docs.un.org/en/E/C.12/2000/4 (2025. április 30.).

[544] Például: Kazım Berkay Arslan, "The Extraterritorial Application of Human Rights Treaties in the Context of Environmental Transboundary Harm," *Public and Private International Law Bulletin*, Volume 42, Issue 1 (2022): 455-484., 467-471.

leginkább az is igazolja, hogy a problematikát bevezető részben, azaz a tanácsadói vélemény 81. és 82. pontjaiban[545] az IACtHR következetesen állítja, hogy a joghatóság vizsgálatának szempontjából a személy feletti tényleges ellenőrzés a mérvadó. Noha tanácsadói véleményének következetessége szempontjából már itt ki kellett volna emelnie, hogy az államterületeken kívüli területek vagy a személyek feletti tényleges ellenőrzés csupán a „sajátos jellemzők" bizonyos kategóriáit képezik. Talán az egyetlen árnyalatnyi különbség a bírói elemzést felvezető rész tekintetében, hogy az IACtHR hangsúlyozza, hogy a környezeti kötelezettségeknek való megfelelés összefüggésében vizsgálandó extraterritoriális joghatóság esetleges fennállása tekintetében az Egyezményből származó kötelezettségeket az államok egyéb releváns kötelezettségeinek fényében kell értelmezni (a TV 81. pontja). Ugyanakkor, az EJEB következetes ítélkezési gyakorlatának értelmében az EJEE rendelkezéseit nem elszigetelten kell értelmezni, hanem a részes felek viszonyaiban alkalmazandó, releváns nemzetközi jogi szabályok és elvek fényében,[546] illetőleg a rendszerszintű integráció elvének (*the principle of systemic integration*) megfelően, és amennyire csak lehetséges összhangban a nemzetközi joggal.[547]

Az IACtHR azzal folytatja előzetes megjegyéseit, hogy az előbb említett rendszerszintű értelmezésből lehetségesen következtetkező joghatósági alap fennállása csak az adott ügy konkrét tényeinek és körülményeinek alapján igazolható és indokolható (a TV 81. pontja). Kiemelendő, hogy ezt az állítást az IACtHR kifejezetten az EJEB azon ítélkezési gyakorlatára építette (a TV 147. hivatkozása) – *Banković és Mások kontra Belgium*, para.

---

[545] 'The Inter-American Court finds that a person is subject to the "jurisdiction" of a State in relation to an act committed outside the territory of that State (extraterritorial action) *or with effects beyond this territory, when the said State is exercising authority over that person or when that person is under its effective control* [a szerző kiemelése], either within *or outside its territory* [a szerző kiemelése]' – Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, a tanácsadói vélemény 81. paragrafusa; 'Having established that the exercise of jurisdiction by a State under Article 1(1) of the Convention may encompass extraterritorial conduct and that such circumstances must be examined in each specific case *in order to verify the existence of an effective control over the persons concerned* [a szerző kiemelése], the Court must now examine the situations of extraterritorial conduct that have been presented to it in the context of this advisory proceeding in order to determine whether they could entail the exercise of jurisdiction by a State. On this basis, the Court will now examine: (1) whether compliance by the States with extraterritorial obligations, in the context of special environmental protection regimes, could constitute an exercise of jurisdiction under the American Convention, and (2) whether State obligations in the case of transboundary damage may entail the exercise of a State's jurisdiction beyond its territory.' – Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, a tanácsadói vélemény 82. paragrafusa.

[546] Például: ECtHR [GC], *Case of Demir and Baykara v. Turkey. Application no. 34503/97* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 12 November 2008), paras. 67. and 68.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-89558%22]} (2025. május 2.).

[547] Például: ECtHR [GC], *Case of Hassan v. The United Kingdom. Application no. 29750/09* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 16 September 2014), para. 77.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-146501%22]} (2025. május 2.).

61.[548] és *Al-Skeini és Mások kontra Egyesült Királyság*, paras. 133. és 139.[549] –, amelyekben először jelenik meg a „sajátos jellemzők" teszt gondolata, miszerint az extraterritoriális joghatóság kivételként tekintendő, és csupán az adott ügy sajátos körülményeiből adódó különleges indokolás fennállása mellett igazolható. A *Bankovics ügy*ben kimondott ítéletkor még nem volt annyira egyértelmű, hogy az EJEB későbbi joggyakorlata szerint a „sajátos jellemzők" általában és minimális kivétellel – például, az EJEE 2. cikke szerinti eljárási kötelezettségekkel kapcsolatban fennálló joghatósági összefüggés (*jurisdictional link as regards the procedural obligation under Article 2*; *Güzelyurtlu és Mások kontra Ciprus és Törökország*, paras. 188-190) – az államhatáron kívüli terület vagy a személy feletti tényleges ellenőrzésre szűkülnek. A tendencia azt mutatja, hogy az EJEB jelentősen vonakodik attól, hogy a „sajátos jellemzők" teszt alapján kiterjessze a territoriális joghatóság alóli indokolt kivételeket. Fontos azonban hozzátenni, mint ahogyan az a *Duarte Agostinho ügy* 186. pontjából világosan kiderül, hogy az EJEB a jelenben is nyílt fogalomként kezeli a „sajátos jellemzőket", azaz elméletileg nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az eddig megállapítottakon kívül más tények is igazolhassák az extraterrioriális joghatóság fennállását. Folytatva a gondolatmenetet, megfigyelhető, hogy az indoklást előkészítő passzusokkal ellentétben az IACtHR az érdemi indoklás első pontjában (a TV 95 paragrafusában) – noha kifejezetten visszautal a felvezető gondolatok 81. pontjára – mégsem azt ismétli meg, hogy az extraterritoriális joghatóság szempontjából a személy feletti tényleges ellenőrzés a döntő tényező, hanem egy tágabb és jóval megengedőbb szövegezést használ, miszerint az ACHR égisze alatt a „joghatóság" kifejezés magában foglalhatja az állam olyan tevékenységeit is, amelyek a területén kívül fejtenek ki hatást. Ezen állítását az IACtHR túlnyomórészt szintén az EJEB ítélkezési gyakorlatára alapozta (a TV 184. hivatkozása).

Az IACtHR által hivatkozott, s általam is már említett, *Al-Skeini és Mások kontra Egyesült Királyság ügy* 131. pontjában az EJEB szintén egy kevéssé megszorító megfogalmazást alkalmazott, amikor kimondta, hogy az államok saját területükön kívül hatást kiváltó cselekedetei kizárólag kivételes esetekben az EJEE 1. cikke értelmében vett joghatóság gyakorlásának minősülhetnek. Továbbá, bár az IACtHR tanácsadói véleményében kifejezetten nem hivatkozik erre a döntésre, egy figyelmesebb elemzés arra enged következtetni, hogy egyetlen elszigetelt esetben, nevesül az *Andreou kontra Törökország*

[548] ECtHR [GC], *Case of Banković and Others v Belgium. Application no. 52207/99* (Strasbourg: ECtHR, Decision on admissibility: 12 December 2001), para. 61.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-22099%22]} (2025. május 2.).

[549] ECtHR [GC], *Case of Al-Skeini and Others v. The United Kingdom. Application no. 55721/07* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 7 July 2011), paras. 131. and 139.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-105606%22]} (2025. május 2.).

*ügy*ben, maga az EJEB is alkalmazta a joghatóság ok-okozati koncepcióját,[550] mint extraterritoriális joghatóságot megalapozó „sajátos jellemzőt". Ebben az ügyben az EJEB ugyan nem használta explicit módon a „joghatóság ok-okozati koncepciója" vagy a „funkcionális szemléletmód" kifejezéseket – mint ahogyan egyébként az IACtHR sem a vizsgált tanácsadói véleményében –, de tekintettel a tényállásra, az indoklásra,[551] és arra, hogy az államterületen kívül eső terület vagy személy feletti tényleges ellenőrzés feltételei egyértelműen nem álltak fenn, meglehetősen evidens, hogy az EJEB a joghatóság ok-okozati koncepciójához folyamodott az extraterritoriális joghatóság igazolásának érdekében. Ugyanakkor a funkcionális megközelítés ezen izolált alkalmazásakor a hivatkozott ügyben az EJEB nyomatékosította új tesztjének módfelett korlátozó jellegét, megállapítva, hogy jóllehet a kérelmezőt nem olyan területen érték a súlyos sérülések, amely felett Törökország tényleges ellenőrzést gyakorolt, a tömegre leadott, közeli lőtávolságból történt lövések, amelyek közvetlen és azonnali okozói voltak e sérüléseknek, olyan jellegűek, hogy az EJEE 1. cikkének értelmében a kérelmezőt Törökország joghatósága alatt állónak kell tekinteni. Későbbi joggyakorlatában – ideértve a közelebbről vizsgált *Duarte Agostinho ügy*et is (az ítélet 171. pontja) – az *Andreou ügy*ben kidolgozott teszt szempontjából az EJEB következetesen az állami cselekmény erőszakos jellegét *(specific acts of violence)* és a közelség tényezőjet (*element of proximity*) emeli ki. Az *Andreou ügy*ben hozott elfogadhatósági döntés azt sugallja, hogy az extaterritoriális joghatóság megállapításában fontos szerepet játszott az is, hogy – a *Banković ügy* tényállásával ellentétben – a sérülés elszenvedésének pillanatában a kérelmező az EJEE hatálya alá tartozó területen ('*espace juridique*') tartózkodott.

Mindezek fényében úgy vélem elmondható, hogy az IACtHR, bár kifejetten nem így nevezte, lényegében és gyakorlatilag az EJEB „sajátos jellemzők" tesztjét alkalmazta a tanácsadói véleményében, s figyelembe véve a rendszerszintű integráció elvét, valamint azt, hogy az ACHR célja nem az elméleti és illuzórikus, hanem a gyakorlati és tényleges jogok biztosítása, arra a következtetésre jutott, hogy (i) az emberi jogok és a környezet minősége között fennálló szoros összefüggés azon dimenziója, miszerint a környezet károsodása alapjogi sérelmet vonhat maga után, (ii) a határon átterjedő környezeti károkozás tilalmára s megelőzésére vonatkozó nemzetközi jog által előírt állami kötelezettség megsértése, (iii) az

[550] Karen da Costa, *The Extraterritorial Application of Selected Human Rights Treaties (Graduate Institute of International and Development Studies. Volume 11)* (Boston/Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013), 208-212.

[551] ECtHR, *Case of Andreou v. Turkey. Application no. 45653/99* (Strasbourg: ECtHR, Decision on admissibility: 3 June 2008); 3. Objection concerning the respondent Government's lack of jurisdiction: (c) The Court's assessment; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-88068%22]} (2025. május 2.).

állam tényleges – és teszem hozzá kizárólagos, más állam által egyáltalán nem vagy nehezen befolyásolható – ellenőrzése a saját területén bekövetkező összes olyan intézkedés, cselekvés vagy mulasztás tekintetében, amelyekből olyan mértékű határon átterjedő környezeti kár származhat, ami egy másik állam területén tartózkodó személy emberi jogainak sérelmét vonhatja maga után, olyan „sajátos jellemzőket" képeznek, vagy, az IACtHR megfogalmazásában, „a konkrét eset olyan sajátos indokoló körülményeit" képezik, amelyek együttesének fennállása, azaz egyszerre teljesülése, igazolja az extraterrioriális joghatóság fennállását. Mindezek fényében továbbá az is elmondható, hogy – legalábbis az inter-amerikai emberi jogi rendszer összefüggésében – a joghatóság ok-okozati koncepciója vagy a funkcionális megközelítés nem tekinthető autonóm, önálló, átfogó elméleti alapozással rendelkező joghatóság-modellnek, mint ahogyan nem minősíthető a klasszikus felfogás általános alternatívájának sem. Sokkal inkább a klasszikus joghatóság-modell alóli olyan eseti jellegű, extraterritoriális joghatóságot igazoló kivételként jellemezhető, amelynek sajátos indokoló körülményei az okozati összefüggés logikáját követik, azaz oksági viszonyon alapuló „sajátos jellemzőnek" minősülő tények joghatóságot megalapozó összessége.

A *Duarte Agostinho ügy*ben hozott döntés 212. pontjában állítottakkal ellentétben, a jogi valóság tehát cáfolja azt, hogy az IACtHR a joghatóság egy más koncepcióját használta volna. Épp ellenkezőleg, a tárgyalt és össszehasonlított ügyekben a joghatóság szempontjából az EJEB és az IACtHR ugyanazon jogelméleti megközelítést és logikai keretrendszert alkalmazták: a főszabály szerinti territoriális joghatóság megvizsgálása, hiányának megállapítása, és a kivételként tekintett extraterritoriális joghatóságot igazolható ténybeli elemek és összefüggések elemzése. A különbség pusztán abban ragadható meg, hogy amíg az IACtHR meglátásában a fentebb már felsorolt tényállási elemek és összefüggések elégségesnek bizonyultak egy okozatiságon alapuló extraterritoriális joghatóság igazolásához, addig az EJEB meglátásában nem. Talán fontos kiemelni azt is, hogy az IACtHR az extraterritoriális joghatóság fennállását nem különösen annak az egészséges környezethez való autonóm jog vonatkozásban vizsgálta és állapította meg, amelynek közvetlen érvényesíthetőségét és felhívhatóságát kimondta ugyanazon tanácsadói vélemény keretében (a TV. 56-70. pontjai), hanem általában az ACHR-ban foglalt jogok összefüggésében. Ennek az ismeretnek a fényében még inkább kérdésessé válik, hogy egy olyanszerűen szövegezett környezethez való jogról szóló EJEE-hez csatolt KJ hatályba lépése, mint amilyen a PACE 2211 (2021) sz. ajánlásában szerepel, azaz amely nem tartalmaz az EJEE 1. cikke alól

kivételt képező, kifejezett extraterritoriális joghatóságra vonatkozó rendelkezést, képes lenne módosítani az EJEB ítélkezési gyakorlatán.

Visszatérve, az IACtHR és az EJEB egy sor elemzési tényező miatt juthatott eltérő következtetésre a „sajátos jellemzők" fennállásának tekintetében. Először, mint ahogyan a *Duarte Agostinho ügy*ben hozott döntés 181-203. pontjaiból kiderül, az IACtHR-hoz képest az EJEB meglehetősen atomizálva vizsgálta az indokoló konkrét tényeket, és nem annyira ezen tények összefüggéséből kirajzolódó teljesebb kép szempontjából. Másodszor, több igen releváns részprobléma esetében is, ide sorolható például az eléje terjesztett egyezményes érdekek feletti tényleges ellenőrzés tézise, az EJEE a kérelmezők érveit úgy utasította el, hogy egyszerűen és általános jelleggel visszautalt saját eddigi joggyakorlatára (a döntés 205. pontja). Harmadszor, az indokolás egy részében ellentmondott egy másik ügyben felállított kritériumának, nevesül, míg az *Andreou ügy*ben hozott döntésben hangsúlyozta az '*espace juridique*' fontosságát, a *Duarte Agostinho ügy*ben mesterséges és indokolatlan szempontnak nevezte (a döntés 206. pontja). Ebben a tekintetben megjegyzendő, hogy amennyiben az EJEB valós félelme az EJEE globális emberi jogi eszközzé válása volt, egyszerűen csak megerősíthette volna a klímaügyek esetében az '*espace juridique*' feltételét, és figyelembe vehette volna, hogy minden alperes állammal szemben a nemzeti jogorvoslati lehetőségek kimerítése a joghatóságtól különálló korlátozó követelményként továbbra is fennáll. Negyedszer, az üvegházhatású gáz-kibocsátás következményeinek diffúz jellegéből adódó adott állami hozzájárulás megállapításának nehézségére vonatkozó érve sokkal inkább a felelősség megállapításának problémakörébe tartozik, mintsem a joghatóság fennállásának kérdéskörébe (a döntés 207. pontja). Ötödször, hangsúlyozta (például a döntés 208. pontjában), hogy az extraterritoriális joghatóság elfogadásának hipotézise az államok számára „tarthatatlan mértékű bizonytalanságot" jelentene, holott, mint ahogyan az IACtHR is világosan megállapította (a TV 97-101. pontjai), a hatályos nemzetközi jog az ICJ ítélkezési gyakorlatával egyetemben egyértelműen előírja a határon átterjedő környezeti károkozás tilalmát és megköveteli az ilyen nemű károkozás elkerülésére vonatkozó megelőző intézkedések foganatosítását, illetőleg viszonylagos pontossággal megállapítja az államok vonatkozó kötelezettségeit is. Hatodszor, és ez részint az első pontban jelzett atomizáló indokolási mód következménye, az EJEB kiemeli, hogy az EJEE az államok viszonyát tekintve objektív emberi jogi kötelezettségek rendszerét jelenti, melynek nem célja a környezet általános védelme, míg a kérelmezők által hivatkozott nemzetközi jogi eszközök kifejezetten a környezet védelmével kapcsolatos kölcsönös állami felelősségvállalásokra vonatkoznak (a dönés 212. pontja), anélkül, hogy különösebben számításba vennék az emberi

jogok és a környezet minősége között fennálló viszonyrendszert s az ebből közvetlenül származó emberi jogi és környezetvédelmi állami kötelezettségek közötti szoros összefüggéseket a rendszerszintű integráció követelményének kontextusában. Hetedszer, a döntés 202. pontjában megfogalmazott bírói álláspont arra enged következtetni, hogy az EJEB megítélésében a felperesek által Portugália korlátozott kapacitására és az EJEE jogi térségében keletkezhető vákuumra vonatkozó érvei azért nem helytállóak, mert egyrészt a *KlimaSeniorinnen ügy*ben már megállapította, hogy az államok egyidejűleg felelősek az EJEE-ben foglalt jogok állítólagos megsértéséért, olyanképpen, hogy minden egyes állam felelősségre vonható az adott jogsértésből származó felelősség rá eső részéért, másrészt pedig az államok felelősségre vonhatják egymást az éghajlatváltozással kapcsolatos felelősségvállalásaik vagy a határon átterjedő környezeti károkkal kapcsolatos kötelezettségeik elmulasztása esetén. Az első bírói indoklással kapcsolatban egyébként maga az EJEB állítja ugyanazon paragrafusban, hogy a joghatóság és a felelősség két egymástól elkülönülő feltétel, s mivel a joghatóság feltétele elemeztetik először, a határon átterjedő környezeti károk okozta alapjogi sérelmek elszenvedői gyakorlatilag megfosztatnak az EJEB előtti jogorvoslati úttól, s problémájuk részleges orvoslása tekintetében – részleges, hiszen ebben az esetben sem részesülhetnek jóvátételben – csak abban reménykedhetnek, hogy a származási államban tartózkodó valamely személy fellép az adott állammal szemben. A második bírói indoklás szintén nem oldja meg a kérelmezők által hivatkozott vákuum problémáját, hiszen a határon átterjedő környezeti károk okozta alapjogi sérelmek elszenvendőinek ebben az esetben sincs garanciájuk arra, hogy tartózkodási államuk fellép a származási állammal szemben, mint ahogyan arra sem, hogy emberi jogaik megsértése miatt jóvátételben részesülnek.

Összefoglalva, az IACtHR szemléletmódja szerint az ACHR-ban foglalt jogok tényleges és gyakorlati érvényesülése, illetőleg a rendszerszintű integráció követelménye megkívánja, hogy azon állam, amely tényleges és területi szuverenitásából következően ugyanakkor kizárólagos ellenőrzést is gyakorol a határon átterjedő környezeti kár, s az e kárból közvetlenül eredő emberi jogi sérelmet kiváltó intézkedés, cselekvés vagy mulasztás felett, és azon területén kívül tartózkodó személy között, aki ezen állami kötelezettségmulasztásból fakadó alapvető jogainak sérülését állítja, létrejöjjön egy olyan emberi jogi természetű vertikális kapcsolat/viszony, amelynek következtében a személyt az állam joghatósága alá tartozónak kell tekinteni. Ezzel szemben, a vázolt összefüggés-háló az EJEB meglátásában, legalábbis jelenleg, csupán nemzetközi jogi kötelezettségeikből és felelősségvállalásaikból származó, államok közötti horizontális viszonyok létrehozására képes. Ugyanakkor, a *Duarte*

*Agostinho ügy*ben hozott döntés konklúziót magában foglaló 213. paragrafusának szövegezése némi optimizmusra is ad okot, hiszen az EJEB mintha azt sugallná, hogy nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a jövőben a következetes nemzeti és nemzetközi jogfejlődés, az éghajlatváltozás kihívásaira adott globális válaszok iránya, valamint a klímaváltozással és annak a személyekre gyakorolt hatásaival kapcsolatos egyre bővülő tudományos ismeretek fényében módosítsa ítélkezési gyakorlatát. Ilyen jogfejlődési lépcső lehet talán a környezethez való jog beemelése az EJEE rendszerébe, ugyanis ez a jog, sok egyéb mellett, a környezetvédelem s az emberi jogi oltalom szétválaszthatatlanságának talán legegyértelműbb és legtisztább kifejeződése, ami magával vonná az államok korrelatív kötelezettségeinek szintjén is e két védett társadalmi érték elkülöníthetetlenségét. Továbbá, objektív dimenziója explicit módon beékelné az Egyezménybe a környezetvédelmi szempontokat, s így az EJEB már nem állíthatná, hogy az EJEE-nek nem célja a környezet általánosabb védelme, mint ahogyan azt sem, hogy az államok környezeti jogi kötelezettségeinek elmulasztása ne lenne jelentős hatással az általuk biztosítani hivatott emberi jogok teljes körű érvényre juttatására. Egy másik ilyen jelentős és releváns fejlemény a már tárgyalt és a jelenben még folyamatban lévő „az államok éghajlatváltozással kapcsolatos kötelezettségei" című, 187 sz. ügyben meghozandó ICJ tanácsadói véleménye lehet.

VII.6. A jogfelődés azért szokatlan, mert nem az – „zöldebbé tétel" és kifejezett elismerés

Első mandátumának lejárta előtt a független szakértő benyújtotta a HRC-nek a környezettel kapcsolatos/a környezetre vonatkozó emberi jogi kötelezettségek alkalmazásának bevált gyakorlatairól szóló jelentését.[552]

A HRC 28/11 sz. 2015. április 7-i határozatában üdvözölte a Knox által eléje terjesztett jelentéseket, s e jelentések alapján, ekkor még óvatosabban és feltételes módban fogalmazva, elismerte, hogy a környezeti károk közvetlen és közvetett módon negatív hatással lehetnek valamennyi emberi jog tényleges gyakorlására, Elismerte továbbá a feltérképezett s a jövőben még inkább elmélyítendő s feltárandó problematika fontosságát, megerősítette Knox mandátumát, azaz független szakértői pozícióját különelőadói tisztséggé eleválta,

[552] John H. Knox, *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Compilation of good practices. A/HRC/28/61* (Geneva: HRC, 3 February 2015); https://docs.un.org/en/A/HRC/28/61 (2025. május 4.).

meghosszabbította a megbízását egészen 2018-ig, és meghatározta a különleges jelentéstevő feladatkörét.[553]

Immáron különleges előadóként eljárva, Knox kidolgozta és a HRC elé terjesztette, egyebek mellett, az éghajlatváltozásra vonatkozó emberi jogi kötelezettségről,[554] a biológiai sokféleség megőrzésével és fenntartható használatával kapcsolatos emberi jogi kötelezettségekről szóló jelentéseit,[555] majd megbízásának legfontosabb „az emberi jogokra és a környezetre vonatkozó keretelvek" című 2018-as zárójelentését,[556] melyben, hat évnyi intenzív kutatómunka után összefoglalta a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezésére vonatkozó főbb emberi jogi kötelezettségeket.

A keretelvek környezethez való jogról szóló III. fejezete (11-16. pontjai) módfelett zavaros és önellentmondásos. A különelőadó először is megjegyzi, hogy a környezettel kapcsolatos emberi jogi szabályok fejlődésének szokatlan jellemzője, hogy jobbára nem a környezethez való jog kifejezett elismerésén alapszik, és hozzáteszi, hogy bár különböző formában elismerést nyert regionális egyezmények és nemzeti alkotmányok szintjén, globális hatállyal rendelkező emberi jogi eszköz keretében még nem fogadták el, egyelőre regionális szinten csak az AChHPR felülvizsgálati szerve értelmezte (a keretelvek 11. pontja). Majd azzal folytatja, hogy ez a fejlődés leginkább és hangsúlyosan annak tudható be, hogy világszerte a különböző egyezmények által létrehozott szervek, regionális bíróságok, különleges jelentéstevők és más emberi jogi szervek olyanképpen alkalmazták az emberi jogokat a környezeti kérdések esetén, hogy „zöldebbé tették" (*'greening' of human rights*) ezeket a már meglévő alapjogokat (a keretelvek 12 pontja). Knox meglátásában ez a folyamat nagyon is sikeresnek és eredményesnek mondható. Ugyanazon pontban folytatásként hozzáteszi, hogy visszatekintve ez a fejlődés nem is annyira meglepő, mint amilyennek két évtizeddel ezelőtt tűnt, hiszen a környezeti ártalmak az emberi jogok széles skáláját érintik, és az államok emberi jogi kötelezettségei környezetvédelmi összefüggésben is éppúgy érvényesek, mint bármely más kontextusban. Már a keretelvek 11. és 12. pontjának együttes olvasata is

[553] HRC, *Resolution 28/11. Human rights and the environment. A/HRC/RES/28/11* (Geneva: HRC, 7 April 2015); https://digitallibrary.un.org/record/796463?ln=en&v=pdf (2025. május 4.).
[554] John H. Knox, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/31/52* (Geneva: HRC, 1 February 2016); https://docs.un.org/en/A/HRC/31/52 (2025. május 4.).
[555] John H. Knox, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/34/49* (Geneva: HRC, 19 January 2017); https://docs.un.org/en/A/HRC/34/49 (2025. május 4.).
[556] John H. Knox, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/37/59* (Geneva: HRC, 24 January 2018); https://docs.un.org/en/A/HRC/37/59 (2025. május 4.).

következetlenséget tár fel, hiszen nem derül ki, hogy utóvégre a különelőadó szerint a fejlődés vizsgált aspektusát tekintve szokatlan és meglepő vagy sem. Egyébként, tekintettel az emberi jogi szerződések „élő eszköz" jellegére, a felépítményi sajátosság, amely – legalábbis elméleti szempontból – meghatározza az emberi jogok „élő" voltát, *a priori* egyértelmű, és mindig is az volt, hogy ezek a jogok – intézményes kifejeződésüknek köszönhetően – válaszolnak minden olyan külső „ingerre" (így a környezettel kapcsolatosakra is), amely őket érinti. Az, hogy ezen jogérintettség egész pontosan milyen intenzitási fokot követően és pontosan milyen esetekben válik jogsérelemmé, természetesen a jog mindenkori felépítményi kifejeződésén múlik. Éppen ezért a különelőadó által elemzett fejlődés egyáltalán nem nevezhető sem szokatlannak, sem pedig meglepőnek: az emberi jogok intim természetéből és felépítéséből eredendően következik.

VII.7. „Zöld" értelmezés helyett csak „zöld" foltok

Továbbá, ellentétben Knox megközelítésével, a fentebb említett fejlődés általános jeleggel a bírói szervek szintjén sem nevezhető direkcionális folyamatnak; ez az EJEB esetében fokozottan igaz. A nemzetközi és regionális jogban, mint ahogyan az kiderül a vonatkozó jogi eszközökből, ideértve a Stockholmi Egyezmény 13. elvét, Riói Nyilatkozat 4. elvét, a Feladatok a XXI. századra (Agenda 21) című dokumentumot, a 2030-ig szóló fenntartható fejlődési menetrendjét, és az abban foglalt tizenhét fenntartható fejlődési célt,[557] az EUMSZ 11. cikkét,[558] implicit módon az Aarhusi Egyezményt, valamint a releváns szakirodalami munkákból,[559] a jogok „zöldebbé tétele" azt az irányított folyamatot jelöli, amelynek keretében proaktív módon, terv- és programszerűen a környezetvedelmi szempontok és követelmények beillesztésre kerülnek a jogalkotási, jogértelmezési és jogalkalmazási folyamatokba, és ennek következtében magukba a jogszabályokba, illetőleg a jogszabályokból adódó alanyi jogok és korrelatív állami kötelezettségek tartalmába.

[557] UN, *UNGA Resolution 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1* (New York: UN, 25 September 2015); https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2015/en/111816 (2025. május 4.).
[558] EU, *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, OJ C 202, 07.06.2016, p. 47., Art. 11; https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng (2025. május 4.).
[559] E tekintetben az egyik legelső és legátfogóbb mű: Ed. Philippe Sands, *Greening International Law* (London: Earthscan Publications, 1993), az értekezés szempontjából főként Marc Pallemaerts (International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future? 1-20.), Philippe Sands (Enforcing Environmental Security, 50-64.) és Marina Wheeler (Greening the EEC Treaty, 85-99.) által írt tanulmányok.

Az előbbi gondolat fényében az emberi jogok „zöldebbé tétele" vagy „zöld értelmezése" kifejezés, amennyiben az bírósági útra, illetve bírói jogértelmezésre is utal, csak abban az esetben tekinthető valamelyest igaznak, amennyiben az adott bírói szerv fel van hatalmazva a jog irányadó és átalános értelmezésére, minden más esetben téves vagy legjobb esetben is félrevezető. Például az ACHR 64. cikke alapján (amely hivatkozik államok vagy szervek kérelmére egyaránt), az IACtHR általános és irányadó jeleggel értelmezheti az Egyezményt és minden más olyan szerződést, amely az amerikai államok esetén az emberi jogok oltalmára vonatkozik. Ez alapján, a már sokszor hivatakozott 23/17 sz. tanácsadói véleményében (a TV 56-70. pontjai, különösen a 62. paragrafusa) az IACtHR bírói jogértelmezés útján levezette az ACHR az AOS Alapokmánya szerinti gazdasági, szociális, oktatási, tudományos és kulturális standardokban bennerejlő jogok fokozatos megvalósításáról szóló 26. cikkelyéből (mint származtatott/derivált jogosultságot) az önálló, autonóm, érvényesíthető és közvetlenül felhívható környezethez való jogot.[560] Ezzel szemben az EJEB csak a Tizenhatodik Kiegészítő Jegyzőkönyv hatályba lépésének pillanatától, azaz 2018. augusztus 1-től lett felhatalmazva tanácsadó vélemények meghozatalára.[561] Anélkül, hogy ezen új mechanizmus potenciálját vitatnám,[562] mintegy zárójelben annyit megjegyzek, hogy a Tizenhatodik KJ 1. cikkének szövegezése arra enged következtetni, hogy a tanácsadó vélemény intézményét tekintve az EJEB hatásköre jelentősen szűkebb az IACtHR-nél. Az EJEB jogi megállapításai csak az EJEE-ben vagy az ahhoz fűzött kiegészítő jegyzőkönyvekben meghatározott jogok és szabadságok értelmezését vagy alkalmazását érintő elvi kérdésekre terjedhetnek ki, míg az IACtHR nem csak az ACHR-t, hanem minden egyéb olyan szerződést is interpretálhat, amely az amerikai államokban az emberi jogok védelmére vonatkozik. Az EJEB jogértelmezése ugyan lehet tágabb és általánosabb, de mivel egy konkrét ügyből kell kiindulnia (a Tizenhatodik KJ 1. cikkének 2. bekezdése alapján), az értelmezés óhatatlanul az adott ügy kontextusához lesz kötve, míg az amerika-közi emberi jogi rendszer nem támaszt ilyen vagy hasonló korlátozásokat az IACtHR-al szemben, azaz a tanácsadói vélemény intézménye nincsen konkrét ügyhöz kötve. Továbbá, az EJEB-től tanácsadó vélemény kibocsátását csak a

[560] Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, a tanácsadói vélemény 56-70 pontjai, különösen a 62. paragrafus.
[561] Council of Europe (CoE), *Protocol No. 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, *CETS No. 214*, (Strasbourg: CoE, opened for signature: 2 October 2013, entry into force: 1 August 2018); https://rm.coe.int/1680084832; utolsó megtekintés: 2025. május 4.
[562] Erről bővebben például: Toon Moonen and Laurens Lavrysen, "Abstract but Concrete, or Concrete but Abstract? A Guide to the Nature of Advisory Opinions under Protocol No 16 to the ECHR," *Human Rights Law Review*, Volume 21, Issue 3, (September 2021): 752-785.; 562.1. Kanstantsin Dzehtsiarou and Noreen O'Meara, "Advisory jurisdiction and the European Court of Human Rights: a magic bullet for dialogue and docket-control?" *Legal Studies*, Volume 34, Issue 3 (September 2014): 444-468.

tagállamok legmagasabb szintű bíróságai kérhetik, míg az IACtHR-tól az AOS tagállamok és az AOS jogilag elismert szervei, s eképpen az IACtHR tanácsadói véleményei nagy befolyással lehetnek nemcsak a jogértelmezésre és jogalkalmazásra, de magára a jogalkotásra is. Akárhogyan is, az eddig elmondottakból világosan kiderül, hogy a keretelvek előterjesztésének pillanatában (2018. január 24.) az EJEB még nem hozhatott egyetlen tanácsadó véleményt sem.

Legfontosabb szerepét tekintve (azaz kérelem alapú, peres eljárásokat tárgyaló bíróságként eljárva) az EJEB az EJEE-ben előírt alapvető jogokat csak azon konkrét tényállások fényében értelmezheti, amelyeket eseti jelleggel eléje terjesztenek, s ezen sajátosság már kizárja azt a terv- és programszerűséget, valamint kohéziót, ami a jogok „zöldebbé tételét" jellemzi vagy kellene jellemezze.
Az EJEB esetén továbbá nem lehet egy általánosabb és következetesebb „zöldebbé tételi" fejlődési folyamatról vagy tendenciáról sem beszélni, vagyis a „zöld" értelmezés tézise nem helytálló. E tekintetben egy taxatív, tételes bizonyítás lehetőségét kizárják a terjedelmi korlátok, de úgy vélem, hogy egy sor argumentum elégséges az előbbi mondatban szereplő állítás alátámasztására.

Először is, az EJEB 1976-ban az *X és Y kontra Németországi Szövetségi Köztársaság ügy*ben mondta ki, hogy az EJEE egyetlen rendelkezése sem tartalmazza – ideértve az Egyezmény 2., 3. és 5. cikkét is – a természetvédelemhez való jogot,[563] majd az EJEB a *Kyrtatos kontra Görögország ügy*ben hozott ítélet 52. pontjában megállapította, hogy „[s]em az Egyezmény 8. cikke, sem annak egyéb rendelkezései nem kifejezetten a környezet általános védelmének biztosítására irányulnak; e célból más nemzetközi jogi eszközök, valamint a belső jogszabályok alkalmasabbak az érintett kérdéskör szabályozására."[564] Ezt az EJEB általános és következetes szemléletmódjának kell tekinteni, amit számtalan más döntés vagy ítélet keretében megismételt, legújabban a *KlimaSeniorinnen ügy*ben hozott ítélet 445. paragrafusában. Ezenfelül, mint ahogyan arra számos döntésre és ítélkezésre hivatkozva Kobylarz rámutat, az EJEB vonakodik attól is, hogy a környezethez való jog szubsztantív elemeit, ideértve a vízhez való jogot vagy az egészséghez való jogot elismerje, illetőleg attól

[563] European Commission of Human Rights, *Case of X. and Y. v. Federal Republic of Germany. Application No. 7407/76* (Strasbourg, Decision on admissibility of the Commission of 12 July 1976).
[564] ECtHR, *Case of Kyrtatos v. Greece. Application no. 41666/98* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 22 May 2003), para. 52.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61099%22]} (2025. május 6.).

is, hogy az úgynevezett politikai és polgári jogok kategóriájába bele nem eső jogokkal kapcsolatos állami kötelezettségeket különösebben vagy hangsúlyosabban figyelembe vegye az EJEE értelmezése során.[565] Továbbá, bár az előbb hivatkozott műben Kobylarz azt állítja, hogy nincsen formális akadálya annak, hogy az IACtHR-hoz hasonlóan az EJEB bírói úton egy autonóm környezethez való jogot származtasson az EJEE rendelkezéseiből, főként az EJEE 2., 3. és 8. cikkeiből,[566] és ugyanezen álláspontot hangoztatja Evelina Olsson az akkor még folyamatban lévő három úgynevezett klímaper összefüggésében,[567] úgy vélem, hogy – feltételezhetően az EJEE normatív korlátaira visszavezethető okok miatt is – ennek az eshetősége meglehetősen csökkent. Calderón-Gamboa és Recinos is megjegyzi, hogy az EJEE-nek nincsen az ACHR 26. cikkéhez hasonló rendelkezése,[568] amelyből az IACtHR levezette az önáló környezethez való jogot. Egyébként a származtatott környezethez való jog ideája felmerült a *Hatton és Mások kontra Egyesült Királyság ügy*ben (a 43. cikk alapján, előterjesztés következtében Nagykamara előtt eljárás) hozott ítélethez csatolt közös eltérő különvéleményben, amelynek keretében Costa, Ress, Türmen, Zupančič és Steiner bírák azon véleményüknek adtak hangot, miszerint a Bizottság és Bíróság eddigi gyakorlata egyre inkább arra engedett következtetni, hogy az EJEE 8. cikke magában foglalja az egészséges környezethez való jogot, s ezért különösen sajnálják, hogy a többség felülbírálta a 8. cikk tekintetében a Kamara ítéletét.[569] A *KlimaSeniorinnen ügy*ben azon kívül, hogy a többségi álláspontot képviselő bírók az ítélet már hivatkozott 445. pontjában megismételték, hogy az Egyezmény egyetlen cikkének sem kifejezett célja a környezet általános védelmét biztosítani, azt is rögtön hozzátették az ítélet 447. és 448. paragrafusaiban, hogy ugyan ítélkezési gyakorlata során az EJEB használta „az érintett azon jogát, hogy…egy biztonságos és

[565] Supra 180. Kobylarz, "Balancing its way out of strong anthropocentrism" (2022), 21 együttesen olvasva a publikáció 24., 25. és 26. lábjegyzeteiben hivatkozott EJEB ügyekkel.
[566] Supra 180. Kobylarz, "Balancing its way out of strong anthropocentrism" (2022), 20-21.
[567] Evelina Olsson, *Greening the European Convention on Human Rights: A Study on the Intersection of Climate Change and Human Rights in the European Court of Human Rights* (Master's thesis, University of Gothenburg, 2024), 63.; https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/79888/olssonevelina_108596_8122253_Evelina_Olsson-1.pdf?sequence=1 (2025. május 6.).
[568] Supra 17. Calderón-Gamboa and Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system" (2022), 113-114.
[569] ECtHR [GC], *Case of Hatton and Others v. The United Kingdom. Application no. 36022/97* (Strasbourg, Judgment of the Court: 8 July 2003), para. 2. of the Joint Dissenting Opinion of Judges Costa, Ress, Türmen, Zupančič and Steiner; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61188%22]} (2025. május 6); 569.1. A *Hatton ügy*ről s annak jelenőségéről bővebben: Malgosia Fitzmaurice and Jill Marshall, "The Human Right to a Clean Environment–Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases," *Nordic Journal of International Law*, Volume 76 (2007): 103-151.; 118-131., de főként a 126-127. oldalak.

egészséges környezetben éljen”[570] kifejezést, de ez a szövegezés csak annak a különbségtételnek fényében értelmezendő, amit kötelező módon meg kell tenni egyrészt az EJEE által kifejezetten védett jogok, másrészt az EJEE alkalmazásának kontextusában a törvényes célok értékelésekor és a jogok valamint az érdekek mérlegelésekor figyelembe vett környezeti szempontok súlya között. Azon tény, hogy az EJEB fontosnak tartotta annak kiemelését, hogy a környezeti szempontok továbbra is csupán egyike azon elemeknek, amelyeket figyelembe vesz az egyéni és a közösségi érdekek közötti méltányos egyensúly megteremtésekor, és hallgatólagosan megerősítette, hogy az EJEE összefüggésében a környezeti emberi jogok nem élveznek semmiféle különleges státuszt (például a *Hatton ügy*ben a Nagykamara ítéletének 122. pontja), valamint azt is, hogy a környezettel kapcsolatos ügyekben az államok széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek (például a *Fadeyeva ügy*ben hozott ítélet 134. pontja), arra enged következtetni, hogy nem hajlandó derivált környezethez való jogot megállapítani. A származtatott környezethez való jog megállapításának legfőbb akadályát talán Eicke bíró fejtette ki legtisztábban a *KlimaSeniorinnen ügy*ben hozott ítélethez fűzött részben egyező, részben eltérő különvéleményének, az evolutív értelmezés korlátairól szóló, 18. és 19. pontjaiban.[571] Az érv első elemét az EJEB következetes ítélkezési gyakorlata képezi, melynek értelmében az evolutív értelmezésnek megvannak a maga egyértelmű korlátai. Ezen korlátozások forrása abban rejlik, hogy az EJEB szerepe az EJEE és a hozzá csatolt KJk értelmezésére kell, hogy szorítkozzék. Ebben az összefüggésben, az EJEB következetesen kimonda, hogy „a Bíróság az evolutív értelmezést alkalmazva nem származtathat e jogi eszközökből [az EJEB az EJEE-re és a KJk-ra utal] olyan jogot, amelyet azok már eleve és eredendően nem tartalmaztak. Ez különösen igaz azokban az esetekben, amelyekben az elhagyás szándékos volt.”[572] Főszabály

---

[570] « La Cour conclut que les autorités roumaines ont failli à leur obligation d'évaluer au préalable d'une manière satisfaisante les risques éventuels de l'activité en question et de prendre des mesures adéquates capables de protéger *le droits* de intéressés au respect de leur vie privée et de leur domicile *et, plus généralement, à la jouissance d'un environnement sain et protégé.* » [a szerző kiemelése] – ECtHR, *Affaire Tătar c. Roumanie. Requête no 67021/01* (Strasbourg: ECtHR, L'arrêt de la Cour: 27 janvier 2009), para. 112.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22FRE%22],%22appno%22:[%2267021/01%22],%22documentcollectionid2%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-90909%22]} (2025. május 6); 570.1. « Dès lors, il pesait sur l'Etat l'obligation positive d'adopter des mesures raisonnables et adéquates capables de protéger *les droits* des intéressés au respect de leur vie privée et de leur domicile *et, plus généralement, à la jouissance d'un environnement sain et protégé.* » [a szerző kiemelése] – Supra 101. ECtHR, *Affaire Di Sarno et Autres c. Italie. Requête no 30765/08*, para. 110.

[571] Supra 353. ECtHR, *Case of Verein Klimaseniorinnen. Application no. 53600/20,* Partly Concurring Partly Dissenting Opinion of Judge Eicke, paras. 18. and 19.

[572] Például: 'However, the Court cannot, by means of an evolutive interpretation, derive from these instruments a right that was not included therein at the outset. This is particularly so here, where the omission was deliberate.' – ECtHR [Plenary], *Case of Johnston and Others v. Ireland. Application no. 9697/82* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 18 December 1986), para. 53.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57508%22]} (2025 május 6).

szerint tehát az „élő eszköz” doktrínája alapján az EJEE *corpus juris*ából az EJEB nem vezethet le új jogokat. Új jog levezetése csakis kivételes esetben lehetséges, és csakis abban az esetben, ha az adott jogot nem tudatosan hagyták ki az EJEE-ből. Az érv második elemét a szerződő felek magatartása képezi. Eicke bíró a második elemet tekintve kifejti, hogy a szerződő felek többször és következetesen elutasították a PACE ismétlődő felhívásait egy tiszta és egészséges környezethez való jogról szóló KJ elfogadására vonatkozóan, valamint az éghajlatváltozással kapcsolatos peres eljárásokban, alperesi minőségben vagy beavatkozó harmadik félként, ugyancsak elutasították a környezethez való jog elismerésére vonatkozó tézist. Ebből kifolyólag egyértelmű, hogy noha az EJEE eredeti szövegének kidolgozásakor a környezethez való jog gondolata fel sem merülhetett, a tárgyalt jog hiányát és mellőzését a jelenlegi EJEE összefüggésében szándékosnak és tudatosnak kell tekinteni. Ezzel a jogilag következetes gondolatmenettel teljes mértékben egyetértek. Olybá tűnik tehát, hogy ironikus módon éppen a PACE jogkiterjesztő kísérletei lehetetlenítették el annak eshetőségét, hogy az EJEB az evolutív bírói értemezés útján származtatott jogként elismerje az egészséges környezethez való jogot.

Másodszor, mint ahogyan azt már egy előző fejezetben kifejtettem, az EJEB joggyakorlata a szükségszerű „tovagyűrűző hatás” következtében és közvetett módon csak és kizárólag annyiban járul hozzá a környezet védelméhez, amennyiben a EJEE-ben foglalt jogok hatékony és tényleges oltalmazása ezt szigorúan megköveteli. A környezeti szempontok mérlegelési gyakorlatba való beépülése tehát nem valamilyen fajta, a környezet állapotára is tekintettel levő vagy arra irányuló, bírósági aktivizmusnak köszönhető, hanem eseti jelleggel a már meglévő és elismert alapvető emberi jogok szükségszerű védelméből adódik. A környezettel kapcsolatos ítékezési gyakorlat áttekintése[573] arra enged következtetni, hogy az

572.1. ‘This does not, however, mean that to respond to present-day needs, conditions, views or standards the Court can create a new right apart from those recognised by the Convention […] or that it can whittle down an existing right or create a new “exception” or “justification” which is not expressly recognised in the Convention.’ – ECtHR [GC], *Case of Austin and Others v. the United Kingdom. Applications nos. 39692/09, 40713/09 and 41008/09* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court 15 March 2012), para. 53.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109581%22]} (2025 május 6).;
572.2. Ennek egy még specifikusabb kifejeződése: ‘The principle according to which the autonomous concepts contained in the Convention must be interpreted in the light of present-day conditions in democratic societies does not give the Court power to interpret Article 6 § 1 as though the adjective “civil” (with the restriction that that adjective necessarily places on the category of “rights and obligations” to which that Article applies) were not present in the text.’ – ECtHR [GC], *Case of Ferrazzini v. Italy. Application no. 44759/98* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 12 July 2001), para. 30.;
https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59589%22]} (2025. május 6.).

[573] Supra 425. Council Of Europe, *Manual on Human Rights and The Environment. Second edition* (2012), 29-116. (Part II. Section A – Principles derived from the European Convention on HumanRights), 143-147 (Appendix II: Judgments and decisions of the European Court of Human Rights relevant to the environment).

EJEE 2., 3., 6., 8., 10., 11. és 13. cikkeinek tekintetében, illetőleg az Első KJ 1. cikkének tekintetében az EJEB, talán egy-két elszigetelt kivételt leszámítva, egyetlen értelmezési vagy mérlegelési szabályt illetőleg tesztet sem a környezeti szempontok alapján vagy mentén dolgozott ki. Például már a *Marckx kontra Belgium* ügyben megállapította, hogy az EJEE-ben foglalt jogok ténylegességének biztosítása adott esetekben pozitív, tevőleges kötelezettségeket is ró az államok részére,[574] az *X és Y kontra Hollandia* ügyben hozzátette, hogy még abban az esetben is, ha az alapvető jogokat érintő cselekedeteket magánszemélyek követik el,[575] az *Osman kontra Egyesült Királyság ügy*ben pedig lefektette azon standardot, miszerint az EJEE összefüggésében az állami pozitív kötelezettség akkor áll fenn, ha a nemzeti hatóságok tudomást szereztek, vagy tudomást kellett volna szerezzenek a kár kockázatáról vagy kockázatairól[576] (the 'knew or ought to have known' standard).[577] Ezek közül egyik sem környezettel kapcsolatos ügy. Ezenfelül úgy tűnik, hogy az EJEB előtt a környezeti szempontok súlyát leginkább és jobbára az alperes tagállam szabályozása szabja meg, így a környezettel kapcsolatos ítéletek nem igazán származtathatnak környezetvédelmi jellegű többletkötelezettségeket az államok részére. Például a *Fadeyeva ügy*ben lényegesnek bizonyult, hogy a mérgezőanyag-kibocsátás meghaladta a hazai jogszabályokban meghatározott biztonságos határértékeket,[578] a *Giacomelli ügy*ben, hogy az üzem működése összeegyeztethetetlen volt a nemzeti környezetvédelmi előírásokkal,[579] a *Cordella ügy*ben 19 kérelmező tekintetében az áldozati státusz megállapítását főként azért utasította el az EJEB, mert a vonatkozó olasz jogszabály értelmében nem „magas környezeti kockázatnak kitett" besorolású településén éltek,[580] a *Tătar ügy* indoklása egyik premisszájaként az EJEB fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a román jogban az egészséges környezethez való jog alkotmányos értékű elvnek minősül.[581] E tekintetben megjegyzendő, hogy Eicke bíró *KlimaSeniorinnen* ítélethez fűzött különvéleménye 65. paragrafusainak a) és b) pontjai

573.1. ECtHR-Press Unit, *Environment and the Convention on Human Rights. Factsheet* (Srasbourg: ECtHR, April 2024); https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_environment_eng (2025. május 6.).
[574] Supra 89. ECtHR, *Case of Marckx v. Belgium*. *Application no. 6833/74*, para. 31.
[575] Supra 90. ECtHR, *Case of X and Y v. The Netherlands. Application no. 8978/80*, para. 23.
[576] ECtHR [GC], *Case of Osman v. the United Kingdom. Application no. 23452/94* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 28 October 1998), para. 116.; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58257%22]} (2025. május 6.).
[577] Ezen standardól bővebben: Vladislava Stoyanova, "Fault, knowledge and risk within the framework of positive obligations under the European Convention on Human Rights," *Leiden Journal of International Law*, Volume 33, Issue 3 (September 2020): 601-620, főként a 605-610., 616., 618-618. oldalak.
[578] Supra 95. ECtHR, *Case of Fadeyeva v. Russia*. Application no. 55723/00, para. 133.
[579] ECtHR, *Case of Gicomelli v. Italy. Application no. 59909/00* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 2 November 2006), para. 93.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-77785%22]} (2025. május 7.).
[580] Supra 84. ECtHR, *Affaire Cordella et Autres C. Italie. Requêtes nos 54414/13 et 54264/15*, para. 103.
[581] Supra 570. *Affaire Tătar c. Roumanie. Requête no 67021/01*, para. 109.

enyhén fogalmazva is túlzók. Az a) pontban Eicke azért kritizálja a többséget, mert meglátásában az ítélet egy új jogot teremtett volna az egyének számára, aminek értelmében az állami hatóságok hatékony védelmet kell biztosítsanak számukra az éghajlatváltozás által okozott káros hatásokból és kockázatokból eredő, az életüket, egészségüket, jóllétüket és életminőségüket súlyosan érintő következményekkel szemben. Azonban, mint ahogyan elég világosan kiderül az ítélet, egyébként általa is hivatkozott 544. pontjából, az EJEB joggyakorlata már régen megállapította, hogy az EJEE 8. cikke által nyújtott védelem hatálya kiterjed az emberi egészséget, jóllétet és életminőséget érintő kedvezőtlen hatásokra, ideértve azon kedvezőtlen hatásokat is, amelyek a különböző környezeti károkból vagy azok bekövetkezésének kockázatából erednek. Ennek fényében, nem igazán látom, hogy az ítélet hogyan teremthetett volna új jogot, mikor lényegében csupán egy konszolidálódott és csupán minimálisan a sajátságos körülményekhez igazított tesztet alkalmazott az éghajlatváltozás esetén, azaz az általánosan vett „kedvezőtlen hatást" vagy a különlegesebb „kedvezőtlen környezeti hatást" behelyettesítette a még specifikusabb „éghajlatváltozás okozta kedvezőtlen hatással." A b) pontban Eicke azért kritizálja a többséget, mert szerinte a többség által megfogalmazott ítélet új kötelezettségeket ró a szerződő felek részére az EJEE 8 cikkének összefüggésében. Mint ahogyan az kiderül az ítélet 544-554. pontjaiból, egyetlen kivétellel talán, a kötelezettség „újdonságára" vonatkozó kritika nem igazán állja meg helyét, ugyanis a 8. cikk szerinti éghajlatváltozással kapcsolatos kötelezettségek és felelősségvállalások már lényegében bennefoglaltatnak a Párizsi Megállapodásban. Továbbá, a 8. cikk összefüggésében felsorolt kötelezettségek olyanképpen lettek megszövegezve, amiből egyértelműen kiderül, hogy a naprakész tudományos információ s az ehhez igazodó hatályos nemzetközi jog fényében ezen kötelezettségek tiszteletben tartása elengedhetetlen az említett jog tényleges, gyakorlati és teljes körű biztosításának érdekében. Nem mellékesen, az EJEB még így is viszonylag széles mérlegelési jogkört biztosít a szerződő feleknek, s ez több helyütt is tetten érhető. Például az ítélet 546. pontjában kimondja, hogy „[a] nemzetközi kötelezettségvállalásaik – különösen az UNFCCC-ben és a Párizsi Megállapodásban foglaltak – teljesítése, továbbá az IPCC (Éghajlatváltozási Kormányközi Testület) által alátámasztott tudományos bizonyítékok alapján a részes felek kötelesek olyan szabályozási és végrehajtási eszközöket bevezetni, amelyek célja az üvegházhatású gázok koncentrációja további növekedésének, illetve a globális átlaghőmérséklet olyan mértékű emelkedésének megelőzése, amely súlyosan és visszafordíthatatlanul sértheti az emberi jogokat, különösen az EJEE 8. Cikkében foglalt magán- és családi élethez, valamint az otthonhoz fűződő jogot."

Az EJEB által megállapított küszöb egyáltalán nem mondható magasnak vagy észszerűtlennek. Továbbá, az ítélet 551. pontjában azt is hozzáteszi, hogy az 544-549. pontokban megfogalmazott, és az 550. pontban összefoglalt állami kötelezettségekre vonatkozó követelmények teljesülésének vizsgálatakor „elviekben átfogó jellegű vizsgálatot folytat le, ami azt jelenti, hogy egyetlen részterületen fennálló hiányosság önmagában nem feltétlenül eredményezi annak megállapítását, hogy az állam túllépte a releváns mérlegelési mozgásterének határait." Az egyetlen igazán innovatív és valóban többletkötelezettséget megállapító, valószínűsíthetően az ítéletben is kifejezetten hivatkozott holland *Urgenda Alapítvány ügy*ön (amelyben Hollandia Legfelső Bírósága megállapította, hogy az EJEE 2. és 8. cikkének és a vonatkozó holland jogszabályok értelmében a kormány pozitív kötelezettsége, hogy állampolgárait megvédje az éghajlatváltozás valós veszélyeitől[582]) és a német *Neubauer ügy*ön (amelyben a Karlsruhéban székelő alkotmánybíróság megállapította, hogy a jelenbeli nem megfelelő éghajlatvédelmi intézkedések a jövőben az alapvető emberi jogok súlyos sérelmének kockázatát hordozhatják magukban[583]) alapuló passzus értelmében a jövő nemzedékekre háruló aránytalan teher elkerülésének céljából az államok azonnalli intézkedéseket kell foganatosítsanak és megfelelő köztes csökkentési célokat kell megállapítsanak a nettó semlegességhez vezető időszakra (az ítélet 549. pontja). Ezen előretekintő és vívmányszerű kötelezettség relevanciáját azonban nagyban csökkentheti a 551. pontban felállított mérlegelési teszt.

Harmadszor, mit ahogyan Kobylarz[584] illetőleg Calderón-Gamboa és Recinos is megjegyzik,[585] az EJEB nagy mértékben vonakodik attól, hogy a nemzetközi környezetjogból eredő specifikus elveket és standardokat beépítse az ítélkezési gyakorlatába. Számos példa közül talán a legszembetűnőbb az elővigyázatosság elve, amely meglehetősen fontosnak vagy akár döntőnek is bizonyult a már többször emlegetett *Tătar ügy*ben. A nevesített ügyben hozott ítélet 109. pontjában az EJEB még óvatosabban fogalmazva megállapította, hogy

[582] Supreme Court of the Netherlands (Hoge Raad der Nederlanden), *Stichting Urgenda v. The State of the Netherlands (Ministry of Infrastructure and the Environment). Case Number: 19/00135. ECLI:NL:HR:2019:2007* (The Hague, Judgment of the Court: 20 December 2019), főként az ítélet 4.4., 4.6., 5.7.3., 7.4.3. és 8.3.4. pontjai; https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/ENG-Dutch-Supreme-Court-Urgenda-v-Netherlands-20-12-2019.pdf (2025. május 7.).

[583] Supra 429. German Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht), *Neubauer, et al. v. Germany*, főként az ítélet 146., 148., 193., 197., 206. és 229. paragrafusai.

[584] Supra 180. Kobylarz, "Balancing its way out of strong anthropocentrism" (2022), 18., 30-31., 36., 52-54., 64., 66., 75-76., 81.

[585] Supra 17. Calderón-Gamboa and Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system," 114-115.

„[e]zenfelül az elővigyázatosság elve azt *javasolja* [a szerző kiemelése, az eredeti francia szövegben « […]le principe de précaution *recommande* aux États[…] »] az államoknak, hogy tudományos vagy technikai bizonyosság hiányában se halogassák olyan hatékony és arányos intézkedések meghozatalát, amelyek célja a súlyos és visszafordíthatatlan környezeti károk megelőzése," majd a 120. paragrafusában, a 8. cikk megsértésének összefüggésében, már sokkal erélyesebben kiemelte az említett környezetjogi elv relevanciáját: „[e] tekintetben a Bíróság emlékeztet az elővigyázatosság elvének jelentőségére (amelyet elsőként a Riói Nyilatkozat rögzített), és amely »alkalmazandó az egészség, a fogyasztók biztonsága és a környezet magas szintű védelmének biztosítása érdekében a Közösség valamennyi tevékenységi területén«". Későbbi ítélkezési gyakorlatában azonban az EJEB nem tett kifejezett említést elővigyázatosság elvére és különösebb befolyással bíróan nem is alkalmazta ezen elv lényegiségét. Erre a CDDH-ENV által, a PACE 2211 (2021) sz. javaslatával kapcsolatosan kidolgozott háttérdokumentum is rámutat, amikor megállapítja, hogy ugyan az EJEB kiemelte a *Tătar ügy*ben az elővigyázatosság elvének fontosságát, az eléje tárt újabb ügyekben nem fejlesztette tovább ezen elv alkalmazását.[586] Egy másik szemléltető példa, az EJEE 41. cikkében foglalt „igazságos elégtételre" vonatkozik, ugyanis, mint ahogyan már azt egy előző fejezetben röviden kifejtettem, az EJEB joggyakorlatából szabályszerűen hiányzik egy átfogóbb vagy teljesebb körű környezeti vagy ökológiai helyreállítás koncepciója. Összehasonlításképpen és éles kontrasztként megjegyzem, hogy IACtHR már az 23/17 sz. tanácsadói vélemény kihírdetése előtt, még a közvetett védelem tézisének érvényesülése időszakában is elrendelt kifejezetten a környezet védelmére vagy javítására vonatkozó, ökológiai helyreállítási kötelezettség formáját magára öltő, jóvátételi intézkédeséket, például *Sarayaku*[587] valamint a *Kaliña és Lokono ügy*ekben.[588]

---

[586] CDDH-ENV, *Background document prepared by the CDDH-ENV. CDDH(2024)26* (Strasbourg: CDDH, 29.10.2024); para. 59. (p. 21) with reference to footnote no 113; https://rm.coe.int/steering-committee-for-human-rights-cddh-background-document-prepared-/1680b2279e (2025. május 7.).

[587] 'Therefore, the Court […] orders: unanimously, that: […] 2. The State must neutralize, deactivate and, if applicable, remove all pentolite left on the surface and buried in the territory of the Sarayaku People, based on a consultation process with the People, within the time frames and in accordance with the ways and means described in paragraphs 293 to 295 of this Judgment […]' – IACtHR, *Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador. Series C No. 245* (San José, Costa Rica: IACtHR, Judgment of the Court: 27 June 2012 (Merits and Reparations)); 92., https://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_245_ing.pdf (2025. május 7.).

[588] 'Therefore, the Court […] and establishes, unanimously, that: […] 10. The State shall implement the sufficient and necessary measures to rehabilitate the affected area in the Wane Kreek Nature Reserve, as established in paragraphs 290 and 291 of this Judgment […] 16. The State shall take the necessary measures to ensure: (a) effective participation processes for indigenous and tribal peoples in Suriname; (b) the execution of social and environmental impact assessments; and (c) the distribution of benefits, as appropriate, as established in paragraphs 305.d of this Judgment […]' – IACtHR, *Case of the Kaliña and Lokono Peoples v. Suriname. Series C No. 309* (San José, Costa Rica: IACtHR, Judgment of the Court: 25 November 2015 (Merits, Reparations and Costs)), 83-84.; https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_309_ing.pdf (2025. május 7.).

Negyedszer, az EJEB környezettel kapcsolatos ügyekben hozott ítéleteihez a kisebbségben lévő bírák folyamatosan és következetesen olyan eltérő különvéleményeket fűztek, amik komoly kritikával illetik a többséget és, *inter alia*, rámutatnak arra, hogy a tárgykörben a Strasbourgi Bíróság korántsem elég progresszív, mi több, adott esetben regresszív és nem építi be kellő módon a környezetvédelmi szempontokat vagy a nemzetközi környezetjogi elveket indoklásaiba. Például a *Balmer-Schafroth ügy*ben Pettiti bíró eltérő kölönvéleményében megfogalmazottak szerint, amelyhez csatlakoztak Gölcüklü, Walsh, Russo, Valticos, Lopes Rocha és Jambrek bírák is,[589] a többségi álláspont teljes mértékben figyelmen kívül hagyta a nemzetközi intézmények és a nemzetközi közjog fejlődésében megfigyelhető, a személyek és kulturális örökség védelmére irányuló tendenciát, elmozdulás, mely egyértelműen kiderül a környezetvédelemre vonatkozó európai uniós és Európa Tanácsi eszközökből, a Riói egyezményekből, az UNESCO dokumentumaiból, az elővigyázatosság elvének fejlődéséből, valamint a közös örökség megőrzésének elvéből, illetőleg az ENSZ 1985. november 3-án elfogadott 840. sz. határozatából, pedig a személyek védelme tekintetében – különösen a környezeti károkkal és ártalmakkal valamint az emberi biztonságot fenyegető létesítményekkel összefüggésben – valamennyi állam köteles ezen elvekhez igazodni. Ebben a különvéleményben jelenik meg az általam már hivatkozott következő passzus is: „[a] Bíróság értékelése az összefüggés túlságosan megfoghatatlan és távoli jellegéről, illetve a közvetlen veszély hiányáról véleményem szerint megalapozatlan. A helyi lakosságot előbb be kell sugározni, mielőtt jogorvoslattal élhetne?" Továbbá, ugyanezen különvélemény keretében, Pettiti és kollégái hozzáteszik, hogy kívánatos és szükséges lett volna, hogy a nemzetközi jogfejlődés és az egyének védelmének területén éppen ezen EJEB ítélet szolgáljon előzmozdító erőként, mégpedig azáltal, hogy megerősíti az elővigyázatosság elvének fontosságát és gyakorlati alkalmazandóságát, valamint a teljes körű jogorvoslat érvényre juttatását az egyének hatósági gondatlanságával szembeni védelme érdekében, lehetőség, melyet a többségi álláspont sajnálatos módon elmulasztott. Hasonlóképpen, a *Hatton ügy*ben, ahol a Nagykamara az előterjesztést követő eljárásban felülbírálta a 8. cikk tekintetében a Kamara ítéletét s megállapította, hogy ezen vonatkozásban nem történt jogsérelem, az ítélethez fűzött közös eltérő különvéleményükben Costa, Ress, Türmen, Zupančič és Steiner bírák kifejtették, hogy az EJEB eddig

[589] Supra 377. ECtHR, *Case of Balmer-Schafroth and Others v. Switzerland. Application no. 22110/93*, Dissenting Opinion of Judge Pettiti, Joined by Judges Gölcüklü, Walsh, Russo, Valticos, Lopes Rocha and Jambrek.

joggyakorlatából, valamint az emberi jogok védelme és a környezet szennyeződésektől való megtisztításának sürgős szükségessége között fennálló szoros kapcsolatból kiindulva nem értenek értenek egyet a többséggel.[590] Az előbbiekben hivatkozott kritikákhoz hasonló bírálatokat tartalmazó különvélemények fogalmazódtak meg például a *Kyrtatos ügy*ben,[591] a *Hudorovič ügy*ben,[592] és legújabban a *Cannavacciuolo kontra Olaszország ügy*ben,[593] melynek ítélete a jelen sorok írásakor még nem vált véglegessé az EJEE 44. cikkének (2) bekezdése szerint.

S végezetül ötödször, a *KlimaSeniorinnen és Cannavacciuolo ügy*ek egyes aspektusiból kiindulva, mintegy a „zöld" értelmezés hiányának többletbizonyítékaként, kitérek Serghides bíró friss különvéleményeire. Az EJEB az éghajlatváltozzással kapcsolatos *KlimaSeniorinnen ügy*ben (az ítélet 489-526. pontjai) elismerte annak lehetőségét, hogy az EJEE 8. cikkének összefüggésében az NGO-k, egy sor nagyon sajátos feltétel fennállása esetén, kereshetőségi joggal (*locus standi*) rendelkezzenek, oly értelemben, hogy az EJEE 34. cikke alapján kérelmet nyújthassanak be azon személyek nevében, akiknek alapvető jogai állítólagosan sérültek vagy a jövőben sérülhetnek. A már hivatkozott *Cannavacciuolo kontra Olaszország ügy*ben a kérlmezők, természetes személyek és személyek nevében eljáró NGO-k, az EJEE 2. és 8. cikkeire hivatkozva azt sérelmezték, hogy az olasz hatóságoknak tudomásuk volt arról, hogy a nem engedélyezett hulladéklerakók, valamint a veszélyes hulladékok illegális elásása és elégetése következtében életüket és egészségüket, illetve elhunyt hozzátartozóik életét és egészségét, súlyos, valós és közvetlen veszély fenyegeti, azonban a hatóságok nem tettek meg kellő védelmi intézkedéseket. Az EJEB megállapította, hogy a jelen ügy eltér az általa eddig tárgyalt környezeti ügyektől, ugyanis ebben az esetben egy különösen összetett és széles körben elterjedt szennyezési formáról van szó; a „Terra dei Fuochi" jelenséget a nagy földrajzi kiterjedés, illetőleg a szennyezés forrásainak sokfélesége jellemzi, amelyek eltérnek egymástól típusukban, földrajzi kiterjedésükben, környezeti hatásukban, a kibocsátott

[590] Supra 569. ECtHR [GC], *Case of Hatton and Others v. The United Kingdom. Application no. 36022/97*, Joint Dissenting Opinion of Judges Costa, Ress, Türmen, Zupančič and Steiner.
[591] Supra 564. ECtHR, Case of Kyrtatos v. Greece (Application no. 41666/98), Partly Dissenting Opinion of Judge Zagrebelsky.
[592] ECtHR, *Case of Hudorovič and Others v. Slovenia. Applications nos. 24816/14 and 25140/14* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 10 March 2020), Partly Dissenting Opinion of Judge Pavli, Joined By Judge Kūris; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-201646%22]} (2025. május 7.).
[593] ECtHR, *Case of Cannavacciuolo and Others v. Italy. Applications nos. 51567/14 and 3 others* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 30 January 2025 (the judgment will become final in the circumstances set out in Article 44 § 2 of the Convention. It may be subject to editorial revision.)); Partly Concurring, Partly Dissenting Opinion of Judge Serghides; https://hudoc.echr.coe.int/tur#{%22itemid%22:[%22001-241395%22]} (2025. május 7.).

szennyező anyagok tekintetében, valamint abban is, hogy az egyének milyen módon kerültek kapcsolatba a szenyezéssel (az ítélet 384. pontja). A környezetvédő egyesületek *locus standi*-ra vonatkozó kritériumokkal kapcsolatosan a *Cannavacciuolo ügy*ben hozott ítélet 220. pontjában az EJEB tisztázta, hogy a *KlimaSeniorinnen ügy*ben kialakított teszt szempontjából az NGO-k keresetindítási jogának elismerését „a klímaváltozással kapcsolatos különleges megfontolások" illetőleg „az emberiség közös ügyeként felfogott klímaváltozás sajátosságai, valamint az ebből fakadó nemzedékek közötti teherviselés méltányos megosztása előmozdításának szükségessége" indokolta, és hogy ezen elismerés „csupán e sajátos kontextusra" korlátozódik. Majd rögtön a következő paragrafusban kimondta, hogy a *Cannavacciuolo ügy* nyilvánvalóan nem az éghajlatváltozás kérdéskörébe tartozik, és ezen ügy kontextusában nem is áll fenn egyéb „különleges megfontolás" vagy „kivételes körülmény," és ennélfogva az ENGO-k által az EJEE 2. és 8. cikkei alapján előterjesztett kérelmek *ratione personae* nem összeegyeztethetők az Egyezmény rendelkezéseivel. Részben egyező, részben eltérő kükönvéleményében Serghides bíró éles kritikával illette a többséget, amiért az elutasította az egyesületek kereshetőségi jogát, ugyanis véleménye szerint egyetlen lényegi, szubsztantív kritérium sem támasztja alá az éghajlatváltozás és általánosan az egyéb magas fokú komplexitás és veszély jellemezte környezeti károk, valamint különösen az összetett széleskörű szennyezés-jelenségek közötti különbségtételt, hiszen ez utóbbiak esetében is rendre megállapíthatók a „különleges megfontolások" vagy „kivételes körülmények" fennállása, mi több, sok esetben még „a nemzedékek közötti teherviselés méltányos megosztására" vonatkozó követelmény is teljesül.[594]

Serghides bíró hozzáteszi, hogy bár egyetért az ítélet többi következtetésével, a Bíróság ismét elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy indoklásában – a HRC megállapításával összhangban – rámutasson arra, hogy az élethez való jogot nem szabad megszorítóan értelmezni, és e jog nem korlátozódhat a lét védelmére, hanem kiterjed az emberi túléléshez szükséges alapvető feltételek biztosítására is abban a környezetben, ahol az ember él, azaz magában foglalja a személyek azon jogosultságát, hogy mentesek legyenek mindazon cselekményektől és mulasztásoktól, amelyek céljuknál vagy előrelátható következményüknél fogva természetellenes vagy korai halálukat okozhatják, valamint azon jogát is, hogy méltósággal élhessék életüket (Serghides különvélemenyének 3. pontja). Ezt követően még megemlíti,

[594] Supra 593. ECtHR, *Case of Cannavacciuolo and Others v. Italy*. *Applications nos. 51567/14 and 3 others*, para. 2 (a) of the Partly Concurring, Partly Dissenting Opinion of Judge Serghides; Még a teljes mértékben egyező különvéleményt megfogalmazó Krenc bíró is zavarba ejtőnek nevezte az EJEB különbségtételét az éghajlatváltozási és más környezeti károkkal kapcsolatos ügyek között az egyesületek kereseti jogának tekintetében – paras. 5-8. of the Concurring Opinion of Judge Krenc.

hogy meglátásában az EJEE 2. és 8. cikkeiben előírt jogok egyik aspektusa, nevesül a környezetszennyezés és a környezetet veszélyeztető egyéb káros hatások elleni védelem, magában foglalja azt az aljogot/részjogot (*sub-right*) is, hogy az egyén mentes legyen az emberi életet, egészséget, testi épséget és jóllétet veszélyeztető környezetszennyezéstől vagy más környezeti ártalmaktól (Serghides különvélemenyének 5. pontja). Ezen a ponton – és erre még szükséges, hogy kitérjek – Serghides bíró megismétli azon véleményét is (Serghides különvéleményének 6-10. pontjai), melynek hangot adott már a *Pavlov és Mások kontra Oroszország*,[595] illetve a *Kotov és Mások kontra Oroszország*[596] *ü*gyekben megfogalmazott egyező különvéleményében. Ennek az álláspontnak az értelmében a tényleges érvényesülés elve vagy az emberi jogok tényleges érvényesülésének elve, amelyet a továbbiakban, tekintettel annak kettős jellegére vagy természetére – értelmezési eszköz és az emberi jogokra vonatkozó rendelkezések mindegyikében bennefoglalt nemzetközi jogi szabály – Serghides a tényleges érvényesülés szabályának nevez (*the norm of effectiveness*), egy olyan alapvető mátrixként működik, amely ápolja, létrehozza és fejleszti az alapvető jogokat, s ezen szabály szerint – figyelembe véve a VCLT 31. cikke (1) bekezdésének utolsó tézise értelmében az EJEE tárgyát és célját – az EJEE 8. cikke magában foglalja és szükségszerűen feltételezi az egészséges környezethez való aljogot/részjogot (*sub-right*) is, ami elengedhetetlen a magánélet tiszteletben tartásához való jog gyakorlásához és élvezetéhez. Serghides szerint ez az EJEE 8. cikkében foglalt aljog/részjog (*sub-right*) egy környezeti jellegű implicit vagy bennefoglalt vagy „létrejövő emberi jog" (*This sub-right of Article 8 is an implied or implicit or "emergent human right" of an environmental character*). Serghides a „létrejövő emberi jog" (*"emergent human right"*) kifejezést, mint ahogyan az kifejezett hivatkozásából kiderül (a *Pavlov* és *Kotov ügyek*ben megfogalmazott különvélemény 11. pontjában foglalt 17. hivatkozás/lábjegyzet), Richard Hiskes-től kölcsönözte. A biztonság kedvéért felhívom a figyelmet arra, hogy Richard Hiskes „létrejövő emberi jog" (*"emergent human right"*) konceptuma nem azonos a fentebb már tárgyalt „kialakulóban lévő törvényes emberi jog" (*"emerging legal human right"*) vagy a haywardi „valódi emberi jog" (genuine human right) illetőleg szintén haywardi „morális emberi jog" („moral human right") fogalmával. Hiskes

[595] ECtHR, *Case of Pavlov and Others v. Russia. Application no. 31612/09* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court 11 October 2022), paras. 9-17. (IV. The emergence of a sub-right of an environmental character under Article 8) of the Concurring Opinion of Judge Serghides; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-219640%22]} (2025. május 10.)

[596] ECtHR, *Case of Kotov and Others v. Russia. Applications nos. 6142/18 and 13 others* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 11 October 2022), paras. 9-17. (IV. The emergence of a sub-right of an environmental character under Article 8) of the Concurring Opinion of Judge Serghides; https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-219648%22]} (2025. május 10.).

„létrejövő emberi jog" konceptuma nagyban alapoz a természetjogi hagyományra, azaz az emberi jogokat a természetes jogok átalakult, új kifejeződéseiként fogja fel, az emberi természetre és identitásra, pontosabban azok megváltozására és kollektív jellegére, jogok fokozódó relacionális jellegére (*"relational nature of rights"*) és a modern környezeti károk s az ebből fakadó felelősség kollektív természetére.[597] Hiskes „létrejövő emberi jog" felfogása leginkább a környezeti emberi jogok olyanszerű indokolásaként fogható fel, melynek középpontjában az emberi identitás létrejötte áll.[598] Azonban Hiskes elmélete majdhogynem teljes mértékben, ha nem éppen teljes mértékben, ignorálja az Alston és Hayward által megalapozottan lényegi szempontnak ítélt normatív forma és intézményesülés kérdésköreit. Továbbá, a környezeti kár történelmibb illusztrálása nem elégséges ahhoz, hogy tézisét kellően kiemelje a természetjogi felfogást jellemző ahistoricitásból, történelmietlenségből. Összességében, nem látom sem helyénvalónak sem pedig szükségesnek Serghides bíró Hiskes elméletére való hivatkozását, ugyanis különösen az EJEE konextusában a releváns probélemafelvetés az, hogy az adott társadalmi-történelmi (az „élő eszköz" doktrínájának megfelelően a nemzetközi és állami jogfejlődés figyelembevétele, s ezen figyelembevétel határai) és felépítményi valamint normatív (a tényleges érvényesülés elvének kiterjesztő ereje s ezen kiterjesztő erő korlátai) összefüggésben a környezethez való jog képes-e az EJEE 2. vagy 8. cikkének részjogaként materializálódni vagy kifejeződni. A pontosítás végett, Serghides hozzáteszi, hogy a környezethez való jog éppúgy bennefoglaltatik a EJEE 8 cikkében, mint ahogyan az EJEB *Golder konra Egyesült Királyság ügy*ben kimondott ítélete szerint a bírósághoz fordulás joga az EJEE 6. cikke által szabályozott tisztességes tárgyaláshoz való jog járulékos, másodlagos vagy bennefoglalt joga (a *Pavlov* és *Kotov ügyek*ben megfogalmazott különvélemény 11. pontja, illetőleg a *Cannavacciuolo ügy*ben megfogalmazott különvélemény 6. pontja). Csakhogy a két eset között nem helyénvaló, mi több, jogilag hibás, párhuzamot vonni. A *Golder ügy*ben[599] ugyanis az EJEB az érvelését első sorban arra építette fel, hogy a 6. cikk (1) bekezdésének kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint (a VCLT 31. cikk (1) bekezdésének második tézise), különösképpen, ha az Egyezmény hiteles francia nyelvű változatát vizsgáljuk, kellően megalapozza és

[597] Richard P. Hiskes, *The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), főként a Serghides által is hivatkozott 26-48. oldalak (Chapter 2: Emergent Human Rights, Identity, Harms, and Duties), illetőleg a 10-11., 145-151. oldalak.
[598] Joseph Burke, "Review: Richard P. Hiskes: The Human Right to a Green Future - Environmental Rights and Intergenerational Justice. [Review of the book The human right to a green future: environmental rights and intergenerational justice, by R. P. Hiskes]," *Intergenerational Justice Review*, Volume 1 (2010): 54-57., 55.
[599] ECtHR [Plenary], *Case of Golder v. The United Kingdom. Application no. 4451/70* (Strasbourg: ECtHR, Judgment of the Court: 21 February 1975), paras. 26-36. (A. On the "right of access") https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57496%22]} (2025. május 10.)

indokolja azt a következtetést, miszerint a bírósághoz fordulás joga az elemzett rendelkezés által biztosított garanciák közé tartozik (a *Golder ügy*ben hozott ítélet 30-32. pontjai). Másodsorban, a VCLT 31. cikke (1) bekezdésének utolsó tézise és (2) bekezdésének első tézise szerint, az Európa Tanács Alapokmányának 3. preambulumbekezdésével és 3. cikkével együttesen olvasott az EJEE 5. vagyis utolsó előtti preambulumbekezdésére alapozott, ami kimondja a jogállamiság vagy jog uralmának (*the rule of law*) követelményét, amely követelmény polgári ügyekben a szerződő felek közös politikai és jogi hagyományainak megfelelően egyértelműen magában foglalja a bírósághoz fordulás jogát (a *Golder ügy*ben hozott ítélet 34. pontja). Harmadsorban, a VCLT 31. cikk (3) bekezdésének c) pontjából kiindulva megállapította, hogy az EJEE 6. cikkének 1. bekezdését az átalános jogelvek, s különösen az ICJ Statútuma 38. cikke (1) bekezdésének c) pontjában hivatkozott művelt nemzetek által elismert általános jogelvek fényében kell értelmezni, s az az elv, amely szerint a polgári jogi igényt bíróság elé terjeszthetővé kell tenni, a nemzetközi jog egyetemesen elismert alapvető jogelvének minősül (a *Golder ügy*ben hozott ítélet 35. pontja). Negyedsorban pedig – noha kifejezetten nem említi, feltehetően ismét a VCLT 31. cikk (1) bekezdésének utolsó tézise által előírt teleologikus megközelítés lehetett az értelmezési premissza – kifejti, hogy teljes mértékben célszerűtlen és elképzelhetetlen volna, hogy a 6. cikk (1) bekezdése részletekbe menően meghatározza az eljárásban részt vevő feleket megillető eljárási garanciákat, anélkül, hogy előzetesen ne oltalmazná azt, ami e garanciák tényleges érvényesülésének előfeltétele, vagyis a bírósághoz fordulás lehetőségét; egyértelmű, hogy a tisztességes, nyilvános és észszerű időn belül lefolytatott bírósági eljárás jellemzői mit sem érnek, ha magára az eljárásra nem kerülhet sor (a *Golder ügy*ben hozott ítélet 35. pontjának utolsó gondolata). Végezetül a *Golder ügy*ben hozott ítélet 36. pontjában az EJEB kifejti, hogy következtetései nem valamilyen kiterjesztő értelmezés eredménye, amely az államokra többletkötelezettségeket erőltetne, hanem a 6. cikk (1) bekezdésében használt kifejezéseken, azok szövegösszefüggésbeli olvasatán, az EJEE tárgyán és célján, valamint az általános jogelveken alapul.

Ezzel szemben az EJEE 2. vagy 8. cikkeinek kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint nem tartalmaznak egyetlen közvetlen, de még közvetett utalást sem az egészséges környezethez való jogra. Az EJEE preambulumbekezdései szintén nem adnak okot egy környezethez való részjog kirajzolódására e két rendelkezés összefüggésében. Továbbá, a környezethez való jog, legalábbis a jelen sorok írásakor, nem minősül nemzetközi

vagy regionális szokásjogi normának, és valószínűsíthetően általános jogelvnek sem.[600] Mindezek fényében Serghides bíró párhuzamát megalapozatlannak kell tekinteni. Nem mellékesen, Serghides érvelésének következő pontjában kifejti, hogy a környezethez való részjog az EJEB széleskörű, evolutív és dinamikus értelmezésének következtében alakulhat ki. Ezzel ellentétben, a *Golder ügy*ben az EJEB különösen hangsúlyozta, hogy a bírósághoz fordulás részjogának elismerését nem a tág, széleskörű jogértelmezés eredményezte. Az egyedüli Serghides által felhívott érv, amely valamelyest egybeesik a *Golder ügy*ben használt indokokkal, abban áll, hogy a környezethez való részjog kifejlődésének hiányában az EJEE 8. cikke által védett érték egy bizonyos aspektusa nem részesül jogi védelemben. Az egybeesés még itt sem teljes, hiszen a 6. cikk (1) bekezdése esetén az eljárási garanciák létjogosultsága és célja kérdőjeleződne meg a bírósághoz fordulás összetevő hiányában, míg 8. cikk esetén a védett társadalmi érték egy olyan dimenziója, amely tekintetében az alapvédelmi oltalom kötelezőségének a terjedelme vitatott. A szerinte létrejövő környezeti jellegű részjoggal kapcsolatosan még három megjegyzést tesz. Az első értelmében a tényleges érvényesülés szabálya nem csupán az EJEE 8. cikkének kiterjesztő értelmezését követeli meg, oly értelemben, hogy magában foglalja a környezeti jellegű részjogot, hanem azt is, hogy a jog bármely korlátozását megszorítóan kell értelmezni, valamint amennyiben a jog és a beavatkozás közötti méltányos egyensúly vizsgálata során kétség merül fel, úgy a jog élvez elsőbbséget a beavatkozással szemben (*in dubio pro jure/libertate/persona*; kétség fennállása esetén a jog/szabadság/személy javára kell dönteni). Hasonlóképpen, amikor az ügyet az állam azon pozitív kötelezettsége szempontjából vizsgálja a Bíróság, hogy észszerű és megfelelő intézkedéseket foganatosítson a kérelmező 8. cikk (1) bekezdése szerinti jogainak biztosítása érdekében, a jog és az azzal versengő érdekek közötti métányos egyensúly mérlegelése során fennálló kétség esetén ismételten a jognak kell elsőbbséget élveznie. A második szerint a környezethez való jog még nem vált *jus cogens* normává, de tekintettel az éghajlatváltozás kataklizmikusan negatív közvetett és közvetlen hatásaira, ideértve az emberi jogok teljes körű élvezetének súlyos fenyegetését is, hamarosan azzá válik majd. Ezzel szemben Kotzé, aki a problematikát árnyaltan mutatja be és részletesen tárgyalja, arra a következtetésre jut, hogy emberi jogi formát öltve vagy ilyen formában kifejezve csekély esélye van annak, hogy a környezethez való emberi jog kógens szabállyá váljon, ugyanis azon kívül, hogy a tárgyalt jog még nem örvend jogi értelemben globális elismerésnek és

[600] Supra. 534. Kotzé and Muzangaza, "Constitutional international environmental law for the Anthropocene?" (2018), 290; 601.1. Supra 212. Louis J Kotzé, *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene* (2016), 172-175.

tartalma mindmáig meglehetősen kiforratlan, pontatlan, a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályai jobbára tartózkodó magatartásokat írnak elő az államok részére, míg a környezethez való jog élvezete minden kétségen kívül egy sor tevőleges, pozitív állami kötelezettséget feltételez.[601] A harmadik értelmében a tényleges érvényesülés szabályának következtében nem csak az EJEE 8. cikkét kell kiterjesztően értelmezni, hanem az „áldozat státuszt" is, noha e vonatkozásban Serghides nem tér ki kifejezetten az NGO-k szerepére.

A *Cannavacciuolo, Pavlov és Kotov ügy*ben megfogalmazott különvéleményében Serghides nem csupán a létrejövő környezeti jellegű részjogról értekezik, hanem rendre és következetesen egy külön, meglehetősen sugalló címmel ellátott („Egy új kiegészítő jegyzőkönyv szükségességéről"; *'The need for a new protocol'*) alfejezetben kifejti, hogy még a legkiterjesztőbb bírói jogértelmezés sem képes megfelelő szintű védelmet nyújtani, illetőleg az EJEE összefüggésében egy új jog megteremtése egy új kiegészítő jegyzőkönyv elfogadását feltételezi. Következésképpen, írja Serghides bíró, az EJEE rendszerének szüksége van egy egészséges, tiszta, biztonságos és fenntartható környezethez való szubsztantív emberi jogról szóló KJ-re. Egy ilyen kifejezett rendelkezés, állítja, ösztönözné és előmozdítaná a határozotabb és szigorúbb nemzeti környezetvédelmi szabályok elfogadását és a nemzeti bíróságok jogvédelem-központú megközelítésének erősödését, de, ami ennél is lényegesebb, hogy átfogóbb és teljesebb egyezményes védelmet biztosítana ezen a jelenben még csak potenciális, de esszenciális emberi jognak. Mind a *Pavlov*, mind pedig a *Kotov ügy*ben hozzáteszi, hogy egy új KJ hiányában csak a véletlen műve az (*[i]t just so happened that*, azaz „éppen úgy történt, hogy," ha ragaszkodunk egy pontosabb fordításhoz), hogy a kérelmezők részesültek az EJEE védelmében, és Kobylarz azon passzusát idézi, melyben a vezető jogász számos EJEB ítélet tanulmányozása után arra a következtetésre jut, hogy a formális jogalap hiánya miatt az EJEB számos olyan kérelmet utasított el, amelyek a környezet vagy a természet általános védelmére irányultak.[602] Végezetül, mindkét egyező különvéleményben sajnálatát fejezi ki a PACE múltbéli bukásai miatt, és reményét fejezi ki a tekintetben, hogy a PACE 2211 (2021) sz. ajánlása sikkerel for járni.

Azon tény, hogy Serghides személyében az EJEB egyik bírája különvéleményeiben következetesen törekszik arra, hogy elméleti megalapozást kölcsönözzön egy környezeti

[601] Supra 49.7. Louis J. Kotzé, "In Search of a Right to a Healthy Environment in International Law: *Jus Cogens* Norms" (2018), 140-141. and 148-151.

[602] Natalia Kobylarz, "Overview of environmental case-law of the ECtHR," in *Human Rights for the Planet. Proceedings of the High-level International Conference on Human Rights and Environmental Protection* (Strasbourg: organised by the Ministry of Foreign Affairs of Georgia, Council of Europe, 5 October 2020): 18-28.: 19.; https://bibliotecacorteidh.winkel.la/Product/ViewerProduct/1901#page=1 (2025. május 10.).

jellegű részjog létrejöttének az EJEE 2. és 8. cikkei vonatkozásában, és folyamatosan felszólal egy önálló környezethez való anyagi jogról szóló KJ szükségessége mellett, egyértelműen a lehető legnagyobb elismerést érdemli. Ezek a különvélemények ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet (amit éppen bizonyítani kívánok), hogy jelenleg az EJEE kontextusában nem beszélhetünk „zöld" értelmezésről, hiszen ha beszélhetnénk, akkor Serghides nem egy létrejövő környezeti jellegű részjogot próbálna elméletileg megalapozni, hanem annak elismert létezését állítaná. Továbbá, figyelembe véve a *Golder ügy*ben alkalmazott EJEB indokolást és az ennek kapcsán tett megjegyzéseimet, melynek keretében cáfoltam a Serghides által vont párhuzamot a bírósághoz fordulás és a környezethez való részjog között, valamint az EJEB friss ítélkezési gyakorlatát, ideértve a *KlimaSeniorinnen ügy*ben a természetes személyek kereseti jogával és áldozati státuszával szemben támasztott különösen megszorító követelményeket (az ítélet 465-472. pontjai), illetőleg a *Cannavacciuolo ügy*ben az egyesületek perlési jogával kapcsolatosan tett különbségtételt az éghajlatváltozással és egyéb összetett környezeti károkkal kapcsolatos ügyek mentén, valamint a VCLT 31. és 32. cikkeinek fényében értelmezendő egyezményes felépítményi sajátosságokat, sajnálattal ugyan, de határozottan úgy vélem, hogy a tényleges érvényesülés szabályának, az „élő eszköz" doktrínájának és a VCLT 31. cikke (1) bekezdésének utolsó tézisére való hivatkozásnak az együttese nem képes arra, hogy lényegében túllépjen „a tovagyűrűző hatás" adta kereteken, vagyis az EJEE 2. és 8. cikkeinek összefüggésében képtelen egy környezethez való részjogot létrehozni, származtatni.

Úgy vélem, hogy a fentebbi felvezető és az öt pontban foglalt érvek kellően bizonyítják azt, hogy az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát nem lehet „zöld értelmezésnek" minősíteni vagy akként felfogni, mint ahogyan azt sem lehet elmondani, hogy ezen joggyakorlatnak betudhatóan vagy általában az EJEE szintjén megfigyelhető lenne az „emberi jogok zöldebbé tételének" jelensége. Esetlegesen azt lehetne mondani, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatának következtében elszórtan „zöld foltok" – például az elővigyázatosság elvének elszigetelt feltűnése a *Tătar ügy*ben vagy az NGO-k kivételes kereshetőségi jogának (*locus standi*) megállapítása az éghajlatváltozás sajátosságai, mint „különleges megfontolások" *("special considerations"*) alapján a *KlimaSeniorinnen* ügyben (az ítélet 489-526. pontjai) – is megjelentek az EJEE rendszerében.

VII.8. Bennefoglalt vagy különálló?

A keretelvek környezethez való jogról szóló III. Fejezet zavarosságához és pontatlanságaihoz visszatérve, Knox a 13. paragrafusban azt állítja, hogy a meglévő emberi jogok „zöldebbé tételének" jelensége – amelynek létét vagy legalábbis jelentőségét az európai emberi jogi rendszer szintjén az imént cáfoltam –, valamint a nemzeti alkotmányok környezetre vonatkozó rendelkezései – amelyekről már Knox előzetes jelentésének elemzésekor kiemeltem, hogy nem összetévesztendők az alkotmányos környezethez való alanyi jog elismerésével – feleslegessé teszik a környezethez való jog kifejezett elismerését az emberi jogi normák környezetvédelmi kérdésekre való alkalmazásának szempontjából. Majd mégis azzal folytatja – ismételten összemosva az alkotmányos környezetvédelmet az alkotmányos környezethez való alanyi joggal[603] – hogy a tapasztalok azt mutatják, hogy az egészséges környezethez való jog [?] nemzeti alkotmányokba foglalása valóságos előnyökkel jár:[604] a környezetvédelemet előtérbe helyezte és ezzel megnövelte annak jelentőségét, valamint szigorúbb környezetvédelmi jogszabályok megalkotásához biztosított alaptörvényi jogalapot; bíróságok általi alkalmazása pedig biztonsági hálót képezett az infraalkotmányos szinten jelentkező jogszabályi hézagokkal szemben, és lehetőséget teremtett a hatékonyabb jogérvényesítés számára.[605] Azaz, Knox szerint egyszerre felesleges és tanácsos is a környezethez való jogot kifejezetten elismerni.

A 11-13. pontokban megállapítottak alapján – amikből, mint azt kifejtettem nem derül ki, hogy végtére is a különelőadó szerint felesleges avagy tanácsos a tárgyalt jogot explicit

[603] Ezen különbség elméleti és gyakorlati relevanciájáról újólag: Kyle Burns, "Constitutions & the Environment: Comparative Approaches to Environmental Protection and the Struggle to Translate Rights into Enforcement," *Harvard Environmental Law Review*, Volume 47, Issue 2 (2016); elérhető online is: https://nyuelj.org/2016/11/constitutions-the-environment-comparative-approaches-to-environmental-protection-and-the-struggle-to-translate-rights-into-enforcement/ (2025. május 10.).

[604] Bár Knox nem hivatkozik ezekre a tanulmányokra, mégis beemelem őket, mert valóban összehasonlító alkotmányjogi szempontból bizonyítják (az első főként emprikus adatokra támaszkodva, a második jogtudományi szempontból), hogy esetenként a környezeti jogok vagy legalábbis a környezet alkotmányos védelme jobb minőségű környezethez vezet: Chris Jeffords and Lanse Minkler, "Do Constitutions Matter? The Effects of Constitutional Environmental Rights Provisions on Environmental Outcomes," *Kyklos (International Review for Social Sciences)*, volume 69, Issue 2 (2016): 294-335. (ez egy empirikus jellegű tanulmány); 604.1. Nicholas Bryner, "A constitutional human right to a healthy environment (Chapter 7)," in *Research Handbook on Fundamental Concepts of Environmental Law. Second Edition*, Ed. Douglas Fisher (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022): 141-163., főként a 150-151. oldalak.

[605] Ez ismét nagyban múlik azon, hogy az adott nemzeti jogrend szerint a környezet védelmére vonatkozó vagy a környezethez való jogot előíró alkotmányos rendelkezés bíróság előtt érvényesíthető-e. Bővebben lásd: James R. May and Erin Daly, *Global Environmental Constitutionalism* (Cambridge, Cambridge University Press, 2015); 87-127. (Chapter 3. Adjudicating environmental constitutionalism) és 128-148. (Chapter 4. Enforcing environmental constitutionalism).

módon elismerni –, érezhetően bizonytalan nyelvezetet használva, Knox az javasolja a HRC-nek, hogy fontolja meg a környezethez való jog kifejezett elismerésének támogatását. A különleges jelentéstevő szerint ez a kifejezett elismerés egy olyan globális eszköz keretében kellene történjen. Meglátása szerint mintául szolgálhatna e tekintben a vízhez és a köztisztasághoz való emberi jog esete, amelyet a környezethez való joghoz hasonlóan, nem ismernek el kifejezetten az ENSZ emberi jogi szerződései, de amely nyilvánvalóan elengedhetetlen az emberi jogok teljes körű élvezetéhez. S hozzáteszi, hogy az ENSZ Közgyűlése 2010-ben a 64/292. sz. határozatában elismerte „a biztonságos és tiszta ivóvízhez és a köztisztasághoz való jogot mint olyan emberi jogot, amely alapvető az élet és minden emberi jog teljes körű élvezetéhez."[606] A különelőadó ezen javaslatával kapcsolatosan legalább két megjegyzést kell tennem. Először, a javaslat meglehetősen kis ambícióról tesz tanúbizonyságot, ugyanis Knox még csak meg sem fontolja annak lehetőségét, hogy – A Faji Megkülönböztetés Minden Formájának Kiküszöböléséről szóló Nemzetközi Egyezmény, A Gyermek Jogairól szóló Egyezmény, A Nőkkel Szembeni Megkülönböztetés Minden Formájának Megszüntetéséről szóló Egyezmény, A Fogyatékossággal Élő Személyek Jogairól szóló Egyezmény, stb. mintájára – a környezethez való jog kötelező jogi erővel rendelkező ENSZ emberi jogi szerződésben kerüljön elismerésre. Természetesen itt nem Knox ambícióhiányáról van szó, hanem arról, hogy valószínűsíthetően az általa tanulmányozott óriási joganyag csak egy politikai súllyal rendelkező, ajánlás jellegű, vagy legjobb esetben is a nemzetközi szokásjog kezdetleges bizonyítékaként szolgáló, megalapozására volt elegendő. Másodsorban, az általa explicit módon modellként választott, az ivóvízhez és a köztisztasághoz való jog felvet egy különös többletproblémát, amely feltételezhetően szorosan kötődik ahhoz, hogy Németország az ICJ előtt a 187 sz. ügyben úgy érvelt, hogy az ENSZ Közgyűlése 76/300 sz. határozatának értelmében az egészséges környezethez való jog nem bír konceptuális autonómiával, azaz nem több a már elismert jogok sajátságos kifejeződésénél (a jelen írás 486. lábjegyzete). Nem szabad elfelejteni ugyanis, hogy az ENSZ Közgyűlése 76/300 sz. határozatának egyik alapozó dokumentuma a HRC 48/13 sz. határozata, a HRC 48/13 sz. határozatának pedig egyik konceptuálisan különösen releváns alapozó dokumentuma éppen a Knox keretelveiről szóló jelentése, mint ahogyan az világosan kiderül a 48/13 sz. HRC határozat bevezető részének 13. paragrafusából. A vízhez és a köztisztasághoz való emberi jogot elismerő 64/292. sz határozat egyik, ha nem éppen a legfontosabb, alapozó dokumentuma a CESCR vízhez való

[606] UN, *UNGA Resolution 64/292. The human right to water and sanitation. A/RES/64/292* (New York: UN, 28 July 2010); https://docs.un.org/en/A/RES/64/292 (2025. május 10.).

jogról szóló 15. sz. általános megjegyzései, amelynek 2-8. pontjaiból világosan kiderül, hogy a CESCR szerint a vízhez és a köztisztasághoz való jog eredendően bennefoglaltatik a GSzKJNE 11. és 12. cikkeiben, különösen a 11. cikk (1) bekezdése szerinti megfelelő életszínvonalhoz való jog előfeltételét és szerves részét képezi.[607] Tekintettel arra, hogy a 64/292. sz határozat nem tisztázza ezt a kérdéskört, mindmáig vita tárgyát képezi,[608] hogy a nemzetközi jog szempontjából a vízhez és a köztisztasághoz való jog a GSzKJNE 11. és 12. cikkeiben eredendően bennefoglalt, konceptuális autómiával nem bíró, Serghides bíró szavaival élve, részjog, vagy a GSzKJNE 11. és 12. cikkeiből származtatott, de kialakulóban lévő konceptuális önállósággal rendelkező jog, vagy teljes mértékben önálló jog. A gyakorlati tét természetesen az, hogy képes-e lényegi, azonnal vagy fokozatosan kikényszeríthető, többletkötelezettséget róni az államok részére. Következésképpen, noha több tekintetben is jelentős különbség van a vízhez való jog és a környezethez való jog között, a környezethez való jog önálló jellege szempontjából a vízhez való jog ENSZ modelljére alapozni egyáltalán nem szerencsés. A keretelvek 15. pontjában a különleges előadó megállapítja, hogy érthethető, hogy az államok vonatkodnak attól, hogy olyan „új" jogot – Knox idézőjelek között használja a kifejezést (*"new" human right*), megfogalmazási stílus, amely a szövegesszefüggésben tovább rontja a jog önállóságát és konceptuális autonómiáját – ismerjenek el, amelynek tartalma pontatlan, de, állítja, hogy az „egészséges környezethez való emberi jog" – Knox ismét idézőjelben használja a kifejezést – nem egy üres edény, ami megtöltésre vár, épp ellenekezőleg, tartalma tisztázódott azáltal, hogy az emberi jogi hatóságok elismerték azt, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet elengedhetetlen az élethez, az egészséghez, az élelmezéshez, a vízhez, a lakhatáshoz, stb. való emberi jogok teljes körű élvezetéhez. Majd ismételten hozzáteszi, hogy a jogi helyzete e tekintetben is hasonló a vízhez és a köztisztasághoz való jogéhoz. A 16. paragrafusban a különleges előadó még azt is kiemeli, hogy az „egészséges környezethez való emberi jog" kifejezés már formális elismerés hiányában is használatban van, és azon már meglévő emberi jogok környezeti aspektusára utal, amelyek teljes körű élvezete egy biztonságos, tiszta,

[607] Supra 542. CESCR, *General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant). E/C.12/2002/11*, paras. 2-8.

[608] Például: Otto Spijkers, "The Sustainable Human Right to Water as Reflected in the Sustainable Development Goals," *Utrecht Law Review*, Vol. 16, No. 2 (2020): 18-32.; 608.1. Takele Soboka Bulto, "The Emergence of the Human Right to Water in International Human Rights Law: Invention or Discovery?" *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 12, No. 2 (2011): 1-25.; 608.2. Pierre Thielbörger, "Something Old, Something New, Something Borrowed and Something Blue: Lessons to be Learned from the Oldest of the 'New' Rights – the Human Right to Water," in *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*, Eds. Andreas von Arnauld, Kerstin von Decken and Mart Susi (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 70-78.

egészséges és fenntartható környezet biztosításán múlik. Majd folytatásként ugyanabban a pontban megállapítja, hogy a kifejezés ilyen jellegű használata vagy annak ENSZ határozat keretében történő elismerése nem változtatja meg a már meglévő emberi jogokból származó kötelezettségek tartalmát. Ugyanakkor, teszi hozzá, egy kifejezett, globális, puha jogi természetű elismerés felhívná és ráirányítaná a figyelmet arra, hogy az emberi jogi szabályok megkövetelik a környezet védelmét, kiemelné, hogy a környezetvédelem ugyanolyan jelentőséggel bír, mint más olyan emberi érdekek, amelyek elegedhetetlenek az emberi méltóság, egyenlőség és szabadság szempontjából, és hozzájárulna a környezettel kapcsolatos emberi jogi normák koherens és integrált módon történő fejlődéséhez. A keretelvekről szóló jelentés környezethez való jogról szóló III. fejezete tehát egy atomizált, más emberi jogok normatív tartalmában szétszórt, konceptuális önállóságtól nagyban megfosztott jog képét festi.

A jelentéshez fűzött függelék tartalmazza az emberi jogokkal és környezettel kapcsolatos tizenhat keretelvet[609] és az azokhoz fűzött magyarázatokat. Az ajánlásokra emlkéztető szövegezésű – következtesen a ‘states should’ kifejezés szerepel a ‘states shall’ helyett – keretelvek a következők: az emberi jogok tiszteletben tartása, védelme és megvalósulása érdekében az államoknak egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezetet kellene biztosítaniuk (1. keretelv); az államok tiszteletben kellene tartsák, oltalmazzák és megvalósítsák az emberi jogokat egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet biztosítása érdekében (2. keretelv); az államoknak tilalmazniuk kellene a hátrányos megkülönböztetést, és ugyanakkor biztosítaniuk kellene a diszkriminációval szembeni egyenlő és hatékony védelmet a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezetével összefüggésben (3. keretelv); az államoknak egy olyan biztonságos és előmozdító környezetet kellene biztosítaniuk, amelyben az emberi jogokkal vagy környezetvédelemmel foglalkozó egyének, csoportok és szervezetek fenyegetés, zaklatás, megfélemlítés és erőszak mentesen végezhetik tevékenységüket (4. keretelv); környezeti ügyekben az államoknak tiszteletben kellene tartaniuk és védelmezniük kellene a véleménynyilvánítás, az egyesülés és a békés gyülekezés jogát (5. keretelv); környezeti ügyekben az államoknak biztosítaniuk kellene az oktatást és a nyilvánosság tájékoztatását (6. keretelv); az államoknak biztosítaniuk kellene a környezeti információhoz való hozzáférést az információk gyűjtése és terjesztése

[609] Supra 556. Knox, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/37/59*, Annex to Report A/HRC/37/59: Framework principles on human rights and the environment, 7-20.

révén, valamint azáltal, hogy kérésre minden személy számára megengedhető, hatékony és kellő időben hozzáférést biztosítanak az információhoz (7. keretelv); annak kiküszöbölése érdekében, hogy az államok olyan tevékenységeket hajtsanak végre vagy engedélyezzenek, amelyek környezeti hatásai hátrányosan érintik az emberi jogok teljes körű érvényesülését, az államoknak meg kellene követelniük a tervezett projektek és szakpolitikák lehetséges környezeti hatásaira – ideértve az emberi jogokat érintő esetleges hatásokat is – vonatkozó előzetes hatásvizsgálat elvégzését (8. keretelv); az államoknak biztosítaniuk kellene és elő kellene mozdítaniuk a nyilvánosság részvételét a környezettel kapcsolatos döntéshozatali eljárásokban, valamint figyelembe kellene vegyék a nyilvánosság véleményét a döntéshozatal során (9. keretelv); az emberi jogokra és a környezetre vonatkozó nemzeti jogszabályok esetén az államnak biztosítania kellene a hatékony jogorvoslathoz való hozzáférést (10. keretelv); az államoknak olyan érdemi, szubsztantív jellegű, környezetvédelmi standardokat kellene felállítaniuk és fenntartaniuk, amelyek hátrányosan nem megkülönböztetők, nem retrogresszívek, azaz biztosítják a visszalépés tilalmára vonatkozó elv érvényesülését, és tiszteletben tartják, oltalmazzák és érvényre juttatják az emberi jogokat (11. keretelv); az államoknak biztosítaniuk kellene a környezeti standardok hatékony alkalmazását és végrehajtását az állami és nem állami szereplőkkel szemben egyaránt (12. keretelv); az államoknak együtt kellene működniük egymással annak érdekében, hogy hatékony nemzetközi jogi keretrendszereket alakítsanak ki, tartsanak fenn és hajtsanak végre annak érdekében, hogy az emberi jogokat hátrányosan érintő, határokon átnyúló vagy globális kiterjedésű környezeti károkat megelőzzék, csökkentsék és orvosolják (13. keretelv); az államoknak további, kiegészítő intézkedéseket kellene foganatosítaniuk azon személyek jogainak oltalma érdekében, akik a legkitettebbek a környezeti ártalmakkal vagy környezeti jellegű kockázatokkal szemben, figyelembe véve ezen sérülékeny helyzetben lévő személyek szükségleteit, képességeit és kockázatoknak való kitettségét (14. keretelv); az államok egy sor intézkedés foganatosítása révén (amelyeket a 15. keretelv a)-d) pontjai fektetnek le) eleget kellene tenniük az őslakos népekkel és hagyományos közösségek tagjaival szemben fennálló kötelezettségeiknek (15. keretelv); az államoknak tiszteletben kellene tartniuk, védelmezniük kellene és érvényre kellene juttatniuk az emberi jogokat valamennyi környezeti kihívások kezelésére (ideértve, egyebek mellett, az éghajlatváltozást is) vagy fenntartható fejlődés előmozdítására irányuló intézkedésük során (16. keretelv).

A keretelvek érdeme nem valamely vívmány létrehozásában, hanem egy olyan egységes és átfogó rendszer kialakításában keresendő, amely tartalmazza, még ha nem is minden esetben

kifejezetten, azokat a főbb elvekeket (megelőzés elve, elővigyázatosság elve, a visszalépés tilalmának elve) és ezen elvekkel összhangba állított állami, egyaránt eljárási és anyagi jellegű/szubsztantív kötelezettségeket, méghozzá jobbára, még ha ezt nem is akarja beismerni a jelentés, többletkötelezettségként, amelyek alapján kirajzolhatók a környezethez való jog körvonalai.

A tematikus különleges előadó eddigi jelentései alapján, a 37/8. sz. 2018. március 22-i határozatában a HRC már egy sokkal határozottabb nyelvezetet használva, mintegy jogi tényként állapította meg a környezetvédelem és az emberi jogok között fennálló kapcsolatot (a határozat bevezető részének 9. bekezdése), üdvözölte John Knox munkásságát, meghosszabította az egészséges környezetre vonatkozó emberi jogi kötelességekkel foglalkozó kölönelőadó megbízását, és David R. Boyd-ot kérte fel, hogy Knox nyomdokaiba lépve, betöltse ezt a tisztséget.[610]

Az A/73/188 számmal ellátott 2018. július 18-i jelentés egyedi annak tekintében, hogy a leköszönő és az új különelőadó közös jelentése; relevanciája és fontossága pedig abban mutatkozik meg, hogy noha pusztán pár hónappal a keretelvekről szóló jelentés után terjesztették elő, számos olyan passzust tartalmaz, ami arra enged következtetni, hogy a környezethez való jog mégis inkább különálló, mintsem bennefoglalt jogként képzeltetik el.[611] Például a keretelvekről szóló jelentéssel ellentétben a közös jelentés 28. pontja, a meglévő emberi jogok „zöldebbé tételéhez" hasonlóan, az autonóm környezethez való jog kialakulási folyamatát is „lényeges fejlődésnek" (*critical development*) minősíti. Továbbá, következetesen olyan új jogról vagy kialakulóban lévő új jogról beszél (például a közös jelentés 29. pontja), amelynek tartalmát, terjedelmét, kereteit, valamint más – a „más" kifejezés beékelése lényeges, hiszen a jog konceptuális különállóságára utaló bizonyíték – emberi jogokkal való viszonyát jobbára meghatározták az elmúlt negyven év leforgása alatt a nemzeti és regionális bíróságok, valamint a szerződések alapján létrehozott szervek. Ezenfelül, a keretelvekkel ellentétben, a közös jelentés 46-48. pontjainak értelmében lehetőség szerint, de preferenciálisan a környezethez való jogot egy kötelező jogi erővel bíró globális eszköz keretében kell elismerni, vagy egy új nemzetközi szerződés révén (a közös jelentés 46. pontja), vagy a GSzKJNE-hez (a legtöbb nemzeti alkotmány mintájára) vagy

[610] HRC, *Resolution 37/8. Human rights and the environment. A/HRC/RES/37/8* (Geneva: UN, 22 March 2018); https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/37/8 (2025. május 10.).

[611] John K. Knox and David R. Boyd, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/73/188* (Geneva: UN, 19 July 2018); https://docs.un.org/en/A/73/188 (2025. május 11.).

estlegesen a PPJNE-hez fűzött kiegészítő jegyzőkönyv formájában (a közös jelentés 47. pontja). Az ENSZ közgyűlési határozat útján történő elismerés lehetősége itt már csak harmadik opcióként szerepel (a közös jelentés 48. pontja). S noha a szerzők megjegyzik, hogy valószínűsíthetően ezen utóbbi jelentené a leggyorsabb megoldást, azt is hozzáteszik, hogy az általuk javasolt három lehetőség nem zárja ki egymást (a közös jelentés 49. pontja). Emellett a szerzők kitérnek arra, hogy egy kötelező erővel rendelkező globális jogi eszköz általi elismerés annak a kifejezését jelentené, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot egyetemlegesen – és nem elszórtan, különféle intézkedéseken keresztül – védelmezi a hatályos nemzetközi jog (a közös jelentés 49. pontja). Nem utolsósorban, egy korántsem tételes, hanem inkább amolyan vázlatszerű bizonyítás után (a közös jelentés 50. pontja) a szerzők arra is kitérnek, hogy megítélésükben a környezethez való jog teljesíti az ENSZ által megfogalmozott azon eljárási és anyagi követelményeket, amelyek egy új emberi jog kihirdetéséhez szükségesek (a közös jelentés 50. pontja). Az ENSZ Közgyűlése 41/120 sz., „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozatának (4) bekezdése értelmében az ENSZ felhívja tagállamainak figyelmét arra, hogy az új emberi jogi eszközök, egyebek mellett, (a) összeegyeztethetők kell legyenek a hatályos nemzetközi emberi jogi korpusszal; (b) alapvető jellegűek kell legyenek, és az emberi lény veleszületett méltóságából és értékéből kell, hogy származzanak; (c) kellően pontosnak kell lenniük ahhoz, hogy meghatározható és gyakorolható jogokat és kötelezettségeket hozzanak létre; (d) adott esetben valóságos és hatékony végrehajtási mechanizmusokat kell, hogy biztosítsanak, ideértve a jelentéstételi rendszereket is; (e) széles körű nemzetközi támogatottságnak kell örvendjenek.[612] Mint látható, az ENSZ által támasztott követelmények, az árnyalatnyi különbségektől eltekintve megegyeznek a jelen írás keretében már tárgyalt Alston-i *appellation contrôlée*-al. Egyébként a már többször hivatkozott tanulmánykötetben Marcos Orellana éppen azt bizonyítja kellő precizitással és részletességgel, hogy a környezethez való jog, mint új emberi jog teljesíti a 41/120 sz. határozat minden követelményét.[613] A legkérdésesebb kritérium (nevesül a jogok és kötelezettségek származtatásához szükséges kellő pontosság kérdéskörében) a jogtudós Knox feltérképező jelentésében megállapított, környezettel kapcsolatos emberi jogi kötelezettségekből indul ki, amelyeket publikációjának megjelenése óta pontosítottak a

[612] UN, *UNGA Resolution 41/120. Setting international standards in the field of human rights. A/RES/41/120* (New York: UN, adopted on 4 December 1986 (97th plenary meeting)); https://docs.un.org/en/A/RES/41/120 (2025. május 11.).
[613] Marcos Orellana, "Quality Control of the Right to a Healthy Environment," in *The Human Right to a Healthy Environment*, Eds. John H. Knox and Ramin Pejan (Cambridge: Cambridge University Press, 2018): 169-188., főként a 172-178. oldalak.

keretelvek. Ezen kötelezettségek két nagy csoporta oszthatók: eljárási kötelezettségekre, amelyek kiterjednek az információhoz való hozzáférés, a döntéshozatali folyamatokban való jelentőségteljes/érdemi részvétel, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, az egyesülési, a gyülekezési és a szólásszabadság biztosítására, és anyagi/szubsztantív kötelezettségekre, amelyek a méltóságteljes élethez szükséges környezeti minőséget hivatottak fenntartani, ideértve a bolygó egészsége szempontjából is meghatározó olyan szubsztantív elemeket, mint a tiszta és szennyezéstől mentes víz, levegő, talaj, kiegyensúlyozott éghajlat, egészséges és változatos ökoszisztémák, stb. Az eljátási és anyagi kötelezettségeknek megfelel a környezethez való jog procedurális és szubsztantív dimenziója. Orellana úgy fogalmaz, hogy a meglévő emberi jogok környezeti dimenzióiból és az alapvető emberi jogi elvekből származó normatív vívmányokat vonná egyetlen ernyőfogalom alá környezethez való jog, s eképpen tartalom és terjedelem szempontjából kellően pontosan meghatározható.[614] Noha valamelyest egyet tudok érteni Orellanával, egy helyénvalóbb és átfogóbb megfogalmazás inkább úgy szólna, hogy a környezethez való jog tartalmát, terjedelmét és paramétereit a környezetre vonatkozó emberi jogi kötelezettségek és az ezekkel szoros összefüggésben álló környezetjogi alapelvek, valamint az emberi jogi elvek együttese határozza meg. Akárhogyan is, talán nem túlzó arra a következtetésre jutni, hogy a közös jelentés integrált, egyetemleges, önálló környezethez való jog koncepciója felülírta a keretelvekről szóló jelentés atomizáló felfogását.

VII.9. Akkor is elismerted a környezethez való jogot, ha nem

A „környezethez való jog: bevált gyakorlatok" című 2019. december 30-i jelentésében (A/HRC/43/53), Boyd összegyűjtötte a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog eljárási és anyagi összetevőivel, elemeivel kapcsolatos iránymutató gyakorlatokat. Fontos kiemelni, hogy a környezethez való jog jogi elismerését – alaptörvényi, infraalkotmányos szinten vagy olyan regionális szerződés ratifikálásának következtében, amely tartalmazza ezt a jogot – már önmagában a helyes gyakorlatok közé sorolja (a jelentés 9. pontja). Meg kell figyelni azonban (a jelentés 9-13. pontjai), hogy felváltva alkalmazza a „környezethez való jog" és a „környezethez való jog végrehajtására irányuló jogszabályok/intézkedések" kifejezéseket, és egy figyelmesebb olvasat arra enged következtetni, hogy ezen utóbbi kifejezés minden olyan jogszabályra vagy intézkedésre

[614] Supra 613. Orellana, "Quality Control of the Right to a Healthy Environment" (2018), 176.

vonatkozik, amely a különelőadó által meghatározott környezethez való jog eljárási vagy anyagi elemét tartalmazza illetve hajtja végre, függetlenül attól, hogy az adott állam szigorúan jogi értelemben elismeri-e avagy sem magát a környezethez való jogot mint valódi jogosultságot. Meg kell figyelni továbbá azt is, hogy a különelőadó (elődjéhez hasonlóan) nem tesz különbséget a környezet védelmére vonatkozó és a környezethez való alanyi jogot előíró alkotmányos rendelkezések között. Továbbá, nem tesz különbséget a tárgyalt jog szempontjából az egyértelműen jogi kötőerővel bíró (ACHR, AChHPR), a jogi kötőerővel bíró, de számos lényegi korláttal terhelt (például az Emberi Jogok Arab Chartája)[615] és a kötelező erővel nem rendelkező (például a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata)[616] regionális eszközök között sem. Ezenfelül, nem tesz különbséget a fokozottan vagy hangsúlyosan emberi jogi természetű (például az Escazúi Megállapodás)[617] és a vitatott emberi jogi természetű (például az Aarhusi Egyezmény)[618] eszközök között sem. Így gyakorlatilag a különelőadó szempontjából, s így a jelentés szerint, minden olyan nemzeti

[615] 'Article 38. Every person has the right to an adequate standard of living for himself and his family, which ensures their well-being and a decent life, including food, clothing, housing, services and the right to a healthy environment. The States parties shall take the necessary measures commensurate with their resources to guarantee these rights.' – Council of the League of Arab States, *Arab Charter on Human Rights*, (Tunis, Tunisia: 16th Ordinary Session of the Council of the League of Arab States, adopted: 22 May 2004. entry in force: 15 March 2008); unofficial English translation: www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IJudiciary/Arab-Charter-on-Human-Rights-2005.pdf (2025. május 11). Az ACHR végrehjatási mechanizmusainak jelentős korlátairól, és az Arab Emberi Jogi Bíróság korlátozott joghatóságáról (az arab emberi jogi rendszerben pédául nincs egyéni kérelem alapú eljárás) bővebben: 615.1. Konstantinos Magliveras and Gino Naldi, "The Arab Court of Human Rights: A Study in Impotence" *Revue québécoise de droit international / Quebec Journal of International Law*, Volume 29, Number 2 (2016): 147-172.; 615.2. Junxiang Mao, Ammar Ahmad Ahmad Gady, "Arab Charter on Human Rights & International Conventions," *Beijing Law Review*, Volume 12, No. 2 (2021): 425-446.

[616] '28. Every person has the right to an adequate standard of living for himself or herself and his or her family including: […] f. The right to a safe, clean and sustainable environment.' – ASEAN, *ASEAN Human Rights Declaration* (Phnom Penh, Cambodia: ASEAN, 18 November 2012 (the 21st ASEAN Summit)); https://asean.org/asean-human-rights-declaration/ (2025. május 11). Az ASEAN Emberi Jogi Nyilatkozatáról bővebben: 616.1. Hien Bui, "The ASEAN Human Rights System: A Critical Analysis," *Asian Journal of Comparative Law*, Volume 11, Issue 1 (2016): 111-140.

[617] Emily Barritt, "Global values, transnational expression: from Aarhus to Escazú," in *Research Handbook on Transnational Environmental Law*, Eds. Veerle Heyvaert and Leslie-Anne Duvic-Paoli (Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2020): 198-214., 207-208.

[618] '[…] There are divergent views on whether the Aarhus Convention codifies procedural components of the human right to a healthy environment' and 'It should be noted that the Special Rapporteur considers that ratification of the Aarhus Convention amounts to recognition of the right to a healthy environment, implying that 43 out of 46 Council of Europe Member States have recognised the right. The CDDH, however, considers that divergent views exist on whether this Convention protects a human right to a healthy environment.' – CDDH, *CDDH Study on the Need for and Feasibility of a Further Instrument or Instruments in The Field of Human Rights and The Environment. CDDH(2024)R101 Addendum 2* (Strasbourg: CDDH, 29.11.2024); p. 6 (para. 14. read in conjunction with footnote no. 13) and p. 16 (para. 51. read in conjunction with footnote no. 93); https://rm.coe.int/steering-committee-for-human-rights-cddh-cddh-study-on-the-need-for-an/1680b2b196 (2025. május 11.).
'The Court must, however, be mindful of the difference between the basic nature and purpose of the Aarhus Convention, which is designed to enhance public participation in environmental matters, and that of the Convention, which is designed to protect individuals' human rights.' – 618.1. Supra 533. ECtHR, *Case of Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland. Application no. 53600/20*, para. 501.

vagy regionális előírás – jogforrási hierarchiától, puha vagy kemény jogi természetétől, alanyi jogra vagy általános állami feladatra vonatkozó jellegétől, egyértelműen vagy vitatottan emberi jogi jellegétől függetlenül, mint ahogyan attól is teljes mértékben eltekintve, hogy maga a hivatkozott jogforrás egy jogi értelemben elismert s konceptuális autonómiával rendelkező környezethez való alanyi jogra vonatkozik-e vagy abból indul-e ki – amely az általa feltételezett környezethez való jog valamely szubsztantív vagy procedurális elemét tartalmazza illetőleg hajtja végre a „jog elismerésének" minősül. A jelentés többi része lényegében leírja, elemeire bontva, a környezethez való jog eljárási összetevőivel – az információhoz való hozzáférés, a döntéshozatali folyamatokban való nyilvános részvétel, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés és a hatékony jogorvoslat – (a jelentés B.14.-B.37. pontjai) és szubsztantív komponenseivel – tiszta levegő, biztonságos éghajlat, egészséges és fenntartható módon termelt élelem, a vízhez és megfelelő higéniához való hozzáférés, az élet, munka és játszás szempontjából kellően szennyezésmentes környezetek, egészséges ökoszisztémák és biodiverzitás, – (a jelentés C.28.-C.112. pontjai) kapcsolatos bevált és legjobb gyakorlatokat. Noha ez egy jelentősen atomizáló bemutatás, érdeme, hogy még inkább konkretizálja és meghatározza azokat az elemeket, amelyek egy ernyő alá vonása, szaggatott vonalakkal ugyan – hiszen a releváns környezeti jogelvekkel összefüggésben értelmezett állami kötelezettségek tartalma és kiterjedése elengedhetetlenül szükséges a kiegészítéshez – de kirajzolja a környezethez való jog terjedelmét.

A HRC 48/13 sz. határozat elfogadásáig, Boyd még számos tematikusabb jellegű jelentést terjesztett a HRC a elé, amelyek közül megemlítendő a 2020. július 15-i „az emberi jogok az egészséges bioszférától függnek",[619] a 2021. július 19-i „egészséges és fenntartható élelem: az élelmezési rendszerekre és emberi jogokra nehezedő környezeti hatások csökkentése",[620] a 2019. január 8-i „a tiszta levegőhöz való jog",[621] a 2021. január 19-i „emberi jogok és globális vízprobléma: vízszennyezés, vízhiány és vízzel kapcsolatos katasztrófák"[622] című

[619] David R. Boyd, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, David R. Boyd. Human rights depend on a healthy biosphere. A/75/161* (Geneva: HRC, 15 July 2020); https://digitallibrary.un.org/record/3878846?v=pdf (2025. május 11.).

[620] David R. Boyd, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, David R. Boyd. Healthy and sustainable food: reducing the environmental impacts of food systems on human rights. A/76/179* (Geneva: HRC, 19 July 2021); https://docs.un.org/en/A/76/179 (2025. május 11.).

[621] David R. Boyd, *Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Right to breathe clean air. A/HRC/40/55* (Geneva: HRC, 8 January 2019); https://docs.un.org/en/A/HRC/40/55 (2025. május 11.).

[622] David R. Boyd, *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Human rights and the global water crisis:*

jelentések, amelyek keretében a környezethez való jog egyes szubsztantív elemeinek összefüggésében tárgyalja az állami kötelezettségeket.

VII.10. Előbb elfogadjuk, s majd meglátjuk, hogy mit

A HRC 48/13 sz. határozat elfogadásának kontextusáról és összefüggéseiről Marc Limon meglehetősen részletekbe menően és átfogóan értekezik „szemtanúi beszámolójában" (az elkövetkezőkben: a limoni jelentésés; rövidítve: LJ).[623] 2021. januárjában az emberi jogokkal és környezettel foglalkozó államok központi csoportját (*Core Group of States on Human Rights and the Environment*) alkotó Costa Rica, Maldív-szigetek, Marokkó, Szlovénia és (tekintettel arra, hogy nemzeti jogrendje nem ismeri el a környezethez való jogot, ingadozóan és határozatlanul) Svájc ismét amellett határoztak, hogy megkísérelik a környezethez való jog elismerésének kieszközölését az ENSZ szintjén, és a leköszönt, valamint a jelenlegi különelőadóval, azaz Boyd-al és Knox-al is egyeztetve arra a következtetésre jutottak, hogy a 2021 szeptemberében megrendezendő 48. HRC ülésszakán elő kellene terjesszék a szükséges határozattervezetet (LJ, 21). A határidő betartása azért volt fontos, mert a releváns időszakban az új emberi jogok elfogadását általánosan, és a környezethez való jog elismerését különösen vehemensen és következetesen ellenző, nagy befolyással bíró USA nem volt tagja a HRC-nek s eképpen nem bírt szavazati joggal sem. A USA mellett, a lényeges és befolyással rendelkező ellenzők között volt az EU tagállamainak egy része, az Egyesült Királyság, az Orosz Konföderáció, Brazília, Kína, India és Japán is. Diplomáciai erőfeszítések és a nem kormányzati szervezetek erőteljes kampánya elérte, hogy Németország, Finnország és Svédország csatlakozzanak a jog elfogadásának ügyéhez.

A pozitív fejlemények fényében 2021. júniusában elkezdődtek az egyeztetések a határozattervezet lehetséges tartalmát illetően. Az első találkozások alkalmával két fontos kérdés merült fel: a határozat egyszerűen csak el kellene ismerje a jogot, vagy tartalmaznia kellene a jog operacionalizálásának első lépéseit, illetőleg a jog értelmének, jelentésének, tartalmának pontosítását is; milyen szövegezés formájában kérjék fel a határozat keretében az ENSZ Közgyűlését, hogy a fő döntéshozó testület szintén formálisan elismerje a jogot egy

water pollution, water scarcity and water-related disasters. A/HRC/46/28 (Geneva: HRC,19 January 2021); https://digitallibrary.un.org/record/3901271?v=pdf (2025. május 11.).

[623] Marc Limon, *For People; For Planet: The long and winding road to United Nations recognition of the universal right to a clean, healthy, and sustainable environment* (Universal Rights Group, July 2023); https://www.universal-rights.org/urg-policy-reports/for-people-for-planet-the-long-and-winding-road-to-united-nations-recognition-of-the-universal-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment/ (2025. május 12.).

elkövetkező határozatában. Az első kérdés tekintetében Costa Rica és a központi csoport egy szélesebb köre az egyszerűbb határozattervezet, azaz a jog jelentésének és tartalmának pontosítását és operacionalizálását kihagyó változat mellett foglalt állást, amely két meghatározó összetevőt tartalmaz, nevesül egy érdemi/operatív bekezdést, melyben a HRC kifejezetten elismeri a környezethez való jogot és egy érdemi bekezdést, melyben a HRC felkéri a Közgyűlést, hogy tegye megfontolás tárgyává a kérdést. E két központi elemen kívül, a határozat preambuluma egyszerűen megemlíti majd az előző emberi jogokról és környezetről szóló HRC határozatokat, összefoglalja az emberi jogok és a környezet között fennálló viszony főbb dimenzióit, megjegyzi, hogy több, mint 150 állam már elismerte a környezethez való jogot nemzeti vagy regionális szinten, megemlíti, hogy a jog széles körű támogatottságnak örvend a civil társadalom és a magas rangú ENSZ-tisztviselők körében. A bevezető részt tekintve a tárgyalások szempontjából a két legfontosabb aspektus, hogy mindegyik preambulumbekezdés a korábbi konszenzusos határozatok nyelvezetét használja, és bármelyik preambulumbekezdés kihagyható vagy feláldozható, amennyiben ezt az egyeztetések megkövetelik (LJ, 29).

Mindezek mentén Costa Rica felkérte Knoxot, Boydot és Limont, hogy készítsék el a határozattervezet első változatát. Ezzel párhuzamosan, Szlovénia is egy határozattervezet megalkotásán dolgozott (LJ, 28 és 30). Szintén 2021. nyarán Svájc úgy döntött, hogy aktívan támogatja a projektet, miután a Svájci Emberi Jogi Kompetenciaközpont által kidolgozott tanulmány megállapította, hogy „[a]z egészséges környezethez való jogról szóló ENSZ határozat elfogadása Svájcra nézve minimális jogi következménnyel járna; ugyanakkor, ha a nemzetközi közösség szintjén konszenzus születik arra vonatkozóan, hogy mit ír elő vagy vélhetően mit követel meg az emberi jogi joganyag, az jelentőségteljes előrelépést jelentene a nemzetközi emberi jogi védelem szempontjából; a jelenlegi törekvések azonban elsősorban egy olyan jellegű nyilatkozat elfogadására irányulnak, amelynek túlnyomórészt politikai és szimbolikus következményei vannak; mindazonáltal a Keretelvek nem kötelező erejű kodifikációja ösztönözhetik a svájci jogrendszer továbbfejlődését[…],”[624] és a svájci külügyminiszter is megerősítette, hogy az állam támogatja a törekvést. Augusztus végén a központi csoport Costa Rica tervezetére alapozva, s a szlovén változat egyes elemeinek beépítésével, befejezte a nulladik előtti határozattervezetet (*pre-zero draft resolution*). Noha a központi csoporton belül még mindig nem született döntés afelől, hogy elő fogják-e

[624] Schweizerisches Kompetenzzentrum Für Menschenrechte (Skmr), *Recht auf Umwelt. Eine Untersuchung der geplante Anerkennung eines Rechts auf Umwelt durch die UN und ihrer Folgen für die Schweiz*, verfasst von Belser Eva Maria/ Bächler Thea/ Egli Sandra (Bern 2021), 7.;
https://skmr.ch/assets/publications/210504_Studie_Umweltrecht_final.pdf (2025. május 12.).

terjeszteni a határozattervezetet a HRC pár hónapon belül megtartandó ülésén, elkezdtek azon gondolkozni, hogy a tárgyalásokon milyen stratégiát alkalmazzanak. Mind egyetértettek abban, hogy mindegyik preambuláris és operatív rendelkezés széles körű újratárgyalás tárgyát képezheti, kivéve az első érdemi paragrafust, mely által elismertetik a környethez való jog, és a negyedik operatív rendelkezést, mely felkéri az ENSZ közgyűlését, hogy fontolja meg a kérdést. A nem kihagyható paragrafusok tekintetében a központi csoport egyes államai további pontosításokat igényeltek, például tudni kívánták, hogy a tervezetben szereplő mind a négy jelző lényeges, vagy szükség esetén elhagyhatók. E kérdés tekintetében végezetül nem született döntés a HRC 48. ülésszaka előtt (LJ, 31). Bízva abban is, hogy jó hírneve károsításának elkererülése érdekében (főként a kis fejlődő szigetállamok (*SIDS*) és a legkevésbé fejlett államok (*LDCs*) köreiben), a közelgő, 2021 novemberében megszervezendő UNFCCC Részes Feleinek Glasgow-i Konferencia (COP26) házigazdájaként az Egyesült Királyság nem fog nyilvánosan tiltakozni a határozat ellen (LJ, 26, 30, 38), a központi csoport szeptember elején úgy döntött, hogy előterjeszti határozattervezetét a HRC 48. ülésén.

A központi csoport nyílt informális konzultációkat tartott a határozattervezet tekintetében. A legelejétől fogva az Egyesült Királyság (UK), a USA (Ausztrália, Kanada és Japán támogatásával) valamint az Orosz Konföderáció határozott ellenvetését fejezte ki a tervezet egészével és annak céljával kapcsolatosan. Mások, mint Egyiptom, a szöveg egyes, fontosabb részeit kritizálták (LJ, 30). Az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok, Oroszország támogatásával, amellett érveltek, hogy az ENSZ csak akkor ismerhet el új egyetemes emberi jogokat, ha azok a nemzetközi szokásjog részét képezik vagy jogi kötőerővel bíró nemzetközi szerződésbe foglalták őket, és a környezethez való jog esetén egyik feltétel sem áll fenn, következésképpen egy poltikai akaratnyilvánítást tartalmazó ENSZ határozat nem a megfelő eszköze annak, hogy egy új jog elismerésre kerüljön, illetőleg annak jelentése és tartalma meghatározhatóvá váljék. Az NGO-k erre reagáltak, és felhozva érvként, hogy a környezethez való jogot több mint 150 alkotmány ismeri el és számos regionális emberi jogi szerződés tartalmazza, azt állították, hogy amennyiben ez a jog nem tekinthető a nemzetközi szokásjog részének, úgy nehéz elképzelni olyan példát, ami viszont igen. Rámutattak továbbá arra, hogy az ellenzők álláspontja körkörös érvelésnek minősül (informális érvelési hiba), hiszen annak értelmében az ENSZ nem ismerhet el új jogot, ameddig azt nemzetközi szerződés elő nem írja, ugyanakkor nem tárgyalhatnak egy nemzetközi szerződés elfogadásáról, ameddig az adott jog politikailag nem kerül elismerésre.

Ezenfelül arra is utaltak, hogy az ellenzők álláspontja „történelmi analfabetizmusnak" (*historically illiterate*) tekinthető, hiszen az ENSZ szintjén 1945 óta a bevett gyakorlat az, hogy az új jogot először politikailag ismerik el, majd csak ezt követően jogi értelemben is.
Egyiptom, és hozzá csatlakozva néhány állam, azt kifogásolta a tervezettel kapcsolatban, hogy az új jogot elsőként az ENSZ Közgyűlésének kell elfogadnia, amelynek keretében minden állam szavazhat (és nem a HRC-nek, amely 47 tagállamból áll). A központi csoport ellenérve abban állt, hogy az ENSZ Közgyűlése 60/251 sz. határozata 5c. operatív rendelkezésének értelmében a HRC feladata, hogy a nemzetközi emberi jogi joganyag továbbfejlődése tekintetében ajánlásokat tegyen a Közgyűlésnek, továbbá a HRC az ENSZ legfőbb emberi jogi szerve, s így helyénvaló az, ha a döntés előbb Genfben születik meg.
Ezzel párhuzamosan számos állam támogatását fejezte ki a tervezettel kapcsolatosan (egyebek mellett, Németország, Mexikó, Uruguay, Fidzsi-szigetek, Marshall-szigetek, és nem várt módon Hollandia, Ausztria és a Koreai Köztársaság is). Ugyanakkor, váratlan oppozíciónak adott hangot Brazília és a Francia Köztársaság (LJ, 33-34). Brazília több ízben kifejtette, hogy a jog elismerése semmiképpen sem áshatja alá a fejlődéshez való jogát, és nem érintheti azon szuverén jogát sem, hogy saját természeti erőforrásai felett rendelkezzen. A Francia Köztársaság szerint az Aarhusi Egyezményben lefektetett „elfogadott megfogalmazásnak" megfelelően újra kell szövegezni az egészséges környezethez való jogot, amely ennek megfelelően így kellene hangozzon: „A jelen és jövő nemzedékekhez tartozó minden egyén azon joga, hogy egészségének és jóllétének megfelelő környezetben éljen." (LJ, 34) Annak érdekében, hogy korrekt és objektív maradhassak, meg kell azt jegyeznem, hogy a francia-aarhusi verziónak kétségen kívüli érdeme, hogy magában a jog meghatározásában fektet kifejezett hangsúlyt a jövő generációkban élő személyek jogára és ezzel együtt a jog megelőző dimenziójára. Ezzel szemben a központi csoport elképzelése szerint ez a vetület csak a határozat preambulumbekezdéseiben foglalt elvekből rajzolódna ki. Ugyanakkor, a központi csoport tervezetéhez képest – amely a környezet megkívánt minőségét nem teszi kizárólag emberi szükségletek függvényévé, s ezáltal a környezet egészének egészségét emeli ki, azaz holisztikusabb – egy sokkal redukcionistább szemléletmódból indul ki, minek értelmében a védett érték oltalmi fokát kizárólag az emberi egészség és jóllét alapján kívánja meghatározni, jóllehet – mint ahogyan az kiderül a már vizsgált 1885 (2009) sz. PACE ajánlással kapcsolatos CDPATEP megjegyzésekből – „az emberi egészség" és különösen az „emberi jóllét" fogalmát a tudomány állásának értelmében meglehetősen tágan lehet és kell értelmezni.

A további kétoldalú egyeztetésekből kiderült, hogy a Francia Köztársaság valódi aggályát nem a meghatározás egésze, hanem csak az abban foglalt „biztonságos" jelző képezi. A francia delegáció úgy érvelt, hogy a „biztonságos" ('safe') kifejezésnek nincsen pontos és közvetlen megfelelője a francia nyelvben. Limon szerint a valódi indok nagy valószínűséggel inkább Franciaország (akkor még be nem jelentett) nukleárisenergia-programjának újraindításával állt összefüggésben (LJ, 34). Valószínűsíthetően mind a kimondott, mind pedig a rejtett indokban van némi igazság, azaz feltételezhető, hogy ami a távolibb jövőt illeti, a Francia Köztársaság reálisan tartott attól, hogy a „biztonságos" jelző kiszámíthatatlan és előreláthatatlan kötelezettségeket róhat rá, amennyiben a francia jogrend nem rendelkezik egy pontos „biztonságos" fogalommal, ami pedig a közeljövőt illeti, nem kívánt egy olyan meghatározás mellett állást foglalni, ami kellemetlenül érintheti a nukleáris nemzeti politikáját. Egy másik szerzőpáros, Ke Tang és Otto Spijkers, szintén megerősíti azt a verziót, miszerint a francia nyelvű « *sûr* » fordítás túlzottan tág, és egy ennyire általános és homályos kifejezés előre nem látható állami kötelezettségeknek teremthet jogalapot.[625] Japánnal kapcsolatosan Limon csak annyit jegyez meg, hogy az ellenző magatartása mögött meghúzódó indokok nem voltak egyértelműek (LJ, 34). A központi csoport határozattervezetével (*Draft Resolution L.23/Rev.1*) kapcsolatos magyarázattal ellátott hivatalos álláspontjában Japán a következőképpen indokolta azon pozícióját, melynek értelmében nem tud teljesen egyetérteni a tervezettel és ebből kifolyólag tartózkodni fog a szavazáskor: „[m]int ahogyan azt világossá tettük a konzultációk során, Japán úgy véli, hogy a »környezeti jogok« még mindig homályos jogi fogalomnak számítanak és nem örvendenek egyetemleges elismerésnek;, különösen a határozatban említett »biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog« tartalmilag rendkívül tág értelmezési lehetőségeket rejt magában, és jelentésének meghatározása mindeddig nem történt meg; következésképpen, egy ilyen jog nem tekinthető a nemzetközi emberi jogi jogrend megalapozott jogának."[626]

Az informális konzultációk és kétoldalú egyeztetések alkalmával feltett kérdések és előterjesztett javaslatok számos egyéb problémát is felvetettek. Az első ilyen kérdés értelmében, a határozat „a környezethez való jogot" vagy „egy környezethez való jogot"

[625] Ke Tang and Otto Spijkers, "The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment," *Chinese Journal of Environmental Law*, Volume 6, Issue 1 (2022): 87-107., 102.
[626] The Permanent Mission of Japan to the International Organizations in Geneva, *Statements on Human Rights 2021. The 48th Session of the Human Rights Council (8 Oct 2021) EOV on Draft Resolution L.23 titled: The human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment* (13.10.2021); https://www.geneve-mission.emb-japan.go.jp/itprtop_en/statements_rights_20211008_2.html?utm_source= (2025. május 13.).

kellene elismerjen? Továbbá, mit jelentenek külön-külön a joghoz fűzött jelzők? E vonatkozásban, Limon az eddig végig hivatkozott jelentésének 88. lábjegyzetében megjegyzi (LJ, 34), hogy bár ezt végül nem pontosították a tárgyalások alkalmával, a válasz egyértelmű. Kifejti, hogy amikor annak a HRC határozatnak a tervezetén dolgoztak, amelyet később a „19/11" számú HRC határozatként[627] fogadtak el, és amely létrehozta a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet biztosításával kapcsolatos emberi jogi kötelezettségek kérdésével foglalkozó független szakértő tisztségét, ő maga, mint a Maldív-szigeteket képviselő diplomata javasolta a tisztség ilyenszerű megnevezését, hogy tükrözze és előljáróként megalapozza a majdan új egyetemes emberi jog megnevezését. Hozzáteszi, hogy annak idején behatóan elemezte a releváns nemzeti és regionális eszközök keretében leggyakrabban előforduló szövegezéseket, és arra a következtetésre jut, hogy a „biztonságos", „tiszta", „egészséges" jelzők rendszeresen előfordulnak ezekben a szövegekben. A „fenntartható" jelzőt pedig ő maga adta hozzá, mert fontosnak találta, hogy a jog megfogalmazása egyúttal tükrözze a fenntarthatóság köré épülő globális diskurzust is. A tárgyalások során Brazília akár üdvözölhette is volna ezen utóbbi jelzőt, hiszen a fenntarthatóság tág s ellenmondásos fogalma éppannyira vonatkozik a fejlődésre, mint a környezettel kapcsolatos jogokra. Egyébként, egy friss, 2024. márciusi szakmai háttéranyag/kutatói összefoglaló megerősíti Limon következtetését, mely szerint valóban ezek a leggyakrabban előforduló jelzők az alkotmányos és regionális rendelkezésekben, majd meglehetősen tömören és lényegretörően kitér mindegyik jelző jelentésére (a „biztonságos" jelző kivételével, amely végezetül kimaradt a releváns ENSZ határozatokból). A „tiszta" jelző olyan környezetet jelöl, amely mentes a szennyező anyagoktól, szennyeződésektől és egyéb káros vagy ártalmas anyagoktól; az „egészséges" jelző olyan környezetet jelöl, amely elősegíti valamennyi élő szervezet, így az emberek jóllétét és egészségét; míg a „fenntartható" a természeti erőforrások felelős és kiegyensúlyozott használatát jelenti, olyanképpen, hogy az a jelen és a jövő nemzedékek jóllétét egyaránt biztosítsa; e három összetevő együttese olyan környezetet teremt, amely elősegíti a méltóságteljes életet, és biztosítja a környezethez való jog teljes körű élvezetét a jelen és jövő generációk számára.[628]

[627] Tárgyi hiba/elírás: a valóságban a már általam is tárgyalt 19/10 sz. HRC határozatról van szó; a 19/11 sz. HRC határozat a fogyatékossággal élő személyek jogairól szól a politikai és közéletben való részvétel kontextusában – HRC, *Resolution 19/11. Rights of persons with disabilities: participation in political and public life. A/HRC/RES/19/11* (Geneva: HRC, 23 April 2012); https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/19/11 (2025. május 13.).

[628] Baïna Ubushieva And Christophe Golay, "Research Brief – The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: Understanding its Scope, States' Obligations and Links with other Human Rights," *Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights* (March 2024): 1-16., 4.; https://preview.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-

Nyilván fontos bármely olyan utólagos törekvés, amely a megmaradt jelzők segítségével egy koherens, átfogó és kiterjedt védelmet épít fel a környezethez való jog strukturális logikájának összefüggésében, ugyanakkor természetesen azt sem szabad, legalábbis még egy ideig, elfeledni, hogy ezen jelzőket elsősorban nem valamilyen konkrétabb jelentés vagy egymás közötti összehangoltság miatt válogattak be a meghatározásba, hanem gyakoriságuk és kiterjedtségük miatt, azaz inkább a közös nyelvi kifejeződési forma számított döntő kritériumnak, mintsem a lényegi tartalom. Továbbá, szintén legalábbis még egy ideig, az sem elfelejtendő, hogy a biztonságos, kiegyensúlyozott éghajlat, ökoszisztémák s ökoszisztéma szolgáltatások, illetőleg a környezet s ezzel összefüggésben az emberi jóllét és egészség szempontjából biztonságos technológiák, műszaki újítások s egyéb tevékenységek, azaz, röviden, a végül kimaradt „biztonságos" jelző, éppoly fontosnak tetszik az egészséges környezet lényegi tartalma szempontjából, mint a tárgyalásokat és egyeztetéseket túlélő „tiszta", „egészséges" és „fenntartható" jelzők. Ezen a ponton, a teljes mértékű objektivitás kedvéért, hozzá kell tennem, hogy Limon a francia–costa rica-i alku megkötésének kontextusában megjegyzi (LJ, 37, 90 sz. magyarázó lábjegyzet) – anélkül, hogy elfogadhatóbb vagy bármilyen más magyarázatottal alátámasztaná – hogy az alku következtében kihagyott „biztonságos" jelző számított mindig is a legkevésbé meggyőzőnek és fontosnak a négy jelző közül, és a központi csoport úgy vélte, hogy mellőzése vagy bennmaradása nem sokat tenne hozzá az elfogadandó határozat hatásához. Ugyanakkor, s ha Limon ezen érvét minimális fenntartással el is fogadjuk (még a legengedékenyebb elemzőben is gyanút kelt, hogy a biztonságos" jelzőt Limon éppen akkor relativizálja, amikor egyértelművé vált, hogy azt fel kell áldozni a nagyobb cél érdekében), nem véletlenül emeltem ki ezen alfejezetben azt sem, hogy a központi csoport szempontjából ugyan az egyik meghatározó, alku tárgyát nem képezhető, operatív paragrafus a környezethez való jog kifejezett elismerésére vonatkozó rendelkezés volt, az egy pillanatig sem volt leszögezve, hogy a meghatározásban szereplő jelzők is nélkülözhetetlenek vagy különösen fontosak lennének. A jelzők fontosságának relativitását bizonyítja azon tény is, melynek értelmében a központi csoport az úgymond egyszerűbb tervezet-változat benyújtása mellett döntött, amely, mint már fentebb utaltam rá, maguk a szerzők szerint sem kell feltétlenül pontosítsa az egészséges környezethez való jog jelentését vagy tartalmát. Ebből pedig következik, hogy eredendően a jelzők, legalábbis elsődlegesen, nem valamilyen tartalom vagy jelentés pontosító funkciót töltöttek be a meghatározás szövegében.

---

files/The%20Human%20Right%20to%20a%20Clean,%20Healthy%20and%20Sustainable%20Environment.pdf (2025. május 13.).

A tárgyalásokon és kétoldalú egyeztetések során felmerülő harmadik kérdéskör arra vonatkozott, hogy a HRC határozatában egy környezethez való különálló, önálló, autonóm jogot fog elismerni, vagy – az ivóvízhez és a köztisztasághoz való jog mintája alapján – úgy ismeri el ezt a jogot, mint ami a már meglévő emberi jogok részét képezi. Ez a probléma, mint ahogyan fentebb már rámutattam, különösen jelentős a környezethez való jog jogi értelemben vett felfogása tekintében, és különféleképpen jelent meg a keretelvekről szóló és a közös különelőadói jelentésben. E vonatkozásban Limon megjegyzi művének 89. lábjegyzetében, hogy a központi csoport egyértelműen és világosan kifejtette mind a tárgyalások, mind pedig a kétoldalú egyeztetések keretében, hogy a HRC határozattervezet önálló, autonóm környezethez való emberi jogot ismerne el (LJ, 34. oldalon található 89. magyarázó lábjegyzet). A többi problémakör olyan kérdéseket tartalmazott, mint a környezethez való jog és a már elismert emberi jogok viszonya (ezt szintén megerősíti a környezethez való jog konceptuális autonómiáját), a környezethez való jog esetleges elismerésének többletértéke az emberi jogi oltalmi háló kontexusában, mit jelent a környezethez való jog elismerése az éghajlatváltozás, a kereskedelem, a fejlődés és a szellemi tulajdonhoz fűződő jogok tekintetében, és amennyiben a HRC elismeri ezt az új egyetemes emberi jogot, hogyan fog a központi csoport jogi tartalmat és jelentést adni ennek a jognak (LJ, 34). Ezen utóbbi, a tárgyalások során nem tisztázott problémakör ismételten megerősíti azon tényt, hogy a HRC 48/13 sz. határozata anélkül ismerte el a környezethez való jogot, hogy annak tartalmát meghatározta volna vagy legalább egyértelműbben meghatározhatóvá tette volna.

Az informális konzultációkat követően Costa Rica vezetésével a központi csoport elkezdte kidolgozni a HRC titkárságához benyújtandó végleges határozattervezetet. A központi csoport egyetértett abban, hogy törekvésük sikeressége azon fog múlni, hogy megtalálják-e a kellő egyensúlyt a fejlődési aspektusok – Brazília, India, Oroszország és Kína azon álláspontja, mely szerint a környezetromlás s az éghajlatváltozás emberi jogokra gyakorolt hátrányos hatásait nem használhatják fel érvként a fejlett államok arra, hogy meggátolják a kevésbé fejlett államok társadalmi-gazdasági fejlődési törekvéseit – és a fejlett államok aggodalmai – az USA és az Egyesült Királyság által már általam is hivatkozott jogi ellenvetések; a fejlődő államok a közös, ugyanakkor differenciált (*the principle of common but differentiated responsibilities*; CBDR) felelősségek elvére és a történelmi felelősségre hivatkozása annak érdekében, hogy kibújjanak vagy minimalizálják az emberi jogi

felelősségvállalásaikat; a környezethez való jog ENSZ szintű elismerésének azon veszélye, hogy „zöld jelzésként" értelmezhető a klímaperek vonatkozásában; a Francia Köztársaság ellenvetése a „biztonságos" jelző használatának tekintetében – között. Az ellentétes érdekek kibékítése végett, a központi csoport valamilyen formában beépítette Brazília javaslatait, azaz kitért a fenntartható fejlődés társadalmi és környezeti vetülete mellett annak gazdasági dimenziójára is, valamint arra, hogy a környezethez való jog nem érinti az állam azon szuvrén jogát, hogy rendelkezzen saját természeti erőforrásai felett a nemzetközi joggal összhangban, de elutasította a CBDR és a történelmi felelősség beépítését, valamint Brazília egy másik javaslatát, ami arra engedett következtetni vagy úgy is értelmezhető volt, hogy a gazdasági fejlődésre lehet alapozni a környezetkárosító tevékenységek megindokolását. Továbbá, a központi csoport úgy döntött, hogy nem veszi figyelembe az USA, UK, Oroszország és Egyiptom által hangsúlyozott jogi természetű ellenvetéseket sem (LJ, 35). Noha október 4-én a helyzet még kilátástalannak tűnt, egy intenzív lobbitevékenységnek köszönhetően a szavazás napjára az esélyek már javultak. Costa Rica újabb kétoldalú informális megbeszélést tartott a Francia Köztársasággal, aminek következtében a központi csoport beleegyezett a „biztonságos" jelző eltávolításába, és cserében Franciaország vállalta, hogy támogatja a határozattervezetet (LJ, 36). Franciaország támogatása pedig bevonzotta Dánia, és Dániának köszönhetően az északi államok (Norvégia kivételével) támogatását. Ennek betudhatóan Hollandia és más nyugati államok is arra az álláspontra jutottak, hogy hajlandóak támogatni a központi csoport törekvését. Ezzel párhuzamosan Costa Rica és Uruguay nagyobb támogatottságot vívott ki a dél-amerikai államok körében, míg a Fidzsi-szigetek és a Marshall-szigetek számos kis fejlődő szigetállamot (SIDS) és legkevésbé fejlett államot (LDCs) győzött meg arról, hogy támogassák a határozattervezetet. Továbbá, a központi csoport koszponzorációs ígéreteket kapott egyes afrikai államoktól is (LJ, 36). 2021. október 8-án a HRC/48/L.23/Rev.1 végleges határozattervezetét[629] Alejandra Costa mutatta be az Emberi Jogi Tanács előtt, és a szöveg egészére vonatkozó szavazás előtt a HRC tagjai megfontolhatták, hogy kívánnak-e módosítási javaslatokkal élni.

Az október 8-i tanácsülés előtt két állam nyújtott be módosítási javaslatot: Brazília és Oroszország. Brazília módosításai két új operatív paragrafus beemelésére vonatkoztak: az

[629] Albania,* Armenia,* Bhutan,* Bosnia and Herzegovina,* Cabo Verde,* Chile,* Costa Rica,* Croatia,* Cyprus,* Dominican Republic,* Ecuador,* Fiji, Finland,* Germany, Greece,* Haiti,* Honduras,* Italy, Luxembourg,* Maldives,* Marshall Islands, Mexico, Monaco,* Montenegro,* Morocco,* Namibia, North Macedonia,* Panama,* Portugal,* San Marino* Slovakia,* Slovenia,* Spain,* Switzerland,* Tunisia,* Uruguay and Vanuatu* (*State not a member of the HRC), *Draft Resolution. 48/…. The human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/48/L.23/Rev.1* (Geneva: HRC, 5 October 2021); https://docs.un.org/en/a/hrc/48/l.23/rev.1 (2025. május 14.).

első, amely megerősíti az államok természeti erőforrásai feletti szuverén jogát, és egy második, amelynek értelmében a környezethez való jog előmozdítása megköveteli a multilaterális környezetvédelmi egyezmények teljes körű végrehajtását a nemzetközi jog elveinek megfelelően. Oroszország egy tíz pontos módosítási javaslatot nyújtott be, amelyek gyakorlatilag teljes mértékben jelentéktelenítették volna a HRC határozatot. Az orosz módosítási javaslatok értelmében, *inter alia*: a határozat címét meg kell változtatni azzal a megszövegezéssel, hogy: „az emberi jogok és a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet" (az orosz módosítási javaslatok még a francia alku előtt lettek benyújtva); ki kell törölni a környezethez való jog elismerésére vonatkozó operatív paragrafust; ki kell törölni a határozat szövegéből a környezethez való jogra tett valamennyi utalást; ki kell törölni az ENSZ közgyűlését felkérő negyedik operatív paragrafust (LJ, 37). Tekintettel arra, hogy még a szavazás előtt pár nappal Cosa Rica és Uruguay alkut kötött Brazíliával, aminek értelmében hozzáadtak a végső tervezet szövegéhez egy új preambulumbekezdést (ez az elfogadott 48/13 sz. HRC határozat 8. preambulumbekezdése lett) és egy új operatív paragrafust (ez az elfogadott 48/13 sz. HRC határozat 3. operatív paragrafusa lett), Brazília visszavonta a módosítási javaslatait (LJ, 37). Brazíliával ellentétben Oroszország fenntartotta és bemutatta a módosítási javaslatait. Azonban a tanács tagjai, az Egyesült Királyságot is beleértve, elsöprő többséggel elutasították mind a tíz módosítási javaslatot. Ennek következtében az orosz delegáció szavazást kezdeményezett a módosítatlan szövegről, és jelezte, hogy a szavazás során tartózkodni fog (korábban várható volt, hogy ellene fog szavazni).

A HRC/48/L.23/Rev.1 határozattervezetet a tanács 43 igen szavazattal, 0 ellenszavazattal és 4 (Kína, India, Japán és Oroszország) tartózkodás mellett fogadta el, és így megszületett a 2021. október 8-i „A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog" címet viselő 48/13. sz. HRC határozat.[630] Ugyanazon az ülésen a tanács tagjai elfogadták a 48/14 sz. határozatot is, amelyben három évig tartó mandátummal kinevezték az éghajlatváltozás összefüggésében az emberi jogok előmozdításával és védelmével foglalkozó különleges

[630] [Adopted by a recorded vote of 43 to 0, with 4 abstentions. The voting was as follows:
In favour: Argentina, Armenia, Austria, Bahamas, Bahrain, Bangladesh, Bolivia (Plurinational State of), Brazil, Bulgaria, Burkina Faso, Cameroon, Côte d'Ivoire, Cuba, Czechia, Denmark, Eritrea, Fiji, France, Gabon, Germany, Indonesia, Italy, Libya, Malawi, Marshall Islands, Mauritania, Mexico, Namibia, Nepal, Netherlands, Pakistan, Philippines, Poland, Republic of Korea, Senegal, Somalia, Sudan, Togo, Ukraine, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Uruguay, Uzbekistan and Venezuela (Bolivarian Republic of)
Abstaining: China, India, Japan and Russian Federation] – Supra 281. HRC, *Resolution no. 48/13. of 8 October 2021, The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/RES/48/13*, voting results.

előadót, és megállapították annak feladatkörét[631] (elsőként Ian Fry töltötte be ezt a tisztséget, majd 2024. májusától Elisa Morgera).

Bár igennel szavazott, szavazáshoz fűzött indokolásában a UK kifejtette, hogy „[a] határozatban a jog elismerése nem veszi kellőképpen figyelembe a nemzetközi emberi jog kialakulásának és fejlődésének folyamatát, és nem érinti az Egyesült Királyság jogi álláspontját. A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jogot egyetlen nemzetközi emberi jogi szerződés sem ismeri el, és jelenleg még nem képezi a nemzetközi szokásjog részét sem. A jogok elismerése nemzetközi szinten közösen elfogadott tartalom és kellő mérlegelés nélkül jogbizonytalanságot teremt. Az egyének nem tudhatják, hogy milyen jogos igényt támaszthatnak az állammal szemben, és az állam nem lehet tisztában azzal, hogy milyen védelmet köteles biztosítania az egyének részére. Mindezeket szem előtt tartva, hangsúlyozni kívánjuk, hogy az emberi jogi határozatok jogilag nem kötelező érvényű eszközök, és így a jog ezen határozattal történő elismerése nem kötelezi az államokat arra, hogy betartsák annak rendelkezéseit. Ahogyan már említettük, ma igennel szavaztunk, de ez nem érinti az Egyesült Királyság jövőbeni álláspontját e kérdéskörben."[632]
Az abban a periódusban HRC tagsággal nem rendelkező USA is ülés-záró általános nyilatkozatot tett közzé, amelyben, egyebek mellett, a következő állásfoglalást fogalmazta meg: „[a]zonban, az Egyesült Államok következetesen megismételte, hogy nincsenek különösen a környezetre vonatkozó egyetemesen elismert emberi jogok, és nem hisszük azt, hogy a nemzetközi jog jogalapot képes nyújtani a »tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog« számára, sem önálló jogként, sem pedig a meglévő jogokból származtatott jogként. Továbbá, nem tekintjük megfelelő eszköznek a jelen ülésszakon előterjesztett határozatot arra, hogy egy új és meghatározatlan tartalmú jog kialakulását előmozdítsa, és nem is tekintünk erre a határozatra, mint olyanra, amely megváltoztatná a nemzetközi jog tartalmát, vagy amely precedens értékkel bírna más nemzetközi fórumok előtt."[633] Japán hivatalos magyarázatát már fentebb ismertettem. Mint a korábban már

[631] HRC, *Resolution 48/14. Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change. A/HRC/RES/48/14* (Geneva: HRC, 8 October 2021); https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/48/14 (2025. május 14.)
[632] Rita French (UK Ambassador for Human Rights), *Speech UN Human Rights Council 48: Explanation of Vote on the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment* (8 October 2021); https://www.gov.uk/government/speeches/un-human-rights-council-48-explanation-of-vote-on-the-right-to-a-safe-clean-healthy-and-sustainable-environment (2025. május 14.).
[633] U.S. Mission Geneva, *UN Human Rights Council – 48th Session. End-of-Session General Statement of the United States of America. Recognition of a Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment* (October

említett módosítási javaslataiból kiderült, az Orosz Konföderáció a határozattervezet leghevesebb ellenzője. A később nagy többséggel elutasított módosítási javaslatokat bemutató beszédében az Oroszországot képviselő megbízott kiemelte, hogy országa a HRC-t nem tartja a jog előmozdítása szempontjából megfelelő fórumnak, és hozzátette, hogy Oroszország szemszögéből a jog túlságosan általánosan van megfogalmazva egy kötelező erővel nem rendelkező eszközben, azaz sem hétköznapi, sem a szó szoros, sem pedig jogi értelmében nem tekinthető „jognak".[634]

Hivatalos magyarázó nyilatkozatában Kína hansúlyozta, hogy mindig is kiemelt fontosságot tulajdonított a környezet védelmének, s ezt alkotmánya – „Az állam védelmezi, fejleszti és előmozdítja az élő környezetet és az ökológiai környezetet, és megakadályozza és ellenőrzi a szennyezést és más egyéb veszélyforrásokat. Az állam megszervezi és támogatja az erdősítést és oltalmazza az erdőket" (a Kínai Népköztársaság alkotmányának 26. cikke)[635] –, valamint a sajátságos, kínai és szocialista jellemvonású, ökológiai prioritású és zöld fejlődési konceptuma is tükrözi. Továbbá, azzal indokolta tartózkodását, hogy a határozattervezet számos kérdőjelet hagy maga után, ideértve a környezethez való jog meghatározását és tartalmát valamint viszonyát a többi emberi joghoz, illetőleg komoly kétség merül fel afelől, hogy a HRC-nek megbízása lenne a környezeti jog elismerésére.[636] Egy szakirodalmi forrás szerint Kína tartózkodásának mélyrehatóbb gyökerei és okai is vannak, amelyek leginkább Kína és a nyugati államok alapvetően különböző emberi jogi diskurzus felfogásában keresendők.[637]

Érdekes módon sem Limon, sem pedig a szakirodalmi források nem térnek ki India tartózkodásának okaira. India tartózkodása, legalábbis jogi szempontból, azért meglepő, mert noha India Alkotmánya kifejezetten nem ír elő kikényszeríthető környezethez való alanyi

---

13, 2021); https://geneva.usmission.gov/2021/10/13/un-human-rights-council-48th-end-of-session-general-statement/ (2025. május 14.).

[634] Supra 625. Ke Tang and Spijkers, "The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment" (2022), 90.

[635] 'Article 26 The state shall protect and improve living environments and the ecological environment, and prevent and control pollution and other public hazards. The state shall organize and encourage afforestation and protect fore' – People's Republic of China, *Constitution of the People's Republic of China*, adopted on December 4, 1982, by the 5th National People's Congress of the PRC at its 5th session, as last amended in 2018 (This English version is provided by the Communist Party of China Central Committee Institute of Party History and Literature), art. 26; http://en.npc.gov.cn.cdurl.cn/constitution.html (2025. május 14.).

[636] People's Republic of China – Permanent Mission of the People's Republic of China to the United Nations Office at Geneva and other International Organisations in Switzerland, *Explanatory statement by the delegation of China at the 48th session of the Human Rights Council on the draft resolution on 'The right to a safe, clean, healthy and sustainable environment' (A/HRC/48/L.23/Rev.1) (10.10.2021)*; http://geneva.china-mission.gov.cn/chn/dbtyw/rqsw/202110/t20211010_9592613.htm (2025. május 14.).

[637] Bővebben lásd: Supra 625. Ke Tang and Spijkers, "The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment" (2022), 91-100.

jogot – a környezet védelme az európai alkotmányok nagyrészéhez hasonlóan 1976-tól általános állami feladatként szerepel az Indiai Alkotmány IV., „Az állam politikájának irányadó elvei" című, részében foglalt 48A. cikkben – az Indiai Legfelső Bíróság, bírói aktivizmusról téve tanúbizonyságot, számos ügyben az Indiai Alkotmány 21. cikkét széleskörűen értelmezve kimondta, hogy az élethez való alapvető jog magában foglalja a tiszta és egészséges és biztonságos környezethez való alapvető jogot, ideértve például a szennyezésmentes víz, ivóvíz, levegő és talaj élvezetét, valamint az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaival szembeni védelemhez való jogot is, és ezen bennefoglalt jogok összefüggésében megköveteli az elővigyázatosság elvének, a szennyező fizet elvének, a feltétlen (abszolút) felelősség elvének és az úgynevezett *public trust doctrine* (az állam nem tulajdonosa, hanem csupán kezelője a természeti erőforrásoknak, s azokat a köz javára köteles megőrizni és védelmezni) teljes körű érvényre juttatását is.[638] Továbbá, az indiai jogrend szerint az alkotmányos környezethez való alapvető jog, az élethez és személyes szabadsághoz való jog részjogaként, az európai alkotmányok egy részével (feltételezhetően nagy többségével) ellentétben, közvetlenül felhívható és bíróság előtt érvényesíthető, egyének, egyének csoportja és nem kormányzati szervezetek által a közérdekű perindítás *(public interest litigation (PIL))* lehetőségének betudhatóan.[639] Mindezek ellenére, egy publikációból kiderül, hogy India azért tartózkodott a HRC határozattervezetre vonatkozó szavazáson, amiért később fenntartását fejezte ki a 76/300 sz. ENSZ Közgyűlési határozat 1. operatív paragrafusával szemben is, nevesül, mert meglátásában: nem tisztáztatott és nem jött létre az államok között egyezség afelől, hogy mit jelentenek a „tiszta", „egészséges" és „fenntartható" jelzők, s így ezek mind tág szubjektív értelmezésnek adnak helyt, ami túlsagosan is felhígítja a vonatkozó HRC és ENSZ határozatok tárgyát és fő célkitűzését;

[638] Lásd bővebben: Sanighdha and Prof. (Dr.) Rattan Singh, "Supreme Court's Linkage of Climate Change and Fundamental Rights: A Step in the Right Direction," *Panjab University Law Review*, Volume 63, Part 1 (2024): 86-101.; 638.1. Dr. Sonali Anant Burte, Dr. S. N. Shingare, Mr. Sundeep Krishna, "Environmental Jurisprudence: Judicial Activism and the Right to a Healthy Environment," *International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)*, Volume 3, Issue 1, (February 2023): 53-58.; 53-55.; 638.2. Dr. S. Gajendra Raj, "Impact of Environmental Jurisprudence on Indian Legislation: A Critical Empirical Review," *International Journal of Aquatic Science*, volume 11, issue 1 (2020): 612-618.
638.3. E vonatkozásban az Indiai Legfelső Bíróság talán leghíresebb és legrelevánsabb ügyei a következők: *Rural Litigation and Entitlement Kendra v. State of Uttar Pradesh* (Writ Petition (W.P.) Nos. 8209 & 8821 of 1983, Judgment: 12 March 1985); *M.C. Mehta v. Union of India (Oleum Gas Leak Case* (W.P. No. 12739 of 1985, Judgment: 17 Feb 1986); *T. Damodhar Rao v. Municipal Corporation of Hyderabad* (W.P. No. 8261 of 1984, Judgment: 20 Jan 1987); *Virender Gaur v. State of Haryana* (Civil Appeal No. 9151 of 1994, Judgment: 24 Nov 1994); *M.C. Mehta v. Kamal Nath* (W.P. No. 182 of 1996, Judgment: 13 Dec 1996); *A.P. Pollution Control Board v. Prof. M.V. Nayudu* (Civil Appeal No. 368 of 1999, Judgment: 27 Jan 1999); *M.K. Ranjitsinh v. Union of India* (W.P. No. 838/2019 & C.A. No. 3570/2022, Judgment: 21 March 2024).
[639] D. Mohanavel, "The Evolution of Environmental Law: A Critical Examination of M.C. Mehta v. Union of India and Its Impact," *International Journal of Law Management & Humanities*, Volume 7, Issue 5 (2024): 1922-1932.; 1924.

szükség lett volna beemelni a határozatokba a nemzetközi környezetjogra jellemző méltányosság elvét; alaposabb tárgyalásokra lett volna szükség annak érdekében, hogy az állásfoglalások tartalmát illetően megfelelőbb és valóságosabb egyetértés szülessen.[640]

Az elsöprő többséggel elfogadott 48/13. sz. HRC határozat 1. operatív paragrafusa: „[e]lismeri a tisza, egészséges és fenntartható környezethez való jogot mint emberi jogot, amely lényeges az emberi jogok élvezetéhez." Amennyiben a tárgyalások és kétoldalú egyeztetések során a központi csoport valóban tudtára adta az államoknak, hogy a határozattervezet szerinti környezethez való jog valóban önálló jog, s tekintettel arra, hogy Limon nem számol be arról, hogy valamely alku miatt módosulást szenvedett volna az 1. operatív paragrafus (a „biztonságos" jelző elhagyására vonatkozó francia-costa ricai alkut leszámítva), meglehetősen furcsa és különös, hogy a szövegezés mégis a vízhez és a köztisztasághoz való emberi jogot elismerő, 64/292 sz. HRC határozat mintáját követi, azaz azt a benyomást kelti, mintha valamilyen féle „eszköz jogról" lenne szó, amelyet nem önnön különállósága határoz meg, nem jogi tárgya vagy az általa védett érték, hanem azon tulajdonsága vagy funkciója, miszerint lényeges az emberi jogok élvezete szempontjából. Legalább a „más" vagy a „többi" kifejezést beékelhették volna, hiszen az „[…] amely lényeges (a) *más/többi* emberi jog(ok) élvezetéhez" [a szerző kiemelése] szövegezés, ha nem is a legszerencsésebb módon, de elégséges mértékben kiemelte volna a már meglévő emberi jogokkal szembeni autonóm jelleget.

Ezt a problémát valamelyest mintha orvosolná a 2. operatív paragrafus, mely „[m]egállapítja, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog összefüggésben áll más jogokkal és a hatályos nemzetközi joggal." Csakhogy korántsem világos az, hogy a 2. operatív paragrafusban szereplő „más jogokkal" kifejezés célirányosan és meghatározóan az emberi jogokra utal-e. Egy figyelmesebb olvasat arra enged következtetni, hogy nem célzottan más emberi jogokra utal. Ez esetben ugyanis az 1. operatív paragrafushoz hasonlóan felételezhetően hozzátették volna az „emberi" jogi természetet jelölő minősítést. Továbbá

[640] Dara Masita and Pauliina Majasaari, "The Development, the Legal Potential, and the Implementation of the Right to a Healthy Environment," *Global Human Rights Defence (GHRD)* (June 5th, 2024): 1-28.; 13.; https://www.ghrd.org/wp-content/uploads/2024/08/The-Development-the-Legal-Potential-and-the-Implementation-of-the-Right-to-a-Healthy-Environment-june-2024.pdf (2025. május 15), hivatkozva 640.1. Indiának az ENSZ melletti állandó képviselete tanácsadójának beszédére: Vishwa Mohan, *India Backs UN Resolution to Recognize Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment; Raises Concern over Text* (Times of India, 29 July 2022); https://timesofindia.indiatimes.com/india/india-backs-un-resolution-to-recognise-human-right-to-clean-healthy-environment-raises-concern-over-text/articleshow/93200909.cms (2025. május 15.).

kérdéses, hogy miért szabályozták volna a környezethez való jog és más emberi jogok közötti viszonyt a 2. operatív paragrafusban is, ha már ezt egyszer megtették az 1. operatív paragrafusban, és a bevezető rész 3. pontja pedig már megerősíti az emberi jogok egyetemes, oszthatatlan, egymástól kölcsönösen függő és egymással összefüggő voltát. Az A/HRC/48/L.23/Rev.1 határozattervezet szintén megerősíti, hogy a 2. operatív paragrafus a környezethez való jog és általában minden más jog – nem feltétlenül emberi jog – viszonyát hivatott szabályozni, hiszen ebben a változatban még így volt megfogalmazva: „[m]egállapítja, hogy a tisza, egészséges és fenntartható környezethez való jog összefüggésben áll a hatályos nemzetközi jognak megfelelő más jogokkal."

A 3. operatív paragrafust, amely a Brazíliával kötött alku következtében emeltetett be a határozatba, már fentebb idéztem.

A 4. operatív paragrafus bátorítja és ösztönzi az államokat (a) a környezet védelmére irányuló erőfeszítésekhez szükséges kapacitások kiépítésére annak érdekében, hogy teljesítsék emberi jogi kötelezettségeiket és kötelezettségvállalásaikat, és hogy fokozzák az együttműködést más államokkal, az ENSZ szerveivel és intézményeivel, más nemzetközi és regionális szervezettel, a civil társadalommal stb. a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog megvalósítása terén; (b) a környezethez való joggal kapcsolatos emberi jogi kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos bevált gyakorlatok megosztására; (c) a környezethez való jog érvényesülésére vonatkozó politikák elfogadása, adott esetben figyelembe véve a biológiai sokféleségre és az ökoszisztémákra vonatkozó szempontokat is; (d) a fenntartható fejlődési célok végrehajtása során, tekintettel azok integrált és multiszektorális jellegére, továbbra is vegyék figyelembe a tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezetére vonatkozó emberi jogi kötelezettségeiket. Szembetűnő, hogy az államok ösztönzésére vonatkozó operatív paragrafus egyáltalán nem bátorítja vagy ösztönzi az államokat arra, hogy olyan, preferenciálisan alkotmányos, jogszabályi rendelkezéseket fogadjanak el, amelyek az adott nemzeti jogrendeken belül valóban jogi értelemben elismerik, teljesen vagy legalább részben, a környezethez való emberi jogot mint bírósági úton érvényesíthető, kikényszeríthető alapvető jogot. Hiszen, ahogyan arra már több ízben rámutattam, a szűk értelemben vett, valóságos emberi jogok egyik meghatározó s nélkülözhetetlen jellemzője, hogy esetenként egyének és/vagy egyének csoportjai, azonnal vagy fokozatos megvalósulással – ezen utóbbi esetben azonban szükségeltetik a fokozatos megvalósítás jogi kötelezettsége – független bírósági jellegű fórum előtt felhívhatják és érvényesíthetik az adott jog törvényes előírásából fakadó emberi jogi jogigényeiket. Azon tény, hogy a 4. operatív paragrafusból kimaradt egy ilyenszerű ösztönzés, vagy annak tudható

be, hogy a központi csoport tartott attól, hogy ez nehezítené a tárgyalásokat (mint már mondottam az államok vonakodnak attól, hogy egyértelmű többletkötelezettségeket vállaljanak), vagy pediglen annak, hogy túlságosan is egyértelművé tette volna a határozattervezetet megalapozó s az elfogadott határozat bevezető részének 17. pontjában foglalt normatív szemfényvesztést, amelynek jogi értelemben vett valódi, csekélyebb mértékű, relevanciáját és jelentőségét két bennefoglalt kifejezés fedi fel: „[m]egjegyezve, hogy 155 állam elismerte *valamilyen formában* az egészséges környezethez való jogot, egyebek mellett, nemzetközi megállapodásokban vagy nemzeti alkotmányukban, jogszabályaikban vagy *politikáikban* [a szerző kiemelése]. Továbbá, a 4. operatív paragrafus nem bátorítja az államokat arra sem, hogy különböző, preferenciálisan jogszabályi eszközök révén, egyetlen, átfogó konceptuális alapra helyezzék a környezethez való joggal összefüggő már előírt kötelezettségeiket, ösztönzés, amely szintén hozzájárulhatott volna a környezthez való jog nemzeti szinten történő fogalmi kifejeződéséhez. Az államoknak tett ösztönzés egyike sem lép túl a környezethez való jog elemekre bomlott, összefüggéseket nélkülöző struktúráján, és atomizált kifejeződési formáin. Ezt jól mutatja azon tény, hogy a 4 (b), 4 (c) és 4 (d) pont nem is említi a környezethez való jogot, csupán a környezet élvezetének érdekében elfogadandó politikákra (nem jogszabályokra) és a környezet élvezetét biztosítani hivatott már meglévő emberi jogi kötelezettségek (amelyek jogalapja nem a környezethez való jog) teljesítére, illetőleg azok bevált gyakorlatként való megosztására utal. Ezenfelül, megfigyelhető, hogy normatív szempontból semmit sem változtatna, ha a 4 (a) pontban szereplő „tisza, egészséges és fenntartható környezethez való jog” megfogalmazásból elhagynánk a „jog” kifejezést. Végezetül, a központi csoport eredeti elképzelésének megfelelőn az 5. operatív paragrafus „felkéri a Közgyűlést, hogy tegye megfontolás tárgyává a kérdést.”

A 48/13. sz HRC határozat bevezető részének tartalmát az alábbiak szerint fogalmazták meg:
A bevezető rész 1. pontja hivatkozik ENSZ Alapokmány célkitűzéseire és elveire.
A bevezető rész 2. pontjában foglaltak megerősítik az EJENY-t, valamint az egyéb vonatkozó nemzetközi és regionális emberi jogi, illetőleg környezetjogi (például a Stockholmi és Riói Nyilatkozatokat) eszközöket. E tekintetben mindenképpen szerencsés, hogy kifejezetten nem említik a GSzKJNE-t, és ezzel nem jön létre olyan értelmezési lehetőség, mely szerint a környezethez való jog úgynevezett „második generációs” jog lenne.
A bevezető rész 1. pontja megerősíti az emberi jogok egyetemes, oszthatatlan, egymástól kölcsönösen függő és egymással összefüggő voltát.

A bevezető rész 4. pontja hivatkozik az ENSZ Közgyűlésének 70/1 sz. „Alakítsuk át világunkat: a fenntartható fejlődés 2030-ig tartó menetrendje” című határozatára, amelyben megfogalmaztattak a fenntartható fejlődés legújabb általános és konkrét célkitűzései.
A bevezető rész 5. pontja hangsúlyozza az államok multilaterális környezetvédelmi eszközökben foglalt kötelezettségeit és kötelességvállalásaikat, ideértve az éghajlatváltozásra vonatkozó kötelességeiket is.
A bevezető rész 6. pontja megemlíti a HRC emberi jogokról és környezetről szóló határozatait és az ezekkel összefüggésben álló ENSZ Közgyűlési határozatokat.
A bevezető rész 7. pontja elismeri, hogy a fenntartható fejlődés mindhárom dimenziója (társadalmi, gazdasági és környezeti), valamint a környezet és az ökoszisztémák védelme hozzájárul és előmozdítja az emberi jóllétet és az emberi jogok élvezetét, ideértve az élethez való jogot, az elérhető legmagasabb szintű fizikai és szellemi egészséghez való jogot, a megfelelő életszínvonalhoz való jogot, a megfelelő élelmezéshez, lakhatáshoz, ivóvízhez és köztisztasághoz való jogot, valamint a kulturális életben való részvételhez való jogot, a jelen és jövő nemzedékek érdekében.
A bevezető rész 8. pontja megerősíti a kölcsönös tiszteleten alapuló, az Alapokmány elveivel és céljaival összhangban álló, valamint a nemzeti prioritásokat is tartalmazó állami szuverenitást maradéktalanul tiszteletben tartó nemzetközi együttműködés fontosságát. Ez a pont – mint már említettem – a Brazíliával kötött alku eredményeként került be a határozat bevezető részébe.
A bevezető rész 9. pontja elismeri, hogy az éghajlatváltozás hatásai, a természeti erőforrások fenntarthatatlan kezelése és felhasználása, a levegő, a föld és a víz szennyezése, a vegyi anyagokkal és hulladékkal való nem megfelelő gazdálkodás, valamint az ezek következtében bekövetkező biológiai sokféleség csökkenése és az ökoszisztémák által nyújtott szolgáltatások visszaesése akadályozzák a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog érvényesülését, továbbá, hogy a környezeti károk közvetlen és közvetett módon hátrányos hatással vannak valamennyi emberi jog tényleges érvényesülésére. Hangsúlyozandó, hogy a 7. és a 9. pontok együttese határozott szövegezéssel ismeri el a környezet és az emberi jogok közötti összetett és szoros viszonyrendszer fennállását.
A bevezető rész 10. pontja elismeri, hogy bár a környezeti károk emberi jogokra gyakorolt hatása minden egyént és közösséget érint, leginkább a jelenleg is sérülékeny helyzetben lévőket sújtja, ideértve az őslakos népeket, az idősebbeket, a fogyatékkal élőket, nőket és lányokat. Fontos kiemelni, hogy a kiszolgáltatottabb helyzetben lévő csoport és egyén kategóriák szempontjából a határozat nem taxatív, tételes listát állít fel.

A bevezető rész 11. pontja – mintegy a 7. és 9. pontok kiegészítéseként – elismeri, hogy a környezetkárosodás, az éghajlatváltozás és a fenntarthatatlan fejlődés a jelen és a jövő generációk emberi jogainak, ideértve az élethez való jogot is, legsürgetőbb és legsúlyosabb veszélyei közé tartoznak.

A bevezető rész 12. pontja – mintegy a 7., a 9. és a 11. pontok kiegészítéseként – elismeri, hogy az emberi jogok gyakorlása, ideértve az információ igényléséhez, hozzáféréséhez és terjesztéséhez való jogot, a kormányzásban és közügyekben, valamint a környezeti döntéshozatalban való hatékony részvételhez való jogot, továbbá a hatékony jogorvoslathoz való jogot, alapvető fontosságú a tiszta, egészséges és fenntartható környezet védelme szempontjából. Megfigyelhető, hogy ez lényegében a környezethez való jog eljárási, aarhusi mintán alapuló, dimenziója.

A bevezető rész 13. pontja megerősíti, hogy az államok kötelesek az emberi jogokat tiszteletben tartani, védelmezni és előmozdítani, ideértve minden olyan intézkedést is, amelyet a környezeti kihívások vonatkozásában hoznak, és hogy továbbá kötelesek intézkedéseket foganatosítani mindenki jogainak védelme érdekében, ahogyan azt megkövetelik a különböző nemzetközi eszközök, és tükrözik a különelőadó által kidolgozott az emberi jogokról és a környezetről szóló keretelvek, amelyek tartalmazzák a tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezetére vonatkozó főbb emberi jogi kötelezettségeket, valamint kötelesek olyan kiegészítő intézkedések elfogadására is, amelyek célzottan az olyan egyéneket és csoportokat oltalmazzák, amelyek különösen ki vannak téve a környezeti ártalmaknak. Mindenképpen szerencsés, hogy a bekezdés magukra a keretelvekre összpontosít és nem az azokat tartalmazó A/HRC/37/59 sz. jelentés egészére, hiszen, mint már fentebb kitértem rá, a jelentés dedikáltan környezethez való jogról szóló része (III.11.-III.15.) arra enged következtetni, hogy nincs feltétlenül szükség önálló környezethez való jogra, és e jog leginkább más emberi jogokban foglalt, azok zöld dimenzióit tartalmazó részjogként fogható fel. Ugyanakkor, az elismert jog autonóm jellegének kidomborítása érdekében tanácsos lett volna, ha a központi csoport kifejezetten utal Knox és Boyd közös jelentésére (A/73/188).

A bevezető rész 14. pontja feleleveníti az üzleti és az emberi jogokra vonatkozó irányadó ENSZ-alapelveket, hangsúlyozva ezzel a vállalkozási szféra felelősségeit az emberi jogok terén, és külön kitér a környezeti ügyekben tevékenykedő emberi jogi jogvédők biztonságának fontosságára.

A bevezető rész 15. pontja elismeri, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezet elengedhetetlenül lényeges az emberi jogok élvezete szempontjából.

A bevezető rész 16. pontja feleleveníti a különelőadó (korábban független szakértő) környezettel kapcsolatos emberi jogi kötelezettségekről szóló összes jelentését. Ez a bekezdés talán pótolja az előbb jelzett hiányosságot, ugyanis a 3. lábjegyzetben, egyebek mellett, kifejezetten megjelenik egy Knox és Boyd közös jelentésére (A/73/188) való utalás. Ennek ellenére is úgy vélem, hogy megfelelőbb lett volna, ha az A/73/188 jelentés a konceptuális alapozás szempontjából lényegesebb 13. bekezdésben jelenik meg explicit módon.
A bevezető rész 17. pontja megjegyzi, hogy több mint 155 állam elismerte valamilyen formában az egészséges környezethez való jogot, egyebek mellett, nemzetközi megállapodásokban vagy nemzeti alkotmányukban, jogszabályaikban vagy politikáikban. Ezen bekezdés tartalmát már korábban tárgyaltam.
A bevezető rész 18. pontja tudomásul veszi „A legmagasabb törekvés: felhívás az emberi jogok védelmére" című ENSZ dokumentumot,[641] amelyet a főtitkár terjesztett a HRC elé, és amelyben, *inter alia*, felszólította az ENSZ-t, hogy növelje az államok támogatását olyan jogszabályok és politikák tekintetében, amelyek szabályozzák és előmozdítják a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot, valamint az egyének hatékony igazságszolgáltatáshoz való hozzáférését és a környezettel kapcsolatos ügyekben a hatékony jogorvoslati lehetőségeket.
A bevezető rész utolsó, 19. pontja tudomásul veszi az ENSZ szervek 2021. március 9-i HRC elé terjesztett közös nyilatkozatát, illetőleg a több, mint 1100 nem kormányzati szervezet, gyermek, ilfjúsági és őslakos népek szervezetei által aláírt 2020. szemptember 10-i levelet, amelyek sürgős felhívást intéztek a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog globális elismerésére, végrehajtására és védelmére. Megjegyzendő, hogy ez a bekezdés a központi csoport eredeti terve szerint a jog elismerésének széles körű támogatottságát hivatott bizonyítani.

VII.10. Megerősítjük, de nem értünk egyet abban, hogy mit

Limon szerint a HRC előtti siker után a központi csoport meg volt győződve arról, hogy az ENSZ Közgyűlése is megszavazna egy környezethez való jogot elismerő határozatot, azonban mielőtt benyújtották volna határozattervezetüket, több problémakört is tisztázniuk kellett: az első aggály arra vonatkozott, hogy a New York-i delegációk kevéssé voltak

[641] António Guterres (United Nations Secretary-General), *The Highest Aspiration: A Call to Action for Human Rights* (UN: 2020); https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/2020_sg_call_to_action_for_hr_the_highest_aspiration.pdf (2025. május 17.).

informáltak a környezethez való jog számos aspektusa tekintetében; a második aggály a szavazatok számára vonatkozott, ugyanis ahhoz, hogy az új egyetemes jog elismerésének valódi politikai súlya és hatása legyen, az ENSZ tagállamok elsöprő többségének támogatására van szükség; a harmadik kérdés arra vonatkozott, hogy milyen formát öltsön az ENSZ közgyűlésének elismerése, egy egyszerű határozatét, amely jóváhagyja a HRC 48/13 sz. határozatot, vagy egy második szubsztantív szövegét (LJ, 40). Az első és valamelyest a második problémakör orvoslása végett a központi csoport, a leköszönő és jelenlegi különelőadó és a nem kormányzati szervezetek egy sor konzultációt tartottak New York-ban annak érdekében, hogy felhívják a figyelmet a lényegesebb vitapontokra, valamint a HRC jelentésekre és határozatokra. Az első ilyen esemény a Universal Right Group, a UNEP és a különelőadó a New York-i Egyetemmel együtt megszervezett 2022. április 12-i szakértői szemináriuma volt.

Azonban az értekezés szempontjából jóval relevánsabb a 2022. május 16. és 17. között a Universal Rights Group támogatásával és a Fidzsi-szigetek, Marshall-szigetek, Mexikó és Thaiföld állandó képviseletének együttműködésével Svájc és Liechtenstein által „A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog: mit jelent az államok, a jogosítottak és a természet számára?” címmel megrendezett Glion-i Emberi Jogi Dialógus (Glion VIII),[642] amelyen számos állami képviselő, nemzetközi szervezet, NGO és egyéb szakértő vett részt, és amelyen a hangsúly az olyan kérdések és aggályok tisztázására tevődött, amelyek nem voltak kellőképpen megválaszolva, ideértve a jog tartalmát, terjedelmét és jelentését, viszonyát más emberi jogokkal, az általa származtatott állami kötelezettségeket.

A Glion VIII Dialógusról készült jelentésből (a továbbiakban: GJ) kiderül, hogy az első kérdéskör arra vonatkozott, hogy a jog határozatok útján történő globális elismerése létre hoz-e új jogi kötelezettségeket. E tekintetben széles körű egyetértés volt afelől, hogy az ENSZ határozatokkal elismert környezethez való jog nem hoz létre új nemzetközi jogi kötelezettségeket. A HRC határozata leginkább az új jog elismerésére vonatkozó politikai nyilatkozatnak tekintendő, de a jog pontos terjedelmére, tartalmára és korrelatív kötelezettségeire vonatkozó döntést a jövőbeli kormányközi tárgyalásokra bízza. Bár

[642] Governments of Switzerland and Liechtenstein, and the Universal Rights Group (URG), in partnership with the Permanent Missions of Fiji, the Marshall Islands, Mexico, and Thailand, *The eighth Glion Human Rights Dialogue (Glion VIII): The right to a clean, healthy, and sustainable environment - what does it mean for States, for rights-holders and for nature?* (Glion, 16-17 May 2022); https://www.universal-rights.org/urg-policy-reports/the-right-to-a-clean-healthy-and-sustainable-environment-what-does-it-mean-for-states-for-rights-holders-and-for-nature/ (2025. május 17.).

egyetértettek ezzel a többség által képviselt állásponttal, egyes előadók hozzátették, hogy a poltikai elismerés arra is szolgál, hogy megerősítse az államok már létező emberi jogi és környezeti jogi kötelezettségeit. E tekintetben egy résztvevő véleménye szerint a környezethez való jog lényegében egy „ernyőjog" (*'umbrella right'*), amely egyetlen normatív keret alá vonja a különböző nemzetközi emberi jogi normákból és környezetvédelmi jogból eredő kötelezettségeket. Ezen szempont szerint a kötelezettségek egy nagyobb hányada bennefoglaltatik a keretelvekről szóló jelentésben (A/HRC/37/59), amelyek „irányadó útmutatást nyújtanak a meglévő kötelezettségekhez, és összességükben alkotják a környezethez való jog tartalmát." Egy másik előadó úgy érvelt, hogy a környezethez való jog ENSZ Közgyűlése általi elismerése „elérheti azt a küszöböt, amely révén a környezethez való jog a nemzetközi szokásjog részévé válik." Ezzel az állásponttal azonban számos résztvevő nem értett egyet, akik ellenérvként kiemelték, hogy még ebben az esetben sem állna fenn sem a szükséges *opinio juris sive necessitatis*, vagyis az államok azon meggyőződése, hogy a relváns magtartási formákat jogi kötelezettség alapján követik (a nemzetközi szokásjogi norma szubjektív, pszichológiai eleme), sem pedig a szükséges állami gyakorlat (a nemzetközi szokásjogi norma objektív, materiális eleme), tekintettel arra hogy „nem áll fenn kellő következetesség az államok részéről e jog értelmezését és alkalmazását illetően" ahhoz, hogy egy Közgyűlési határozat szokásjogi kötelezettségeket hozzhasson létre. E vonatkozásban releváns lenne tudomást szerezni arról, hogy az ellenérvelők közül hányan voltak államok képviselői, de sajnos erre nem tér ki a jelentés. Erre a vitára építve, egyes résztvévők hangsúlyozták, hogy több, mint 150 állam már elkötelezte magát arra, hogy tiszteletben tartsa, védelmezze és megvalósítsa a környezethez való jogot, míg más résztvevők nem értettek egyet ezzel az érvvel, és kifejtették, hogy a jog megfogalmazása, terjedelme, tartalma, értelmezése és alkalmazása alapvetően és jelentősen függ az adott nemzeti vagy regionális kontextustól. Ebből a szakmai vitából kiindulva egyesek amelett érveltek, hogy a környezhez való joghoz fűződő nemzetközi párbeszédek egyik fontos szerepe abban kellene álljon, hogy feltárják és egyetértés révén meghatározzák a jog azon „közös nevezőit", amelyeket nemzeti szinten az államok már elismertek (GJ, 9-10). A második kérdéskör a jog terjedelmének, tartalmának és a korrelatív állami kötelezettségek tisztázásában állt. Számos résztvevő amelett érvelt, hogy a jogi egyértelműség tekintetében, azaz annak érdekében, hogy az újonnan elismert jog tényleges jelentőséggel és jelentéssel bírjon a jogosítottak és a környezet számára, kezdeményezni kellene egy úgynevezett „iteratív, többoldalú tárgyalási folyamatot," hiszen a környezethez való jog többet kell jelentsen a már nemzeti és regionális eszközök által elismert részeinek összességénél, és

hasonlóan többet kell jelentsen a keretelvekre való egyszerű utalásnál. Ezzel sokan egyetértettek, és aláhúzták, hogy bár a nemzeti és regionális bírósági szervek ítélkezési gyakorlata és a különelőadó valamint a nemzetközi egyezmények által létrehozott szervek munkája kétségen kívül hozzájárulhat a jog terjedelmének és tartalmának tisztázására, valamint a korrelatív állami kötelezettségek meghatározására vonatkozó nemzetközi folyamathoz, végső soron döntő fontosságú az, hogy maguk az államok hajlandóak-e magukra vállalni új nemzetközi jogi kötelezettségeket, s ezért a jogot kialakító és egyértelműsítő processzust szintén az államok kell irányítsák.

Ennek alapján ismét szóba került, hogy a ENSZ közgyűlésének határozata létrehozna-e jogi kötelezettségeket a nemzetközi szokásjog értelmében. A résztvevők nagy többsége erre ismételten nemlegesen válaszolt, és kiemelte, hogy a jogi kötelezettségek létrehozásának egyetlen járható útja (ahogyan annak is, hogy az államok el is fogadják ezeket a kötelezettségeket), egy átfogó kormányközi tárgyalás következtében megkötött új nemzetközi szerződés. Ezt az álláspontot a többség támogatta, de ugyanakkor egyesek rámutattak a téma érzékenységére és az ebből fakadó időigényességre, azaz egy új nemzetközi szerződés elfogadását csak hosszú távú projektként tudták elképzelni. Nem mindenki értett egyet a szerződéses megoldással, e tekintetben a kisebbségben lévő hozzászólók szerint a környezethez való jog megvalósítása nem várhat egy új szerződés kidolgozására. Ők azt jelezték előre és remélték, hogy a jog képes valóságos jogi jelentést nyerni a nemzetközi megegyezések által létrehozott szervek, a különleges eljárások, valamint a regionális és nemzeti bírói szervek által.

A megvalósítási folyamattól eltekintve, a résztvevők nagyjából egyetértettek abban, hogy a jog tartalmát nagyjából már körvonalazták a keretelvek és a regionális, valamint nemzeti bírósági szervek. E tekintetben megjegyezték, hogy a jog tartalma egy eljárási és egy anyagi dimenzióból áll. A jog procedurális vetülete kevésbé problematikus, és utal a már meglévő jogok „zöldebbé tételére", különösen az információhoz való hozzáférés, a döntéshozatali folyamatokban való részvétel, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, a hatékony jogorvoslat, a szólás és a békés gyülekezés szabadságának területén. A szubsztantív elemek már több problémát vetnek fel. Egy résztvevő kiemelte, hogy ez két oknak tudható be. Először, egyszerre problémás, nehéz és érzékeny kérdés meghatározni azokat a közvetlen okozati összefüggéseket, amelyek bizonyítják, hogy valamely környezeti ártalom konkrét emberi jogi jogsértéshez vezet. Másodszor, egyes nagy befolyással bíró fejlődő államok aggodalmukat fejezték ki annak tekintetében, hogy a környezethez való jog tartalmi elemei összeütközésbe kerülhetnek az állami szuverenitással, valamint a fejlődéshez való joggal.

Ezen államok képviselői egyértelművé tették, hogy ez a kérdés számukra „vörös vonalat” (‘red line’) jelentene bármely jövőbeni kormányközi tárgyalás során. Egyetértés volt azonban például afelől, hogy a hátrányos megkülönböztetés tilalmára vonatkozó emberi jogi jogelvnek érvényesülnie kell a környezeti politikák és standardok vonatkozásában is, illetőleg viszonylagos konszenzus a tekintetben, hogy a környezethez való jog egyik fontos eleme megköveteli, hogy az állam védelmezze a környezeti emberi jogi jogvédőket. Szó esett továbbá arról is, hogy a környezethez való jog magában tartalmazza azt a potenciált, hogy elmozdítsa a nemzetközi emberi jogi jogrendszer hangsúlyát a karakterisztikusan reparatív funkcióból (azaz a bekövetkezett jogsérelem orvoslására, az okozott kár megszüntetésére összpontosító megközelítésből) a környezeti jogra jellemző szemléletmód felé. E vonatkozásban megemlítődött a „kellő körültekintés” (*due diligence*) fogalma. Egy résztvevő szerint a környezethez való jog gyakorlatilag beemelné az elővigyázatosság elvét a nemzeközi emberi jogi normatív diskurzusba. Egy másik résztvevő pedig hozzátette, hogy a környezethez való jog magában kell foglalja a környezeti kérdések vonatkozásában a visszalépés tilalmának elvét (*non-regression*) is.

A résztvevők közül néhányan úgy vélekedtek, hogy a környezethez való jog egyszerre egyéni (például a méltányos eljárásra vonatkozó vetülete) és kollektív (például a környezeti emberi jogi jogvédők és az őslakos népek vonatkozásában) jog is. Felmerült az a kérdés is, hogy a jövő nemzedékek jogosítottaknak tekinthetők-e a környezethez való jog összefüggésében. A felszólalók egy része szerint a ENSZ Gyermekjogi Bizottságának friss döntése és a német példa egy igenlő válaszra adhat okot. A Glion VIII Dialógusról készült jelentés itt valószínűleg az ENSZ Gyermekjogi Bizottságának (CRC) a *Chiara Sacchi és Mások kontra Argentína, Brazília, Franciország, Németország és Törökország ügy*ben hozott döntésekre[643] utal, amelynek keretében – noha a CRC elutasította a kérelmeket a nemzeti jogorvoslati lehetőségek kimerítésének elmulasztása miatt – hangsúlyozta a nemzedékek közötti méltányosság elvét, és megállapította – az általam már részletesen elemzett IACtHR jogi érvelését mintául véve – az extraterritoriális joghatóság fennállását az éghajlatváltozás okozta károk határokon átnyúló természetének kontextusában. Egyébként az ENSZ 76/300 sz. határozatának elfogadása után a HRC a 2023. augusztus 22-i „A gyermekek jogai és a környezet, különösen az éghajlatváltozás összfüggésében” című 26. számú általános

[643] Committee on the Rights of the Child (CRC), *Sacchi et al. v. Argentina, Brazil, France, Germany, and Turkey* (Communication No. 104/2019 (Argentina), Communication No. 105/2019 (Brazil), Communication No. 106/2019 (France), Communication No. 107/2019 (Germany), Communication No. 108/2019 (Turkey); Decisions of the Committee on 10.08.2021); https://climatecasechart.com/non-us-case/sacchi-et-al-v-argentina-et-al/ (2025. május 17.).

megjegyzéseinek C.11. pontjában kifejezetten elismerte nem csak a nemzedékek közötti méltányosság elvét, hanem a jövő generációk érdekeit is, és hozzátette, hogy a jelenben élő gyermekek jogai azonnali és sürgős figyelmet igényelnek, de ugyanakkor azon gyermekek is igényt támaszthatnak emberi jogaik teljes körű megvalósulására, akik az elkövetkezőkben folyamatosan érkeznek majd a Földre. Következésképpen, a gyermek jogairól szóló ENSZ-egyezményből fakadó környezettel kapcsolatos közvetlen és azonnali kötelezettségeiken túlmenően az államok felelősséggel tartoznak a jelenlegi cselekedeteikből vagy mulasztásaikból előreláthatóan eredő környezettel kapcsolatos fenyegetésekért vagy veszélyekért is, amelyeknek következményei teljes körűen esetlegesen csak évek vagy évtizedek múlva fognak megnyilvánulni.[644] Németország tekintetében pedig valószínűsíthetően a Glion VIII Dialógusról készült jelentés az általam már e vonatkozásban fentebb tárgyalt *Neubauer ügy*re utal, amelyben a BVerfG lényegében kimondta, hogy a környezettel és az éghajlatváltozással kapcsolatos állami intézkedések és mulasztások alkotmányellenesek, amennyiben a jövőben az alapvető emberi jogok súlyos sérelmének kockázatát hordozzák magukban. Ami viszont számomra a legrelevánsabb, hogy bizonyos résztvevők végre felvetették a környezethez való jog felhívhatóságának és érvényesíthetőségének a problémakörét is. Egyesek úgy vélekedtek, hogy a bírósági úton való érvényesíthetőség központi kérdés, és a jognak kikényszeríthetőnek és egyének által közvetlenül felhívhatónak kell lennie. Sajnos a Glion VIII jelentés szerint egyéb szó nem esett a jog érvényesíthetőségéről. Továbbá, szorosan kötődve a kikényszeríthetőség problémájához, felmerült az extraterritoriális joghatóság kérdése is. E tekintetben egyesek kiemelték, hogy tekintettel a komoly környezeti károk, összetett szennyezések és az éghajlatváltozás gyakran határokon átnyúló természetére, döntő fontosságú, hogy a környezethez való jog terjedelme magában foglalja az extraterritoriális dimenziót is. Mások határozottan nem értettek egyet ezzel az álláspontal. A kevés kérdések egyike, amiben résztvevők nagyjából egyetértettek, a nemzetközi együttműködés elvének fontossága volt a környezethez való jog összefüggésében. Egyes állami képviselők külön kiemelték, hogy bizonyos kisebb államoknak (például a SIDS) nem lenne kapacitásuk a környezethez való jogot hatékonyan oltalmazni és érvényre juttatni a hármas planetáris válság (a szennyezés, a

[644] Committee on the Rights of the Child (CRC), *General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment, with a special focus on climate change. CRC/C/GC/26* (Geneva: CRC, 22 August 2023), 2-3. (C.11).
https://www.barnombudsmannen.se/globalassets/dokument/barnkonventionen/allmanna-kommentarer/g2311760.pdf (2025. május 17.).

biológiai sokféleség hanyatlása és az éghajlatváltozás) kontextusában, nemzetközi együttműködés nélkül.

A Glion VIII konferencián vita volt arról is, hogy a környezethez való jog tekinthető-e gazdasági, szociális és kulturális jognak, és így a fokozatos megvalósulás modelljét kellene-e alkalmazni, vagy inkább polgári és politikai jogként kellen-e felfogni, s így azonal megvalósíthatóvá tenni. A résztvevők arra is kitértek, hogy abszolút (*absolute right*) vagy minősített/relatív (*qualified right*) jogról van-e szó, azaz esetében lehetséges-e az eltérés (*derogation*), és ismételten visszatértek arra is, hogy kollektív vagy egyéni jogként kell-e rá tekinteni. Egyesek szerint a környezethez való jog esetén a fokozatos megvalósulás lenne a legmegfelőbb, s párhuzamként felhozták a vízhez és a köztisztasághoz való jogot. Mások hozzátették, hogy még az úgynevezett gazdasági, szociális és kulturális jogok esetén is a jogok minimális lényegi tartalmát azonnal meg kell valósítani (például a hátrányos megkülönböztetés tilalmának érvényre jutását). Két előadó úgy vélekedett, hogy a környezethez való jogot leginkább „hibrid jogként" (*hybrid right*) kell felfogni, tekintettel arra, hogy magában hordozza mind a politikai és polgári jogok, mind pedig a gazdasági, szociális és kulturális jogok jellemzőit. Megint más előadók óva intettek mindennemű merev osztályozási kísérlettől, ugyanis ezek, mint állították, eredendően korlátozó megközelítések, és arra ösztönözték az államokat, hogy ehelyett inkább fogadják el a környezethez való jog összetett és folyamatosan fejlődő természetét (GJ, 10-12).

Ezen utolsó pont vonatkozásában, Boyle már egy 2008-as publikációjában megjegyezte, hogy a környezeti emberi jogok nem illeszkednek kellőképpen egyetlen kategóriába sem, és a valóságban magukon viselik úgy a politikai és polgári, mint a gazdasági, szociális és kulturális, valamint az úgynevezett szolidaritási vagy kolletkív jogkatekóriák jegyeit is.[645] A frissebb szakirodalmi munkák is hasonló nézeteket vallanak. Például a jogok szükség-érdek-képesség elméletét (*the NIC theory of rights*) megalkotó Azadeh Chalab is arról érvel egy 2023-as írásában, hogy a környezethez való jog egyes dimenziói, a környezet egyes elemeire vonatkozó részjogok (például a tiszta vízhez, levegőhöz, élelemhez való jog), inkább hasonlítanak a gazdasági és szociális jogokra, más dimenziói, a környezet által befolyásolt értékekre vonatkozó részjogok egy része inkább a polgári és politikai jogokkal (például az élethez való jog, a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog), egy másik része szintén inkább a gazdasági és szociális jogokkal (például az egészséghez való jog) mutat

[645] Alan Boyle, (2008), "Human Rights or Environmental Rights?: A Reassessment," *Fordham Environmental Law Review*, Volume 18, Issue 3 (2008): 471-511., 472-475.

hasonlóságot, egy megint más dimenziója, a környezet minőségének elősegítésére vonatkozó részjogok (például az információhoz és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, a környezetet is figyelembe vevő hatékony jogorvoslat) szintén a polgári és poltikai jogokhoz állnak közelebb.[646] Bár már utaltam az emberi jogok generációkra osztásának történelmileg valótlan és jogdogmatikailag helytelen voltára, csak egy zárójel erejéig kitérek egy főként az EJEE szempontjából releváns aspektusra. Azon Jogi Bizottság előadója, amely az Európa Tanács Tanácskozó Közgyűlésének megbízása alapján az EJEE első tervezetét kidolgozta a tekintetben, hogy az EJEE, amelynek jogokat és szabadságokat kellene garantálnia, az 1949. szeptember 5-i jelentésének (Doc. 77 of 05 September 1949) 2.4.-2.5. pontjaiban így fogalmazott: „A Bizottság [azaz az EJEE tervezetének kidolgozásával megbízott Jogi Bizottság – a szerző megjegyzése] egyhangúlag egyetértett abban, hogy jelenleg csak azok az alapvető jogok és szabadságok garantálhatók, amelyeket a demokratikus rendszerek hosszú időn keresztül kialakított gyakorlat alapján ma már meghatároztak és elfogadnak. Ezek a jogok és szabadságok képezik politikai intézményeink közös nevezőjét, a demokrácia első diadalát, valamint működésének elengedhetetlen feltételét is. Ezért ezeknek kollektív garanciában kell részesülniük. Kétségtelen, hogy a „szakmai" szabadságokat (*"professional" freedoms*) és a „szociális" jogokat (*"social" rights*), amelyek önmagukban is alapvető értékkel bírnak, a jövőben szintén meg kell határozni és védelemben kell részesíteni; azonban mindenki számára érthető, hogy az elejétől kell kezdeni, és biztosítani kell a politikai demokráciát az Európai Unióban, majd össze kell hangolni gazdaságainkat, mielőtt a szociális demokrácia általános érvényesítésére sor kerülne."[647] Ebből egyértelműen következik, hogy csak két kritérium határozta meg, hogy mely jogok foglaltatnak az EJEE-be: az államok közös és időtálló gyakorlata általi jóváírás és a poltikai demokrácia fenntartására irányuló szükségesség. Ebből kiindulva, s számos más tényezőt is figyelembe véve, Van Dyke bebizonyítja, hogy a két kategória közötti feltételezett megkülönböztetések – az állami kötelezettség (negatív kontra pozitív), az érvényesíthetőség s ezzel szoros összefüggésben az azonnali kontra programszerű jelleg – jogelméleti szempontból megalapozatlanok, azaz nincs elvi eltérés a polgári és politikai, valamint a gazdasági,

[646] Supra 36. Chalabi, "A New Theoretical Model of the Right to Environment and its Practical Advantages" (2023), 15-16.
[647] Committee on Legal Affairs and Human Rights, *Report. Doc. 77 of 05 September 1949; Establishment of a collective guarantee of essential freedoms and fundamental rights* (Strasbourg: Rapporteur: Mr Pierre-Henri TEITGEN, France; 05 September 1949), paras. 2.4.-2.5.; https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=36&lang=en (2025. május 17.).

szociális és kulturális jogk között.[648] Következésképpen, a környezethez való jog valamely „kategóriába" való besorolására irányuló bármely intellektuális törekvés feleslegesnek tekinthető. Ugyanakkor, ahhoz, hogy a környezethez való jog valóságosan létező emberi jognak minősülhessék, a címzettjei általi azonnali érvényesíthetőség vagy a fokozatos érvényesíthetőség jogi garanciájának – illetőleg ezen kettő egyvelegének, amennyiben a jog részletekben teljesül ki – követelménye fenn kell, hogy álljon.

Visszatérve, ahogyan az ENSZ Közgyűlése 76. ülésének dátuma közeledett, a jog iránti támogatottság egyre nőtt. Az ENSZ szakértői, köztük hat különleges jelentéstevő is, egy sajtóközleményben arra kérte a Közgyűlést, hogy ismerje el a környezethez való jogot mint emberi jogot, és hangsúlyozták, hogy ez az elismerés sürgős és felgyorsított intézkedések foganatosítását ösztönözné a környezeti igazságosság megvalósítása, az éghajlati válság kezelése, a természet védelme és helyreállítása, valamint a szennyezések megszüntetése érdekében.[649] Tovább, a UNEP ügyvezető igazgatója szintén egyértelművé tette, hogy a Közgyűlésnek támogatnia kell a jog elismerését.[650]

A központi csoport 2022. július 26-án iktatta 57 állam támogatásával „A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog" című A/76/L.75 határozattervezetet. [651] A következő két napban még nem kevesebb, mint 56 állam csatlakozott (A/76/L.75/Add.1)[652] a támogatókhoz

[648] Supra 75.2. Brennan Van Dyke, "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime" (1994), 349-355.
[649] OHCHR, *UN Press releases Special Procedures. UN General Assembly must affirm right to healthy environment: UN experts* (06 July 2022); https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/un-general-assembly-must-affirm-right-healthy-environment-un-experts (2025. május 18.).
[650] Inger Andersen (Executive Director of UNEP), *The UN General Assembly must back the right to a healthy environment. Opinion* (Context (Thomson Reuters Foundation), July 13, 2022); https://www.context.news/climate-risks/opinion/the-un-general-assembly-must-back-the-right-to-a-healthy-environment?utm_source=news-trust&utm_medium=redirect&utm_campaign=context&utm_content=article (2025. május 18.).
[651] Andorra, Angola, Antigua and Barbuda, Armenia, Bahamas, Bhutan, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Burkina Faso, Cabo Verde, Chile, Columbia, Congo, Costa Rica, Croatia, Cyprus, Czechia, Djibouti, Dominican Republic, Ecuador, Equatorial Guinea, Fiji, Finland, France, Georgia, Germany, Greece, Guatemala, Honduras, Jordan, Kenya, Latvia, Lebanon, Luxembourg, Maldives, Mali, Malta, Marshall Islands, Micronesia (Federated Stated of), Monaco, Montenegro, Marocco, Netherlands, Nigeria, North Macedonia, Palau, Panama, Peru, Portugal, Quatar, Republic of Korea, Romania, Samoa, Senegal, Slovakia, Slovenia, Spain, Switzerland, Togo, Ukraine, Uruguay and Vanuatu, *Draft Resolution. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75* (Agenda item 74 (b), New York, 26 July 2022); https://digitallibrary.un.org/record/3982948?ln=en&v=pdf (2025. május 18.).
[652] 'Addendum. Add the following countries to the list of sponsors of the draft resolution: Albania, Argentina, Austria, Barbados, Belgium, Belize, Benin, Bolivia (Plurinational State of), Botswana, Chad, Côte d'Ivoire, Democratic Republic of the Congo, Denmark, El Salvador, Eritrea, Estonia, Eswatini, Gambia, Ghana, Guyana, Haiti, Hungary, Iceland, Ireland, Italy, Lesotho, Libya, Liechtenstein, Lithuania, Madagascar, Malaysia, Mauritania, Mexico, Mongolia, Mozambique, Namibia, Niger, Papua New Guinea, Paraguay, Philippines, Republic of Moldova, Saint Vincent and the Grenadines, San Marina, Seychelles, Singapore, South Africa,

(köztük Magyarország is), s így az ENSZ Közgyűlésének 76. ülésszakán (97. plenáris ülés), 2022. július 28-án a központi csoport részéről – továbbra is Maldív-szigetek, Marokkó, Szlovénia, Svájc és Costa Rica – Costa Rica már 113 állam támogatásával (ebbe beleszámoltam a központi csoport tagjait is) mutatta be a környezethez való jog kifejezett elismeréséről szóló tervezetet.

A határozattervezet bemutatásának technikai részében az előterjesztők kitértek arra, hogy egy jól kiegyensúlyozott szövegről van szó, mely összekapcsolja az emberi jogokat, a környezetet és a fejlődést, felhívták a figyelmet a hármas planetáris válságra, különösen kiemelték, hogy a környezethez való jog elismerése egy olyan erőteljes és hatékony válaszmechanizmust jelent, amely képes katalizálni a jelen társadalmaiban végbemenő változásokat, beleértve egy olyan szemléletváltás előidézését is, amely új alapokra helyezi az ember viszonyát környezettel és az ökoszisztémákkal, és valóságosan az emberi jóllétet, az emberi jogok teljes körű érvényesülését, valamint az egészséges bolygót helyezi az emberiség céljainak középpontjába az egyetemes jóllét nevében és érdekében (ez szembetűnő és vélhetően szándékos kontrasztot képez a Riói Nyilatkozat 1. elvével). Továbbá, rámutattak arra, hogy azon államok esetén, amelyek már elismerték e jogot, az egyetemes elismerés hozzájárul a környezet minőségének és az emberi jogok élvezetének további javításához, míg azon államok esetében, amelyek még nem ismerték el a jogot, alkotmányos módosítások és környezeti törvények megváltoztatásának kiindulópontjául szolgálhat. Végezetül hangsúlyozták a sérülékeny csoportok, a jövő nemzedékek, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődés fontosságát is (A/76/PV.97, 5-6).[653]

Az Orosz Konföderáció úgy érvelt, hogy a határozattervezet két különálló jogágat foglal magában, nemzetközi emberi jogot és nemzetközi környezeti jogot, azonban e két jogág területén elfogadott egyetlen nemzetközi szerződés sem utal a környezethez való jog fogalmára. Továbbá, a vonatkozó nemzetközi eszközök megfogalmazása jelentősen eltér az adott kérdéskört illetően. A határozatterevezetben szereplő jogi terminológia még csak kialakulóban van a nemzeti jogrendeken belül. E tekintetben, egy szélesebb körben elterjedt közös meghatározás hiányában a környezethez való jog elismerése túlságosan is korai, továbbá új jogot csak nemzetközi szerződések keretében lehetséges elismerni, kellő

South Sudan, Suriname, Sweden, Timor-Leste, Tunisia, Tuvalu, Uganda, United Republic of Tanzania and Zambia' – Andorra et al., *Draft Resolution: Addendum. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75/Add.1.* (New York, 28 July 2022); https://digitallibrary.un.org/record/3982948?ln=en&v=pdf (2025. május 18.).

[653] UN, *General Assembly official records. A/76/PV.97* (New York: UN, 76th session: 97th plenary meeting, Thursday, 28 July 2022); https://digitallibrary.un.org/record/3994693?ln=en&v=pdf (2025. május 18.).

előkészület és állami konszenzus mellett, csakis ezen esetben lehetséges jogi értelemben elismert új emberi jogról beszélni (A/76/PV.97, 6-7).

Brazília támogatását fejezte ki, és – mint ahogyan várható volt – hangsúlyozta a fejlődéshez való jogot, illetőleg a természeti erőforrások feletti szuverén állami jogot. Azonban sajnálatát fejezte a tekintetben, hogy a központi csoport nem úgy alakította a tárgyalási folyamatot, hogy az több vitának adjon helyt, s ezáltal igazi és jelentőségteljes egyetértéshez vezessen (A/76/PV.97, 7).

Pakisztán, egyebek mellett, úgy érvelt, hogy egy politikai jellegű határozatról van szó, nem pedig jogi megerősítésről vagy jogi természetű nyilatkozatról. A környezethez való jog státuszát a fejlődéshez való jog helyzetéhez hasonlította (A/76/PV.97, 8). Irán meglátásában a határozattervezet többletkötelezettségekkel próbálja terhelni a fejlődő államokat egy olyan emberi jogra utalva, amely nincsen kellőképpen meghatározva és jelentése tekintetében nincsen egyetértés az államok között (A/76/PV.97, 8-9).

Nicaragua Brazíliához hasonlóan hiányolta a CBDR és a történelmi felelősség elveit a határozattervezetből, osztotta számos más állam azon aggályát, melynek értelmében az elismerendő jog nincsen kellően meghatározva, de hozzátette, hogy minden állam saját megközelítése, elképzelése és eszközei alapján képes lesz majd körvonalazni a környezethez való jogot, figyelembe véve sajátságos körülményeit, prioritásait és jogrendjének jellemzőit. Továbbá, úgy vélte, hogy egy kormányközi folyamatot szükséges kezdeményezni a környezethez való jog egyetértésen alapuló meghatározása érdekében (A/76/PV.97, 9).

Bolívia (amely az egyik legfejlettebb jogrenddel rendelkezik a környezeti jog szempontjából) teljes mértékben támogatta felszólalása során a határozattervezetet (A/76/PV.97, 9-10).

Szíria elismerően beszélt a határozattervezetről, de sajnálatát fejezte ki, hogy az általa javasolt szempontokat (CBDR, egyéb fejlődési és technológiai szempontok) nem építette be a központi csoport, és ebből kifolyólag tartózkodni fog (A/76/PV.97, 10).

Az előbbiekben röviden bemutatott szavazáshoz fűzött indokolások után sor került a szavazásra.

A központi csoport a környezethez való jog kifejezett elismerésére vonatkozó határozattervezetét az ENSZ közgyűlése 161 mellette, 0 ellene és 8 tartózkodással (Fehéroroszország, Kambodzsa, Kína, Etiópia, Irán, Kirgizisztán, Oroszország, Szíria), vagyis elsöprő többséggel és nemleges szavazat hiányában fogadta el (A/76/PV.97, 10-11).

A szavazás után az államok újólag is szavazáshoz fűzött indoklásokat tehettek. Az Egyesült Királyság megismételte és megerősítette a HRC elfogadásakor is hangoztatott álláspontját, miszerint nincsen nemzetközi egyetértés a környezethez való jog jogalapját, tartalmát és terjedelmét illetően, valamint a jog még nem vált a nemzetközi szokásjog részévé. Beszéde végén az Egyesült Királyság képviselője három aspektust emelt ki különösen: az első szerint a Közgyűlés határozata jogilag nem kötelező érvényű; a második szerint, a jog Közgyűlési határozat útján történő elimerése nem kötelezi az államokat annak rendelkezései betartására; a harmadik értelmében, a környezethez való jog a már meglévő nemzetközi gazdasági és szociális jogokból származik, és a megfelelő életszínvonalhoz való jog vagy az elérhető legmagasabb szintű fizikai és szellemi egészséghez való jog részeként kell felfogni, ugyanis a határozat 2. operatív paragrafusának értelmében a környezethez való jog „összefüggésben áll más jogokkal és a hatályos nemzetközi joggal." (A/76/PV.97, 11-12). Megfigyelhető, hogy az Egyesült Királyság ezen értelmezése teljes mértékben azonos azzal, ahogyan Németország értelmezte az ENSZ Közgyűlési 76/300 sz. határozat ugyanazon 2 operatív paragrafusát 2024. decemberében a 187 sz. ügyben az ICJ előtt. Az „összefüggésben áll más jogokkal" (*is related to other rights* vagy *est lié à d'autres droits*) kifejezést „bennefoglaltatik a már meglévő jogokban"-ként értelmezni feletébb elrugaszkodottnak és helytelennek tűnik, azonban bizonyítja azt, hogy a központi csoport, Limon állításaival ellentétben, mégsem közölte elég világosan az államokkal, hogy a környezethez való jogot a HRC és az ENSZ Közgyűlési határozatok önálló jogként képzelik el, vagy, ha világosan közölte is, legalább két állam – az Egyesült Királyság és Németország, az Európa Tanács és egyúttal az ENSZ két befolyásos tagállama – mégsem fogadta el, sőt kifejezetten visszautasította ezt az érelmezést.

Az USA gyakorlatilag ugyanazon álláspontját fejtette ki az ENSZ Közgyűlése előtt, mint amit a HRC-hez eljuttatott, vagyis, hogy a környezethez való jog nem képezi a nemzetközi jog részét, sem szokásjogi normaként, sem másképpen. Hozzátette, hogy jelenleg a jog nincsen meghatározva sem tartalma sem pedig terjedelme tekintetében, azonban támogatja, hogy az államok további tárgyalási folyamatok következtében jogi értelemben is kialakítsák a környezethez való jogot (A/76/PV.97, 14-15).

A szavazás után az Egyesült Királyság és az USA mellett még 12 állam (Kanada, Japán, Fehéroroszország, Új Zéland, Norvégia, India, Sri Lanka, Trinidad és Tobago, Izrael, Egyiptom, Lengyelország és Kína), köztük kettő az Európa Tanács tagállama, kifejezetten hangot adott annak az álláspontnak, miszerint a környezethez való jog még nem része a nemzetközi szokásjognak, vagy nem változtatja meg a nemzetközi jogrend jelenlegi állását, vagy nem származtat állami többletkötelezettségeket, vagy csupán politikai jellegű

akartnyilvánításnak minősül, vagy nem minősül új, önálló emberi jognak, vagy nem minősül sem új, önálló emberi jognak, sem pedig valamely meglévő emberi jog részjogának, hanem csupán az egészséges környezet megteremtésére vonatkozó aspiráció egy különlegesebb kifejeződése, vagy ezen kritikák különböző kombinációjának (A/76/PV.97, 12-19).
Ami viszont egyértelműen közös volt mindegyik szavazat előtti és utáni kritikusabb hangvételű indoklásban az a következő: a környezethez való jog tartalma és terjedelme nincsen meghatározva, jelentése tekintetében nincsen semmilyen nemű nemzetközi egyetértés, és e problémákat csak államok közötti tárgyalások révén lehet orvosolni. Még az Európai Unió is kiemelte, hogy bár a környezethez való jog valamilyen formában már megjlenik különböző nemzeti és regionális eszközökben, a jog konkretizálásánk érdekében még sokat kell tenni (A/76/PV.97, 18-19).

A 76/300 sz. ENSZ Közgyűlési határozat 1. operatív paragrafusa kifejezetten és egyértelműen „[e]lismeri a tisza, egészséges és fenntartható környezethez való jogot mint emberi jogot.” A HRC 48/13 sz. határozatának 1. operatív paragrafusához képest ez a szövegezés már sokkal szerencsésebb a környezethez való jog funkcionális és konceptuális önállóságának kiemelése szempontjából. A 76/300 sz. határozat 2. operatív paragrafusa teljesen megegyezik a HRC 48/13 sz. határozat 2. operatív paragrafusával, azaz „[m]egállapítja, hogy a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog összefüggésben áll más jogokkal és a hatályos nemzetközi joggal.” Ezt a rendelkezést már tárgyaltam a HRC kontexusában, valamint kitértem arra is, hogy az Egyesült Királyság és Németország erre a szövegezésre utalva tagadja a jog autonóm jellegét. A 3. operatív paragrafus is teljes mértékben egyezik a HRC 48/13 sz. határozat 3. operatív paragrafusával (ez a Brazíliával kötött alkunak betudhatóan beillesztett rendelkezés). A 4. operatív paragrafus lényegében összevonja a HRC 48/13 sz. határozat 4. operatív paragrafusának a)-d) pontjait, azaz „[f]elhívja az államokat, nemzetközi szerveket, üzleti vállalkozásokat és egyéb érintett feleket, hogy fogadjanak el politikákat, fejlesszék a nemzetközi együttműködést, erősítsék a kapacitásépítést, valamint folytassák a bevált gyakorlatok megosztását annak érdekében, hogy fokozzák az erőfeszítéseket a mindenki számára garantálandó tiszta, egészséges és fenntartható környezet biztosítása érdekében.” A szövegezésből egyértelműen kitűnik, hogy a 76/300 sz. határozat 4. operatív paragrafusa semmivel sem ambíciózusabb a HRC határozatban foglalt elődjénél, semmilyen formában nem ösztönzi vagy bátorítja a nemzeti jogfejlődést a környezethez való jog jogi értelemben történő megvalósítására. A bevezető rész pontjainak tekintetében a 76/300 sz. ENSZ Közgyűlési határozat minimálisan

tér el a HRC 48/13 sz. határozattól. Egyrészt, természetesen megnevezi az utóbbit, hiszen a HRC 48/13 sz. határozata a 76/300 sz. ENSZ Közgyűlési határozat egyik legjelentősebb, ha nem a legjelentősebb, alapozó dokumentuma. Másrészt, egy külön bevezető bekezdést dedikál a nők és lányok kiemelt szerepének, így fogalmazva: „[e]lismerve továbbá a nemek közötti egyenlőség, a nemi szempontokra érzékeny intézkedések jelentőségét az éghajlatváltozás és a környezetkárosodás kezelésében, valamint a nők és lányok megerősítését, vezető szerepvállalását, döntéshozatalban való részvételét – teljes, egyenlő és érdemi módon –, továbbá annak a szerepnek a fontosságát, amelyet a nők betöltenek mint a természeti erőforrások kezelői, vezetői és védelmezői, illetőleg mint a környezet megóvásában változást előidézők." Harmadrészt, vélhetően a befolyásosabb fejlődő államok által hangoztatott szempontok mentén, egy külön bevezető bekezdésben kitér arra is, hogy a nemzetközi együttműködés alapvető szerepet játszik a fejlődő országok – ideértve a súlyosan eladósodott szegény országokat, a legkevésbé fejlett országokat, a tengerparttal nem rendelkező fejlődő országokat, valamint a kis szigetállamokat is – támogatásában, valamint a közepes jövedelmű országok sajátságos kihívásainak kezelésében, azáltal, hogy hozzájárul azok emberi, intézményi és technológiai kapacitásainak megerősítéséhez. Noha, mint ahogyan már fentebb említettem, egyes fejlődő államok még ezt a bevezető bekezdést is keveselték, kívánalmaik értelmében ugyan is külön nevesíteni kellett volna CBDR elvét, a nemzeti kincsek feletti szuverén állami jogot, a történelmi felelősséget, a technológiatranszfer fokozását és a pénzügyi támogatást.

VII.11. Amiről nem vagyunk meggyőződve, ahhoz nehéz hozzászokni

A HRC 48/13 sz. határozata és az ENSZ Közgyűlés 76/300 sz. határozata elfogadásának következtében 2022. július 22-ét követően egészen napjainkig több szakirodalmi publikáció,[654] illetőleg magával a tiszta, egészséges és fenntartható emberi joggal foglalkozó ENSZ különelőadó, Astrid Puentes Riaño,[655] is arra a következtetésre jutott, hogy a környezethez való jog a nemzetközi jogi források egyetemleges érvényű felsorolását

[654] Például: Maria Antonia Tigre, "International Recognition of the Right to a Healthy Environment: What Is the Added Value for Latin America and the Caribbean?" *AJIL (American Journal of International Law) Unbound*, Volume 117 (2023): 184-188., 184-185.

[655] Astrid Puentes Riaño (UN Special Rapporteur on the human right to a clean, healthy, and sustainable environment), "Healthy Environment: A Human Right and Customary International Law," *IISD (International Institute for Sustainable Development)-Earth Negotiation Bulletin-SDG (Sustainable Development Goals) Knowledge Hub* (29 January 2025); https://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/healthy-environment-a-human-right-and-customary-international-law/ (2025. május 21.).

tartalmazó[656] ICJ Statútuma 38. cikk (1) bekezdés b) és/vagy c) pontjainak értelmében immáron a hatályos nemzetközi jog részét képezi, mint nemzetközi szokásjogi szabály és/vagy mint általános jogelv. Más szakirodalmi források, noha nem mondják ki feketén-fehéren ugyanazon konklúziót, jogi érvelésükkel lényegében szintén határozottan azt sugallják, hogy a környezethez való jog elérte a nemzetközi jogforrási státuszt.[657] Mások, valóban nem jutnak egyértelmű következtetésre, és nyitott befejezéssel zárják írásaikat.[658]
Anélkül, hogy tagadnám a környezethez való jog azon jelentős potenciálját, hogy a hatályos nemzetközi jogrend részévé váljon – ezen erőteljes potenciált éppen, hogy állítom és osztom – szerény véleményem szerint a jelen sorok írásakor még nem vált nemzeközi szokásjogi szabállyá, és előzetes megállapításom szerint általános jogelvvé sem. Úgy vélem, hogy azok a szerzők, akik meglátása szerint a környezethez való jog már ma is a nemzetközi jog részének tekinthető, rendre ignorálják az állami gyakorlat és az *opinio juris* fenállásának megállapítására való követelményeket. Ennek oka talán az lehet, hogy nem igazán beszélnek arról, hogy pontosan mi is bizonyításuk premisszája, azaz körülhatárolhatóbban mi az a szokásjogi norma, melynek létezését véleményük szerint alátámasztja az államok gyakarolata, valamint azon meggyőződése, hogy e gyakorlat jognak, reájuk nézve kötelezőnek, minősül.

A vizsgálat tárgyát képező szokásjogi norma-jelöltnek természetesen a környezethez való emberi jognak kell lennie. Ezen a ponton és ebben az összefüggésben azonban újólag vissza kell, hogy emlékezzünk Majtényi „valódi jogosultság", valamint Bobek *leges perfectae* kifejezéseire. Ha azt állítjuk, hogy a környezethez való jog már nemzetközi szokásjogi norma, akkor azzal együtt azt is állítjuk, hogy a környezethez való jog már a jelenben teljesít minden olyan követelményt, amelyet más, bizonnyal már elismert emberi jogok teljesítenek. A már bizonyosan elismert emberi jogok jogosítottai, mint ahogyan az világosan kiderül a hatályos nemzetközi és regionális emberi jogi szerződésekből, az egyének vagy esetenként

[656] Malcolm N. Shaw, *Nemzetközi Jog*, Ford. Jeney Petra et al. (Budapest: Complex, 2008), 82.
[657] Például: Snjólaug Árnadóttir, "International Obligations Calling for Constitutional Protection of the Right to a Healthy Environment – An Icelandic Perspective," *Nordic Journal of European Law*, Volume 6, Issue 3 (November 2023): 103-129., 113-116.;
657.1. Supra 628. Ubushieva and Golay, "Research Brief –The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: Understanding its Scope, States' Obligations and Links with other Human Rights" (2024), 4-7.
[658] Philip Alston, "The Right to a Healthy Environment: Beyond Twentieth Century Conceptions of Rights," *AJIL (American Journal of International Law) Unbound*, Volume 117 (2023): 167-172., 170-171.
658.1. Otto Spijkers, "The Status of the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment Under Customary International Law," *Verfassungsblog* (04 April 2025); https://verfassungsblog.de/ip-hr2he-customary-international-law/ (2025. május 21.).

egyének csoportja illetőleg adott esetben népek. A már, bizonyosan elismert emberi jogok, mint ahogyan ezt egy másik fejeztben kifejtettem, azonnal érvényesíthetők vagy egy kötelező erejű jogi garanciának betudhatóan fokozatosan válnak érvényesíthetővé. Továbbá, a már bizonyosan elismert emberi jogok esetén főszabály szerint a jogosított, vagyis az egyén vagy az egyének csoportja az, aki közvetlenül bírósági úton érvényesítheti emberi jogát (természetesen nagyon kivételes körülmények igazolhatják, hogy a jogsérelmet elszenvedő képviselője is *locus standi*-val rendelkezzen; pl. *KlimaSeniorinnen ügy*, *Valentin Câmpeanu ügy*). Egyszerűbben fogalmazva az emberi jogot előíró tételes jog valóságos alanyi jogot kell, hogy származtasson. A Spanyol Alkotmány 45. cikkének 1. bekezdése például úgy szól, hogy „[m]indenkinek joga van egy olyan környezet élvezetéhez, amely megfelel személyes fejlődésének, valamint kötelessége, hogy megőrizze azt," de ezen alaptörvényi rendelkezés a Spanyol Alkotmánybíróság rendszertani-kontextuális és szövegszerű értelmezése szerint nem minősül alapvető (sem egyszerű), szubjekív, alkotmányos jognak, az egyének által nem hívható fel és nem is kikényszeríthető (vagy kell fokozatosan kikényszeríthetővé váljon), hanem jogi természetét tekintve irányadó alapelv vagy vezérelv (*guiding principle*).[659] Az ilyen és hasonló alkotmányos rendelkezések kétségkívül nem tekinthetők a környezethez való emberi jogot előíró normának.

Továbbá, a vizsgálat tárgyát képező szokásjogi norma-jelöltnek kell egy bizonyos, meghatározott vagy legalábbis meghatározható tartalommal is kell rendelkeznie. Természetesen ennek a tartalomnak nem kell feltétlenül egységesnek lennie, azonban nemzetközi, regionális és nemzeti kifejeződés-variációk mégiscsak képesek kell legyenek felfedni a közös, lényegi tartalmi összetevőket. A központi csoport ismertetett elképzelései és a Glion VIII Dialógus alapján annyit megállapíthatunk, hogy a környezethez való jog kifejeződés-variánsainak mind, külön-külön is tükrözniük kell egy eljárási dimenziót, amely valamilyen mértékben és formában magában foglalja az információhoz való hozzáférést, a döntéshozatali folyamatokban való részvételt, az igazságszolgátatáshoz való hozzáférést és a környezeti szempontokra is figyelemmel lévő jóvátételt, vagy legalább ezen procedurális elemek több, mint felét, és egy anyagi dimenziót, amely valamilyen mértékben, formában és

[659] Angel Manuel Moreno, "The Right to Environmental Protection in the Spanish Constitutional System," *Avosetta Group. Meeting 2001: Environmental Rights in the Member States' Constitution* (2001); https://www.avosetta.oer2.rw.fau.de/morconstright.html (2025. május 21.).
659.1. Donald K. Anton and Dinah L. Shelton, "Problems in Environmental Protection and Human Rights: A Human Right to the Environment," *ANU (The Australian National University) College of Law Research Paper No. 11-17* (2011): 1-32.; 2 (footnote/reference no. 9);
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1872937 (2025. május 21).

kritériumok mentén megköveteli a környezet egy bizonyos minőségének biztosítását, valamint valamilyen mértékben és formában egy megelőző dimenziót is.
Ezenfelül, a vizsgálat tárgyát képező szokásjogi norma-jelölt nemzetközi, regionális és nemzeti kifejeződés-variációi normatív szempontból egy koherens egészet kell képezzenek az adott jogrenden belül és logikájának megfelelően. Azaz, nem vehetők figyelembe azok a variációk, amelyek esetében a jog strukturális elemei olyannyira szétszórtan lelhetők fel egy adott rendszerben, hogy az adott rendszer logikája szerint nem képezhetnek egyetlen normatív egységet.

Emellett a vizsgált, emberi jogi természetű szokásjogi norma-jelölt már bizonyítottan meg kell feleljen az „inadekvát védelem tézisének,"[660] azaz képes kell legyen létrejöttének okát indokolnia azzal, hogy a jelenben már elismert egyéb emberi jogok képtelenek megfelelő védelmet nyújtani, vagy bizonyos sérülékeny csoportoknak, illetve ilyen csoportba tartozóknak, vagy bizonyos új, korszerű körülményeknek betudhatóan, és az ezen körülmények generálta veszélyekkel szemben. A környezethez való jog esetén mindkét indok felmerül. Az első, sokkal szűkebben és specifikusabban az éghajlatváltozás és bizonyos környezeti károk hátrányos hatásainak leginkább kitett csoportok és az ilyen csoportokhoz tartozó egyének esetén. A második, általánosan és átfogóan, hiszen, noha az ökológiai degradáció nem a kapitalizmus sajátossága, a modern termelési mód egyetemleges tendenciái vezettek az úgynevezett univerzális „ökológiai töréshez" ('ecological rift'), azaz a kapitalizmus égisze alatt végbemenő természetkárosítás összehasonlíthatatlanul intenzívebb és elterjedtebb, mint az emberi történelem előző termelési módjai során, vagyis a történelmileg specifikus modern termelési módra eredendően jellemző totalizáló tendenciájú piaci mechanizmusoknak, a tőke felhalmozásának és az ideiglenes értéktöbblet létrehozásának együttese, egyebek mellett, egyre növekvő mértékű energiafogyasztást és erőforrás felhasználást igényel, és ezzel egyidejűleg felgyorsult környezetkárosítást, éghajlati válságot és hanyatlást eredményez a biológiai sokféleség területén.[661]

[660] Supra 433. Susi, "Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis" (2020), 22-29 and 33.
[661] Ilyés Zsolt, "The Smokescreen of a Daisy: Critical Notes on the EU Ecolabel scheme," *Studia Iuridica - Yearbook of 2016* (Pécs: University of Pécs, 2017): 61-79, 63-64; A problémakörről részletesebben: 661.1. John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature* (New York: Monthly Review Press, 2000), 141-147; 661.2. Charles Reitz, *Materialism and Dialectics: Nature, Society, and Thought* (New York: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013); 661.3. John G. Taylor, *From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment* (London: The MacMillan Press Ltd., 1983), 143-150; 661.4. George Liodakis, "Political Economy, Capitalism and Sustainable Development," *Sustainability* 2 (2010): 2607-2612.

A vizsgált emberi jogi természetű szokásjogi norma-jelölt továbbá meg kell feleljen az előzőekben már tárgyalt ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozatának (4) bekezdése, valamint az ezen kritériumokkal jobbára egybeeső Alston-i *appellation contrôlée* rendszer által támasztott követelményeknek, vagyis, *inter alia*, amellett hogy összhangban kell lennie a hatályos nemzetközi emberi jogi jogszabályokkal, fontos kiemelni, hogy nem képezheti azok egyszerű megismétlését, azaz többletjogosultságok kell, hogy származtassanak a jogosítottak számára és többletkötelezettségeket kell, hogy rójanak a kötelezettekre. Továbbá, bár ezt egy előző pontban már kiemeltem, a vizsgált emberi jogi természetű szokásjogi norma-jelölt kellően pontos kell legyen ahhoz, hogy meghatározott vagy legalábis meghatározható alanyi jogokat és kötelezettségeket származtasson.

Azon tény, hogy az általunk vizsgált szokásjogi norma-jelölt meg kell feleljen az új emberi jogokat jellemző követelményeknek is, azaz emberi jogi természetűnek kell lennie, egyértelműen kiderül a Nemzetközi Jogi Bizottság (*International Law Commission*; a továbbiakban: ILC) „A megjegyzésekkel ellátott nemzetközi szokásjog azonosításáról szóló következtetéstervezet" című irányadó dokumentumából (a továbbiakban: ILC DC), melyben az ILC rámutat arra, hogy az adott szabály természete is jelentőséggel bír a szokásjog materiális és pszichológiai tényezőire vonatkozó bizonyítékok vizsgálatakor.[662] Továbbá, az ILC azt is megállapította, hogy a vizsgált állami gyakorlat nem korlátozódik az államok más államokkal vagy a nemzetközi jog egyéb jogalanyaival szembeni magatartásaira, hanem magában foglalja az államok egyénekkel vagy egyének csoportjaival szemben tanúsított magatartásait is (ILC DC, Conclusion 5 Commentary (3), 133). Ez ismételten megerősíti azon feltételezésemet, miszerint például egy olyan alkotmányos előírás, amelynek valódi értelme szerint a környezet védelme pusztán állami feladatnak vagy állami politikákat irányító vezérelvnek minősül, nem tekinthető a környezethez való jogra vonatkozó állami gyakorlat fennállásának bizonyítékaként.

Az ILC 8. következtetésében megállapítja, hogy az államok gyakorlata általános, azaz kellően széles körű és reprezentatív, valamint következetes kell legyen. E tekintetben, azaz a

[662] International Law Commission (ILC), "Draft conclusions on identification of customary international law, with commentaries. A/73/10," in *Yearbook of the International Law Commission, 2018*, vol. II, Part Two (Geneva: UN (ILC), 2018), 126-129 (Conclusion 3: Assessment of evidence for the two constituent elements).

materiális elem bizonyításaként, a hivatkozott és egyéb szakirodalmi források rendre megelégszenek annak igazolásával, hogy a gyakorlat térben széleskörűen elterjedt, anélkül azonban, hogy kitérnének arra, hogy pontosan mi az, aminek a gyakorlata elterjedt. A különelőadó például felsorolja a jelen írásban is említett két ENSZ határozatot, regionális emberi jogi és környezeti eszközöket, és hozzáteszi, hogy a jelenben (2025. január 29) 164 állam, azaz az ENSZ tagállamainak 85%, kifejezetten elismeri a környezethez való jogot (a jelen írás 654. hivatkozása). A már hivatkozott művében Árnadóttir hasonlóképpen jár el, annyi különbséggel, hogy ő a Párizsi Megállapodást is határozottan emberi jogi szerződésnek nevezi (a jelen írásban már tárgyaltam, hogy az államok többsége és a szakirodalmi források nagy része ezt nem így véli) és az államok körében való elterjedtséget Boyd különelőadó A/HRC/43/53 jelentéséből veszi át. Hasonlóképpen jár el Ubushieva és Golay, akik még hozzáteszik, hogy a 76/300 sz. határozat elfogadása óta Kanada, Omán, a Mikronéziai Szövetségi Államok, a Dominikai Közösség, Antigua és Barbuda, Belize, Grenada és Saint Lucia, valamint 2024-ben 15 SIDS is elismerte e jogot, s ezzel a környezethez való jog támogatottsága nemzeti szinten 176 államra, az ENSZ tagállamainak 91%-ára terjed ki.

Csakhogy az állami gyakorlat egy jól körülhatárolható normát kell, hogy meghatározzon, és ebből kifolyólag egységes kell legyen. Az *Északi-tenger kontinentális talapzat ügy*ben az ICJ kimondta, hogy a vizsgált magatartás gyakorlatilag egységes kell legyen (*virtually uniform*), valamint állandó gyakorlatot (*settled practice*) kell képezzen.[663] Hasonlóan, a *Mendedékjog ügy*-ben az ICJ megállapította, hogy széttartó és következetlen gyakorlat esetén nem áll fenn a szokásjog materiális eleme.[664] A *Nicaragua kontra Egyesült Államok ügy*ben az ICJ megerősítette, hogy az adott magatartás gyakorlatilag és lényegében, jelentős mértékben egységes kell legyen, de ez nem jelenti azt, hogy abszolút szigorúan meg kell egyezzen az azt magában foglaló szokásjogi szabállyal, azaz kisebb mértékű következetlenségek vagy ellentmondások még nem feltétlenül zárják ki az általános gyakorlat fennállását.[665] Továbbá, a következetesség feltétele azt jelenti, hogy amennyiben az adott cselekvések olyannyira eltérnek egymástól, hogy azok alapján nem lehet megállapítani egy konkrétabb magatartási

[663] ICJ, *North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands). I.C.J. Reports 1969, p. 3.* (The Hague, Judgment of the Court: 20 February 1969), 43-44. (paras. 74., 77.); https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf (2025. május 22.).

[664] ICJ, *Asylum case (Columbia/Peru)/Colombian-Peruvian asylum case, I.C.J. Reports 1950, p. 266.* (The Hague, Judgment of the Court: 20 November 1950), 277-278.; https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/7/007-19501120-JUD-01-00-EN.pdf (2025. május 22.).

[665] ICJ, *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). I.C.J. Reports 1986, p. 14.* (The Hague, Judgment of the Court (Merits): 27 June 1986), 98. (para. 186.); https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf (2025. május 22.).

mintát, nem lehet általános gyakorlatról beszélni, s következésképpen annak megfelelő szokásjogi szabályról sem (ILC DC, Conclusion 8 Commentary (5), 137).

Az *opinio juris* fennállása szempontjából a már hivatkozott művek szerzői azt állítják, hogy az államok széles körűen egyetértenek abban, hogy a környezethez való jog jogilag kötelező és az államok részére jogi kötelezettségeket ró. Ennek alátámasztása érdekében például Astrid Puentes Riaño különelőadó csupán általános jelleggel utal számos olyan bírósági döntésre, törvényre és szabályzatra, amin keresztül az államok vagy regionális szervek érvényre juttatták a környezethez való jogot, illetőleg hozzáteszi, hogy a 187 sz. ügyben az ICJ előtt több, mint 60 állam hangoztatta, hogy a környezethez való jogot nemzetközileg elismertnek kell tekinteni és az államokra jogi kötelezettségeket ró az éghajlatváltozás összefüggésében, míg csak 10 állam fejtett ki olyan álláspontot, miszerint az ENSZ határozatok útján történő elismerés csak politikai jellegű, és mentes bármely jogi relevanciától. Figyelembe véve, hogy e tekintetben a feltérképező munkám nem kimerítő jellegű, ugyan bizonnyal nem állítom, de a nagyszámú átvizsgált álláspontok alapján megalapozottan feltételezem, hogy a különelőadó 187 sz. üggyel kapcsolatos kijelentése enyhén tendenciózus, mint arra mindjárt kitérek. A hivatkozott publikációikban a pszichológiai elem bizonyításának érdekében mind Árnadóttir, mind pedig az Ubushieva-Golay szerzőpáros nagyban alapoz arra, hogy a két ENSZ határozatot elsöprő többséggel fogadták el az államok.

A szubjektív elem létezése tekintetében az ILC megállapította, hogy az államoknak az általános gyakorlatot abból a meggyőződésből kell folytatniuk, hogy azt jogi kötelezettségüknél fogva követik (*opinio juris sive necessitas*). E tekintetben, egyebek mellett, az ILC kiemelte, hogy a egy szerződéses kötelezettségnek való megfelelés szándéka, akárcsak a belső jogszabályoknak való megfelelés, nem minősül a jog elfogadásának a nemzetközi szokásjog azonosítása szempontjából. Az állam elismerheti, hogy egy bizonyos gyakorlatot azért folytat, mert meggyőződése szerint ez a kötelezettség egyszerre származik szerződéses kötelezettségből és szokásjogi szabályból is, azonban ezt külön bizonyítani kell (ILC DC, Conclusion 9 Commentary (4), 139). Ez a követelmény különösen releváns, hiszen az államok a későbbiekben az ENSZ határozatok útján elismert környezethez való jog számos elemét kétségen kívül már az elismerés előtt különböző nemzetközi vagy regionális szerződések, valamint alkotmányos és infraalkotmányos előírások alapján hajtották végre. Ide sorolhatók például potenciálisan a környezethez való jog azon dimenziói, amelyek egybeesnek a már bizonyosan elismert jogokat előíró normák tárgyi hatályával, illetőleg az

ezekből származó állami kötelezettségekkel; a UNFCCC-ből és különösen a Párizsi Megállapodásból származó, emberi jogi szempontokat is figyelembe vevő állami kötelezettségvállások és azok teljesítése; a mindmáig vitatott természetű Aarhusi Egyezményből eredő jogosultságok gyakorlása és a korrelatív kötelességek teljesítése; az elővigyázatosság, a megelőzés, a nemzedékek közötti méltányosság elveinek alkalmazása. E vonatkozásban továbbá megjegyzendő, hogy – mint az világosan kiderül a különelőadók már elemzett jelentéseiből – az ENSZ szintjén a környezethez való jog alkotóelemeinek körvonalazása lényegében a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet élvezetére vonatkozó emberi jogi kötelezettségek segítségével történt, abban az értelemben, hogy bebizonyosodott, hogy a meglévő jogok teljes körű élvezetéhez elengedhetetlenül szükséges egészséges környezet biztosítása csak állami többletkötelezettségek révén lehetséges. Az emberi jogi megközelítés megkívánja, hogy ezen többletkötelezettségeknek többletjogosultságok feleljenek meg, azaz, hogy ezen többletkötelezettségek egyének vagy egyének csoportjai által kikényszeríthetők legyenek.

A jogként való elismerés formáinak tekintetében, az ILC egy nem tételes felsorolás keretében megemlíti, egybek mellett, az államok publikus nyilatkozatait, a kormányok jogi véleményeit, a bíróságok döntéseit, a szerződési rendelkezéseket, és a nemzetközi szervezetek keretében elfogadott határozatokkal kapcsolatos, vagy a kormányközi konferenciákon megnyilvánult állami magatartásokat (ILC DC, Conclusion 10, 140). Továbbá, a többoldalú szövegezési és diplomáciai folyamatok értékes és hozzáférhető bizonyítékot szolgáltathatnak az államoknak a nemzetközi szokásjog tartalmára vonatkozó jogi meggyőződéséről (ILC DC, Conclusion 10, Commentary (6), 141). Az ILC megállapítja továbbá, hogy a nemzetközi szervezetek határozatai önmagukban nem képeznek szokásjogi szabályt, és nem is szolgálnak annak létezésére és tartalmára vonatkozó döntő bizonyítékul, ugyakkor értékkel és relevanciával bírhatnak a meglévő vagy kialakulóban lévő jog bizonyítása szempontjából, és hozzájárulhatnak a nemzetközi szokásjog valamely szabályának kialakításához (ILC DC, Conclusion 12, Commentary (1), 147). Az ILC hozzáteszi, hogy az ENSZ Közgyűlésének határozatai különösen jelentősek lehetnek, ugyanakkor arra is felhívja a figyelelmet, hogy az ellenszavazatok mellett, a szavazást indokló nyilatkozatok is bizonyítékként szolgálhatnak arra, hogy nem áll fenn a jogként való elfogadás követelménye (ILC DC, Conclusion 12, Commentary (5), 148). Szintén releváns tényezőt képeznek a határozat elfogadásához vezető viták és tárgyalások, a szavazás előtti és utáni álláspontot magyarázó nyilatkozatok (ILC DC, Conclusion 12, Commentary (6), 148). Fontos még kiemelni, hogy az ICJ a Nukleáris fegyverek alkalmazása és az azokkal való

fenyetés jogszerűsége tárgyában adott tanácsadói véleményében kimondta, hogy a normatív jelleg fennállására vonatkozó meggyőződés szempontjából kiemelkedően fontos megvizsgálni a határozatok tartalmát, valamint elfogadásának körülményeit.[666]

A jelen alfejezetben felsorolt szempontok és követelmények fényében szerény véleményem szerint a környezethez való jog még nem képezi a hatályos nemzetközi jog részét.
Jóllehet a HRC 48/13 sz. és az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozatát elsöprő többséggel szavazták meg az államok, ezen határozatok szokásjogi szabályt bizonyító jelentőségének vizsgálatakor számos tényezőt és körülményt kell figyelembe vennünk. Először, ugyan a HRC 48/13 sz. határozatának és az ENSZ Közgyűlése 76/300 sz. határozatának operatív és bevezető bekezdései alapján, figyelembe véve a bevezető bekezdésekben foglalt kifejezett és hallgatólagos utalásokat is, kellő odafigyeléssel és jogi munkával, mintegy puzzle szerű feladat megoldásaként, össze lehet ollózni egy meghatározható tartalmú környezethez való jogot, de ez korántsem jelenti azt és jogi értelemben nem egyenértékűsíthető azzal, hogy a két határozat 1. operatív paragrafusának kijelentése egyértelműen és tisztán, így és ezen vonalak mentén határozná meg az elismert jogot. Textuálisan, a szövegösszefüggést vizsgálva, semmi sem utal arra, hogy a bevezető részek számos megerősítést, kinyilatkoztatást, elismerést és megjegyzést tartalmazó bekezdései ténylegesen egy koherens normatív tartalommal töltenék fel az 1. operatív paragrafust. Emellett, vissza kell emlékezni, hogy a szerzők, azaz a központi csoport tagjai, szándékosan döntöttek úgy, hogy olyan határozattervezeteket terjesztenek elő, amelyek nem tisztázzák és egyértelműsítik a környezethez való jog jelentését, tartalmát és terjedelmét, továbbá fel kell említenünk azt is, hogy szintén a szerzők elképzelése szerint a bevezető részek egyszerűen megemlítik az előző emberi jogokról és környezetről szóló HRC határozatokat és jelentéseket, összefoglalják az emberi jogok és a környezet között fennálló viszony főbb dimenzióit, megjegyzik, hogy több, mint 150 állam már elismerte a környezethez való jogot nemzeti vagy regionális szinten, és megemlítik, hogy a jog elismerése széles körű támogatottságnak örvend (LJ, 28 és 30). Nem mellékesen, a központi csoport stratégiája szerint a jog kifejezett elismerését kimondó operatív paragrafuson (és a HRC esetén a Közgyűlés figyelmébe ajánlására vonatkozó operatív paragrafuson) kívül, bármely más bekezdés széles körű alku tárgyát képezhette és szükség esetén kihagyható lett volna (LJ, 28 és 30). A határozatok textuális és rendszerszintű értelmezésén túl, a szövegezés

[666] Supra 49.5. ICJ, *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, *I.C.J. Reports 1996, p. 22*6., 255. (para. 70.).

és a tárgyalás ezen körülményei szintén arra a következtetésre vezetnek, miszerint az ENSZ határozatok nem fektetik le kellő pontossággal a jog jelentését, tartalmát, terjdelmét és tárgyát. Ezenfelül, a 76/300 sz. határozat elfogása előtt és után számos állam – többségük jelentős befolyással és hatalommal bíró (az Orosz Konföderáció, Brazília, Pakisztán, Irán, Nicaragua, Szíria, UK, USA, Kanada, Japán, Fehéroroszország, Új Zéland, Norvégia, India, Sri Lanka, Trinidad és Tobago, Izrael, Egyiptom, Lengyelország és Kína) – szavazatához fűzött indoklásában, egyebek mellett, megjegyezte, hogy a határozatokból nem derül ki a jog tartalma és terjedelme (amelyek csak további kormányközi tárgyalások útján tisztázhatók), valamint, hogy a határozatok nem hoznak létre nemzetközi szokásjogi szabályt, és egyéb értelemben vagy módon sem változtatják meg a hatályos nemzetközi jogot. Az sem mellékes, hogy a határozatokban megjelenő környezethez való jog megfogalmazása olyannyira tág és homályos, hogy a UK és Németország továbbra is többletkötelezettséget nem származtató részjogként értelmezi. S mivel a tárgyalási folyamat részét képezte és számos állam képviselője hangoztatta annak keretében álláspontját, figyelembe kell venni a már tárgyalt Glion VIII Dialógust is, melynek vitáiból és beszédeiből szintén kiderül, hogy a környezethez való jogot érintő lényegi kérdésekben nincsen egyetértés. Továbbá, a különelőadó legutóbbi, 2024. augusztus 2-i jelentése, amelynek jelentős része a környezethez való jog egyes elemeinek végrehajtására összpontosít, szintén számos olyan megjegyzést és következtetést tartalmaz, amely arra enged következtetni, hogy a környezethez való jog tekintetében még nincsen egységes állami gyakorlat.[667] Megemlíti például, hogy a környezethez való jog végrehajtása számos kihívással találja szembe magát, egyebek mellett azért, mert a tartalma még mindig túlságosan tág (A/79/270, para. 5.), és hozzáteszi, hogy a jog tartalmának pontosítása még mindig folyamatban van (A/79/270, para. 6.). A hiányosságok és elégtelenségek orvoslása céljából megfogalmazott ajánlásokból szintén kitűnik, hogy a környezethez való jog nemzetközi szinten még csak formatív szakaszában van, ugyanis ezen ajánlások között szerepel a környezethez való jog elismerése és előzmozdítása nemzeti, regionális és nemzetközi szinten egyaránt (A/79/270, para. 107.), valamint a nemzetközi, regionális és nemzeti eszközök olyanszerű felülvizsgálata és módosítása, hogy azok érvényt szerezzenek a környezethez való jognak (A/79/270, para. 113.).

[667] Astrid Puentes Riaño, *Report of the Special Rapporteur on the human right to a clean, healthy and sustainable environment. Overview of the implementation of the human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/79/270* (Geneva: UN, 2 August 2024), paras. 5., 6., 107., 113., 112b.; https://docs.un.org/en/A/79/270 (2025. május 23.).

A 187. sz. ügyben az ICJ előtt az általam megvizsgált írásos válaszok, írásos megjegyzések és szó szerinti jegyzőkönyvek értelmében[668] 21 állam (Palau, Tonga, Panama, Maldív-szigetek, Kamerun, Gambia, Tuvalu, Spanyolország, Ghána, Portugália, Spanyolország. Szlovénia, Guatemala, Jamaica, Mikronézia, Sri Lanka, Seychelles-szigetek, Samoa, Fülöp-szigetek, Pápua Új-Guinea, Kenya és Albánia) és az Afrikai, Karibi és Csendes-óceáni államok csoportjának (*OACPS*) álláspontjából lehet egyértelműen vagy nagy valószínűséggel arra következtetni, hogy a környezethez való jog elérte a nemzetközi szokásjogi szabály státuszát, és ennek következtében már a hatályos nemzetközi jog részét képezi, míg 14 állam (Svájc, Thaiföld, Liechtenstein, Németország, Szaúd-Arábia, Kanada, Indonézia, Lettország, az Egyesült Királyság, az USA, Új-Zéland, Mianmar, Kína és Franciaország) állásponjából lehet egyértelműen vagy nagy valószínűséggel arra következtetni, hogy a környezethez való jog még nem minősíthető nemzetközi szokásjogi normának, és egyéb minőségében sem képezi a nemzetközi jogrend részét. Ezen utóbbi államok rendszerint kiemelik a jog tartalmának és hatályának homályos és pontatlan voltát, továbbá egyes államok csak morális kötelezettségként tekintenek a környezethez való jogra (Mianmar), míg mások – mint már fentebb is említtem – tagadják annak konceptuális önállóságát (Egyesült Királyság és Németország). A Párizsi Megállapodás összefüggésében már rámutattam, hogy az EU nem azt állította, hogy a környezethez való jog szokásjogi norma lenne, hanem azt, hogy kialakulóban lévő szokásjogi szabály.

A regionális és nemzeti szintet tekintve releváns meglátásaimat már kifejtettem Boyd különelőadó „környezethez való jog: bevált gyakorlatok” című, 2019. december 30-i jelentésének (A/HRC/43/53) tárgyalásakor. Lényegében, a már hivatkozott szakirodalmi művek, különleges előadók által előterjesztett jelentések, az ezen jelentések alapján elfogadott HRC határozatok (ideértve a 48/13 sz. határozatot is), valamint a 76/300 sz. közgyűlési határozat is következetesen úgy fogalmaznak, hogy esetenként több mint 150, 155, 164 vagy 176 állam már elismeri *valamilyen formában* [a szerző kiemelése] az egészséges környezethez való jogot, egyebek mellett, nemzetközi megállapodásokban vagy nemzeti alkotmányukban, jogszabályaikban vagy *politikáikban* [a szerző kiemelése]. Meglátásomban az ilyen és hasonló jellegű érvek elégtelenek a szokásjogi norma létezésének bizonyítása szempontjából. Egy szokásjogi szabály létének szempontjából ugyanis nem azt kell igazolni, hogy több mint 150, 155, 164 vagy 176 állam *valamilyen formában* elismeri a

[668] Supra 474. ICJ, *Obligations of States in respect of Climate Change (Request for Advisory Opinion),* Case page: ICJ Case No. 187.

jogot, hanem egyrészt azt, hogy mindezen államok kötelező módon követendő jog gyanánt ismerik el a környezethez való jogot (azaz például nem politikai akaratnyilvánításként vagy csupán a már meglévő nemzetközi, regionális vagy nemzeti kötelezettségeik teljesítéseként), másrészt pedig azt, hogy ezen különböző magatartási formák kifejeződései kellően egységesek egy norma meghatározásához.

A környezethez való emberi jog szokásjogi normaként való elismerése szempontjából, tekintettel a vizsgált jog természetére és az abból fakadó sajátosságokra, és tekintettel az ICJ és annak mentén az ILC által felállított követelményekre, a gyakorlat vagy magatartás egységessége, valamint a jog gyanánt elismerés szempontjából nem lehet egyenlőnek vagy kellően hasonlónak tekinteni: (1) azokat az alkotmányos rendelkezéseket amelyek valóban valóságos alanyi jogként szabályozzák a környezethez való jogot, és azokat, amelyek csupán állami feladatként vagy általános állampolitikát irányító vezérelvként írják elő a környezet védelmét; (2) azokat a végrehajtási intézkedéseket, amelyeknek forrása valóban a környezethez való joggal kapcsolatos kötezettségekből ered, és azokat, amelyek csupán valamely már meglévő egyéb kötelezettségből fakadnak; (3) azokat a regionális emberi jogi eszközöket, amelyek a tárgyalt jog szempontjából egyértelműen jogi kötőerővel bírnak (ACHR, AChHPR), és azokat, amelyek ugyan jogi kötőerővel rendelkeznek, de számos lényegi korlát jellemzi őket (Emberi Jogok Arab Chartája) vagy egyáltalán nem rendelkeznek kötelező erővel (Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata) vagy semmilyen formában nem ismerik el vizsgált jogot (EJEB); azokat a regionális eszközöket, amelyek hangsúlyosan emberi jogi természetűek (Escazúi Megállapodás), és azokat, amelyek emberi jogi természete mindmáig vitatott (Aarhusi Egyezmény).
Azaz, másképpen fogalmazva és valamelyest megismételve, de ugyanakkor átfogalmazva a A/HRC/43/53. jelentéshez fűzött megjegyzésemet, azon tény, hogy bizonyos regionális és nemzeti előírások, eszközök és politikák – amelyek közül némely kemény jogi, míg némely puha jogi természetű, némely valóságos jogosultságra vonatkozik, míg némely általános állami feladatra, némely egyértelműen emberi jogi természetű, míg némely emberi jogi természete többé-kevésbé vitatott vagy egyértelműen nem emberi jogi természetű, némely egy jogi értelemben elismert s konceptuális autonómiával rendelkező környezethez való jogra vonatkozik vagy abból indul ki, míg némely egyáltalán nem, némely kellő mértékben artikulálja a vizsgált jogot vagy annak elemeit, míg némely csak részben vagy egyáltalán nem – rendelkeznek olyan tartalmi elemekkel, amelyek néha metszik egymást, és amelyek esetenként egybeesnek a két ENSZ szinten elfogadott határozatból kirajzolható, de korántsem

kirajzolódó környezethez való jog eljárási és anyagi dimenziójának egyes összetevőivel, vagy ezeket az összetevőket hajtják végre különböző indíttatásból, nem elégséges bizonyíték ahhoz, hogy igazolja a gyakorlat egységes voltát vagy a pszichológiai tényező fennállását, és így ahhoz sem, hogy a környezethez való jog szokásjogi normaként kerüljön elismerésre.

Elemezve és arra a következtetésre jutva, hogy a környezethez való jog a jelen sorok írásakor még nem vált szokásjogi normává, talán elvárható lenne, hogy arról is hosszasan értekezzek, hogy minősíthető-e az ICJ Statútumának 38. cikk (1) bekezdés c) pontja értelmében elismert általános jogelvnek.[669] Noha ez valóban kívánatos lenne, a problematika olyannyira összetett, hogy annak érdemi kifejtése veszélyeztetné ezen értekezés strukturális egységét. Figyelembe véve a kérdéskörrel kapcsolatos eddigi jegyzeteimet, a tudományos igényesség nevében úgy döntöttem, hogy ennek a témakörnek egy külön írást dedikálok majd. E vonatkozásban fontos kiemelni, hogy az ILC még nem fogadta el az általános jogelvek azonosításáról szóló következtetéstervezeteket,[670] a szakirodalomban pedig egymástól lényegesen eltérő vélemények fogalmazódtak meg afelől, hogy mit is jelent az általános jogelv fogalma.[671] A kérdéskör elsődleges komplexitása tehát jobbára a premisszák vitatottságából fakad: mit is jelent az általános jogelv fogalma? Eredetüket tekintve hány különböző általános jogelv-katógia különíthető el? Az általános jogelvek létezésének és tartalmának megállapítása szempontjából pontosan mely metodológiai szabályok alkalmazandók? Ezen kérdések átgondolt és előzetes megválaszolásának hiányában arról értekezni, hogy a környezethez való jog tekinthető-e általános jogelvnek szerény vélemény szerint nem javasolt.

A 74. ülésszakán, 2023-ban, az ILC első olvasatban 11 megjegyzéssel ellátott következtetéstervezetet fogadott el (A/78/10),[672] amelyeket észrevételek megtétele céljából az ENSZ főtitárának közvetítésével megküldött a tagállamok kormányainak. A 2025. április 28. és május 30. között megrendezett 76. ülésszak (A/80/10) plenáris vitáját[673] követően az ILC megbízta a Szerkesztő Bizottságot, hogy készítse el a 12 következtetéstervezet egységes

[669] Supra 536. UN, "Statute of the International Court of Justice," art. 38 para. 1 (c).
[670] ILC, *Summaries of the Work of the International Law Commission. General principles of law*; https://legal.un.org/ilc/summaries/1_15.shtml#a19 (2025. június 22.).
[671] Egy meglehetősen átfogó tanulmány e tekintetben: Thomas Kleinlein, "Customary International Law and General Principles: Rethinking Their Relationship." in *Reexamining Customary International Law*, Ed. Brian D. Lepard (Cambridge: Cambridge University Press, 2017): 131-158.
[672] ILC, *Report of the International Law Commission. Seventy-fourth session. A/78/10* (New York: ILC, 24 April–2 June and 3 July–4 August 2023), 9-36 (Chapter IV. General Principles of Law); https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g23/164/09/pdf/g2316409.pdf (2025. június 22.).
[673] ILC, *Report of the International Law Commission. Seventy-sixth session. A/80/10. Advance Copy of 9 June 2025* (New York: ILC, 28 April–30 May 2025), Chapter IV. General Principles of Law; https://legal.un.org/ilc/reports/2025/english/a_80_10_advance.pdf (2025. június 22.).

szerkezetbe foglalt változatát a második olvasat következtében történő elfogadás céljából, feladat, melyet a Szerkesztő Bizottság teljesített (A/CN.4/L.1018; ez a dokumentum a következtetéstervezeteket megjegyzések nélkül tartalmazza),[674] de az idő hiányának következtében az ILC úgy döntött, hogy ennek érdemi megvitatását és elfogadást a 77. ülésszakra halasztja (ez 2026 tavaszán kerül megrendezésre). Noha úgy tetszik, hogy a folyamat a végéhez közeleg, fontos kiemelni, hogy – valószínűleg megjegyzések formájában történő – lényeges és érdemi pontosítások még hátra vannak. Például az államok egy jelentős hányada szükségesnek tartja meghatározni, hogy mit is fed az „elismerés" kritériuma, milyen formát ölthet az „elismerés", az általános jogelvek mint a nemzetközi jog különálló jogforrása miben különböznek a nemzetközi szokásjogtól vagy a *jus cogens* normáktól, az általános jogelvek mint a nemzetközi jog különálló jogforrásai miben különböznek a tágabb értelemben vett nemzetközi jogelvektől, és pontosabban milyen kritériumok alapján lehet azonosítani a nemzetközi jogrendszeren belül esetlegesen kialakulható általános jogelveket (A/80/10, para. 206. and paras. 234-239). Mindezek arra engednek következtetni, hogy az általános jogelvek pontos jelentésére és azok azonosítási metodológiájára vonatkozó számos lényeges kérdés mindmáig megválaszolatlanul maradt az ILC szintjén.

A 2. következtetéstervezet értelmében egy általános jogelv létezésének feltétele, hogy a nemzetek közösség elismerje (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 2). Az elismerés általában az államok gyakorlatának és a bíróságok ítélkezési gyakorlatának, valamint a tanítások segítségével bizonyítható (A/78/10, Commentary (2) to Draft conclusion 2). Továbbá, a „nemzetek közössége" kifejezés felváltja a „civilizált nemzetek" megfogalmazást, amelyet mind az államok mind pedig az ILC anakronisztikusnak ítélt (A/78/10, Commentary (3) to Draft conclusion 2). A 3. Következtetéstervezet szerint az általános jogelvek vagy a nemzeti jogrendszerekből származnak vagy pedig a nemzetközi jogrendszeren belül alakulhatnak ki (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 3). E két kategória az általános jogelvek eredetére és kialakulási folyamataira mutat rá, azonban fontos kiemelni, hogy míg az *in foro domestico* jogelveket az államok mindegyike elismerte, bizonyos államok és a szakirodalom egy része szerint az ICJ Statútumának 38. cikke 1. bekezdés c) pontja értelmében a nemzetközi jogrendszeren belül kialakuló jogelvek nem minősülnek általános jogelveknek vagy legalábbis nem képezik a nemzetközi jog autonóm jogforrását. Ezen éles véleménykülönbséget felismerve az ILC szándékosan használja a feltételes módot –

[674] ILC- Drafting Committee, *General principles of law. Texts and titles of the draft conclusions adopted by the Drafting Committee on second reading. A/CN.4/L.1018* (New York: ILC, 20 May 2025); https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g25/079/72/pdf/g2507972.pdf (2025. június 22.).

‘[g]eneral principles of law comprise those […] (b) that *may be formed* [a szerző kiemelése] within the international legal system’ – a második kategória tekintetében (A/78/10, Commentary (3) to Draft conclusion 3). A 4. következtetéstervezet kimondja, hogy egy nemzeti jogrendszerekből származó általános jogelv létezésének és tartalmának megállapítása szempontjából meg kell vizsgáni, hogy az adott jogelv a világ különböző jogrendszereinek közös elvét képezi-e, és átültethető-e a nemzetközi jogrendszerbe (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 4). Az 5. következtetéstervezet által felállított teszt szerint, annak érdekében, hogy meghatároztassék, egy, a világ különböző jogrendszerei közös elvének létezése, a nemzeti jogrendszerek olyan összehasonlító elemzése szükséges, amely kellően széles körű, reprezentatív és kiterjed a világ különböző régióira, és magában foglalja a nemzeti jogszabályok, a nemzeti bíróságok döntéseinek és más releváns anyagoknak a vizsgálatát (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 5). E tekintetben kiemelendő, hogy noha egy adott jogelv tartalma és terjedelme nemzeti jogrendszerenként változhat, indok, melynek következtében az ILC első olvasatban úgy döntött, hogy elkerülendő ezen követelmény túlságosan előíró jellegű bemutatása, fontos megjegyezni, hogy normatív lényegiséget tekintve a vizsgált jogelv közös kell legyen. Az ILC szerint a közös jelleget eseti elemzéssel kell megállapítani, figyelembe véve azt is, hogy egyes esetekben az összehasonlító elemzés egy általánosabb és elvontabb, míg más esetekben egy konkrétabb és specifikusabb jogelv létét tárhatja fel (A/78/10, Commentary (3) to Draft conclusion 4). A 6. következtetéstervezet megköveteli, hogy a nemzeti jogrendszerek közös jogelvei átültethetők legyenek a nemzetközi jogrendbe (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 6), feltétel, amely konceptuális és gyakorlati összeegyeztethetőséget jelent (A/78/10, Commentaries (2) and (3) to Draft conclusion 4). E tekintetben például az ILC kiemelte, hogy az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés joga közös a nemzeti jogrendszerekben, de nem lehet átültetni a nemzetközi jogrendszerbe, mert ellentmondana a joghatósághoz való hozzájárulás alapelvének. A 7. következtetéstervezet szerint annak érdekében, hogy meghatároztassék egy nemzetközi jogrendszeren belül kialakulható jogelv létezése és tartalma, szükséges kimutatni, hogy a nemzetek közössége az elvet a nemzetközi jogrendszer belső/szerves részeként ismerte el – ‘the community of nations has recognised the principle *as intrinsic* to the international legal system’ (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 7). Az ILC meglátásában ezen második jogelv-kategóriába eső jogelvek azonosítása esetén hasonló kétlépcsős, induktív majd deduktív metodológia alkalmazandó, mint az első kategóriába eső jogelvek esetén. Az induktív vizsgálati fázisban elemezni kell a nemzetközi jogrendszer létező szabályait annak érdekében, hogy kimutathassuk az ezen szabályok által tükrözött vagy azokat alátámasztó, önálló státusszal –

az autonóm jelleg kritériuma fontos követelmény – rendelkező esetlegesen létező jogelveket. E vizsgálat során az elismerés összes bizonyítékat figyelembe kell venni, ideértve a nemzetközi eszközöket, határozatokat, az államok nyilatkozatait. A deduktív elemzési szakaszban pedig szükséges kimutatni, hogy az adott nemzetközi jogrendszeren belül kialakulgató jogelv ezen rendszer belső/szerves részét képezi, azaz pontosabban, hogy a vizsgált elv a nemzetközi jogrendszer sajátja, és annak alapvető jellemzőit tükrözi és szabályozza (A/78/10, Commentaries (3) and (4) to Draft conclusion 7). Az ILC meglátásában a második kategóriába sorolható jogelvek közé tartozik például a joghatósághoz való hozzájárulás elve, az *uti possidetis* elve, és az emberi méltóság tiszteletben tartásának általános elve, amely a nemzetközi emberi jogi joganyag lényegét és alapját képezi (A/78/10, Commentaries (5), (6) and (10) to Draft conclusion 7). A 7. következtetéstervezetet számos kritikával illeték az államok (A/80/10, para. 234-237.), így valószínűsíthetően az ILC megjegyzések formájában számos aspektust tisztázni és pontosítani fog majd a következő ülésszakán. Az első olvasatban elfogadott 7. Következtetéstervezet tartalmazott egy 2. bekezdést is, aminek értelmében az előbb tárgyalt 1. bekezdés nem érinti a nemzetközi jogrendszeren belül kialakult más jogelvek esetleges létezésének kérdését (A/78/10, Draft conclusion 7 para. 2.), de az államok többsége úgy vélte, hogy egy ilyen jellegű előírás egyáltalán nem egyértelmű, indokolatlanul kiterjesztené a második kategória hatályát és redundánssá tenné az 1. bekezdést (A/80/10, para. 238.), így a Szerkesztő Bizottság eltávolította a második olvasat következtében elfogadandó változatból (A/CN.4/L.1018).

A 2025 késő tavaszán megrendezett ILC ülésszakon az általános jogelvek egy új kategóriáját is javasolták, nevesül a korlátozott alkalmazási körrel rendelkező általános jogelvek osztályát (A/80/10, para. 262.), amelyet a Szerkesztő Bizottság be is illesztett 12. következtetéstervezet címen az utolsó verzióba egy olyan szövegezéssel, melynek értelmében a jelen következtetéstervezetek nem érintik a korlátozott alkalmazási körrel rendelkező általános jogelveket. Egyes államok támogatták, míg mások ellenezték az új kategória létrehozását, azonban egyetértés volt afelől, hogy az ILC következő ülésén további pontosítások és egyérteműsítések szükségesek ezen tárgykörben. Annyit tudunk egyelőre, hogy a korlátozott alkalmazási körrel rendelkező általános jogelvek csak bizonyos régiókra vagy csak bizonyos jogalanyok közötti viszonyrendszerekre korlátozódnának, a regionális szokásjogi normákhoz hasonlóan (A/80/10, paras. 263-266.). A 8. és 9. következtetéstervezet szerint a nemzetközi és regionális, főként az ICJ, továbbá, esetenként a nemzeti bíróságok ítéletei, valamint a tanítások az általános jogelvek létezésének és tartalmának meghatározására szolgáló

kiegészítő eszközöket képeznek (A/CN.4/L.1018, Draft conclusions 8 and 9). Az általános jogelvek funkcióit meghatározó 10. következtetéstervezet 1. bekezdésének értelmében az általános jogelvek hozzájárulhatnak a nemzetközi jogrendszer egységességéhez és koherenciájához azzal, hogy egyebek mellett anyagi jogok és kötelezettségek, illetőleg másodlagos és eljárási szabályok alapjául (1. (a)), valamint a nemzetközi jog egyéb szabályainak értelmezési vagy kiegészítő eszközeként (1. (b)) szolgálhatnak. A 2. bekezdés szerint az általános jogelvekhez főként akkor kell folyamodni, ha a nemzetközi jog egyéb szabályai egy adott tárgykört nem szabályoznak kellő pontossággal (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 10). A 11. következtetéstervezet az általános jogelvek és a nemzetközi szerződések, valamint a szokásjog közötti viszonyt hivatott rendezni, és kimondja, hogy az általános jogelv, mint a nemzetközi jog forrása, és a szerződések, valamint a szokásjogi normák között nem áll fenn hierarchikus viszony (11.1.), egy általános jogelv létezhet párhuzamosan egy szerződés vagy a nemzetközi szokásjog azonos vagy hasonló tartalmú szabályával (11.2.), és az általános jogelv és a szerződés vagy a nemzetközi szokásjog valamely szabálya közötti ellentmondást a nemzetközi jogban általánosan elfogadott értelmezési és konfliktusmegoldási technikák alkalmazásával kell feloldani (11.3.) (A/CN.4/L.1018, Draft conclusion 11).

A még kidolgozás alatt álló ILC következtetéstervezeteit azért mutattam be, hogy rámutassak azon tényre, mely szerint minden olyan elemzés, amely megelégszik azzal, hogy vizsgálja a környezethez való jog szokásjogi státuszát, majd kijelenti, hogy noha még valószínűsíthetően nem vált szokásjogi normává, de legalábbis immáron szokásjogi elvnek minősül, meglehetősen félrevezetőnek, leegyszerűsítőnek és alkalmatlannak tekintendő. Az ILC eddigi releváns munkáiból egyértelműen kitűnik, hogy az általános jogelv nem a szokásogi norma kevesebb bizonyítékot igénylő valamely alkategóriája.

Az előzetes jegyzeteim és az ILC eddigi munkája fényében, ha a fentebbi elemzésem keretében – melyben azt vizsgáltam, hogy a jelenben a környezethez való jog minősíthető-e szokásjogi normának – felsorakoztatott bizonyítékokat, érveket, valamint részkövetkeztetéseket az ILC általános jogelvek azonosításáról szóló következtetéstervezeteihez igazítom, és figyelembe veszem azt is, hogy az eddig azonosított *in foro domestico* vagy a nemzetközi jogrendszeren belül létrejöhető jogelvek – például a *res judicata*, *pacta sunt servanda*, a teljes kártérítés megítélése, *ex injuria jus non oritur*, *lex specialis derogat lex generali*, *lex posterior derogat lex priori* elvei[675] vagy az *uti possidetis*

[675] Supra 656. Shaw, *Nemzetközi Jog* (2008), 104-109.

és az emberi méltóság tiszteletben tartására vonatkozó elvek – mind, kivétel nélkül, kiforrott, leülepedett, kipróbált jogi konceptumokra vonatkoznak, amelyek valóban és egyértelműen közösek a világ különböző nemzeti jogrendjeiben, mintegy előzetes megállapításként megjegyzem, hogy *prima facie* úgy tűnik, hogy a környezethez való jog a jelen sorok írásakor (2025. június 22) még nem minősíthető *in foro domestico* jogelvnek, hiszen, számos egyéb érv mellett, mint már bizonyítottam, a megfelelő értelemben vett vizsgált jog tartalma és hatálya jelentősen eltér a nemzetközi jogrendekben (amennyiben egyáltalán jelen van), azaz nem tekinthető közösnek, és semmi sem igazolja azt, hogy egy valamelyest tartalmi kohézióval rendelkező környezethez való jog jogelvként lenne elismerve a világ nemzeti jogrendszereinek nagy részében.

Az ENSZ közgyűlésének 76/300 sz. határozata bevezető részének 16. pontja és a HRC 48/13 sz. határozatának 1. operatív paragrafusának második mondata, melyek értelmében a környezethez való jog biztosítása lényeges és szükséges más emberi jogok teljes körű élvezetéhez, talán kiindulópontként szolgálhat annak bizonyítására, hogy a környezethez való jog azon túl, hogy önálló emberi jogot képez, az emberi méltósághoz hasonlóan felfogható más emberi jogok alapjául szolgáló, második kategóriába eső jogelvként is. Azonban, ha a gondolmenetet folytatjuk, azaz a környezethez való jogot a nemzetközi jogrendszeren belül kialakuló jogelvként vizsgáljuk, komoly bizonyítási nehézségbe ütközünk az elismerés követelményének tekintetében (mint láthattuk az *opinio juris* jelenleg nem áll fenn a környezethez való jog tekintetében, s az elismerés vizsgálata során hasonló bizonyítékokkal kell dolgozzunk), valamint az is kétséges, hogy a környezethez való jog minősíthető-e a nemzetközi jogrendszer olyan sajátságos és önálló státusszal bíró normatív kifejeződésének, amely e rendszer alapvető jellemzőit tükrözi vagy szabályozza. Az előzetes megállapításaim fényében, de anélkül, hogy érdemi következtetést vonnék le e tekintetben, úgy vélem, hogy a környezethez való jog még nem tekinthető általános jogelvnek sem.

VIII. Az ötödik próbálkozás

VIII.1. Új remény: a Parlamenti Közgyűlés visszatér

Mindeközben az Európa Tanács szintjén, a már hivatkozott határozat elfogadására irányuló indítvány (Doc. 15108/20.05.2020) következtében Simon Moutquin előadó kidolgozta megalapozó jelentését (Doc. 15367 of 13 September 2021), amely, egyebek mellett, egy határozattervezetet, 1973 óta először egy KJ-tervezetet is tartalmazó ajánlástervezetet, és magyarázó megjegyzések formájában egy hosszas indoklást is tartalmaz.[676] A határozat elfogadására irányuló indítvánnyal és a megalapozó jelentéssel azonos címet viselő – „Az egészséges környezethez való jog megerősítése: az Európa Tanács fokozott fellépésének szükségessége" – 2021. szeptember 29-i 2211 (2021) sz. ajánlást [677] 89 mellette, 0 ellene és 19 tartózkodással[678] fogadta el a PACE. Talán érdemes hozzáfűzni, hogy a 19 tartózkodásból 15 az Orosz Konföferáció képviselői részéről érkezett, olyan állam, amely az Európa Tanács Miniszteri Tanácsának CM/Res(2022)2 sz. tagság megszűnéséről szóló határozatának értelmében[679] 2022 március 16-tól már nem az Európa Tanács tagállama. A PACE ugyanazon az ülésszakon 88 mellette, 1 ellene és 16 tartózkodással[680] elfogadta a 2396 (2021) sz. határozatot is.[681]

A PACE 2396 (2021) sz. határozatát egy meglehetősen határozott és sürgető nyelvezet jellemezi, amely jelentős hangsúlyt fektet nemcsak a jelenlegi, de a jövő nemzedékek érdekeire, mi több, jogaira is (2396 (2021) sz. határozat, 2. és 12. pontjai), de erre még később visszatérek. Továbbá, a határozat kifejezetten felhívja a figyelmet arra, hogy a

[676] Supra 526. PACE, *Report. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Doc. 15367 of 13 September 2021*.
[677] Supra 445. PACE, *Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*.
[678] PACE, *Vote on Recommendation - Doc. 15367. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Assembly's voting results* (Strasbourg: PACE, 29 September 2021); https://pace.coe.int/en/votes/38650 (2025. május 23.).
[679] CoM, *Resolution on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe. M/Res(2022)2* (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428ter meeting of the Ministers' Deputies); https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680a5da51%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]} (2025. május 23.).
[680] PACE, *Vote on Resolution - Doc. 15367. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Assembly's voting results* (Strasbourg: PACE, 29 September 2021); https://pace.coe.int/en/votes/38649 (2025. május 23.).
[681] PACE, *Resolution 2396 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe* (Strasbourg: PACE, 29 September 2021); https://pace.coe.int/en/files/29499/html (2025. május 23.).

környezethez való jogot a CoE 32 tagállamának alkotmánya – PACE ezen kijelentését a már talán túl sokszor is jelzett szkepszissel tanácsos kezelni (azaz a környezet alkotmányos védelme nem feltétlenül jelenti az alkotmányos környezethez való úgyszólván valódi jogot) – valamint világszerte számos regionális emberi jogi eszköz már elismerte, és e tekintetben sajnálatos módon az Európai régió az egyetlen kivétel (2396 (2021) sz. határozatot, 3. pont). Kiderül a határozatból továbbá az is, hogy a hármas planetáris válsággal szemben, mely a szennyezés, a klímaváltozás és a biológiai sokféleség hanyatlásának következtében jelentősen veszélyezteti az emberi jogok teljes körű élvezetét, a PACE egy összehangolt eszköz-csomaggal kíván fellépni, azaz egy EJEE-hez fűzött kiegészítő jegyzőkönyv mellett tanácsosnak ítéli az Európai Szociális Chartát is kiegészíteni egy környezethez való jogról szóló KJ-vel. E tekintetben megjegyezi, hogy az EJEE és a Charta sajátos jellemzőkkel rendelkező, két egymást kiegészítő és egymástól kölcsönösen függő rendszert alkotnak – terjedelmi aggályok és a dolgozat logikai egységének megőrzése miatt a jelen írás nem foglalkozik a Szociális Chartával. Továbbá, hangot ad azon meggyőződésének, miszerint az új, mesterséges technológiák (mint a mesterséges intelligencia, nanotechnológia és géntechnológia) kihívást jelentenek az emberi jogok szempontjából, és ezért szintén időszerűnek ítéli, hogy a CoE dolgozzon ki egy emberi egészséget, méltóságot és életet fenyegető környezeti és technológiai veszélyekről szóló holisztikus szemléletmódú, öt pilléres, úgynevezett „5P" típusú, Egyezményt is (2396 (2021) sz. határozat, 1., 10. és 13. pontjai).

Az EJEE-hez csatolandó KJ szükségességének tekintetében a határozat a régi ajánlások számos érvét átveszi, ideértve a kifejezett jogalap nélkülözhetetlenségét, a közvetett, csupán tovagyűrűző hatás általi védelem elégtelenségét, a megelőző szemléletmód beemelésének kívánatosságát, hozzátéve azt is, hogy a jog kifejezett elismerése hozzájárulna a tagállamok környeztvédelmi szabályozásainak a megerősítéhez, valamint ösztönözné az EJEB védelem központúbb megközelítését (2396 (2021) sz. határozat 5-8. pontjai). Újdonságként megjegyzi – két, az IACtHR, valamint a közép- és dél-amerikai szerzők jogi diskurzusaira emlékeztető, gondolatban – hogy a jelenben az EJEB ítélkezési gyakorlata antropocentrikusnak és utilitáristának minősíthető, amely megakadályozza, hogy a természeti elemek önmagukban védelemben részesüljenek, valamint azt is, hogy figyelembe véve az emberi társadalmak és a természet közötti kölcsönös összefüggést, a CoE idővel el kellene ismerje a természet és az ökoszisztémák belső értékét (2396 (2021) sz. határozat, 6. pont). Mint már fentebb futólag megemlítettem, a PACE kiemeli, hogy támogatja a jövő nemzedékek egészséges környezethez való jogának, valamint az emberiség más élőlényekkel szembeni

kötelezettségeinek elismerését. E tekintetben, újabb vívmányként és különlegesen célzott rendeltetéssel, beemeli a visszalépés tilalmának elvét, amely megítélésében képes a nemzedékek közötti méltányosságot biztosítani azáltal, hogy ellensúlyozza a környezetromlás fokozódását vagy legalábbis elősegíti annak visszaszorítását, valamint jogbiztonságot nyújt a környezetvédelmi szabályozás területén (2396 (2021) sz. határozat, 12. pont). Továbbá, a PACE azt is hangsúlyozza, hogy az egészséges környezethez való önálló jog elismerése előnyt és jogfejlődést jelentene abból a szempontból, hogy lehetővé tenné a jogsérelem megállapításának fennállását függetlenül attól, hogy más alapjogok sérültek-e, és ezáltal növelné az új jog presztízsét, jelentőségét és láthatóságát. Ezzel összefüggésben a PACE megállapítja, hogy az ENSZ szintjén előterjesztett jelentésekben és elfogadott HRC határozatokban a „biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezet" kifejezés használatos, és a következetesség biztosítása végett úgy véli, hogy kidolgozandó eszközeiben az Európa Tanács is ezt a kifejezést kellene használja, vagy akár fontolóra vehet ennél ambiciózusabb kifejezéseket is, és beszélhet például „méltányos" (*decent*) vagy „ökológiailag életképes" (*ecologically viable*) környezethez való jogról (2396 (2021) sz. határozat, 9. pontja).

A PACE ezúttal nem csupán a CoM-t kérte fel, hogy ajánlásokat tegyen a tagállamoknak, mint előző próbálkozásai során (amelyeket a CoM rendre visszautasított), hanem a 2396 (2021) sz. PACE határozat 14. pontjában ő maga fogalmazott meg egy sor – Riaño különelőadó legutóbbi, 2024. augusztusi, A/79/270 jelentéséhez képest is – határozott, ambíciózus, és kifejezetten célirányos, azaz explicit módon a környezethez való jog elfogadására irányuló, ajánlást, melynek keretében, egyebek mellett, azt javasolta a CoE tagállamainak, hogy: az ENSZ e tárgykörben megfogalmazott iránymutatásai alapján nemzeti és európai szinten dolgozzanak ki és szilárdítsanak meg egy olyan jogi keretrendszert, amely rögzíti, megerősíti a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot (14.1.); támogassák a környezethez való jog kifejezett elismerésére és védelmére irányuló többoldalú erőfeszítéseket a nemzetközi és európai jog keretében (14.2.); vegyenek részt az Európa Tanács égisze alatt egy olyan politikai folyamatban, amelynek célja a környezethez való jogról szóló jogilag kötelező erejű és érvényesíthető eszközök, vagyis az EJEE-hez és a Chartához csatolandó KJ-k, előkészítése, valamint „5P" típusú egyezmény létrehozása az emberi egészséget, méltóságot és életet veszélyeztető környezeti fenyegetések és technológiai kockázatok hatékony kezelésének érdekében (14.3.); erősítsék meg a joghatóságuk alá tartozó vállalkozások környezeti felelősségére vonatkozó jogi keretet, olyanképpen, hogy az

meghatározza a vállalati felelősséget a környezethez való jog, valamint a környezeti integritás megőrzése érdekében (14.4.); járuljanak hozzá a Miniszteri Bizottság CM/Rec(2016)3 sz., az emberi jogok és az üzleti tevékenységek kapcsolatáról szóló ajánlásának felülvizsgálatához, annak érdekében, hogy meghatározzák és beépítsék a vállalati környezeti felelősség követelményeit (14.5.). Továbbá, és ez szintén ambícióról tesz tanúbizonyágot, a PACE határozatának 15. pontjában külön felkéri a tagállamok nemzeti parlamentjeit, hogy lépjenek fel a környezethez való jog nemzeti, európai és globális szintű megfelelő védelme érdekében, valamint folytassanak széles körű társadalmi konzultációt e kérdésben, továbbá fogadjanak el vonatkozó jogszabályokat, illetőleg kezdeményezzék a szükséges jogi eszközök elfogadását a környezethez való jog teljes körű biztosítása érdekében, és kövessék nyomon azok hatékony végrehajtását. Megtörtént tehát, hogy a PACE végre pontosan azt javasolta az államoknak, ami a környezethez való jog egyértelmű léte és relevanciája szempontjából a legfontosabb: alkossanak törvényt.

A CoM elé terjesztett 2211 (2021) sz. PACE ajánlás nem ismételi meg explicit módon a 2396 (2021) sz. határozatban foglaltakat, de kifejezetten utal a határozatra és így az abban foglalt érveket az ajánlás szerves részének kell tekinteni. Az ajánlás ugyanazon 1. pontjában a PACE megismétli, hogy elkövetkezett az ideje annak, hogy az európai régió emberi jogi védőhálója modernizáltassék az emberi jogok új generációjának beépítésével. Egyébként a jogok generációkra való osztásának gondolata megjelenik az imént bemutatott határozat, 3. és 5. pontjában is. Ezen tézis megalapozatlanságáról már szót ejtettem. Talán ezen a ponton annyit mégis csak meg kell jegyezzek, hogy – egy hibás elmélet proliferáción túl – stratégiailag nem tűnik szerencsésnek megemlíteni mesterséges különbségeket hordozó ideákat, hiszen ez azt a benyomást keltheti, hogy a környezethez való jog, mint úgynevezett „új generációs jog", idegen, és e másság következtében lehetséges, hogy nem való, nem illeszkedik be megfelelően és organikusan az EJEE által lefektetett úgynevezett „első generációs jogok" közé. Tekintettel arra, hogy a PACE célja éppen egy környezethez való jogról szóló KJ hozzáfűzése az EJEE-hez, nehezen érthető, hogy miért érezte szükségét annak, hogy újólag „legenerációzza" az emberi jogokat. Szintén az 1. pontban kifejti, hogy a hármas planetáris válság súlyos veszélyekkel fenyegeti az emberi méltóságot, egészséget és életet, s következésképpen hangot ad azon meggyőződésének miszerint ennek fényében a CoE „ambíciót és jövőbe mutató stratégiai szemléletet kell tanúsítson, és szembenézzen ezzel az emberi jogokat alapjaiban érintő átalakulási kihívással, annak érdekében, hogy megerősítse azok védelmét a jelenlegi és jövőbeli nemzedékeket egyaránt érintő rendszerszintű környezeti

fenyegetések korában.” Az ajánlás 2. pontja felhívja a CoM figyelmét arra, hogy a környezet káros hatásai egyre inkább befolyásolják az egyének és a társadalom egésze első és második generációs emberi jogainak érvényesülését, s így pontosan azon értékeket sértik, melyek védelmének biztosítására a CoE hivatott, valamint e káros hatások bizonyításául a világszerte növekvő számú környezetvédelmi pereskedés jelenségére, s úgy véli, hogy mindezek kellő és nyomós indokot szolgáltatnak a CoE jogi eszköztárának megerősítésére és korszerűsítésére, valamint a nemzeti fellépések összehangolására a vonatkozó nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségekkel (UNFCCC és különösen a Párizsi Megállapodás).

Mindezek megvalósítása érdekében, a határozatra is jellemző határozott nyelvezettel a 2211 (2021) sz. PACE ajánlás 3. pontja azt javasolja a CoM számára, hogy: az ENSZ terminológiáját használva és az ajánláshoz mellékelt és annak szerves részét képező KJ-tervezet alapján dolgozzon ki egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló EJEE-hez csatolt KJ-t; mintegy többletindoklásként, a PACE megjegyzi, hogy a környezethez való jognak az EJEE-be való beillesztése egyértelműen meghatározná a tagállamok azon felelősségét, hogy a környezet egy olyan megfelelő állapotát tartsák fenn, amely alkalmas a métóságteljes élet, a jó egészség és más alapvető jogok teljes körű élvezetének biztosítására, és megerősítené valamint sokkal hatékonyabbá tenné a nemzeti szintű környezetvédelmet, figyelembe véve az eljövő nemzedékek érdekeit is (a (2021) sz. PACE ajánlás 3.1. pontja); dolgozzon ki egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló az Európai Szociális Chartához csatolt KJ-t; e vonatkozásban, indoklásként, a PACE megjegyzi, hogy a jog Szociális Chartába való beillesztése biztosítaná a szociális jogok védelme és a környezetvédelem közötti kapcsolat elismerését, valamint lehetővé tenné az NGO-k számára, hogy környezeti ügyekben kollektív kérelmeket terjesszenek elő – e tekintetben röviden megjegyzem, hogy a kollektív panaszmechanizmus keretében hozott CECSR határozatok és az e határozatok alapján hozott CoM határozatok vagy ajánlások noha komoly politikai súllyal bírnak, nem rendelkeznek jogi kötelező erővel, azaz érvényesíthetőség és kikényszeríthetőség tekintetében kevésbé hatékonyak, mint az EJEE rendszere által előírt egyéni panaszmechanizmus – (a (2021) sz. PACE ajánlás 3.2. pontja)); rendelje el egy megvalósíthatósági tanulmány elkészítését a már említett tematikájú „5P” típusú Egyezmény tekintetében (a (2021) sz. PACE ajánlás 3.3. pontja)); és annak érdekében, hogy megerősítse a vállalatok környezeti felelősségét a környezethez való emberi jog megfelelő védelme érdekében, vizsgálja felül CM/Rec(2016)3 sz. az emberi jogok és az üzleti tevékenységek kapcsolatáról szóló ajánlást ((2021) sz. PACE ajánlás 3.4. pontja)).

A 2211 (2021) sz. PACE ajánlás függeléke tartalmazza az EJEE-hez csatolandó biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló KJ javasolt szövegét. Mind a fenyegetés, mind pedig maga a jog komplexitását tükrözi a KJ-tervezet összetettsége. Az elkövetkezőkben idézem a teljes szöveget, majd Simon Moutquin indoklásának és egyes szakirodalmi, valamint szakértői művek megjegyzései mentén vagy esetenként azoktól elvonatkoztatva kitérek a KJ-tervezet egyes rendelkezéseinek elemzésére.
A vizsgálat tárgyát képező, sokoldalú, átfogó, számos szakaszt és cikket magában foglaló a KJ-tervezet így szól:

„Preambulum

Az aláíró Európa Tanács tagjai és az Európai Emberi Jogi Egyezmény más magas szerződő felei,
figyelembe véve a környezeti válság sürgős voltát, valamint annak a biológiai sokféleségre, az ökoszisztémákra és a jelen, valamint a jövő nemzedékeire gyakorolt hatását;
elismerve a környezet védelme és az emberi jogok közötti kölcsönös viszony fennállását;
tekintettel a természet belső értékére, valamint a jelen nemzedékeknek a környezet és a jövő nemzedékek iránti feladatainak és kötelezettségeinek kiemelkedő jelentőségére;
emlékeztetve arra, hogy minden embernek “alapvető joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és a megfelelő életfeltételekhez egy olyan környezetben, amely emberhez méltó és egészséges életre ad lehetőséget, ugyanakkor pedig ünnepélyes kötelezettsége, hogy e környezetet a jelen és jövő nemzedékek számára megóvja és javítja” (az ENSZ 1972-es Emberi Környezet Konferencián elfogadott Stockholmi Nyilatkozat 1 alapelve);
megjegyezvén, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog túlmutat a kizárólag egyéni jogokon alapuló megközelítésen;
abban az elhatározásban, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot az emeriség önnálló jogaként határozza meg;

az alábbiakban állapodtak meg:

I. Szakasz – Meghatározás

1. Cikk

E Kiegészítő Jegyzőkönyv alkalmazásában a „biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog” a jelen és jövő nemzedékek azon jogát jelenti, hogy nem lepusztult, életképes és méltó környezetben éljenek, amely elősegíti egészségüket, fejlődésüket és jóllétüket.

II. Szakasz – Általános elvek

2. Cikk – A nemzedékeken átívelő felelősség, méltányosság és szolidaritás elve

Minden nemzedék köteles védeni a környezetet és a biológiai sokféleséget, valamint megelőzni a Földi életre nézve helyrehozhatatlan és visszafordíthatatlan károk bekövetkezését, annak érdekében, hogy biztosítsa a következő generációk jogát a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezetben való élethez.

Minden nemzedék köteles biztosítani, hogy a természeti erőforrásokat környezetileg fenntartható módon használják és kezeljék, valamint hogy a tudományos és technológiai fejlődés valamennyi területen ne okozzon kárt a Földi életben.

Minden nemzedék felelős a környezet védelméért és kötelessége:

a. Megelőzni a környezeti kárt.
b. Orvosolni a környezeti kárt.

3. Cikk – A környezeti hátrányos megkülönböztetés tilalmának elve

a. Senkit sem érhet hátrányos megkülönböztetés amiatt, hogy egy bizonyos nemzedékhez tartozik.
b. Valamennyi Magas Szerződő fél köteles biztosítani a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, valamint egyenlő és hatékony védelmet garantálni a hátrányos megkülönböztetéssel szemben annak érdekében, hogy a biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogát minden egyén, csoport és nép élvezhesse.
c. Valamennyi Magas Szerződő Fél köteles kiegészítő intézkedéseket foganatosítani azon személyek jogainak védelme érdekében, akik fokozottabban ki vannak téve a környezeti ártalmaknak, illetve akiket ezek különösen fenyegetnek.

4. Cikk – A megelőzés, az elővigyázatosság, a visszalépés tilalma és az in dubio pro natura elvei

Amennyiben a környezetet és a biológiai sokféleséget fenyegető kockázat igazolást nyer, megelőző és helyreállító intézkedéseket kell hozni, elsősorban a szennyezés forrásánál, annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a környezeti károk bekövetkezése.

Amennyiben súlyos károk fenyegetik a környezetet vagy az emberi, állati, illetve növényi egészséget, a tudományos bizonyosság hiánya nem használható ürügyként a környezet vagy a biológiai sokféleség károsodásának megelőzésére irányuló költséghatékony intékedések elhalasztásához.

a. A környezet jogi védelme és a környezeti ügyekben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés területén minden visszalépés tilos.
b. A környezetre vonatkozó nemzeti és nemzetközi rendelkezések kizárólag folyamatos fejlődés tárgyát képezhetik, figyelembe véve a tudományos és technológiai ismeretek aktuális állását.

Kétség esetén a bíróságok, közigazgatási szervek és egyéb döntéshozók elé kerülő ügyeket úgy kell elbírálni, hogy azok a természet védelmét és megőrzését a leginkább elősegítsék, előnyben részesítve azokat az alternatív megoldásokat, amelyek a legkevésbé károsak a környezetre nézve.

3. Szakasz – Anyagi/szubsztantív jog

5. Cikk – Biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog

Mindenkinek joga van egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez.

6. Cikk – Eljárási jogok

a. Mindenkinek joga van a közhatóságok birtokában lévő környezettel kapcsolatos információkhoz való hozzáféréshez, anélkül, hogy érdeket kellene bizonyítania.
b. Amennyiben egy projektnek, programnak vagy politikának hatása van a környezetre és a biológiai sokféleségre, mindenkinek joga van az előzetes konzultációhoz annak érdekében, hogy a döntéshozó testületek meghallgassák az adott projekt, program vagy politika engedélyezésével és fejlesztésével kapcsolatban.
c. Mindenkinek joga van igazságszolgáltatáshoz való hozzáféréshez a környezettel kapcsolatos ügyekben.

d. Minden személy, akinek a jelen Jegyzőkönyvben meghatározott jogai sérülnek, hatékony jogorvoslatra jogosult.

4. Szakasz – A Jegyzőkönyv végrehajtása

7. Cikk

E Jegyzőkönyv 5. cikkében lefektett jog értelmezésekor a nemzetközi és európai környezetvédelmi jog elvei alkalmazandók.

Ezen Jegyzőkönyvben előírt jogok gyakorlását csak a törvényben meghatározott, olyan formalitásoknak, feltételeknek és korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a területi integritás vagy közbiztonság, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, az egészség védelme vagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges.

5. Szakasz – Záró rendelkezések

8. Cikk

E Jegyzőkönyv előírásaitól az Egyezmény 15. Cikke alapján nem lehet eltérni, kivéve a 6.b Cikk rendelkezéseit.

9. Cikk

E Jegyzőkönyv előírásainak vonatkozásában az Egyezmény 57. Cikke alapján nem lehet fenntartással élni, kivéve a 6.b Cikk rendelkezéseit.

10. Cikk

E Jegyzőkönyv az Európa Tanács azon tagállamai és más Magas Szerződő Felei részére áll nyitva aláírásra, melyek az Emberi Jogok Európai Egyezményét aláírták. A Jegyzőkönyv megerősítésre, elfogadásra vagy jóváhagyásra szorul. A megerősítésről, elfogadásról vagy jóváhagyásról szóló okiratokat az Európa Tanács Főtitkáránál kell letétbe helyezni.

11. Cikk

Ez a Jegyzőkönyv azt az időpontot követő hónap első napján lép hatályba, melyen az Európa Tanácsnak már öt tagállama hozzájárulását fejezte ki ahhoz, hogy a jegyzőkönyv kötelező legyen reá nézve.

Mindazon tagállamok vonatkozásában, melyek ezt követően fejezik ki hozzájárulásukat ahhoz, hogy a Jegyzőkönyv kötelező legyen reájuk nézve, az a megerősítésről, elfogadásról vagy jóváhagyásról szóló okirat letétbe helyezésének időpontját követő hónap első napján lép hatályba.

Letétbehelyezéssel kapcsolatos feladatok […]"[682] [ez a minden KJ esetén alkalmazott általános megfogalmazás, ezért nem tartottam fontosnak, hogy lefordítsam – a szerző megjegyzése].

---

[682] Saját fordítás.
'Preamble
The member States of the Council of Europe and other High Contracting Parties to the European Convention on Human Rights, signatories hereto,
Considering the urgent nature of the environmental crisis and its consequences for biodiversity, ecosystems and present and future generations;
Recognising the interrelationship between environmental protection and human rights;
Taking into account the intrinsic value of nature and the paramount importance of the duties and obligations of present generations to the environment and future generations;
Recalling that every human being "has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being" and bears a "solemn responsibility to protect and improve the environment for present and future generations" (Principle 1 of the Stockholm Declaration, adopted by the United Nations Conference on the Human Environment of 1972);
Noting that the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment requires going beyond an approach based on individual rights alone;
Being resolved to define the right to a healthy environment as an autonomous right of humanity;
Have agreed as follows:
Section I – Definition
Article 1
For the purposes of this Additional Protocol, "the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment" means the right of present and future generations to live in a non-degraded, viable and decent environment that is conducive to their health, development and well-being.
Section II – General principles
Article 2 – Principle of transgenerational responsibility, equity and solidarity
Every generation has a duty to protect the environment and biodiversity and to prevent any irreparable and irreversible damage to life on Earth, so as to ensure the right of subsequent generations to live in a safe, clean, healthy and sustainable environment.
Every generation shall ensure that natural resources are used and managed in an environmentally sustainable manner, and that scientific and technological progress in all areas does not harm life on Earth.
Every generation is responsible for the protection of the environment and has a duty to:
a. prevent environmental damage;
b. remedy environmental damage.
Article 3 – Principle of environmental non-discrimination
a. No one shall be discriminated against on account of his/her belonging to a particular generation.
b. Each High Contracting Party shall see to it that discrimination is prohibited and shall ensure equal and effective protection against discrimination to enable all individuals, groups and peoples to enjoy a safe, clean, healthy and sustainable environment.
c. Each High Contracting Party shall ensure that additional measures are taken to protect the rights of persons who are more vulnerable to or particularly threatened by environmental harm.
Article 4 – Principles of prevention, precaution, non-regression and in dubio pro natura
Where a risk of harm to the environment and biodiversity has been established, measures for preventive action and rectification, as a priority at source, shall be put in place to avoid the occurrence of environmental damage.
Where there are threats of severe damage to the environment or to human, animal or plant health, lack of scientific certainty shall not be used as a reason for postponing cost-effective measures to prevent the degradation of the environment and biodiversity.

VIII.2. Jegyzetek egy jegyzőkönyvtervezethez

Tekintettel arra, hogy a jelen írás szerzőjének vázlatszerű jegyzetei arra engednek következtetni, hogy a KJ-tervezet részletes elemzése legalább 60 oldalt venne igénybe, az elkövetkezőkben csak néhány kiemelt aspektusra összpontosítok.

---

a. Any rolling back of legal protection of the environment or of access to environmental justice shall be prohibited.
b. National and international provisions on the environment may be subject only to continuous improvement, having regard to the current state of scientific and technological knowledge.

In case of doubt, all matters before courts, administrative agencies and other decision makers must be resolved in a way most likely to favour the protection and conservation of nature, with preference to be given to alternatives that are least harmful to the environment.

Section 3 – Substantive right

Article 5 – Right to a safe, clean, healthy and sustainable environment

Everyone has the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment.

Article 6 – Procedural rights

a. Everyone is entitled to access information relating to the environment held by public authorities, without having to prove an interest.

b. If a project, programme or policy has an impact on the environment and biodiversity, everyone shall be entitled to be consulted in advance in order to be heard by the decision-making bodies regarding the authorisation and development of that project, programme or policy.

c. Everyone has the right of access to justice in matters relating to the environment.

d. Everyone whose rights as set forth in this Protocol are violated shall have an effective remedy.

Section 4 – Implementation of the Protocol

Article 7

In the interpretation of the right set forth in Article 5 of this Protocol, the principles of international and European environmental law shall be applied.

The exercise of the rights set forth in this Protocol may be subject only to such formalities, conditions and restrictions as are prescribed by law and are necessary in a democratic society, in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or for the protection of the rights and freedoms of others.

Section 5 – Final clauses

Article 8

No derogation from the provisions of this Protocol, with the exception of Article 6.b thereof, shall be made under Article 15 of the Convention.

Article 9

No reservation in respect of the provisions of this Protocol, with the exception of Article 6.b thereof, may be made under Article 57 of the Convention.

Article 10

This Protocol shall be open for signature by the member States of the Council of Europe and the other High Contracting Parties to the European Convention on Human Rights. It shall be subject to ratification, acceptance or approval. The instruments of ratification, acceptance or approval shall be deposited with the Secretary General of the Council of Europe.

Article 11

a. This Protocol shall enter into force on the first day of the month following the date on which five member States of the Council of Europe have expressed their consent to be bound by the Protocol.

b. In respect of any member State which subsequently expresses its consent to be bound by it, the Protocol shall enter into force on the first day of the month following the date of the deposit of the instrument of ratification, acceptance or approval.

The Secretary General of the Council of Europe shall notify the member States of […]'

– *Appendix – The proposed text for an additional protocol to the European Convention on Human Rights, concerning the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment*, integral part of Supra 445. PACE *Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe* (Strasbourg: PACE, 29 September 2021).

Az első ilyen aspektus Moutquin előadó magyarázó megjegyzéseinek 24. pontjával együttesen olvasott 35. pontjából indul ki, melyben a jelentéstevő különösen kiemeli a jogelvek konstituáló szerepét a környezethez való jog tekintetében, és állítása szerint az általa kidolgozott modell éppen ezért támaszkodik jelentősen egyrészt a modern környezeti jog már kiforrott, bevált és következetesen használt elveire (megelőzés, elővigyázatosság, a nemzedékeken átívelő felelősség, méltányosság és szolidaritás, és a környezeti hátrányos megkülönböztetés tilalma), másrészt, a jog minél hatékonyabb és szélesebb körű biztosítása érdekében, egyes progresszívebb jogi elvekre, ideértve a visszalépés tilálma és az *in dubio pro natura* elveit. Bándi és szerzőtársai is megjegyzik már terjedelmes munkájuk elején, hogy a környezeti jogban az elvi alapozás különös fontossággal bír, tekintettel a jogág még nem kiforrott és fokozottan dinamikus voltára, mely tulajdonságok specifikusabban rávetíthetők a környezethez való jogra is.[683] Továbbá, amikor az EJEB úgynevezet „zöld értelmezéssel" kapcsolatos tézisét igyekeztem cáfolni hosszabban kitértem rá, hogy mind a szakirodalom mind pedig a különvéleményeket megfogalmazó bírák egyik fő kritikája éppen abban rejlik, hogy a Bíróság vonakodik attól, hogy a környezetjog alapelveit használja a környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatában. Nem mellékesen, az alapelvek középpontba helyezésével a PACE új KJ-tervezete lényegében megtartotta a 1614 (2003) sz. ajánlásában javasolt „kombinációs modellt": a KJ-tervezet 5. cikke meglehetősen tömören fogalmazza meg a környezethez való anyagi jogot, és javarészt annak tartalma körvonalazását, ideértve a jog megelőző és előretekintő dimenzióját is, a II. Szakaszban foglalt alapelvek segítségével rajzolja ki, hiszen normatív emberi jogi diskurzusra lefordítva ezek az elvek tartalmazzák a környezethez való jog szubsztantív és procedurális vetületeinek megfelelő korrelatív állami kötlezettségeket. Ez a rugalmas struktúra, figyelembe véve a KJ-tervezet 7.1. cikkét is, aminek értelmében a környezethez való anyagi jog a hatályos nemzetközi és európai környezetjogi elvek fényében értelmezendő és alkalmazandó, helyt ad a már egy másik fejezetben tárgyalt Raz által leírt dinamikának, vagyis, esetünkben, az eredendően tágabb értelmű alapozó elvek fejlődése idővel többletjogosultságokat kölcsönözhet a jogosítottak javára és ezzel együtt többletkötelezettségeket róhat az államokra.

Az előadó által progresszívnek nevezett elvekre talán érdemes röviden kitérni.

Mintegy előzetes észrevetélként megjegyzendő, hogy a KJ-tervezet 4.3. cikke nem csak a visszalépés tilalmát (4.3. cikk a. pontja), hanem a progresszió elvét is előírja (4.3. cikk b. pontja). E vonatkozásban az ENSZ főtitkárának „A nemzetközi környezetvédelmi jog és a

[683] Supra 43.1. Bándi et al., *Környezetjog. Harmadik, bővített kiadás* (2022), 28-29.

környezettel kapcsolatos jogi eszközök hiányosságai: egy globális környezetvédelmi egyezmény felé vezető úton" című 2018-as jelentése szerint a visszalépés tilalma és az előrelépés (*the principle of progression*) elvei relatív újdonságnak minősülnek a környezeti jog területén, csak nemrégiben és csak korlátozott számú jogi eszközben jelentek meg, és konceptuálisan még nem fejlődtek ki teljesen; tartalmi szempontból egyetértés van afelől, hogy a visszalépés tilalmának célja, hogy megakadályozza a környezet védelmi szintjének csökkenését, míg az előrelépés elve a környezetvédelmi szabályozás fejlesztésére irányul, ideértve az oltalmi szint növelését is a legfrissebb tudományos ismeretek alapján.[684] Ezen általános meghatározásokkal a szakirodalom is[685] egyetért, noha illik hozzátenni, hogy a visszalépés tilalmának konkrét tartalma jogrendszerenként nagyban változik.[686] Egy átfgóbb és szélesebb körű megfogalmazás szerint,[687] a visszalépés tilalmának doktrínája megtiltja az államok számára, hogy olyan jogalkotási változtatásokat fogadjanak el, intézkedéseket foganatosítsanak vagy olyan eljárásokat támogassanak, amelyek az érvényben lévő környezetvédelmi szabályozási rendszer visszafejlődését eredményeznék, és ezáltal gyengítenék a környezet oltalmának szintjét; az elv kiterjed az anyagi jogi aspektusokra és az eljárási elemekre egyaránt. A jelenleg inkább a dél-amerikai államok alaptörvényeire jellemező elv, kifejezett formában, az európai régióban csekély számú államra jellemző: Belgiumra (főként a „változtatási tilalom elveként" ismert; *standstill principle*), a Francia Köztársaságra (formális jogforrásokan: *le principe de non-régression*; szakirodalmi művekben inkább: *ratchet effect*) és Magyarországra (a Magyar Alkotmánybíróság következetesen a visszalépés tilalmának nevezi).[688] Belgiumban a változtatási tilalom elvét a Belga Alkotmánybíróság az alkotmánynak az egészséges környezet védelméhez való jogot előíró 23. cikkéből vezette le; a travaux préparatoires-t is figyelembe véve megállapította,

[684] UN Secretary-General, *Report. Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment. A/73/419* (New York: UN, 30 November 2018); https://docs.un.org/en/A/73/419 (2025. május 23.).
[685] Andrew D. Mitchell and James Munro, "An International Law Principle of Non-Regression from Environmental Protections," *International & Comparative Law Quarterly*, Volume 72, Issue 1 (2023): 35-71., 62-63.
[686] Anna-Lena Siehr, *The Environmental Principle of Non-Regression in the EU Legal Order and Its Potential for Environmental Protection*, Thesis for LL.M, Advisor: Nicola Notaro, (Heidelberg University, June 2022), 10-15.;
https://www.researchgate.net/publication/381764423_The_Environmental_Principle_of_Non-Regression_in_the_EU_Legal_Order_and_Its_Potential_for_Environmental_Protection (2025. május 23.).
[687] Elif Naz Němec and Milan Damohorský, "Climate Litigation in Europe: A Discussion about Emerging Trends in The Context of Principle of Non-Regression," *Acta Universitatis Carolinae Iuridica (AUCI)*, Volume 70, Issue 1 (March 2024): 111-130., 115-116.
[688] David R. Boyd, "Constitutions, Human Rights, and the Environment: National Approaches," in *Research Handbook on Human Rights and the Environment*, Eds. Anna Grear and Louis J. Kotzé (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015): 170–199; 176-177.

hogy a rendelkezés nem bír közvetlen hatállyal és nem is ruház alanyi jogot az egyénkre, de magában foglal egy úgynevezett változtatási tilalomat, melynek értelmében a belga hatóságok számára tilos a környezetvédelem szintjének gyengítése, kivéve olyan korlátozott esetekben, amikor nyomós közérdek indokolja azt.[689] A Magyar Alkotmánybíróság döntéseinek értelmében a visszalépés tilalma egyaránt vonatkozik a környezet anyagi jogi, eljárásjogi és intézményrendszerre vonatkozó szervezeti szabályozására. Az elv sérülhet abban az esetben is, ha csupán a szabályozás tárgyának jogi helyzete változik és az állam elmulasztja a kellő adaptációs szabályok elfogadását és végrehajtását, illetőleg nem csak a jogalkotót terheli, hanem a jogalkalmazót, ideértve az egyedi ügyekben eljáró jogalkalmazót, is.[690] Franciországban a visszalépés tilalma formálisan a biológiai sokféleségről szóló törvényben (*La loi pour la reconquête de la biodiversité, de la nature et des paysages*), illetőleg környezetjogi alapelvként a Környezetvédelmi Törvénykönyben (*Code de l'environnement*) is bennefoglaltatik, ezen utóbbi a következőképpen rendelkezik: „a visszalépés tilalmának elve (*le principe de non-régression*) szerint a környezet védelme, amelyet a környezetre vonatkozó jogszabályi és rendeleti rendelkezések biztosítanak, csak folyamatosan javulhat, figyelembe véve a kor adott tudományos és technikai ismereteit."[691] A *Conseil d'État* több ízben is megsemmisített olyan közigazgatási aktusokban foglalt rendelkezéseket, amelyek ellentétesnek bizonyultak a visszalépés tilalmának elvével. A *Conseil d'État* például megállapította egy három környezetvédelmi nem kormányzati szervezet által indított peres eljárásban hozott 439195 sz. 2021. július 9-i ítéletében, hogy az ökológiai átmenetért és szolidaritásért felelős államtitkárság közlekedésért felelős államtitkárának 2019. december 26-i, a Beauvais-Tillé repülőteret érintő üzemeltetési korlátozásokról szóló rendeletének (NOR: TREA1935776A) 1. cikke sérti a visszalépés tilalmának elvét, és következésképpen elrendelte annak megsemmisítését.[692] Michel Prieur

[689] Marta Pecchioli, "Preserving Environmental Safeguards in the Anthropocene: Non-Regression among Environmental Law Principles and Its Implications," *Italian Journal of Public Law*, Vol. 16, Issue 1 (2024): 266-296., 276-277.

[690] Supra 43.1. Bándi et al., *Környezetjog*. *Harmadik, bővített kiadás* (2022), 63., 123-125., 130-138.

[691] « Le principe de non-régression, selon lequel la protection de l'environnement, assurée par les dispositions législatives et réglementaires relatives à l'environnement, ne peut faire l'objet que d'une amélioration constante, compte tenu des connaissances scientifiques et techniques du moment. » – 9° du II de l'article L. 110-1; *Code de l'environnement. version consolidée,* Légifrance, créé par ordonnance n° 2000-914 du 18 septembre 2000, et régulièrement modifié par les lois et décrets subséquents;
https://codes.droit.org/PDF/Code%20de%20l'environnement.pdf (2025. május 25.).

[692] Conseil d'État, *Décision no 439195 du 9 juillet 2021 du Conseil d'Etat statuant au contentieux*, Journal officiel électronique authentifié n° 0168 du 22/07/2021;
https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000043926961?isSuggest=true (2025. június 22).
692.1. A *Conseil d'État* ezen ítéletének jelentőségéről bővebben: Arnaud Gossement (avocat et professeur associé à l'Université Paris I), "Principe de non régression : l'administration ne peut pas revenir sur un progrès de la protection de l'environnement sans justifier de motifs d'intérêt général (Conseil d'Etat)," *Gossement*

jogtudós számos publikációjában ír az elv elméleti alapozásáról és annak gyakorlati relevanciájáról a francia jogterületen és a nemzetközi jog színterén.[693] Megfigyelhető, hogy a KJ-tervezet 4.3.a. cikke a kellően átfogó „a környezet jogi védelme […] területén minden visszalépés tilos" kifejezést használja, s ilyenképpen megenged egy olyan értelmezést, miszerint e rendelkezés a retrogresszió tilalma alá von gyakorlatilag minden olyan tág értelemben vett jogalkotási és jogalkalmazási, végrehajtási aktust, amelyek a környezet védelmi szintjének csökkenését eredményezik, ideértve a vonatkozó jogszabályi keret fejlesztésének tevőleges kötelezettségét is, amennyiben ennek hiányában valamely körülménynek betudhatóan a környezet oltalmi szintje *de facto* csökkenne. Az Aarhusi Egyezmény vonatkozásában már írtam arról, hogy a környezethez való jog szubsztantív és procedurális dimenenziói kölcsönösen kiegészítik és megerősítik egymást. Ennek fényében a 4.3.a. cikke a visszalépés tilalma szempontjából hiányos, hiszen az eljárási vetület tekintében csak az igazságszolgáltatáshoz való jog területén tiltja a visszalépést. Következésképpen, *de lege ferenda* a KJ-tervezet 4.3.a. cikk módosítása javasolt olyan értelemben, hogy a visszalépést kifejezetten tiltsa a 6.a., 6.c. és 6.d. cikkek által szabályozott környezeti eljárási emberi jogok területén is.

Nemzetközi szinten az *in dubio pro natura* elve kifejezetten már megjelent az ICJ *Gabčíkovo-Nagymaros ügy*ben hozott ítéletéhez fűzött eltérő különvéleményben, melynek keretében Herczegh bíró kifejtette, hogy az ügyben egy lényegi érdekellentét áll fenn egyrészt Csehszlovákia pénzügyi érdekei, másrészt a projekt által veszélyeztetett ökológiai egyensúly megőrzésében érdekelt magyar fél között, konfliktus, amelyet véleménye szerint a környezet javára kell megoldani – *in dubio pro natura*.[694] Az *in dubio pro natura* elv eredetéről, számos s egymástól nagyban eltérő nomatív kifejeződéséről és gyakorlati alkalmazásáról Serena Baldin és Sara De Vido szerzőpáros hosszasan ír egy jelentősen informatív művében.[695] Minden jel arra mutat, hogy a KJ-tervezet 4.4. cikke lényegében az elv „autonóm, önelégséges kritérium" fogalmát (*in dubio pro natura as a self-sufficient and*

Avocats (2021 Juil 14); https://www.gossement-avocats.com/blog/principe-de-non-regression-l-administration-ne-peut-pas-revenir-sur-un-progres-de-la-protection-de-l-environnement-sans-justifier-de-motifs-d-interet-general-conseil-d-etat/ (2025. június 22.).

[693] Például: Michel Prieur, "Une vraie fausse création juridique: le principe de non-régression," *Revue juridique de l'environnement (RJE)*, n° special (2016): 319-326.

693.1. Michel Prieur, "L'émergence du principe de non régression ou l'illustration du rôle de la doctrine dans la création du droit de l'environnement," *Rivista Quadrimestrale Di Diritto Dell'ambiente*, Numero 2 (2021): 19-27.

[694] *Dissenting Opinion of Judge Herczegh*, 184 in ICJ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, *I. C. J. Reports 1997, p. 7* (The Hague: ICJ, Judgment of 25 September 1997); https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-08-EN.pdf (2025. május 25.).

[695] Serena Baldin and Sara De Vido, "The *In Dubio Pro Natura* Principle: An Attempt of a Comprehensive Legal Reconstruction," *Revista General de Derecho Público Comparado*, No. 32 (December 2022): 168-199.

autonomous criterion) vette át. Az elv ilyenszerű konceptuális kifejeződése egyértelműen függetleníti azt a 4.2. cikk által előírt elővigyázatosság elvétől, és többletvédelmet kölcsönöz a környezetnek. Az elővigyázatosság elvének kettős premisszája a tudományos bizonytalanság és a környezet veszélyeztetettségének fennállása; ezzel szemben, az *in dubio pro natura* elv alkalmazásának nem előfeltétele sem a tudományos bizonytalanság – oly értelemben, hogy minden nemű, jogbeli vagy ténybeli bizonytalanság esetén alkalmazható – sem pedig a környezetkárosítás kockázatának fennállása. A KJ-tervezet 4.4. cikkében foglalt elv három különböző formában járulhat hozzá a környezet fokozottabb védelméhez: mint jogértelmezési eszköz – a jogszabályok szintjén felmerülő kétség esetén azokat a környezet védelme szempontjából legelőnyösebb módon kell értelmezni és alkalmazni; mint döntéshozatali eszköz – bármilyen nemű releváns kétség fennállásának összefüggésében érdekellentétek esetén a természet védelme javára kell, hogy döntsenek a bírói fórumuk, közigazgatási szervek és más döntéshozók; adott esetekben, az elővigyázatosság elvének procedurális vetületéhez hasonlóan de annál még kiterjesztőbb módon, mint a bizonyítási teher megfordításának eszköze a környezettel kapcsolatos jogvitákban.[696] E vonatkozásban Helen Keller és Corina Heri is úgy érvel, hogy semmi akadálya nincs annak, hogy a bizonyítási teher elővigyázatossági – s tesszük hozzá, hogy vagy kétség esetén a természet javára történő – megfordítása beágyazódtassék az EJEB ítélkezési gyakorlatának bizonyítási rendszerébe,[697] noha, tekintettel az ilyen ügyek komplexitására, bizonyos mértékű tudományos előbizonyítékra valószínűsíthetően szükség lesz. Talán éppen erre utal nagyon kifinomult módon Moutquin előadó indoklásának 24. pontjában.

A fentiekkel összefüggésben a mérlegelési teszt és a versengő érdekek tekintetében megjegyzendő, hogy a KJ-tervezet 7.2. cikke egyáltalán nem említi a jog gyakorlásának lehetséges korlátozó indokaként, azaz legitim célként, az ország gazdasági jólétét (mint például teszi azt az EJEB 8.2. Cikke), és ez gyakorlatilag ahhoz a következtetéshez vezet, hogy amennyiben a KJ valaha is e tekintetben hatályba lép, a környezethez való jog és az ezen keresztül érvényesülő környezeti szempontok egyértelműen tromfolni fogják a gazdasági megfontolásokat, s ezzel számos olyan akadály kerül felszámolásra, amelyek a *Hatton* és hasonló ügyekben felmerültek.

[696] Supra 180. Kobylarz, "Balancing its way out of strong anthropocentrism" (2022), 83-84.
[697] Helen Keller and Corina Heri, "The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR," *Nordic Journal of Human Rights*, Volume 40, No 1 (2022): 153-174., 168-169.

A második ilyen aspektus a KJ-tervezet szerinti környezethez való jog anyagi dimenziójának egyes kérdéseire irányul. Ha a KJ-tervezet szubsztantív jogot tartalmazó 5. cikkét együttesen olvassuk a meghatározását tartalmazó 1. cikkel, az értelmezésére vonatkozó 7.1. cikkel (e tekintetben különösen releváns a vonatkozó állami kötelezettségeket meghatározó keretelvekről szóló jelentés, valamint Boyd és Knox közös jelentése), valamint a környezet belső értékét kimondó, illetőleg az egyéni jogokon túlmutató jelleget lefektető 5. preambulumbekezdésekkel, tekintettel természetesen az elvekre is, akkor lényegében a KJ által meghatározott környezethez való anyagi jog valódi tartalma és alkalmazási köre jobbára megegyezik azzal, ahogyan az IACtHR határozta meg a környezethez való jogot a 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményének 59-63. pontjaiban.[698] Ezekben a pontokban az IACtHR kimondta, hogy a környezethez való jog rendelkezik egyéni és kollektív konnotációval egyaránt. Kollektív dimenzióját tekintve olyan egyetemes értéket képez, amely a jelen és a jövő nemzedékeit egyaránt megilleti (vö. a KJ-tervezet 5. prembulumbekezdésével együttesen olvasott 1. és 5. cikkei). Az egészséges környezethez való jognak egyéni dimenziója is van, amennyiben annak megsértése közvetlen vagy közvetett hatást gyakorolhat az egyénre, tekintettel arra, hogy szorosan összefügg más emberi jogokkal (például az egészséghez, a személyi integritáshoz és az élethez való joggal) (vö. a KJ-tervezet 2. prembulumbekezdésével együttesen olvasott 1., 5. és 7.1. cikkei, az indoklás (Doc. 15367) C.4.25. pontjának és a 2396 (2021) sz. határozat 9. pontjának fényében). Az IACtHR így folytatja: a környezethez való jog autonóm emberi jogként, eltérően más jogoktól, a környezet elemeit és folyamatait önmagukban vett jogi érdekként védi (vö. a KJ-tervezet 3. preambulumbekezdése), még abban az esetben is, ha egyénekre vonatkozó veszély bizonyossága vagy bizonyítéka nem áll fenn (vö. a KJ-tervezet 3. prembulumbekezdésével együttesen olvasott 1., 5. és 7.1. cikkei szintén az indoklás (Doc. 15367) C.4.25. pontjának és a 2396 (2021) sz. határozat 9. pontjának fényében). Ez, egyebek mellett, azt jelenti, hogy a jog nem csak azért védelmezi a környezetet és a természetet, mert azok hasznosak az emberiség és az egyének számára vagy mert azok romlása hátrányosan érinthet más emberi jogokat, hanem azért is, mert ezen természeti elemek jelentősek a bolygónkat velünk megosztó más élőlények számára is, amelyek önmagukban is védelemre érdemesek (vö. a KJ-tervezet 3. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. és 5. cikkei, az indoklás (Doc. 15367) C.4.25. pontjának fényében). Az IACtHR következtetésének értelmében – mely a zárójelben mindvégig jelzett egyformaság vagy nagy fokú hasonlóság miatt a KJ-tervezet

[698] Supra 183. IACtHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of 15 November 2017*, 26-28. (paras. 59-63.)

szerinti környezethez való anyagi jogra is igaz – a környezethez való önálló jog tartalma és hatálya különbözik a más jogok (például az élethez való jog, a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog) környezeti dimenziójából származó védelmi tartományoktól. Ezen normatív összevetés segítségével egyúttal cáfoltatik a jog ellen számtalanszor felhozott redundancia tézise,[699] és teljesül az *appellation contrôlée* azon követelménye is, mely szerint egy új emberi jog összhangban kell lengyen a hatályos emberi jogi jogszabályokkal, de nem képezheti azok merő megismétlését.

Ezzel a gondolattal szoros összefüggésben röviden kitérek a jogos érdek kiterjesztésének egyik lehetőségére. Figyelembe véve, hogy az indoklás (Doc. 15367) általánosan utal a 1614 (2003) sz PACE ajánlásra, valamint több ízben is az emberi méltóságra, egészségre, jóllétre és a környezet belső értékére, megalapozottan feltételezhetjük, hogy a KJ-tervezetben foglalt anyagi jog egyéni konnotációjának vonatkozásában a „környezet" fogalom jobbára megfelel az 1614 (2003) sz PACE ajánlás alapozó jelentésében (Doc 9791/16.04.2003, 24. pont) meghatározott „környezet" fogalom egy tágabb változatának, azaz egy belső értékkel rendelkező, méltóságteljes életet biztosító természetes létfenntartási rendszerként fogható fel. A KJ-tervezet 5. preambulumbekezdésének fényében olvasott 5. cikk, arra enged következtetni, hogy noha egyéni, s nem kollektív jogról beszélünk, ezen egyéni jog, a védett érték természetéből kifolyólag, kollektív dimenzióval is rendelkezik.

Az EJEB következetes joggyakorlatának értelmében: az „áldozat" fogalom az Egyezmény 34. cikkének kontextusában olyan személyre vagy személyekre utal, akiket egy állítólagos jogsértés közvetlenül vagy közvetetten érint. Következésképpen a 34. cikk hatálya alá nem csak az állítólagos jogsértés közvetlen áldozata vagy áldozatai tartoznak, hanem bármely közvetett áldozat is, akinek a jogsértés sérelmet okoz, vagy akinek valóságos és személyes érdeke fűződik ahhoz, hogy a jogsértés véget érjen (például *Vallianatos és mások kontra Görögország* [GC], para. 47.); az „áldozat" fogalma autonóm módon értelmezendő és független a jogvita indításához fűződő érdek fennállásával vagy a perképesség kérdésével kapcsolatos hazai szabályozástól (például *Gorraiz Lizarraga és mások kontra Spanyolország*, para. 35.); az áldozati státusz nem feltételezi hátrány bekövetkezését (például *Brumărescu v.*

[699] A környezethez való önálló jog elismerése ellenérveként számon tartott feleslegesség tézisét, más ellenérvekkel egyetemben, számos szerző cáfolta már. Például: Environmental Rights Recognition Project (ERRP)-King's College London (a briefing paper prepared by Harry Balfour-Lynn and Sue Willman in collaboration with Mark Thornton et al.), *The Right to a Healthy Environment in the United Kingdom: Supporting the proposal for a new Protocol to the European Convention on Human Rights* (London: King's College London, May 2022), 15-18 (Section 3. Responding to arguments opposing recognition of a new ECHR right to a healthy environment); https://www.kcl.ac.uk/legal-clinic/assets/briefing-paper-environmental-rights-recognition-project.pdf (2025. május 25).; 699.1. Supra 51. Rodríguez-Rivera, "The Right to Environment: A New, Internationally Recognised Human Right" (2020), 155.

Romania [GC], para. 50.); a joghatást csak átmenetileg eredményező aktusok is keletkeztethetnek áldozati státuszt (például *Monnat kontra Svájc*, para. 33.); az „áldozat" kifejezés értelmezése a mindenkori társadalom viszonyainak fényében alakul, és alkalmazása során kerülni kell a túlzottan formális megközelítést (például *Gorraiz Lizarraga és mások kontra Spanyolország*, para. 38; *Stukus és mások kontra Lengyelország*, para. 35.; *Ziętal kontra Lengyelország*, paras. 54-59.); bizonyos speciális esetekben a Bíróság azt is elfogadta, hogy a kérelmező potenciális áldozat lehet, ilyen helyzetben, olyan észszerű és meggyőző bizonyítékokkal kell rendelkeznie, amelyek valószínűsítik, hogy az őt személyesen érintő jogsértés be fog következni; a puszta gyanú vagy találgatás ebben a tekintetben nem elegendő (például *Senator Lines GmbH kontra az Európai Unió 15 tagállama* (dec.) [GC]).[700]

E felsorolt három körülmény véleményem szerint helyt ad egy olyan következtetésnek, miszerint a környezethez való jog vonatkozásában a tárgyalt KJ-tervezettel bővült EJEE-rendszertől nem lenne idegen és abba beleágyazható lenne – a korlátoltabb egyéni érdek kiterjesztéseként – a Mexikói Legfelső Bíróság által kidolgozott „diffúz érdekek" koncepciója. A „diffúz érdekek" tézisének értelmében egy adott személy kereseti jogát abban az esetben is elkell ismerni, ha nem szenvedett közvetlen és bizonyítható hátrányt, amennyiben képes alátámasztani vagy igazolni, hogy valamilyen kapcsolat vagy viszony fűzi az állított tényálláshoz vagy helyzethez.[701] Néhány szempont, amelyet a Mexikói Legfelső Bíróság alkalmazott – és amelyeket, véleményem szerint *prima facie* akadály hiányában, akár az EJEB is alkalmazhat majd a jövőben – annak megállapítására, hogy egy személy rendelkezik-e diffúz érdekkel: rendelkezik-e kellő földrajzi közelséggel ahhoz a területhez, ahol a környezeti károsodás bekövetkezhet; az érintett ökoszisztéma „befolyási övezetében" tartózkodik-e; részesül-e azokból a „környezeti szolgáltatásokból", amelyeket a potenciálisan érintett terület vagy régió biztosít. Például a Mexikói Legfelső Bíróság kimondta egy ügyben, hogy annak meghatározása érdekében, hogy egy személy rendelkezik-e jogos érdekkel a környezetvédelmi ügyekben, a bírónak elégséges megvizsgálnia azt, hogy a személy, aki környezeti jogok jogosultjának állítja magát, részesül-e vagy haszna származik-e abból az ökoszisztéma-szolgáltatásból, amelyet az állítólagosan károsított ökoszisztéma nyújt.[702]

---

[700] EJEB, *Gyakorlati Útmutató az Elfogadhatósági Feltételekről* (Strasbourg: Európa Tanács, 2014), 14., 16.; https://www.echr.coe.int/d/admissibility_guide_hun (2025. május 25.).

[701] Supra 17. Calderón-Gamboa and Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system" (2022), 109-111.

[702] Supra 17. Calderón-Gamboa and Recinos, "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system" (2022), 110.

Akár átveszi, akár nem az EJEB a diffúz érdek fogalmát vagy annak egy felhígított változatát, a KJ-tervezet 1. cikkével együttesen olvasott 5. cikke szerinti környezethez való anyagi jog, mint önálló jogalap, jelentősen megkönnyíti a környezettel kapcsolatos ügyekben az áldozati státusz és az okozati összefüggés fennállását, tekintettel arra, hogy egy adott személy egészsége, fejlődése és jólléte, valamint az őt körülvevő környezet minősége közötti kapcsolat és összefüggés vélelmezett mind tudományos, mind pedig jogi szempontból (lásd a KJ-tervezet 1. és 2. preambulumbekezdéseit, melyeket lényegi, operatív bekezdő rendelkezésnek kell tekinteni). Természetesen, mint ahogyan arra Corina Heri igen helyesen emlékeztet, a környezethez való autonóm jog elismerése esetén is jelentősnek kell lennie a környezeti kárnak vagy kárveszélynek,[703] hiszen az EJEE 35. cikk (3) bekezdés b) pontjának első tézise továbbra is fennáll, mint elfogadhatatlansági kritérium.

Hiába olvasunk a 2396 (2021) sz. határozat 2. pontjában és az indoklás C.3.22. pontjában halmozott, kumulatív, összetett károkról, vagy a KJ-tervezet 1. preambulumbekezdésében a környezeti válság sürgős természetéről, illetőleg az 5. preambulumbekezdésben a pusztán egyéni jogokon alapuló szemléletmód meghaladásának szükségességéről, vagy szintén az indoklás C.2.15. pontjában – függetlenül annak taktikailag és jogdogmatikailag kevéssé szerencsés megfogalmazásától – „olyan harmadik generációs jogokról, melyek alapját a szolidaritás eszméje képezi, és amelyek a társadalom vagy népek kollektív jogait is magukban foglalják", főként, hogy „az egészséges környezethez való jog ezen jogok egyike, amely a jelenlegi és a jövő generációk javát szolgálja," a KJ-tervezetnek van egy tátongó passzívuma – egy hiányzó: a nem kormányzati szervezetek. Az NGO-k KJ-tervezetből való kihagyása a CDDH-ENV által 2022- szeptember 13. és 15. között megszervezett, független szakértőkkel folytatott vélemény és eszmecsere egyik központi témáját képezte.[704] Elisabeth Lambert professzornő például kifejtette, hogy a környezethez való jog komplexitása és sajátságossága megköveteli, *inter alia*, hogy e jog egyszerre egyéni és kollektív, mind a jelen mind pedig jövő nemzedékek számára hozzáférhető jogként kerüljön elismerésre, és hozzátette, hogy amennyiben a környezethez való jogot kizárólag az egyéni és antropocentrikus logika mentén ismerné el az európai emberi jogi jogrend (kizárólag egyéni áldozatokra összpontosítva, mint ahogyan ma az EJEB teszi), az – és itt a Papaux-Bourg

[703] Supra 11. Heri, "Justice in the liminal: The Council of Europe and the Right to a Healthy Environment" (2024), 339.

[704] CDDH-ENV, *Exchange of views with independent experts and representatives from the Parliamentary Assembly and the European Committee of Social Rights* (Strasbourg, 13-15 September 2022); https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/-/exchange-of-views-with-independent-experts-and-representatives-from-the-parliamentary-assembly-and-the-european-committee-of-social-rights-13-15-september-2022- (2025. május 25.).

szerzőpárostól idéz[705] – az „emberi jogok rossz olvasatát jelentené" (« lecture très pauvre des droits de l'homme »).[706] Lambert egyébként arra a következtetésre jut, hogy az általa javasolt ökológiai emberi jogok nem redukálhatók az egészséges és fenntartható környezethez való jogra, s ezért az EJEE-hez csatolandó KJ helyett egy új, az összes ökológiai emberi jognak szentelt eszköz kidolgozását tartja a legmegfelelőbb megoldásnak. Minazonáltal kifejti, hogy akár egy új eszközről, akár egy EJEE-hez fűzendő KJ-ről legyen szó, kiemelkedő fontosságú, hogy az egyéneken kívül a természet védelméért felelős egyesületek is kereshetőségi joggal rendelkezzenek, hiszen a transzindividuális, oszthatatlan és elválaszthatatlan érdekek (például a szennyezésmentes levegőhöz való jog) védelme szempontjából az ENGO-k minősülnek a legmegfelelőbb jogosult-kategóriának (ezen jogosított csoport nem egyéni pénzügyi kártérítést, hanem az ökoszisztémák károsodásának megelőzésére vagy helyreállítására irányuló intézkedéseket követelnek). Lambert még hozzáteszi, hogy az EJEB is elismerte az ENGO-k kiemelt szerepét a környezetvédelem terülén[707] (Collectif Stop Melox Et Mox C. France, Requête no 75218/01), és azt is, hogy meglátásában az *aarhusi* mintára építve az ENGO-knak az EJEB előtt sem kéne áldozati státuszt igazolniuk.[708] Lambert egy másik, relatíve friss művének függelékeként található egy EJEE-hez csatolandó saját KJ-tervezet, amit az ő felügyelete alatt és koordinációjával a hallgatói dolgoztak ki.[709] Noha kétségkívül érdekes lenne a Lambert-féle KJ-tervezetet összevetni a PACE hivatalos KJ-tervezetével, most a jelen írásban csak az NGO-k kereseti jogára térünk ki. A Lambert-féle KJ-tervezetet 1. cikkének értelmében: „[m]inden természetes vagy jogi személynek joga van ahhoz, hogy egészséges és „ökológiailag életképes" környezetben éljen." (*Toute personne physique ou morale a le droit de vivre dans un environnement sain et « écologiquement viable »*); és az elfogadhatóság feltételeiről szóló 6. cikk értelmében: „[a] Bírósághoz az EJEE 34. cikkében

[705] Dominique Bourg et Alain Papaux, *Petit traité politique à l'usage des générations écologiques* (Toulouse: Entremises Éditions, 2021), 54.

[706] Elisabeth Lambert, *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV* (12 September 2022); https://rm.coe.int/intervention-elisabeth-lambert/1680a9025e (2025. május 26.).

[707] Lambert az EJEB ezen megjegyzésére utal: « […] or, comme la Cour l'a souligné dans sa décision sur la recevabilité de l'affaire, la défense devant les juridictions internes de causes telles que la protection de l'environnement fait partie du rôle important que jouent les organisations non gouvernementales dans une société démocratique. » – Cour Européenne des Droits De L'homme, *Affaire Collectif National D'information Et D'opposition À L'usine Melox - Collectif Stop Melox Et Mox C. France. Requête no 75218/01* (Strasbourg: CEDH, L'arrêt de la Cour: 12 juin 2007), para. 15.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-80983%22]} (2025. május 26.).

[708] Supra 707. Lambert, *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV*, 3, 5, 7.

[709] Elisabeth Lambert, "Comment concilier protection de la Nature et approche par les droits fondamentaux dans le cadre du Conseil de l'Europe?" *Revue Juridique de l'Environnement*, 3/2021 (2021): 503-525., 523-525. (ANNEXE: Projet de Protocole additionnel à la Convention européenne des droits de l'Homme, sur le droit à un environnement écologiquement viable, préparé par des étudiants du Master 2 « Droit de l'environnement des territoires et des risques » de l'Université de Strasbourg).

meghatározott feltételek szerint bármely egyén, nem kormányzati szervezet vagy személyek csoportja fordulhat, aki azt állítja, hogy az e jegyzőkönyv 1. cikkében elismert jog megsértésének áldozata." (6.1.) és „[e]zen túlmenően, az Egyezmény 34. cikkétől eltérve, a természet védelméért felelős bármely egyesület kérelmet nyújthat be a Bírósághoz a környezetet önmagában ért kár esetén. A Magas Szerződő Felek vállalják, hogy biztosítják e szervek számára az ilyen feladatok ellátásához szükséges forrásokat." (*Article 6: Conditions de recevabilité: La Cour peut être saisie dans les conditions de l'article 34 CEDH par toute personne physique, toute ONG ou tout groupe de particuliers qui se prétend victime d'une violation du droit reconnu à l'article 1 du présent Protocole. De plus, par dérogation à l'article 34 de la Convention, la Cour peut être saisie d'une requête par tout organisme associatif en charge de la protection de la Nature en cas d'atteinte à l'environnement per se. Les Hautes parties contractantes s'engagent à garantir les ressources nécessaires à ces organismes dans l'exercice de telles fonctions*). A Lambert-féle KJ-tervezetet e vonatkozásában kétségkívül innovatív, azonban jogdogmatikailag nyilvánvalóan megalapozhatatlan. A jogi személyeknek természetükből eredően nem lehet élethez való joguk vagy testi sérthetetlenséghez való joguk, s ugyanazon a logika mentén nem lehet joguk ahhoz sem, hogy valamilyen minőségű környezetben „éljenek" [sic]. Mielőtt visszatérek az eredeti gondolatmenethez, csak egy zárójel erejéig megjegyzem, hogy a Lambert-féle KJ-tervezet értelmében a környezethez való jog esetén a bizonyítási teher megfordítása nem csak eshetőségként következhet az elővigyázatosság s az *in dubio pro natura* elveiből, mint a PACE KJ-tervezet szerint, hanem egy külön rendelkezés kifejezett módon elrendeli azt: a Lambert-féle KJ-tervezet 7.2. cikke szerint: „Az Egyezmény bizonyításra vonatkozó általános szabályaitól eltérve, az alperesnek kell bizonyítania a környezetet fenyegető kockázat vagy kár hiányát." (Par dérogation au régime commun de la preuve dans le cadre de la présente Convention, la partie défenderesse devra apporter la preuve de l'absence de risque ou atteinte à l'environnement). Egy hasonló előírás beemelése a hivatalos KJ-tervezet szövegébe kívánatosnak mutatkozik. Moutquin indoklásának rendszerszintű, összefüggésekre jobban odafigyelő, olvasatából egyébként kiderül, hogy a PACE fontosnak tartja ugyan az NGO-k vagy ENGO-k szerepét a környezetvédelem területén és a környezethez való jog kontextusában, de ezt a szerepet kizárólag a javasolt Szociális Chartához csatolandó KJ keretében képzeli el (Doc. 15367/13.09/2021, B.3.2. és C.4.3.39. pontok). Az NGO-k kereseti jogát az EJEE-hez csatolandó KJ-tervezet összefüggésében valószínűsíthetően olyan elemnek

ítélte, amely nem illeszkedik be az EJEE jelenlegi felépítményi keretébe, és következésképpen egy más komplementáris eszközbe kell beépíteni.[710] Számos más szerzővel egyetemben én ezt nem így vélem, és úgy gondolom, hogy igenis szükség van az NGO-k kereseti jogát beemelni a környezethez való jogról szóló KJ-ba, hiszen ez az az eszköz, amely kétségkívül a leghatékonyabb érvényesítési és kikényszerítési mechanizmussal rendelkezik. E tekintetben megemlítendő, hogy az EJEB a *KlimaSeniorinnen és Cannavacciuolo ügy*ekben is megerősítette az NGO-k kiemelkedően fontos szerepét, azonban a *locus standi*-jukra vonatkozóan szigorú többlépcsős tesztet dolgozott ki az éghajlatváltozás káros hatásaival kapcsolatos *KlimaSeniorinnen ügy*ben; a *Cannavacciuolo* ítélet pedig azt sugallja, hogy még ezt a megszorító tesztet sem hajlandó kiterjeszteni olyan ügytípusokra, melyek a klímaváltozástól eltérő, más összetett és kiterjedt környezeti károkozásra vonatkoznak. Márpedig a pusztán egyéni érdekeltség alapján operacionalizálható környezethez való anyagi jogosultságok összessége által meghatározott emberi jogi védőháló önmagában képtelen teljes mértékben biztosítani a jog kollektív dimenziója által megkövetelt védelmi szintet, s ez különösen igaz a komplex, földrajzilag kiterjedt, halmozott környezeti károk vagy kárveszélyek esetén. Helen Keller a CDDH-ENV-hez benyújtott szakértői véleményében egy külön fejezetben, pontokba szedett érvek mentén bizonyítja, hogy az NGO-k kulcsfontosságú szerepet játszanak a környezeti igazságosság megvalósítása területén, következésképpen a KJ-tervezetbe be kell emelni egy olyan kifejezett rendelkezést, amely biztosítja azok kereseti jogát.[711] Ez két úton lehetséges. Az első lehetőség értelmében a KJ egy kifejezett rendelkezése előírja, hogy az EJEE 34. cikkétől eltérve, a KJ 5. cikke – s ha a procedurális jogok szempontjából is szükségesnek találtatik, esetleg 6. cikke – szerinti jogok tekintetében a bizonyos (lehetőség szerint rugalmas) kritériumok alapján meghatározott NGO-k kereseti joggal rendelkeznek az EJEB előtt, azon személyek képviseletében, akiknek környezethez való jogai állítólagosan sérültek vagy sérülhetnek. Egy másik lehetőség szerint pedig, egy hasonló mechanizmus révén, egy kifejezett, az EJEE 34. cikkétől eltérő rendelkezés elismeri az NGO-k javára a közvetlen áldozati státuszt. Amennyiben pedig aggály merül fel a tagállamokban, természetesen az NGO-k *locus standi*-jának hatálya

[710] 'I am aware of the excellent academic proposals of what such an Additional Protocol to the Convention might contain, however, I have only included those in my proposed model which fit within the framework of the Convention and the Court as it currently stands. This is because I believe that we need a panoply of legal instruments (see below), not just one, which complement each other – rather than trying to press everything into one Additional Protocol to the Convention where it does not really fit.' – Supra 526. PACE, *Doc. 15367/13.09.2021. Report on Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe*, C.4.2.36.

[711] Helen Keller, *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV* (12 September 2022), 5.; https://rm.coe.int/intervention-helen-keller/1680a9025f (2025. május 26.).

limitálható vagy *rationae materiae*, azaz csak bizonyos, összetettebb környezeti károkra és kárveszélyekre, vagy – ahogyan Keller javasolja[712] – *rationae personae*, azaz csak bizonyos környezeti vagy emberi jogi NGO-kra, például egy akkreditáció révén vagy objektív kritériumok felállításával.

A jövő nemzedékek környezethez való jogának relevanciája kétségkívül sokat fejlődött a PACE megítélésében. Ha visszaemlékezünk, a PACE 2003-as ajánlását megalapozó jelentés (Doc. 9791/16.04.2003) még úgy fogalmazott, hogy a jövő nemzedékek jogai és a nemzedékek közötti méltányosság elve olyan aspirációk, amelyeket egy jogi kötőerővel rendelkező eszköz esetlegesen a preambulumában említhet meg. Ehhez képest, a legújabb KJ-tervezetben a jövő nemzedékek jogai oly prominens szerepet kaptak, hogy az 1. cikkel együttesen olvasott 5. cikk akár egy olyan értelmezésnek is helyt adhatna, miszerint a jövő nemzedékekhez tartozó, még meg nem született egyének a jelenben környezethez való anyagi jogosultsággal rendelkeznek, hiszen az 1. cikkben foglalt meghatározás szerint: „[e] Kiegészítő Jegyzőkönyv alkalmazásában a „biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog" a jelen és jövő nemzedékek azon jogát jelenti, hogy nem lepusztult, életképes és méltó környezetben éljenek, amely elősegíti egészségüket, fejlődésüket és jóllétüket," míg a szubsztantív jogot előíró 5. cikk értelmében: „Mindenkinek joga van egy biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez." Azaz, miért ne helyettesíthetnénk be az 5. cikkben található „mindenki" kifejezést egy jövő generációhoz tartozó egyénnel, ha behelyettesíthetjük egy jelen generációhoz tartozó egyénnel, amennyiben az 1. cikk, amely, egyebek mellett, az 5. cikket is meghatározni hivatott, semmi különbséget nem tesz e két helyzet között? A 2396 (2021) sz. határozat 12. pontjának fényében értelmezett KJ-tervezet 2.1. és 4.3.a és b. cikkei tisztázzák a helyzetet, ugyanis együttes olvasatukból kiderül, hogy a visszalépés tilalma és a nemzedékeken átívelő méltányosság elveinek egyik lényegi rendeltetése az, hogy ellensúlyozzák a növekvő környezetromlást, és előmozdítsák jogbiztonságot a környezetvédelmi jog területén, annak érdekében, hogy a jövőben a jövő nemzedékekhez tartozók is éppoly teljes körűen élvezhessék a környezethez való jogukat, mint a jelen generáció tagjai. Azaz, nem a jövő nemzedékekhez tartozó egyének jelenbeli jogainak létezéséről van szó, hanem azok jövőbeli jogai teljes körűségének megőrzéséről. E vonatkozásban, figyelembe véve Axel Gosseries jogfilozófiai megalapozását,[713] építve a BVerfG *Neubauer ügy*ben kimondott ítéletének

[712] Supra 711. Keller, *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV*, 6.
[713] Axel Gosseries, "On Future Generations' Future Rights," *The Journal of Political Philosophy*, Volume 16, Number 4 (2008): 446–474.

érveire, és figyelembe véve az emberi jogok nem csak időbeli, de térbeli egyetemlegességét is, valamint azok élő, progresszív jellegét, fel lehet állítani egy olyan tézist, melynek értelmében: (a) a jelenben az állam jelenbeli, azaz a jelenben már létező, kötelezettségeinek megfeleltethetők olyan korrelatív környezethez való jogok, amelyek csak a jövőben fognak létezni, azaz a jövőbeli egyének jövőbeli környezeti emberi jogai, vagyis, másképpen fogalmazva, az államnak a jelenben kötelezettsége, hogy ne veszélyeztesse a jövőbeli egyének jövőbeli környezeti emberi jogait; és (b) az állam ezen jelenbeli kötelezettsége csak akkor számít teljesítettnek, amennyiben intézkedései és mulasztásai, illetőleg a joghatósága alatt álló tevékenységek és mulasztások, nem veszélyeztetik a jövőbeli egyének jövőbeli környezeti emberi jogainak materiális megalapozását, azaz nem veszélyeztetik a környezetet, annak elemeit és folyamatait oly mértékben, hogy a jövőbeli egyének jövőbeli környezeti emberi jogai tartalom, hatály vagy érvényesíthetőség szempontjából csökkenést mutassanak a jelenbeli generációhoz tartozó egyének környezeti emberi jogaihoz képest. Mindezek fényében, úgy vélem, hogy jogelméletileg megalapozottabb és szövegezésében egyértelműbb lenne, ha a KJ következetesen a „jövő nemzedékek jövőbeli jogai" kifejezést használná a „jövő nemzedékek jogai" helyett. A jövőbeli nemzedékek jövőbeli jogainak megőrzése és oltalma a mindenkori jelen feladata, s e jelenbeli állami kötelezettség teljesítésének garanciájául jelenbeli kikényszeríthető igényt kell társítani hozzá. Ebből kifolyólag, amennyiben sikerül kieszközölni az NGO-k kereseti jogát, tanácsos lenne pontosítani, hogy a *locus standi*-val rendelkező környezeti és emberi jogi NGO-kban bennefoglaltatnak azok is, amelyeknek alapszabályuk szerinti hivatása a jövőbeli nemzedékek jövőbeli környezeti emberi jogai teljességének megőrzése.

A környezethez való anyagi jog tekintetében utolsó megjegyzésként még megemlítem, hogy a KJ-tervezet 7.1. cikkének, a már említett dinamizmus és fejlődési többlet-lehetőség mellett, egy másik jelentősége, abban áll, hogy potenciálisan ösztönzi és elősegíti, hogy az EJEE és az ENSZ szintjén a környezethez való jog fogalma harmonikusan fejlődhessék, s mivel ez egyúttal összehangolt gyakorlatot is jelenthet, felgyorsíthatja a tárgyalt jog nemzetközi szokásjoggá válását.

Egy harmadik ilyen aspektus a KJ-tervezetben foglalt eljárási jogokra vonatkozó problémakör egyes részleteire vonatkozik.

Mintegy első gondolatként megemlítem, hogy a környezethez való jog procedurális jogosultságainak beemelése a tervezett KJ-be legalább három ok miatt lényeges. Az első ezen procedurális jogok jogi természetének tisztázása és egyértelművé tétele az Európai régióban.

Az Aarhusi Egyezmény kapcsán hosszasabban tárgyaltam, hogy bizonyos szerzők és államok másként vélekednek e tekintetben. Továbbá, a jelen írás 619. hivatkozásában már utaltam rá, hogy a PACE 2211 (2021) sz. ajánlása következtében a CoM által megbízott CDDH a megvalósítási tanulmányában (CDDH(2024)R101 Addendum 2., 6. és 16. oldalak) megjegyzi, hogy egyáltalán nincsen meggyőződve arról, hogy az Aarhusi Egyezmény a környezethez való jog eljárási elemeit kodifikálná, mint ahogyan, az ENSZ különelőadóival ellentétben, arról sem, hogy az Aarhusi Egyezmény ratifikálása egyenértékű lenne a környezethez való jog bármilyen formájának az elfogadásával. Hasonlóképpen, ugyanazon 619. hivatkozásban arra is utaltam már, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlata nem tekinti az Aarhusi Egyezményt alapvetően emberi jogi természetű és célú szerződésnek (például *Klimaseniorinnen ügy,* 501. paragrafus).

A második abban rejlik, hogy az EJEE-hez fűzött jogkiterjesztő KJ – az Aarhusi Egyezménnyel ellentétben, amely esetében ez a jelleg a ratifikáló állam jogrendjének alkotmányos sajátosságain múlik – teljes mértékben, s a kifejezés legszorosabban értelmében közvetlenül alkalmazandó nemzetközi szerződés. A közvetlen alkalmazandóság egyik előnye, hogy az európai régióban a környezeti eljárások szintjén megoldja az Aarhusi Egyezmény Jendrośka által jelzett azon hiányosságát, melynek értelmében az aarhusi struktúra, 9. cikkének (1)-(3) bekezdései által, nem biztosít minden esetben jogérvényesítési rendelkezést a 4-8. cikkekben foglalt pillérek számára, s ezzel gyakorlatilag minden olyan jogot, amelynek nem felel meg teljes körű és hatékony jogorvoslat, megfoszt a valóságos jogosultság minőségtől, azaz ezek a rendelkezések a *leges imperfectae* szintjén maradnak. Másképpen kifejezve, a környezeti eljárási jogok KJ-be foglalása orvosolná azt, amit én fentebb az aarhusi jogosultság-kötelezettség viszony-hálózat hézagainak neveztem, Jendrośka pedig a jogorvoslati rendszer inkoherenciájának.

A harmadik ilyen szempont az aarhusi kontextusban a Barritt által kifejtett, s ezen írás által már az előbbiekben megismételt és osztott azon gondolat, miszerint a környezethez való jog anyagi és eljárási vetületei egy egymást kölcsönösen feltételező, kiegészítő és erősítő összefüggő egységet alkotnak. A környezethez való jog eljárási jogosultságainak kihagyása a KJ-ből így vélhetően nem kívánt normatív fragmentációt okozna, és hátráltatná illetve veszélyeztetné az anyagi dimenzió teljességének megfelelő kifejeződését. Továbbá, amennyiben egy olyan álláspont részesül majd a legnagyobb támogatottságban, mely szerint – mint ahogyan az előbbiekben javasoltam – a tervezet 4.3.a. cikkében foglalt visszalépési tilalmat kiterjesztik a 6.a, 6.b. és 6.d. cikkekre is (mint jeleztem, jelenleg csak az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésről rendelkező 6.c. cikkre vonatkozik), megoldódik az

aarhusi kontextusban jelzett visszalépés tilalmának relativizálhatóságával kapcsolatos problematika is. Abban az összefüggésben kitértem arra, hogy az ACCC az ACCC/C/2004/04 sz. indítvánnyal elé terjesztett megfelelőségi eljárás keretében, az Aarhusi Egyezmény 3. cikk (6) bekezdésére alapozva – erről a rendelkezésről bebizonyítottam, hogy a jogi valóság érelmében nem szabadott volna jogalapot szolgáltasson az ACCC következtetéséhez – úgy ítélte, hogy az Aarhusi Egyezmény nem zárja ki teljes mértékben a meglévő jogok korlátozásnak/csökkentésének lehetőségét, amennyiben az ezen jogok által biztosított oltalom nem csökken az Egyezmény által biztosított szint alá. Végezetül, a megfelelő formában történő KJ-be foglalás (erre rögvest kitérek), tisztázná és egyértelműsítené azt is, hogy környezeti ügyekben az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés – ami a hatóságok és magánszemélyek olyan lépéseinek és mulasztásainak megtámadhatóságát illeti, amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó rendelkezéseknek – kötelező módon független és pártatlan bírósági fórum előtti eljárást követel meg – vö. az Aarhusi Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésének irányadó hiteles angol és francia nyelvű változataival, amelyek e vonatkozásban csak vagylagos kötelezettéget írnak elő, oly értelemben, hogy kizárólag a közigazgatási eljárás biztosítása elégséges a megfelelőség teljesítéséhez (‘have access to administrative *or* judicial procedures’ és «puissent engager des procédures administratives *ou* judiciaires»; [a szerző kiemelései]). Ebben az összefüggésben megemlítendő, hogy az EJEE és kiegészítő KJ-i egy összefüggő jogi korpuszt alkotnak, ami azt jelenti, hogy a KJ-tervezet 6.c. cikke esetén, a különböző környezeti ügyek specificitásának figyelembevételével, teljes mértékben alkalmazandók az EJEE tisztességes tárgyaláshoz való jogról szóló 6. cikke 1 bekezdésében foglalt procedurális garanciák.

Ugyanakkor, a PACE KJ-tervezete hiányosságokat is tartalmaz az eljárási jogok területén. Mindezek közül a legszembetűnőbb, hogy a KJ-tervezet 6. cikke semmilyen formában nem tartalmaz egy, az Aarhusi Egyezmény 5. cikkének megfeleltethető, a környezeti információk „aktív” nyilvánosságra hozatalára vonatkozó előírást. Egy 2025. januárjában megjelent publikációjában Kobylarz arról ír, hogy a környezethez való jog kifejezett elismerésének egyik pozitív és jelentős hozadéka abban állna, hogy a jelenlegi, az EJEB ítélkezési gyakorlatának fényében értelmezett EJEE keretrendszer normatív korlátai közül legalább hatot felszámolhatna. Az egyik ilyen normatív korlát egyik aspektusa Kobylarz helytálló meglátásában éppen abban áll, hogy az EJEE 10. cikke nem foglalja magában az

információhoz való hozzáférés aktív formáját,[714] azaz az állam azon kötelezettségét, hogy összegyűjtse, feldolgozza és *proprio motu* a nyilvánosság részére közzétegye az egyéneket és a környezetet veszélyeztető tevékenységekre vonatkozó információkat, az EJEE 8. cikkének procedurális vetülete pedig korántsem nyújt megfelelő s elégségesen kiterjedt védelmet e tekintetben.[715] Következésképpen, javasolt és szükséges a KJ-tervezet 6. cikkét egy újabb ponttal bővíteni, amely előírja, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy pontos, időszerű, teljes és hatékony tájékoztatásban részesüljön a környezetet veszélyeztető vagy feltételezhetően veszélyeztető források tekintetében, vagy, ha enyhíteni akarunk az állami terhen, akkor csak azon források tekintetében, amelyek a környezetre jelentett kockázat vagy fenyegetettség révén vagy következtében egyúttal veszélyeztetik vagy veszélyeztethetik egészségét, fejlődését vagy jóllétét. Egy másik észrevételem értelmében, a tervezet 2.3.a illetőleg 4.1. és 4.2. cikkeiben foglalt elvek fényében a KJ-tervezet 6.b. cikkébe be kell illeszteni a „vagy feltehetően hatással lehet" kifejezést. Továbbá, mivel a 6.b. cikkben foglalt jog esszenciális a környezeti demokrácia megvalósításában, és tekintettel arra, hogy a tervezet 9. cikke e rendelkezés vonatkozásában lehetővé teszi a fenntartást, tanácsos lenne a környezeti döntéshozatali folyamatokban való részvétel minimális lényegi tartalmát meghatározni, amivel szemben nem lehet fenntartással élni. Emellett javasolt lenne az Escazúi Megállapodás 8. cikke (2) bekezdés c) pontjának mintájára a KJ-tervezet 6. cikkének kontextusában pontosítani, hogy a tervezet 6.c. cikke, egyebek mellett, magában foglalja mindenki azon procedurális jogát is, hogy – a tervezet 5. cikkében foglalt anyagi jog teljes körű érvényesülése érdekében és azzal összefüggésben – független és pártatlan bírósági szerv előtt megtámadhasson minden olyan döntést, intézkedést vagy mulasztást, amelyek a környezetet kedvezőtlenül befolyásolják vagy befolyásolhatják, vagy amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó alkotmányos, törvényi és rendeleti rendelkezéseknek. Nem vitatom azt, hogy a pontosításokra vonatkozó javaslataim esetlegesen levezethetők a KJ-tervezet különböző cikkeinek rendszerszintű, kontextuális és teleologikus értelmezéséből, ugyanakkor, a progresszív értelmezéseknek természetesen helyt adó, kellő precízitással megfogalmazott jogalap elősegíti a bírósági jogértelmezés következetességét, tompítja a politikai nyomást és megkíméli a bíróságot az aktivizmus vádjától (nem mintha ezen utóbbi önmagában elítélendő dolog volna).

[714] ECtHR, *Magyar Helsinki Bizottság Kontra Magyarország ügy. 18030/11. sz. kérelem* (Strasbourg: EJEB, a bíróság ítélete: 2016. november 8.), para. 156.; https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-176330%22]} (2025. május 27.).

[715] Natalia Kobylarz, "A World of Difference: Overcoming Normative Limits of the ECHR Framework through a Legally Binding Recognition of the Human Right to a Healthy Environment," *Journal of Environmental Law*, Volume 37, Issue 1 (January 2025): 23-43.; 38-41.

Egy negyedik ilyen aspektus az ökológiai *restitutio in integrum* kérdéskörével kapcsolatos. A legutóbb hivatkozott művében, s erről fentebb már én is írtam, Kobylarz a jelenlegi EJEE rendszer egy másik korlátját – noha ez a korlát nem feltétlenül vagy csak részben normatív jellegű, s oka legalább annyira a bírósági önmérsékletben keresendő – abban látja, hogy környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatában az EJEB az EJEE 41. cikk alapján, igazságos elégtételként, általában csak egyéni *restitutio in integrum* intézkedéseket rendel el a sértett fél javára (nem vagyoni kár megtérítése formájában), vagy ritkábban olyan általános intézkedéseket is amelyek, bár az emberi lény védelmét hivatottak elsősorban biztosítani, kedvező hatással vannak magára a környezetre is, de mindezen intézkedések kevésnek bizonyulnak a tényleges ökológiai helyreállításhoz képest, amely a hármas planetáris válság szempontjából a leghatékonyabb jóvátételi mechanizmusnak számít.[716] A teljes körű ökológiai reparáció, helyreállítás és rehabilitáció, mint láttuk az IACtHR hivatkozott ítéletei esetében, nem csupán a szennyezett területek egyszerű megtisztítására irányul, hanem az ökológiai működőképesség, az élő rendszerek körforgása, szerkezete és folyamatai helyreállítására is vonatkozik. A környezethez való autonóm jog kifejezett beemelése az EJEE rendszerébe – figyelembe véve a KJ-tervezet 3. preambulumbekezdését, amely kifejezetten elismeri a környezet belső értékét, az 1. cikk fényében olvasott 5. cikket, melyek értelmében a környezet, egyebek mellett, tiszta, egészséges, fenntartható, nem lepusztult, életképes és megfelelő kell, hogy legyen, valamint a 2.3.a. és b., 4.1. és 4.2. cikkek által előírt elveket – azt is jelenti, hogy a környezet önmagában is az emberi jogi védelem tárgyának minősül, és így magával vonná, vagy legalábbis kellene vonja, az EJEB szemléletmód váltását, hogy ne csak az egyént, de magát a környezetet is igazságos elégtételben részesítse.
Ez nem csak a teljes körű ökológiai rehabilitációt jelentené abban az esetben, ha a környezeti károkozás már megtörtént, hanem, amennyiben a kár még nem vagy csak részben következett be, egyúttal a preventív funkció formáját is magára öltheti, azaz feljogosítaná az EJEB-t – vagy legalábbis legitimációs többletbázist kölcsönözne a Bíróságnak – arra, hogy az eljárási szabályzat 39. cikke alapján súlyosabb környezeti kockázat vagy kárveszély (ez magában foglalja, egyebek, mellett az éghajlatváltozás hátrányos hatásait is) mérséklésére és megelőzésére vonatkozó ideiglenes intézkedéseket rendeljen el. A KJ-tervezetet természetesen ezen szempontrendszer szerint is lehet még fejleszteni. Például a 6.d. cikk szövegébe bele lehet foglalni kifejezett módon, hogy a hatékony és tényleges jogorvoslat

[716] Supra 715. Kobylarz, "A World of Difference: Overcoming Normative Limits of the ECHR Framework through a Legally Binding Recognition of the Human Right to a Healthy Environment" (2025), 41-43.

magában foglalja a teljes körű ökológiai jóvátételt is, vagy, amennyiben úgy ítéltetik, hogy az EJEB eljárási szabályzatának 39. cikke túlságosan szigorú követelményeket támaszt a környezet oltalma és a környezethez való jog megelőző dimenziójának hatékony érvényesülése szempontjából, be lehet építeni egy kifejezett, különleges, eltérő rendelkezést, amely megfelel a jog preventív funkciója szempontjából.

Egy ötödik ilyen aspektus a határokon átnyúló környezeti károk kontextusában felmerülő extraterritoriális joghatóságra vonatkozik. Ezt a tárgykört úgy érzem, hogy megfelelően kimerítettem, amikor az extraterritoriális joghatóság szempontjából részletesen összevetettem az EJEB *Duarte Agostinho ügy*ben hozott ítéletét az IACtHR 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményének releváns paragrafusaival. Abban a részben úgy fogalmaztam, hogy az EJEB friss ítélkezési gyakorlata, főként az imént nevesített ügyben található bírói indoklás – egyetlen reménykeltő mondatot leszámítva – (az ítélet 213. paragrafusa) arra enged következtetni, hogy a környezethez való jog kifejezett elismerése önmagában – azaz amennyiben azt nem kíséri egy, az EJEE 1. cikkétől, eltérő különleges rendelkezés, aminek értelmében a környezeti kár forrása felett gyakorolt tényleges ellenőrzés kritériuma megalapozza az államok extraterritoriális joghatóságát – nem fogja megváltoztatni a Bíróság joghatósággal kapcsolatos álláspontját. A PACE KJ-tervezetének egyetlen cikke sem vonatkozik az EJEE 1. cikkében foglalt joghatósági korlátozások enyhítésére, és amennyiben a tervezet e tekintetben nem módosul, várhatóan minden a régiben marad az EJEB joghatóságra vonatkozó tesztje szempontjából. Ebből kifolyólag a környezethez való jogról szóló KJ hatékonysága és operacionalizálhatósága valószínűsíthetően jelentősen korlátozott lesz az éghajlatváltozással és más határokon átnyúló környezeti károkkal kapcsolatos ügyek esetében. A CDDH keretében folytatott véleménycsere során Lea Raible professzor szakértői véleményében a jelzett probléma orvoslása végett szintén azt javasolta, hogy a tervezet szövegébe be kell emelni egy olyan rendelkezést, amely a módosítja az EJEE 1. cikkét, és így a KJ-ben szereplő anyagi jogi rendelkezések céljához igazítaná a joghatóság fogalmát.[717] A professzor által javasolt megfogalmazás így hangzik: „A jelen jegyzőköyvben elismert anyagi és eljárási jogok szempontjából a joghatóság megállapítható az Egyezmény 1. cikke alapján vagy abban az esetben, ha a Magas Szerződő Fél érdemi/jelentős ellenőrzést gyakorol a károkozás forrása felett.” Raible ugyanakkor felhívja arra a figyelmet, hogy az extraterritoriális joghatóság kiterjesztése jóval megterhelőbb az államok részére, s így azokat

[717] Lea Raible, *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV* (12 September 2022), 3-5.; https://rm.coe.int/intervention-lea-raible/1680a90261 (2025. május 27.).

elrettentheti a KJ ratifikálásától. Hozzáteszi, hogy szerinte, ha a kezdeményezők ragaszkodnak az extraterritorialitás joghatóság egy ilyen újszerű, az EJEB következetes joggyakorlatától radikálisan eltérő koncepciójához, akkor a ratifikációk érdekében valószínűleg kompromisszumként csökkenteniük kell a jelenlegi KJ-tervezet anyagi joga által megkövetelt oltalmi szintet. Egy köztes, harmadik opció abban állhat, hogy a határokon átnyúló környezeti károk esetén a KJ kiterjeszti az extraterritoriális joghatóságot, de azt az EJEE 'espace juridique'-re (az Egyezmény jogi hatályának területe) korlátozza.

Egy hatodik aspektus a környezethez való jogot kifejező terminológiára vonatkozik. Mint már arra rámutattam, az ENSZ szintjén a 48/13 sz. HRC határozat elfogadását megelőző tárgyalások folyamán a Francia Köztársaság és Costa Rica által kötött alku következtében a központi csoport kihagyta a „biztonságos" jelzőt a környezethez való jog fogalmából, s így végül mind a HRC, mind pedig az ENSZ Közgyűlése a „tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot" ismerte el. Szintén említettem, hogy a PACE egyértelművé tette, hogy a jog konceptualizálásakor az ENSZ által használt terminológiával kíván élni. Továbbá, az ENSZ szintjén a Francia Köztársaság aggályai miatt hagyták ki a „biztonságos" jelzőt, a Francia Köztársaság pedig az Európa Tanács egy jelentősen befolyásos tagállama. Mindebből az következik, hogy jelenleg a KJ-tervezet egyedüli majdhogynem bizonyos módosítása a „biztonságos" jelző elhagyásában áll.

A hetedik s a jelen írás szempontjából egyben utolsó aspektus értelmében javalott lenne a PACE KJ-tervezetének preambulumát kiegészíti egy újabb bekezdéssel, amely jogalapként kifejezetten hivatkozik az ENSZ 76/300 sz. határozatára. Egyrészt, mert, mint ahogyan hosszasan kifejtettem, a KJ-tervezet 4. preambulumbekezdésében szereplő Stockholmi Nyilatkozat 1. elve nem igazán a környezethez való jogot fogalmazza meg, hanem sokkal inkább pusztán a környezet minősége és az emberi jogok közötti összefüggést ismeri el. Másrészt, a javasolt preambulumbekezdés hozzájárulna ahhoz, hogy a nemzetközi és európai emeri jogi joganyag kölcsönösen megerősítse egymást. Az EJEE szempontjából az új emberi jog relevanciáját és egyetemességét kiemelné egy kifejezett nemzetközi jogalapra való hivatkozás. A nemzetközi jog szempontjából pedig az EJEE kifejezett hivatkozása az ENSZ 76/300 sz. határozatára fontos lépést jelentene a környezethez való jog szokásjogi normaként való elismerése szempontjából. Harmadrészt a javasolt preambulumbezdés együttesen olvasva a KJ-tervezet 7.1. Cikkével még inkább elősegítené a harmonizált normafejlődést európai és nemzetközi szinten.

VIII.3. A Miniszteri Bizottság ezúttal nem vág vissza

A PACE 2211 (2021) sz ajánlására adott válaszában (Doc. 15623/04 October 2022)[718] a CoM először is megjegyzi, hogy körültekintően vizsgálta a javaslatot (ennyire bizalomkeltő megfogalmazás nem található az eddigi próbálkozásokra adott válaszaiban), emlékezteti a PACE-t előző válaszaira, valamint újólag arra, hogy az EJEE rendszere az EJEB joggyakorlata következtében már közvetlenül hozzájárul a környezet oltalmához, és kiemeli, hogy az „Emberi jogokról és Környezetről szóló Kézikönyv", amit legutóbb 2021. júniusában frissítettek és bővítettek, egyértelműen bizonyítja, hogy a környezet és a tagállamok EJEE szerinti kötelezettségei összekapcsolódnak (a CoM válaszának 3. pontja). „Mindazonáltal", a válasz következő pontjában a CoM arról informálja a PACE-t, hogy megbízta a CDDH azzal, hogy térképezze fel a lehetőségeket e területen, ideértve az emberi jogokról és a környezetről szóló eszköz vagy eszközök kidolgozásának megvalósíthatóságát és szükségességét vizsgáló tanulmány elkészítését is, melynek során figyelembe veszik a PACE 2211 (2021) sz. ajánlását is (a CoM válaszának 4. pontja). A CoM hozzátette, hogy a további lépések tekintetében megfelelő döntést majd a CDDH tanulmányának megvizsgálása után hoz. Megjegyzendő, hogy jelentősen pozitívnak értékelhető választ a CoM két hónappal azután fogadta el, hogy az ENSZ Közgyűlése elismerte a környezethez való jogot, s így valószínűsíthetően a nemzetközi kontextus s az azt létrehozó momentum nagy mértékben befolyásolta azt, hogy az Európa Tanács történetében először a CoM komolyan fontolóra vette a PACE javaslatát és elemzés céljából továbbította azt a CDDH-nak.

Ezen kívül a CoM maga is proaktív módon részt vállalt a folyamatban, és a PACE ajánlására adott válaszának elfogadása napján, azaz 2022. szeptember 27-én elfogadta az emberi jogokról és a környezet védelméről szóló CM/Rec(2022)20 javaslatát[719] is, melynek keretében azt javasolta az államoknak, hogy: gondolják át a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog természetét, tartalmát és joghatásait, és ennek alapján fontolják meg, hogy nemzeti szinten elismerjék ezt a jogot mint emberi jogot, amely lényeges az emberi

[718] CoM, *Reply to Recommendation 2211 (2021): Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Doc. 15623 of 04 October 2022* (Strasbourg: CoM, Adopted at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies (27 September 2022)); https://pace.coe.int/pdf/a936c959236832f39371e62bcdbe87f64476ecd6002df00ab9761c3829a8e26f/doc.%2015623.pdf (2025. május 27.).

[719] CoM, *Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on human rights and the protection of the environment* (Strasbourg: CoM, Adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2022 at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies); https://rm.coe.int/0900001680a83df1 (2025. május 27.).

jogok érvényesülése szempontjából, és összefüggésben áll más jogokkal illetőleg a hatályos nemzetközi joggal; vizsgálják felül nemzeti jogszabályaikat és gyakorlatukat annak biztosítása érdekében, hogy azok összhangban legyenek az ezen ajánlás függelékében foglalt ajánlásokkal, elvekkel és iránymutatásokkal; gondoskodjanak arról, hogy az ajánlást lefordítsák saját országuk hivatalos nyelvére (nyelveire), és megfelelő eszközökkel biztosítsák annak széles körű terjesztését az illetékes hatóságok és az érdekelt felek körében; a Miniszteri Bizottságon belül vizsgálják meg az ajánlás végrehajtását legkésőbb öt évvel annak elfogadását követően. A CM/Rec(2022)20 javaslat függelékében az áll, hogy az államok az ajánlás végrehajtásakor: biztosítsák a nemzeközi környezeti jog általános elveit, ideértve a „ne árts" elvet, az elővigyázatosság és a megelőzés elveit, a „a szennyező fizet" elvét, és legyenek tekintettel a nemzedékek közötti méltányosság elvére is; biztosítsák, hátrányos megkölönböztetés nélkül, és a környezeti szempontokat is figyelembe véve, az EJEE-ben, és ha alkalmazandó a Szociális Chartában, foglalt jogok és szabadságok teljes élvezetét; foganatosítsanak megfelelő intézkedéseket a környezeti károknak leginkább kitett vagy különösen veszélyeztetett személyek jogainak védelme érdekében, figyelembe véve szükségleteiket, kockázataikat és képességeiket; biztosítsák, hátrányos megkölönböztetés nélkül, egyebek mellett, a környezeti ügyekben az információhoz és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférést, a környezeti döntéshozatalban való részvételt és a környezeti nevelést; biztosítsák a környezetvédelmi döntéshozatali folyamatok minden szakaszában az emberi jogok tiszteletben tartását; az ajánlás végrehajtása során konzultáljanak és működjenek együtt szubnacionális szervezetekkel, a civil társadalommal, a nemzeti emberi jogi intézményekkel, az emberi jogok védelmével és előmozdításával foglalkozó regionális intézményekkel, a környezetvédelemmel foglalkozó emberi jogi aktivistákkal, a gazdasági szereplőkkel, az őslakos lakosokkal és a helyi közösségekkel, valamint a városokkal és régiókkal; ösztönözzék, vagy adott esetben követeljék meg, hogy az üzleti vállalkozások a környezettel kapcsolatos emberi jogi kötelezettségeiknek megfelelően járjanak el, többek között, a nemzeti és nemzetközi, kötelező és önkéntes intézkedések intelligens kombinációjának alkalmazásával.

VIII.4. Jogilag mindent lehet, de akarni nem

A CDDH-ENV ötödik ülésszakával kezdődően,[720] 2022. szeptemberében kezdett el dolgozni a jelentéstervezeten, amelyet 2024. márciusában, a tizedik ülés alkalmával véglegesített,[721] majd továbbította a CDDH-nak, hogy az fogadja el a 2024. júniusi találkozóján. Az EJEB Nagykamarájának éghajlatváltozási ügyekben kihirdetett ítéletének következtében a CDDH 100. plenáris ülésén úgy tartotta tanácsosnak, hogy vizsgálja meg ezen ügyek relevanciáját a megbízatása szempontjából, tudomásul vette a CDDH-ENV jelentéstervezetét, és elfogadott egy, a CoM részére közlendő helyzetjelentést, amelyben, egyebek mellett, kérvényezte a tanulmány benyújtására megszabott határidő meghosszabbítását 2024. december 31-ig. A CDDH a megvalósíthatósági tanulmányát[722] a 2024. november 25. és 29. között megrendezett 101. Plenáris ülésszakán fogadta el.

Tekintettel arra, hogy a CDDH megvalósíthatósági tanulmánya (a továbbiakban: CDDH MT) lényegében a CDDH-ENV véglegesített jelentéstervezetének (a továbbiakban: CDDH-ENV VJT) a rövidített változata, és figyelembe véve, hogy e dokumentumokban érintett problémakörök jelentős részét a jelen írás már bemutatta és vizsgálta, az elkövetkezőkben kizárólag a CDDH és CDDH-ENV munkáinak azon részeit térek tárgyalom, amelyek egy EJEE-hez csatolandó környezetről szóló KJ szempontjából újszerűek vagy relevánsak. Így például nem térek ki egyáltalán azon megoldási lehetőségekre, amelyek a Szociális Chartával kapcsolatosak, vagy amelyek egy emberi jogokról és környezetről szóló önálló szerződésre vonatkoznak.

Az egészséges környezethez való emberi jog előfordulását és előfordulási formáit az Európa Tanács tagállamainak nemzeti jogában a CDDH-ENV egy szakértői csoport által kidolgozott, három kérdést tartalmazó kérdőív alapján mérte fel. A kérdések a következők voltak: (i) az egészséges környezethez való jog valamilyen kifejezett formáját védi-e az alkotmány, a jogszabályok vagy a joggyakorlat, és ha igen, milyen feltételekkel; ii) a jog bírói úton

[720] A CDDH-ENV jelentéstervezettel kapcsolatos találkozóiról szóló jelentések elérhetők: *Environment and Human Rights (CDDH-ENV). Meetings and Events*; https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/environment-and-human-rights (2025. május 27.).
[721] Supra 21. CDDH-ENV, *[Draft] Revised CDDH report on the need for and feasibility of a further instrument or instruments on human rights and the environment, CDDH-ENV(2023)06REV4*.
[722] Supra 618. CDDH, *CDDH Study on the Need for and Feasibility of a Further Instrument or Instruments in The Field of Human Rights and The Environment. CDDH(2024)R101 Addendum 2*.

érvényesíthető-e, és ha igen, milyen feltételek mellett; és iii) mit mondtak, ha mondtak egyáltalán valamit a nemzeti bíróságok erről a jogról az ítélkezési gyakorlatukban?

A kérdőívre a CeE 46 tagállamából összesen 27 állam felelt, s ezért nem lehet egy kellően teljes képet alkotni az adott kérdéskörökben (CDDH-ENV VJT, paras. 92-94.).

A CDDH-ENV által elvégzett értékelés szerint az Európa Tanács több tagállama kifejezetten vagy hallgatólagosan valamilyen formában elismeri a környezethez való jogot; majdnem minden tagállamban esetenként a legfelső bíróságok vagy az alkotmánybíróságok fontos szerepet játszanak a jog alkalmazásában és fejlesztésében; azon államok, amelyek elismerik a jogot, kivétel nélkül korrelatív negatív és pozitív állami kötelezettségeket is rendelnek hozzá; néhány tagállam elismeri a környezet védelmére vonatkozó azon pozitív kötelezettséget is, melynek értelmében az államnak biztosítania kell és meg kell teremtenie az egészséges környezet feltételeit; valamennyi állam, amely elismeri a jogot, mérlegelési jogkört biztosít a jogalkotó számára a tekintetben, hogy milyen eszközökkel teljesíti a kötelezettségeket; az Aarhusi Egyezmény ratifikálása következtében 41 tagállam biztosítja nemzeti jogában a környezeti eljárási jogok gyakorlását; számos tagállam, amely nem ismeri el a környezethez való emberi jogot, alkotmányos elvként vagy célkitűzésként kodifikálta a környezetvédelmet.

Ami a bírósági úton való érvényesíthetőséget illeti, azokban az államokban, amelyek nemzeti joga biztosítja az egészséges környezethez való emberi jogot, e jog bíróság előtt ugyanúgy érvényesíthető, mint más emberi jogok. Ez különösen azt jelenti, hogy lehetőség van közigazgatási határozatok elleni megsemmisítési keresetek benyújtására (Azerbajdzsán, Franciaország, Grúzia/Georgia, Görögország, Olaszország, Szlovákia), valamint – amennyiben a nemzeti jogrendszer általánosságban lehetővé teszi – jogszabályok alkotmányossági felülvizsgálatára is (Csehország, Grúzia/Georgia, Olaszország, Lettország, Portugália, Szlovákia, Szlovénia). Egyes tagállamok keresetindítási jogot biztosítanak az NGO-k, illetve helyi és regionális területi önkormányzati szervek számára (Norvégia, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia), más államok pedig az *actio popularis*t is lehetővé teszik (Lettország, Portugália). Vannak azonban olyan tagállamok is, amelyek bár elismerik az egészséges környezethez való emberi jogot nemzeti jogukban, azt nem tekintik bíróság előtt érvényesíthető jognak (Belgium, Málta, Hollandia) (CDDH-ENV VJT, paras. 95-99.).

A CDDH MT, amely valószínűsíthetően más forrásokat is figyelembe vett, már úgy fogalmaz, hogy a jog bírósági úton történő érvényesíthetőségének mértéke államonként nagy fokú eltérést mutat (CDDH MT, para. 48.).

A CDDH-ENV VJT és a CDDH MT lényeges végkövetkeztetésének értelmében: bár a CoE több tagállama jogilag elismerte az egészséges környezethez való emberi jog valamely

formáját, és nemzeti bíróságaik e joggal kapcsolatban kiterjedt joggyakorlatot alakítottak ki, a tagállamok között még nem alakult ki egyetemleges egyetértés, megegyezés vagy felfogás a jog természetét, tartalmát, alkotóelemeit és következményeit illetően (CDDH-ENV VJT, para. 100., CDDH MT, para. 60.). Az európai régióra vonatkozó ezen utóbbi megállapítás, mintegy többletérvként, megerősíti egy előző fejezetben levont következtetésemet, miszerint a környezethez való jog a jelenben még nem képezi a nemzetközi szokásjog részét.

A CDDH számos olyan további eszköz lehetőségét felvázolja, amelyek megvalósíthatók az emberi jogok és a környezetvédelem területén: az EJEE-hez csatolt KJ, a Szociális Chartához csatolt KJ, az emberi jogokról és a környezetről szóló önálló szerződés, felülvizsgálati mechanizmusok, a környezetvédelem beillesztése az EJEE preambulumába, a környezetvédelem beillesztése a Szociális Charta preambulumába, a környezethez való jogot elismerő kötelező erővel nem bíró eszközök, az eddig felsorolt eszközök különböző kombinációja, és végezetül azon opció, melynek értelmében a felsorolt eszközök egyike sem kerül elfogadásra. (CDDH MT, paras. 25-32.). Ezek közül, mint már fentebb jeleztem, csak az EJEE-vel kapcsolatos opciókra térek ki.

Előztesen megjegyzendő azonban, hogy a CDDH megállapításai arra engednek következtetni, hogy egy nem kötelező eszköz elfogadása (CDDH MT, 116.), valamint a monitoring rendszerek felállítása (CDDH MT, 108.) katalizálhatják az államok hajlandóságát arra, hogy idővel kötelező erejű eszközt vagy eszközöket is elfogadjanak, ugyanis mindkét opció, bár különböző mechanizmusok által, de elősegítik a részes felek egyetértését a környezethez való jog alkotóelemeinek, hatályának és jogkövetkezményeinek tekintetében.

A CDDH-ENV a vonatkozó szakirodalom tanulmányozása, a meghallgatott szakértők véleménye, az NGO-k és a civil társadalom nyilatkozatai alapján tíz olyan indokot azonosít, amelyek egy új eszköz elfogadását szükségessé teszik. Hozzáteszi, hogy ezen indokok és azok megalapozottsága tekintetében nem foglal állást.

Az új eszköz elfogadásának indokai a következők (CDDH-ENV VJT, 102-112.):

i) indok: az egészséges környezethez való emberi jog jogilag kötelező érvényű elismerése az Európa Tanács keretében – ez lenne a legerősebb normatív kifejeződése a környezetvédelem és az emberi jogok közötti kapcsolatot tisztázásának, valamint azon felvetésnek, miszerint egyrészt az emberi jogi rendszer megköveteli a környezet védelmét, és másrészt a környezetvédelem eredményessége az emberi jogok gyakorlásának is függvénye; ezen túlmenően, összehangolná és megerősítené a környezet védelmére irányuló tagállami

alkotmányos és infraalkotmányos rendelkezéseket és egy hatékony kikényszerítő mechanizmussal garantálná azok betartását;

ii) indok: egy olyan keret létrehozása, amely lehetőséget nyújtana a tagállamok részére, hogy konszenzuálisan kialakítsák a jog alkotóelemeit – tekintettel arra, hogy a jelenben nincsen egyetértés a jog tartalmát és terjedelmét illetően;

iii) indok: megválaszolná az eljárási követelmények működésének és az anyagi jogi normák alkalmazásának kérdéseit az európai emberi jogban – az egészséges környezethez való jog lefektetésekor olyan eltérő szabályok megfogalmazására nyílik lehetőség (például az NGO-k kereseti joga, a joghatóság kérdésének újragondolása, a bizonyítási teher enyhítése vagy megfordítása, az államok mérlegelési körének szűkítése, az okozati összefüggésre és az áldozati státuszra vonatkozó teszt enyhítése, fellazítása, mérsékelése vagy rugalmasabbá tétele, a jóvátétel fogalmának vagy alkalmazásának kiterjesztése az teljes körű ökológiai rehabilitációra, megelőző jellegű ideiglenes intézkedések elrendelése, a jövő nemzedékei érdekeinek érvényesítése, a környezeti károknak és kárveszélyeknek leginkább kitett csoportokhoz tartozó egyének megfelelő védelme – hogy csak párat említsek), amelyeknek betudhatóan az EJEB vagy az ECSR megfelelő jogi védelemben részesítheti a jogosítottakat és a környezetet egyaránt;

iv) indok: a vállalkozások és az üzleti szféra nemzetközi környezeti felelősségének fokozása – egy olyan új eszköz, amely átfogó és közvetlen, környezetvédelemmel kapcsolatos megfelelő gondosságon alapuló emberi jogi standardok (*new instrument containing direct comprehensive environment-related human rights due diligence standards*) betartására ösztönözné vagy kötelezné vállalatokat, különösen amennyiben jogorvoslathoz való hozzáférést is biztosítana a vállalati környezettel kapcsolatos emberi jogi sérelmeket elszenvedők számára (például alternatív vitarendezési mechanizmusok révén), fokoznák a vállalati felelősségvállalást és elszámoltathatóságot;

v) indok: annak biztosítása, hogy a jogosítottak számon kérhessék és felelősségre vonhassák az államokat a környezetromlás és a hármas planteráris válság területein – egy új eszköz olyan jogi keretet hozna létre, amely a jogosítottak számára lehetővé tenné az egészséges környezethez való emberi jog érvényesítését, a kikényszeríthetőség az államok jogsértő cselekedeteinek és mulasztásainak megállapításához és megszűntetéséhez vezet, ami viszont hozzájárul az állami magatartás megváltozásához; az államok ilyen jellegű alkalmazkodása előidézi a jogsértések megelőzését, s ezen utóbbi jelenség pedig előmozdítja a környezet védelmét és a jogosítottak egészségét, fejlődését és jóllétét;

vi) indok: a nemzetközi ítélkezési gyakorlat továbbfejlesztésének ösztönzése a környezetromlás és a hármas planetáris válság kezelése érdekében – az emberi jogokra és a környezetre vonatkozó új eszköz vagy eszközök kellően meghatározott normatív keretet és jogalapot kölcsönöznének az EJEB vagy ECSR részére a környezettel kapcsolatos ügyek tárgykörében, ami az emberi jogok összefüggésében előidézné és bátorítaná a környezetromlás és a hármas planetáris válság kezelésére alkalmas koherens ítélkezési gyakorlat kialakulását és továbbfejlődését, ami viszont hozzájárulna, egyebek mellett, a jogbiztonság megteremtéséhez is;
vii) indok: hozzájárulna a (környezeti) emberi jogok védelmezőinek hatékonyabb védelméhez;
viii) indok: az egészséges környezethez való emberi jog védelmének kialakítása és fejlesztése a tagállamok nemzeti jogának szintjén – egy kötelező erővel bíró jogi eszköz ratifikálása következtében a környezethez való jog beépülne azon államok nemzeti jogrendjébe is, amelyek még nem ismerik el e jogot vagy azt csak részben ismerik el (például annak csak eljárási dimenzióját), egységesítené vagy legalábbis nagy mértékben harmonizálná a jog normatív kifejeződését a tagállamok szintjén, megerősítené a nemzeti környezetvédelmi törvényeket, hatékonyabbá tenné ezen környezetvédelmi jogszabályok végrehajtását és kikényszeríthetőségét, fokozná a nyilvánosság környezeti döntéshozatali folyamatokban való részvételét, fokozná az elszámoltathatóságot, csökkentené a környezeti igazságtalanságokat, ugyanolyan rangra emelné a környezethez való jogot, mint amilyen státusznak a gazdasági és szociális jogok örvendenek, javítaná a környezeti teljesítményt;
ix) indok: a civil társadalmi szervezetek és az NHRI-k elvárásainak való megfelelés;
x) indok: az Európa Tanács megbízatásának gyakorlása a környezetvédelem megerősítése területén.
Az EJEE-hez csatolt környezethez való jogról szóló KJ-re vonatkozó opció tekintetében a CDDH megismétli, hogy a szakirodalom, a szakértők és a civil társadalom érvsorozatának értelmében az EJEE rendszerének keretében megvalósuló elismerés fokozott védelmet nyújtana az egyének számára a környezeti károkkal szemben, jogbiztonságot teremtene mind a jogosítottak mind pedig az államok részére, lehetővé tenné a kérelmezőknek, hogy a környezettel kapcsolatos kérdésekben igényeiket hatékonyan érvényesítsék a nemzeti bíróságok és az EJEB előtt, abban az esetben is amikor egyéb alapjogaik sérelme nem áll fenn. Ugyanakkor, jegyzi meg a CDDH, hacsak az új KJ nem védelmezné magát a környezetet, a környezethez való jog továbbra is megkövetelné, hogy a környezeti ártalom valamilyen formában kedvezőtlen hatással legyen az egyénekre nézve (CDDH MT, 83.). A

CDDH ezen utolsó megjegyzésének vonatkozásában hozzá kell tenni, hogy a fentebb elemzett PACE KJ-tervezete szintén nem védelmezi a környezetet önmagában. Igaz ugyan, hogy a 3. preambulumbekezdésben elismeri a környezet belső értékét, de megfigyelhető, hogy a meghatározást tartalmazó 1. cikkel együttesen olvasott 5. cikk értelmében az emberi jogi oltalom alá eső és az azáltal garantált környezetminőség továbbra is az emberi egészség, fejlődés és jóllét függvénye. Például egy földrajzilag elszigetelt patak szennyezése, amely egyetlen egyénnek sem jelent vagy nyújt ökoszisztéma-szolgátatást, nem minősülne a környezethez való jog megsértésének a PACE KJ-tervezetének értelmében. Nem minősülne továbbá a jog megsértésének egy olyan környezeti kárveszéllyel szembeni fellépés elmulasztása, amelynek bekövetkezte tudományos bizonyossággal nem érintheti hátrányosan az egyén egészségét, fejlődését vagy jóllétét. Azonban, amennyiben például az adott környezeti elem ökoszisztéma-szolgáltatásnak minősíthető egy egyén szempontjából, és ezen ökoszisztéma-szolgáltatást sérelem éri, vagy amennyiben tudományos bizonytalanság áll fenn afelől, hogy egy adott környezeti kockázat veszélyeztetheti-e az emberi egészséget, fejlődést és jóllétet, s az állam elmulasztja tájékoztatni a potenciálisan érintetteket (ezen helyzetek valamennyiben hasonlítanak malpraxis azon eseteire, amikor a szakember, orvos vagy ügyvéd, nem nyújt megfelelő tájékoztatást), úgy a környezethez való jog sérelmének lehetősége is fennáll. Azaz, tekintettel arra, hogy az egészség, fejlődés és jóllét jelentősen tág fogalmak, s figyelembe véve a korrelatív állami kötelezettségeket meghatározó II. szakaszban lefektetett elveket, valamint azon tényt is, miszerint a KJ-tervezet normatív logikája általánosan vélelmezi az emberi jogok és környezetvédelem közötti oksági kapcsolatot, ez a jogi oltalom sokkal kiterjedtebb annál, mint amit a közvetett védelem tézise bármikor is biztosított vagy biztosíthat a jövőben.

CDDH szerint az EJEE-hez csatolt KJ központi eleme a környezethez való jog kifejezett jogi védelme, ezen túl pedig tartalmazhat olyan rendelkezéseket, amelyek pontosítják a jog konstituáló elemeit, s emelett olyan rendelkezéseket, amelyek az Egyezmény szerinti elfogadhatóság vagy joghatóság feltételeire, valamint az Egyezmény környezeti ügyekben alkalmazandó szubsztantív standarjaira (például a sérelem súlyossági szintje, a bizonyítási teher és a bizonyítási nehézségek, az okozati összefüggés) vonatkoznak. Ennek mentén a CDDH meglátásában három különböző konceptuális modell vehető fontolóra:

(a) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása (I. KJ modell);

(b) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, valamint e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása (II. KJ modell);

(c) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása, valamint további rendelkezések beillesztése, amelyek a KJ hatálya alá tartozó ügyekben az EJEE szerinti joghatósági és elfogadhatósági feltételek alkalmazására, illetőleg azok anyagi normáinak alkalmazására vonatkoznak (a „kiegészítő elemeket" is tartalmazó III. KJ modell) (CDDH MT, 83.)

A CDDH-ENV vázlatosan és pontszerűen elemzi, hogy a szakirodalom, a szakértők és a civil társadalom által megfogalmazott indokok közül melyekre terjednek vagy legalábbis terjedhetnek ki az eszköz-opciók. Ezen vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy az I. KJ modell nem terjedne ki a ii), iii) és iv) indokokra, a II. KJ modell nem terjed ki a iii) és iv) indokokra, míg a „kiegészítő elemeket" is tartalmazó III. KJ modell csak a iv) indokra nem terjed ki, az összes többi indokot lefedi vagy potenciálisan lefedheti (CDDH-ENV VJT, 39-42.). Kiemelendő, hogy az összes vizsgált opció közül (ideértve a Szociális Chartára, az önálló egyezményre, a puha megegyezésekre stb. vonatkozó opciókat is) a „kiegészítő elemeket" is tartalmazó III. KJ modell terjed ki a legtöbb indokra (CDDH-ENV VJT, 39-58.).

A CDDH nem veszi át a CDDH-ENV „indok-eszköz opció" vizsgálati módszerét, de ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy a jog konstitutív elemei mellett az Egyezmény által előírt elfogadhatóságra és joghatóságra, valamint szubsztantív standardjainak alkalmazására is kitérő, „kiegészítő elemeket" is tartalmazó III. KJ modell által szabályozott környezethez való jog nyújtaná a legmegfelelőbb és legfokozatabb védelmet a jogosítottak és a környezet részére egyaránt, különösen, ha módosítana joghatóság megállapítására vonatkozó feltételeken és kereseti jogot biztosítana az egyesületeknek, vagy változtatna az áldozati státusz koncepcióján, az okozati összefüggésre vonatkozó teszten, valamint a bizonyítási teher megoszlásával kapcsolatos szemléletmódon. A CDDH ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a III. KJ modell fragmentációhoz vezetne, hiszen az EJEB bizonyos standardokat alkalmazna a már elismert emberi jogok esetén, és más standardokat a környezethez való jog esetén. A CDDH meglátásában továbbá az úgynevezett „kiegészítő elemeket" is tartalmazó modell – főként amennyiben az elfogadhatósági vagy joghatóságra vonatkozó követelményeken is változtat – azt feltételezné, hogy az EJEB radikálisan eltér majd attól, ahogyan jelenleg az alapvető jogokat kezeli, ami viszont elbátortalaníthatja a tagállamokat vagy a tagállamok egy nagyobb részét attól, hogy ratifikáljanak egy ilyen jogkiterjesztő KJ-t (CDDH MT, 92-94.).

Ha a fentebbi részletesebb elemzésemet rávetítjük a CDDH által felállított az EJEE-hez csatolandó KJ modellekre, akkor észrevehető, hogy a PACE KJ-tervezete valahol a II. és III. modell között helyezkedik el, ugyanis az 5. cikkben garantálja a környezethez való jogot

(ezzel kimeríti az I. modell feltételeit), meghatározza annak konstituáló elemeit, azaz a procedurális dimenziót a 6. cikkben, és az anyagi dimenziót az 1. cikkben található meghatározás, az 5. cikkben szereplő jelzők, a 7.1. cikkben megfogalmazott értelmezési szabály, valamint a II. szakaszban található elvekből fakadó állami kötelezettségeknek megfelelő jogosultsági elemek segítségével (ezzel kimeríti a II. modell követelményeit). Továbbá, szintén a II. szakasz által előírt elvekkel, valamint a 2., 3. és 5. preambulumbekezdésekkel együttesen olvasott 5. cikk egy olyan értelmezési lehetőségnek ad helyt, miszerint az okozati összefüggésre vonatkozó, valamint a bizonyítási teherrel kapcsolatos teszt enyhülni fog a jogosítotti oldalon (vagyis úgy tűnik, hogy árnyalatnyian és rendkívül kifinomult módon, de magában foglal valamit a III. modellre jellemző „kiegészítő elemekből" is). A PACE ezen óvatosabb, megelőzően is konszenzust kereső, a radikálisabb vagy kényesebb „kiegészítő elemeket" (extraterritoriális joghatóság kiterjesztése a határokon átnyúló környezeti károkkal és az éghajlatváltozással kapcsolatos ügyek esetén, valamint az NGO-k kereseti joga/áldozati státusza) mellőző stratégiája viszonylag egyértelműen kiderül a már hivatkozott Moutquin indoklásának C.4.2.36. pontjából: „Tisztában vagyok azon kiváló akadémiai javaslatokkal, hogy mit tartalmazhatna egy ilyen Egyezményhez csatolt Kiegészítő Jegyzőkönyv, azonban az általam javasolt modellbe kizárólag azokat az elemeket foglaltam bele, amelyek illeszkednek az Egyezmény és a Bíróság jelenlegi keretébe. Ennek oka, hogy meggyőződésem szerint a jogi eszközök tárházára van szükségünk, amelyek kiegészítik egymást [itt az előadó arra utal, hogy nem csak az EJEE, hanem a Szociális Charta rendszerének összefüggésében is kodifikálni kell a környezethez való jogot – a szerző megjegyzése], nem pedig egyetlen eszközre, amelybe minden egyes elemet megpróbálunk beleszorítani még akkor is, ha azok valójában nem illeszkednek megfelelően egy Egyezményhez csatolt Kiegészítő Jegyzőkönyv keretébe."

Azon opció, melynek értelmében az EJEE preambulumába ékelődne be egy környezet védelméről szóló bekezdés, a CDDH-ENV vizsgálata szerint csupán a vi) és x) indoknak felelne meg, azaz előmozdíthatná és ösztönözhetné az EJEB ítélkezési gyakorlatának fejlődését a környezetromlással és a hármas planetáris válsággal szembeni törekvések összefüggésében, és kifejezné az Európa Tanács megbízásának gyakorlását a környezetvédelem területén (CDDH-ENV VJT, 54-55). A CDDH-ENV megjegyzi, hogy a preambulum ilyen jellegű kiegészítése hangsúlyozná az emberi jogok és a környezet közötti szoros kapcsolatot, kiemelné a környezet védelmének rendkívüli fontosságát, és ezáltal textuális alapot nyújthatna az EJEB környezetvédelmi ítélkezési gyakorlatához a preambulum értelmező funkcióján keresztül. Valóban, a VCLT 31. cikk (2) bekezdése második tézisének

értelmében a szerződések tárgyát és célkitűzéseit meghatározó bevezető rész rendelkezései az érdemi, operatív előírások kiemelt interpretatív eszközei. Itt felemlítem a már bemutatott összevetésem, amelyen keresztül cáfoltam Serghides bíró azon tézisét, miszerint az EJEB *Golder ügy*ben kifejtett indoklása alapján igazolni lehetne azt, hogy az EJEE 2. és 8. cikke magában foglalna egy környezethez való aljogot/részjogot (*sub-right*). S teszem ezt azért, mert amennyiben idővel a környezethez való jog valóban általános jogelvvé vagy a nemzetközi szokásjog részévé válna, és az EJEE preambulumába kellő szövegezéssel ékeltetne be a környezet védelmének fontossága, úgy valóban nem lenne elképzelhetetlen, hogy a *Golder ügy* érvelési logikája mentén az EJEB immáron megalapozottan felfedezhessen egy, az EJEE 2. és 8. cikkeiben, a nevesített változásoknak betudhatóan, létrejött környezethez való részjogot. Noha a párhuzamból még így is hiányozna a *Golder ügy*ben használt, a VCLT 31. cikk (1) bekezdésének második tézisére épített fő érv, azaz hogy az adott cikk szövegösszefüggésében olvasott kifejezések szokásos értelme a részjog létére enged következtetni (a már hivatkozott *Golder ügy* 31. és 32. paragrafusai). Még ha egy környezet védelméről szóló preambuláris bekezdés elégtelennek is minősülne a részjog létrehozásához, úgy vélem, hogy ténylegesen hozzájárulhatna az EJEE „zöld" értelmezésének kialakításához, majd fejlődéséhez (mint már egy fentebbi vizsgálat során jeleztem: szerény véleményem szerint egy ilyen jelzővel minősíthető ítélkezési gyakorlat a jelenben nem létezik). A CDDH azonban helytállóan megjegyzi azt, amit a CDDH-ENV elmulasztott hozzáfűzni a kérdéskörhöz, nevezetesen azt, hogy egyrészt a preambulum módosítása meglehetősen nehézkes és hosszadalmas folyamatot igényelne, tekintettel arra, hogy ebben az esetben a hatályosuláshoz az államok egyhangú beleegyezésére lenne szükség, másrészt pedig, hogy ez az opció nem nyújtana lehetőséget az államoknak arra, hogy egyetértésre törekedve alakítsák a jog tartalmát, terjedelmét és jogkövetkezményeit (CDDH MT, 31).

Megvalósíthatósági tanulmányának „következtetések és ajánlások" része (VIII. fejezet) mintegy bevezető gondolataként a CDDH elismeri, hogy a hármas planetáris válság hátrányosan befolyásolja az emberi jogokat, s ezen közös és sürgős probléma állandó figyelmet és mérlegelést igényel, és megemlíti a Reykjavíki Nyilatkozatban foglalt, a tagállamok állam- és kormányfői által kinyilvánított kötelezettségvállalást: „[k]özösen kötelezettséget vállalunk arra, hogy: i. megerősítjük az Európa Tanács keretében folytatott tevékenységünket a környezet emberi jogi vonatkozásainak területén, a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog mint emberi jog politikai elismerésére alapozva, összhangban az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 76/300. számú, „A tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog" című határozatával, valamint azáltal, hogy

előmozdítjuk a Miniszteri Bizottság CM/Rec(2022)20 számú, az emberi jogokról és a környezetvédelemről szóló ajánlásának végrehajtását."[723] Csak egy zárójel keretében említem, hogy a 2023-ban született Reykjavíki Nyilatkozatban az Európa Tanács kifejezetten politikai jellegűnek minősítette a környezethez való jognak az ENSZ 76/300 sz. határozata által történő elismerését.

A vizsgált lehetséges kiegészítő jogi eszközök különböző opcióit illetően a CDDH úgy ítéli, hogy azok előnyeit és hátrányait leszámítva, mindegyik jogilag megvalósítható (CDDH MT, 122). Ebből pedig az következik, hogy nincsen sem jogelméleti sem elvi vagy technikai akadálya annak, hogy az EJEE rendszere kiegészüljön egy környezethez való jogról szóló eszközzel, legyen az a PACE KJ-tervezete vagy akár annál egy ambíciózusabb, az NGO-k kereseti jogát és az extraterritoriális joghatóság kiterjesztését egyaránt előíró, KJ-verzió.

Ugyanakkor a CDDH hozzáteszi, hogy eltérő nézetek és vélemények állnak fenn mind a további eszköz vagy eszközök szükségességének, mind pedig a mérlegelt különböző lehetőségek megvalósíthatóságának (az előnyök és hátrányok tekintetében) kérdésében. Mindazonáltal, a tagállamok hajlandóságukat fejezték ki arra, hogy továbbra is konstruktívan együttműködjenek ezekben a problémakörökben (CDDH MT, 123).

Továbbá – sajnálatos módon anélkül, hogy e tekintetben nevesítené az adott tagállamokat vagy pontosítaná azt, hogy mely álláspontot hány tagállam képviseli – a CDDH kiemeli, hogy egyes tagállamok úgy vélik, hogy egy környezethez való emberi jogot garantáló kötelező erejű jogi eszköz elfogadásáról már most meg kellene kezdeni a tárgyalásokat, míg más tagállamok nincsenek megggyőződve arról, hogy ennek a szükségessége a jelenben fenáll, tekintettel arra, hogy magát a környezetet védelmezi a nemzetközi környezetjog, míg az emberi jogokat az EJEE, ideértve az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát is. Továbbá, vannak olyan államok, amelyek még nem fejtették ki álláspontjukat e kérdés kapcsán, s olyanok is, amelyek egyetlen kérdés vonatkozásában sem hozták nyilvánosságra nézeteiket. A CDDH megvalósíthatósági tanulmánya szerint egyes tagállamok úgy vélik, hogy különböző okoknál fogva, az EJEB nem a legmegfelelőbb fórum a környezethez való emberi jog kifejezett védelmének szempontjából, míg más államok úgy ítélik, hogy a jogot fel kellene venni az egyezményes jogok jegyzékébe, annak érdekében, hogy az egyének az EJEB ítéleteinek következtében hatékony jogorvoslatban részesülhessenek környezeti jogaik sérelme esetén. Azon tagállamok közül, amelyek támogatják egy jogi kötőerővel bíró eszköz

[723] Council of Europe (CoE), *Reykjavík Declaration – United around our values. 4th Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe* (Reykjavík: CoE, 16-17 May 2023), 21.; https://edoc.coe.int/en/the-council-of-europe-in-brief/11619-united-around-our-values-reykjavik-declaration.html (2025. május 29.).

kidolgozását, egyesek az EJEE-hez csatolt KJ-t részesítenék előnyben, mások egy önálló szerződés kidolgozását preferálnák, míg megint mások még nem fejezték ki álláspontjukat e tekintetben. Továbbá, egyes államok úgy ítélik, hogy az Európa Tanács tagállamainak szintjén először egyetértést kell kialakítani a környezethez való jog tartalma, terjedelme, konstituáló elemei és jogkövetkezményei tekintetében, és csupán ezt követően kezdődhet el érdemi tárgyalás arról, hogy milyen természetű és formájú eszközben rögzítsék e jogot, és e vonatkozásban utalnak a CoM (általam már fentebb tárgyalt) emberi jogokról és a környezet védelméről szóló CM/Rec(2022)20 ajánlására (CDDH MT, 124-130.).

A CDDH úgy véli, hogy megvalósíthatósági tanulmányával eleget tett a CoM-tól kapott megbízásnak, és hogy a kérdés további vizsgálata politikai döntéseket igényel. A CDDH arra a következtetésre jutott, hogy a Miniszteri Bizottság fontolóra vehetné annak feltérképezését, hogy milyen mértékű politikai támogatottság áll fenn a CDDH által azonosított egyes lehetőségek iránt, az emberi jogok és a környezetvédelem területén végzendő további feladatok tekintetében, ideértve annak mérlegelését is, hogy elkezdődjék-e egy új, jogilag kötelező erejű vagy nem kötelező érvényű eszköz kidolgozása a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog biztosítása érdekében. Igenlő válasz esetén, a CoM elrendelhetné annak vizsgálatát, hogy ezen eszköz milyen formát kellene magára öltsön. Továbbá, a CoM utasítást adhat a CDDH részére további elemzések és vizsgálatok elvégzésére a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való emberi jog természetével, tartalmával és következményeivel kapcsolatban, annak érdekében, hogy megalapozza a döntést arról, hogy e nevesített jog egy új eszköz tárgyát képezze-e, és ha igen, milyen formában (CDDH MT, 124-130.).

ENSZ szakértők és különelőadók 2025. május 5-én sajtóközlemény formájában sürgették az Európa Tanács minisztereit, hogy kezdeményezzenek tárgyalásokat egy kötelező erejű EJEE-t kiegészítő jegyzőkönyvről, amely végre elismerné az Európai régióban a környezethez való jogot.[724] A CoM a 2025. május 13. és 14. között Luxemburgban megrendezett 134. ülésszakán egyebek mellett elfogadta a környezet büntetőjog általi védelméről szóló Európa Tanács-i Egyezményt (CM(2025)52-final),[725] a Környezetről szóló Európa Tanács-i

[724] OHCHR, *Council of Europe must recognise the right to a healthy environment, UN experts urge*. UN Special Rapporteurs and Independent Experts. Press releases (Special Procedures) (Geneva: UN, 05 May 2025); https://www.ohchr.org/en/press-releases/2025/05/council-europe-must-recognise-right-healthy-environment-un-experts-urge; utolsó megtekintés: 2025. május 29.

[725] Council of Europe (CoE), *Council of Europe Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law. CM(2025)52-final* (Luxemburg: CoE, 13-14 May 2025, 134th Session of the Committee of Ministers);

Stratégiát (CM(2025)51-addfinal),[726] és erőteljesen ösztönözte a tagállamokat arra, hogy hajtsák végre az emberi jogokról és a környezet védelméről szóló CM/Rec(2022)20 ajánlást, valamint arra utasította a miniszteri megbízottakat, hogy a lehető leggyorsabban fontolják meg, hogy kívánják-e előmozdítani egy esetleges kötelező vagy nem kötelező erejű eszköz kidolgozását a környezethez való emberi jog területén.[727]

Ugyancsak 2025. május 14-én a Center for International Environmental Law (CIEL) egy kommünikét tett közzé honlapján, amelyben úgy véli, hogy az Európa Tanács elmulasztotta azt a kulcsfontosságú lehetőséget, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen a tiszta, egészséges és fenntartható környezet jogi védelméről. Sebastian Duyck, a CIEL vezető jogásza, azt nyilatkozta, hogy a miniszteri tárgyalások során mindvégig Norvégia és Svájc (mint emlékezünk: Svájc annak a központi csoportnak a tagja, amely kidolgozta s előterjesztette mind a HRC, mind pedig az ENSZ Közgyűlése előtt a környezethez való jog kifejezett elismeréséről szóló határozattervezeteket, noha ő maga nem ismerte el nemzeti jogrendjében a környezethez való jogot) vezette az ellenállást az előrelépéssel szemben, de azt is hozzátette, a dagály fordulni látszik: Franciaország, Szlovénia és Portugália példáját követve bizonyos államok már elkezdték meghallani a polgárok és szakértők felhívását, hogy lépjenek fel és biztosítsák, hogy Európa ne legyen többé az egyetlen kontinens, amelynek regionális emberi jogi rendszere nem ismeri el jogilag az egészséges környezethez való jogot alapvető emberi jogként.[728]

Van esély arra, hogy a közeljevőben a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog felvételt nyer az Egyezmény rendszerébe, de arra is, hogy csak a távoli jövőben, mint ahogyan arra is, hogy a viták körforgásában ragad. Mart Susi úgy ír, hogy abban az esetben is beszélhetünk új emberi jogról, ha egy jog még nem alapozta meg önmagát szigorú jogi

---

https://search.coe.int/cm/eng#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680b5cfad%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]} (2025. május 29.).

[726] Council of Europe (CoE), *Council of Europe Strategy on the Environment. CM(2025)51-final* (Luxemburg: CoE, 13-14 May 2025, 134th Session of the Committee of Ministers); https://search.coe.int/cm/eng#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680b5cc15%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]} (2025. május 29.).

[727] Council of Europe, *134th Session of the Committee of Ministers. CM(2025)OJ-final - 134th Session of the Committee of Ministers (Luxembourg, 13-14 May 2025) - I. Programme - II. Agenda - III. Annotated agenda*; https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680b5c915%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]} (2025. május 29.).

[728] Center for International Environmental Law (CIEL), *Council of Europe Lagging Behind on Legally Protecting the Right to a Healthy Environment* (2025 May 14); https://www.ciel.org/news/coe-lagging-behind-on-legally-protecting-the-right-to-a-healthy-environment/ (2025. május 29.).

értelemben vett önálló emberi jogként, csak hozzá kell tegyük: „vitatási eljárás alatt" (*'under the process of contestation'*).[729]

Van esély arra is, hogy a Miniszteri Bizottság úgy dönt: a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogot felvesszük az Egyezmény rendszerébe. De eshetőség van arra is, hogy újólag is ez lesz a válasza: *'Best I can do is a re-updated and re-extended manual'* (a legtöbb, amit tehetek egy még frissítettebb és még bővítettebb kézikönyv).

A jelen sorok írásakor függőben még a kiegészítés.

[729] Supra. 433. Susi, "Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis" (2020), 28.

IX. Következtetések

A jelen írás célirányosan – vagyis a jognak az Egyezmény rendszeréhez való hozzáillesztése vagy hozzáilleszthetősége szempontjából relevánsnak ítélt kérdések mentén – végigkövette és kritikusan elemezte a kialakulóban lévő környezethez való jog, valamint e jog konstituáló elemeinek konceptuális és normatív kifejeződési formáit, illetőleg e formák fejlődését, s ezen túlmutatóan az ezekkel szorosan összefüggő tárgyköröket, annak érdekében, hogy ennek az előzetes vizsgálat során megállapított szempontok és részkövetkeztetések fényében elemezhesse a Parlamenti Közgyűlés környezethez való joggal kapcsolatos jogkiterjesztési kísérleteit, különösen a legújabb kiegészítő jegyzőkönyvtervezetét.

A dolgozat a következő kérdések megválaszolását tűzte ki céljául:

A. Milyen formában és hogyan fejeződik ki a környezethez való jog a Parlamenti Közgyűlés azon első négy kísérlete keretében, amelyek az Egyezmény rendszerét egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel kívánták kiterjeszteni?
B. Milyen releváns részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok vonhatók le a kialakulóban lévő környezethez való jog valamilyen formáját tartalmazó nemzetközi, regionális és nemzeti eszközök és dokumentumok kritikus vizsgálata alapján?
C. Az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlata minősíthető-e „zöld értelmezésnek”? Az EJEB joggyakorlatának fényében értelmezendő egyezményes normatív korlátok lehetővé teszik-e egy származtatott önálló környezethez való jog vagy egy konceptuális autonómiával kevésbé rendelkező más alapjogokban foglalt környezethez való részjog bírói jogértelmezés útján történő elismerését? A nem kormányzati szervezetek kereseti joga és az extraterritoriális joghatóság fogalma miként jelenik meg EJEB újabb, környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatában?
D. Hogyan értékelhető a Parlamenti Közgyűlés legújabb ajánlásának függelékében szerepelő kiegészítő jegyzőkönyvtervezet, különösen a részkövetkeztetések fényében?

A. Parlamenti Közgyűlés korábbi kísérletei arra, hogy az EJEE rendszerét kiterjessze egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel

A.1. Heinhard Steiger és a bonni munkacsoport kiegészítő jegyzőkönyvtervezetete

A szakirodalmi források arra engednek következtetni, hogy az 1970-es strasbourgi Európai természetvédelmi konferencián elhangzott kiegészítő jegyzőkönyvvel kapcsolatos gondolat nem minősül hivatalos előterjesztésnek, ezért ezt nem is számoltam a PACE próbálkozásai közé. Ezen felfogás szerint az új jogot „az egészséges és sértetlen környezethez való jog" néven vették volna fel egy jogkiterjesztő KJ következtében az Egyezmény alapjogi katalógusába. Normatív tartalmát tekintve, egy egyéni anyagi jogról lett volna szó, amely magában foglalta volna az észszerűen szennyezésmentes levegőhöz és vízhez/ivóvízhez való jogot, a túlzott zajjal és egyéb (környezeti) ártalmakkal szembeni védelemhez való jogot, és a partokhoz, vidékekhez és hegyekhez való észszerű hozzáférés jogát. Eljárási dimenziót nem tartalmazott volna. Ez egy meglehetősen fragmentált, atomizált, korai víziója a jognak. Érdekessége, hogy egybevonta az egészséges környezethez való jogot a természeti környezethez való hozzáférés jogával, egyesítés, ami jogdogmatikailag indokolatlan megoldásnak tűnik.

Heinhard Steiger és a bonni munkacsoport a Stockholmi Nyilatkozat elfogadásának kontextusában 1973. márciusában a Környezetről szóló európai miniszteri konferencián mutatta be „Az emberi/emberséges környezethez való jog: az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt kiegészítő jegyzőkönyvre vonatkozó javaslat" című kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet. A tervezet a környezethez való jog anyagi jogosultságainak és eljárási jogosultságainak egyaránt két-két cikket dedikált. A tervezet és az ahhoz fűzött alátámasztó memorandum figyelmes olvasata és vizsgálata arra enged következtetni, hogy a kodifikációra előterjesztett jog nagyobb valószínűséggel tekinthető az élethez való jog egy meghatározott és specifikus dimenziójának, mint egy valóban új, környezethez való jognak. További elemzésem pedig bebizonyítja, hogy azt az alapjogi többletvédelmet, amit akkoron a *steigeri* KJ-tervezet szubsztantív és procedurális – egyébként korához képest vívmányokat is tartalmazó – dimenziói kívántak volna nyújtani, azóta jobbára lefedi az EJEB ítélkezési gyakorlata. Az Európa Tanács miniszerhelyettesei azért utasították el ezt a KJ-tervezetet, mert úgy ítélték, hogy rendelkezései nem voltak kellően pontosak ahhoz, hogy bíróság előtt

érvényesíthetők legyenek, valamint nem nyújtottak elégséges iránymutatást a jogalkalmazás tekintetében.

A.2. Az 1431 (1999) sz. PACE ajánlás

Egy alapos vizsgálat után arra a következtetésre jutottam, hogy egyes szakirodalmi forrásokkal ellentétben az 1130 (1990) sz. „az Európai Charta és a Környezetvédelemről és Fenntartható Fejlődésről szóló Európai Egyezmény kidolgozásáról" címmel ellátott ajánlásában a PACE nem azt javasolta a CoM-nak, hogy a környezethez való jogot egy, az EJEE-hez csatolt opcionális, jogkiterjesztő kiegészítő jegyzőköny formájában kellene elfogadni, s ezért ezt nem számoltam a kísérletek közé.

Az 1431 (1999) sz. ajánláshoz a PACE nem mellékelt kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet, és az ajánlást megelőző jelentésből (Doc. 8560/05.10.1999) kiderül az is, hogy ez esetben nem történtek nagyszabású és átfogó előkészítő munkálatok. A javaslat szövegezése bátortalan és bizonytalan, nem igazán artikulálja a környezethez való jog alkotó elemeit és dimenzióit (noha említésszerűen utal az elővigyázatosság elvére, valamint a jog lehetséges szubsztantív és procedurális vetületére), nem tematizálja a környezet és a többi alapvető emberi jog közötti viszonyt, nem közli az új eszköz szükségességét alátámasztó okokat, a bennefoglalt indokok ambícióhiányt bizonyítanak (például az éghajlatváltozást kivonta volna a környezethez való jogot rögzítő norma tárgyi hatálya alól), korántsem meggyőzőek vagy pertinensek. A PACE 1431 (1999) sz. ajánlása tehát egy tétovázó, jogi és jogelméleti szempontból megalapozatlan, a tudományos megalapozást alig említő kísérletnek számít. Válaszában (Doc. 8892/20.11.2000) a CoM úgy ítélte, hogy a környezethez való emberi jog EJEE keretében történhető megvalósíthatóságának vizsgálata nem időszerű, ugyanis számos, meglehetősen bonyolult jogi és fogalmi kérdést vet fel. Hozzátette, hogy nem támogatja egy olyan új nemzetközi jogi eszköz kidolgozását sem, mint például Európai Környezetvédelmi Charta.

A.3. Az 1614 (2003) sz. PACE ajánlás

Ugyan kiegészítő jegyzőkönyvtervezet ezúttal sem kísérte a próbálkozást, az aarhusi jog-triádra jelentősen alapozó 1614(2003) sz. „Környezet és Emberi Jogok" címet viselő PACE ajánlás szembetűnően ambiciózusabb és célirányosabb az 1999-es elődjénél. Ezúttal a PACE egyéni eljárási jogok beemelését szorgalmazta az EJEE rendszerébe, és azt javasolta a CoM-

nak, hogy dolgozzon ki egy EJEE-hez csatalandó KJ-t, amely az Aarhusi Egyezményben foglaltaknak megfelelően a környezetvédelem fokozását célzó egyéni eljárási jogok elismeréséről szól (érdekesség, hogy a PACE nem hivatkozott a Riói Nyilatkozat 10. elvére). A javaslat 10.1. pontjának elszigetelt értelmezéséből az következne, hogy a kidolgozandó KJ az Aarhusi Egyezeményben foglalt három eljárási jogra kellene korlátozódjon, de a jelentés 26. – az előadó által is félkövér betűtípussal szedett – pontja kifejezetten kijelenti, hogy a tervezett KJ az aarhusi eljárási jog-triádon kívül magában kell foglalja az állam által biztosított aktív környezetvédelemhez való egyéni jogot is, amely megegyezik, csak ebben a vonatkozásban, az állam korrelatív objektív védelmi kötelezettségével. A 26. pont szövegezése tehát arra enged következtetni, hogy a környezethez való jog eljárási jogosultságain kívül a tervezett KJ kifejezetten elismerné a szubsztantív, anyagi jogosultságot is. A javaslatot alátámasztó jelentés „egyéniesített" környezethez való jogról (*individualised right to environment*) beszél, ami magában foglalná, az aarhusi eljárási elemek mellett egy intézkedések megtámadását lehetővé tevő összetevőt is, amelynek alapján, az egyénnek joga van az államtól megkövetelni, hogy tartózkodjék a környezet állapotát negatívan befolyásoló intézkedésektől és mulasztásoktól, illetőleg azt, hogy engedélyező és hatósági minőségében eljárva, megakadályozza azt, hogy harmadik felek (magánszemélyek) intézkedései vagy mulasztásai negatívan befolyásolhassák a környezet állapotát. Ez a kiegészítő eljárási jogosultság az Escazúi Megállapodás 8. cikk (2) bekezdés c) pontja első mondata előfutárának és gondolati megalapozásának is tekinthető. Az elméleti megalapozás tekintetében a PACE itt említi először a „kombinációs modellt" (*combination model*), de furcsa módon, lehetséges alternatívájaként, megemlíti az alanyi jogot nem feltétlenül származtató „elválasztási modellt" (*separation model*) is. A PACE ezen javaslata a környezethez való eljárási jogot olyannyira megpróbálja „egyéniesíteni", hogy annak kollektív dimenzióját teljes mértékben háttérbe szorítja. E vonatkozásban az előadó hangsúlyozza, hogy az egyedüli logikus megoldás azt diktálja, hogy a nemzetközi közösség mindenki számára „a természetes létfenntartási rendszerként" (*natural life supporting system*) értelmezett „saját" környezetéhez (*'his or her environment'*) való jogot kell emberi jogként elismerje. A jelentés szerint a jogosítottak csak egyének lehetnek (e tekintetben éles kontrasztot mutat az aarhusi emberi jogi megközelítéssel, amely óriási hansúlyt fektet az ENGO-k szerepére). A jelentés a jövő generációkhoz tartozó egyének jogait és a nemzedékek közötti méltányosság elvét olyan „etikai kötelességnek" és „politikai jellegű programalapú elvnek" tekinti, amelyet jobb csak a kidolgozandó KJ preambulumába beékelni (ez szintén eltér az aarhusi modelltől, ahol a „jövő generációkban élő minden egyén azon jogának

védelme" az egyezmény érdemi rendelkezéseket tartalmazó 1. cikkében szerepel). A PACE javaslatának elképzelése szerint az „egyéniesített" környezethez való jog az EJEE-ben már szabályozott, s az EJEB konzekvens joggyakorlatának értelmében az élethez, a testi sérthetetlenséghez, s valamelyest az egészséghez és jólléthez való jogot is magában foglaló, 2. és 8. cikkek "kiterjesztéseként" vagy "megerősítéseként" fogható fel, olyanképpen, hogy az elővigyázatosság és a fenntarthatóság elveinek alkamazása következtében előzetes védelmet nyújt az EJEE által jelenleg oltalmazott értékek számára. Érdeme, hogy a jogosultságok és a korrelatív állami kötelezettségek normatív tartalmát olyan környezetvédelmi alapelvek összefüggésében szándékozta meghatározni, mint az elővigyázatosság, a fenntarthatóság és a kauzális felelősség elve (*the principle of causal responsibility*). Az 1614(2003) sz. ajánlás igazoló érveként a jelentés kitér az EJEB ítélkezési gyakorlata és az államok alkotmányai által biztosított oltalom hiányosságaira is, hangsúlyozva, hogy a jelenlegi oltalom általában csak az olyan már fennálló, azonnali vagy közvetlen veszélyekre terjed ki, amelyek az életet ténylegesen veszélyeztetik, és jellemzően nem fedi az olyan környezeti beavatkozásokat, amelyek, az EJEB által felállított szűk kritériumoknak meg nem felelően, veszélyeztetik az emberi életet, egészséget vagy tulajdont.
Válaszában a Miniszteri Bizottság, érdemi hozzáfűzés nélkül, teljes mértékben osztotta a CDDH véleményét, és megismételvén, hogy az EJEB evolutív jogértelmezésének betudhatóan az EJEE rendszere közvetve már hozzájárul a környezet védelméhez, úgy ítélte, hogy ebben a szakaszban nem lenne helyénvaló egy környezethez való jogról szóló KJ kidolgozása, mint ahogyan az sem, hogy ebben a tárgykörben ajánlásokat fogalmazzon meg a tagállamok részére.
Kézzel fogható eredmény: a CoM támogatta a CDDH iránymutatások vagy kézikönyvek kidolgozására vonatkozó javaslatát.

A.4. Az 1885 (2009) sz. PACE ajánlás

Az 1885 (2009) sz. PACE ajánlás, amihez szintén nem fűztek KJ-tervezetet, azt javasolta a CoM-nak, hogy dolgozzon ki egy EJEE-hez csatolandó KJ-t, mely elismeri az egészséges és életképes környezethez való jogot. Az elképzelés szerint a javasolt jog anyagi és eljárási jogosultságokat egyaránt kellene tartalmazzon. Ez az ajánlás és annak magyarázó megjegyzései többször is utalnak arra, hogy a környezethez való jog az „erős fenntarthatóság" ('*strong sustainability'*) konceptumát kívánja előmozdítani. A környezethez való jogot „negyedik generációs alapvető jogként" vagy „a jövő társadalom érdekében

lefektetett jogként" jellemzi, és felhívja rá a figyelmet, hogy a természeti tőke egy bizonyos alapkészlete nem helyettesíthető s így az idők folyamán állandónak kell maradnia, kifejti, hogy a mindenkori társadalom egészének és külön-külön minden egyénnek kötelessége, hogy a jövő generációnak örökségül egy egészséges és életképes környezetet hagyományozzon. Az 1885 (2009) sz. ajánlásában a PACE szakított a beszűkült jogképzés víziójával, és ezúttal a környezethez való jogot előretekintőbb és átfogóbb módon artikulálja, mind a temporalitás mind pedig az alkalmazási kör szempontjából. A 2009-es jelentés visszatér az EJEB dinamikus ítélkezési gyakorlata által biztosított oltalom hiányos jellegére, és kifejti, hogy olyan kifejezett jogalap szükségeltetik a tényleges hatékonyság biztosításának érdekében, amelyre az egyének akkor is hivatkozhatnak, ha egyéb alapvető joguk nem sérül. Meglátásában az autonóm környezethez való jog elismerése arra sarkallná a részes feleket, hogy komolyabban vegyék a környezettel kapcsolatos problémákat, egyfelől annak köszönhetően, hogy megerősítené a környezethez való jog alkotmányos védelmét az EJEB által kínált jogorvoslati mechanizmuson keresztül, másfelől annak betudhatóan, hogy ösztönözné a tagállamokat a környezetvédelem területén vállalt nemzetközi kötelezettségeik betartására. A jog tartalmát tekintve kiemeli, hogy az egészséges környezthez való jog két egymást kölcsönösen kiegészítő dimenzióból kell, hogy álljon, egy anyagi és egy eljárási dimenzióból. A szubsztantív dimenzióval kapcsolatosan az előadó elismeri, hogy – az eljárási vetülettel ellentétben – a jog anyagi jogosultságát tartalmazandó előírás normatív tartalmát nehéz meghatározni, de tárgyi hatálya túlmutat az egészségvédelmi szempontokon. Véleménye szerint a normatartalom mindmáig tisztázatlansága nem jelent áthidalhatlan akadályt, mivel idővel az EJEB ítélkezési gyakorlata, összevonva a releváns tagállami peres ügyek tapasztalatát, s figyelembe véve a részes felek által vallott elveket – az elővigyázatosság elvét, a megelőzés és kártalanítás elveit (ezen utóbbi gyakorta a „szennyező fizet" elv formájában jelenik meg), a fenntarthatóság elvét és a jövő nemzedékek jogainak tiszteletben tartását – konkrét ügyek mentén majd kidolgozza a környezethez való jog normatív tartalmát.

Az 1885 (2009) sz. ajánlás érdemei: a jog egy előretekintőbb változatának körvonalazása, kollektív dimenziójának kirajzolása, és szükségességének egyértelműbb bemutatása, hogy csak egy párat említsek. Ugyanakkor, éppen a problematika leglényegesebb és legvitatottabb szempontjából mutatja a legnagyobb hiányosságot, nevesül a jog szubsztantív jogosultságának kidolgozása tekintetében. A PACE megfogalmazásának túlzott pontatlansága, vagy egy Alston-i terminussal élve „kamélonszerű minősége", vélhetően már a kezdettől fogva meghiúsította a 2009-es kísérlet sikerességét.

A CoM ezúttal is megismételte, hogy bár az EJEE kifejezetten nem ismeri el a környezet védelméhez való jogot, az európai emberi jogi rendszer már közvetve hozzájárul a környezet védelméhez a már meglévő alapjogok és az EJEB evolutív értelmezést alkalmazó ítélkezési gyakorlata révén, és fenntartotta azon álláspontját, melynek értelmében a jelenben nem tanácsos a környezethez való jogról szóló KJ-vel bővíteni az EJEE-t.
Kézzel fogható eredmény: a 2005-ben publikált „Emberi jogokról és Környezetről szóló Kézikönyv" frissítésének és bővítésének elrendelése.

B. Releváns részkövetkeztetések, megállapítások és szempontok

B.1.

A reform KJk hatályosulásához valamennyi részes fél ratifikációja szükséges. Elméleti akadálya nincs annak, hogy egy reform KJ egyben jogkiterjesztő KJ is legyen, de a hatályosulással és a jogalkotási technikákkal kapcsolatos nehézségek, valamint ilyen jellegű precedens hiánya indokolatlanul nehézzé tennék, hogy a környezethez való jogot közvetlenül magának az EJEE-nek az I. fejezetébe kíséreljék meg beilleszteni. Ebből következik, hogy az új, önálló környezethez való jog kifejezett elismerése jogkiterjesztő, opcionális KJ formájában kell, hogy történjen.
Ha a környezethez való jogot csupán az EJEE preambulumába kívánnák beilleszteni, az ugyancsak magával vonná a hatályosuláshoz szükséges szigorú feltételt, azaz minden állam beleegyezését.

B.2.

Ha analógia útján a VCLT szerint értelmezzük a Stockholmi Nyilatkozat 1. elvét, akkor a textuális és kontextuális értelmezés szerint

- ha együttesen olvassuk a Nyilatkozat 1. preambulumbekezdésének 3. mondatával, akkor elmondható, hogy megállapította a környezet állapota és az emberi jogok megvalósulása közötti szoros összefüggés fennállását,
- nem annyira az egészséges környezethez való jog vezethető le, mintsem egy olyan megfelelő életfeltételekhez való jog, amelynek, mint ahogyan a többi alapvető emberi jognak is, különösen az egyenlőségnek és szabadságnak, egyszerre egyik alapfeltétele és lényegi eleme a megfelelő környezet, és e megfelelőség minimumkövetelménye a méltóságteljes és egészséges élet biztosítása,

a teleologikus értelmezés szerint

- célja egy olyan kötelezettségek és azoknak megfelelő jogok által biztosított környezetvédelem és -javítás, amely lehetségessé teszi és előmozdítja az alapvető jogok tényleges érvényesülését, azonban az nem derül ki, hogy a környezethez való emberi jog elismerése feltétlenül szükséges lenne e cél megvalósulásához.

Az előkészítő munkálatok szintén cáfolják, hogy az egészséges környezethez való jogot állapítaná meg.

Ebből következik, hogy a Stockholmi Nyilatkozat 1. elve nem szolgálhat kiindulópontként egy olyan bizonyítás keretében, melynek célja, hogy bebizonyítsa: a környezethez való jog a nemzetközi szokásjog részét képezi. Ugyanakkor bizonyítja, hogy már elfogadásakor politikai egyetértés volt afelől, hogy a környezet minősége összefüggésben áll az emberi jogokkal.

B.3.

Ksentini különelőadó és Rodríguez-Rivera állításaival ellentétben, a nemzetközi jog akkori (1992) és véleményem szerint mostani állását figyelembe véve, a bírósági úton való érvényesíthetőség szempontjából helytelen párhuzamot vonni a GSzKJNE-ben foglalt jogok és a környezethez való jog között: a GSzKJNE-ben foglalt jogok jogi szempontból teljes körű elismerésnek örvendenek, és esetükben fennáll a fokozatos megvalósítás jogi (és nem csupán politikai) követelménye, azaz kiteljesedésük, ideértve kikényszeríthetőségüket is, jogilag bizonyosnak számít; a környezethez való jog esetén még nem áll fenn jogi garancia arra, hogy fokozatos vagy azonnali igényjoggá válik majd a jövőben. Ennek továbbgondolásaként, noha az elemzés időpontjában a bíróság előtti érvényesíthetőség valóban nem szükséges előfeltétele az emberi jogok elismerésének (Ksentini statikus megközelítése), ahhoz, hogy egy javasolt új emberi jog a nemzetközi jog szempontjából emberi jognak minősülhessen, egyebek mellett, az Alston által felállított *appellation contrôlée* értelmében és a problematika által megkövetelt dinamikus megközelítés szerint, kellően pontosnak kell lennie ahhoz, hogy meghatározható jogokat és kötelezettségeket származtasson, azaz a vizsgált időpontban már tartalmaznia kell az azonnali vagy fokozatos igényjoggá válás és bírósági úton való kikényszeríthetőség potenciálját. Egy kialakulóban lévő emberi jog természetesen az elismerés több fázisán is átmehet. Így például, 1992-ben, a Ksentini-jelentésben foglalt összehasonlító alkotmányjogi szempontok alapján egy helyesen levont következtetés valahogy így hangzott volna: a nemzeti jogrendszerek elemzésének alapján a környezethez való jog még *a priori* nem alkalmas arra, hogy kikényszeríthető emberi joggá váljék, de

jelenleg is tartalmazza azon (güntheri értelemben vett) normatív hatékonyságot, amelynek betudhatóan a jövőben elérheti a megfelelő alkalmassági szintet (potenciált).

B.4.

A „tényleges morális emberi jog" (*genuine moral human right*) egy eredendően jogi természetű konstrukció, amely a törvényes jogéval megegyező alaki sajátosságának s ezzel összefüggésben belső normatív logikájának és indokoltságának betudhatóan képes morális szempontból megalapozni, hogy miért kellene ugyanolyan jogállással rendelkezzen, mint bármely más jogi értelemben már elismert emberi jog, és ugyanakkor elégséges potenciálja van arra, hogy egy meghatározott társadalmi, történelmi és gazdasági kontextusban, esetenként az elismerés különböző fázisain átmenve – kellően megalapozott morális törekvés, politikai akaratnyilvánítás, puha megegyezésben foglalt előírás vagy puha rendelkezés stb. – elismert emberi joggá alakuljon, azaz intézményesüljön. Következésképpen a „tényleges morális emberi jog" és a „kialakulóban lévő törvényes emberi jog" (*emerging legal human right*) fogalmai egybeesnek. A kialakulóban lévő környezethez való jog puha megállapodásokban való szereplése politikai akaratnyilvánításként vagy aspirációként, tehát lényegében a „törvényesülés" irányába tett lépésnek számít, amennyiben az adott kontextus megfelelő az érvényesülési potenciál szempontjából.

B.5.

Az emberi jogok „hitelességét" (*authenticity*) vizsgáló Cranston-féle teszt ellentmond a tételes nemzetközi emberi jogok rendszerének, valamint a szisztéma alapvető és eredendő belső logikájának, ezért a kialakulóban lévő környezethez való jog emberi jogként való elismerhetősége – általában vagy bizonyos emberi jogi rendszerek keretében különösen – az Alston által felállított minőségellenőrzési teszt (*appellation contrôlée*) és az ezzel jobbára megegyező ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozatának 4. bekezdése alapján vizsgálandó.

B.6.

A vizsgált szakirodalmi forrásokkal ellentétben, Nagy-Britannia aláíráskor tett és a ratifikációkor megerősített deklarációja nem minősíthető fenntartásnak (*reservation*) a Bécsi Egyezmény 2. cikk (1) bekezdés d) pontja értelmében, hanem jogi természetét tekintve nyilatkozat (*declaration*) vagy értelmező nyilatkozat (*interpretative declaration*), ami ilyenképpen minősítve jelentősen alátámasztja azon meglátásom, miszerint az Aarhusi

Egyezmény 1. és 7. preambulumbekezdésével együttesen olvasott 1. cikkének kimagasló jelentősége, hogy jogilag és jogi értelemben kifejezetten emberi jogi értékként ismeri el a kialakulóban lévő környezethez való anyagi jog által oltalmazott társadalmi értéket.

B.7.

Az Aarhusi Egyezmény jogorvoslati rendszere nem teljesen koherens, azaz lehetővé teszi, hogy az 1. cikkben pusztán deklarált, majd a 4-8. cikkekben túlnyomórészt állami kötelezettség formájában pontosított jogosítványok ne mindegyikének álljon rendelkezésére teljes körű jogorvoslat a 9. cikk értelmében. Minden olyan eljárási jogosultság vagy részjogosultság, amelynek nem feleltethető meg jogérvényesítési rendelkezés az Aarhusi Egyezmény kontextusában, nem minősíthető valódi jogosultságnak, azaz csupán *leges imperfectae*. A részes felek hozhatnának kedvezőbb nemzeti jogszabályokat az aarhusi korrelativitási hézagok megszüntetése érdekében, de nem kötelezhetők erre.

B.8.

Az Aarhusi Egyezmény 3. cikkének (6) bekezdése nem képezheti a visszalépés kivételes megengedhetőségének jogalapját. Az ACCC helytelenül járt el, amikor a jogkövetési eljárás keretében (az ACCC/C/2004/04 sz. ügyben) megfogalmazott megállapításai és ajánlásai 18. paragrafusában erre a rendelkezésre hivatkozva hibásan állapította meg, hogy a tárgyaló felek nem zárták ki teljes mértékben a meglévő jogok korlátozásának vagy csökkentésének lehetőségét, amennyiben az ezen jogok által biztosított oltalom nem csökken az Egyezmény által biztosított szint alá. Az Aarhusi Egyezmény logikája tehát, ugyan hibás jogalapra támaszkodva de kivételes esetekben és bizonyos feltételek között megengedi az államok számára a visszalépést.

B.9.

A környezethez való jog anyagi és eljárási jogosultságai két egymást kiegészítő és kölcsönösen megerősítő dimenziót jelentenek, ezért amennyiben csak lehetséges, a védelem teljességének, összefüggőségének és hatékonyságának biztosítása érdekében erősen javasolt, hogy mindkét vetület ugyanazon eszköz keretében kerüljön szabályozásra.

B.10.

Az úgynevezett „elválasztási modell” (*separation model*) nem alkalmas arra, hogy a környezethez való emberi jog szabályozási módszerét képezze.

Raz és Hayward jogosultság-kötelesség viszony-„hálózat” elgondolására épülő különleges korrelativitás tézisét, az úgynevezett „kombinációs modellt” (*combination model*) egy sajátosabb változata ültethetné leghatékonyabban a gyakorlatba. Ezen modell lényege, hogy a környezethez való jogot, ideértve annak anyagi és eljárási vetületeit egyaránt, kellő pontosítási potenciállal, de viszonylag nyílt tartalommal határozza meg. A jog normatív tartalmának pontosítása a nemzetközi környezetvédelmi jog elveivel szoros összefüggésbe és összhangba hozott (tágabban megfogalmazott) korrelatív állami kötelezettség útján történik. Egy ilyen modell előidézi és elősegíti a dinamikus normatartalom-fejlődését, azaz a jogok tartalmának és terjedelmének kiteljesedése újabb és újabb kötelezettségeket képes generálni. Az eszköz struktúráját tehát úgy kell alakítani, hogy a jogosultságnak ne a kötelezettségek taxatív listája feleljen meg, illetőleg a kötelezettségeket valami természetéből eredően evolutívval kell összekapcsolni, s ilyenek a nemzetközi környezetjog vagy az ahhoz szorosan kötődő alapelvek.

B.11.

Az emberi jogok és a környezet védelme közötti szoros összefüggés felismerésének kontextusában, a nemzetközi szinten végbement jogfejlődés értelmében a környezethez való jog tartalmának egy jelentős része a megfelelő környezet élvezetének biztosítására vonatkozó állami emberi jogi kötelezettségekből származik. Noha az ENSZ különelőadóinak jelentései ezt vonakodnak beismerni, egy figyelmesebb vizsgálat és elemzés arra enged következtetni, hogy a már elismert alapjogok teljes körű és hatékony védelme a hármas planetáris válságnak betudhatóan állami többletkötelezettséget igényel. A már elismert emberi jogok terjedelme és tartalma az élő eszköz doktrínájának köszönhetően egy bizonyos mértékig kiterjeszthető – ezt a mértéket a jogalkalmazás korlátai adják, amely a művelet során nem válhat jogalkotássá – az őket fenyegető veszély hatására, s így jöhetnek létre a már elismert emberi jogok úgynevezett környezeti dimenziói, amelynek egy sajátos kifejeződési formája a környezethez való részjog/aljog képződése. Azonban, s minthogy a jogalkalmazásnak vannak határai, a már meglévő emberi jogok tartalmi és terjedelemmel kapcsolatos korlátai még a legevolutívabb értelmezés útján sem terjeszthetők ki annyira, hogy jogalapul szolgálhassanak egyes olyan állami többletkötelezettségek származtatására, amelyeket a saját oltalmuk teljeskörűsége megkívánna. Röviden, az új fenyegetéssel szemben a már elismert alapjogok képtelenek hatékony védelmet biztosítani az általuk védendő emberi jogi értékeknek. Egy ilyen konstelláció tehát megköveteli a jogalkotást, pontosabban egy olyan új emberi jogot előíró

norma elismerését, amelynek hatálya és normatív tartalma alapján kikényszeríthető azon állami többletkötelezettség-hálózat, amely nem származik és nem is származtatható a már meglévő emberi jogokból. Ha ez a jogalkotás nem történik meg, akkor az emberi jogok rendszerében hézag keletkezik. Az emberi jogi joganyag szempontjából tehát a környezethez való jog elismerésének indoka az előbb bemutatott korrelativitási hiátus. A környezethez való jog tehát a már meglévő emberi jogok – a hármas planetáris válság által kikényszerített – zöld dimenzióinak túlcsordulását foglalja egy egységes normatív keretbe, s kiegészül azokkal a szubsztantív és procedurális többletelemekkel, illetőleg a nemzetközi környezeti jog alapelveiből származó konstituáló tényezőkkel, amelyek az érvényesülést ténylegessé és hatékonnyá teszik. Ezen utóbbi összetevők és a normatív rendeltetésének együtteséből adódik például a megelőző funckciója és a kollektív dimenziója. A környezethez való jog anyagi és eljárási jogosítványaival, kollektív dimenzióval és preventív funkciójával egy olyan „vasernyőjogot" képez, amely lehetővé teszi a többi alapvető jog teljes körű élvezetét a megfelelő környezetminőség, a kellően működő ökoszisztéma-szolgáltatások és a stabilabb éghajlat biztosítása, garantálása révén.

B.12.

A környezethez való jog preventív funkcióját, megelőző dimenzióját csak az elővigyázatosság, a megelőzés, a nemzedékek közötti méltányosság, a visszalépés tilalma, a teljes körű ökológiai helyreállítás elvei és az ezen elveket teljeskörűen érvényre juttató állami kötelezettség képes biztosítani. Az oltalom egy magasabb fokának elérését elősegítheti a jövő nemzedékek környezethez való jövőbeli jogainak teljes körű megőrzésére vonatkozó, jelenbeli állami kötelezettség, az *in dubio pro natura* elvének érvényesítése, valamint – főként összetett és kiterjedt környezeti károk vagy kockázatok esetén – a bizonyítási teher megfordítása.

B.13.

A környezethez való jog kollektív dimenziójának megvalósítása különös kihívást képez minden olyan jogrendben, amely, sajátosságainak betudhatóan, a környezethez való jogot képtelen kollektív jogként értelmezni. Az ilyen típusú rendszerek esetén a leghatékonyabb és talán egyetlen módja annak, hogy a jog mégis átfogóan megfelelő oltalomban részesülhessen a különböző környezeti, emberi jogi és a jövő nemzedékek érdekeit képviselő nem kormányzati szervezetek kereseti jogának biztosításában áll; e *locus standi* értelmében az NGO-k/ENGO-k a bíróságok előtt a jog sérelmét állító egyének képviseletében eljárva

érvényesítik azok jogigényeit, vagy, alternatív megoldásként, áldozati státusszal rendelkeznek.

B.14.

Az éghajlatváltozás és egyéb összetett, diffúz, nagy kiterjedésű, határokon átnyúló környezeti károk a környezethez való jog hatékony és teljes körű védelmének érdekében megkívánják az extraterritoriális joghatóság újragondolását.

B.15.

Egyes, az értekezés szempontjából releváns nemzetközi szerződések közvetlen alkalmazandóságát vagy emberi jogi jellegét nem lehet megállapítani általánosan és elszigetelten, pusztán az adott nemzetközi szerződés megfogalmazása alapján, hanem figyelembe kell venni az egyes nemzeti jogrendszerek viszonyulását is e tekintetben. Majtényi például azt állítja, hogy az Aarhusi Egyezmény egyik tulajdonsága – amely távolítja az emberi jogi jellegtől és közelíti a környezeti jogi jelleghez – abban áll, hogy nem közvetlenül alkalmazandó nemzetközi szerződés (*is not a self-executing international treaty*). A Francia Köztársaság szintjén azonban a *Conseil d'État* – figyelembe véve az „alanyi jog" (*l'objet du traité*), az „önvégrehajtó jelleg" (*le caractère auto-exécutoire*) és a „pontos megfogalmazás" (*la précision*) kritériumait – számos ügyben kimondta, hogy az Aarhusi Egyezmény 6. cikkének (1) bekezdés a) pontja és (2) bekezdése, az I. mellékletben felsorolt tevékenységek vonatkozásában, illetve szintén a 6. cikk (3) és (7) bekezdései közvetlenül alkalmazandók a francia nemzeti jogban, míg az Egyezmény 1. cikke, 2. cikkének (4) bekezdése, 5. cikkének (2) bekezdése, 6. cikkének (1) bekezdés b) és c) pontjai, valamint (4), (6), (8) és (9) bekezdései, 7. cikke, 8. cikke, 9. cikkének (3) és (5) bekezdései nem bírnak közvetlen hatállyal. Hasonlóan, a Párizsi Megállapodás és rendelkezéseinek jogi természetéről komoly viták folynak mind a szakirodalmban, mind pedig „az államok éghajlatváltozással kapcsolatos kötelezettségei" című 187 sz. ügyben az ICJ előtt. E vonatkozásban, Brazíliában a *ADPF 708 sz. ügy*ben a Szövetségi Legfelsőbb Törvényszék kimondta, hogy az ökológiailag kiegyensúlyozott környezethez való jogot elismerő brazil alkotmányos rend értelmében azon nemzetközi környezetjogi szerződések, ideértve a Párizsi Megállapodást is, amelyeknek Brazília szerződő fele, „törvényfeletti jelleggel" bíró, különleges típusú emberi jogi szerződéseknek minősülnek.

B.16.

Boyd egyik monumentális művére alapozva, Knox ENSZ különelőadói jelentései és ennek nyomán szakirodalmi művek összehasonlító alkotmányjogi szempontból egyáltalán nem tesznek különbséget az alkotmányos környezetvédelem (mint állami feladat, alkotmányos érték vagy alkotmányos nemzeti politikát irányító elv) és az alkotmány által garantált környezethez való alanyi jog vagy jogosultságok között. A célkitűzés szempontjából e merőben félrevezető szemléletmód teszi lehetővé, hogy a jelentésekben rendre azt lehet olvasni, hogy „több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmánya tartalmaz egészséges környezethez való jogot." Látnunk kell azonban, hogy ez a megállapítás pusztán azt jelenti, hogy több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmánya nyújt valamilyen formában alapjogi védelmet a környezet számára, nem pedig azt, hogy több, mint 90/110/160/172, *et cetera* állam alkotmányában valódi, érvényesíthető alanyi jog formáját ölti magára a környezethez való jog.

Boyd ENSZ különleges előadói minőségében fenntartotta ezt a szerény véleményem szerint megtévesztő álláspontot. Jelentéseiben a „környezethez való jog végrehajtására irányuló jogszabályok/intézkedések" kifejezés minden olyan jogszabályra, intézkedésre vagy politikára vonatkozik, amely a különelőadó által meghatározott – és az államok egy része által biztosan nem osztott, egy másik része által feltételezhetően nem osztott, míg csak egy harmadik része által osztott – környezethez való jog eljárási vagy anyagi elemét tartalmazza illetve hajtja végre függetlenül attól, hogy az adott állam szigorúan jogi értelemben elismeri-e avagy sem magát a környezethez való jogot mint valódi jogosultságot. Boyd sem tesz különbséget a környezet védelmére vonatkozó és a környezethez való alanyi jogot előíró alkotmányos rendelkezések között. Továbbá, nem tesz különbséget a tárgyalt jog szempontjából az egyértelműen jogi kötőerővel bíró (ACHR, AChHPR), a jogi kötőerővel rendelkező, de számos lényegi korláttal terhelt (például az Emberi Jogok Arab Chartája) és a kötelező erővel nem rendelkező (például a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata) regionális eszközök között sem. Ezenfelül, nem tesz különbséget a fokozottan vagy hangsúlyosan emberi jogi természetű (például az Escazúi Megállapodás) és a vitatott emberi jogi természetű (például az Aarhusi Egyezmény) eszközök között sem. Így gyakorlatilag az ENSZ különelőadóinak jelentései szempontjából minden olyan nemzeti vagy regionális előírás – jogforrási hierarchiától, puha vagy kemény jogi természetétől, alanyi jogra vagy általános állami feladatra vonatkozó jellegétől, egyértelműen vagy vitatottan emberi jogi jellegétől függetlenül, mint ahogyan attól is teljes mértékben eltekintve, hogy maga a hivatkozott jogforrás egy jogi értelemben elismert és konceptuális autonómiával

rendelkező környezethez való alanyi jogra vonatkozik-e vagy abból indul-e ki – amely az általa feltételezett, de az államok egy jelentős része által egyáltalán nem osztott környezethez való jog valamely szubsztantív vagy procedurális elemét tartalmazza, illetőleg hajtja végre, a „jog elismerésének" minősül.

A HRC 48/13 sz. határozat bevezető részének 17. pontja, valamint az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata bevezető részének utolsó pontja – „megjegyezvén, hogy 155 állam/az államok túlnyomó többsége már elismeri *valamilyen formában* [a szerző kiemelése] az egészséges környezethez való jogot, egyebek mellett, nemzetközi megállapodásokban vagy nemzeti alkotmányukban, jogszabályaikban vagy *politikáikban* [a szerző kiemelése]" – a fentebbi kritikus megjegyzések fényében olvasandó, javasoltan egészséges szkepszissel.

B.17.

A vizsgálat tárgyát képező szokásjogi norma-jelölt jogi természetéből adódó sajátossági kritériumuk, az ICJ ítéleteiben kimondott és az ILC által kidolgozott nemzetközi szokásjog azonosításáról szóló következtetéstervezetben megfogalmazott követelmények, és az ezen írásban megfogalmazott érvek és indokok – amelyek közül itt csak hármat ismétlek meg:

- a gyakorlat vagy magatartás egységessége, valamint a jog gyanánt való elismerés szempontjából nem lehet egyenlőnek vagy kellően hasonlónak tekinteni: (1) azokat az alkotmányos rendelkezéseket, amelyek valóságos alanyi jogként szabályozzák a környezethez való jogot, és azokat, amelyek csupán állami feladatként vagy az általános állampolitikát irányító vezérelvként írják elő a környezet védelmét; (2) azokat a végrehajtási intézkedéseket, amelyeknek forrása valóban a környezethez való joggal kapcsolatos kötezettségekből ered, és azokat, amelyek csupán valamely már meglévő egyéb kötelezettségből fakadnak; (3) azokat a regionális emberi jogi eszközöket, amelyek a tárgyalt jog szempontjából egyértelműen jogi kötőerővel bírnak (ACHR, AChHPR), és azokat, amelyek ugyan jogi kötőerővel rendelkeznek, de számos lényegi korlát jellemzi őket (Emberi Jogok Arab Chartája) vagy egyáltalán nem rendelkeznek kötelező erővel (Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének Emberi Jogi Nyilatkozata) vagy semmilyen formában nem ismerik el a vizsgált jogot (EJEB); továbbá (4) azokat a regionális eszközöket, amelyek hangsúlyosan emberi jogi természetűek (Escazúi Megállapodás), és azokat, amelyek emberi jogi természete mindmáig vitatott (Aarhusi Egyezmény);
- egy szokásjogi szabály létének szempontjából nem azt kell igazolni, hogy több mint 150, 155, 164 vagy 176 állam *valamilyen formában* elismeri a jogot, hanem egyrészt

azt, hogy mindezen államok kötelező módon követendő jog gyanánt ismerik el a környezethez való jogot, és kötelezettségeiket öntudatosan ebből származtatják (és nem valamely más forrásból), másrészt pedig azt, hogy ezen különböző magatartási formák kifejeződései kellően egységesek egy norma meghatározásához;

- sem a HRC 48/13 sz. határozata, sem pedig az ENSZ Közgyűlésének 76/300 sz. határozata nem felel meg az Alston által felállított *appellation contrôlée* és az ezzel jobbára megegyező ENSZ 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozatának 4. bekezdése által támasztott követelményeknek, vagyis jogdogmatikai szempontból nem minősíthetők a környezethez való jog „hiteles" elismerésének,

– ahhoz a következtetéshez vezetnek, miszerint a környezethez való jog egyelőre nem képezi a nemzetközi szokásjog részét, azaz, ugyan magában hordozza ezt a potenciált, de nem vált még nemzetközi szokásjogi szabállyá.

C. Az EJEB környezettel kapcsolatos joggyakorlatára vonatkozó kérdéskörök

C.1.

Az írásban egy öt pontban foglalt érvrendszer keretében bizonyítottam, hogy az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát nem lehet „zöld értelmezésnek" minősíteni vagy akként felfogni, mint ahogyan azt sem lehet elmondani, hogy ezen joggyakorlatnak betudhatóan, vagy általában az EJEE szintjén megfigyelhető lenne az „emberi jogok zöldebbé tételének" jelensége. Esetlegesen azt lehetne mondani, hogy az EJEB ítélkezési gyakorlatának következtében elszórtan „zöld foltok" – például az elővigyázatosság elvének elszigetelt feltűnése a *Tătar ügy*ben, vagy az NGO-k kivételes kereseti jogának (*locus standi*) megállapítása az éghajlatváltozás sajátosságai, mint „különleges megfontolások" *("special considerations"*) alapján a *KlimaSeniorinnen* ügyben (az ítélet 489-526 pontjai) – is megjelentek az EJEE rendszerében.

C.2.

Cáfoltam a több szerző által is hangoztatott azon álláspontot, miszerint nincsen akadálya annak, hogy az IACtHR-hoz hasonlóan az EJEB bírói úton egy autonóm környezethez való jogot származtasson az EJEE rendelkezéseiből, főként az EJEE 2., 3. és 8. cikkeiből. Először, az EJEE-nek nincsen az ACHR 26. cikkéhez hasonló rendelkezése, amelyből az IACtHR levezette az önáló környezethez való jogot. A származtatott környezethez való jog

megállapításának legfőbb akadályát Eicke bíró fejtette ki legtisztábban a *KlimaSeniorinnen ügy*ben hozott ítélethez fűzött különvéleményében. Az EJEB következetes ítélkezési gyakorlatának értelmében „a Bíróság az evolutív értelmezést alkalmazva nem származtathat e jogi eszközökből [az EJEB az EJEE-re és a KJk-ra utal] olyan jogot, amelyet azok már eleve és eredendően nem tartalmaztak. Ez különösen igaz azokban az esetekben, amelyekben az elhagyás szándékos volt." Főszabály szerint tehát az „élő eszköz" doktrínája alapján az EJEE *corpus juris*ából az EJEB nem vezethet le új jogokat. Új jog levezetése csakis nagyon kivételes esetben lehetséges, és akkor is csak abban az esetben, ha az adott jogot nem tudatosan hagyták ki az EJEE-ből. Esetünkben azonban, a szerződő felek többször és következetesen elutasították a PACE ismétlődő felhívásait egy tiszta és egészséges környezethez való jogról szóló KJ elfogadására vonatkozóan, valamint legújabban az éghajlatváltozással kapcsolatos peres eljárásokban, alperesi minőségben vagy beavatkozó harmadik félként, ugyancsak elutasították a környezethez való jog elismerésére vonatkozó tézist, így pedig a tárgyalt jog hiányát és mellőzését a jelenlegi EJEE összefüggésében szándékosnak és tudatosnak kell tekinteni. Ironikus módon tehát a PACE jogkiterjesztő kísérletei nagyban hozzájárultak annak az ellehetetlenítéséhez, hogy az EJEB az evolutív bírói értemezés útján származtatott jogként elismerje az egészséges környezethez való jogot.

C.3.

Serghides bíró számos friss EJEB-ítélethez (*Cannavacciuolo kontra Olaszország Cannavacciuolo*, *Pavlov és Mások kontra Oroszország*, illetve a *Kotov és Mások kontra Oroszország ügyek*) fűzött különvéleményében azt állítja, hogy az EJEE 2. és 8. cikkeiben előírt jogok magukban foglalnak egy környezethez való aljogot/részjogot (*sub-right*), olyan értelemben, folytatja Serghides, hogy a környezethez való jog éppúgy bennefoglaltatik az EJEE 8. cikkében, mint ahogyan az EJEB a *Golder konra Egyesült Királyság ügy*ben kimondott ítélete szerint a bírósághoz fordulás joga az EJEE 6. cikke által szabályozott tisztességes tárgyaláshoz való jog járulékos, másodlagos vagy bennefoglalt joga. E tekintetben, összevetve Serghides érveit az EJEB a *Golder ügy*ben alkalmazott indoklásával, bebizonyítottam, hogy a bíró téved, ugyanis két eset között nem helyénvaló, mi több, jogilag hibás, párhuzamot vonni. A *Golder ügy*ben az EJEB az érvelését a VCLT 31. cikkében foglalt értelmezési szabályok szerint a következőkre építette: elsősorban, a 6. cikk (1) bekezdésének kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint kellően indokolják azt következtetést, miszerint a bírósághoz fordulás joga az elemzett rendelkezés által biztosított garanciák közé tartozik; másodsorban, az Európa Tanács Alapokmányának 3.

preambulumbekezdésével és 3. cikkével együttesen olvasott az EJEE utolsó előtti preambulumbekezdése kimondja a jogállamiság vagy a jog uralmának (*the rule of law*) követelményét, amely polgári ügyekben a szerződő felek közös politikai és jogi hagyományainak megfelelően egyértelműen magában foglalja a bírósághoz fordulás jogát; harmadsorban, az EJEE rendelkezéseit az általános jogelvek fényében kell értelmezni, és e tekintetben kiemelendő, hogy polgári ügyekben a bírósághoz fordulás joga az ICJ Statútuma 38. cikk (1) bekezdése c) pontjának értelmében a nemzetközi jog egyetemesen elismert alapvető jogelvének minősül; negyedsorban, teljes mértékben célszerűtlen és elképzelhetetlen volna, hogy a 6. cikk (1) bekezdése részletekbe menően meghatározza az eljárásban részt vevő feleket megillető eljárási garanciákat, anélkül hogy előzetesen ne oltalmazná azt, ami e garanciák tényleges érvényesülésének előfeltétele; ötödsorban, az EJEB kifejti, hogy következtetései nem valamilyen kiterjesztő értelmezés eredménye, amely az államokra többletkötelezettségeket erőltetne, hanem a 6. cikk (1) bekezdésében használt kifejezéseken, azok szövegösszefüggésbeli olvasatán, az EJEE tárgyán és célján valamint az általános jogelveken alapul. Ezzel szemben, az EJEE 2. vagy 8. cikkeinek kifejezései szövegösszefüggésük szokásos értelme szerint nem tartalmaznak egyetlen közvetlen, de még közvetett utalást sem az egészséges környezethez való jogra. Az EJEE preambulumbekezdései szintén nem adnak okot egy környezethez való részjog kirajzolódására e két rendelkezés összefüggésében. Továbbá, a környezethez való jog, legalábbis a jelen sorok írásakor, nem minősül általános jogelvnek, és nemzetközi vagy regionális szokásjogi normának sem. Következésképpen, és a jelen írásban bemutatott egyéb érvek fényében is, úgy ítélem, hogy a jelenben az EJEB nem állapíthatja meg az EJEE 2. vagy 8. cikkeiben bennefoglalt környezethez való részjog létezését.

C.4.

Az NGO-k/ENGO-k kereshetőségi jogával kapcsolatban ugyan az EJEB a *KlimaSeniorinnen és Cannavacciuolo ügy*ekben is megerősítette a nem kormányzati szervezetek kiemelkedően fontos szerepét, azonban a *locus standi*-jukra vonatkozóan szigorú többlépcsős tesztet dolgozott ki az éghajlatváltozás káros hatásaival kapcsolatos *KlimaSeniorinnen ügy*ben, és a *Cannavacciuolo* ítélet pedig azt sugallja, hogy még ezt a megszorító tesztet sem hajlandó kiterjeszteni olyan ügytípusokra, melyek a klímaváltozástól eltérő, más összetett és kiterjedt környezeti károkozásra vonatkoznak.

C.5.

A határokon átterjedő környezeti károk és az éghajlatváltozás hátrányos hatásai összefüggésében felmerülő extraterritoriális joghatóság vizsgálata érdekében részletekbe menően összehasonlítottam az EJEB *Duarte Agostinho ügy*ben hozott ítéletét az IACtHR 23/2017 sz. Tanácsadói Véleményének releváns paragrafusaival. Az európai és az amerika-közi emberi jogi rendszerek között fenálló különbségeket is figyelembe véve, arra a következtetésre jutottam, hogy maga az EJEB és a szakirodalom – amely e tekintetben rendre kiemeli, hogy az EJEB a klasszikus megközelítést (*the classical approach*) alkalmazza, míg az IACtHR az úgynevezett funkcionális megközelítést (*the functional approach*) vagy a joghatóság ok-okozati koncepcióját (*the'cause-and-effect' notion of jurisdiction*) – által is hangoztatott azon álláspont, mely szerint a két regionális emberi jogi bíróság eltérő extraterritoriális joghatóság felfogásból indult volna ki vagy más joghatóság koncepciót alkalmazott volna, téves. Épp ellenkezőleg, az IACtHR – amely indoklásának egy jelentős részében éppen az EJEB korábbi vonatkozó joggyakorlatára hivatkozik – és az EJEB ugyanazon jogelméleti megközelítést és logikai keretrendszert alkalmazták az extraterritoriális joghatóság elemzésekor, azonban az indoklás során nem ugyanazon jogi és tényállási elemeknek tulajdonítottak „sajátos jellemzők" státuszt, és így eltérő megoldáshoz jutottak. Összefoglalva az IACtHR, bár kifejetten nem így nevezte, lényegében és gyakorlatilag végig az EJEB „sajátos jellemzők" tesztjét alkalmazta a tanácsadói véleményében, és figyelembe véve a rendszerszintű integráció elvét, valamint azt, hogy az ACHR célja nem az elméleti és illuzórikus, hanem a gyakorlati és tényleges jogok biztosítása, arra a következtetésre jutott, hogy (i) az emberi jogok és a környezet minősége között fennálló szoros összefüggés azon dimenziója, miszerint a környezet károsodása alapjogi sérelmet vonhat maga után, (ii) a határon átterjedő környezeti károkozás tilalmára és megelőzésére vonatkozó nemzetközi jog által előírt állami kötelezettség megsértése, (iii) az állam tényleges – és teszem hozzá kizárólagos, más állam által egyáltalán nem vagy nehezen befolyásolható – ellenőrzése a saját területén bekövetkező összes olyan intézkedés, cselekvés vagy mulasztás tekintetében, amelyekből olyan mértékű határon átterjedő környezeti kár származhat, ami egy másik állam területén tartózkodó személy emberi jogainak sérelmét vonhatja maga után, olyan „sajátos jellemzőket" képeznek (az IACtHR megfogalmazásában: „a konkrét eset olyan sajátos indokoló körülményeit" képezik), amelyek együttesének fennállása, azaz egyszerre teljesülése, igazolja az extraterrioriális joghatóság fennállását. Ezzel szemben, a vázolt összefüggés-háló az EJEB meglátásában, legalábbis jelenleg, csupán nemzetközi jogi kötelezettségeikből és felelősségvállalásaikból származó, államok közötti

horizontális viszonyok létrehozására képes. A *Duarte Agostinho ügy*ben hozott döntés konklúzióit magában foglaló 213. paragrafus némi korlátolt optimizmusra ad okot, de valószínűsíthetően, belátható időn belelül, az EJEB nem fog módosítani a joghatóságra vonatkozó ítélkezési gyakorlatán, azaz nem fogja kiterjeszteni az extraterritoriális joghatóságot a határokon átnyúló környezeti károkkal vagy klímaváltozással kapcsolatos ügyeiben.

D. A 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött Kiegészítő Jegyzőkönyvtervezet elemzése

A 2211 (2021) sz. PACE ajánlás függeléke tartalmazza az EJEE-hez csatolandó biztonságos, tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jogról szóló Kiegészítő Jegyzőkönyv javasolt szövegét (a PACE KJ-tervezete).

Figyelembe véve a jelen következtetések B. és C. pontjában megállapítottakat, valamint a CDDH-ENV végső jelentéstervezetét és az annak alapján elkészült CDDH tanulmányt:
A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog esetén nem szükséges elvégezni a Cranston-féle emberi jogok „hitelességére" vonatkozó tesztet, tekintettel arra, hogy a nevesített teszt nem alkalmas az emberi jogok „hitelességének" megállapítására.

A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog megfelel az Alston által felállított minőségellenőrzési teszt (*appellation contrôlée*) minden követelményének, és hasonlóképpen eleget tesz az ENSZ Közgyűlése 41/120 sz. „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozatának 4 bekezdése által támasztott kritériumoknak.

A PACE KJ-tervezetében foglalt környezethez való jog megfelel a „kombinációs modell" (*combination model*) egy sajátosabb változatának: az 1. cikkben olvasható meghatározással és a 7.1. cikk által tartalmazott jogértelmezésre és -alkalmazásra vonatkozó szabállyal együttesen olvasott 5. cikk, tudatosan az ENSZ terminológiáját használva, tömören és nyílt tartalommal fogalmazza meg a környezethez való anyagi jogot, ideértve a megelőző és előretekintő dimenzióit is; a 6. cikk előírja, ugyancsak tömören a környezethez való jog eljárási jogosultságait; a jogok normatív tartalmát és terjedelmét a II. Szakaszban foglalt nemzetközi környezetjogi alapelvek és az ezekből származó állami emberi jogi kötelezettségek pontosítják. A PACE KJ-tervezete így gyakorlatilag egy kellően rugalmas és evolutív értelmezés útján a normatartalom fejlődésének helyt adó struktúrát hoz létre.

A PACE KJ-tervezete a klasszikusnak mondható, már bevált és elfogadott elveken kívül – a nemzedékeken átívelő felelősség, méltányosság és szolidaritás elve, a környezeti hátrányos megkülönböztetés tilalmának elve és a megelőzés, valamint az elővigyázatosság elvei – tartamaz két progresszív elvet is. a KJ-tervezet 4.3.a. cikkében foglalt visszalépés tilalmának elve kellően átfogó, a visszalépés tilalma alá von gyakorlatilag minden olyan tág értelemben vett jogalkotási, jogalkalmazási és végrehajtási aktust, amelyek a környezet védelmi szintjének csökkenését eredményezik, ideértve a vonatkozó jogszabályi keret fejlesztésének tevőleges kötelezettségét is, amennyiben ennek hiányában valamely körülménynek betudhatóan a környezet oltalmi szintje *de facto* csökkenne. A visszalépés tilalmát a 4.3.b. cikk kiegészíti a progresszió elvével. Ugyanakkor, a 4.3.a. cikk a visszalépés tilalma szempontjából hiányos, hiszen az eljárási vetület tekintében csak az igazságszolgáltatáshoz való jog területén tiltja a visszalépést. Következésképpen, *de lege ferenda* a KJ-tervezet 4.3.a. cikkének módosítása javasolt oly értelemben, hogy a visszalépést kifejezetten tiltsa a 6.a., 6.c. és 6.d. cikkek által szabályozott környezeti eljárási emberi jogok területén is, és ezzel gyakorlatilag egyidejűleg megoldaná az Aarhusi Egyezmény kapcsán jelzett visszalépés tilalmával kapcsolatos problémát is. A KJ-tervezet 4.4. cikke az *in dubio pro natura* elv „autonóm, önelégséges kritérium” fogalmát vette át, és ennek köszönhetően függetlenedik a 4.2. cikk által előírt elővigyázatosság elvétől. Ennélfogva, jogértelmezési eszközként, döntéshozatali eszközként, és esetlegesen mint a bizonyítási teher megfordításának eszközeként többletvédelmet kölcsönözhet a környezetnek.

A mérlegelési teszt és a versengő érdekek tekintetében megjegyzendő, hogy a KJ-tervezet 7.2. cikke egyáltalán nem említi a jog gyakorlásának lehetséges korlátozó indokaként az ország gazdasági jólétét, és ezzel jelentősen megnöveli a környezeti szempontok súlyát (vö. *Hatton ügy*).

Ha a KJ-tervezet anyagi jogot tartalmazó 5. cikkét együttesen olvassuk az 1. és 7.1. cikkekkel, a II. szakaszban foglalt elvekkel, és a környezet belső értékét kimondó, illetőleg az egyéni jogokon túlmutató jelleget lefektető 3. és 5. preambulumbekezdésekkel, akkor lényegében a KJ által meghatározott környezethez való anyagi jog valódi tartalmának és terjedelmének megfelelően: rendelkezik egyéni és kollektív konnotációval egyaránt; nem csak azért védelmezi a környezetet, mert az szükséges az emberi jogok érvényesülése szempontjából, hanem belső értéke miatt is; önnálló jogként akkor is sérül, ha más alapvető jogok sérelme nem áll fenn. A jelen írásban három jogi tényezőt soroltam fel, melyek

együttese alátámaszthatja a Mexikói Legfelső Bíróság által kidolgozott „diffúz érdekek" koncepciójának vagy annak egy felhígítottabb változata beágyazhatóságát az EJEE rendszerébe a környezethez való jog esetén. Akárhogyan is, az önálló jogalap jelentősen megkönnyíti a környezettel kapcsolatos ügyekben az áldozati státusz és az okozati összefüggés fennállásának bizonyítását. Tekintettel arra, hogy a KJ-tervezet logikája szerint egy adott személy egészsége, fejlődése és jólléte, valamint az őt körülvevő környezet minősége közötti kapcsolat és összefüggés vélelmezett mind tudományos, mind pedig jogi szempontból.

A KJ-tervezet egyik jelentős és meghatározó hiányossága az anyagi jog vonatkozásában, hogy nem biztosít kereseti jogot (*locus standi*) vagy áldozati státuszt a nem kormányzati szervezeteknek, ami azt jelenti, hogy az NGO-k tekintetében továbbra is alkalmazandó lenne az EJEB által a *KlimaSeniorinnen* ügyben kidolgozott, majd a *Cannavacciuolo ügy*ben megerősített szigorú teszt. A pusztán egyéni érdekeltség alapján operacionalizálható környezethez való anyagi jogosultságok összessége által meghatározott emberi jogi védőháló önmagában képtelen teljes mértékben biztosítani a jog kollektív és megelőző dimenziója által megkövetelt védelmi szintet, s ez különösen igaz a komplex, földrajzilag kiterjedt, halmozott környezeti károk vagy kárveszélyek esetén. A Lambert által javasolt megoldást jogdogmatikai okok miatt elutasítottam. *De lege ferenda*, a KJ-tervezetbe be kell emelni egy olyan kifejezett rendelkezést, amely előírja, hogy az EJEE 34. cikkétől eltérve, a KJ 5. cikke – s ha a procedurális jogok szempontjából is szükségesnek találtatik, esetleg 6. cikke – szerinti jogok tekintetében a bizonyos (lehetőség szerint rugalmas) kritériumok alapján meghatározott NGO-k kereseti joggal rendelkeznek az EJEB előtt, azon személyek képviseletében, akiknek a környezethez való jogai állítólagosan sérültek vagy sérülhetnek. Alternatív megoldásként, egy kifejezett, az EJEE 34 cikkétől eltérő rendelkezés közvetlenül elismerheti az NGO-k javára az áldozati státuszt. Amennyiben aggály merül fel a tagállamokban, az NGO-k *locus standi*-jának hatálya limitálható: vagy *rationae materiae*, azaz csak bizonyos, összetettebb környezeti károkkal és kárveszélyekkel kapcsolatos ügyekre, vagy *rationae personae*, azaz csak bizonyos környezeti vagy emberi jogi NGO-kra, például akkreditáció révén vagy objektív kritériumok felállításával. Moutquin indoklásából azonban kiderül, hogy az EJEE összefüggésében a PACE akaratlagosan mellőzte az NGO-k kereseti jogának kiterjesztését, a nem kormányzati szervezetek szerepét kizárólag a javasolt Szociális Chartához csatolandó KJ keretében képzeli el.

A jövőbeli nemzedékek jogaihoz való hozzáállás jelentősen fejlődött a PACE kísérletei során. Mindazonáltal a jelen írásban részletesen kifejtett érvek értelmében (különösen Axel Gosseries jogfilozófiai megalapozása és a BVerfG *Neubauer ügy*ben kimondott ítéletében foglalt indokok alapján) úgy vélem, hogy jogelméletileg megalapozottabb és megszövegezésében egyértelműbb lenne, ha a KJ következetesen a „jövő nemzedékek jövőbeli jogai" kifejezést használná a „jövő nemzedékek jogai" helyett. A jövőbeli nemzedékek jövőbeli jogainak megőrzése és oltalma a mindenkori jelen feladata, s e jelenbeli állami kötelezettség teljesítésének garanciájául jelenbeli kikényszeríthető igényt kell társítani hozzá. Ez szintén megvalósítható az NGO-k kereseti jogának kiterjesztésével.

A KJ-tervezet 7.1. cikkének sok azonosított jelentősége közül az egyik, hogy elősegítheti az EJEE és az ENSZ szintjén az egészséges környezethez való jog fogalmának harmonikusan együtt-fejlődését, ami összehangoltabb gyakorlathoz és konszenzushoz is vezethet, s így felgyorsulthat a tárgyalt jog nemzetközi szokásjoggá válása.

Az eljárási jogosultságok KJ-tervezetbe foglalása egyértelműsíti a környezeti eljárási jogok emberi jogi természetét, közvetlenül alkalmazandó szerződésként orvosolja az aarhusi jogorvoslati rendszer inkoherenciáit, és lehetővé teszi, hogy ugyanazon normatív kereten belül léphessen kölcsönhatásba a szubsztantív dimenzióval. Továbbá, amennyiben a 4.3.a. hatálya kiterjedne a 6.a., 6.b. és 6.d. cikkekre is – jelenleg csak az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésre vonatkozó 6.c. cikkre vonatkozik – megoldódna az aarhusi kontextusban jelzett visszalépés tilalmának relativizálhatóságával kapcsolatos problematika is. Ezenfelül, a 6.c. cikk megoldja az Aarhusi Egyezmény 9. cikke (3) bekezdésében jelentkező vagylagos kötelezettségből származó hiányosságot – az *aarhusi* kontextusban a közigazgatási eljárás biztosítása elégséges a megfelelőség teljesítéséhez ('have access to administrative *or j*udicial procedures' és « puissent engager des procédures administratives *ou* judiciaires »; [a szerző kiemelése]. Az eljárási jogok területén a PACE KJ-tervezete számos hiányosságban is szenved. A 6. cikk semmilyen formában nem tartalmaz egy, az Aarhusi Egyezmény 5. cikkének megfeltethető, környezeti információk „aktív" nyilvánosságra hozatalára vonatkozó előírást, jogosultságot. *De lege ferenda* a 6. cikket egy újabb ponttal kell bővíteni, amely előírja, hogy mindenkinek jognak van ahhoz, hogy pontos, időszerű, teljes és hatékony tájékoztatásban részesüljön a környezetet veszélyeztető vagy feltételezhetően veszélyeztető források tekintetében, vagy, ha enyhíteni akarunk az állami terhen, akkor csak azon források tekintetében, amelyek a környezetre jelentett kockázat vagy fenyegetettség révén vagy

következtében egyúttal veszélyeztetik vagy veszélyeztethetik az emberek egészségét, fejlődését vagy jóllétét. Továbbá, a 2.3.a illetőleg 4.1. és 4.2. cikkekben foglalt elvek fényében a 6.b. cikkbe be kell illeszteni a „vagy feltehetően hatással lehet" kifejezést. Emellett, mivel a 6.b. cikkben foglalt jog esszenciális a környezeti demokrácia megvalósításában, és tekintettel arra, hogy a 9. cikk e rendelkezés vonatkozásában lehetővé teszi a fenntartást, tanácsos lenne a környezeti döntéshozatali folyamatokban való részvétel minimális lényegi tartalmát meghatározni, amellyel szemben nem lehet fenntartással élni. Ezenfelül, *de lege ferenda* az Escazúi Megállapodás 8. cikk (2) bekezdés c) pontainak mintájára a 6. cikk kontextusában pontosítani kell, hogy a tervezet 6.c. cikke egyebek mellett magában foglalja mindenki azon procedurális jogát is, hogy független és pártatlan bírósági szerv előtt megtámadhasson minden olyan döntést, intézkedést vagy mulasztást, amelyek a környezetet kedvezőtlenül befolyásolják vagy befolyásolhatják, vagy amelyek ellentmondanak a környezetre vonatkozó alkotmányos, törvényi és rendeleti rendelkezéseknek.

A KJ tervezet rendszerszintű értelmezése véleményem szerint megköveteli az ökológiai *restitutio in integrum* elvének beemelését az EJEB ítélkezési gyakorlatába a környezethez való jog sérelme esetén. Ez nemcsak a teljes körű ökológiai rehabilitációt jelentené az EJEE 41. cikke alapján, ha a környezeti károkozás már megtörtént, hanem amennyiben a kár még nem vagy csak részben következett be, egyúttal a preventív funkció formáját is magára öltené, azaz feljogosítaná az EJEB-et, hogy az eljárási szabályzat 39. cikke alapján a súlyosabb környezeti kockázat vagy kárveszély mérséklésére és megelőzésére vonatkozó ideiglenes intézkedéseket rendeljen el.

Az NGO-k kereseti jogának mellőzése mellett, a PACE KJ-tervezet másik nagy hiányossága a joghatóság problémakörében mutatkozik. A környezethez való jog kifejezett elismerése önmagában vélhetően nem fog változtatni az EJEB újabban kidolgozott és azóta megerősített joghatósággal kapcsolatos álláspontján. Ebből kifolyólag a környezethez való jogról szóló KJ hatékonysága és operacionalizálhatósága valószínűsíthetően jelentősen korlátolt lesz az éghajlatváltozással és más határokon átnyúló környezeti károkkal kapcsolatos ügyek esetében. Következésképpen, *de lege ferenda* a KJ-tervezetet ki kell egészíteni egy az EJEE 1. cikkétől részben eltérő különleges rendelkezéssel, amelynek értelmében a környezeti kár forrása felett gyakorolt tényleges ellenőrzés kritériuma is megalapozza az államok extraterritoriális joghatóságát a határokon átterjedő környezeti károkkal, kárveszélyekkel és

az éghajlatváltozás kedvezőtlen hatásaival kapcsolatos ügyekben. Ez természetesen olyan terhet róna az államokra, ami elbátortalaníthatja őket a KJ ratifikálásától. Egy köztes, harmadik opció abban állhat, hogy a határokon átnyúló környezeti károk esetén a KJ kiterjeszti az extraterritoriális joghatóságot, de az EJEE 'espace juridique'-re (az Egyezmény jogi hatályának területe) korlátozza.

Tekintettel arra, hogy a PACE egyértelművé tette, hogy a jog konceptualizálásakor az ENSZ által használt terminológiával kíván élni, és figyelembe véve, hogy a „biztonságos" jelző a 48/13 sz. HRC határozatból a Francia Köztársasággal (az Európa Tanács befolyásos tagállama) kötött alku következtében maradt ki, jelenleg a KJ-tervezet egyedüli, majdhogynem bizonyos módosítása a „biztonságos" jelző elhagyásában áll.

Figyelembe véve, hogy a KJ-tervezet 4. preambulumbekezdésében szereplő Stockholmi Nyilatkozat 1. elve nem a környezethez való jogot fogalmazza meg, hanem sokkal inkább pusztán a környezet minősége és az emberi jogok közötti összefüggést ismeri el, javasolt lenne a PACE KJ-tervezetének preambulumát kiegészíti egy újabb bekezdéssel, amely jogalapként kifejezetten hivatkozik az ENSZ 76/300 sz. határozatára. A környezethez való jog szempontjából ez a módosítás hozzájárulna a vonatkozó nemzetközi és európai emeri jogi joganyag kölcsönös megerősítéséhez és az új emberi jog harmonizált normafejlődéséhez.

CDDH megvalósíthatósági tanulmányának (a továbbiakban: CDDH MT) és CDDH-ENV véglegesített jelentéstervezetének (a továbbiakban: CDDH-ENV VJT) összehasonlító jogi szempontból a leglényegesebb következtetése: bár a CoE több tagállama jogilag elismerte az egészséges környezethez való emberi jog valamely formáját, és nemzeti bíróságaik e joggal kapcsolatban kiterjedt joggyakorlatot alakítottak ki, a tagállamok között még nem alakult ki egyetemleges egyetértés, megegyezés vagy felfogás a jog természetét, tartalmát, alkotó elemeit és következményeit illetően. Az európai régióra vonatkozó ezen utóbbi megállapítás megerősíti azon következtetésem, miszerint a környezethez való jog a jelenben még nem képezi a nemzetközi vagy regionális szokásjog részét.
A CDDH számos olyan további eszköz lehetőségét felvázolja, amelyek megvalósíthatók az emberi jogok és a környezetvédelem területén: az EJEE-hez csatolt KJ, a Szociális Chartához csatolt KJ, az emberi jogokról és a környezetről szóló önálló szerződés, felülvizsgálati mechanizmusok, a környezetvédelem beillesztése az EJEE preambulumába, a környezetvédelem beillesztése a Szociális Charta preambulumába, a környezethez való jogot

elismerő kötelező erővel nem bíró eszközök, az eddig felsorolt eszközök különböző kombinációja, és végezetül azon opció, melynek értelmében a felsorolt eszközök egyike sem kerül elfogadásra.

A CDDH megállapításai arra engednek következtetni, hogy egy kötelező erővel nem bíró eszköz elfogadása, valamint a monitoring rendszerek felállítása katalizálhatják az államok hajlandóságát arra, hogy idővel kötelező erejű eszközt vagy eszközöket is elfogadjanak, ugyanis mindkét opció, bár különböző mechanizmusok által, de elősegíti a részes felek egyetértését a környezethez való jog alkotóelemeinek, tartalmának, terjedelmének és jogkövetkezményeinek tekintetében.

A CDDH-ENV a vonatkozó szakirodalom tanulmányozása, a meghallgatott szakértők véleménye, az NGO-k és a civil társadalom nyilatkozatai alapján tíz olyan indokot azonosít, amelyek egy új eszköz elfogadását szükségessé teszik.

A CDDH szerint egy EJEE-hez csatolt KJ tekintetében három különböző konceptuális modell vehető fontolóra: (a) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása (I. KJ modell); (b) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, valamint e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása (II. KJ modell); (c) az egészséges környezethez való emberi jog garantálása, e jog lehetséges konstituáló elemeinek meghatározása, valamint további rendelkezések beillesztése, amelyek a KJ hatálya alá tartozó ügyekben az EJEE szerinti joghatósági és elfogadhatósági feltételek alkalmazására, illetőleg anyagi normáinak alkalmazására vonatkoznak (a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell).

A CDDH-ENV vázlatosan és pontszerűen elemzi, hogy a szakirodalom, a szakértők és a civil társadalom által megfogalmazott indokok közül melyekre terjednek, vagy legalábbis terjedhetnek ki az eszköz-opciók. Ezen vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy az I. KJ modell nem terjed ki a ii), iii) és iv) indokokra, a II. KJ modell nem terjed ki a iii) és iv) indokokra, míg a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell csak a iv) indokra nem terjed ki, az összes többi indokot lefedi vagy potenciálisan lefedheti. Kiemelendő, hogy az összes vizsgált opció közül (ideértve a Szociális Chartára, az önálló egyezményre, a puha megegyezésekre stb. vonatkozó opciókat is) a „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell terjed ki a legtöbb indokra.

A CDDH nem veszi át a CDDH-ENV „indok-eszköz opció” vizsgálati módszerét, de ugyancsak arra a következtetésre jut, hogy a jog konstitutív elemei mellett az Egyezmény által előírt elfogadhatóságra és joghatóságra, valamint szubsztantív standardjainak alkalmazására is kitérő „kiegészítő elemeket” is tartalmazó III. KJ modell által szabályozott környezethez való jog nyújtaná a legmegfelelőbb és legfokozotabb védelmet a jogosítottak és

a környezet részére egyaránt, különösen, ha módosítana a joghatóság megállapítására vonatkozó feltételeken és kereshetőségi jogot biztosítana az egyesületeknek, vagy változtatna az áldozati státusz koncepcióján, az okozati összefüggésre vonatkozó teszten, a bizonyítási teher megoszlásával kapcsolatos szemléletmódon. Ugyanakkor, a CDDH arra is felhívja a figyelmet, hogy a III. KJ modell fragmentációhoz vezetne az EJEE rendszerében, és mivel igen megterhelő kötelezettségeket róna az államokra, elbátortalaníthatja azokat attól, hogy ratifikáljanak egy ilyen jellegű jogkiterjesztő KJ-t.

Ha a PACE KJ-tervezetére vonatkozó elemzésemet rávetítjük a CDDH által felállított EJEE-hez csatolandó KJ modellekre, akkor észrevehető, hogy a PACE KJ-tervezete valahol a II. és III. modell között helyezkedik el, ugyanis: az 5. cikkben garantálja a környezethez való jogot (ezzel kimeríti az I. modell feltételeit); meghatározza annak konstituáló elemeit, vagyis a procedurális dimenziót a 6. cikkben, és az anyagi dimenziót az 1. cikkben található meghatározás, az 5. cikkben szereplő jelzők, a 7.1. cikkben megfogalmazott értelmezési szabály, valamint a II. szakaszban található elvekből fakadó állami kötelezettségeknek megfelelő jogosultsági elemek segítségével (ezzel kimeríti a II. modell követelményeit); és a II. szakasz által előírt elvekkel, valamint a 2., 3. és 5. preambulumbekezdésekkel együttesen olvasott 5. cikk egy olyan értelmezési lehetőségnek ad helyt, miszerint az okozati összefüggésre vonatkozó, valamint a bizonyítási teherrel kapcsolatos teszt enyhülni fog a jogosított oldalon (vagyis úgy tűnik, hogy árnyalatnyian és rendkívül kifinomult módon, de magában foglal valamit a III. modellre jellemző „kiegészítő elemekből" is).

A PACE ezen óvatosabb, megelőzően is konszenzust kereső, a radikálisabb vagy kényesebb „kiegészítő elemeket" (extraterritoriális joghatóság kiterjesztése a határokon átnyúló környezeti károkkal és az éghajlatváltozással kapcsolatos ügyek esetén, valamint az NGO-k kereseti joga vagy áldozati státusza) mellőző stratégiája egyértelműen kiderül Moutquin indoklásának C.4.2.36. pontjából.

Azon opció, melynek értelmében az EJEE preambulumába kerülne beillesztésre egy környezet védelméről szóló bekezdés, a CDDH-ENV vizsgálata szerint csupán a vi) és x) indokoknak felelne meg, azaz előmozdíthatná és ösztönözhetné az EJEB ítélkezési gyakorlatának fejlődését a környezetromlással és a hármas planetáris válsággal szembeni törekvések összefüggésében, és kifejezné az Európa Tanács hatáskörének gyakorlását a környezetvédelem területén. Amennyiben idővel a környezethez való jog valóban általános jogelvvé vagy a nemzetközi szokásjog részévé válna, és az EJEE preambulumába kellő szövegezéssel ékeltetne be a környezet védelmének fontossága, úgy valóban nőne az esélye annak, hogy a *Golder ügy* érvelési logikája mentén az EJEB felfedezhessen egy, az EJEE 2.

és 8. cikkeiben – a nevesített változásoknak betudhatóan – létrejött környezethez való részjogot. Noha a párhuzamból még így is hiányozna a *Golder ügy*ben használt, a VCLT 31. cikke (1) bekezdésének második tézisére épített fő érv, azaz hogy az adott cikk szövegösszefüggésében olvasott kifejezések szokásos értelme a részjog létére enged következtetni. Még ha egy környezet védelméről szóló preambuláris bekezdés elégtelennek is minősülne a részjog létrehozásához, ténylegesen hozzájárulhatna az EJEE „zöld" értelmezésének kialakításához, majd fejlődéséhez. Azonban a preambulum módosítása meglehetősen nehézkes és hosszadalmas folyamatot igényelne, tekintettel arra, hogy ebben az esetben a hatályosuláshoz az államok egyhangú beleegyezésére lenne szükség. Továbbá, nem nyújtana lehetőséget az államoknak arra, hogy egyetértésre törekedve alakítsák a jogot tartalmazandó norma tartalmát, hatályát és következményeit.

A CDDH megvalósíthatósági tanulmányának értelmében a vizsgált eszközök mindegyike – azaz a PACE KJ-tervezete, vagy akár annak egy ambiciózusabb változata is – jogilag megvalósítható, vagyis nincsen sem jogelméleti, sem techinkai akadálya annak, hogy az EJEE rendszere egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel bővüljön. Ugyanakkor, a CDDH arra is felhívja a figyelmet, hogy a tagállamok között jelenleg nincs egyetértés a további eszköz vagy eszközök szükségességét, illetve a mérlegelt különböző lehetőségek megvalósíthatóságát illetően. Továbbá, egyes tagállamok szerint egy kötelező erejű jogi eszköz elfogadásáról már most meg kellene kezdeni a tárgyalásokat, míg más tagállamok álláspontja szerint először egyetértést kell kialakítani a környezethez való jog tartalma, terjedelme, konstituáló elemei és jogkövetkezményei tekintetében, és csupán ezt követően kezdődhet el érdemi tárgyalás arról, hogy milyen természetű és formájú eszközben rögzítsék e jogot.

A dolgozat írásának befejezésekor tehát függőben még a kiegészítés.

X. Az értekezés összegzése

X.1. Magyar nyelvű összefoglaló

A hármas planetáris válság kontextusában a környezet védelme és az emberi jogok közötti összefüggés a nemzetközi környezetjog és a nemzetközi emberi jogok egyik legaktuálisabb kérdése. Ebből a kölcsönös függőségből ered a környezethez való önálló emberi jog gondolata, amely intézményes keretek között először az Európa Tanács keretében fogalmazódott meg több mint ötven évvel ezelőtt. Bár számos regionális emberi jogi eszköz valamilyen formában kifejezetten elismerte ezt a jogot, az európai emberi jogi rendszerben a kodifikáció ismétlődően elakadt.

A nemzetközi jogfejlődésnek is betudhatóan a Parlamenti Közgyűlés (PACE) 2021-ben ismét napirendre tűzte a környezethez való jog beemelését az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) rendszerébe, és ötven év után először kiegészítő jegyzőkönyvtervezetet is előterjesztett. Az, hogy a folyamat sikerrel jár-e, mindmáig nyitott kérdés.

A környezethez való jog pontosabb terjedelme, normatív tartalma, alkotóelemei, valamint jogi státusza továbbra is erősen vitatott a nemzetközi jogban. A témát továbbá az a kérdés is relevánssá és aktuálissá teszi, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) joggyakorlata – kifejezett jogalap hiányában – mennyire képes hozzájárulni a környezet oltalmához. Megosztó az is, hogy miként – és egyáltalán kívánatos-e – e jog integrálása az Egyezmény rendszerébe.

Az Értekezés központi témáját a PACE azon múltbéli és jelenlegi törekvéseinek elemzése képezi, amelyek a környezethez való jogot kiegészítő jegyzőkönyv (KJ) formájában az EJEE rendszerébe kívánták, illetve kívánják beemelni. A dolgozat gerincét a korábbi kísérletek értékelései alkotják, míg az értekezés fókuszát a legújabb próbálkozás, a 2211 (2021) számú PACE ajánláshoz fűzött kiegészítő jegyzőkönyvtervezet részletes vizsgálata képezi. Mindezekkel szoros összefüggésben különösen a környezethez való jognak, valamint e jog alkotóelemeinek megjelenési formáit és fejlődését vizsgálom a különböző nemzetközi, regionális és esetenként nemzeti eszközökben.

Kutatásomhoz igyekeztem egységes elméleti hátteret kialakítani, e tekintetben az elsődleges forrásokból és azok részletes, rendszerszintű és kritikus értelmezéséből indultam ki. Ilyenek voltak a különböző természetű nemzetközi, regionális és esetenként nemzeti eszközök, valamint ezek előkészítői munkái, az ENSZ kölönelőadók jelentései, a PACE ajánlásai és az

azokat megalapozó jelentések, az ENSZ s annak szerveinek határozatai, illetőleg a bírósági fórumok ítélkezési gyakorlatai, tanácsadói véleményei, stb. A szakirodalmi álláspontokat ezek fényében értékeltem és gondoltam tovább.

Értekezésemet a következő kutatási kérdések köré építettem fel:

A. Milyen formában és hogyan fejeződik ki a környezethez való jog a PACE első négy kísérlete keretében, amelyek az Egyezmény rendszerét egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel kívánták bővíteni?
B. Milyen részkövetkeztetések vonhatók le a kialakulóban lévő környezethez való jog valamilyen formáját tartalmazó nemzetközi, regionális és nemzeti eszközök kritikus vizsgálata alapján?
C. Az EJEB környezettel kapcsolatos joggyakorlata: Minősíthető-e „zöld értelmezésnek"? Potenciálisan lehetségessé teszi-e egy származtatott önálló környezethez való jog vagy más alapjogokban foglalt környezethez való részjog elismerését? Miként kezeli a nem kormányzati szervezetek (NGO-k) kereseti jogát (*locus standi*) és az extraterritoriális joghatóságot?
D. Hogyan értékelhető a PACE legújabb ajánlásának függelékében szereplő kiegészítő jegyzőkönyv-tervezet, különösen a részkövetkeztetések fényében?

A kutatás fő módszere a tartalomelemzés, ezen belül az elsődleges források textuális, kontextuális, teleologikus és rendszerszintű értelmezése. Ezt egészíti ki az összehasonlító módszer, valamint a történeti módszer.
Az értekezés logikai felépítését tekintve, a vizsgálatok és értékelések célszerűen egymásra épülnek, a dolgozat időrendileg lineáris és az elemzést tekintve összpontosító.

Értekezésemben a vizsgált problémakörök kapcsán számos konkluzív megállapítást tettem, amelyek közül a jelen összefoglalóban csak néhány jelentősebb eredményt emelek ki, tömör formában.
A vizsgálatból kiderül, hogy a múltban a PACE összesen négyszer kísérelte meg az Egyezményt egy környezethez való jogról szóló KJ-vel bővíteni [a Steiger-féle 1973-as kísérlet (csak ez tartalmaz KJ-tervezetet), valamint az 1431 (1999) sz., 1614 (2003) sz. és 1885 (2009) sz. PACE ajánlások].
Érdekesség, hogy a Steiger-i KJ-tervezetben a kodifikációra előterjesztett jog inkább tekinthető az élethez való jog egy specifikus dimenziójának, mintsem egy új környezethez

való jognak, és vívmányait azóta lefedte az EJEB ítélkezési gyakorlata. A PACE ajánlások többsége – a negyedik kísérletet leszámítva – hangsúlyosan magukon hordozzák az akkor éppen aktuális nemzetközi jogfejlődés jegyeit, de a konceptualizáláskor mellőzik a paradigmaváltóbb megodásokat. Így például a 2003-as PACE ajánlás az aaurhusi eljárási jog-triád beemelésére összpontosít, és a jogot „egyéniesített" környezethez való jogként képzeli el.

A PACE ajánlások összehasonlításából kiderül, hogy jogdogmatikailag és a tudományos megalapozottság szempontjából egyre inkább fejlődést mutatnak, és egyre nagyobb figyelmet szentelnek a nemzetközi környezetjogi alapelveknek a normatív tartalom megfogalmazásakor. Alapozási hiányosságok minden esetben fellelhetők. A Miniszteri Bizottság elutasító válaszaiban rendre hivatkozott az EJEB ítélkezési gyakorlata által biztosított "közvetett védelem tézisére" (tovagyűrűző hatás), de a szakirodalmi álláspontokkal ellentétben, ezen utalások nem foghatók fel a feleslegesség érveként.

Következtetéseim értelmében – részben intézményes korlátoknak, részben maga a jogalkalmazás korlátainak, részben pedig az eddigi bírói jogértelmezés sajátosságainak (ideértve a rendszerszintű integráció és az „élő eszköz" elveinek alkalmazási módjait is) betudhatóan – az EJEB környezettel kapcsolatos ítélkezési gyakorlatát nem lehet „zöld értelmezésnek" minősíteni. Esetleg azt lehet állítani, hogy a joggyakorlatnak köszönhetően elszórtan „zöld foltok" – például az elővigyázatosság elvének elszigetelt feltűnése a *Tătar* ügyben, vagy az NGO-k kivételes keresetindítási jogának megállapítása az éghajlatváltozás sajátosságai, mint „különleges megfontolások" (*special considerations)* alapján a *KlimaSeniorinnen* ügyben, amit az EJEB már nem alkalmazott a későbbi *Cannavacciuolo ügyben* – is megjelentek az EJEE rendszerében.

Az EJEB, az Emberi Jogok Amerika-közi Bíróságával (IACtHR) ellentétben, bírói úton és evolutív értelmezés révén nem származtathat önálló környezethez való jogot az EJEE rendelkezéseiből. Ironikus módon ehhez hozzájárul a PACE korábbi próbálkozásainak elutasítása. Hosonlóképpen, az EJEB nem állapíthat meg az EJEE 2. vagy 8. cikkeiben foglalt, környezethez való részjogot (*sub-right*) sem. Minthogy az előbbi két problémakör szempontjából a szokásjogi státusz releváns, a jog természetére, a Nemzetközi Jogi Bizottság (ILC) következtetéseire, a Nemzetközi Bíróság (ICJ) joggyakorlatára, valamint államok alkotmányaira és álláspontjaira alapozva arra a következtetésre jutottam, hogy a környezethez való jog még nem képezi a nemzetközi szokásjog részét. Az Európa Tanács Emberi Jogi

Irányító Bizottsága (CDDH) megvalósíthatósági tanulmánya alapján pedig elmondható, hogy a vizsgált jog egyértelműen nem minősül regionális (európai) szokásjogi normának sem.

Az EJEE-ben foglalt alapjogok teljes körű védelme a hármas planetáris válságnak betudhatóan olyan állami többletkötelezettségeket igényel, amelyek – a bírói jogértelmezés és a jogalkalmazás korlátainak betudhatóan – nem származtathatók a már elismert emberi jogok tartalmának és terjedelmének kiterjesztéséből. Ezért egy új, kifejezett és koherens jogalap szükséges és kívánatos. Ugyan a biztosíthatna kiterjedtebb alapjogi védelmet, de lényegében a legújabb, a 2211 (2021) sz. PACE ajánláshoz fűzött KJ-tervezet alkalmas arra, hogy betöltse ezen jogalap szerepét: megfelel az Alston által felállított *appellation contrôlée* követelményeinek, és eleget tesz az ENSZ „Nemzetközi szabványok felállítása az emberi jogok területén" című határozata által támasztott kritériumoknak. A KJ-tervezetben foglalt környezethez való jog megfelel a „kombinációs modell" (*combination model*) egy sajátosabb változatának: a meghatározás, illetőleg jogértelmezésre és -alkalmazásra vonatkozó szabályok segítségével tömören és nyílt tartalommal, tudatosan az ENSZ terminológiáját használva – (biztonságos), tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog – fogalmazza meg a környezethez való anyagi jogot, ideértve a megelőző és előretekintő dimenzióit is; a környezethez való jog eljárási jogosultságait szintén tömörön rögzíti; a jog normatív tartalmát és terjedelmét a nemzetközi környezetjogi alapelvek és az ezekből származó állami emberi jogi kötelezettségek pontosítják. Ezzel gyakorlatilag a normatartalom fejlődésének helyt adó, kellően rugalmas struktúrát hoz létre. A két progresszívebb jogelv kapcsán itt csak két megállapítást emelek ki. A visszalépés tilalmának elve csak az anyagi jogra és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésre terjed ki, ezért de *lege ferenda* kiterjesztendő a többi eljárási jogosultságot rögzítő rendelkezésre is. Az *in dubio pro natura* elv – amelett, hogy jogértelmezési és döntéshozatali eszközként működik – a tervezet logikája szerint a bizonyítása teher megfordítását is eredményezheti. A KJ-tervezet értelmében a környezethez való anyagi jog egyaránt rendelkezik egyéni és kollektív dimenziókkal. Megfogalmazása lehetővé teheti a „diffúz érdek" koncepciójának vagy annak egy felhígítottabb változatának beágyazhatóságát az EJEE rendszerébe. Az önálló jogalap jelentősen megkönnyíti a környezettel kapcsolatos ügyekben az áldozati státusz és az okozati összefüggés fennállásának bizonyítását, ugyanis a KJ-tervezet logikája szerint egy adott személy egészsége, fejlődése és jólléte, valamint az őt körülvevő környezet minősége közötti kapcsolat és összefüggés vélelmezett mind tudományos, mind pedig jogi szempontból.

Az anyagi dimenzió tekintetében a KJ-tervezet két legjelentősebb hiányossága, hogy egyrészt nem biztosít keresetindítási jogot vagy áldozati státuszt az NGO-k számára, s ezzel gyengül a védelem kollektív és megelőző funkciója, másrészt, nem tartalmaz az extraterritoriális joghatóság kiterjesztésére vonatkozó rendelkezést, s ezzel gyengül a védelem hatékonysága és operacionalizálhatósága. Az EJEB legfrisebb joggyakorlatát is figyelembe véve – például és különösen a (i) *Cannavacciuolo* ügyben hozott ítéletet, amiből kiderül, hogy a *KlimaSeniorinnen üg*yben kidolgozott NGO-k kereseti jogával kapcsolatos egyébként is megszorító tesztet az EJEB nem hajlandó kiterjeszteni olyan ügytípusokra, melyek a klímaváltozástól eltérő összetett környezeti károkozásra vonatkoznak, és a (ii) *Duarte Agostinho* ügyben hozott döntést, ami arra enged következtetni, hogy a EJEB a közeljövőben nem fogja kiterjeszteni az extraterritoriális joghatóságot a klímaváltozással vagy az összetett határokon átnyúló környezeti károkkal kapcsolatos ügyek esetén – ezen hiányok orvoslása véleményem szerint csak az Egyezmény 34., illetve 1. cikkében foglalt főszabályoktól eltérő kifejezett rendelkezések beillesztés útján lehetséges. Az első problémakör esetén kompromisszumos megoldást jelenthet az NGO-k *locus standi*-ját rögzítő eltérő rendelkezés hatályanak limitálása *rationae materiae* vagy rationae personae, míg a második tárgykör tekintetében, ha a kiterjesztés az EJEE ‘espace juridique’-re korlátozódik.

A tervezet 1. és 5. cikkeinek együttes olvasata megenged egy olyan nem helytálló értelmezést, miszerint a jövőben születő egyének már a jelenben egyéni környezethez való jogosultságokkal rendelkeznének, s ezen konklúzió téves volta csak a visszalépés tilalmának és a nemzedékeken átívelő méltányosság elveinek rendeltetéséből derül ki: a valóságban nem a jövő nemzedékekhez tartozó egyének jelenbeli környezethez való jogainak létezéséről van szó, hanem azok jövőbeli környezethez való jogainak teljes körűségének megőrzéséről.Tisztázás végett, a jövőbeli nemzedékek jogaival kapcsolatban, Gosseries jogfilozófiai megalapozása és a Német Szövetségi Alkotmánybíróság *Neubauer ügy*ben kimondott ítéletében foglalt indokok alapján, jogelméletileg megalapozottabb és és megszövegezésében egyértelműbb lenne, ha a KJ-tervezet következetesen a „jövő nemzedékek jövőbeli jogai” kifejezést használná a „jövő nemzedékek jogai” helyett. A jövőbeli nemzedékek jövőbeli környezethez való jogának megőrzéséhez jelenbeli állami kötelezettség és jelenbeli kikényszeríthető igény kell, hogy társuljon. Ehhez azonban szükséges lenne a jövő nemzedékek érdekeit képviselni hivatott NGO-k kereseti jogának elismerése.

Az eljárási jogok vonatkozásában itt csak azt emelem ki, hogy a KJ-tervezetben foglalás egyértelműsíti a környezeti eljárási jogok emberi jogi természetét, közvetlenül alkalmazandó

szerződésként orvosolja az aarhusi jogorvoslati rendszer inkoherenciáit, és lehetővé teszi, hogy ugyanazon normatív kereten belül léphessen kölcsönhatásba a szubsztantív dimenzióval. A procedurális vetület számos hiányosságára és pontatlanságára is rámutattam. Például, nem tartalmaz a környezeti információk „aktív" nyilvánosságra hozatalára vonatkozó előírást. Továbbá, tanácsos lenne a környezeti döntéshozatali folyamatokban való részvétel minimális lényegi tartalmát meghatározni, amivel szemben nem lehet fenntartással élni.

A KJ-tervezet rendszerszintű értelmezése véleményem szerint megköveteli ökológiai *restitutio tin integrum* elvének érvényesülését, de ezt javasolt lenne egyértelműsítési és pontosítani. Például, a 6.d. cikk szövegébe bele lehet foglalni kifejezett módon, hogy a hatékony és tényleges jogorvoslat magában foglalja a teljes körű ökológiai jóvátételt is.

A PACE KJ-tervezete a CDDH által felállított EJEE-hez csatolandó KJ modellek közül teljesíti a II. modell feltételeit, és magában foglal olyan összetevőket is (okozati összefüggésre vonatkozó, valamint a bizonyítási teherrel kapcsolatos teszt enyhülése a jogosulti oldalon), amelyek megfelelnek a legmagasabb szintű védelmet biztosító, ugyanakkor potenciálisan fragmentációt is okozó, III. modellre jellemző „kiegészítő elemeknek." Megjegyzendő, hogy a PACE megelőzően is konszenzust kereső, a radikálisabb „kiegészítő elemeket" mellőző stratégiája akaratlagos.

A CDDH megvalósíthatósági tanulmányának értelmében a vizsgált eszközök mindegyike – azaz a PACE KJ-tervezete, vagy akár annak egy ambiciózusabb változata is – jogilag megvalósítható, vagyis nincsen sem jogelméleti, sem techinkai akadálya annak, hogy az EJEE rendszere egy környezethez való jogról szóló kiegészítő jegyzőkönyvvel bővüljön. Ugyanakkor a CDDH arra is felhívja a figyelmet, hogy a tagállamok között jelenleg nincs egyetértés a további eszköz vagy eszközök szükségességét, illetve a mérlegelt különböző lehetőségek megvalósíthatóságát illetően. Továbbá, egyes tagállamok szerint egy kötelező erejű jogi eszköz elfogadásáról már most meg kellene kezdeni a tárgyalásokat, míg más tagállamok álláspontja szerint először egyetértést kell kialakítani a környezethez való jog tartalma, terjedelme, konstituáló elemei és jogkövetkezményei tekintetében, és csupán ezt követően kezdődhet el érdemi tárgyalás arról, hogy milyen természetű és formájú eszközben rögzítsék e jogot.

A dolgozat írásának befejezésekor tehát függőben még a kiegészítés.

X.2. English Summary

In the context of the triple planetary crisis, the relationship between environmental protection and human rights constitutes one of the most pressing issues in both international environmental law and international human rights law. This interdependence gave rise to the idea of a self-standing human right to a healthy environment, which, within institutional framework, was first articulated under the auspices of the Council of Europe more than fifty years ago. Although numerous regional human rights instruments have, in various forms, explicitly recognised this right, its codification within the European human rights system has repeatedly stalled.

Partly owing to developments in international law, in 2021 the Parliamentary Assembly (PACE) once again placed on its agenda the incorporation of the right to a healthy environment into the system of the European Convention on Human Rights (ECHR), and for the first time in fifty years, submitted a draft additional protocol. Whether this process will ultimately succeed remains an open question.

The precise scope, normative content, constituent elements, and the legal status of the right to a healthy environment continue to be the subject of intense debate in international law. The issue if further complicated by the question of the extent to which the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR) is capable of contributing to environmental protection in the absence of an explicit legal basis. Moreover, there is no consensus as to how – and whether it is desirable at all – to integrate this right into the Convention system.

The central subject of the dissertation is the analysis of the past and present efforts of the PACE aimed at integrating the right to a healthy environment into the ECHR system through the means of an additional protocol (AP). The backbone of the thesis consists of an assessment of the earlier initiatives undertaken in this regard, whilst its primary focus lies on a detailed examination of the most recent attempt, namely the draft additional protocol appended to PACE Recommendation 2211 (2021). In close connection with these attempts, the dissertation places particular emphasis on examining the various conceptual and normative articulations of the right to a healthy environment and of its constituent elements across international, regional and, where relevant, national legal instruments.

In conducting my research, I endeavoured to establish a coherent and unified theoretical framework. To this end, I proceeded primarily from the analysis of primary sources and their detailed, systematic, and critical interpretation. These sources include international, regional, and, where relevant, national instruments of varying normative character, together with their

preparatory works, reports of the UN Special Rapporteurs, recommendations of the PACE and the accompanying explanatory reports, resolutions adopted by the UN and its organs, as well as judgments, decisions and advisory opinions of international and regional judicial bodies. Scholarly positions and doctrinal approaches were assessed, evaluated and further developed in the light of this source material.

The dissertation is structured around the following research questions:

A. In what form, and in what manner, is the right to a healthy environment articulated in the PACE's first four attempts aimed at extending the Convention system through the adoption an additional protocol concerning this right?
B. What relevant partial conclusions, findings, and considerations can be drawn from a critical examination of international, regional, and national instruments and documents that contain, in some form, the emerging right to a healthy environment or its constituent elements?
C. Can the ECtHR's case law concerning the environment be qualified as a 'green' interpretation? Do the normative limits of the Convention, interpreted in the light of the ECtHR's case law, allow for the recognition, through judicial interpretation, of a derived self-standing right to a healthy environment or a less conceptually autonomous 'sub-right' to a healthy environment encompassed in other fundamental rights? How the *locus standi* of non-governmental organisations (NGOs) and the concept of extraterritorial jurisdiction is reflected in the ECtHR's most recent environment-related case law?
D. How can the draft additional protocol contained in the appendix to the most recent recommendation of the PACE be assessed, particularly in the light of the partial conclusions reached in the foregoing chapters?

The primary research method applied in this dissertation is content analysis, with particular emphasis on the textual, contextual, teleological and systemic interpretation of primary sources. This approach is complemented by the comparative method as well as the historical method.

With regards to its conceptual architecture, the analyses and evaluations are designed to build upon one another in a coherent manner; the thesis follows a chronologically linear structure and adopts a focused analytical approach.

The dissertation advances several conclusive observations and statements in relation to the issues under examination. However, the present summary focuses only on a selection of the most salient findings, presented in a condensed form.

The analysis reveals that, in the past, the PACE made a total of four attempts to extend the ECHR system by means of an additional protocol concerning the right to a healthy environment [more precisely, the Steiger initiative of 1973 (the only attempt wherein a draft additional protocol was advanced), and PACE Recommendations No. 1431 (1999), No. 1614 (2003), and No. 1885 (2009)]. It is noteworthy that the proposed right for codification in the draft AP of 1973 is more accurately understood as specific dimension of the right to life, rather than as a genuinely new self-standing right to a healthy environment. My further examination revealed that the additional protection that this draft AP sought to provide in substantive and procedural terms – which were quite innovative for their time – has since been largely covered by the relevant case law of the ECtHR. The subsequent PACE recommendations – with the exception of the fourth attempt – closely mirror the prevailing trajectories and trends of international legal development, while avoiding the truly paradigm-shifting approaches. Thus, for example, the PACE recommendation of 2003 prioritised the incorporation of the Aarhus procedural triad and conceptualised the right as an 'individualised' right to a healthy environment. A comparative assessment of the PACE recommendations demonstrates a discernable progression in term of legal dogmatics and scientific substantiation, accompanied by an increasing emphasis on the principles of international environmental law in shaping the normative content. At the same time, deficiencies and shortcomings in conceptual justification persist throughout all initiatives. In its consistently dismissive responses, the CoM repeatedly invoked the 'indirect protection thesis' (also known as the 'knock-on effect' or « effet ricochet ») afforded by the jurisprudence of the ECtHR. However, contrary to the views expressed in academic literature, such references cannot be understood as constituting an argument of redundancy.
My conclusions indicate that – owing to a combination of institutional constraints, limitations inherent in the application of the law, and the distinctive features of judicial interpretation as it is practised by the ECtHR (including the manner in which the principle of systemic integration and 'living instrument' doctrine have been applied) – the environment-related case law of the ECtHR cannot be characterised as 'green interpretation' or as 'greening' of human rights. At most, it may be argued that the ECtHR's jurisprudence has given rise to sporadic 'green patches' within the Convention system. Illustrative examples include the

isolated appearance of the precautionary principle in the *Tătar v. Romania case*, or the exceptional recognition of NGO standing in the *KlimaSeniorinnen v. Switzerland case*, justified by the particularities of climate change as 'special considerations' – this approach, however, was not carried forward by the Court in its subsequent judgment in the *Cannavacciuolo and Others v. Italy case*.

Unlike the Inter-American Court of Human Rights (IACtHR), the ECtHR cannot, through judicial means and by way of evolutive interpretation, derive a self-standing right to a healthy environment from the provisions of the Convention. Ironically, the rejections of the PACE's past attempts contribute to this limitation. In the same vein, the ECtHR cannot establish a sub-right to a health environment encompassed in Art. 2 or Art. 8 of the Convention. Since the customary law status of the right is relevant to both of these issues, *inter alia*, on the basis of the nature of the right under examination, the case law of the International Court of Justice (ICJ), the draft conclusions on the identification of customary international law elaborated by the International Law Commission (ILC), as well as the constitutional provisions and positions of States, I concluded that the right to a healthy environment has not yet crystallised as a norm of international customary law. Moreover, a careful reading of the feasibility study of the Steering Committee for Human Rights (CDDH) reveals that the right to a healthy environment does not qualify as regional (European) customary norm either.

In the light of the triple planetary crisis, the full and effective protection of fundamental rights enshrined in the ECHR requires the imposition of additional State obligations, which – due to the constraints of judicial interpretation and the limits of the application of the law – cannot be derived from the expansion of the scope and normative content of already recognised human rights. For this reason, the establishment of a new, explicit and coherent legal basis is both necessary and desirable. Although it could provide more extensive fundamental rights protection, in essence the draft additional protocol appended to PACE Recommendation No. 2211 (2021) appears capable of fulfilling this function, as it meets the *appellation contrôlée* requirements formulated by Alston and satisfies the criteria laid down in UNGA Resolution on 'Setting international standards in the field of human rights'.

The right to a healthy environment as formulated in the draft AP corresponds to a more specific variant of the 'combination model': through its definitional provisions and rules governing interpretation and application, it articulates the substantive right to a healthy environment in a concise and open-textured manner, including its preventive and forward-looking dimensions, deliberately employing the terminology adopted by the UN – *id est*, the

right to a (safe), clean, healthy and sustainable environment; the procedural rights are likewise set out succinctly; while the scope and normative content of the right are further specified and clarified by the principles of international environmental law and the correlative human rights obligations of States derived therefrom. In doing so, the draft AP creates a sufficiently flexible structure that allows for the development of the right's normative content.
With regards to the two more progressive principles, only two observations are highlighted here. According to the current version of the AP, the principle of non-regression applies only to the substantive right and the right of access to justice in matters relating to the environment, and should, therefore, *de lege ferenda*, be extended to the other procedural rights as well. The *in dubio pro natura* principle – beyond functioning as a tool of legal interpretation and decision-making – may, under the logic of the draft AP, also entail the reversal of burden of proof.
The draft AP conceives the substantive right to a healthy environment as encompassing both individual and collective dimensions. Its formulation may allow for the incorporation of the concept of 'diffuse interest', or a diluted variant thereof, into the Convention system. Be that as it may, the recognition of an autonomous legal basis considerably eases the demonstration of victim status and the existence of the causal link, as the logic of the draft AP presumes, both scientifically and legally, the relationship between an individual's health, development and well-being and the quality of the surrounding the environment.
With regard to the substantive dimension, the draft AP displays two major shortcomings. First, it does not confer *locus standi* or victim status on NGOs, thereby weakening the collective and preventive function of protection. Second, it does not address the extension of extraterritorial jurisdiction, which in turn undermines the effectiveness and operationalisability of protection. Taken into account the ECtHR's most recent case law – notably (i) the judgment in the *Cannavacciuolo case*, which demonstrates that the Court is unwilling to apply the already restrictive test concerning NGO standing developed in the *KlimaSeniorinnen case* in cases involving complex environmental damage other than climate change, and (ii) the decision in the *Duarte Agostinho case*, which indicate that the Court is not willing, at least in the near future, to broaden extraterritorial jurisdiction in cases relating to climate change or other complex transboundary environmental harm – these deficiencies can, in my view, be remediated only through the insertion of explicit provisions derogating from the general rules laid down Art. 34 and Art. 1 of the Convention. With respect to NGO standing, a pragmatic compromise could consist in circumscribing the scope of the derogating norm either *rationae materiae* or *rationae personae*. As regards the second issue,

the extension of extraterritorial jurisdiction could be limited to the Convention's ‘espace juridique’.

A joint reading of Articles 1 and 5 of the draft AP allows for a potentially misleading interpretation, namely that individuals who will be born in the future already possess an individual right to a healthy environment in the present. The fallacy of this conclusion becomes apparent only when the purpose of the principles of non-regression and transgenerational responsibility, equity and solidarity are taken into account: in reality, the issue is not the present existence of a right to a healthy environment conferred upon individuals belonging to future generations, but the preservation of the full scope of their future right to a healthy environment. For the sake of clarity, drawing on Gosseries' philosophical foundations and the reasoning of the German Federal Constitutional Court in the *Neubauer case*, it would be more sound in terms of legal theory and textually unambiguous for the draft AP to consistently employ the expression ‘the future right of future generations’ instead of the equivocal notion of ‘the right of future generations’. Ensuring the preservation of future generations' future right to a healthy environment necessarily presupposes corresponding present-day State obligations and presently enforceable claims. This, however, would require the recognition of locus standi for NGOs representing the interests of future generations.

The incorporation of the procedural dimension of the right into the draft AP clarifies the human rights nature of environmental procedural rights, addresses the incoherency of the Aarhus system of remedies as the Convention is a a self-executing international treaty, and enables interaction with the substantive dimension within the same normative framework. A number of shortcomings and inaccuracies have been identified with regards to the procedural limb. For instance, the draft AP lacks any provision concerning the active dissemination of environmental information. Furthermore, it would be advisable to define the minimum core content of the right to participate in environmental decision-making, in respect of which no reservation may be made.

In my view, a systemic interpretation of the draft AP requires the application of the principle of ecological *restitutio in integrum*. However, to avoid any doubt, this should be clarified and specified explicitly. For example, the wording of Art. 6(d) could be amended to expressly state that effective remedy encompasses full ecological restoration.

The draft AP proposed by the PACE satisfies the requirements of Model II among the conceptual models for an additional protocol to the ECHR developed by the CDDH, while also incorporating certain features – specifically, the relaxation of the tests concerning

causation and the burden of proof on the side of the right-holder – that corresponds to the ‘additional elements’ characteristic of Model III, which provides the highest level of protection but also entails a potential risk of fragmentation. It should be noted that PACE has consciously pursued a consensus-oriented strategy, deliberately refraining from the integration of the more radical ‘additional elements’.

According to the feasibility study prepared by the CDDH, all of the instruments examined – including the draft AP advanced by the PACE, as well as a more ambitious variant thereof – are legally feasible. In other words, there are neither theoretical nor technical obstacles to expanding the Convention system through the adoption of an AP on the right to a healthy environment. At the same time, the CDDH underscores that, at the present, there is no consensus among the Member States as to the necessity of adopting a further instrument or instruments, nor regarding the feasibility of various options under consideration. Furthermore, while some States take the view that the negotiations on a binding instrument should commence without delay, others contend that consensus must first be reached regarding the right's normative content, scope, constituent elements, and legal implications, and only subsequently should meaningful discussions be undertaken as to the appropriate nature and form of the instrument in which the right to a healthy environment should be codified.
Accordingly, at the time this dissertation was finalised, the addition remains contingent.

XI. Irodalomjegyzék

XI.1. Szakirodalmi források

Adelman, Sam. "Human Rights in the Paris Agreement: Too Little, Too Late?" *Transnational Environmental Law* 7 (1) (2018): 17-36.

Allain, Jean. *A Century of International Adjudication: The Rule of Law and Its Limits*. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2000.

Alston, Philip. "Conjuring up New Human Rights: A Proposal for Quality Control." *American Journal of International Law* 78 (3) (1984): 607–621.

Alston, Philip. "The Right to a Healthy Environment: Beyond Twentieth Century Conceptions of Rights." *AJIL (American Journal of International Law) Unbound* 117 (2023): 167-172.

Andersen, Inger (Executive Director of UNEP). "The UN General Assembly must back the right to a healthy environment. Opinion." *Context: Thomson Reuters Foundation.* 13 July 2022. Online: https://www.context.news/climate-risks/opinion/the-un-general-assembly-must-back-the-right-to-a-healthy-environment?utm_source=news-trust&utm_medium=redirect&utm_campaign=context&utm_content=article (letöltve: 2025 május 18.)

Anton, Donald K. and Shelton, Dinah L. "Problems in Environmental Protection and Human Rights: A Human Right to the Environment." *ANU (The Australian National University) College of Law Research Paper No. 11-17* (2011): 1-32.

Árnadóttir, Snjólaug. "International Obligations Calling for Constitutional Protection of the Right to A Healthy Environment – An Icelandic Perspective." *Nordic Journal of European Law* 6 (3) (2023): 103-129.

Arslan, Kazım Berkay. "The Extraterritorial Application of Human Rights Treaties in the Context of Environmental Transboundary Harm." *Public and Private International Law Bulletin* 42 (1) (2022): 455-484.

Augenstein, Daniel and Dziedzic, Łukasz. "State Obligations to Regulate and Adjudicate Corporate Activities under the European Convention on Human Rights". *EUI Department of Law Research Paper* No. 2017/15. Fiesole: European University Institute, 2017.

Baldin, Serena and De Vido, Sara. "The *In Dubio Pro Natura* Principle: An Attempt of a Comprehensive Legal Reconstruction." *Revista General de Derecho Público Comparado* 32 (2022): 168-199.

Bándi, Gyula et al. *Környezetjog. Harmadik, bővített kiadás*. Budapest: Az Apostoli Szentszék Kiadója, 2022.

Barritt, Emily "The Aarhus Convention and the Latent Right to a Healthy Environment." *Journal of Environmental Law* 36 (1) (2024): 67-84.

Barritt, Emily. "Global values, transnational expression: from Aarhus to Escazú." In *Research Handbook on Transnational Environmental Law*, Eds. Heyvaert, Veerle and Duvic-Paoli, Leslie-Anne. Eds. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2020: 198-214.

Barritt, Emily. *The Foundations of the Aarhus Convention: Environmental Democracy, Rights and Stewardship*. Oxford: Hart Publishing, 2020.

Benoît-Rohmer, Florence. "Article 37. Protection de l'Environnement." In *Commentaire de la Charte des Droits Fondamentaux de l'Union Européenne/ Commentary of the Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Réseau UE d'experts indépendants en matière de droits fondamentaux, 2006.

Bétaille, Julien. “La contribution du droit aux effets de la participation du public: de la prise en considération des résultats de la participation.” *Revue Juridique de l’Environnement* 35 (2) (2010): 197-217.
Bétaille, Julien. “The Direct Effect of the Aarhus Convention as Seen by the French ‘Conseil d’État’.” *Environmental Law Network International Review* 2 (2009): 63-73.
Bílková, Veronika: “Justiciability of Human Rights.” In *Elgar Encyclopedia of Human Rights*. Binder, Christina. Nowak, Manfred. Hofbauer, Jane A. and Janig, Philipp. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022: 370-378.
Bodansky, Daniel. “The Legal Character of the Paris Agreement.” *Review of European Community & International Environmental Law (RECIEL)* 25 (2) (2016): 142-150.
Botelho, Catarina Santos. “Some Distinctive Traits of the Portuguese Constitutionalism.” In *Liber Amicorum Benedita Mac Crorie*, *vol. I*. Oliveira, A. Sofia Pinto and Jerónimo, Patrícia. Eds. Braga: UMinho Editora, 2022: 277-298.
Bourg, Dominique and Papaux, Alain. *Petit traité politique à l'usage des générations écologiques.* Toulouse: Entremises Éditions, 2021.
Bowett, D. W. “Reservations to Non-Restricted Multilateral Treaties.” *British Yearbook of International Law* 48 (1) (1977): 67-90.
Boyd, David R. “Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment.” In *The Human Right to a Healthy Environment*. Knox, John H. and Pejan, Ramin. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 17-42.
Boyd, David R. “Constitutions, Human Rights, and the Environment: National Approaches.” In *Research Handbook on Human Rights and the Environment*, Eds. Grear, Anna and Kotzé, Louis J. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015: 170-199.
Boyd, David R. *The Environmental Rights Revolution: Constitutions, Human Rights, and the Environment*. Vancouver: University of British Columbia Press, 2010.
Boyle, Alan. “Human Rights or Environmental Rights?: A Reassessment.” *Fordham Environmental Law Review* 18 (3) (2008): 471-511.
Bratspies, Rebecca. „Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?” *Santa Clara Journal of International Law* 13 (2015): 31–69.
Bryner, Nicholas. “A constitutional human right to a healthy environment (Chapter 7).” In *Research Handbook on Fundamental Concepts of Environmental Law. Second Edition*. Fisher, Douglas. Ed. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022: 141-163.
Bui, Hien. “The ASEAN Human Rights System: A Critical Analysis.” *Asian Journal of Comparative Law* 11 (1) (2016): 111-140.
Bulto, Takele Soboka. “The Emergence of the Human Right to Water in International Human Rights Law: Invention or Discovery?” *Melbourne Journal of International Law* 12 (2) (2011): 1-25.
Bureš, Pavel. “Human Dignity: An Illusory Limit for the Evolutive Interpretation of the ECHR?” *Amicus Curiae* 110 (2017): 20-28.
Burke, Joseph. “Review: Richard P. Hiskes: The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice.” *Intergenerational Justice Review* 1 (2010): 54-57.
Burkett, Paul. *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*. New York: St Martin’s Press, 1999.
Burns, Kyle. “Constitutions & the Environment: Comparative Approaches to Environmental Protection and the Struggle to Translate Rights into Enforcement.” *Harvard Environmental Law Review* 47 (2) (2016). Online: https://nyuelj.org/2016/11/constitutions-the-environment-comparative-approaches-to-

environmental-protection-and-the-struggle-to-translate-rights-into-enforcement/ (letöltve: 2025. május 10.)
Burte, Sonali Anant. Shingare, S. N. and Krishna, Sundeep. "Environmental Jurisprudence: Judicial Activism and the Right to a Healthy Environment." *International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (IJETIR)* 3 (1) (2023): 53-58.
Calderón-Gamboa, Jorge and Recinos, Julie Diane. "Inter-American approaches to the protection of the right to a healthy environment and the Rights of Nature and potential contributions to the European human rights system." In *Human Rights and the Planet: The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights*, Kobylárz, Natalia and Grant, Evadne. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022: 86-121.
Canotilho, José Joaquim Gomes. "O Princípio da Sustentabilidade como Princípio Estruturante do Direito Constitucional." *Revista de Estudos Politécnicos (Polytechnical Studies Review)* VIII (13) (2010): 7-18.
Cardenas, Sonia. *Conflict and Compliance: State Responses to International Human Rights Pressure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
Carpenter, Stanley R. "Toward Refined Indicators of Sustainable Development." *Society for Philosophy and Technology Quarterly Electronic Journal* 2 (2) (1997): 65-70.
Cenevska, Ilina. "A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights." In *Human Rights and Environment*. Trindade, Antônio Augusto Cançado and Leal, César Barros. Eds. Fortaleza: Expressão Gráfica e Editora, 2017: 201-232.
Chalabi, Azadeh. "A New Theoretical Model of the Right to Environment and Its Practical Advantages." *Human Rights Law Review* 23 (4) (2023): 1-19.
Chevalier, Emilie. "Standing Before French Administrative Courts and Environmental Protection: Not Specific Enough for an Effective Access to Justice?" *P.A. Persona e Amministrazione. Ricerche Giuridiche sull'Amministrazione e l'Economia* 1 (2020): 317-330.
Cholewinski, Ryszard. "The Protection of Human Rights in the New Polish Constitution." *Fordham International Law Journal* 22 (2) (1998): 236–291.
Cogan, Jacob Katz. Ed. "The United States Recognizes the Human Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment." (as part of Contemporary Practice of the United States Relating to International Law section) *American Journal of International Law* 117 (1) (2023): 128-133.
Cramer, Benjamin W. "The Human Right to Information, the Environment and Information about the Environment: From the Universal Declaration to the Aarhus Convention." *Communication Law and Policy* 14 (1) (2009): 73-103.
Cranston, Maurice. "Human Rights, Real and Supposed." In *The Philosophy of Human Rights*. Hayden, Patrick. Ed. St. Paul (Minnesota): Paragon House, 2001: 163-173.
da Costa, Karen. *The Extraterritorial Application of Selected Human Rights Treaties* (Graduate Institute of International and Development Studies. Volume 11). Boston/Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013.
Dali, Erin. "Environmental Dignity Rights Primer." *New Frontiers in Environmental Constitutionalism. Widener University Delaware Law School Legal Studies Research Paper Series No. 17-08.* United Nations Environment Programme, 2017: 104-116.
de Sadeleer, Nicolas. "Chapter 9: The Principles of Prevention and Precaution in International Law: Two Heads of the Same Coin?" In *Research Handbook on International Environmental Law. Second Edition.* Fitzmaurice, Malgosia. Brus, Marcel. Merkouris, Panos. and Rydberg, Agnes. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021: 151-187.

De Schutter, Olivier. *International Human Rights Law: Cases, Materials and Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
Déjeant-Pons, Maguelonne and Pallemaerts, Marc (with the collaboration of Fioravanti, Sara). *Human Rights and the Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2002.
Desgagné, Richard. "Integrating Environmental Values into the European Convention on Human Rights." *American Journal of International Law* 89 (2) (1995): 263-294.
Dupuy, Pierre-Marie and Viñuales, Jorge E. *International Environmental Law. Second Edition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
Dupuy, Pierre-Marie. "Soft Law and the International Law of the Environment." *Michigan Journal of International Law* 12 (2) (1990): 420–435.
Duyck, Sébastien. "The Paris Climate Agreement and the Protection of Human Rights in a Changing Climate." *Yearbook of International Environmental Law* 26 (1) (2015): 3–45.
Dzehtsiarou, Kanstantsin and O'Meara, Noreen. "Advisory jurisdiction and the European Court of Human Rights: a magic bullet for dialogue and docket-control?" *Legal Studies* 34 (3) (2014): 444-468.
Ebbesson, Jonas. "Information, Participation and Access to Justice: The Model of the Aarhus Convention. Background Paper No. 5." *UNEP–OHCHR Joint Expert Seminar on Human Rights and the Environment*. Geneva, 14-16 January 2002.
Ebeku, Kaniye S.A. "The Right to a Satisfactory Environment and the African Commission: Recent Developments." *African Human Rights Law Journal* 3 (1) (2003): 149-166.
Eckes, Christina and Trapp, Tessa. "The Aarhus Convention's Relevance for Climate Litigation Through the Lens of KlimaSeniorinnen." *European Law Blog*, Sep 11, 2024. Online: https://www.europeanlawblog.eu/pub/xx9vrteu/release/1 (letöltve: 2025 március 28.)
Edwards Jr., Richard W. "Reservations to Treaties." *Michigan Journal of International Law* 10 (2) (1989): 362-405.
Environmental Rights Recognition Project (ERRP)-King's College London. *The Right to a Healthy Environment in the United Kingdom: Supporting the proposal for a new Protocol to the European Convention on Human Rights.* A briefing paper prepared by: Balfour-Lynn, Harry and Willman, Sue in collaboration with Thornton, Mark et al.). London: King's College London, 2022.
Ferreira, Patrícia Galvão. "Did the Paris Agreement Fail to Incorporate Human Rights in Operative Provisions? Not If You Consider the 2016 SDGs." *CIGI Papers* 113 (2016): 1-11.
Fitzmaurice, Malgosia and Marshall, Jill. "The Human Right to a Clean Environment–Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases." *Nordic Journal of International Law* 76 (2007): 103-151.
Fitzmaurice, Malgosia. „Dynamic (Evolutive) Interpretation of Treaties, Part I." *Hague Yearbook of International Law* 21 (2008): 101-153.
Foster, John Bellamy. *Marx's Ecology: Materialism and Nature.* New York: Monthly Review Press, 2000.
Frydrych, David. *The Architecture of Rights. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Law*. Oxford: Oxford University, 2015.
Gardiner, Richard K. *Treaty Interpretation*. *Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Glazebrook, Susan. “Human Rights and the Environment.” *Victoria University of Wellington Law Review* 40 (2009): 293-350.
Gor, Samvel. “Non-Judicial, Advisory, Yet Impactful? The Aarhus Convention Compliance Committee as a Gateway to Environmental Justice”, *Transnational Environmental Law* 9 (2) (2020): 211-238. Cambridge: Cambridge University Press.
Gormley, W. Paul. “Book Reviews: Johannes G.C. van Aggelen, *Le rôle des organisations internationales dans la protection du droit à la vie.*” *Dalhousie Law Journal* 13 (2) (1990): 850-873.
Gormley, W. Paul. “The Contribution of Scientists toward the Development of International Environmental Law.” *The Indian Journal of Political Science* 36 (4) (1975): 358-384.
Gormley, W. Paul. “The Right of Individuals to be Guaranteed a Pure, Clean and Decent Environment: Future Programs for the Council of Europe.” *Legal Issues of Economic Integration* 2 (1) (1975): 23-65.
Gormley, W. Paul. *Human Rights and Environment: The Need for International Cooperation*. Leyden: A. W. Sijthoff, 1976.
Gossement, Arnaud. “Principe de non régression : l’administration ne peut pas revenir sur un progrès de la protection de l’environnement sans justifier de motifs d’intérêt général (Conseil d’Etat).” *Gossement Avocats*. 2021 Juil 14. Online: https://www.gossement-avocats.com/blog/principe-de-non-regression-l-administration-ne-peut-pas-revenir-sur-un-progres-de-la-protection-de-l-environnement-sans-justifier-de-motifs-d-interet-general-conseil-d-etat/ (letöltve: 2025 június 22.)
Gosseries, Axel. “On Future Generations’ Future Rights.” *The Journal of Political Philosophy*, 16 (4) (2008): 446–474.
Habermas, Jürgen. “Remarks on Legitimation through Human Rights.” *Philosophy & Social Criticism* 24 (2–3) (1998): 157–171.
Habermas, Jürgen. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Second Printing*. Rehg, William. Trans. Cambridge/Massachusetts: The MIT Press, 1996.
Halleux, Vivienne. *Access to justice in environmental matters Amending the Aarhus Regulation. PE 679.078.* Brussels: European Parliamentary Research Service, 2022.
Handl, Günther. “The Human Right to a Clean Environment and Rights of Nature: Between Advocacy and Reality.” In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Von Arnauld, Andreas. Von Decken, Kerstin and Susi, Mart. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2020: 137-153.
Hayward, Tim. “Environmental Rights as Democratic Rights.” In *Democracy and the Claims of Nature: Critical Perspectives for a New Century.* Minteer, Ben A. and Pepperman Taylor, Bob. Eds. Lanham: Rowman & Littlefield, 2002: 237-256.
Hayward, Tim. *Constitutional Environmental Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
Helfer, Laurence R. and Voeten, Erik. “Walking Back Human Rights in Europe?” *European Journal of International Law* 31 (3) (2020): 797-827.
Heri, Corina. “Justice in the Liminal: The Council of Europe and the Right to a Healthy Environment.” *International & Comparative Law Quarterly* 73 (2024): 319-360.
Heri, Corina. Nordlander, Linnéa and Savaresi, Annalisa. “Recognizing the Right to a Healthy Environment at the Council of Europe: Why Does it Matter?” *Environmental Rights Review* 1(2) (2023): 1–6.
Hey, Ellen. “The Interaction between Human Rights and the Environment in the European ‘Aarhus Space’,” In *Research Handbook on Human Rights and the Environment*. Grear, Anna and Kotzé, Louis J. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015: 353-376.
Higgins, Rosalyn. *Problems and Process: International Law and How We Use It*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Hiskes, Richard P. *The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice.* Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
Hohfeld, Wesley Newcomb. *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning and Other Legal Essays*. Cook, Walter Wheeler. Ed. New Haven: Yale University Press, 1923.
Horváth, Zsuzsanna. "Greening of Production and Consumption: Towards Sustainability in the EU Integrated Product Policy." In *Sustainable Development: Utopia or Reality?* Rebreanu, Veronica. Ed. Cluj-Napoca: Editura Sfera Juridica, 2010: 143-173.
Howarth, Richard B. "Sustainability as Opportunity." *Land Economics* 73 (4) (1997): 569–579.
Hulme, Max H. "Preambles in Treaty Interpretation." *University of Pennsylvania Law Review* 164 (5) (2016): 1281-1343.
Ilyés, Zsolt. "The Smokescreen of a Daisy: Critical Notes on the EU Ecolabel scheme." *Studia Iuridica - Yearbook of 2016.* Pécs: University of Pécs (2017): 61-79.
Jacqué, Jean-Paul. "La protection du droit à l'environnement au niveau européen ou regional." In *Environnement et droits de l'homme*. Kromarek, Pascale. Ed. Paris: UNESCO, 1987. 65–76.
Jeffords, Chris and Minkler, Lanse. "Do Constitutions Matter? The Effects of Constitutional Environmental Rights Provisions on Environmental Outcomes." *Kyklos (International Review for Social Sciences)* 69 (2) (2016): 294-335.
Jegede, Ademola Oluborode. "Arguing the Right to a Safe Climate under the UN Human Rights System." *International Human Rights Law Review* 9 (2020): 184–212.
Jendrośka, Jerzy and Longi, Maria. "Environmental Protection and the New Polish Constitution." *ELNI Newsletter* 2 (1998): 10-13.
Jendrośka, Jerzy. "Aarhus Convention and Community Law: The Interplay." *Journal for European Environmental and Planning Law* 2 (1) (2005): 12-21.
Jendrośka, Jerzy. "Public Participation in Environmental Decision-Making. Interactions Between the Convention and EU Law and Other Key Legal Issues in its Implementation in the Light of the Opinions of the Aarhus Convention Compliance Committee." In *The Aarhus Convention at Ten. Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law.* Pallemaerts, Marc. Ed. Groningen: Europa Law Publishing, 2011: 91-147.
Jendrośka, Jerzy. "The Substantive Right to Environment and the Procedural Environmental Rights under the Aarhus Convention – Part II." *The Opole Studies in Administration and Law (Opolskie Studia Administracyjno-Prawne)* 22 (2) (2024) 43-83.
Jendrośka, Jerzy. "The Substantive Right to Environment and the Procedural Environmental Rights under the Aarhus Convention – Part I." *The Opole Studies in Administration and Law (Opolskie Studia Administracyjno-Prawne)* 21 (2) (2023) 141-169.
Jeney, Petra. "A nemzetközi jog forrásai. 8.II. fejezet: A nemzetközi szokásjog." In *Nemzetközi jog*, Kende, Tamás et al. Eds. Budapest: Complex, 2014: 145-153.
Jensen, Steven L. B. and Walton, Charles. "Not 'Second-Generation Rights': Rethinking the History of Social Rights." In *Social Rights and the Politics of Obligation in History*. Jensen, Steven L. B. and Walton, Charles. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2022: 1-29.
Kardos, Gábor. "A nemzetközi soft law." In *Nemzetközi jog*. Kende, Tamás. Varga, Réka. Ligeti, Katalin and Primetics, András. Eds. Budapest: Complex, 2014: 160-164.
Ke, Tang and Spijkers, Otto. "The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment." *Chinese Journal of Environmental Law* 6 (1) (2022): 87-107.
Keller, Helen and Heri, Corina. "The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR." *Nordic Journal of Human Rights* 40 (1) (2022): 153-174.

Kiss, Alexandre and Shelton, Dinah. *International Environmental Law. Third Edition*. Ardsley, New York: Transnational Publishers, 2004.
Kiss, Alexandre. "Définition et nature juridique d'un droit de l'homme à l'environnement." In *Environnement et droits de l'homme*. Kromarek, Pascale. Ed. Paris: UNESCO, 1987: 13–28.
Kleinlein, Thomas. "Customary International Law and General Principles: Rethinking Their Relationship." In *Reexamining Customary International Law*, Lepard, Brian D. Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017: 131-158.
Knox, John H. "The Paris Agreement as a Human Rights Treaty (Chapter 15)." In *Human Rights and 21st Century Challenges: Poverty, Conflict, and the Environment*. Akande, Dapo et al. Oxford: Oxford University Press, 2020: 323–347.
Kobylarz, Natalia. "A World of Difference: Overcoming Normative Limits of the ECHR Framework through a Legally Binding Recognition of the Human Right to a Healthy Environment." *Journal of Environmental Law* 37 (1) (2025): 23-43.
Kobylarz, Natalia. "Balancing Its Way Out of Strong Anthropocentrism: Integration of 'Ecological Minimum Standards' in the European Court of Human Rights 'Fair Balance' Review." In *Human Rights and the Planet: The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights*. in Kobylarz, Natalia and Grant, Evadne. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2022: 16–85.
Kobylarz, Natalia. "Overview of environmental case-law of the ECtHR." In *Human Rights for the Planet. Proceedings of the High-level International Conference on Human Rights and Environmental Protection.* Strasbourg: Ministry of Foreign Affairs of Georgia & Council of Europe. 5 October 2020: 18–28.
Kotzé, Louis J. "In Search of a Right to a Healthy Environment in International Law: *Jus Cogens* Norms." In *The Human Right to a Healthy Environment*. Knox, John H. and Pejan, Ramin. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 136-155.
Kotzé, Louis J. and Muzangaza, Wendy. "Constitutional international environmental law for the Anthropocene?" *Review of European, Comparative and International Environmental Law (RECIEL)* 27 (3) (2018): 278-292.
Kotzé, Louis J. *Global Environmental Constitutionalism in the Anthropocene.* Oxford: Hart Publishing, 2016.
Kravchenko, Svitlana. "Strengthening Implementation Of Meas: The Innovative Aarhus Compliance Mechanism." In *The Seventh (7th) International Conference on Environmental Compliance and Enforcement, Proceedings Volume 2.* Marrakech (Morocco): International Network for Environmental Compliance and Enforcement, 9-15 April 2005.
Lambert, Elisabeth. "Comment concilier protection de la Nature et approche par les droits fondamentaux dans le cadre du Conseil de l'Europe?" *Revue Juridique de l'Environnement* 3 (2021): 503-525.
Lavrik, Maksim. "Customary Norms, General Principles of International Environmental Law, and Assisted Migration as a Tool for Biodiversity Adaptation to Climate Change." *Jus Cogens. A Critical Journal of Philosophy of Law and Politics* 4 (2022): 99–129.
Lefeber, R. "Review of R.D. Munro (Chairman), JJG. Lammers (Rapporteur), Environmental Protection and Sustainable Development; Legal Principles and Recommendations, Adopted by the Experts Group on Environmental Law of the World Commission on Environment and Development, Graham & Trotman/M. Nijhoff, Publ., London/Dordrecht 1987, XXI + 196 pp., Dfl. 99/$49/£33.95." *Netherlands International Law Review* 36 (2) (August 1989): 227 – 233.
Leiter, Brian. "Marx, Law, Ideology, Legal Positivism." *Virginia Law Review* 101 (4) (2015): 1179–1196.

Letsas, George. „The ECHR as a Living Instrument: Its Meaning and Legitimacy." In *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*. Føllesdal, Andreas. Peters, Birgit and Ulfstein, Geir, Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2013: 106–142.

Levitsky, Sandra R. "'What Rights?' The Construction of Political Claims to American Health Care Entitlements." *Law & Society Review* 42 (3) (2008): 551–590.

Limon, Marc. "The Politics of Human Rights, the Environment, and Climate Change at the Human Rights Council: Toward a Universal Right to a Healthy Environment?" In *The Human Right to a Healthy Environment*. Knox, John H. and Pejan, Ramin. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 189–214.

Liodakis, George. "Political Economy, Capitalism and Sustainable Development." *Sustainability* 2 (2010): 2607-2612.

Lugard, Sunday Bontur. "The Human Right to a Satisfactory Environment and the Role of the African Court on Human and Peoples' Rights." *KAS African Law Study Library* 8 (3) (2021): 402–413.

Macklem, Patrick. *The Sovereignty of Human Rights.* Oxford: Oxford University Press, 2015.

Magliveras, Konstantinos and Naldi, Gino. "The Arab Court of Human Rights: A Study in Impotence." *Revue québécoise de droit international / Quebec Journal of International Law* 29 (2) (2016): 147–172.

Magraw, Daniel and Wienhöfer, Kristina. "The Malé Formulation of the Overarching Environmental Human Right." In *The Human Right to a Healthy Environment*. Knox, John H. and Pejan, Ramin. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 215–235.

Majtényi, Balázs. "A jövő nemzedékek és a természeti tárgyak köztársasága?" *Fundamentum* 12 (1) (2008): 17–28.

Majtényi, Balázs. "A Right without a Subject? The Right to a Healthy Environment in the Hungarian Constitution and the Practice of the Hungarian Constitutional Court." Győri, Gábor. Trans. *Fundamentum* 12 (5) (2008): 22–35.

Majtényi, Balázs. "Signpost on the Road? The Aarhus Convention as a Link Between International Environmental Law and International Human Rights Law." In *Public Participation in Environmental Decision-Making: Implementation of the Aarhus Convention*. Müllerová, Hana et al. Eds. Praha: Ústav státu a práva AV ČR, 2013: 16–28.

Mao, Junxiang and Gady, Ammar Ahmad Ahmad. "Arab Charter on Human Rights & International Conventions." *Beijing Law Review* 12 (2) (2021): 425-446.

Marauhn, Thilo. "The State (Chapter 35)." In *The Oxford Handbook of International Environmental Law*. *Second Edition*. Rajamani, Lavanya and Peel, Jacqueline. Eds. Oxford: Oxford University Press, 2021: 613–632.

Marrani, David and Turner, Stephen. "The French Charter of the Environment and Standards of Environmental Protection (Chapter 14)" In *Environmental Rights. The Development of Standards*. Turner, Stephen J. et al. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2019: 309–322.

Marrani, David. "Reinforcing Environmental Rights: The French Charter for the Environment." *Revista Europea de Derechos Fundamentales* 25 (2015): 383–400.

Marrani, David. "The Second Anniversary of the Constitutionalisation of the French Charter for the Environment: Constitutional and Environmental Implications." *Environmental Law Review* 10 (1) (2008): 9–27.

Masita, Dara and Majasaari, Pauliina. "The Development, the Legal Potential, and the Implementation of the Right to a Healthy Environment" *Global Human Rights Defence (GHRD)* (2024): 1-28.

Mavronicola, Natasa. "What Is an 'Absolute Right'? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights." *Human Rights Law Review* 12 (4) (2012) 723–758.
May, James R. and Daly, Erin. *Global Environmental Constitutionalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
Mayer, Benoit. "Is the Paris Agreement a Human Rights Treaty?" In *Research Handbook on the Law of the Paris Agreement*. Zahar, Alexander. Ed. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2024: 215–239.
Mcchesney, Ian G. *The Brundtland Report and sustainable development in New Zealand. Information Paper No. 25.* Canterbury (New Zealand): Centre for Resource Management – Lincoln University and University of Canterbury, February 1991. Online: https://core.ac.uk/download/pdf/35461353.pdf (letöltve: 2024. október 12.)
McCrimmon, Don. *Regional Human Rights Regimes and Environmental Protection: A Comparison of European and American Human Rights Regimes' Histories, Current Law and Opportunities for Development.* PhD Dissertation. Dalhousie University Schulich School of Law, 2017.
Mensch, Elizabeth B. "The History of Mainstream Legal Thought." in *Politics of Law: A Progressive Critique*. Ed. David Kairys. New York, Pantheon Books, 1982: 18-39.
Mileva, Nina and Fortuna, Marina. „Environmental Protection as an Object of and Tool for Evolutionary Interpretation." In *Evolutionary Interpretation and International Law*. Abi-Saab, Georges. Keith, Kenneth. Marceau, Gabrielle and Marquet, Clément, Eds. Oxford: Hart Publishing, 2019: 123–140.
Mitchell, Andrew D. and Munro, James. "An International Law Principle of Non-Regression from Environmental Protections." *International & Comparative Law Quarterly* Volume 72 (1) (2023): 35-71.
Mohanavel, D. "The Evolution of Environmental Law: A Critical Examination of M.C. Mehta v. Union of India and Its Impact." *International Journal of Law Management & Humanities* 7 (5) (2024): 1922-1932.
Moonen, Toon and Lavrysen, Laurens. "Abstract but Concrete, or Concrete but Abstract? A Guide to the Nature of Advisory Opinions under Protocol No 16 to the ECHR." *Human Rights Law Review*. 21 (3) (2021): 752–785.
Moore, Jason W. Ed. *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press, 2016.
Morgera, Elisa and Marin-Duran, Gracia. "Commentary to Article 37 – Environmental Protection of the EU Charter of Fundamental Rights." In *Commentary on the EU Charter of Fundamental Rights. 2nd Edition.* Peers, Steve. Hervey, Tamara. Kenner, Jeff and Ward, Angela. Eds. Oxford: Bloomsbury Publishing (formerly Hart publishing), 2021: 983-1003.
Morrow, Karen. "After the Honeymoon: The Uneasy Marriage of Human Rights and the Environment under the European Convention on Human Rights and in UK Law under the Human Rights Act 1998." *Revue générale de droit* 43 (2013): 317–368.
Morrow, Karen. "Human Rights and the Environment: Substantive Rights." In *Research Handbook on International Environmental Law. Second Edition*. Fitzmaurice, Malgosia. Brus, Marcel. Merkouris, Panos and Rydberg, Agnes. Eds. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2021. 344–366.
Munro, R. D. (Chairman) and Lammers, J. G. (Rapporteur). Eds. *Environmental Protection and Sustainable Development: Legal Principles and Recommendations, Adopted by the Experts Group on Environmental Law of the World Commission on Environment and Development*. London/Dordrecht: Graham & Trotman / Martinus Nijhoff Publishers, 1987.

Němec, Elif Naz and Damohorský, Milan. "Climate Litigation in Europe: A Discussion about Emerging Trends in The Context of Principle of Non-Regression." *Acta Universitatis Carolinae Iuridica (AUCI)* 70 (1) (March 2024): 111-130.
Nóbrega, Sandra. *EU Climate Law through the Lens of the Aarhus Convention: Access to Environmental Information and Public Participation in EU Climate-Change Decision-Making*. Doctoral Thesis. Maastricht: Maastricht University, 2020.
Norton, Bryan G. "Evaluating Ecosystem States: Two Competing Paradigms." *Ecological Economics* 14 (1) (1995) 113–127.
Okogbule, Innocent C.S. Agwor, Desmond O.N. and Nyekwere, Empire Hechime. „The Historical Development of International Environmental Law: A Legal Appraisal." *Global Journal of Politics and Law Research* 10 (8) (2022): 33–54.
Olsson, Evelina. *Greening the European Convention on Human Rights: A Study on the Intersection of Climate Change and Human Rights in the European Court of Human Rights.* Master's thesis. University of Gothenburg, 2024.
Onions, C. T. Ed. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
Orellana, Marcos. "Quality Control of the Right to a Healthy Environment." In *The Human Right to a Healthy Environment*. Knox, John H. Knox and Pejan, Ramin. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 169-188.
Osofsky, Hari M. "Inuit Petition as a Bridge? Beyond Dialectics of Climate Change and Indigenous Peoples' Rights." *American Indian Law Review* 31 (2) (2007): 675-697.
Pallemaerts, Marc. "International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?" *Review of European Community & International Environmental Law (RECIEL)* 1 (3) (1992): 254–266.
Pallemaerts, Marc. "International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?" In *Greening International Law*. Sands, Philippe. Ed. London: Earthscan Publications, 1993: 1–20.
Pánovics, Attila. "Tágra zárt kapuk: az Európai Unió az Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága előtt." *Európai Jog* 12 (4) (2012): 1–10.
Pearce, David. Markandya, Anil and Barbier, Edward. *Blueprint for a Green Economy. A Report of the London Environmental Economics Centre for the UK Department of the Environment*. London: Earthscan Publications, 1989.
Pecchioli, Marta. "Preserving Environmental Safeguards in the Anthropocene: Non-Regression Among Environmental Law Principles and Its Implications." *Italian Journal of Public Law* 16 (1) (2024): 266-296.
Pedersen, Ole W "European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming?" *Georgetown International Environmental Law Review* 21 (1) (2008): 73–111.
Pitea, Cesare. "The Non-Compliance Procedure of the Aarhus Convention: Between Environmental and Human Rights Control Mechanisms." *The Italian Yearbook of International Law* 16 (1) (2006): 85–116.
Plater, Zygmunt J.B. "From the Beginning, a Fundamental Shift of Paradigms: A Theory and Short History of Environmental Law." *Loyola of Los Angeles Law Review* 27 (3) (1994): 981–1008.
Pogge, Thomas. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. *Second Edition*. Cambridge: Polity, 2008.
Pogge, Thomas. *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. *First Edition*. Cambridge: Polity, 2002.

Prieur, Michel. “L’émergence du principe de non régression ou l’illustration du rôle de la doctrine dans la création du droit de l’environnement.” *Rivista Quadrimestrale Di Diritto Dell’ambiente* 2 (2021): 19-27.

Prieur, Michel. “Une vraie fausse création juridique: le principe de non-régression.” *Revue juridique de l’environnement (RJE)*, n° special (2016): 319-326.

Pring, George. “The 2002 Johannesburg World Summit on Sustainable Development: International Environmental Law Collides with Reality, Turning Jo’burg into ‘Joke’burg.” *Denver Journal of International Law & Policy* 30 (3) (2002): 410–420.

Raitanen, Elina. “Legal Weaknesses and Windows of Opportunity in Transnational Biodiversity Protection: As Seen through the Lens of an Ecosystem Approach-Based Paradigm.” In *The Effectiveness of Environmental Law. European Environmental Law Forum Series, Volume 3*. Maljean-Dubois**,** Sandrine. Ed. Cambridge: Intersentia, 2017. 81–99.

Raj, S. Gajendra. “Impact of Environmental Jurisprudence on Indian Legislation: A Critical Empirical Review.” *International Journal of Aquatic Science* 11 (1) (2020): 612-618.

Rajamani, Lavanya. “Interpreting the Paris Agreement in Its Normative Environment.” *Current Legal Problems* 77 (1) (2024): 167–200.

Raz, Joseph. *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Reitz, Charles. *Materialism and Dialectics: Nature, Society, and Thought.* New York: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.

Riedel, Eibe. “Standards and Sources: Farewell to the Exclusivity of the Sources Triad in International Law?” *European Journal of International Law* 2 (2) (1991): 58–84.

Rodríguez-Rivera, Luis E. “The Right to Environment: A New, Internationally Recognised Human Right.” In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Von Arnauld, Andreas. Von Decken, Kerstin and Susi, Mart. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2020: 154-162.

Ryall, Áine. “Beyond Aarhus Ratification: What Lies Ahead for Irish Environmental Law?” *Irish Planning and Environmental Law Journal* 20 (1) (2013): 19–28.

Ryall, Áine. *Access to Justice in Environmental Matters in the Member States of the EU: the Impact of the Aarhus Convention. Jean Monnet Working Paper 5/16*. New York: The Jean Monnet Center for International and Regional Economic Law & Justice, 2016.

Salam, Abdallah. *Perfect and Imperfect Rights, Duties and Obligations: From Hugo Grotius to Immanuel Kant. PhD thesis*. Oxford: University of Oxford, 2014.

Sand, Peter H. “Origin and History.” In *The Oxford Handbook of International Environmental Law*. *Second Edition.* Rajamani, Lavanya and Peel, Jacqueline. Eds. Oxford: Oxford University Press, 2021: 171–192.

Sand, Peter H. Ed. *The History and Origin of International Environmental Law: Introduction*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015.

Sands, Philippe. “Enforcing Environmental Security.” In *Greening International Law*. Sands, Philippe. Ed. London: Earthscan Publications, 1993: 50–64.

Sanighdha and Singh, Rattan. “Supreme Court’s Linkage of Climate Change and Fundamental Rights: A Step in the Right Direction.” *Panjab University Law Review* 63 (Part 1) (2024): 86-101.

Schnueriger, Hubert. “Das Recht, nicht in Armut leben zu müssen, und die Unterscheidung zwischen vollkommenen und unvollkommenen Pflichten. Eine begriffliche Flurbereinigung.” *Rechtsphilosophie – Zeitschrift für Grundlagen des Rechts* 4 (2015): 353-367.

Schnueriger, Hubert. “In Need of Conceptual Clarification – Imperfect Duties, Perfect Duties and Rights.” *Contribution for a panel on imperfect duties and political theory at the 8th General Conference of the ECPR in Glasgow*. Glasgow, 2014.

Sen, Amartya. “Human Rights and the Limits of the Law”, *Cardozo Law Review* 27 (6) (2006): 2913–2927
Shaw, Malcolm N. *Nemzetközi Jog*. Jeney, Petra et al. Ford. Budapest: Complex, 2008.
Shelton, Dinah. “Soft Law.” In *Routledge Handbook of International Law*. Armstrong, David. Ed. London: Routledge, 2008: 68–80.
Shelton, Dinah. “Stockholm Declaration (1972) and Rio Declaration (1992).” In *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
Shelton, Dinah. “What Happened in Rio to Human Rights?” *Yearbook of International Environmental Law* 3 (1) (1992): 75–93.
Shue, Henry. “Mediating Duties.” *Ethics* 98 (4) (1988): 687-704.
Siehr, Anna-Lena. *The Environmental Principle of Non-Regression in the EU Legal Order and Its Potential for Environmental Protection*. Thesis for LL.M. Heidelberg University, 2022.
Skwarcan, Maria. “Protection of the Environment in Polish Constitutional Law in the Light of the Jurisdiction of the ECHR.” *Central European Academy Law Review* 1 (1) (2024) 239–255.
Sohn, Louis B. “The Stockholm Declaration on the Human Environment.” *Harvard International Law Journal* 14 (3) (1973): 423–515.
Sommermann, Karl-Peter. “Transformative Effects of the Aarhus Convention in Europe.” *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 77 (2) (2017): 321-337.
Sonhle, Jochen H. “Judicial Implementation of Environmental Constitutionalism in France. A Fertile Ground from the Charter of the Environment (Chapter 8. of Part II - Geographies of Implementation).” In *Implementing Environmental Constitutionalism: Current Global Challenges*. Daly, Erin and May, James R. May. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018: 159-179.
Spijkers, Otto. “The Status of the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment Under Customary International Law.” *Verfassungsblog*, 04 April 2025. Online: https://verfassungsblog.de/ip-hr2he-customary-international-law/ (letöltve: 2025. május 21.)
Spijkers, Otto. “The Sustainable Human Right to Water as Reflected in the Sustainable Development Goals” *Utrecht Law Review* 16 (2) (2020): 18-32.
Stojnić, Petra “‘Gentlemen at Home, Hoodlums Elsewhere’: The Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights.” *Oxford University Undergraduate Law Journal* 10 (2021): 137–170.
Stoyanova, Vladislava. “Fault, knowledge and risk within the framework of positive obligations under the European Convention on Human Rights.” *Leiden Journal of International Law* 33 (3) (2020): 601-620.
Su, Wei. “Reservation to Treaties and some Practical Issues.” In *Asian Yearbook of International Law* 7. Swan, Sik Ko. Pinto, M.C.W. and Subedi, Surya. Eds. Leiden: Brill/Nijhoff, 1997: 105–139.
Susi, Mart. “Novelty in New Human Rights: The Decrease in Universality and Abstractness Thesis.” *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric*. In von Arnauld, Andreas. von Decken, Kerstin and Susi, Mart. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2020: 21-33.
Taylor, John G. *From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociologies of Development and Underdevelopment.* London: The MacMillan Press Ltd., 1983.
Thielbörger, Pierre. “Something Old, Something New, Something Borrowed and Something Blue: Lessons to be Learned from the Oldest of the ‘New’ Rights – the Human Right to Water.” In *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty,*

Rhetoric. Eds. von Arnauld, Andreas. von Decken, Kerstin. and Susi, Mart. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2020: 70-78.
Thorme, Melissa. "Establishing Environment as a Human Right." *Denver Journal of International Law & Policy* 19 (2) (1991): 301–342.
Tigre, Maria Antonia. "International Recognition of the Right to a Healthy Environment: What Is the Added Value for Latin America and the Caribbean?" *AJIL (American Journal of International Law) Unbound* 117 (2023): 184-188.
Tso, Phoenix. "How a disagreement over human rights language almost derailed the climate change treaty." *Upworthy*. 16 December 2015. Online: https://www.upworthy.com/how-a-disagreement-over-human-rights-language-almost-derailed-the-climate-change-treaty (letöltve: 2025. április 18).
Turner, R. Kerry. "Environmental and Ecological Economics Perspectives (Chapter 67)" In *Handbook of Environmental and Resource Economics*. van den Bergh, Jeroen C.J.M. Ed. Cheltenham: Edward Elgar, 1999: 1001–1033.
Ubushieva, Baïna and Golay, Christophe. "Research Brief – The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment: Understanding its Scope, States' Obligations and Links with other Human Rights." *Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights* (2024): 1-16.
Van de Venis, Jan. "A Human Right to a Clean and Healthy Environment: Dream or Reality in Europe?" *Environmental Law Network International Review (ELNI)* 1 (2011): 27–35.
Van Dyke, Brennan. "A Proposal to Introduce the Right to a Healthy Environment into the European Convention Regime." *Virginia Environmental Law Journal* 13 (1994): 323–373.
Von Der Decken, Kerstin and Koch, Nikolaus. "Recognition of New Human Rights. Phases, Techniques and the Approach of 'Differentiated Traditionalism'." In *The Cambridge Handbook of New Human Rights: Recognition, Novelty, Rhetoric*. Von Arnauld, Andreas. Von Decken, Kerstin and Susi, Mart. Eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2020: 7–20.
Weaver, Duncan. *The Aarhus Convention: Towards Environmental Solidarisation. Environmental Politics and Theory*. Cham (Switzerland): Palgrave Macmillan, 2023.
Weiss, Edith Brown. "Book Reviews and Notes: Environmental Protection and Sustainable Development: Legal Principles and Recommendations. by R. D. Munro; J. G. Lammers." *The American Journal of International Law* Vol. 83 (3) (1989): 685-687.
Weiss, Edith Brown. "In Fairness to Future Generations and Sustainable Development." *American University International Law Review* 8 (1) (1992): 19–26.
Weiss, Edith Brown. "Our Rights and Obligations to Future Generations for the Environment." *American Journal of International Law* 84 (1) (1990): 198–207.
Wheeler, Marina. "Greening the EEC Treaty." In Greening International Law. Sands, Philippe. Ed. London: Earthscan Publications, 1993: 85–99.
Zainol, Mohd Jamizal. "State's Responsibility Over Its Neighbouring States' Environment: A Customary International Law?" *The Journal of the Malaysian Bar* XXXIII (3) (2024): 89-100.

XI.2. Kötelező erejű nemzetközi és regionális eszközök, nemzeti jogszabályok és egyéb források

CoE. *Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment (Lugano Convention), European Treaty Series - No. 150.* Lugano. Adopted and opened for signiture: 21 June 1993. Not yet in force.

CoE. *Council of Europe Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law. CM(2025)52-final.* 134th Session of the Committee of Ministers. Luxemburg, 13-14 May 2025.
CoE**.** *Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről (Emberi Jogok Európai Egyezménye).* Róma, kelt: 1950. november 4., hatályba lépés: 1953. szeptember 3.
CoE. *Első Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez*. ETS No. 009. Párizs, kelt: 1952. március 20., hatályba lépés: 1953. május 18.
CoE. *Hetedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez.* ETS No. 117. Strasbourg, kelt: 1984. november 22., hatálybanlépés: 1988. november 1.
CoE. *Negyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez. ETS No. 046*. Strasbourg, kelt: 1963. szeptember 16., hatályba lépés: 1968. május 2.
CoE. *Protocol No. 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, *CETS No. 214*. Strasbourg. Opened for signature: 2 October 2013. Entry into force: 1 August 2018.
CoE. *Tizenegyedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez*. ETS No. 155. Strasbourg, kelt: 1994. május 11., hatályba lépés: 1998. november 1.
CoE. *Tizenharmadik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez*. ETS No. 187. Vilnius, kelt: 2002. május 3., hatályba lépés: 2003. július 1.
CoE. *Tizenkettedik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez*. ETS No. 177. Róma, kelt: 2000. november 4., hatályba lépés: 2005. április 1.
CoE. *Tizenötödik Kiegészítő Jegyzőkönyv az EJEE-hez*. ETS No. 213. Strasbourg, kelt: 2013. június 24., hatályba lépés: 2021. augusztus 1.
Council of the League of Arab States. *Arab Charter on Human Rights*. 16th Ordinary Session of the Council of the League of Arab States. Tunis (Tunisia). Adopted: 22 May 2004. Entry in force: 15 March 2008.
EU. *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*. OJ C 202, 07.06.2016, p. 47.
Európai Parlament és a Tanács. *2003/35/EK Irányelv (2003. május 26.) a környezettel kapcsolatos egyes tervek és programok kidolgozásánál a nyilvánosság részvételéről, valamint a nyilvánosság részvétele és az igazságszolgáltatáshoz való jog tekintetében a 85/337/EGK és a 96/61/EK tanácsi irányelv módosításáról*. *HL L 156, 2003.06.25., 17-25 o.*
Európai Parlament és a Tanács. *1367/2006/EK Rendelet (2006. szeptember 6.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról*. HL L 264, 2006.09.25., 13-19. o.
Európai Parlament és a Tanács. *2001/42/EK irányelv (2001. június 27.) bizonyos tervek és programok környezetre gyakorolt hatásainak vizsgálatáról*. HL L 197., 2001.7.21., 30-37 o.
Európai Parlament és a Tanács. *2003/4/EK Irányelv (2003. január 28.) a környezeti információkhoz való nyilvános hozzáférésről és a 90/313/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről*. *HL L 41, 2003.02.14., 26-32. o.*
Európai Parlament és a Tanács. *2004/35/EK irányelv (2004. április 21.) a környezeti károk megelőzése és felszámolása tekintetében a környezeti felelősségről.* HL L 143., 2004.4.30., 56-75. o.
Európai Parlament és a Tanács. *2021/1767 rendelet (2021. október 6.) a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló Aarhusi*

Egyezmény rendelkezéseinek a közösségi intézményekre és szervekre való alkalmazásáról szóló 1367/2006/EK rendelet módosításáról. HL L 356, 2021.10.8., 1-7. o.

European Parliament, the Council of Ministers and the European Commission. *Charter of Fundamental Rights of The European Union. 2012/C 326/02. OJ C 326, 26.10.2012, p. 391-407. Document 12012P/TXT.* Proclaimed: 7 December 2000 (Nice). Signed: 12 December 2007 (Strasbourg). Entry into force: 01 December 2009.

Guvernul României. *Ordonanţa de urgenţă nr. 195/2005 privind protecţia mediului* (Sürgősségi kormányrendelet a környezet védelméről). Publicat în Monitorul Oficial cu nr. 1196 din 30.12.2005.

Magyar Országgyűlés. *2001. évi LXXXI. törvény a környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény kihirdetéséről*. Magyar Közlöny, 2001. évi 95. szám. Hatályos**:** 2001. július 14.

Magyar Országgyűlés. *2016. évi L. törvény az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezményben Részes Felek 21. Konferenciáján elfogadott Párizsi Megállapodás kihirdetéséről.* Magyar Közlöny, 2016. évi 73. Szám. Hatályos: 2016. november 4.

OAS. *Additional Protocol to the American Convention on Human. Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. "Protocol of San Salvador". OAS Treaty Series no.69.; OEA/Ser.A/44*. San Salvador. Adopted: 17 November 1988. Entry into force: 19 November 1999.

OAS. *American Convention on Human Rights. AOS Treaty Series No. 36 (1969). 1144 UNTS 123*. (San José (Costa Rica). Adopted: 22 November 1969. Entry into force: 18 July 1978.

OAU. *African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter). No. 26363. O.A.U. Doc. CAB/LEG/67 /3/Rev. 5., O.A.U. Doc. CM/1149 (XXXVII) (Annex II), 1520 UNTS 217*. Nairobi (Kenya). Adopted: 27 June 1981. Entry into force: 21 October 1986.

People's Republic of China, *Constitution of the People's Republic of China (as last amended in 2018)*. The 5th National People's Congress of the PRC, 5th session. Adopted: 1982 December 4. (This English version is provided by the Communist Party of China Central Committee Institute of Party History and Literature).

Representatives of Small Island Developing States (SIDS)**.** *Malé Declaration on the Human Dimension of Global Climate Change.* Malé (Maldives), 14 November 2007.

República Portuguesa. *Constitution of the Portuguese Republic, 7th revision [Constituição da República Portuguesa].* Promulgated 2 April 1976, as amended by Constitutional Laws Nos. 1/1982, 1/1989, 1/1992, 1/1997, 1/2001, 1/2004, and 1/2005. Published in the Diário da República, Series I-A, No. 155 (12 August 2005), art. 66(1).

République Française. *Loi constitutionnelle n° 2005-205 du 1er mars 2005 relative à la Charte de l'environnement*. Journal officiel de la République française n°0051 du 2 mars 2005, p. 3697.

République Française. *Code de l'environnement. version consolidée,* Créé par ordonnance n° 2000-914 du 18 septembre 2000, et régulièrement modifié par les lois et décrets subséquents.

République Française. *Constitution du 4 octobre 1958,* Journal officiel de la République française, n° 238, 5 octobre 1958, p. 9151.

Sejm of the Republic of Poland. *The Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997.* Dziennik Ustaw (Journal of Laws) 1997 No. 78. item 483.

UN Commission on Human Rights/ Economic and Social Council. *Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. UN. Doc. E/CN.4/1987/17. Maastricht, 8 January 1987.

UN. *Vienna Convention on the Law of Treaties. UNTS* vol. 1155*, p. 331.* Vienna, concluded on 23 May 1969, entered into force: 27 January 1980; // ENSZ, *A szerződések jogáról szóló, 1969. május 23-i Bécsi Egyezmény*. Bécs, kelt: 1969. május 23., hatályba lépés: 1980. január 27.

UN. "Statute of the International Court of Justice." In *Charter of the United Nations and Statute of The International Court of Justice.* San Francisco. Adopted: 26 June 1945. Entry into force: 24 October 1945.

UN. *Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change. Paris Agreement. Treaty Series, Vol. 3156, p.79.* Paris. Adopted:12 December 2015. Signed: 22 April 2016. Entry into force: 4 November 2016.

UN. ECLAC. *Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazú Agreement). United Nations, Treaty Series, vol. 3388C.N.195.2018.TREATIES-XXVII.18 of 9 April 2018 (Opening for signature) and C.N.196.2018.TREATIES-XXVII.18 of 9 April 2018 (Issuance of Certified True Copies). Registration No. 56654.* Escazú. Adopted: 4 March 2018. Signed: 27 September 2018. Entry into force: 22 April 2021.

UN. *UNGA Resolution 217 (III). International Bill of Human Rights: A Universal Declaration of Human Rights. A/RES/217(III)[A].* 183rd plenary meeting. Paris, 10 December 1948.

UN. *UNGA Resolution 2200 (XXI). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), International Covenant on Civil and Political Rights and Optional Protocol (ICCPR) to the International Covenant on Civil and Political Rights. A/RES/2200(XXI)[C]*. 1496th plenary meeting. GA Twenty-first Session. Adopted on 16 December 1996. ICESCR Entry into force: 3 January 1976. ICCPR Entry into force: 23 March 1976.

UN. *United Nations Convention on the Law of the Sea. UNTS Volume Number 1833 (p.3), 1834 (p.3), 1835 (p.3). A/CONF.62/122.* Montego Bay. Concluded: 10 December 1982. Entry into force: 16 November 1994.

UN. *United Nations Framework Convention on Climate Change. 1771 United Nations Treaty Series 107. UN Doc FCCC/INFORMAL/84. Adopted: 9 May 1992. Opened for signature: 9 May 1992. Entry into force: 21 March 1994.*

UNECE. *A Protocol on Pollutant Release and Transfer Registers to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters. Registration No. 37770, United Nations, Treaty Series, vol. 2629, p. 119. Doc. MP.PP/2003/1.* Kiev. Adopted: 21 May 2003. Entry into force: 8 October 2009.

UNECE. *Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention). UNTS, vol. 2161, p. 447.* Aarhus. Adopted: 25 June 1998. Entry into force: 30 October 2001. //*A környezeti ügyekben az információhoz való hozzáférésről, a nyilvánosságnak a döntéshozatalban történő részvételéről és az igazságszolgáltatáshoz való jog biztosításáról szóló, Aarhusban, 1998. június 25-én elfogadott Egyezmény*. Aarhus, kelt: 1998. június 25., hatályba lépés: 2001. október 30.

UNECE. *Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Registration: 6 October 1996, No. 33207; Treaty Series, vol. 1936, p. 269.* Helsinki. Adopted: 17 March 1992. Entry into force: 6 October 1996.

UN-UNFCCC. *Copenhagen Accord. Decision 2/CP.15. FCCC/CP/2009/11/Add.1*. Copenhagen 30 March 2010.

UN-UNFCCC. *The Cancun Agreements, Decision 1/CP.16, FCCC/CP/2010/7/Add.1*. Cancun, 15 March 2011.

XI.3. Határozatok, ajánlások, jelentések, állásfoglalások, előkészítő munkák, tervezetek, egyéb dokumentumok és *soft law* eszközök

Albania, Armenia, Bhutan, Bosnia and Herzegovina, Cabo Verde, Chile, Costa Rica, Croatia, Cyprus, Dominican Republic, Ecuador, Fiji, Finland, Germany, Greece, Haiti, Honduras, Italy, Luxembourg, Maldives, Marshall Islands, Mexico, Monaco, Montenegro, Morocco, Namibia, North Macedonia, Panama, Portugal, San Marino, Slovakia, Slovenia, Spain, Switzerland, Tunisia, Uruguay and Vanuatu. *Draft Resolution. 48/…. The human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/48/L.23/Rev.1.* Geneva, 5 October 2021.

Andorra et al. *Draft Resolution: Addendum. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75/Add.1.* New York, 28 July 2022.

Andorra, Angola, Antigua and Barbuda, Armenia, Bahamas, Bhutan, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Burkina Faso, Cabo Verde, Chile, Colombia, Congo, Costa Rica, Croatia, Cyprus, Czechia, Djibouti, Dominican Republic, Ecuador, Equatorial Guinea, Fiji, Finland, France, Georgia, Germany, Greece, Guatemala, Honduras, Jordan, Kenya, Latvia, Lebanon, Luxembourg, Maldives, Mali, Malta, Marshall Islands, Micronesia (Federated States of), Monaco, Montenegro, Morocco, Netherlands, Nigeria, North Macedonia, Palau, Panama, Peru, Portugal, Qatar, Republic of Korea, Romania, Samoa, Senegal, Slovakia, Slovenia, Spain, Switzerland, Togo, Ukraine, Uruguay and Vanuatu. *Draft Resolution. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/76/L.75*. New York, 26 July 2022.

ASEAN. *ASEAN Human Rights Declaration.* The 21st ASEAN Summit. Phnom Penh (Cambodia), 18 November 2012.

Boyd, David R. *Issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Right to breathe clean air. A/HRC/40/55*. Geneva, 8 January 2019.

Boyd, David R. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, David R. Boyd. Human rights depend on a healthy biosphere. A/75/161.* Geneva, 15 July 2020.

Boyd, David R. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, David R. Boyd. Healthy and sustainable food: reducing the environmental impacts of food systems on human rights. A/76/179.* Geneva, 19 July 2021.

Boyd, David R. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Human rights and the global water crisis: water pollution, water scarcity and water-related disasters*. *A/HRC/46/28*. Geneva, 19 January 2021.

Brazil, Costa Rica, Egypt, Yugoslavia and Zambia. *Draft Declaration on the Human Environment*. *UN Doc. A/CONF.48/PC/WG.1(II)/CRP.3/Rev.4*. New York, 19 January 1972.

Caritas Luxembourg / Norry Schneider. "Letters to Leaders. Comments on the Zero Draft of Rio+20 outcome document. Position paper sent to the Ministry for sustainable development and infrastructure of the Grand Duchy of Luxembourg (February 2012)," *Regions & Cohesion* 2 (2) (2012): 112-118.

CDDH. "Appendix 1 to the reply. Comments by the Steering Committee for Human Rights (CDDH) on Parliamentary Assembly Recommendation 1883 (2009) on "The challenges posed by climate change" and on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on "Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights

concerning the right to a healthy environment.*"* In *CoM. Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010.* Strasbourg: 19 June 2010.

CDDH. "Appendix I. Opinion of the CDDH on Recommendation of the Parliamentary Assembly 1614 (2003)." In *CoM. Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004,* Strasbourg: 21 January 2004.

CDDH. *CDDH Study on the Need for and Feasibility of a Further Instrument or Instruments in The Field of Human Rights and The Environment. CDDH(2024)R101 Addendum 2.* Strasbourg, 29 November 2024.

CDDH-ENV. *[Draft] Revised CDDH Report on the Need for and Feasibility of a Further Instrument or Instruments on Human Rights and the Environment*, *CDDH-ENV(2023)06REV4*. Strasbourg, 29 April 2024.

CDDH-ENV. *Background document prepared by the CDDH-ENV. CDDH(2024)26.* Strasbourg, 29.10.2024.

CDDH-ENV. *Environment and Human Rights (CDDH-ENV). Meetings and Events*. Online: https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/environment-and-human-rights (letöltve: 2025. május 27.)

CDDH-ENV. *Exchange of views with independent experts and representatives from the Parliamentary Assembly and the European Committee of Social Rights*. Strasbourg, 13-15 September 2022.

CDPATEP. "Appendix 6 to the reply. Comments by the Steering Committee for Cultural Heritage and Landscape (CDPATEP) on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on "Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment." In *CoM. Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010.* Strasbourg, 19 June 2010.

CEMAT. "Appendix 5 to the reply. Comments by the Committee of Senior Officials of the Council of Europe Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) on Parliamentary Assembly Recommendation 1885 (2009) on "Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment." In *CoM. Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010.* Strasbourg, 19 June 2010.

Center for International Environmental Law (CIEL). *Council of Europe Lagging Behind on Legally Protecting the Right to a Healthy Environment*. 14 May 2025. Online: https://www.ciel.org/news/coe-lagging-behind-on-legally-protecting-the-right-to-a-healthy-environment/ (letöltve: 2025. május 29.)

Center for International Environmental Law (CIEL). *Human Rights & Environment in The Rio+20 UN Conference on Sustainable Development.* 2012 February 15.

CESCR. *General Comment No. 14 (2000). Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). E/C.12/2000/4.* Geneva, 11 August 2000.

CESCR. *General Comment No. 15 (2002). Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The right to*

water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). E/C.12/2002/11. Geneva: 20 January 2003.
CESCR. *General Comment No. 3: The Nature of State Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant). Contained in document E/1991/23*. Geneva, 14 December 1990.
CESCR. *General Comment No. 9: The domestic application of the Covenant. E/C.12/1998/24*. Geneva, 3 December 1998.
Climate Action Network (CAN). *Guidelines for NDCs 3.0: Delivering on the GST Outcome and Beyond.* May 2024. Online: https://climatenetwork.org/wp-content/uploads/2024/05/CAN-Guidelines-NDCs.pdf (letöltve: 2025. április 21).
CO-DBP "Appendix II. Comment of the Bureau of the Committee responsible for the activities of the Council of Europe in the field of Biological and Landscape Diversity (CO-DBP) on Recommendation 1614 (2003) of the Parliamentary Assembly. Environment and human rights." In *CoM. Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004.* Strasbourg, 21 January 2004.
CoE. *134th Session of the Committee of Ministers. CM(2025)OJ-final.* Luxembourg, 13-14 May 2025.
CoE. *Collected Edition of the "Travaux préparatoires" of the European Convention on Human Rights*. *Volume VIII*. Dordrecht/Boston/London: Martinus Nijhoff, 1985.
CoE. *Council of Europe Strategy on the Environment. CM(2025)51-final.* 134th Session of the Committee of Ministers. Luxemburg, 13-14 May 2025.
CoE. *European Air Pollution Conference*. Strasbourg: Council of Europe, 1964.
CoE. *Preparatory work on Article 1 of the European Convention on Human Rights. Cour(77)9*. Strasbourg, 31 March 1977.
CoE. *Reykjavík Declaration – United around our values.* 4th Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe. Reykjavík, 16-17 May 2023.
CoE. *Travaux préparatoires*. *ECHR Drafting History*. Online: https://prd-echr.coe.int/documents/d/echr/library_travprep_table_eng (letöltve: 2024. augusztus 5).
CoM. *Reply to Recommendation 1614 (2003) - Environment and human rights. Doc. 10041/24.01.2004.* Strasbourg: 21 January 2004.
CoM. *Joint reply to Recommendations 1883 (2009) - Challenges posed by climate change and 1885 (2009) - Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Doc. 12298/19.06.2010*. Strasbourg, 19 June 2010.
CoM. *Manual on Human Rights and The Environment. Second edition/ Manuel sur les droits de l'homme et l'environnement – Principes tirés de la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme. 2e edition.* Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2012.
CoM. *Recommendation CM/Rec(2022)20 of the Committee of Ministers to member States on human rights and the protection of the environment.* Adopted at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies Strasbourg, 27 September 2022.
CoM. *Reply to Recommendation 1431 (1999) - Future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection. Doc. 8892/20.11.2000.* Adopted at the 729th meeting. Strasbourg, 20 November 2000.
CoM. *Reply to Recommendation 2211 (2021): Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Doc. 15623 of 04 October 2022*. Adopted at the 1444th meeting of the Ministers' Deputies. Strasbourg, 27 September 2022.
CoM. *Resolution on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe*. *M/Res(2022)2.* 1428ter meeting of the Ministers' Deputies. Adopted: 16 March 2022.

Commission on Sustainable Development. *Report of the Commission on Sustainable Development acting as the preparatory committee for the World Summit on Sustainable Development.* Second Session. *A/CONF.199/PC/2.* 28 January – 8 February 2002.
Commission on Sustainable Development. *Report of the Commission on Sustainable Development acting as the preparatory committee for the World Summit on Sustainable Development. A/CONF.199/4*. Fourth session. 27 May-7 June 2002.
Committee on Legal Affairs and Human Rights. *Report. Doc. 77 of 05 September 1949; Establishment of a collective guarantee of essential freedoms and fundamental rights* (Rapporteur: Mr Pierre-Henri Teitgen). Strasbourg, 05 September 1949.
Consultative Assembly (Council of Europe): *Report on the Results of the European Ministerial Conference on the Environment*. Doc. 3338 (Rapporteur: Josef Reichl), 17 IX 1973.
CRC. *General comment No. 26 (2023) on children's rights and the environment, with a special focus on climate change. CRC/C/GC/26.* Geneva, 22 August 2023.
Declarations made by Cook Islands, Marshall Islands, Micronesia (Federated States of), Niue, Tuvalu and Vanuatu upon signing the Paris Agreement. Online: https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=xxvii-7-d&chapter=27&clang=_en (letöltve: 2025. április 18.)
ECtHR-Press Unit. *Environment and the Convention on Human Rights. Factsheet.* Strasbourg: ECtHR, April 2024. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_environment_eng (letöltve: 2025. május 6.)
European Commission. *Notices from European Union Institutions, Bodies, Offices and Agencies. Commission Notice on access to justice in environmental matters. C/2017/2616. Document 52017XC0818(02).* Official Journal of the European Union C 275, 18.8.2017, p. 1-39, 18.8.2017.
European Environmental Bureau and Italian Ministry for the Environment, Land and Sea. *The Aarhus Convention: Celebrating Twenty Years Promoting Environmental Democracy. A background paper*. Rome, 15-16 May 2018.
European Parliament, Council and Commission. *Notices from European Union Institutions and Bodies. Volume 50. Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights. 2007/C 303/02. OJ C 303, 14.12.2007, p. 17–35. Document 32007X1214(01)*. 14.12.2007.
French, Rita (UK Ambassador for Human Rights). *Speech UN Human Rights Council 48: Explanation of Vote on the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment.* 8 October 2021.
Governments of Switzerland and Liechtenstein, and the Universal Rights Group (URG), in partnership with the Permanent Missions of Fiji, the Marshall Islands, Mexico, and Thailand. *The eighth Glion Human Rights Dialogue (Glion VIII): The right to a clean, healthy, and sustainable environment - what does it mean for States, for rights-holders and for nature?* Glion, 16-17 May 2022.
Guterres, António. (United Nations Secretary-General). *The Highest Aspiration: A Call to Action for Human Rights.* UN: 2020. Online:https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/2020_sg_call_to_action_for_hr_the_highest_aspiration.pdf (letöltve: 2025. május 17.).
HRC, *Resolution 19/11. Rights of persons with disabilities: participation in political and public life. A/HRC/RES/19/11.* Geneva, 23 April 2012.
HRC, *Resolution 48/14. Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change. A/HRC/RES/48/14.* Geneva, 8 October 2021.

HRC, *Resolution no. 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/RES/48/13*. Voting results. Geneva, 8 October 2021.
HRC. *Human rights and climate change. A/HRC/RES/7/23.* Geneva, 28 March 2008.
HRC. *Resolution 10/4. Human rights and climate change. A/HRC/RES/10/4.* Geneva, 25 March 2009.
HRC. *Resolution 17/4. Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises. A/HRC/RES/17/4.* Geneva, 6 July 2011.
HRC. *Resolution 19/10. Human rights and the environment. A/HRC/RES/19/10.* Geneva, 22 March 2012.
HRC. *Resolution 28/11. Human rights and the environment. A/HRC/RES/28/11.* Geneva, 7 April 2015.
HRC. *Resolution 37/8. Human rights and the environment. A/HRC/RES/37/8.* Geneva, 22 March 2018.
HRC. *Resolution no. 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/RES/48/13.* Geneva, 8 October 2021.
HRC. *Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3624/2019. CCPR/C/135/D/3624/2019. UN Doc. CCPR/C/135/D/3624/2019 (2022).* Geneva, 22 September 2022.
IACHR. *Press Release No. 140/15: IACHR Expresses Concern regarding Effects of Climate Change on Human Rights.* 2015 December 2.
Online: https://www.oas.org/en/iachr/media_center/preleases/2015/140.asp (letöltve: 2025. április 17.)
ILC. *Report of the International Law Commission covering the work of its Fourteenth Session. A/CN.4/148. Extract from the Yearbook of the International Law Commission: 1962, vol. II.* Geneva, 1962.
ILC. "Draft articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, with commentaries. A/56/10," In *Yearbook of the International Law Commission, 2001, Vol. II, Part Two.* Geneva, 2001.
ILC. "Draft conclusions on identification of customary international law, with commentaries. A/73/10," In *Yearbook of the International Law Commission, 2018*, *vol. II, Part Two.* Geneva, 2018.
ILC. "Report of the International Law Commission on the work of its eighteenth session, 4 May–19 July 1966, UN Doc. A/CN.4/191." In *Yearbook of the International Law Commission*, 1966, Vol. II. New York, 1967: 172-360.
ILC. *Report of the International Law Commission on the Work of its 58th Session. UN Doc A/61/10.* 1 May–9 June and 3 July–11 August 2006.
ILC. *Report of the International Law Commission. Seventy-fourth session. A/78/10.* New York, 24 April–2 June and 3 July–4 August 2023.
ILC. *Report of the International Law Commission. Seventy-sixth session. A/80/10. Advance Copy of 9 June 2025.* New York, 28 April–30 May.
ILC. *Summaries of the Work of the International Law Commission. General principles of law*. Online: https://legal.un.org/ilc/summaries/1_15.shtml#a19 (letöltve: 2025. június 22.)
ILC-Drafting Committee. *General principles of law. Texts and titles of the draft conclusions adopted by the Drafting Committee on second reading. A/CN.4/L.1018.* New York, 20 May 2025.
International Institute for Sustainable Development (IISD). *UNECE Bulletin. A Summary Report on the Aarhus Convention MOP 5, PRTR Protocol MOPP 2, and their Joint High-Level Segment* 190 (2) (2014).
Keller, Helen. *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV.* 12 September 2022. Online: https://rm.coe.int/intervention-helen-keller/1680a9025f (letöltve: 2025. május 26.)

Knox, John H. *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Compilation of good practices. A/HRC/28/61.* Geneva, 3 February 2015.
Knox, John H. *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Preliminary report. A/HRC/22/43.* Geneva, 24 December 2012.
Knox, John H. *Report of the Independent Expert on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Mapping report. A/HRC/25/53.* Geneva, 30 December 2013.
Knox, John H. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/31/52.* Geneva, 1 February 2016.
Knox, John H. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/34/49.* Geneva, 19 January 2017.
Knox, John H. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/HRC/37/59.* Geneva, 24 January 2018.
Knox, John K. and Boyd, David R. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/73/188*. Geneva, 19 July 2018.
Ksentini, Fatma Zohra (UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). *Human rights and the environment: preliminary report. E/CN.4/Sub.2/1991/8.* Geneva, 2 August 1991.
Ksentini, Fatma Zohra (UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7.* Geneva, 2 July 1992.
Ksentini, Fatma Zohra (UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1992/7/Add.l.* Geneva, 14 August 1992.
Ksentini, Fatma Zohra (UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). *Human Rights and the Environment: Progress Report. E/CN.4/Sub.2/1993/7.* Geneva, 26 July 1993.
Ksentini, Fatma Zohra (UN. Special Rapporteur on Human Rights and the Environment). *Human Rights and the Environment. Final Report. E/CN.4/Sub.2/1994/9*. Geneva, 6 July 1994.
Lambert, Elisabeth. *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV*. 12 September 2022. Online: https://rm.coe.int/intervention-elisabeth-lambert/1680a9025e (letöltve: 2025. május 26.)
Limon, Marc. *For People; For Planet: The long and winding road to United Nations recognition of the universal right to a clean, healthy, and sustainable environment.* Universal Rights Group, 2023.
Mohan, Vishwa. *India Backs UN Resolution to Recognize Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment; Raises Concern over Text.* Times of India. 29 July 2022. Online: https://timesofindia.indiatimes.com/india/india-backs-un-resolution-to-recognise-human-right-to-clean-healthy-environment-raises-concern-over-text/articleshow/93200909.cms (letöltve: 2025. május 15.)
Monbiot, George. *Cop-Out*. 15 December 2015. Online: https://www.monbiot.com/2015/12/15/cop-out/ (letöltve: 2025. április 18.)

Moreno, Angel Manuel. "The Right to Environmental Protection in the Spanish Constitutional System." *Avosetta Group. Meeting 2001: Environmental Rights in the Member States' Constitution*, 2001.
OHCHR. *Analytical study on the relationship between human rights and the environment. A/HRC/19/34.* Geneva, 16 December 2011.
OHCHR. *Council of Europe must recognise the right to a healthy environment, UN experts urge*. UN Special Rapporteurs and Independent Experts. Press releases (Special Procedures). Geneva, 05 May 2025. Online: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2025/05/council-europe-must-recognise-right-healthy-environment-un-experts-urge (letöltve: 2025. május 29.)
OHCHR. *New Climate Change Agreement Must Include Human Rights Protections for All. An Open Letter from Special Procedures mandate-holders of the Human Rights Council to the State Parties to the UN Framework Convention on Climate Change on the occasion of the meeting of the Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action in Bonn (20-25 October 2014.* 17 October 2014. Online: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/SP/SP_To_UNFCCC.pdf (letöltve: 2025. április 17.)
OHCHR. *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies*. UN Doc. HR/PUB/06/12. Geneva, 2006.
OHCHR. *UN Press releases Special Procedures. UN General Assembly must affirm right to healthy environment: UN experts.* 06 July 2022. Online: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/un-general-assembly-must-affirm-right-healthy-environment-un-experts (letöltve: 2025. május 18.)
OHCHR. *What Are Human Rights?* https://www.ohchr.org/en/what-are-human-rights (letöltve: 2024. október 24).
PACE – Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development. *Motion for a resolution. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Doc. 15108.* Strasbourg, 20 May 2020.
PACE. *Action to Be Taken on the Conclusions of the Parliamentary Conference on Human Rights*. *Recommendation 683 (1972)*. Strasbourg, 1972.
PACE. *Appendix – The proposed text for an additional protocol to the European Convention on Human Rights, concerning the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment*. Integral part of *PACE Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe.* Strasbourg, 29 September 2021.
PACE. *Doc. 12003/11.09.2009. Report on Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment* (Rapporteur: Mr José Mendes Bota) Strasbourg, 11 September 2009.
PACE. *Doc. 15367/13.09.2021. Report on Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe* (Rapporteur: Mr Simon Moutquin). Strasbourg, 13 September 2021.
PACE. *Doc. 8560/05.10.1999. Report on future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection* (Rapporteur: Mr Lars Rise) Strasbourg, 5 October 1999.
PACE. *Doc. 9791/16.04.2003. Report on Environment and human rights* (Rapporteur: Mrs Cristina Agudo) Strasbourg, 16 April 2003.
PACE. *Fresh Water Pollution Control in Europe*. *Recommendation 436/01.10.1965*, Strasbourg, 1965.

PACE. *Recommendation 1130 (1990). Formulation of a European charter and a European convention on environmental protection and sustainable development.* Strasbourg, 28 September 1990.
PACE. *Recommendation 1431 (1999). Future action to be taken by the Council of Europe in the field of environment protection*. Strasbourg, 04 November 1999.
PACE. *Recommendation 1614 (2003). Environment and human rights.* Strasbourg, 27 June 2003.
PACE. *Recommendation 1883 (2009). Challenges posed by climate change.* Strasbourg, 29.09.2009.
PACE. *Recommendation 1885 (2009). Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment.* Strasbourg, 30 September 2009.
PACE. *Recommendation 2211 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe.* Strasbourg, 29 September 2021.
PACE. *Resolution 2396 (2021). Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe.* Strasbourg, 29 September 2021.
PACE. *Vote on Recommendation - Doc. 12003. Drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment. Assembly's voting results*. Strasbourg, 30 September 2009.
PACE. *Vote on Recommendation - Doc. 15367. Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe. Assembly's voting results.* Strasbourg, 29 September 2021.
People's Republic of China – Permanent Mission of the People's Republic of China to the United Nations Office at Geneva and other International Organisations in Switzerland. *Explanatory statement by the delegation of China at the 48th session of the Human Rights Council on the draft resolution on 'The right to a safe, clean, healthy and sustainable environment' (A/HRC/48/L.23/Rev.1).* 10.10.2021.
Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment. *Report of the Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment. A/CONF.48/PC.12 of 14 June 1971.* New York, 13-24 September 1971.
Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment – Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment. *Replies to questionnaire of 21 December 1970 circulated by the secretary-general of the conference in connexion with the preparation of a draft declaration on the human environment. Note by the Chairman of the Intergovernmental Working Group. A/CONF.48/Pc/WG.l/CRP.4.* New York, 1 April 1971.
Preparatory Committee for the UN Conference on The Human Environment – Intergovernmental Working Group on the Declaration on the Human Environment. *UN Doc. A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.1, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.2, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.3, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.4, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.5, A/CONF.48/PC/WG.1/CRP.4/Add.6*.
Preparatory Committee for the UN Conference on the Human Environment. *Report of the Preparatory Committee on Its Fourth Session*. *UN Doc. A/CONF.48/PC/17*. New York, 15 March 1972.
Preparatory Committee for the UNCED, *Principles on General Rights and Obligations. Draft principles proposed by the Chairman. A/CONF.151/PC/WG.IIIIL.33/Rev.1*. Fourth session. Working Group III. Agenda item 3. New York, 2 April 1992.
Preparatory Committee for the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED). *Principles on General Rights and Obligations. Chairman's Consolidated*

Draft. *UN Doc. A/CONF.151/PC/WG.III/L.8/Rev.1*. Third Session, Working Group III, Agenda item 4. Geneva, 30 August 1991.

Preparatory Committee for the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED). *Principles on General Rights and Obligations. Draft Principles Proposed by the Chairman. UN Doc. A/CONF.151/PC/WG.III/L.33*. Fourth Session. Working Group III. Agenda item 3. New York, 31 March 1992.

Puentes Riaño, Astrid (UN Special Rapporteur on the human right to a clean, healthy, and sustainable environment). "Healthy Environment: A Human Right and Customary International Law." *IISD (International Institute for Sustainable Development)-Earth Negotiation Bulletin-SDG (Sustainable Development Goals) Knowledge Hub*, 29 January 2025. Online: https://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/healthy-environment-a-human-right-and-customary-international-law/ (letöltve: 2025. május 21.)

Puentes Riaño, Astrid. *Report of the Special Rapporteur on the human right to a clean, healthy and sustainable environment. Overview of the implementation of the human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/79/270.* Geneva, 2 August 2024.

Raible, Lea. *Expert opinion submitted to the CDDH-ENV.* 12 September 2022. Online: https://rm.coe.int/intervention-lea-raible/1680a90261 (letöltve: 2025. május 27.)

Rowling, Megan "INTERVIEW – To Secure Climate Justice, Keep Human Rights in UN Deal – Robinson", *Thomson Reuters Foundation News*. 8 December 2015 16:54 GMT. Online: https://news.trust.org/item/20151208165640-wit6i/ (letöltve: 2025. április 17.)

Ruggie, John. *Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework. A/HRC/17/31.* Geneva, 21 March 2011.

Schweizerisches Kompetenzzentrum Für Menschenrechte (Skmr). *Recht auf Umwelt. Eine Untersuchung der geplante Anerkennung eines Rechts auf Umwelt durch die UN und ihrer Folgen für die Schweiz*. Verfasst von: Belser, Eva Maria. Bächler, Thea und Egli, Sandra. Bern 2021.

Secretaría General de la Organización de los Estados Americanos (OEA). *Conferencia Especializada Interamericana sobre Derechos Humanos. Actas y Documentos. OEA/Ser.K/XVI/1.2.* San José (Costa Rica), 7-22 de noviembre de 1969.

Spano, Robert. *Keynote Speech at the Council of Europe Conference on the Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment in Practice*. Palais de l'Europe, Strasbourg, 3 May 2023. Online: https://rm.coe.int/coe-speech-environment-spano-final-2787-8240-6407-v-1/1680aae80b (letöltve: 2024. augusztus 6.)

Sweden and Switzerland. Declarations and Reservations to the Aarhus Convention. Reservations made by Sweden and Switzerland.
Online: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27 (letöltve: 2025. január 31.)

The Permanent Mission of Japan to the International Organizations in Geneva. *Statements on Human Rights 2021. The 48th Session of the Human Rights Council (8 Oct 2021) EOV on Draft Resolution L.23 titled: The human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment.* 13.10.2021.

UN – Ad Hoc Working Group on the Durban Platform for Enhanced Action. *Negotiating text. FCCC/ADP/2015/1.* Geneva, 8–13 February 2015.

UN – Bureau of the Preparatory Process for the United Nations Conference on Sustainable Development. *The Future We Want: Zero Draft of the Outcome Document.* 10 January 2012.

UN Secretary-General. *Report. Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment. A/73/419.* New York, 30 November 2018.
UN. "Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment." In *Report of the United Nations Conference on the Human Environment*, *A/CONF.48/14/Rev.1*. Stockholm, 1972.
UN. *General Assembly official records. A/76/PV.97.* 76th session. 97th plenary meeting. New York, 28 July 2022.
UN. *Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Volume I. Resolutions Adopted by the Conference. A/CONF.151/26/Rev.l* (Vol. l). Rio de Janeiro, 3-14 June 1992.
UN. *Report of the World Commission on Environment and Development. UNGA Doc. A/42/427*. New York, 4 August 1987.
UN. *UNGA Report of the World Summit on Sustainable Development. A/CONF.199/20** (Reissued for technical reasons). New York, 26 August-4 September 2002.
UN. *UNGA Resolution 2994 (XXVII). United Nations Conference on the Human Environment.* 2112th plenary meeting. GA twenty-seventh session. Stockholm, 15 December 1972.
UN. *UNGA Resolution 38/161. Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond*. 102nd plenary meeting. GA thirty-eighth Session. New York, 19 December 1983.
UN. *UNGA Resolution 41/120. Setting international standards in the field of human rights. A/RES/41/120.* New York, 4 December 1986.
UN. *UNGA Resolution 41/128. Declaration on the Right to Development. A/RES/41/128*. 97th plenary meeting. Forty-first Session. New York, 4 December 1986.
UN. *UNGA Resolution 44/228. United Nations Conference on Environment and Development*. 85th plenary meeting, GA fourty-forth session. New York, 22 December 1989.
UN. *UNGA Resolution 47/190. Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. 93rd plenary meeting. New York, 22 December 1992.
UN. *UNGA Resolution 55/199. Ten-year review of progress achieved in the implementation of the outcome of the United Nations Conference on Environment and Development. U.N. Doc. A/RES/55/199.* 87th plenary meeting. New York, 20 December 2000.
UN. *UNGA Resolution 64/157. Promotion of a democratic and equitable international order. A/RES/64/157.* New York, 18 December 2009.
UN. *UNGA Resolution 64/292. The human right to water and sanitation. A/RES/64/292.* New York, 28 July 2010.
UN. *UNGA Resolution 66/288. The Future We Want: Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development, A/RES/66/288.* New York, 27 July 2012.
UN. *UNGA Resolution 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1.* New York, 25 September 2015.
UN. *UNGA Resolution 76/300. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. A/RES/76/300.* New York, 28 July 2022.
UNECE – Informal Meeting of Experts on Environmental Law. *ECE Charter on Environmental Rights and Obligations (Draft). [E/ECE/]ENVWA/R.38*. Geneva, 14 December 1990.
UNECE. *Action for a Common Future: Report of the Economic Commission for Europe on the Bergen Conference. A/CONF.151/PC/10.* New York, 8-16 May 1990.

UNECE. *Decision VII/10 on accession by Guinea-Bissau to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters. Excerpt from the addendum to the report of the seventh session of the Meeting of the Parties (ECE/MP.PP/2021/2/Add.1*. Geneva, 18–20 October 2021.
UNECE. *Decision VII/11-Strategic Plan for 2022–2030. 83-107. Report of the seventh session of the Meeting of the Parties of 17 February 2022. Addendum Decisions adopted by the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2021/2/Add.1.* Geneva, 18–20 October 2021.
UNECE. *Decision VII/9 on a rapid response mechanism to deal with cases related to article 3 (8) of the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters. Excerpt from the addendum to the report of the seventh session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2021/2/Add.1.* Geneva, 18–20 October 2021.
UNECE. *Declaration by the Ministers of Environment of the region of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) of 25 October 1995.* Sofia, 23-25 October 1995.
UNECE. *Environment for Europe Ministerial Conference, Lucerne, 28th-30th April 1993. Conference Report Volume I. Ministerial Declaration, Executive Summary, Conference Proceedings, Press Release, Documents and Participants List.* Lucerne, 28-30 April 1993.
UNECE. *Report of the Ad Hoc Meeting: Economic Commission for Europe, Senior Advisers to ECE Governments on Environmental and Water Problems, Ad Hoc Meeting on Environmental Rights and Obligations. [E/ECE/]ENVWA/AC.7/2*. Geneva, 10 July 1991.
UNECE. *Report of the First Meeting of the Parties. Addendum. Decision I/7 Review of Compliance. ECE/MP.PP/2/Add.8.* Lucca (Italy), 2 April 2004.
UNECE. *Report of the fourth session of the Meeting of the Parties. Addendum Chișinău Declaration and decisions adopted by the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2011/2/Add.1.* Chișinău, 29 June–1 July 2011.
UNECE. *Report of the second extraordinary session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2010/2.* Geneva, *of 15 October 2010*.
UNECE. *Report of the Second Meeting of the Parties. Addendum. Decision II/5: General Issues of Compliance. Adopted at the second meeting of the Parties* on *25-27 May 2005. ECE/MP.PP/2005/2/Add.6.* Almaty (Kazakhstan), 13 June 2005.
UNECE. *Report of the sixth session of the Meeting of the Parties. ECE/MP.PP/2017/2.* Budva, 21 December 2017.
UNECE. *Report on the implementation of the Convention's work programme for 2012–2014. ECE/MP.PP/2014/3.* Maastricht, 11 April 2014.
UNECE. *Reports of the Ad Hoc Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making*. Online: https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/reports-negotiations-convention (letöltve: 2025. február 22.)
UNECE. *The Aarhus Convention: An Implementation Guide. First edition. ECE/CEP/72.* Authors: Stec, Stephen and Casey-Lefkowitz, Susan (in collaboration with Jendroska, Jerzy). New York/Geneva, 2000.
UNECE. *The Aarhus Convention: An Implementation Guide. Second edition. ECE/CEP/72/Rev.1*. Authors: Ebbesson, Jonas. Gaugitsch, Helmut. Jendroska, Jerzy. Marshall, Fiona and Stec, Stephen. New York/Geneva, 2014.
UNECE-Committee on Environmental Policy. *Report on the Special Session of 17 January 1996*. Geneva, 8 February 1996.

UNECE-ECE Working Group of Senior Governmental Officials "Environment for Europe." *Draft Guidelines on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-Making. ECE/CEP/24*. Sofia, 23-25 October 1995.
UNECE-Secretariat. *Draft elements for the Convention on Access to Environmental Information and Public Participation in Environmental Decision-making. CEP/AC.3/R.1*. Geneva, 11 April 1996.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Eighth Session. CEP/AC.3/16.* Geneva, 17 December 1997.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Fifth Session. CEP/AC.3/10*. Geneva, 7 July 1997.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the First Session. CEP/AC.3/2*. Geneva, 9 July 1996.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Fourth Session. CEP/AC.3/8*. Geneva, 21 March 1997.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Ninth Session. CEP/AC.3/18.* Geneva, 27 January 1998.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Second Session. CEP/AC.3/4.* Geneva, 11 November 1996.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Sixth Session. CEP/AC.3/12.* Geneva, 22 July 1997.
UNECE-Working Group for the preparation of a draft convention on access to environmental information and public participation in environmental decision-making. *Report of the Tenth Session. CEP/AC.3/20.* Geneva, 19 March 1998.
UNECE-Working Group of the Parties. *Draft note on a rapid response mechanism to deal with cases related to article 3 (8) of the Aarhus Convention. ECE/MP.PP/WG.1/2020/13.* Geneva, 1–3 July 2020.
UNEP. *Guidelines for the Development of National Legislation on Access to Information, Public Participation and Access to Justice in Environmental Matters. Decision SS.XI/5, part A of 26 February 2010.* Nairobi (Kenya), 2010.
UNESCO. *Intergovernmental Conference of Experts on the Scientific Basis for Rational Use and Conservation of the Resources of the Biosphere*. Paris, 4–13 September 1968.
UNESCO-Cousteau Society meeting of experts organized by the Tricontinental Institute for Parliamentary Democracy and Human Rights of the University of La Laguna. *Universal Declaration of Human Rights for Future Generations*. *Annex to UNESCO Doc. 145 EX/41*. Laguna: 26th of February 1994.
UNFPA. *Intervention at the initial consultations on the Zero Draft of the Rio+20 Outcome Document. Delivered by Michael Herrmann.* New York, 26 January 2012.
United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: *Declaration made upon signature and confirmed upon ratification of the Aarhus Convention.* Online: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-13&chapter=27 (letöltve: 2025. január 31.)

UN-Secretary-General. *Request for Advisory Opinion transmitted to the International Court of Justice by the Secretary-General of the United Nations pursuant to General Assembly resolution 77/276 of 29 March 2023. A/RES/77/276.* 12 April 2023.
USA – U.S. Mission Geneva. *UN Human Rights Council – 48th Session. End-of-Session General Statement of the United States of America. Recognition of a Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment.* October 13, 2021.
USA – United States Mission to the United Nations. *Explanation of Position on the Right to a Clean, Healthy, and Sustainable Environment Resolution.* New York, 28 July 2022.
Watt-Cloutier, Sheila et al. *Petition to the Inter-American Commission on Human Rights Seeking Relief from Violations Resulting from Global Warming Caused by Acts and Omissions of the United States*. December 7, 2005.
Online: https://www.ciel.org/Publications/ICC_Petition_7Dec05.pdf (letöltve: 2025. április 8.)

XI.4. Ítélkezési gyakorlat: nemzetközi, regionális, nemzeti bírói és felülvizsgálati szervek ítéletei és döntései

ACCC. *Advice by the Aarhus Convention Compliance Committee to the European Union concerning the implementation of request ACCC/M/2017/3 (European Union)*. Geneva, 12 February 2021.
ACCC. *Findings and recommendations of the Compliance Committee with regard to communication ACCC/C/2008/32 (part II) concerning compliance by the European Union Adopted by the Compliance Committee on 17 March 2017. ECE/MP.PP/C.1/2017/7.* Item 9 of the provisional agenda. Communications from members of the public. Geneva, 27-30 June 2017.
ACCC. *Findings and recommendations with regard to communication ACCC/C/2015/135 concerning compliance by France. Adopted by the Compliance Committee on 10 March 2020. ECE/MP.PP/C.1/2020/9.* Geneva, 23-27 November 2020.
ACCC. *Findings and Recommendations with regard to compliance by Belgium with its obligations under the Aarhus Convention in relation to the rights of environmental organizations to have access to justice (Communication ACCC/C/2005/11 by Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen VZW (Belgium)). Adopted by the Compliance Committee on 16 June 2006. ECE/MP.PP/C.1/2006/4/Add.2.* Geneva, 14-16 June 2006.
ACCC. *Findings and Recommendations with regard to compliance by Hungary with the obligations under the Aarhus Convention in the case of Act on the Public Interest and the Development of the Expressway Network (Communication ACCC/C/2004/04 by Clean Air Action Group (Hungary)). Adopted by the Aarhus Convention's Compliance Committee on 18 February 2005. ECE/MP.PP/C.1/2005/2/Add.4.* Geneva, 14 March 2005.
ACommHPR. *Centre For Minority Rights Development and Another v Kenya (Communication 276 of 2003) [2009] ACHPR 102.* Banjul, 25 November 2009.
ACommHPR. *Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v Nigeria (Communication 155 of 1996) [2001] ACHPR 35.* Banjul, 27 October 2001.
ACommHPR. *Sudan Human Rights Organisation, Centre on Housing Rights and Evictions v Sudan (Communications 279 of 2003 and 296 of 2005) [2009]* ACHPR 100. Banjul, 27 May 2009.
AfCHPR. *The Matter of Ligue Ivoirienne des Droits De L'homme (Lidho) And Others V. Republic of Côte D'ivoire. Application No. 041/2016*. Arusha (Tanzania), Judgment of the Court: 5 September 2023.

Arbitral Tribunal. *Trail smelter case (United States, Canada), Reports of International Arbitral Awards. Volume III, pp. 1905-1982.* Awards of 16 April 1938 and 11 March 1941.

Bundesverfassungsgericht (German Federal Constitutional Court). *Neubauer, et al. v. Germany. Joint cases 1 BvR 2656/18, 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20 and 1 BvR 288/20 (Climate Change). Order of the First Senate of 24 March 2021.* Karlsruhe, 24 March 2021.

CJEU. *Case C-240/09. Lesoochranárske zoskupenie. Reference for a preliminary ruling: Najvyšší súd Slovenskej republiky - Slovakia. ECLI:EU:C:2011:125.* Luxembourg, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 8 March 2011.

CJEU. *Case C-252/22. Societatea Civilă Profesională de Avocaţi Plopeanu & Ionescu. Request for a preliminary ruling under Article 267 TFEU from the Curtea de Apel Târgu-Mureş. ECLI:EU:C:2024:13.* Luxembourg, Judgment Of The Court (Fourth Chamber) Of 11 January 2024.

CJEU. *Case C-71/14. East Sussex County Council v Information Commissioner, Property Search Group and Local Government Association. Request for a preliminary ruling from the First-tier Tribunal. ECLI:EU:C:2015:656.* Luxembourg, Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 6 October 2015.

CJEU. *Case C-826/18. Opinion of Advocate General Michal Bobek. ECLI:EU:C:2020:514.* Luxembourg, 2 July 2020.

Conseil d'État. *Décision n° 439195 du 9 juillet 2021 du Conseil d'Etat statuant au contentieux*. Journal officiel électronique authentifié n° 0168 du 22/07/2021.

CRC. *Sacchi et al. v. Argentina. U.N. Doc. CRC/C/88/D/104/2019*. Geneva: Decision adopted on 22 September 2021.

CRC. *Sacchi et al. v. Argentina, Brazil, France, Germany, and Turkey (Communication No. 104/2019 (Argentina), Communication No. 105/2019 (Brazil), Communication No. 106/2019 (France), Communication No. 107/2019 (Germany), Communication No. 108/2019 (Turkey)*. Decisions of the Committee on 10.08.2021.

ECtHR [GC]. *Case of Ferrazzini v. Italy. Application no. 44759/98*. Strasbourg, Judgment of the Court: 12 July 2001.

ECtHR [GC]. *Case of Hatton and Others v. The United Kingdom. Application no. 36022/97*. Strasbourg, Judgment of the Court: 8 July 2003.

ECtHR [GC]. Case of Hatton and Others v. The United Kingdom. Application no. 36022/97. Strasbourg, Judgment of the Court: 8 July 2003. *Joint Dissenting Opinion of Judges Costa, Ress, Türmen, Zupančič and Steiner.*

ECtHR [GC]. *Tyrer v. United Kingdom*. *Application no. 5856/72*. Strasbourg, Judgment of the Court: 25 April 1978.

ECtHR [GC]. *Case of Al-Skeini and Others v. The United Kingdom. Application no. 55721/07.* Strasbourg, Judgment of the Court: 7 July 2011.

ECtHR [GC]. *Case of Austin and Others v. the United Kingdom. Applications nos. 39692/09, 40713/09 and 41008/09.* Strasbourg, Judgment of the Court 15 March 2012.

ECtHR [GC]. *Case of Banković and Others v Belgium. Application no. 52207/99.* Strasbourg, Decision on admissibility: 12 December 2001.

ECtHR [GC]. *Case of Demir and Baykara v. Turkey. Application no. 34503/97.* Strasbourg, Judgment of the Court: 12 November 2008.

ECtHR [GC]. *Case of Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others. Application no. 39371/20*. Strasbourg, Decision of the Court: 9 April 2024.

ECtHR [GC]. *Case of Guerra and Others v. Italy. Applications no. 14967/89*. Strasbourg, Judgment of the Court: 19 February 1998.

ECtHR [GC]. *Case of H.F. and Others v. France. Applications nos. 24384/19 and 44234/20.* Strasbourg, Judgment of the Court: 14 September 2022.
ECtHR [GC]. *Case of Hassan v. The United Kingdom. Application no. 29750/09.* Strasbourg, Judgment of the Court: 16 September 2014.
ECtHR [GC]. *Case of Osman v. the United Kingdom. Application no. 23452/94*. Strasbourg, Judgment of the Court: 28 October 1998.
ECtHR [GC]. *Case of Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others V. Switzerland. Application no. 53600/20.* Strasbourg, Judgment of the Court: 9 April 2024.
ECtHR [GC]. *Öneryildiz v. Turkey. Application no. 48939/99.* Strasbourg, Judgment of the Court: 30 November 2004.
ECtHR [Plenary]. *Case of Golder v. The United Kingdom. Application no. 4451/70.* Strasbourg, Judgment of the Court: 21 February 1975.
ECtHR [Plenary]. *Case of Johnston and Others v. Ireland. Application no. 9697/82.* Strasbourg, Judgment of the Court: 18 December 1986.
ECtHR [Plenary]. *Case of Marckx c. Belgium. Application no. 6833/74.* Strasbourg, Judgment of the Court: 13 June 1979.
ECtHR, *Case of Giacomelli v. Italy. Application no. 59909/00*. Strasbourg, Judgment of the Court: 2 November 2006.
ECtHR, *Case of Kotov and Others v. Russia. Applications nos. 6142/18 and 13 others*. Strasbourg, Judgment of the Court: 11 October 2022.
ECtHR, *Case of Kotov and Others v. Russia. Applications nos. 6142/18 and 13 others*. Strasbourg, Judgment of the Court: 11 October 2022. Concurring Opinion of Judge Serghides
ECtHR, *Case of X and Y v. The Netherlands. Application no. 8978/80*. Strasbourg, Judgment of the Court: 26 March 1985.
ECtHR. *Affaire Collectif National D'information Et D'opposition À L'usine Melox - Collectif Stop Melox Et Mox C. France. Requête no 75218/01.* Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 12 juin 2007.
ECtHR. *Affaire Cordella et Autres C. Italie. Requêtes nos 54414/13 et 54264/15.* Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 24 janvier 2019.
ECtHR. *Affaire López Ostra c. Espagne. Requête no 16798/90.* Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 09 décembre 1994.
ECtHR. *Affaire Tătar c. Roumanie. Requête no 67021/01*. Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 27 janvier 2009.
ECtHR. *Affaire Brânduşe c. Roumanie. Requête no 6586/03.* Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 7 avril 2009.
ECtHR. *Affaire Di Sarno et Autres c. Italie. Requête no 30765/08*. Strasbourg, L'arrêt de la Cour: 10 janvier 2012.
ECtHR. *Case of Balmer-Schafroth and Others v. Switzerland. Application no. 22110/93.* Strasbourg, Judgment of the Court, 26 August 1997.
ECtHR. Case of Balmer-Schafroth and Others v. Switzerland. Application no. 22110/93. Strasbourg, Judgment of the Court, 26 August 1997. *Dissenting Opinion of Judge Pettiti, Joined by Judges Gölcüklü, Walsh, Russo, Valticos, Lopes Rocha and Jambrek.*
ECtHR. *Case of Andreou v. Turkey. Application no. 45653/99.* Strasbourg, Decision on admissibility: 3 June 2008.
ECtHR. *Case of Belilos v. Switzerland. Application no.* 10328/83**.** Strasbourg, Judgment of the Court: 29 April 1988.
ECtHR. *Case of Budayeva and Others v. Russia. Applications nos. 15339/02, 21166/02, 11673/02 and 15343/02.* Strasbourg, Judgment of the Court: 20 March 2008.

ECtHR. *Case of Cannavacciuolo and Others v. Italy. Applications nos. 51567/14 and 3 others.* Strasbourg, Judgment of the Court: 30 January 2025.
ECtHR. Case of Cannavacciuolo and Others v. Italy. Applications nos. 51567/14 and 3 others. Strasbourg, Judgment of the Court: 30 January 2025. *Partly Concurring, Partly Dissenting Opinion of Judge Serghides*.
ECtHR. Case of Cannavacciuolo and Others v. Italy. Applications nos. 51567/14 and 3 others. Strasbourg, Judgment of the Court: 30 January 2025. *Concurring Opinion of Judge Krenc.*
ECtHR. *Case of Fadeyeva v. Russia. Application no. 55723/00.* Strasbourg, Judgment of the Court: 9 June 2005.
ECtHR. *Case of Karin Andersson and Others v. Sweden. Application no. 29878/09*. Strasbourg, Judgment of the Court: 25 September 2014.
ECtHR. *Case of Kyrtatos v. Greece. Application no. 41666/98.* Strasbourg, Judgment of the Court: 22 May 2003.
ECtHR. Case of Kyrtatos v. Greece. Application no. 41666/98. Strasbourg, Judgment of the Court: 22 May 2003. *Partly Dissenting Opinion of Judge Zagrebelsky*.
ECtHR. *Case of Powell and Rayner v. The United Kingdom. Application no. 9310/81*. Strasbourg, Judgment of the Court: 21 February 1990.
ECtHR. *Case of Taşkin and Others v. Turkey. Application no. 46117/99.* Strasbourg, Judgment of the Court: 10 November 2004.
ECtHR. *Case of Deés v. Hungary. Application no. 2345/06.* Strasbourg, Judgment of the Court: 9 November 2010.
ECtHR. *Case of Hudorovič and Others v. Slovenia. Applications nos. 24816/14 and 25140/14.* Strasbourg, Judgment of the Court: 10 March 2020.
ECtHR. Case of Hudorovič and Others v. Slovenia. Applications nos. 24816/14 and 25140/14. Strasbourg, Judgment of the Court: 10 March 2020. *Partly Dissenting Opinion of Judge Pavli, Joined by Judge Kūris*.
ECtHR. *Case of M. Özel and Others v. Turkey. Applications nos. 14350/05, 15245/05 and 16051/05.* Strasbourg, Judgment of the Court: 17 November 2015.
ECtHR. *Case of Pavlov and Others v. Russia. Application no. 31612/09.* Strasbourg, Judgment of the Court 11 October 2022.
ECtHR. Case of Pavlov and Others v. Russia. Application no. 31612/09. Strasbourg, Judgment of the Court 11 October 2022. *Concurring Opinion of Judge Serghides.*
ECtHR. *Magyar Helsinki Bizottság Kontra Magyarország ügy. 18030/11. sz. kérelem.* Strasbourg, a bíróság ítélete: 2016. november 8.
ECtHR. *Solyanik v. Russia. Application no. 47987/15.* Strasbourg, Judgment of the Court: 10 May 2022.
EJEB. *Gyakorlati Útmutató az Elfogadhatósági Feltételekről.* Strasbourg, 2014.
European Commission of Human Rights, *Case of X. and Y. v. Federal Republic of Germany. Application No. 7407/76*. Strasbourg, Decision on admissibility of the Commission of 12 July 1976.
Hoge Raad der Nederlanden (Supreme Court of the Netherlands). *Stichting Urgenda v. The State of the Netherlands (Ministry of Infrastructure and the Environment). Case Number: 19/00135. ECLI:NL:HR:2019:2007.* The Hague, Judgment of the Court: 20 December 2019.
IACtHR. *Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 (Requested by the Republic of Colombia).* The Environment *and Human Rights (State Obligations in Relation to the Environment in the Context of the Protection and Guarantee of the Rights to Life and to Personal Integrity: Interpretation and Scope of Articles 4(1) And 5(1) in Relation to*

Articles 1(1) and 2 of the American Convention on Human Right. Series A No. 23. San José (Costa Rica), 15 November 2017.

IACtHR. *Case of the Kaliña and Lokono Peoples v. Suriname. Series C No. 309.* San José (Costa Rica), Judgment of the Court (Merits, Reparations and Costs): 25 November 2015.

IACtHR. *Case of the Kichwa Indigenous People of Sarayaku v. Ecuador. Series C No. 245.* San José (Costa Rica), Judgment of the Court (Merits and Reparations): 27 June 2012.

IACtHR. *The Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina (Merits, Reparations and Costs). Series C No. 400*. San José (Costa Rica), 6 February 2020.

ICJ. *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), I.C.J. Reports 2010, p. 14*. The Hague, Judgment of 20 April 2010.

ICJ. *Asylum case (Columbia/Peru)/Colombian-Peruvian asylum case, I.C.J. Reports 1950, p. 266.* The Hague, Judgment of the Court: 20 November 1950.

ICJ. *Barcelona Traction, Light and Power Company, Ltd. (Belgium v. Spain), I.C.J. Reports 1970, p. 3*. The Hague, Judgment of 5 February 1970.

ICJ. *Case concerning Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). I.C.J. Reports 1986, p. 14.* The Hague, Judgment of the Court (Merits): 27 June 1986.

ICJ. *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Monday 2 December 2024, at 10 a.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/35*. The Hague, 2 December 2024.

ICJ. *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Monday 2 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/36.* The Hague: ICJ, 2 December 2024.

ICJ. *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Tuesday 3 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations) CR 2024/38*. The Hague, 3 December 2024.

ICJ. *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Tuesday 3 December 2024, at 10 a.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/37*. The Hague, 3 December 2024.

ICJ. *Case No. 187. Verbatim Record. Public sitting held on Wednesday 4 December 2024, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Salam presiding, on the Obligations of States in respect of Climate Change (Request for advisory opinion submitted by the General Assembly of the United Nations). CR 2024/40.* The Hague, 4 December 2024.

ICJ. *Case No. 187. Written reply of Slovenia to the questions put by Judges Cleveland, Tladi, Aurescu and Charlesworth at the end of the hearing held on 13 December 2024. Document Number 187-20241220-OTH-57-00-EN*. The Hague, 20.12.2024.

ICJ. *Case No. 187. Written reply of the European Union to the questions put by Judges Cleveland, Tladi, Aurescu and Charlesworth at the end of the hearing held on 13 December 2024. Document Number 187-20241220-OTH-23-00-EN.* The Hague, 20.12.2024.

ICJ. *Case No. 187. Written Statement of the Portuguese Republic pursuant to Article 66, paragraph 3, of the Statute of the Court. iii) Obligations under International Human Rights Law. 69-71.* The Hague, March 2024.

ICJ. *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica), I.C.J. Reports 2015, p. 665.* The Hague, Judgment of 16 December 2015.

ICJ. *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), I.C.J. Reports 1949, p. 4.* The Hague, Judgment (Merits) of 9 April 1949.

ICJ. *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), 1.C.J. Reports 1997, p. 7*. The Hague, Judgment of 25 September 1997.

ICJ. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), 1.C.J. Reports 1997, p. 7. The Hague, Judgment of 25 September 1997. *Dissenting Opinion of Judge Herczegh.*

ICJ. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, I.C.J. Reports 1996, p. 22*6. The Hague, Advisory Opinion of 8 July 1996.

ICJ. *North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany/Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands). I.C.J. Reports 1969, p. 3.* The Hague, Judgment of the Court: 20 February 1969.

ICJ. *Obligations of States in respect of Climate Change (Request for Advisory Opinion), Request for Advisory Opinion submitted to the Court on 12 April 2023, ICJ General List No. 187*. Case page: ICJ Case No. 187. Online: https://www.icj-cij.org/case/187 (letöltve: 2025. április 19.)

Supremo Tribunal Federal **(**STF) (Supreme Federal Court of Brazil). *Partido Socialista Brasileiro (PSB), Partido Socialismo e Liberdade (PSOL), Partido dos Trabalhadores (PT) e Rede Sustentabilidade v. União Federal. Arguição de Descumprimento de Preceito Fundamental (ADPF) n. 708/DF*. Rel. Min. Luís Roberto Barroso, Tribunal Pleno. Julgado em 01/07/2022. Publicado em 14/09/2022.

Trybunał Konstytucyjny (Constitutional Tribunal of Poland). *Kp 2/09. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy: 66/5/A/2009, M.P. 2009 nr 32 poz. 477*. Judgment of the Constitutional Tribunal of 13 May 2009.

Gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

ACCC – Aarhus Convention Compliance Committee (Aarhusi Egyezmény Jogkövetési Bizottsága)

AChHPR – African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter) (az Ember és a Népek Jogainak Afrikai Chartája)

ACHR – American Convention on Human Rights (Emberi Jogok Amerika Egyezménye)

ACommHPR – African Commission on Human and Peoples' Rights (az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bizottsága)

AfCHPR – African Court on Human and Peoples' Rights (az Ember és Népek Jogainak Afrikai Bírósága)

CDDH – Comité directeur pour les droits humains/ Steering Committee for human rights (az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottsága)

CDDH-ENV – Comité directeur pour les droits de l'homme-Groupe de rédaction sur l'environnement et les droits humains/ Steering Committee for Human Rights-Drafting Group on Human Rights and Environment (az Európa Tanács Emberi Jogi Irányító Bizottságának Emberi Jogi és Környezetvédelmi Szerkesztői Csoportja)

CDDH MT – a CDDH megvalósíthatósági tanulmánya (*CDDH(2024)R101 Addendum 2*)

CDDH-ENV VJT – a CDDH-ENV véglegesített jelentéstervezete (*CDDH-ENV(2023)06REV4*)

CESCR – Committee on Economic, Social and Cultural Rights (Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottsága)

CJEU – Court of Justice of the European Union (az Európai Unió Bírósága)

CoE – Council of Europe (Európa Tanács)

CoM – Committee of Ministers (az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága)

CRC – Committee on the Rights of the Child (Gyermekjogi Bizottság)

EJEB/ECtHR – European Court of Human Rights (Emberi Jogok Európai Bírósága)

EJEE/ECHR – European Convention on Human Rights (Emberi Jogok Európai Egyezménye)

ENGO – environmental non-governmental organisation (környezetvédelmi nem kormányzati szervezet)

EU – European Union (Európai Unió)

HRC – Human Rights Council (Emberi Jogi Tanács)

HRCttee – Human Rights Committee (Emberi Jogi Bizottság)

IACHR – Inter-American Commission on Human Rights (Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság)

IACtHR – Inter-American Court of Human Rights (Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság)

ICCPR/PPJNE – International Covenant on Civil and Political Rights (Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya)

ICESCR/GSzKJNE – International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya)

ICJ – International Court of Justice (Nemzetközi Bíróság)

ILC – International Law Commission (Nemzetközi Jogi Bizottság)

KJ – Additional Protocol (Kiegészítő Jegyzőkönyv)

NGO – non-governmental organisation (nem kormányzati szervezet)

OAS – Organisation of American States (Amerikai Államok Szervezete)

OAU – Oganisation of African Unity (Afrikai Egységszervezet)

OHCHR – Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (az ENSZ Emberi Jogok Főbiztosának Hivatala)

PACE – Parliamentary Assembly of the Council of Europe (az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése)

TV – Advisory Opinion (Tanácsadói vélemény)

UDHR/EJENY – Universal Declaration of Human Rights (Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata)

UN/ENSZ – United Nations (Egyesült Nemzetek Szervezete)

UNECE – United Nations Economic Commission for Europe (az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága)

UNFCCC – United Nations Framework Convention on Climate Change (az Az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye)

UNGA – United Nations General Assembly (az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése)

VCLT – Vienna Convention on the Law of Treaties (a szerződések jogáról szóló Bécsi Egyezmény)